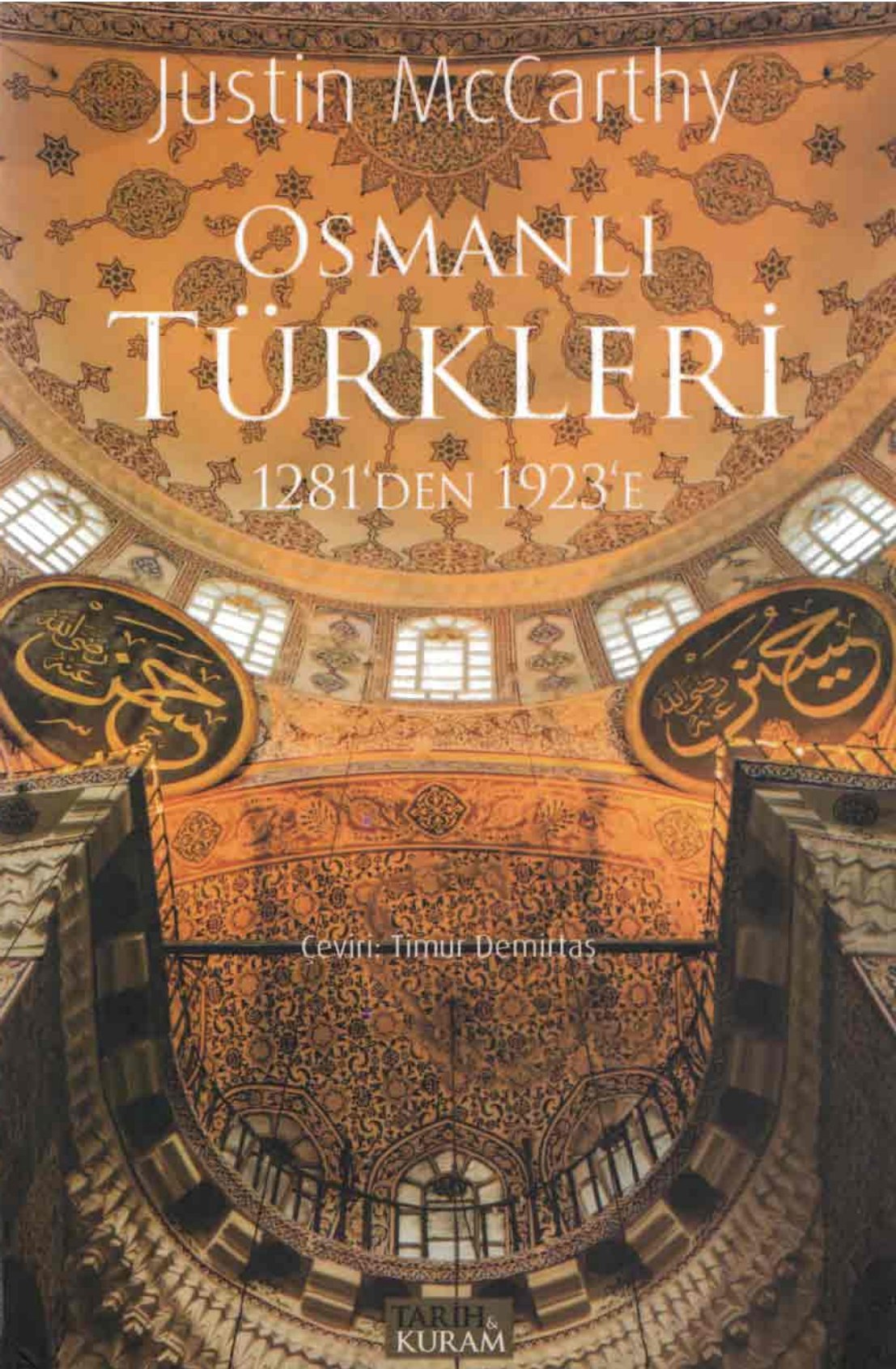

Justin McCarthy
OSMANLI
TÜRKLERİ
1281'DEN 1923'E
Çeviri: Timur Demirtaş
TARİH & KURAM

Osmanlı Türkleri

1281'den 1923'e

Justin McCarthy

Çeviri: Timur Demirtaş

Osmanlı Türkleri
Justin McCarthy

Çeviri: Timur Demirtaş
Redaksiyon: Mehmet Bilgen
Editör: Mehmet Bilgen
Kapak Tasarımı: Neslihan Bilge

ISBN: 978-605-9833-05-9

T&K YAYINLARI No: 2
Birinci Basım: Mayıs 2015 (1000 adet)

Kapak Resmi: Yeni Cami-Eminönü, İstanbul

© Addison Wesley Longman limited 1997

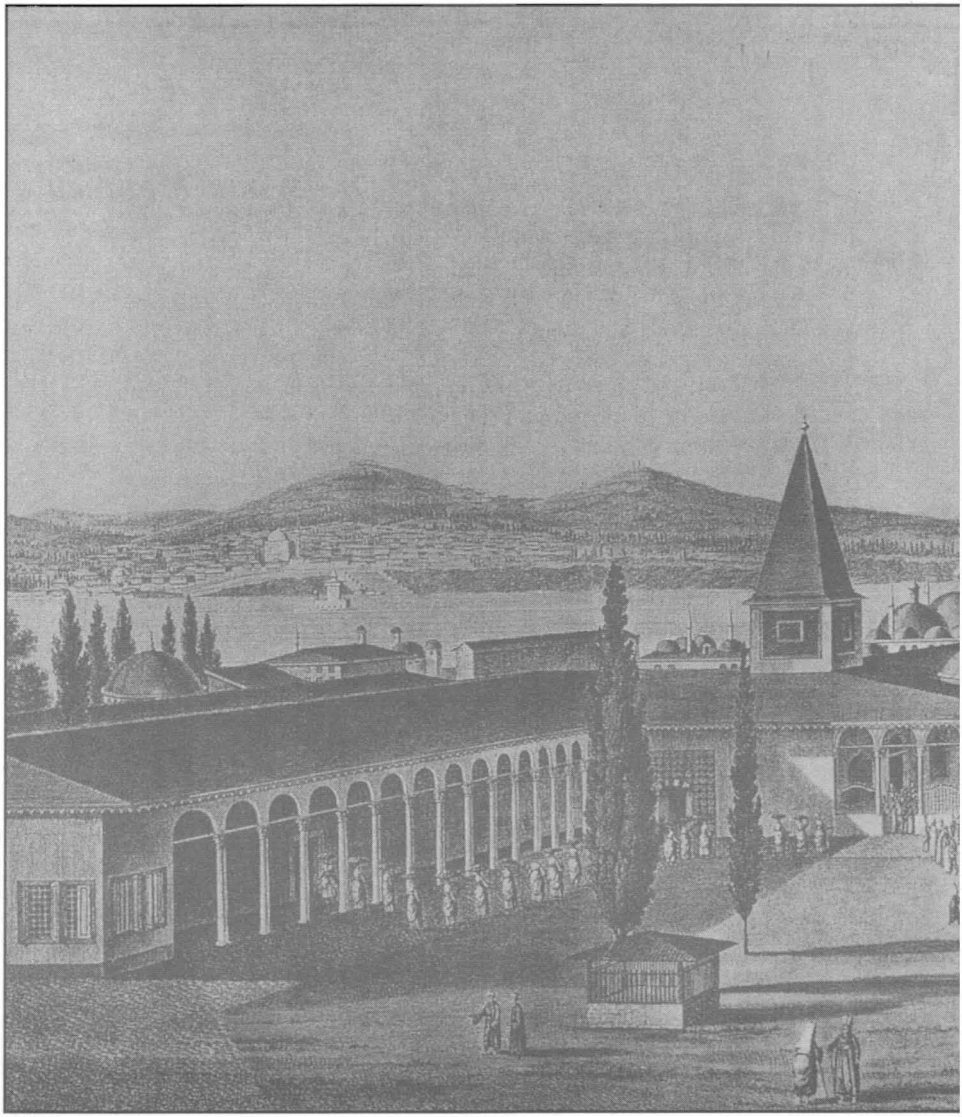
İlk kez 1997 yılında İngiltere'de Addison Wesley Longman limited tarafından basılmıştır.

© 2015, T&K Yayınları
Kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları T&K Yayınları'na aittir. Yayınevinden yazılı izin almadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

T&K YAYINLARI®

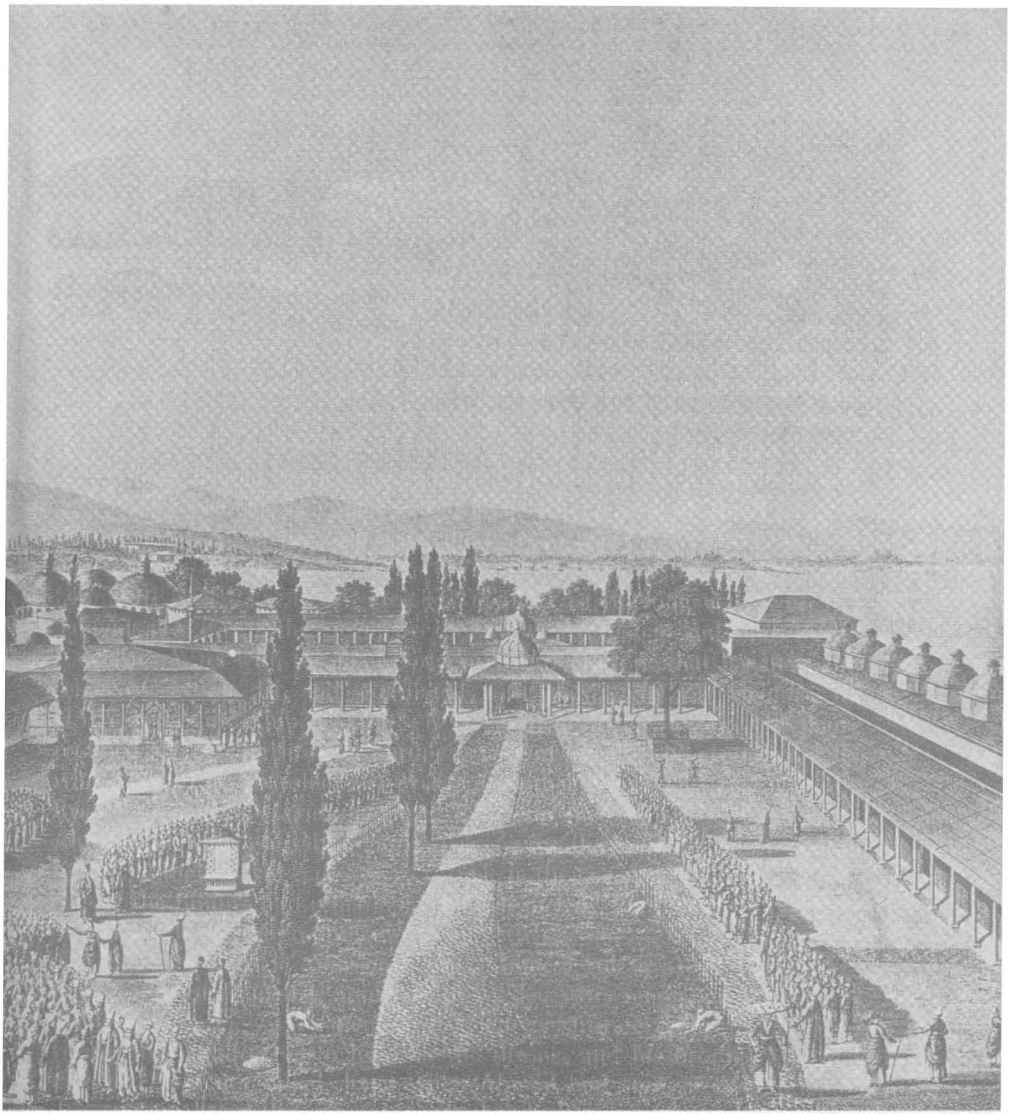
İnternet: www.tarihvekuram.com ***e-posta:*** bilgi@tarihvekuram.com
Baskı ve Cilt: İstiklal Matbaası Yıldız Sanayi Sitesi Kat: 3 No: 131 Cevizlibağ/İstanbul
Tel: (0212) 481 92 57

Anne Maureen' e

Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusu

Divan-ı Humayun'un toplanma yeri kulenin hemen sağında, Harem ise geride sağa doğru uzanan yerde bulunuyor. Orta sağdaki Saadet Kapısı sultanın saltanat odasına açılıyor. Yeniçeriler ve yetkililer Avrupalı büyükelçiler için verilen bir resepsiyona katılıyorlar. (Antoine Ignace Melling, Voyage Pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore d'apres les dessins de M. Melling, Paris, 1819)

İçindekiler

Teşekkür 13

I. Giriş: Türklerin Kökleri; 1281'e kadar 17
Türkler ve İslam 20
Selçuklular 23
Anadolu 35

II. İlk Osmanlılar; 1281-1446 55
Türki Anadolu 56
Fetret Devri ve İmparatorluğun Yeniden Yapılandırılması 75
İktidardakiler 77
I. Mehmet ve II. Murat 83

III. Osmanlıların Yükseliş Devri; 1446-1566 93
II. Mehmet dönemi 93
Sultan II. Bayezid Saltanatı 106
Sultan I. Selim Saltanatı 109
Muhteşem Süleyman'ın Saltanatı 116
İlk 10 Sultanın Başarıları 125

IV. Osmanlı Devleti 135
Süleyman Döneminde Saltanat 144
Osmanlı Beylerbeylikleri; 1578'e kadar 157
Askeriye 159
Süleyman Döneminde Osmanlı Ordusu 161
Liyakat ve İlerleme 163

İmparatorluğun Gayrimüslimleri 164
Ekonomik Yapı 170
İstanbul'a İthal Edilen Bazı Mallar 176
İstanbul'daki İş Kolları (Bir Seçki) 178

V. Dengenin Bozulması; 1566-1789 187
Osmanlılar ve Avrupa 188
Osmanlı Ekonomisi 192
Merkezdeki Bozulma 201
İsyanlar ve Osmanlı Asyası'nın Merkezden Uzaklaşması 210
Osmanlı'nın Reform Girişimleri 221
En Önemli Ayanlar 234
En Önemli Derebeyleri 238
İmparatorluğun Ayakta Kalması 240

VI. Emperyalizm ve Milliyetçilik 245
Osmanlı İmparatorluğu'nun Küçülüşü 246
Osmanlılar ve Avrupalılar 250
Türk Milliyetçiliği 262
Diğer Etnik Gruplarda Milliyetçilik 263
Emperyalizm İle Milliyetçiliğin İttifakı 264

VII. Çevre ve Yaşam 269
Osmanlı Ekinleri ve Hayvanları 276
Göçebeler 280
Köyler 281
Kasabalar ve Şehirler 293
Vilayetler 296
İstanbul 304

VIII. Türk Toplumu ve Kişisel Yaşam 323
Evlilik ve Aile 324
Erkek ve Kadın 335
Yaşam ve Ölüm 342

IX. Reform; 1789-1912 351
Sultan III. Selim 355
Sultan II. Mahmud 359

Tanzimat Dönemi 363
Osmanlı Anayasası 371
II. Abdülhamit Dönemi 375
Jön Türk Devrimi 387
İttihat ve Terakki Hükümeti 392
Başarı mı Yoksa Başarısızlık mı? 398

X. İnsani Felaket 403
Kırım Tatarları 405
Doğu'da Sürgün 408
Kafkasya Sürgünleri 410
Yunan Bağımsızlığı 412
Sırbistan ve Bulgaristan, 1875-1878 414
Balkan Savaşları 417
Emperyalizm ile Milliyetçiliğin Etkileri 420

XI. Büyük Savaş; 1912-1918 425
Balkan Savaşları 429
Taraflar Belli Oluyor 431
Savaş 436
İmparatorluğun Yenilgiye Uğratılması 445

XII. Diriliş; 1918-1923 451
Türk Ulusal Direnişi 457
Büyük Millet Meclisi 460
Doğu'daki Savaş 461
Güneydeki Savaş 463
Batıdaki Savaş 464
Savaşın Bedeli 469
Türkler ve Türkiye Cumhuriyeti 471

Sözlük 473

Dizin 477

Teşekkür

Bu kitabın hazırlanması için mali destek veren tüm kişi ve kurumlara teşekkür etmek istiyorum. Onların geçmişteki projelere katkıları, tavsiyeleri ve mali destekleri olmasaydı bu kitap hazırlanamazdı. Özellikle babam Justin McCarthy, Bruce Adams, Colin Heywood, Heath Lowry, David Morgan, William Ochsenwald, Lee Shai Weissbach, Rita Hettinger, Debbie Jordan ve Louisville Üniversitesi Sanat ve Bilimler Fakültesi'ndeki araştırma komitelerine müteşekkirim. Washington'daki Türkiye Büyükelçiliği'nden Sayın Nüzhet Kandemir ile Aykut Sezgin ve Mustafa Siyahhan'a kitaptaki resimlerin elde edilmesi konusundaki yardımları için çok şey borçluyum. Louisville Üniversitesi ile Kongre Kütüphanesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, İngiliz Kütüphanesi ve Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki kütüphaneciler ile arşivcilere de teşekkür borçluyum. Her zaman olduğu gibi en büyük teşekkürü karım Beth'e ve çocuklarıma borçluyum; getirdikleri çiçekler ile kahve ve kekler olmasaydı bu çalışmayı tamamlayamazdım.

Yayınevi de Robert Harding Resim Kütüphanesi'ne 54. sayfadaki resmin, Illustrated London News Grubu'na da 244, 350, 402, 424 ve 450'nci sayfalardaki resimlerin kullanılmasına izin verdikleri için teşekkürlerini sunmak ister.

Bölüm 1

Giriş: Türklerin Kökleri; 1281'e Kadar

Arka Sayfa:

1260-1265 yılları arasında Vezir Sahip Ata'nın talimatıyla inşa edilen Konya'daki İnce Minare Medresesi'nin kapısı. Müslüman hükümdarlar olarak Anadolu Selçukluları ve vezirleri İslami mimari ve kültüre sahip çıkıyordu. Medreselerin inşası İslami eğitimi Anadolu'ya getirdi ve aynı zamanda da bölgenin Müslüman karakterini perçinlerken hükümdarlarının Sünni İslam'a olan bağlılıklarını da sergiledi. (Türkiye, Yayınlar Genel Müdürlüğü, Fotoğraflarla Türkiye, Ankara, 1930)

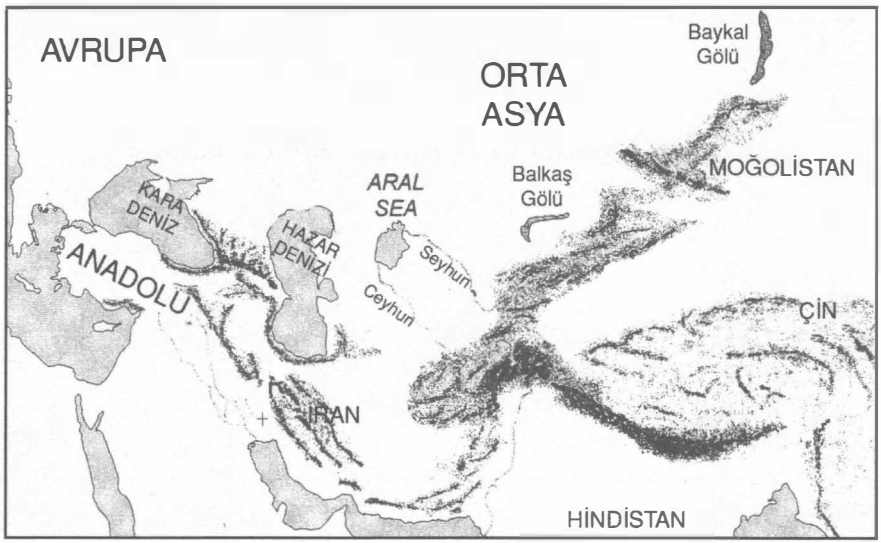

Giriş: Türklerin Kökleri; 1281'e kadar

Türkler, yazılı tarihlerinin başlangıcında göçebeydiler. İlk yurtları Orta Asya'daydı; Afganistan ve Himalaya Dağları'nın kuzeyinden, Çin'in batısına ve kuzeybatısına uzanan geniş bozkırların olduğu bölgedeydi. Bir insanın rahatlığı söz konusu olduğunda Orta Asya kolaylıkla terk edilebilecek türden bir yerdi. Ormanlarla kaplı dağları da vardı, çölleri de ama genel olarak kasvetliydi; yüksek irtifalı düzlükleri, insan yerleşimine uygunluk açısından, çölden biraz daha iyi koşullar sunuyordu. Kış aylarında hava sıcaklığı eksi 30 dereceye kadar düşebiliyor, yaz mevsiminde ise 49 dereceye kadar yükselebiliyordu. Bölgenin büyük bölümünde ortalama hava sıcaklığı Ocak ayında donma derecesinin altında; Ağustos ayında ise 27 derecenin üzerindeydi. İlkbahar kısa, kış ise uzun sürüyordu; yılın neredeyse yarısı boyunca topraklar ortalama 75 santimetre kalınlığında karla kaplı kalıyordu. Coğrafya uzmanları bu toprakların bir kısmını tundra, bir kısmını da step olarak nitelendiriyor.

Anayurtlarındaki steplerde bulunan otlaklar, besi hayvancılığı için iyi koşullar sağlıyordu; Türkler esas olarak ya avcılık yapıyordu ya da hayvan güdüyordu. Koyunlar önlerindeki otları hızlıca tükettikleri için Türkler başka yeşillikli bir alana çok kısa süre içinde gitmeye zorlanıyordu, zira hayatları bu hayvanların geleceği ile yakından bağlantılıydı. Büyük gruplar toprakları hızlıca otlatırken küçük gruplar kendilerini savunamazdı; dolayısıyla Türklere ait ilk siyasi oluşumlar boylardı. Boyların büyüklüğü çevre koşullarına ve liderliğinin başarısına bağlı olarak büyük ya da küçük oluyordu olmasına ama tek başına hiçbiri büyük ya da önemli sayılmazdı.

Türkler boylar olarak kalsaydı dünya tarihi üzerinde etkileri olmayacaktı ama kalmadılar. Türk boyları gerektiğinde işbirliği yapabiliyordu. Karşılıklı ihtiyaç nedeniyle savunma yapmak ya da fethetmek için güçlü liderlerin peşinde ordular ve imparatorluklar kurdular. Han ya da Kağan adlı güçlü bir lidere biat edilmesi boylar arasındaki çekişmelerin azalması ve boyların büyük fetihler için organize olabilmesi sonucunu beraberinde getiriyordu. Boylar genel hatları ile ayrı birimler olarak varlıklarını sürdürdü

Orta Asya ve Orta Doğu

ancak aralarında işbirliği de yaptılar. Türk boyları birleştiklerinde büyük bir güç oluşturuyordu. Türk göçebeleri zorlu ortamlarda yetişiyor, çocukluktan itibaren disiplinin gerekliliğini ve silah kullanmayı öğreniyordu.

Yaylarla silahlanıp step atlarını süren hafif ve güçlü süvari birlikleri sayesinde daha geleneksel orduları "vur, kaç" taktikleri ile yenilgiye uğratacak bir güce sahiptiler. Çinliler ve diğerleri ile savaşan Türkler çok erken zamanlarda Orta Asya ve ötesinde göçebe "imparatorlukları" kurdu.

İlk dönem konfederasyonlarının en iyi bilineni Hunlardı; Hunlar milattan önce 3. yüzyıldan itibaren Çinlileri tehdit etmeye başlamıştı. Romalılar İkinci Pön Savaşı'nda *Hannibal* ve Kartacalıları yenilgiye uğratırken Çin'i istila ediyordu. Bu dönemi izleyen yüzyıllar boyunca farklı liderlerin komutasında birleşen farklı gruplardan oluşan Hunlar Çin ve İran'a saldırılar düzenledi. Hunlar *Attila*'nın liderliğinde beşinci yüzyılda İtalya ve Fransa'ya kadar ulaştı; *Attila*, *Papa Birinci Leo* tarafından Roma'yı işgal etmemesi için ikna edilen (ya da rüşvetle kandırılan) Hun lideri olarak Avrupa'da iyi bilinir. *Attila*'nın imparatorluğu Rusya ve Ukrayna'nın güneyi ile Romanya ve Orta Avrupa'nın büyük bölümü üzerinde yayılıyordu. 6. ve 7. yüzyıllar boyunca büyük bir Türk imparatorluğu olan Göktürk, Aral Gölü ile Çin imparatorluğu ve Moğol toprakları arasında olan bir bölgeye hükmetti. 8. ve 9. yüzyıllarda Uygur Türkleri Baykal Gölü'nün güneyindeki topraklarda bir imparatorluk kurdu ve bunu izleyen yüzyıllarda diğer

Türk grupları Orta Asya'da Uygurların yerini aldı.

Türkler, Ortadoğu'ya önce saldıran ve sonra yerleşen büyük istilacı gruplardan biriydi. Yerleşimin olduğu bölgelerde yaşayanlar ile Ortadoğu'yu çevreleyen step ve çöllerin göçebe insanları arasında sürekli bir gerilim yaşanıyordu. Göçebe boyları çoğu zaman yerleşik olan insanların barışçıl ticaret ortaklarıydı ama sayıları fazla olduğunda bölgenin hükümdarları ve çiftçileri için bir tehdit unsuruydular.

Orta Asya'dan gelen göçebe orduları Ortadoğu'ya girerse tarım yapılan toprakları hayvanlarının otlayacağı otlaklara çevirmeleri beklenirdi; bu da büyük ölçüde o topraklarda tarım yapan çiftçilerin sonu anlamına gelirdi. Göçebe akınları ticareti kesintiye uğrattığı gibi tarımcılığa da zarar verecekti; genel hatları ile bölgeyi idare edenlerin eline geçecek olan vergi gelirlerinde de azalma olmasına yol açacaktı. Göçebeler vergi ödemiyordu. Dolayısıyla Ortadoğulu hükümdarlar sınırlarını göçebelere karşı korumaya alırdı; ne var ki, göçebe gruplar söz konusu bu savunma hatlarını aralıklarla yarmayı başarırdı. Çalkantılı bir dönemden sonra göçebeler yerleşik konuma geçer ve hükümdarları Ortadoğu sınırlarını yeni göçebe akınlarına karşı koruyan muhafızlara dönüşürdü.

Pers Sasani İmparatorluğu'nu fetheden Müslüman Araplar 7. yüzyılda egemenliklerini Orta Asya'nın sınır topraklarına taşıdı ve Seyhun ile Ceyhun nehirleri arasında bulunan Maveraünnehir bölgesine kadar uzandı ve burada Türkler ile temasa geçtiler.

Hazreti Muhammed'in (570-632) ve halifelerinin liderliğinde Arap toprakları İslam kuralları altında birleştirildi. Muhammed'in siyasi ve dini takipçileri Kuzey Afrika'dan Orta Asya'nın sınırlarına kadar uzanan bölgede topraklar almıştı. Emevi Halifeliği (661-750) sırasında Arap orduları Maveraünnehir bölgesini fethetti. Halifeliği 750 yılında Emevi Halifeliği'nden alan Abbasi Halifeliği İslami kuralların egemenliğini Hindistan'ın batısından Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan bir imparatorluğa yerleştirdi. Zamanın hiçbir devletiyle karşılaştırılamayacak bir büyüklüğe ulaştı. *Şarlman* (hüküm sürdüğü dönem: 771-814) ile Abbasi Halifesi *Harun Reşit* (hüküm sürdüğü dönem 786-809) aynı dönemde hüküm sürdüler sürmelerine ama *Şarlman*'ın imparatorluğunun yüzölçümü *Harun*'un topraklarından kat kat küçüktü. Bunun da ötesinde Frenkçe öğrenme ve ticaret yapma standardı Abbasi topraklarındakinden çok daha düşüktü. Abbasi Halife İmparatorluğunun doğudaki kale burcu Horasan (kuzeydoğu İran) ve Maveraünnehir'deydi. İslam 8. ve 9. yüzyıllarda İran ile İran dünyasının kültürel ve iktisadi bir uzantısı olan Maveraünnehir'de çoğunluğun dini

haline geldi. Bölgenin iki büyük kenti olan Semerkant ve Buhara büyük iktisadi merkezlere dönüşerek Doğu-Batı ana ticaret yollarının üzerindeki konumundan büyük ölçüde yararlandı. Müslüman kültürün bilinen bütün kıymetli parçalarını buralarda görmek mümkündü: Büyük camiler, okullar, vakıflar ve Ortadoğu yönetim organları. İslam ile İslamiyet öncesi İran'ın gelenekleri burada iç içe geçti ve *Şarlman*'ın imparatorluğu dağılır, Vikingler akınlar düzenler ve Avrupa büyük ölçüde anarşiye sürüklenirken burada yüksek bir medeniyet kuruldu.

Orta Asya'nın Türkleri Maveraünnehir'deki medeniyetle ticaret ve savaş yolları ile temasa geçti. Bölge her ne kadar Abbasi Halifeliği'nin bir parçası olsa da bir İranlı Müslüman hanedanlığı olan Samanoğulları tarafından (875-999) yönetildi. Samanoğulları hükümdarları egemenlik alanlarını genişletip Ceyhun Nehri'ni aşarak Orta Asya'nın içlerine doğru ilerledi ve Türkler ile yakın temasa geçti.

Bazı Türkler Samanoğulları'nın eline köle olarak geçip Ortadoğu'ya götürülürken bazı Türkler de Samanoğulları'yla ticaret yoluyla tanıştı. Benzer bir ilişki Orta Asya'ya doğru da işliyordu. Maveraünnehir ve ötesindeki bazı tüccarlar da bizzat Orta Asya'da ticarete girişti. Göçebe Türkler, sahip olmadıkları pek çok şeyin Ortadoğu'da var olduğunu fark ediyordu; bunların başında da zenginlikler geliyordu. Ama Türkler üzerinde en belirleyici etkiye, Müslümanlığı yaymak için bölgeye gidenler sahipti.

Türkler ve İslam

Türkler ile Müslüman Araplar ve İslamiyet'i seçmiş olan İranlılar arasında temas kurulmuş ve bu temas Türklerin hayatı üzerinde büyük bir etki yaratmıştı. Türkler tek tanrılı dine yabancı değildi zira önemli sayılabilecek sayıda Türk, Nasturilerin etkisi altında kalarak Hıristiyanlığı seçmişti (Nasturiler Orta Asya'da misyonerlik faaliyetlerinde bulunuyordu). Budizm'i seçen Türkler de olmuştu. Büyükçe bir Türk grubunu oluşturan Hazarların da resmi dini Yahudilikti. Ancak en yüksek sayıdaki Türk'ün seçtiği din, şamanizm olarak anılan dindi. Kutsal nitelikli din adamları olan şamanların öncülüğündeki Türkler doğanın temel güçlerine tapar, yerdeki ve gökteki bu güçlerin ruhlarının olduğuna inanırdı. Bu ruhlar tehlikeli olabilirdi ve bu yüzden suyuna göre gitmek gerekirdi. Kurt ya da ayı gibi hayvanlar totem olarak kabul edilmişti ama bütün bu ilahların ve doğa güçlerinin üzerinde tek üstün bir ilah vardı ve ona da Tanrı denirdi; Tanrı göklerin derinliklerinde yaşardı. Bu dine inananlara göre, günahsız bir kişi

öldüğünde cennete giderdi ve bu cennet gökyüzünün derinliklerindeydi. Günahkar olanlar ise yerkürenin altındaki cehenneme giderdi. Türkler, tarihlerinin ilk aşamalarından itibaren mistik dinle de ilgiliydi; kutsal olana yakın olma arzusu taşırdı; bunun için estetik dini uygulamalar da vardı. Hayatta olsunlar ya da olmasınlar, Allah'a yakın olduğu hissedilen kutsal şahsiyetlere de saygı duyarlardı.

Tek ve güçlü bir Allah'ın varlığına inanış ve Hıristiyanlıkla kurulan ilişki, Türklerin İslam'ı neden kolaylıkla kabul ettiğini açıklıyor. Göçebelerin dinine kıyasla çok daha gelişkin olmasına rağmen, İslam da tek bir yüce varlığın yanı sıra cenneti ve cehennemi kabul ediyordu. İslam da bir tür ruh olarak cinlerin varlığını, insanlar ile bir arada yaşadıklarını kabul ediyordu. İslam, Türklerin birçok dini alışkanlığına uygun değildi ama temel inanıştaki benzerlikler İslami tek tanrıcılığı Türkler için cazip kılmaya yetiyordu.

İslam ve Orta Asyalı Türkler

İslamiyet, kendisine bağlı olanların yaşamlarını idare etme düşüncesinde olan bir dindi; ayrıca, selamet, dua ve ruhsal gelişim ile ilgilenen bir dindi. Selamete giden yol İslami topluluğa bağlı olmaktan ve dini kurallara uymaktan geçiyordu.

İslam'ın kutsal kitabı Kuran'dan ve peygamberin hadislerinden hareketle hazırlanan Şeriat Yasaları insanlığın bütün yolculuğunu düzenliyordu. İslam alim ve hakimleri Şeriat'ı hayatın bütün yönlerine uyguladı. Bu yönüyle İslam bir yasalar dini olarak adlandırılabilir. Yasa'nın ve tek tanrıcılığın cazibesine karşın İslam'daki kısıtlamaların steplerdeki göçebelerin bu dini seçmesini zorlaştırmış olabileceği kolayca görülebiliyor. Göçebelerin kendi kuralları bulunuyordu; kendi otorite gelenekleri, şamanist inanışları, mistik din eğilimleri... Bütün bunlar kuralları katı uygulanan İslam'la çatışmaya girebilecek nitelikteydi ama İslamiyet onu yeni seçenlerin inanışlarını hoşgörüyle karşıladı ve İslam'ı kabul edenlerden sonraki kuşakların Sünni İslam'a aşamalı olarak sahip olacakları beklentisine girdi. Ayrıca, Türklere İslam'ı kabul ettiren Müslüman misyonerlerin de İslam'ın katı yorumundan yana olmadıkları söylenebilir. Kafirleri, dünyanın Orta Asya gibi tehlikeli ve huzursuz bir köşesinde dine döndürme fikri, teolojik olarak muhafazakar olanlara kıyasla katı tutumdan yana olmayan İslam taraftarlarına çekici geliyordu. Misyonerler, katı bir şekilde Yasa'dan yana olanlara kıyasla coşkulu dini deneyimleri kabul etmeye daha meyilliydi.

İslam'ı yeni kabul eden Türkler dini inançlarında bir serbestliği yaşaya-

biliyordu; atalarına duydukları saygı ve belli bazı şamanist uygulamalar olduğu gibi devam ediyordu. Bu açıdan, teoloji bağlantılı meselelere kafayı fazla yormadıkları söylenebilir. Şeriat'ın tam donanımlı hali onlara aşamalı olarak uygulanıyordu; özellikle pek çok Türk mistik yönelimini koruyordu. Türk Müslümanlar dinin eksenini İslami hukuk alanından uzaklaştırıp Allah ile mistik paylaşım alanına kaydırmak istiyordu. Türklerin dininde mistisizm önemli bir yer tutar; zaman içerisinde bu mistik yönelim İslami egemen çevreler tarafından biraz şüpheyle karşılansa da gerçek dinin meşru bir parçası olarak kabul edilmiştir.

İslam, Türklerin Ortadoğu'ya girişini sağlayan bir kapı oldu. İslam, İslamiyet'e geçen Türkleri kardeş olarak kabul etti; zira İslam, toplum içindeki gruplaşmayı ırk ya da dil ekseninde değil ama inanç ekseninde yapıyor, İslamiyet'i seçen herkesi kardeş olarak kabul ediyordu. Türkler artık dışarıda olan bir grup değil din kardeşi olan bir gruptu; böylelikle, hem Ortadoğu'ya giriş yapıyorlar hem de Ortadoğu'daki İslami kültür ve toplum yapısıyla entegre oluyorlardı.

Türkler Ortadoğu ile temasa ticaret yoluyla geçmişti. Ortadoğu ile Çin arasındaki tarihi İpek Yolu Türk topraklarından geçiyordu. Türklerin başlıca ticaret ortağı, sınır boyunca uzanan Müslüman Maveraünnehir'di; Semerkant ve Buhara gibi muazzam iki şehirle ticaret yapıyorlardı. Köle ticareti Türkleri Ortadoğu'ya getiren başlıca ticaretti. Müslüman hükümdarlar esir düşen Türk savaşçıları satın alıp köle-askere dönüştürüyor ve Abbasi Halifeliği'nde (750 yılında kurulan büyük Müslüman İmparatorluğu) veya diğer Müslüman devletlerde kullanıyordu. İslamiyet'i kabul eden bu Türkler yüksek mevkilerdeki görevlere getirildi, hatta bazen Halife'nin iktidarını sarsacak eylemlerde bulundu.

Ne var ki bunların sayıları göreceli olarak azdı. Türklerin büyük bölümü İslamiyet'i kabul edene kadar Ortadoğulular için Orta Asya'da yaşayan "dışarıdakiler" konumundaydı.

Türkler Müslüman olduktan sonra Ortadoğulu hükümdarlar tıpkı diğer Müslümanlar gibi onları da paralı asker olarak kullanmaya daha yatkın hale geldi. 10. yüzyıla gelindiğinde artık İslam İmparatorluğu küçük birimlere ayrılıyordu; bunların her biri görünüşte Halife'nin iktidarını kabul ediyordu ancak fiiliyatta bağımsızlardı. Batı İran'da Müslüman hükümdarlar ve valiler Türk aşiretlerinin oluşturduğu konfederasyonları kendileri için savaşmaları amacıyla kiralıyorlardı. Türkler, güçler dengesinin kilit unsuru olduklarını fark ettikten sonra kontrolü kendi ellerine aldılar. Bu gruplardan biri olarak Gazneliler Afganistan'ı, İran'ın batısının bir bölümünü ve

Hindistan'ın büyük bölümünü aldı. Diğer bir grup olarak Selçuklular batıya yöneldi.

Selçuklular

10. yüzyılda Oğuz olarak bilinen büyük bir Türk grubu Orta Asya'da Balkaş Gölü'nün kuzeyindeki bölgede yaşıyordu. Oğuzların bir kolu olarak Selçuklular (Bu ismi ataları *Selçuk*'tan alırlar) 11. yüzyılda Maveraünnehir üzerinden güneye, Ortadoğu sınırına, yani Seyhun nehrine doğru ilerledi. Burada, diğer Türk hükümdarlar için paralı asker ya da köle gibi savaşmaya başladılar. Tarih 1040'ı gösterdiğinde artık güneydeki Gazneli Türkleri yenilgiye uğratıp İran'ın kuzey-doğusunu almışlardı. 1054'e geldiğinde Selçuklu Türkleri *Tuğrul*'un liderliğinde batıya yönelmiş ve bütün İran'ı ele geçirmişti.

İstilacı bir güç olan Selçuklular, beklenenin aksine, İmparatorluğun İslami egemen sınıfı tarafından memnuniyetle karşılanmış gibiydi. Türkler Bağdat'tan yönetilen merkezi ve Sünni bir İslami İmparatorluğun, Halifelik İmparatorluğu niteliğiyle ayağa kaldırılması için en büyük şans olarak görülüyordu. İslami egemen kesimler için daha da önemli olan şey Selçukluların düşmanlara karşı Sünni İslam'ın temsilcisi olmasıydı.

Hazreti Muhammed'in ölümü ve ilk dört halifesinin idaresinden sonra İslam dünyasında hanedanların egemenlik sürdüğü bir dönem başladı. Gerek Emevilerde gerekse Abbasilerde, Halife, bir imparatordan daha fazlasıydı. Halife, aynı zamanda, Şeriat'ın ve Müslümanların büyük bölümü tarafından kabul edilen siyasi anlayışın garantörüydü. Çoğunluğu oluşturan Sünni Müslümanlar, bazı küçük farklılaşmalar olmakla birlikte, Şeriat'ın yapısı üzerinde anlaşanlardan ve birbirlerini bu yasalara katı şekilde uyan kimseler olarak görenlerden oluşuyordu. Sünnilerin liderleri yerleşik dini düzenin birincil temsilcileri olarak görülebiliyordu. Halife, Sünni kesimi destekliyor, onlar da Halifeyi destekliyordu. Sünni kesimin üyeleri güçlü ve çoğu zaman zengin kişilerdi ve gelenekleri, inançları ve yaşam alanlarını koruma kaygısıyla hareket ediyorlardı. Bu kesimin üyeleri arasında devlet görevlileri, toprak sahipleri, tüccarlar ve özellikle ulema vardı.

İslami yerleşik düzenin karşısında ise Şii Müslümanlar bulunuyordu. Şiilik de tıpkı Sünniler gibi İslami yasaları büyük ölçüde kabul ediyordu ancak *Hazreti Muhammed*'in kuzeni *Ali*'yi ve onun soyundan gelenleri imam olarak kabul edip, İslam'ı bu kişilerin yönetmesi gerektiğini düşünüyordu; ancak Sünniler bu teolojik görüşe katılmıyor. İslam hayatın bütün boyutla-

Selçuklu İmparatorluğu (1092)

rını idare etme eğiliminde olan bir din olduğu için Sünni-Şii bölünmesinin siyasi, hukuki ve dini sonuçları oluyordu. Şii Müslümanlar, İslam dünyasına farklı bir dizi inanç unsurunu yerleştirme niyetinde olmakla kalmayıp aynı zamanda yeni bir grup hükümdarı ve yeni bir grup dini liderleri de getirmek istiyordu. Bu açıdan yerleşik İslami yapının tüm boyutları için bir tehdit unsuruydular.

Selçukluların Ortadoğu'ya akın düzenlediği dönemde Halifelik ve egemen İslami yapı kargaşa içindeydi. Abbasi Halifelerinin otoritesi bir süre-

dir ağırlığını yitiriyordu. 9. yüzyılın ikinci yarısında, İran'ın doğusunun ve Mısır'ın özerk hükümdarların eline geçmesine tanık olunmuştu. Yerel liderler Halife'nin adına yönetimi ellerinde tuttuklarını söylüyordu ama fiili olarak bağımsızlardı. Geleneksel hükümdarlar ve din adamlarının konumu açısından 10. yüzyıl 9. yüzyıla göre çok daha büyük bir felaketti. Şii olan Fatımiler 969 yılında Mısır'da denetimi ele geçirdi. İlerleyen yıllarda Suriye'nin güneyini ele geçirdiler ve hatta kutsal şehirler Mekke ve Medine ile ittifak içinde oldular. Fatımiler hem dini hem de siyasi açıdan Abbasiler için tehlike arz ediyordu zira İslam dünyasındaki hoşnutsuzlara ve yoksullara hitap ediyorlardı. Bir başka Şii grubu olan Büveyhoğulları, Fatımilere kıyasla Sünni inanışlarına daha hoşgörülü yaklaşmakla birlikte egemen İslami kesim için ölümcül bir tehlike arz ediyorlardı zira bizzat Bağdat'ın denetimini ele geçirmişlerdi. 945 yılında Bağdat'ta denetimi ele geçirdiler, kendi adaylarını Halife olarak atadılar ve İmparatorluğun yönetimini üstlendiler. Teoride bütün Abbasi İmparatorluğu'nun komutanı olan Halife, Büveyhoğulları'nın elindeki bir tutsaktan başka bir şey değildi. Bağdat'ın denetimindeki bölge daralır ve Büveyhoğulları doğudaki savaşları kaybederken İmparatorluk büyük bir kargaşa içindeydi. Teoride Bağdat'ta Sünni bir Halife vardı ama aslında Abbasi Halifeliği dağılmıştı.

Selçuklular Sünni İslam'ın savunucusu olarak sahneye çıktı. Bu konumdan memnundular. Sünni egemen yapıya verdiği desteğin ne kadarı samimi inançtan kaynaklanıyordu ve ne kadarı siyasi kurnazlıktı, bu bilinmiyor. Orta Asya'daki Türklerin dini inanışları o dönemde katı diye nitelendirilemezdi. Göçebe takipçileri ile aynı ortamdan gelen ilk Selçuklular da büyük olasılıkla göçebe Türklerin dini inançlarını paylaşıyordu: Şamanist ve mistik eklemelerin hiç de az olmadığı bir İslam anlayışı. Selçukluların dini katı şekilde yorumlayanların davasını kabullenmiş olması geniş bir destek almaları sonucunu beraberinde getirdi; Selçuklular bu davayı kabullenmemiş olsaydı steplerden gelen kaba göçebeler olarak görülecekler ve bu kesimlerden destek göremeyeceklerdi. Halife ve Sünni tebaası Şii Büveyhoğulları'ndan kurtulmak için Selçuklu Türklerinin müdahalesini memnuniyetle karşıladı. *Tuğrul*, Halife'nin başkenti Bağdat'a 1055'te girdi. Selçuklular Sünni Halifeliğin kurtarıcısı olarak selamlandı.

Selçuklu Devri

Muzaffer bir şekilde Bağdat'a giren *Tuğrul* "sultanların sultanı" olarak selamlandı. *Tuğrul* ve ondan sonra gelenler sultan (gücü elinde tutan) un-

vanını aldı; bu Halifeliğin dini olmayan gücünü elinde bulundurdukları anlamına geliyordu; böylece Halife ruhani bir lider konumuna geriletiliyor ve bu nedenle genel siyaset üzerinde çok az söz sahibi oluyordu. Selçuklular bu andan itibaren göçebe Türk gücünden yerleşik bir imparatorluk kurmaya koyuldu.

Büyük Selçuklu sultanları

1038-1063	*Tuğrul*	1094-1105	*Berkyaruk*
1063-1072	*Alparslan*	1105	*Melikşah*
1072-1092	*Melikşah*	1105-1118	*Muhammet*
1092-1094	*Mahmud*	1118-1157	*Sancar*

Her ne kadar Selçuklu hükümdarları ve takipçileri genellikle Selçuklu Türkleri olarak anılsa da gerçekte 'Selçuklu halkı' ya da 'Selçuklu ulusu' diye bir şey yoktu. Orta Asya'dan gelen Türkler için ulus ya da halk kavramı yabancıydı. Az sayıdaki hükümdar kulu hariç bütün Türklerin siyasi bağlılığı en fazla aşiret düzeyinde kalıyordu. Durum gerektirdiğinde, bir aşiret konfederasyonuna bağlanabiliyorlar ve hanın liderliğini kabul edebiliyorlardı; tıpkı Selçuklu sultanını kabul ettikleri gibi ancak hanı, onun çıkarları ile aşiretin çıkarları örtüştüğü sürece izliyorlardı. Türkler Sünni İslam'ı aşama aşama asimile ederken sultana ya da İslam güçlerinin liderine bağlılık hissetmiş olabilirler ama aşiret aidiyeti birincil konumunu sürdürüyordu.

Aşirete bağlılığın yanında Ortadoğu'daki yönetim anlayışı vardı; Selçuklular bu geleneği taklit etmekten kaygı duyuyorlardı. Türklerin fethettiği dönemden önceki yüzyıllar boyunca İran, Irak ve Suriye'de büyük bir yönetim geleneği evrilmişti. Sistem hem Fars uygulamalarından hem de İslami gelenekten etkilenmişti. Burada devlet, bürokratların, hazır orduların ve vergi toplayıcıların olduğu düzenli bir yapıya sahipti. Hükümdar halkından ayrı bir konumdaydı; o farklı bir şekilde var oluyordu. Selçuklu gücü göçebelere dayanıyordu ve göçebeler açısından bunların hiçbiri alışılmış ya da arzu edilir değildi ama Selçuklular yerleşik düzene geçilerek imparatorluğun ilerletilebileceğini ve otoritelerinin devamının barışçıl toprakların varlığına bağlı olduğunu anladı; bütün bunlar için yerleşik bir yönetim gerekiyordu. Kurdukları yönetim sistemini uygulamak için ilerlemeye devam ettiler.

En önemli Selçuklu sultanları olan *Alparslan* (1063-1072) ile *Melikşah*

(1072-1092) hükümet etme işini vezir konumundaki *Nizam ül-Mülk*'e teslim etti. *Nizam ül-Mülk*, eğitimi Ortadoğu'nun eski İslami yönetim ekolünden olan bir İranlıydı kendisi Selçuklu devletini Pers ve Arap imparatorluklarının yapısına benzer şekilde organize ediyor ve kısmen başarı elde ediyordu. Hükümetin parçası olarak bir bürokrasi kurulmuş ve göçebe olan Türkleri yerleşik düzene geçirmek için bir girişimde bulunulmuştu; Türkler toprak sahiplerine dönüştürülüyor, küçük toprakların yöneticisi haline getiriliyor ve merkezi yönetime vergi göndermeleri sağlanmaya çalışılıyordu ya da en azından topladıkları paraları sultanın komutasında olacak olan savaşçıları beslemek için kullanmak istiyorlardı. Selçuklu sultanları eski Halifeler gibi yönetmeye başladı; göçebe kimliklerinden sıyrılıyorlardı; artık çevrelerindeki refah ve şatafatla birlikte muzaffer imparatorlar oluyorlardı. *Nizam ül-Mülk* çabalıyordu çabalamasına ama Selçuklu devleti hala göçebelerin askeri gücüne dayanıyordu. Bunun da ötesinde Orta Asya merkezli Türk gelenekleri istikrarlı bir imparatorluğun sürdürülmesini zorlaştırıyordu.

Türkler, iktidarın hükmetmekte olan aile üyeleri arasında paylaştırıldığı bir gelenekten geliyordu. Han'ın genç oğulları ile kuzenlerine sadece orduların sorumluluğu değil geniş toprakların idaresi de veriliyordu. Selçukluların idaresi altında aile üyeleri çevre bölgelere vali olarak atanıyordu. Merkezi idareden uzaklaşanlar çoğu zaman bir isyan eğilimine sahip oluyordu; bu durum özellikle Sultan öldüğünde yaşanıyordu. Sultan'ın sahip olduğu şeylerin, ki buna imparatorluk da dahildi, Orta Asya'daki eski miras paylaşım kurallarına göre paylaşılması gerekiyordu. Akrabalar arasında toprakların mülkiyeti için savaşlar yapılırdı. Sultan'ın halefi olarak iktidarı ele geçiren sultan da selefinin gücüne kavuşmak için akrabalarıyla savaşmak zorunda kalırdı.

Selçuklu yönetiminin temelini oluşturan askeriye aynı zamanda onun en büyük zorluğunu da oluşturuyordu. Türk göçebeler iyi savaşçılardı ama iyi birer vergi mükellefi değillerdi. Selçukluların başarıları arttıkça Orta Asya'daki daha fazla sayıda Türk'ü cezbetti. Yeni gelenler, herhangi bir devletin ana vergi kaynağı olan çiftçiler ve şehirli tüccarlar açısından bozguncu bir niteliğe sahipti. Selçuklular kendilerini Ortadoğu'nun geleneksel İslami yöneticileri olarak tesis etmeye çalışırken yerleşik bir toplum ve ekonomiye ihtiyaç duyuyorlardı. İdeal koşullarda Selçuklular göçebelerin savaşçı niteliklerinden yararlanmak isterdi ama Selçuklu ülkesinin arka bahçesinde yaşamalarını istemezlerdi. Göçebeleri Selçuklu İmparatorluğunun sınır kesimlerine göndermek seçeneklerden biriydi. Göçebe akınları böylece Selçuklulara değil ama düşmanlarına zarar verecekti.

Yeni Fetihler ve Selçuklu İmparatorluğu'nun Dağılışı

Selçuklu ailesinden ya da kollarından olanların kurduğu küçük bölgelerle karıştırılmaması için Büyük Selçuklu İmparatorluğu adıyla anılan Selçuklu İmparatorluğu'nun ömrü kısa oldu. Tıpkı kendisinden önceki Abbasi İmparatorluğu gibi başkenti Bağdat'tı ve aslında yasal olarak Abbasi Halifeliği'nin bir devamı olarak kurulmuştu. Selçuklular teorik olarak Halife'nin İslam'ın lideri olduğunu her zaman kabul etmişti.

Selçuklular Türk göçebelerin fethettiği toprakların hükümranlığını kabul ederek etki alanlarını batıya doğru genişlettiler. Kafkas Dağları'nın güneyindeki toprakların batısında bulunan Azerbaycan bu şekilde 1054 yılında kendilerine bağlandı. Benzer bir şekilde Anadolu'nun doğusu da göçebeler tarafından fethedilmeye başlandı. Bizans İmparatoru göçebelere karşı harekete geçtiğinde *Tuğrul*'un yeğeni ve halefi olan *Alparslan* tarafından Malazgirt'te yenilgiye uğradı (1071); Anadolu bundan sonra göçebelerin akınlarına açık hale geldi (Bakınız 2. Bölüm). Bizans'ın Malazgirt'te bu şekilde ağır bir yenilgiye uğratılması, Selçukluların kuzeyde ve batıda kendilerini güvende hissetmeleri sonucunu beraberinde getirdi; Selçuklular böylece Suriye'nin fethedilmesi işine koyuldu. *Atsız* adındaki bağımsız bir Türk derebeyi 1071 yılında Kudüs'ü, 1076 yılında da Şam'ı aldı ve Fatımi güçlerini buralardan sürdü. *Atsız*, *Alparslan*'ın oğlu ve halefi olan Melikşah'a sığındı; Selçuklular böylece Suriye ve Filistin'in büyük bölümünde egemenliğini ilan etti. Kutsal Mekke ve Medine şehirleri de Selçukluların iktidarını kabul etti. Fatımiler Mısır'ın dışında, Filistin sahillerinde küçük bir toprak parçasıyla yetinmek zorunda kaldı.

Melikşah, Maveraünnehir'de Selçukluların düşmanı olan Türk Karahanlıları da yenilgiye uğrattı ve emirliğini kabul etmeye zorladı.

Selçuklu sisteminin özünde bulunan istikrarsızlık nihayetinde Selçuklu İmparatorluğu'nun sonunu getirdi. İktidarı Selçuklu aile üyeleri arasında paylaşma geleneği imparatorluğun da bölünmesini beraberinde getirdi. Kuşaklar boyunca istikrarlı bir yönetim kurmak yerine tüm Selçuklu hükümdarları sultanlığı için savaşmak zorundaydı. Sultanların en büyüğü bile saltanatı sırasında kendisini güvensiz hissediyordu. *Sultan Alparslan* kendisine başkaldıran yeğeni ve amcasıyla savaşmak zorunda kalmıştı. *Sultan Melikşah* erkek kardeşinin ve amcasının isyanlarını bastırmak zorundaydı. Selçuklu ailesinin bireyleri Büyük Sultan'a karşı ayaklanmasa da denetimleri altındaki bölgeleri genişletmek için kendi aralarında savaşırlardı. Bu tür çatışmalar devlet üzerinde ağır bir baskı oluşturuyordu.

Melikşah'ın 1092'deki ölümünden sonra Selçuklu İmparatorluğu dağılmaya başladı. Anadolu'ya yerleşmiş olan Türkler ayrı bir imparatorluk kurdu; Anadolu Selçukluları (ç.n. yazar Rum Selçuklu ifadesini kullanıyor) başlangıçta Büyük Selçukluların himayesindeydi ancak daha sonra ayrı bağımsız bir devlet oldu. Selçuklu beyleri Şam ve Halep'te derebeylikler kurdu. Suriye ve Anadolu'daki bu beylikler Büyük Selçuklu sultanının hükümdarlığını kabul etmiş olabilirlerdi ama merkezi idareden bağımsız olmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar; kimi zaman kelimenin tam anlamıyla isyan bayrağını açtılar. İlk Haçlı Seferi'nin Avrupalı askerleri 1097'de Suriye'de boy göstermeye başladı ve *Melikşah*'ın ölümünden sonra yaygın şekilde kurulmaya başlayan bağımsız beylikleri yenilgiye uğrattı. Fatımiler Filistin'i kısa süreliğine yeniden fethettiler (1098) ama kısa süre içinde Haçlı Seferleri'ni düzenleyenler karşısında yenilgiye uğradılar (Kudüs 1099'da fethedildi). Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun çekirdeğini oluşturan Irak ve İran parçalandı ve doğu ve batı imparatorluğu olarak ikiye bölündü; daha sonra bu topraklarda küçük bağımsız devletler ortaya çıktı. 12. yüzyılın Selçuklu sultanları küçük alanlara hükmetti; bu dönem, büyük bir anlaşmazlık ve neredeyse tam bir kaos içinde geçiyordu.

İmparatorluğun dağılmasının bir başka nedeni daha vardı; göçebeler, Selçuklu iktidarının özünü oluşturuyordu ve fakat Selçuklular, göçebeler üzerinde hakimiyet kurmayı başaramadı. Sultanlar vergi ödeyen toprakları kasıp kavuran göçebeleri disiplin altına almak için güç ve hazine sarf etmek ihtiyacını hissediyordu. Her şeyden daha önemlisi, Selçuklu Sultanları göçebe takipçilerinin sadakat gösterdiği vazgeçilmez hükümdarlar olamadı. Göçebeler sultanlara bağlılık göstermesine gösteriyordu ama bunun tek bir sebebi vardı, o da çıkarlarına öyle uymasıydı; devlet ya da hükümdara gösterilen sadakat söz konusu değildi. Fetihler sona erer ermez göçebelerin sadakati ortadan kayboluyordu. Son Büyük Selçuklu sultanı *Sancar*, Selçuklu himayesini İran'ın doğusunda yeniden kurmak istediğinde Türk göçebelerin eline esir düşmüş, üç yıl süreyle tutsak kalmış; 1157'de serbest kaldıktan bir yıl sonra hayata gözlerini yummuştu.

Büyük Selçukların Önemi

Selçuklu İmparatorluğu'nun kendi içinde önemli olduğu kesin ancak Osmanlı Türklerini konu alan bir kitap söz konusu olduğunda taşıdığı başlıca önem, kendisinden sonraki Türk devletlerine bıraktığı miras olmalı.

Ortadoğu ve Güneydoğu Avrupa'nın fiziki özellikleri

Don
Volga
HAZAR DENİZİ
Kafkas Dağları
ENİZ
Aras
Anadolu Dağları
Doğu Anadolu
Dağları
Kızılırmak
Elburz Dağları
ağları
Fırat
Zağros Dağları
Dicle
Körfez
Kızıl
Deni

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bıraktığı mirasın başında Türklerin Anadolu'ya transferi geliyor. *Alparslan* Bizans İmparatoru'nu Malazgirt'te yenilgiye uğratmasaydı Küçük Asya hiçbir zaman Türkiye olmayabilirdi. Anadolu Türkleri'nin 600 yıl sürecek büyük bir imparatorluğu kurarken kullandıkları sistemi geliştirmeye başlayan da Selçuklulardan başkası değildi. Selçukluların kurduğu idari ve dini yapılar Türklerin Ortadoğu ile kaynaşması sonucunu beraberinde getirdi.

Büyük Selçukluların geliştirdiği ya da bulduğu idari sistemler daha sonraki Türk devletleri için temel oluyordu. Bu sistemler arasında devletin desteklendiği ikta sisteminin yanı sıra, köle ordusu ve Ortadoğu'nun geleneksel bürokratik idari yöntemlerinin kabulü ve dönüştürülmesi bulunuyordu.

Büyük Selçukluların ikta (Arapça kökenli bir kelimedir) sistemi İran'daki daha eski uygulamaların sonucu olarak düzenlenip geliştirilmiştir. Bu sistem uyarınca bazı toprakların ve hatta bütün bir vilayetin yönetimi askeri liderlere ödül olarak devredilebiliyordu. Ortaçağda Avrupa'da egemen olan feodal sistemden farklı olarak ikta sistemi uyarınca alınan toprakların tam sahipliği devredilen kişiye geçmediği gibi, toprakların kontrolü de miras olarak sonraki kuşaklara aktarılamıyordu. Söz konusu topraklar sultana ait olmaya devam ediyor ama orduyu desteklemek için kullanılıyordu. Sultan, devletin çıkarlarına uygun olduğu zaman, bu toprakların sahibini değiştirme yetkisine sahipti ve değiştirdi de. Bu sistem göçebe Türklerin toprakla geleneksel ilişkisini değiştiren hayli etkili bir sistemdi; daha öncesinde Türkler toprağı ya talan ediyordu ya da otlak olarak kullanıyordu. İkta sisteminin uygulamaya geçmesiyle köylüler artık geçinmeleri için gereken gelirin üzerindeki miktarı ikta sahiplerine ödüyordu; ikta sahibi de bu gelir ile askerlerini besliyordu. Çiftlik üretimini korumak için makul bir yöntemdi bu; böylelikle devletin de bundan yararlanması güvence altına alınıyordu. Selçukluların vergi toplamak için alışkın olunan türden bir devlet mekanizması bulunmuyordu, dolayısıyla ikta devletin potansiyel gelirlerinden faydalanmak için bir fırsat sunuyordu ve ayrıca, askerlerin daha az tercih edilen faaliyetlerinin engellenmesini sağlıyordu. Sistem, Selçukluları kendi göçebelerinden koruyamadı ama kendisinden sonra gelenlere böyle bir imkanı sundu.

Selçuklular, iktidarı elinde bulunduranların şahsi güçlerini artırmak amacıyla Ortadoğu'daki bir uygulamayı yürürlüğe koydular ve köle orduları kurdular. Bizzat sultanlar ya da şahsına ait büyük bir köle ordusuna sahip olan *Nizam ül-Mülk* gibi üst düzey yöneticiler satın alınmış ya da yakalanmış kişilerden oluşan askerleri kendi hizmetlerine alırdı. Bunlar

sultana bağlı olan bir silahlı güç haline geldi; sultan, en azından teoride, bu gücü isyankar Türk göçebelere karşı kullanabilirdi. Sultan köle ordusundan tam yararlanmak için onları göçebe takipçilerinden tam olarak ayrı tutma yoluna gitti. Köleler sultana bağlıydı, işlerine geldiği sürece Han'a bağlı olan aşiret liderlerine değil. Bu, geleneksel Ortadoğu modelinde, sultanlıktan imparatorluğa geçildiğinin bir işaretiydi.

Türklere has bir imparatorluğun kurulmakta olduğuna dair diğer bir işaret de *Nizam ül-Mülk* tarafından kurulan bürokrasiydi. Selçuklular yerleşik bir devletin idari unsurları olarak sadece bürokratları değil, devlet yetkililerini de ve hatta diğerlerini gözlemek için gizli polis teşkilatını da kurma yoluna gitti. Türklerin göçebelikten yerleşik tebaaya geçişi için düzenli bir devlet mekanizmasının kurulması zorunluydu.

Finansal ve siyasi destek anlamında, Selçukluların İslam üzerinde büyük ve olumlu bir etkisi oldu. Sünniliği katı şekilde yorumlayanlar açısından Selçukluların sahneye çıkışı kritik bir zamanda oldu. Fatımilerin idaresindeki Şii İslam büyük bir toparlanış sergilemişti. İsmaili mezhebinden gelen bu gruba bağlı akademisyenler Kahire'deki El-Ezher teoloji merkezinde bir araya gelmişler; İsmaili mezhebini formüle edip yeniden düzenlemişlerdi ve inançları ile Fatımi propagandasını yaymak için çevreye misyonerler gönderiyorlardı. Müslüman dünyası genelinde faaliyet gösteren dini düşünürler arasında fikir birliğini vurgulayan Sünni İslam dağılmış durumdaydı; teolojisini organize edecek ya da Şii İslam'ın saldırılarına karşı savunma yapacak merkezi bir organı bulunmuyordu.

Selçuklular İran ve Irak'ta boy göstermeye başladıklarında bu durumu düzeltmek için bazı girişimler hayata geçirilmeye başlanmıştı. Medrese adı verilen okullarda Sünni hocalar hukuk ve teoloji öğretiyordu. *Nizam ül-Mülk*'ün rehberliğinde bu okullar Selçuklu sistemine dahil edildi ve geliştirildi. *Nizam ül-Mülk* medreselerin en büyüğünü 1067 yılında Bağdat'ta kurdu. Medreseler hocalarla öğrencilerini bir araya getiren mekanlardı; dua etmek için camileri, yaşamak için konutları ve mutfakları bulunurdu. Eğitmenlere maaş ödenirdi; bu maaşın karşılığında araştırmalar yapıp, yazılar yazarlar ve öğrencilere ders verirlerdi. Pek çok öğrenciye okumaları için burs verilirdi. Öğrenciler, hocaları gerekli eğitimi aldıklarına kanaat getirdiğinde, dini yargıçlar ya da akademisyenler olurdu, böylece sistemi ayakta tutarlardı. (Medreselerin büyük derslikleri, asistanları ya da öğrenci dernekleri bulunmuyordu ama yine de sistemleri bugünkü üniversitelere benziyordu). Devlet yönetimi de buradan mezun olan yeteneklerden yararlanıyordu; mezunlar yazıcı ya da arşivci olabiliyordu.

Medrese sistemi İslam'a bir yapı kazandırdı; dinin belkemiğini oluşturan eğitimli kesimi destekliyor, yargıçlar ile akademisyenlerin uygun şekilde eğitilmesini sağlıyordu. İslam hukukundaki farklı mezhepler temsil edildiği için medreseler teolojik düşüncelerin paylaşıldığı ve anlayışın geliştirildiği yerler oldu. Sistem o kadar etkili oldu ki İslam dünyası boyunca yayıldı ve Selçuklulardan çok daha uzun ömürlü oldu.

Selçuklular İslam teolojisi üzerinde de etkili oldu. Esas olarak göçebe bir devletinin yöneticileri olarak çadırlarından ve sürülerinden henüz ayrılmış olsalar da Selçuklular teoloji üzerinde büyük bir etki yaptılar ve geriye büyük bir miras bıraktılar. Selçuklular bunu yapabildiler çünkü mistisizm ile Sünniliğin katı yorumunu bir araya getiren teologları desteklediler; bu sayede İslam'a taze kan kazandırdılar ve Türklerin İslam'ın daha katı yorumunu kabul etmesini sağladılar. Bu teoloji uzmanlarının başında *Gazali* geliyor; *Gazali* Bağdat'taki büyük medresede bir öğretmendi. İslam'ın katı yorumlarının sınırlandırıcı etkisinden daha fazlasına ihtiyaç duyduğu için okulu bırakarak sufizme yöneldi. Tefekkür ve ilgili çalışmaların sonucunda sufi oldu; ayrıca Allah, Kuran ve Şeriat'la kişisel bağ kurulmasının önemini haklı çıkaran teolojik eserler verdi. *Gazali*'nin ve öğrencilerinin geliştirdiği düşünceler olmasaydı Türklerin inanış biçimi İslam'ın katı yorumundan yana olanların yanında yerini bulamazdı.

Gazali ve takipçilerinin eserleri sayesinde Türkler Sünni Müslümanlar arasındaki yerlerini alabildiler ve bunu yaparken mistik inanışlarını koruyabildiler. Sünni İslam genişlemiş oldu; mistik açıdan yeni bir boyut kazandı ve daha geniş bir Müslüman kitleye hitap edebildi. *Gazali*'nin mistisizm ile İslam'ın katı yorumu arasında gerçekleştirdiği sentez İslam'ın günümüze kadar uzanan bir gücü olarak belirdi.

Selçukluların Türklerin büyük bir İslam İmparatorluğu kurabileceğini göstermesi tek başına büyük bir başarıydı. Esasında kısa süreli bir istikrardı bu ama Avrupa'nın büyük bölümü Türklerin Ortadoğu'ya getirdiği düzeni büyük bir hoşnutlukla buyur ederdi: İngiltere Vikinglerin saldırılarına uğruyordu; o zamanlar (1066) Norman olan Fransız kralları çok sınırlı bir hükümranlık için Normandiya dükleri ile mücadele ediyordu ve Avrupa'da feodalizmin buyruğu altındaydı. Büyük Selçuklular imparatorluklarını kurarak sadece istikrar getirmekle kalmadılar, aynı zamanda Türklerin statüsünü de sonsuza dek değiştirdiler. Büyük Selçuklu iktidarından sonra Türkler artık baskınlar düzenleyecek olan, sonra bir süre kalıp gerçek bir devlet kuramadıkları için ortadan kaybolacak olan göçebeler olarak görülemeyecekti. Türkler bir devlet sistemini, bir kurulu orduyu ve büyük

sanatçıları, şairleri ve teologları himaye edecek bir sarayı ya kurdular ya da bunları emanet alacak kadar zekiydiler. Türkler Ortadoğu'nun anladığı türden bir hükümranlığı kurmuştu. Türk hükümranlık geleneği daha yaklaşık bin yıl devam edecekti.

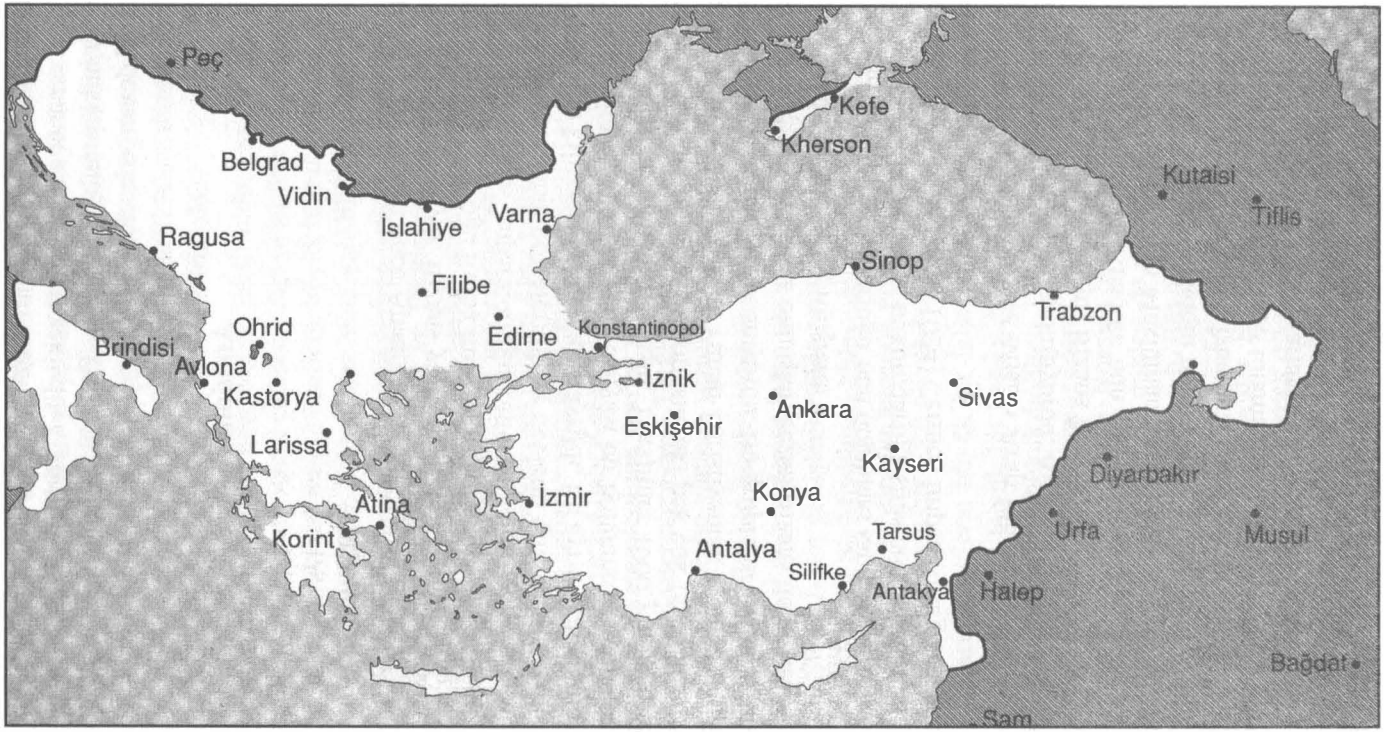
Anadolu

Bizans İmparatorluğu

Türklerin gelişinden önce Anadolu (Küçük Asya) Bizans İmparatorluğu'nun sınırları içindeydi. Bizans yönetim olarak Romalıların devamı olduğunu söylüyor ve Doğu Roma İmparatorluğu yönetim geleneğini sürdürüyordu ancak Bizans İmparatorluğu kültürel olarak Yunan'dı. Toplumun üst katmanları ile sanat çevrelerinin ve devletin dili Yunancaydı. 1054'te Yunan ve Latin kiliseleri kalıcı olarak ayrıldı. Bu ayrılış Doğu ile Batı arasında dini olduğu kadar kültürel ve siyasi bir bölünme anlamına da geldi. Batı, Latin; Doğu ise Yunan olmuştu. Takvimler 1000 yılını gösterdiğinde Anadolu'nun batısı, kuzeyi ve ortasındaki pek çok farklı kültür Helenleştirilmişti. Bizanslı Ortodoks Yunan Hıristiyanlar, Doğu Anadolu'daki Hıristiyan grupları kafir olarak anıyordu. Bu grupların en büyüğü olan Ermeniler kimi zaman bağımsız olmuşlar, bazen Bizans ile ittifak kurmuşlar bazen de denetimleri altına girmişlerdi.

Bizanslılar Roma İmparatorluğu'nun doğudaki kimi fetihlerini korumayı başarmıştı. *2. Basileios*'in hükümdarlığı sırasında (976-1025) İran'ın batısından *2. Henry*'nin (1002-1024) Cermen İmparatorluğu'na uzanan bir alanda hakimiyet kurmuşlardı.

Bizans 7. yüzyılda Suriye ve Mısır'ı Arap Müslümanlara kaybetmişti ancak Anadolu'yu elinde bulunduruyordu. Anadolu İmparatorluk güçlerinin ana mekanı haline gelmişti, Bizans İmparatorluğu'nun savunma güçleri buradaydı. Bizans'ın Anadolu'nun güneyi ile doğusundaki gücü yüzyıllar boyunca Anadolu'nun Müslüman komşulara karşı korunmasına dayanıyordu. Arap orduları Anadolu'nun içlerine kadar ilerleyebilmiş, hatta Konstantinopol'e (ç.n. bugünkü İstanbul) kadar bile gelebilmişlerdi ancak bu topraklarda denetimi ellerinde tutamamışlardı. 1000 yılına gelindiğinde, Bizans savunma sistemini hisarlara dayandıran bir sistem geliştirmişti. Sınır hisarlarının yanı sıra yerel liderler ve onların güçleri bölgedeki köyler tarafından destekleniyordu. Savaş zamanlarında, kaleler saldırıya geçen

Bizans İmparatorluğu (1025)

düşman ordularının Bizans'ın merkezi topraklarına geçişini zorlaştırıyordu. Düşman ordular ya uzun kuşatmalar için kalmaya zorlanıyordu ve bu da İstanbul'daki Bizanslılar açısından karşı saldırıya geçmek için zaman kazandırıyordu ya da bu kaleleri oldukları gibi geride bırakmaları gerekiyordu. Düşman orduları bu kaleleri olduğu gibi geride bırakırsa savunma güçleri saldırı düzenleyebiliyor; haberleşme ve diğer malzeme nakil hatlarını imha edebiliyordu; bu da fetih ordularını çok zor durumda bırakıyordu.

Kale sistemi geleneksel ordular için çok etkiliydi ama göçebe Türklere karşı etkili olmaktan çok uzaktı. Göçebelerin haberleşmeye ya da malzeme nakil hatlarına ihtiyacı yoktu. Küçük gruplar halinde hareket ediyorlar ve ganimetleri paylaşıyorlardı. Savunma ordusu karşı saldırıya hazır olduğunda başka yerlerde yeni saldırılara yöneliyorlardı. Göçebeler bu şekilde hareket ettiği için kale savunma sistemini çöküntüye uğratıyorlardı. 11. yüzyılın ikinci yarısı geldiğinde Bizans'ın savunma sisteminin bir parçası olan çiftlikler yıkıma uğratılmıştı. Bizans'ın sınırlarını koruyan askerlere yönelik gıda kaynağı ile yerel liderlere verilen vergiler kesilmiş, İmparatorluk büyük bir tehlike altına girmişti.

İstanbul'da yaşayan Bizans İmparatoru *Roman Diyojen* ordusunu göçebe tehdidini sona erdirmek için harekete geçirdi. Büyük bir hazırlık yapıldı ve ordu doğuya doğru harekete geçti. Bizans İmparatoru'nun göçebeleri yok etmesini istemeyen Selçuklu Sultanı *Alparslan* da ordusunu hazırladı. Göçebeler yenilgiye uğratılsaydı Anadolu'daki ilerlemeleri kesilecek, İran'a geri dönmek zorunda kalacaklardı. Bunun da ötesinde Bizanslıları yenilgiye uğratmaları halinde Selçuklu İmparatorluğu'nun genişlemesi için yeni bir alan ortaya çıkacaktı. İki ordu 1071 yılının Ağustos ayında Doğu Anadolu'nun Malazgirt bölgesinde karşı karşıya geldi. Türkler Bizans ordusunu perişan etti; bunun sonucunda Anadolu'nun tamamı fethedilebilecekti. Birkaç yıl içinde göçebeler Anadolu çapında akınlar düzenlemeye başladı; neredeyse İstanbul'a kadar ulaşıyorlardı.

Malazgirt'teki zaferin ardından Türk göçebeler Anadolu'ya gelmeye devam etti. *Sultan Alparslan* zaferden bir yıl sonra 1072'de öldü; yerine küçük oğlu *Melikşah* geçti. *Melikşah* dönemi ayaklanmaları bastırmakla ve göçebe ordu güçlerini yerleşik devletin taleplerine uygun hareket ettirmeye zorlamakla geçti; *Melikşah* Büyük Selçuklu iktidarını yerleştirmeye çalıştı. Anadolu akıllara ilk gelen yer değildi ancak Selçuklu ailesinin genç üyelerinden *Süleyman* ve takipçileri Anadolu'ya gelip Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nu kurdu.

Anadolu Selçukluları

Süleyman'ın kurduğu imparatorluk, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile karıştırılmasın diye Rum Selçuklu İmparatorluğu olarak anılır. Buraya Rum Selçuklu denilmesinin nedeni bir dönem Roma İmparatorluğu'na (Bizans) ait olan topraklarda kurulmasından kaynaklanır. Türkler Roma'ya Rum derler. Rum Selçukluları ilk başkentleri olarak İznik'i seçtiler, daha sonra Anadolu'nun orta kesimlerindeki Konya'yı başkent yaptılar.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkımını beraberinde getiren sorunların çoğu Rum Selçukluları için de geçerliydi. Malazgirt Savaşı'nın hemen sonrasında Anadolu'daki Türk güçleri bağımsız iktidar merkezleri oluşturmaya başladı. Bey denilen Türk liderler göçebeler için cazibe merkezleri oluşturdu. Bu beyliklerden örneğin Danişmentliler Orta Anadolu'nun kuzey doğusunu egemenlikleri altına aldı; bir diğer beylik de İzmir'i başkent yaptı, bir donanma kurdu ve Ege'deki adaları topraklarına kattı. Bu beylikler, Anadolu'daki diğer devletçikler ile birlikte, ki çoğu kısa ömürlü oldu, Rum Selçuklu sultanının hükümdarlığını kabul etti ve Selçukluların savaşları için asker tedarik ettiler; ne var ki bu beyliklere ait toprakların Rum Selçuklu Devleti tarafından yönetildiğini söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla Türklerin düşmanlarına karşı savaşmak için birleştirici bir odak olarak bir Anadolu Sultanı olması gerektiği fikrini benimsemişlerdi. Düşmanlar çoktu: Büyük Selçuklular ayrılıkçı olarak gördükleri Anadolu'daki illeri denetimi altına almak istiyorlardı; Bizans İmparatorluğu da Anadolu'da kaybettiği toprakları geri almak istiyordu ve daha sonra yeni bir tehdit olarak Hıristiyanların kutsal topraklarına yönelen Haçlı Seferleri Anadolu topraklarından geçerek Anadolu'nun güneyinde küçük devletler kurmuştu. Anadolu Selçuklu Sultanı *Kılıç Arslan* (1092-1107) Avrupa'dan gelen Haçlılara karşı Eskişehir'de büyük bir savaşı kaybetmiş (1097) ancak daha sonra Malatya, Amasya ve Ereğli'de büyük savaşlar kazanmıştı (1100). Buna ek olarak, denetimi ele geçirmek isteyen sultanlar ile bağımsız beyler arasında da her zaman gerginlik oluyordu. *Kılıç Arslan* Haçlıları, Danişmentleri ve diğer beyleri yenilgiye uğrattıktan ya da kendisine biat etmelerini sağladıktan sonra Rum Selçukluları, Selçuklu Anadolu'sunda tam olarak hüküm sürebildi.

Merkezi otorite kısa ömürlü oldu. Bunu izleyen bir buçuk yüzyıl boyunca karışık ve neredeyse kesintisiz bir çatışma dönemi yaşandı.

Kılıç Arslan 1107'de Büyük Selçuklulara karşı yapılan bir savaşta öldü; ölümünden sonra oğulları arasında bir taht mücadelesi başladı; Türk beyleri de bağımsızlıklarını yeniden ilan etti. Türkler arasındaki kargaşadan

yararlanan Bizans Anadolu'nun kuzeyi, batısı ve güneyindeki sahil kesimlerini yeniden fethetti. Anadolu'daki Türklerin Ortadoğu'nun diğer kesimleriyle bağı koptu; İslam, 3. Haçlı Seferi'ne karşı savaşırken (1189-92) en savaşçı neferleri olarak Türklerin yardımını alamadı.

Selçuklu sultanları, Bizanslılar, Haçlılar ve Türk Beyleri arasında Anadolu toprakları üzerinde yaşanan çatışmalar 1107 ile 1155 yılları arasında neredeyse kesintisiz devam etti. 1176'daki Miryokefalon Savaşı'nı Bizanslılara karşı kazanan ve Bizanslılar tarafından alınan toprakları geri alan *II. Kılıç Arslan* (1155-1192) Anadolu'da üstünlüğü ele geçirirken Bizans egemenliğini de kalıcı olarak sonlandırıyordu. *II. Kılıç Arslan* bunu izleyen dönemde yerleşik bir Türk geleneğini uygulayarak sahip olduğu toprakları oğulları arasında paylaştırdı; *II. Kılıç Arslan*'ın 11 oğlu vardı ve oğullar, Bizans'ın Anadolu'da kalan varlıklarını ele geçirerek Selçuklu idaresinin alanını genişlettiler ancak aynı zamanda, babalarının ölümünün öncesinde ve sonrasında, kendi aralarında da savaştılar.

Anadolu Selçuklu Sultanları

1077-1086	*Süleymanşah*
1086-1092	Fetret Devri
1092-1107	*I. Kılıç Arslan*
1107-1116	*Melikşah*
1116-1155	*I. Mesut*
1155-1192	*II. Kılıç Arslan*
1192-1196	*I. Keyhüsrev*
1196-1204	*II. Süleymanşah*
1204-1205	*III. Kılıç Arslan*
1205-1211	*I. Keyhüsrev*
1211-1220	*I. Keykavus*
1220-1237	*I. Keykubat*
1237-1246	*II. Keyhüsrev*
1246-1254	Üç sultan dönemi
	II. Keykavus
	IV. Kılıç Arslan
	II. Keykubat
1254-1262	İki Sultan Dönemi

	II. Keykavus
	IV. Kılıç Arslan
1262-1266	*IV. Kılıç Arslan*
1266-1284	*III. Keyhüsrev*
1284-1297	*II. Mesut*
1298-1302	*II. Keykubat*
1302-?	*III. Mesut*

II. Kılıçarslan'ın ölümünü izleyen 50 yıl boyunca Anadolu Selçuklu tahtı için erkek kardeşler arasında pek çok savaş oldu. *Kılıç Arslan*'ın halefi olarak seçtiği *Keyhüsrev* kardeşlerine karşı savaşmaya zorlandı ve hatta bunlardan biri tarafından kısa bir süreliğine tahttan uzaklaştırıldı. Oğlu Keykavus ancak erkek kardeşlerini yenik düşürerek tahta tutunabildi. Durum böyle olmakla birlikte Selçuklular saltanatın ilk günlerinden sonraki en büyük toprak kazanımlarını bu yıllar boyunca kaydetti. Bu yayılma sırasında esas olarak Bizans toprakları alınıyor; devletin sınırları Akdeniz ve Karadeniz'e ulaşıyor; böylece uluslararası ticarete kapılar açılıyordu. *Keykavus*'un halefi olan *Keykubad* Doğu Anadolu'daki Türk beylerini Anadolu Selçuklu Devleti'nin kesin bir denetimi altına alıyor ve imparatorluğu doğuda ve Akdeniz'de genişletiyordu. *Keykubad* döneminde Ermeni ve Gürcü krallar da dize getiriliyordu.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin en büyük hükümdarı olarak kabul edilen Keykubad yeni toprakları fethetmek istediği kadar ticaretle de ilgileniyordu. Ticaret yapılabilmesi için özellikle Karadeniz limanlarında komşuları ile ittifaklar kurdu. *Keykubad*'ın yönetimi sırasında Anadolu Selçuklu sultanları Ortadoğu'daki imparatorların ihtişamına yaklaşıyor, vakıflar kuruyor, camiler ve medreseler inşa ediyor, bilginlere ve sanatçılara ayrıcalıklar tanıyorlardı.

Anadolu Selçuklu devletinin sonunu fiili olarak Moğollar karşısında alınan yenilgi getirdi. Moğolların 1241'den itibaren Doğu Avrupa'da yol açtıkları yıkım genellikle Batıda iyi bilinir ama Moğolların Ortadoğu'daki etkileri bir ihtimal çok daha kötüydü. *Cengiz Han*'ın liderliğindeki Moğollar Ortadoğu'yu ilk olarak 1220'de işgal etti ve kuzeybatı İran'ın tanık olduğu en büyük yıkımı gerçekleştirdi. Maveraünnehir de büyük yıkıma uğramıştı. Ne burası ne de doğu İran bir daha hiçbir zaman eski günlerine dönemeyecekti. Avrupa'da bir süre boy gösterip, 1237 ile 1241 yılları arasında Rusya, Polonya ve Macaristan'ı işgal ettikten sonra Moğollar

Moğol istilası arifesindeki Anadolu Selçuklu İmparatorluğu

Ortadoğu'ya geri döndü. 1258 yılında Bağdat *Cengiz Han*'ın torunu *Hülagü*'nün eline geçti; *Hülagü* burada İlhanlı hanedanını kurdu; İlhanlılar İran'ı 1335'e kadar yönetti. İran'a kıyasla Anadolu daha şanslıydı. Bir Moğol ordusu 1243'te Sivas yakınlarındaki Kösedağ'da Anadolu Selçuklu Sultanı *II. Keyhüsrev*'i yenilgiye uğrattı. Moğolların bu hareketi sırasında Doğu Anadolu'daki şehirler yerle bir edildi. Anadolu Selçuklu Sultanı Moğol hakimiyetini kabul etti. Bu andan itibaren Anadolu Selçuklularının hakimiyeti tamamen yok olana dek azar azar zayıfladı. Selçuklu saltanatı ile hanedanına hem Moğol hem de Türk danışmanlar müdahale etti. Sultanlar hakimiyet kuramayacak yaşlarda tahta geçmeye başladı. Bir ara 11, 9 ve 7 yaşında çocuklar aynı anda tahta geçmiş bulunuyordu. Moğol yönetimi bir süreliğine Anadolu'daki Türk yönetiminin yerini alıyordu.

Anadolu Selçuklu İmparatorluğu İslami hükümdarlıklar arasında 1077 ile 1307 ya da 1308 yılları arasında 230 yıl ayakta kalan bir devlet olarak yerini alır. Son tarih kesin olarak bilinmez çünkü İmparatorluk sessiz sedasız ortadan kalkmıştır. Sona erdiğinde kimsenin fark etmeyeceği kadar güçsüzdü. Anadolu Selçuklularının başlangıcını ve sonunu bu şekilde tanımlamak yanıltıcıdır zira Osmanlı ya da Roma imparatorlukları gibi uzun süreli ve merkezi bir güce sahip bir devlet olarak algılanmalarına yol açar; oysa Anadolu Selçukluları sadece kısa sürelerle böyle bir nitelik kazanmıştır; buna örnek olarak *I. Keykubad* dönemi gösterilebilir. Anadolu Selçukluları Anadolu hatta bir süre Suriye üzerinde hak iddia ettiler; oysa kişisel olarak sadece küçük toprakları idare ettiler. Yerel düzeyde iktidar bazen beylerin üzerindeydi; bazen de yarı bağımsız valilerin; *II. Kılıç Arslan*'ın çok sayıdaki oğlu bunlara örnektir. Anadolu Selçuklu Devleti tarihinin büyük bölümü boyunca imparatorluk görüntüsü veren ancak aslında gerçekte öyle olmayan bir devletti ancak yine de anarşiyi kontrol altında tutmuş, göçebelerin Anadolu'nun yerleşik toplumlarına dönüşmesine aracılık etmiş ve Büyük Selçukluların toplum gelenekleri ile yönetim anlayışını Anadolu'ya transfer etmiştir.

Anadolu Selçuklu Toplumu ve Yönetimi

Anadolu Selçukluları merkezi bir idareyi Anadolu topraklarına hiçbir zaman için yerleştirememişlerdir; oysa en basitinden bir imparatorluktan bu beklenir. Bu, kısmen Anadolu'ya gelen Türk güçlerinin doğasından kaynaklanıyordu.

Malazgirt sonrasında Anadolu'yu istila eden Türkler küçük gruplar

ve aşiretler halinde hareket ettiler. Bunlar Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan batıya yönelen göçebelerdi. Moğol istilaları başladığı dönemde daha fazla sayıda Türk göçebe Anadolu'ya yöneldi; bunlar doğrudan Moğol yönetimi altına girmek istemiyordu; kendi çıkarlarını gözettikleri için ve bir de dini nedenlerle böyle yapmışlardı. İslam adına savaştıkları için Gazi olarak anılan bu kişiler dinlerinin gücünü yaygınlaştırmak için fetihlere girişiyorlardı. Anadolu'da yaşayanları Müslümanlığı kabul etmeye zorlamak için değil İslam'ın daha geniş bir coğrafyaya yayılması için savaşıyorlardı. (İstisnaları olmakla birlikte, Türkler, İslam'ın Hıristiyanlar ile Yahudilerin İslami devletin iktidarını kabul etmeleri şartıyla dinlerini muhafaza edebilmeleri ile ilgili kuralına uydu.) Gaziler ganimet için de savaşıyordu. Steplerden gelen tüm göçebeler için olduğu gibi Gaziler için de savaşmak bir yaşam biçimiydi. Bu hep böyle olmuştu. Ortadoğu'da savaşmak "gaza" (kutsal savaş) adı altında yeni bir meşruiyet de kazanıyor; daha fazla ganimet fırsatı doğuyordu ama gaziler yeni topraklarda eski bir savaşı yürütüyordu.

Gaziler kimse tarafından kolay kolay yönetilemiyordu. Çoğu zaman merkezi otoriteyi kabul etmiyorlar ve sadece kendilerine uyduğu şekilde hareket ediyorlardı. Anadolu Selçukluları da dahil olmak üzere hiçbir yönetim gazilerin bağlılık biçimleri ile baş edemiyordu. Aynı zamanda, iyi birer savaşçıydılar ve Türkler, Anadolu'daki askeri başarılarını onlara borçluydu. Anadolu Selçukluları göçebelere dikkat kesilmiş, hazır durumda ve büyük bir ordu kurma yoluna hiçbir zaman gitmedi; Türk göçebelerin gücüne dayanıyorlardı. Belki gerçekten yerleşik bir devlet kurmamış olmalarını, her şeyden çok bu açıklıyor; şunu rahatlıkla söylemek mümkün: Anadolu Selçuklularının güvenebilecekleri bir devlet gücü bulunmuyordu. Merkezi bir imparatorluğun her zaman merkezi bir güce ihtiyacı oluyor.

Anadolu Selçuklu tarihi de tıpkı Büyük Selçuklu tarihi gibi Türk yönetiminin iki zaafını ortaya koyuyor: iktidarın bölünmesi ve göçebe askerlere olan bağımlılık. Liderleri ne kadar yetenekli olursa olsun, bölünme ve kanlı olarak birleşme sarmalına saplanan bir devlet ayakta kalamayacaktır. Erkek kardeşler imparatorluğu bölüp biri muzaffer olana dek savaştığı sürece devlet kargaşa içinde olacaktır. Büyük bir sultanın hükümdarlığı altında göreceli devlet iktidarının olduğu dönemleri sultanın ölümü nedeniyle yeniden patlak verecek olan kaos izleyecektir. Dış düşmanlara karşı kullanılabilecek güç, içeride ve işe yaramaz bir şekilde kullanılacaktır. Selçuklu sultanlarının göçebe askerlere neredeyse bütünüyle bağımlı olması, fiili olarak, onları sadece ve sadece Türk derebeylerinin en büyüğüne dönüştürüyordu. Selçuklu sultanları da tıpkı derebeyleri gibi göçebelere

fethedilecek daha fazla toprak ve daha fazla ganimet vaat eden liderler olmak ve göçebelere başvurmak zorundaydılar; ne var ki sürekli olarak savaş vermek devletin ya da sultanın çıkarına olamazdı. Her devletin kendisini toparlayacağı huzurlu dönemlere ihtiyacı vardı. Göçebeleri denetim altında tutacak hazır bir ordu olsaydı sultan, göçebelerin devlete karşı değil ama devletin çıkarları doğrultusunda savaşmalarını sağlayabilirdi ancak Anadolu Selçukluları'nın böyle bir ordusu yoktu.

Kendilerinden sonra gelecek olan büyük imparatorluk (Osmanlı İmparatorluğu) açısından bakıldığında Anadolu Selçukluları en büyük öneme taşıdıkları gelenekler açısından sahipti. Anadolu Selçukluları Türklerin Anadolu'daki varlığının meşruiyetini gözler önüne sererken, Büyük Selçukluların hükümet etme biçimini yeni topraklara taşıyıp daha sonra gelecek olanlara aktarıyorlardı. Anadolu Selçukluları ellerinden geldiğince geleneksel İslami hükümdarlar gibi hüküm sürdüler ve örneğin büyük sanat ve mimarlık eserleri yaptırıp din adamlarını, şairleri ve sanatçıları himayeleri altına aldılar. Bir imparatorluk başkentinden bir imparatorluk ihtişamıyla hüküm sürdüler. Anadolu Türkleri için kural koyucu bir nitelikte hüküm sürerken, ihtiyaç duyulduğunda bütün grupların arkasında birleşebildiği sembolik bir güç oldular. Anadolu Selçukluları olmasaydı Anadolu birbiriyle savaşan göçebelerin eşliğinde anarşiye sürüklenirdi. Büyük Selçuklular ve onlardan önceki Ortadoğu hanedanlarının geliştirdiği sistemleri Anadolu'ya transfer etmek Anadolu Selçukluları'nın en büyük katkısı oldu.

Ortadoğu geleneklerinin Anadolu'ya geçişini Anadolu Selçuklu yönetimi gözler önüne seriyor. Tabii öte yandan yönetim şablonunun her zaman uygulamayı yansıtmadığı da unutulmamalı; yakın tarihin kongreleri ya da parlamentolarındaki Etik Komisyonları buna iyi bir örnek oluşturuyor; ne var ki Anadolu Selçukluları oluşturulmuş İslami yönetimi yeni topraklara taşıdı. Sistemin tepesinde sultan bulunuyor ve teoride bütün iktidarın tek kaynağı burası. Diğer İslami devletlerde olduğu gibi yönetimin başında bir vezir bulunuyor. Vezire bağlı olarak da bir tür bakanlık bulunuyor; bu bakanlık, birimler arasındaki iletişimi sağlıyor ve bütçe kayıtlarını tutan mali memurları yönetiyor.

Büyük Selçuklular tarafından geliştirilen toprak idaresi sistemi Anadolu Selçukluları tarafından sürdürüldü. Anadolu Selçuklu tarihi boyunca koşullar öylesine karışıktı ki herhangi bir sistemin yerleşmesi mümkün olmuyordu ancak Selçuklular eski sistemi ayakta tuttular. Bu sistemi oluşturan parçaların en önemlisi "ikta" sistemiydi. İdeal koşullarda her devlet me-

muruna, askere ve bürokrata maaşlarını merkezi bir hazineden verip onları denetim altında tutmak ister. Anadolu Selçukluları için bu düzeydeki bir vergiyi toplamak mümkün değildi; zira ne kayıtları tutabilecek sayıda bürokrata ne de tahsilatı sağlayacak bir güce sahip değillerdi. Merkezi olmayan bir sisteme ihtiyaç duydular. Anadolu'da uygulanan ikta sistemiyle sultana ait olan topraklar tahsis ediliyordu. Sultanın yönetimi, destek karşılığında hibe olarak çoğu zaman toprak dağıtıyordu. Kendilerini, kendilerine bağlı olanları ve devlet için yaptıkları işleri desteklemeleri için devlet idaresindekilere de toprak tahsis ediliyordu. Çok sayıda olmasa da bazı askerlere de toprak tahsis ediliyor, böylece kendilerine ve adamlarına bakmaları sağlanıyordu. Topraklar maaş ve diğer harcamaları karşılamak için ödeme gibi dağıtılıyordu ancak sultanlığa ait olmaya devam ediyordu. Hem bürokrasisi hem de hazinesi küçük olan bir devlet için ikta etkili bir faaliyet yöntemiydi. Daha sonraki dönemde Osmanlılar bu sistemi geliştirip devlet maliyesinin ana unsurlarından biri haline getirecekti.

İslam

Müslüman Türkler, İslam geleneklerini Anadolu topraklarına getirdi. Türklerin İslam anlayışı büyük ölçüde kendi inançları doğrultusunda şekillenmiş ve Türklerin İslamiyet'i kabul ettikleri dönemden önceki kimi inanışları içeren, Sünni ya da Şii olarak adlandırılamayacak melez bir durumu ifade ediyordu; ne var ki Selçuklu ailesi İslam geleneğini yeni topraklara taşıdı. Anadolu'daki birçok göçebe liderinin aksine Anadolu Selçukluları katı Sünniliği benimsemiş olan ve Sünni İslam'ın bütün yapılarını himayesine alıp koruyan Sünni sultanlara saygıyla yaklaşıyordu. Bu yapıya, İslam teoloji sistemi ve hukuku da dahildi. Türk göçebeler Müslüman yargıçlara çok az başvurmuş olabilir ancak Selçuklular, şehirlerinde İslami mahkeme sistemini kabul etti. Vakıf, bir kurum olarak Anadolu'ya getirildi; böylece varlıklardan gelir getiren gayrimenkul ve ticari faaliyetleri elde ediliyor, bu yolla camiler veya hastaneler destekleniyordu. Müslüman olmayanlardan kesilen kafa vergisi gibi geleneksel vergiler de uygulamaya konmuştu. Bütün bunlar bir İslam toplumu kurmak için gerekliydi.

Anadolu Selçukluları Sünni İslam'ın katı yorumuna göre bir yaşam sürdürürken İslam'ın mistik yorumuna da gözünü kapatmıyordu. Himayelerinde pek çok mübarek şahıs ve mistik ekol takipçisi bulundu. Bunların en önemlisi *Mevlana*'ydı. Mevlevi dervişleri onu Mevlevi sufizminin kurucusu kabul eder. İslamiyet'in katı yorumu ile sufizmin yan yana yaşatılma-

sı da Büyük Selçukluların Anadolu'ya aktarılan geleneklerinden biriydi. Türklerin din anlayışı bu geleneğe dayanıyor.

Şehirler ve Ticaret

Anadolu Selçukluları kendilerini takip edenlere hayli geniş bir kent altyapısı bıraktı. Bizans yönetiminin son yüzyıllarında Anadolu'daki kent düzeyi aşamalı olarak bozulmuştu. Türklerin fetihlerini izleyen on yıllarda da şehirler büyük ölçüde geriledi; zira Türk akınları kentlerin ana geçim kaynağı olan ticareti kesintiye uğratıyordu. 12. yüzyıla geldiğinde Anadolu Selçuklu sultanları ve Türk derebeyleri şehirlerin ve ticaretin önemli bir gelir ve güç kaynağı olduğunu fark etmeye başladı; bugün şehir altyapısı dediğimiz unsurun gelişimine ön ayak oldular. Şehrin cazibe merkezleri olacak şekilde hükümet binaları, sultanlar ve valiler için konutlar ve ayrıca büyük camiler inşa edildi ve belki de en önemlisi, güvenlik Anadolu'da bir sorun olduğundan, Selçuklular şehirleri çevreleyen hisarları ya kendileri yaptı ya da yerel liderlere yaptırdı. Tıpkı Bizans ve İslam dünyasında olduğu gibi şehirler siyaset ve din merkezleri olarak işlev gördü. İslami kurumlar şehirlerde kuruldu. Şehirlerde yaşayan nüfusun çoğunluğu Hıristiyan olsa da Anadolu Selçukluları Anadolu şehirlerinin yönetim sistemlerini İslami sisteme uyguna hale dönüştürdü. İslami yargıçlar ve pazar denetçileri kentsel faaliyetlerin yasal zeminini oluşturdu. Derebeyleri her ne kadar kent hayatından haz etmeyen göçebe atlılara dayanıyorsa da, valilerin ya da bağımsız derebeylerin şehirlerde yaşamaları alışılmış bir durumdu.

Anadolu Selçuklu şehirlerinin en büyüğü bir ihtimal başkent Konya'ydı. Önemli bir ticaret merkezi olmasa da, siyasi statüsü Konya'nın belli bir öncelik kazanmasını sağlıyordu. Ana ticaret merkezi Orta Anadolu şehri olan Sivas'tı.

Kuzey-güney ve doğu-batı ticaret yolları söz konusu olduğunda Sivas merkezi bir konumda bulunuyordu. Ticaret, Türk akınlarına eşlik eden kargaşa nedeniyle büyük ölçüde azalmış olsa da kuzeyde Karadeniz'e kıyısı olan Samsun ve Sinop, güneyde ise Akdeniz'e kıyısı olan Antalya gibi Selçukluların denetiminde bulunan sahil şehirleri üzerinden hayli yoğun bir ticaret İtalyan tekneleri ile yürütülüyordu. Pek çok şehir Bizans'a uzanan transit hatlar üzerinde bulunuyordu; Selçuklular madenlerden hammadde çıkardığı gibi, halı gibi mamul ürünleri de İstanbul'a ve daha ötesine aktarıyordu. Bizans düşman konumunda olabilirdi ancak ticaret söz konusu olduğunda durum değişiyordu. Şehirler ve kasabalar Bizans'tan devralın-

mıştı; Büyük Selçuklu şehirlerinin isimleri de bunu gösteriyordu: Ankara/Ancyra, Antalya/Attalia, Kayseri/Caesarea, Konya/Iconium, Sivas/Sebastea. Büyük şehirlerin çoğu Hıristiyan nüfuslarını korudu. Bu kesim, örneğin, hayvanlarının yünlerini ve derilerini Bizans ve/veya İtalya'ya satmak isteyen Türk sürü sahipleri için aracı konumunu aldı.

Şehirler, Bizans döneminde olduğu gibi kalmadı. Türkler ve diğer Müslüman tacirler buralarda yaşamaya ve iş yapmaya başladıkça belirgin olarak Ortadoğulu olan pazarlar ortaya çıkmaya başladı. Sivil nitelikli binalar Anadolu Selçuklu sultanlarının veya derebeylerinin dinlerini ve kültürlerini yansıtıyor hale geldi. Tarihteki diğer İslami liderler gibi Anadolu Selçukluları da kendilerini mimari anlamda ifade ettiler. Anadolu Selçukluları'nın kentsel yönelimini Konya, Kayseri ve Sivas gibi büyük şehirlerde yaptırdıkları dini ve sivil nitelikli yapılarda görmek mümkündür. Şehirlerin ve devletlerin İslami doğasını yansıtmak için gösterişli camiler ve medreseler inşa edildi. Anadolu Selçuklu dönemi boyunca Anadolu'daki şehirlerde yaşayan nüfusun çoğunluğunu Hıristiyanlar oluşturdu ancak şehirler, İslami yapıların inşa edilmesi ve buralara Türklerin yerleşmesi sonrasında Müslüman bir karakter de geliştirmeye başladı.

Anadolu Selçukluları ve beylikler ticareti koruma altına alarak geliştirdiler. Ticaret yolları üzerinde büyük kervansaraylar inşa edildi. Yüksek duvarlar sayesinde korunaklı hale getirilen bu yerler, bir günlük yolculuk mesafesi kadar aralıklarla yapıldı, yolcularla hayvanlarının geceyi güvenlik içinde geçirmeleri sağlandı. Anadolu Selçukluları tarafından büyük ve kalıcı alışveriş mekanları da yapıldı ve himaye edildi. Başarılı bir devlet olmak için ticaretin gerekli olduğunu anladılar. Göçebe saldırılarının ve savaşların geleneksel ekonomiyi kısmen yıktığı Anadolu'da ticareti geliştirmek daha da büyük bir önem kazanıyordu.

Anadolu'da Bir Türk Yurdu Kurmak

Çoğu zaman zayıf olmakla birlikte Anadolu Selçukluları, Türklerin Anadolu'ya girişi sonrasında Anadolu toplumu için kurucu bir yapı sundu; onların da tıpkı Büyük Selçuklular gibi, Türk göçebeleri yerleşik bir imparatorluğun sıradan tebaasına dönüştürmekte başarılı oldukları söylenemez ama Ortadoğu'nun yönetim biçimini yeni topraklara taşıyarak daha sonra bu topraklara gelecek olanlara kılavuzluk edecek bir yapıyı geride bıraktılar; Türkler de nihayetinde bu topraklara yerleşecekti. Anadolu Selçukluları, Anadolu topraklarının Türkiye'ye dönüştüğü ve Orta Asya'dan

gelen göçebelerin değişmeye ve çevrelerine uyum sağlamaya başladığı bir süreçte hüküm sürdü.

Anadolu Selçuklularının İslami geçmişle devamlılığı korumakta gösterdiği başarı da küçümsenmemelidir. Belki Abbasiler ya da hatta Büyük Selçuklular hattında büyük bir imparatorluk kurmadılar ama İslami imparatorluğun geleneklerini Anadolu'ya taşıdılar. Bu gelenekler ulaştıkları yerde birilerinin kendi imparatorluk dokularına işlemesini bekledi; o "birileri" de Osmanlılardan başkası değildi.

Selçuklular az miktarda bir güvenlik sağlamış olsa da, bu sayede, Anadolu'yu fetheden Türk göçebelerin değişime uğramasına önayak oldu. Türklerin göçebelikten çiftçiliğe aşamalı olarak geçişi belki de Türk tarihinin en önemli sosyal değişikliği idi; bunun 20. yüzyıldan önceki en büyük değişim olduğuna ise şüphe yok. Göçebeler yeni durumlara uyum sağlama yeteneğine sahip olduklarını gösterdi. Göçebelik daha az başarılı oldukça Türklerin büyük bölümü çiftçiliğe yöneldi. Diğerleri de 'iki otlaklı göçebeler' oldu. Bu ikinci grup baharları toprağı ekip koruculara emanet edip yüksek alanlardaki otlaklara gidiyorlar; daha sonra sonbaharda dönüp ekinlerini biçiyorlardı. Göçebeler yılın yarısı için bile olsa yerleşik düzene geçince Türk yerleşim birimleri ortaya çıkmaya başladı. Aynı zamanda Türkler yavaş yavaş Anadolu'nun ekonomik yaşamıyla da entegre olmaya başladı. Örneğin, Anadolu'nun kışına dayanıklı yeni tür develer yetiştirdiler ve uzun mesafelerin kat edilmesini gerektirecek ticari faaliyetlere giriştiler. Koyun sürülerinin eseri olan yün bolluğu ile bazı göçebeler zanaatkar oldu; kilim işlemeye başladı. Orta Asya'nın tarzı ve tekniği ile Yunan ve Ermenilerin halı geleneklerini bir araya getiren Türkler Aksaray ve Sivas gibi şehirlerde büyük halı yapım merkezleri kurdu. Diğer Türkler, yerleşik ve yarı göçebe nitelikleri ile pamuk, buğday ve pirinç yetiştirip İtalya'ya ihraç etti. Türkler yavaş yavaş yerleşik düzene geçiyordu. Bu süreç yüzyıllar alacaktı ama dönüşü olmayan bir süreçti.

Malazgirt ile Osmanlıların ortaya çıkışı arasında geçen iki yüzyıl boyunca Anadolu'nun etnik yapısı büyük bir değişime uğradı. Birbiri peşi sıra gerçekleşen göçler sırasında ne kadar Türk'ün Anadolu'ya göç ettiğini kimse bilmiyor ama bu sayının kayda değer büyüklükte olması gerekiyor zira büyük bir fetih gücüne ulaşarak hali hazırda Anadolu'da yaşayanlar üzerinde bir hakimiyet kuracak büyüklüğe ulaştıkları anlaşılıyor. Başka bir açıdan, Türk kimliğinin korunması için yeterli sayıda Türk'ün bulunması gerektiği sonucu çıkıyor. Türklerin varlığı az sayıda bir fetih gücüyle sınırlı kalsaydı bu güç zaman içerisinde ezici çoğunluğun içinde eriyip gider-

di. Moğolların başına Çin'de bu geldi, keza İran'da da Araplar çoğunluk içinde eriyip gitti. Aynı durum az sayıdaki Türkten oluşan gücün de başına gelecekti. Öte yandan Anadolu Selçuklu döneminin tamamı boyunca olmasa da büyük bölümünde Türkler azınlık konumunda olmuş olmalıydılar ancak Türklerin nüfus içindeki oranı düzenli olarak artıyordu. Ölümler ve göç nedeniyle Hıristiyan nüfusta azalma oluyordu. Fethedilen topraklardaki kadınlar fatihlerin çocuklarını dünyaya getiriyordu ve bu çocukları Türkler büyütüyordu. Bunun da ötesinde Türklerin Anadolu'da kalıcı olduklarının ortaya çıkmasıyla, halihazırda o topraklarda yaşayanlar da Türk olmaya başladı.

Dönüştürme Anadolu'yu Türkleştirme konusunda önemli bir işleve sahipti.

'Dönüştürme' kelimesi doğru kelime çünkü bu sürecin en önemli parçasını buralarda yaşayanların Müslümanlaştırılması oluşturuyordu. Anadolu'nun Türk fatihleri ve hükümdarları Müslüman'dı. Aynı zamanda İslamiyet'in, İslam dinini kabul edenlerin topluluğa tam olarak dahil edilmesi geleneğini de benimsemişlerdi. Göçebelerin uyguladığı haliyle İslam kabul etmesi kolay bir dindi. Göçebelerin din anlayışı Mekke'de kabul edilmeyecek pek çok adeti içeriyordu. Pek çok yerel Hıristiyan aziz Türklerin dua ettiği artık hayatta olmayan kutsal adamlar arasında yerini buluyordu. Bazı yerel Hıristiyan dini adetleri Müslümanların dini geleneği haline dönüştü. (Aslında buralardaki pek çok adet ve aziz, Müslüman ve Hıristiyan teologlar için aynı ölçüde yabancıydı.) İslamiyet'i kabul etmenin belirgin bazı faydaları vardı; sadece daha az vergi ödemek değil aynı zamanda verimli fetih seferlerine Türklerin yanında katılabilmek ve iktidar odaklarına ulaşabilmek anlamına da geliyordu. Sosyal, ekonomik ve siyasi olarak baskın olan grubun parçası olmak için baskın grubun dinini kabul etmek yeterli oluyordu. Türklerin alışkanlıklarına sahip olmak ve onların dilini konuşmak ise bir ihtimal bir sonraki kuşakta gerçekleşiyordu. Türkleri Türk yapan özellikleri dinleri ve dilleriydi; bunları kabul edenler de Türkleşiyordu.

Anadolu Yunanlılarının ve diğerlerinin Türkleşmesi süreci bu topraklarda daha önce yerleşik olan toplumların dağılmasıyla hızlandı. Özellikle iç kesimlerde yaşayan pek çok Hıristiyan toplumun merkezle bağlantısı Müslümanların fetihlerinden sonra kopmuştu. Yunanlıların Orta Anadolu'da dahil olduğu toplum Bizans yönetimine ve özellikle de Rum Ortadoks Kilisesine bağlıydı. Kültürün kilit unsuru olarak nitelenebilecek olan Kilise İstanbul'daydı. Türklerin gelmesini izleyen dönemde artık başkentten piskoposlar gönderilmez olmuş, din adamları yaşadıkları yerleri terk etmiş,

manastırlar kapatılmıştı. Bu koşullar altında yaşayan, atalarını bir araya getiren dini kültürden mahrum kalan Yunanlıların bu toprakların fatihlerinin kültürü tarafından asimile edilmesinde şaşılacak bir şey bulunmuyor. Herhangi bir Hıristiyanın geleneklerine sahip çıkma isteği ve Hıristiyanlığın yeniden buralarda dirileceğine ilişkin beklentisi uzayıp giden Türk işgali karşısında tükenip gitmiş olmalı. Türk işgalinin üzerinden yüzyılı aşkın bir süre geçtikten sonra Yunanlı İmparatorun geri dönmeyeceği en açık şekliyle ortaya çıkmış olsa gerek.

Anadolu Selçuklu devrinde kaç göçebenin çiftçiliğe geçiş yaptığı ya da kaç Hıristiyanın Müslümanlığı seçtiği bilinmiyor. Anadolu Selçuklu devrinin sonra ermesinden sonra da uzun bir zaman boyunca bu topraklarda göçebeler ve Hıristiyanlar yaşamlarını sürdürdü ancak Anadolu aşamalı olarak yerleşik Türklerin yurdu olmaya başlamıştı.

Anadolu'da Moğol Devri

Selçuklu yönetiminin sona ermesiyle Anadolu'daki Türkler kendi aralarında savaşmaya başladı. Moğol İlhanlılar İran'dan yönetmeye çalışıyor ancak etkin bir yönetim sergileyemiyordu; İlhanlılar Anadolu'yu idareleri altına alacak türden bir idari mekanizmayı hiçbir zaman kuramadı.

Yönetim özerk bölgelere ayrıldı; bu bölgeler sıklıkla birbiriyle çatışıyor ve anlaşmazlıklarında Moğol desteğini almak için Moğollar ile işbirliğine gitme yolunu seçiyorlardı. Kendileri etkin bir yönetim sergileyemeyen Moğollar başkasının da bunu yapmasını engelliyordu. İlhanlı hükümdarı *Gayhatu Han* 1291 yılında Orta Anadolu'ya girdi ve kendisine başkaldıranlara hadlerini bildirmek istedi; kendisine bağlı birlikler korku saçtı ve arkalarında kaos bıraktılar; evet, gerçekten de Moğol yönetiminin en önemli sonucu kaostu. Moğol orduları gelişmeye çalışan ya da bağımsızlık isteyen Anadolu Beyliklerini yok ediyordu ve böylece güçlü bir Anadolu devletinin kurulmasının da önüne geçilmiş oluyordu. İran'daki Moğol devleti de gerileme dönemine girmişti. Anadolu'daki Moğol valiler bir yandan bağımsız olmak istiyor diğer yandan da İran'daki İlhanlılarla hanedanlık çekişmelerine girişiyordu.

O dönemde fark edilmemiş olsa da Moğolların Ortadoğu üzerindeki etkisi Anadolu'nun İslam dünyasında daha değerli bir konuma geçmesi sonucunu beraberinde getirdi. Abbasi Halifeliği 8. yüzyılın ilk günlerinden itibaren ve Büyük Selçuklular döneminde İslam yüzünü hep doğuya çevirdi. Moğolların gelişi öncesindeki beş yüzyıl boyunca Irak İslamiyet'in

siyasi ve kültürel merkezi olarak kabul gördü. İran'ın kuzeydoğusundaki kentler (Horasan) ve Maveraünnehir; Merv, Nişapur, Herat, Semerkant ve diğerleri Ortadoğu'nun en varlıklı şehirleri olarak birer kültür, eğitim, siyaset ve ekonomi merkeziydi. *Cengiz Han* ve ondan sonra gelenler hem Irak'ın hem de Doğu'nun medeniyet merkezi olarak konumunu ortadan kaldırmak için büyük yıkımlara girişti. Herat ve Nişapur gibi büyük şehirler tümüyle yok edildi, halkları katledildi. Yüzyıllar boyunca büyük kitlelere gıda tedarikinde kullanılan sulama kanalları da imha edildi. Bin yıl boyunca ekonomik açıdan canlı olan bölgeler büyük bir yıkıma uğratıldı. Irak'taki Moğol yıkımı belki Doğu'daki yıkım kadar derin değildi ama ekonomiyi kuşaklar boyunca ortadan kaldırmaya yetecek güçteydi. Kimi tahminlere göre *Hülagû* 1258'de Bağdat'ı işgal ettiğinde 200.000 kişi öldü. Tıpkı Doğu'da olduğu gibi burada da sulama tesisleri imha ediliyor, tarım ekonomisi yıkıma uğratılıyordu. Moğol istilasının ticaret üzerindeki etkisi hakkında fazla bir şey bilinmiyor ancak Moğol ordularının işbaşında olduğu sıralarda kervanların İran, Irak ya da Maveraünnehir'de gidip geldiklerini düşünmek pek akla yakın gelmiyor. İran'daki İlhanlılar gibi Moğol hükümdarların Ortadoğu'da kalmaya devam etmeleri de ilk istilaların olumsuz etkilerinin kötüleşmesi sonucunu beraberinde getirdi; İlhanlılar kötü hükümdarlardı.

Moğolların İslam dünyasının doğusundaki yıkımı Batı'nın göreceli olarak daha iyi bir konuma geçmesine yol açtı. Müslüman teologlar ve şairler, Maveraünnehir'in yıkıma uğrayan şehirlerine kıyasla Mısır ve Anadolu'yu daha yaşanabilir yerler olarak görmeye başladı. İran ve Maveraünnehir'deki Türk askerler de Moğollardan kaçarak Anadolu'ya at sürdü ve Küçük Asya'daki Türk nüfusunu artırdı. Batı, sadece göçebeler için değil ama sufiler, tüccarlar ya da İslam alimleri için itibar kazanılabilecek, yeni takipçiler ve varsıllık edinilebilecek bir yer olarak görünüyordu.

Belki Anadolu ile Mısır itibar ve otorite için aralarında çekişmişti ama Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasıyla Batı'nın 'gücü ve görkemi' tartışmasız olarak kabul görüyordu.

İslam'ın merkezi artık Batı'da olacaktı.

Son İlhanlı hükümdarı 1335 yılında öldü ama Anadolu'nun bazı bölgelerindeki Moğol iktidarı bu tarihten daha önce ortadan kalkmıştı. Gerçi Moğol garnizonları hâlâ Anadolu'nun büyük şehirlerinde bulunmaya devam ediyordu ama güçleri Anadolu'nun ortalarından başka bir yere uzanamıyordu. Gaziler hem Moğol iktidarından kaçmak için hem de Anadolu'nun batısında Hıristiyanlara karşı yeniden başlayan savaşa katılmak için

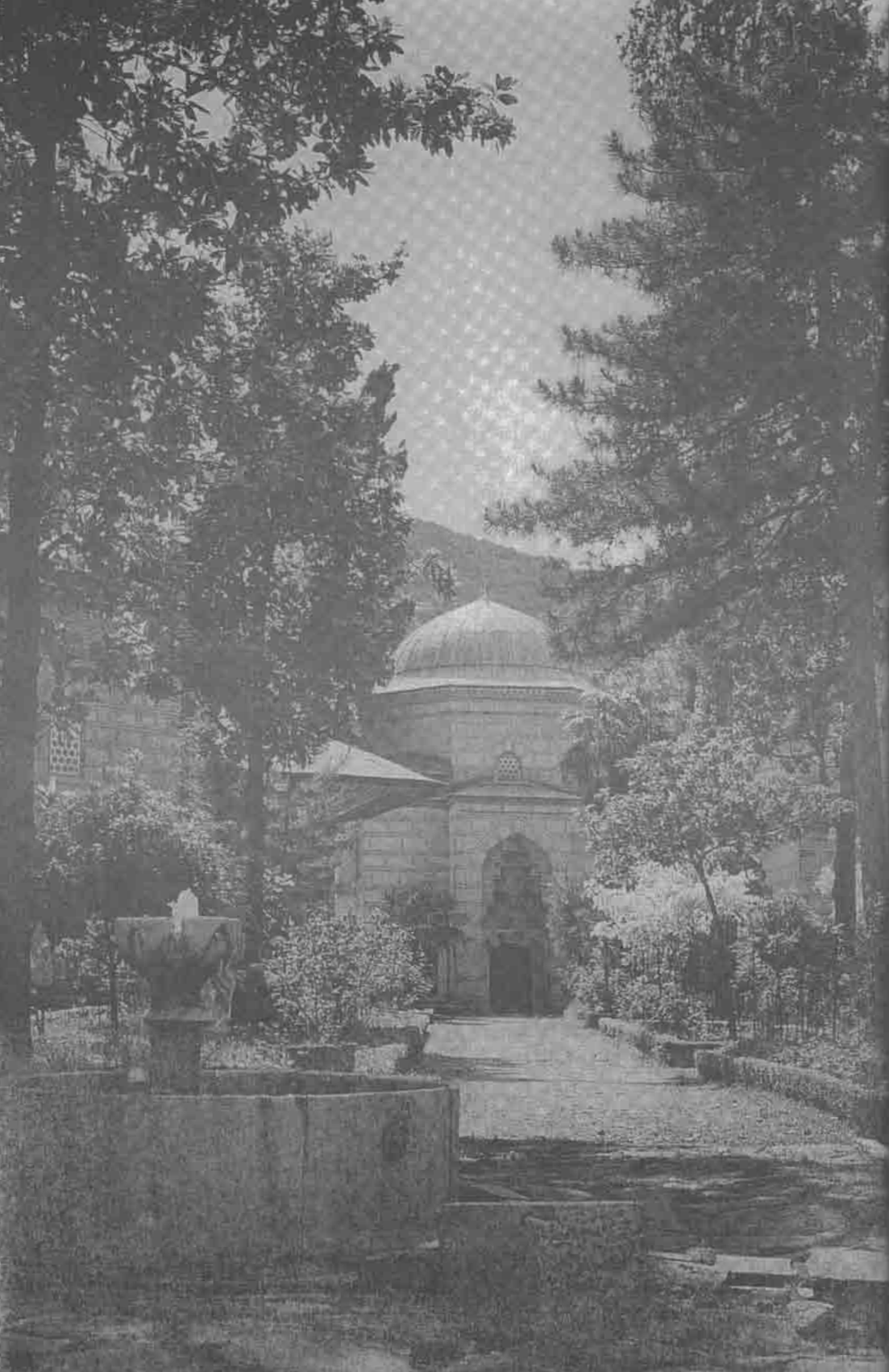
buralara göç ediyordu. Gaziler, önce Anadolu'nun batısında, sonra da orta kesimlerinde, kendilerini denetim altında tutacak merkezi bir otoritenin olmadığı bir durumla yüz yüze gelmişlerdi. Bu durumda Gaziler kendi gazi devletlerini kurdu; Anadolu'nun batısında da kurulan bu Türk devletler de Bizans İmparatorluğu'na saldırarak kazanç elde ediyordu. Çeşitli devletler başlangıçta Moğol Hanı'nın iktidarını kabul etti, ve daha sonra bağımsız oldular. Moğollar güçlerini yitirdiklerinde diğer Türk devletleri de Orta ve Doğu Anadolu'da bağımsızlıklarını ilan etti. Yeni Türk devletlerinin en küçüklerinden biri gazilerin bir lideri olan Osman tarafından Batı Anadolu'da kurulmuştu. *Osman* ve soyundan gelenler Osmanlı İmparatorluğu'nu kuracaktı.

Bölüm 2

İlk Osmanlılar; 1281-1446

Arka sayfa:

II. Murat'ın 1425 yılında Bursa'da yaptırdığı camiinin bahçesi. Savaşçı bir sultan olmaya zorlanan Murat'ın savaşına arzusu yoktu. Mezarının bu bahçede olmasını istemişti. Türbenin çatısı bulunmuyor zira "gökyüzüne ve yağmurlara açık olmasını" istemiş. (Yayın hakkı: Robert Harding Fotoğraf Kütüphanesi)

İlk Osmanlılar; 1281-1446

Osmanlı ailesi tarihe göçebe şefleri olarak girdi. Gerçi himayelerindeki tarihçiler sultanların soylarının *Hazreti Muhammed*'e ve tarihin önemli şahsiyetlerine dayandığını gösterdiler ama Osmanlı hükümdarı Anadolu'da boy gösteren büyük Türk göçebe boylarının liderlerinden biriydi. Ataları, Orta Asya'nın kaba fakat güçlü at binicileriydi. Kendileri de göçebe başlarıydı.

Göçebe başları güçlerini miras ya da soylarından değil elde ettikleri başarılarından alıyordu; yeteneklerini ayakta kalma becerileri ile kanıtlamışlardı. Bir göçebe şefinden ustalık bekleniyordu; özellikle savaşçılıkta ve politikada ustalık. Becerili olmayan bir şef liderlikten uzaklaştırılıyordu. Yetersiz bir şef zaman zaman aile bağları nedeniyle lider olmaya devam etse bile otoritesi buharlaşıp gidiyordu. Savaşçılar, liderlerin güç merkezini oluşturuyordu ancak yetersiz kalan liderin savaşçı adamları, ondan ayrılıp başka bir şefin peşinden gidiyordu. Buna karşılık yetenekli bir baş da daha fazla kişiyi bünyesine katıyordu; hatta bazen bir aşiretin tamamı bir liderin himayesine giriyordu; Selçuklu ailesi böyle bir aileydi.

Kayda değer bir imparatorluk göçebe başları tarafından kurulabiliyordu. Selçuklular bunu yaptı; aynı şekilde *Cengiz Han* ve çocukları da. Orta Asya ve Doğu İran'da kurulan çok sayıda devlet Türk ve Moğol göçebelerin güçlerine dayanıyordu; ne var ki bu tür devletlerin çoğunun ömrü uzun olmadı. Haklı olarak Selçukluların başarılı bir imparatorluk oldukları düşünülür ama Selçuklu İmparatorluğu Bağdat'ı aldıktan sonra 50 yıldan kısa bir süre içinde dağılmıştı. Bağdat'ı aldıktan sonra, yüzyıldan sadece biraz fazla bir süre içinde imparatorluk tamamen yok oldu; geriye sadece küçük devletler kaldı; Anadolu Selçukluları bunlardan biriydi. Sorun kısmen ölen liderin başında olduğu toprakların geride kalanlar arasında paylaştırılmasını öngören göçebe adetiydi. Bu yöntem bir imparatorluk için değil ama bir aile şirketi için iyi sonuçlar verebilir; ölenin malları ve hisseleri böylece paylaştırılabilir. Ölenin her bir oğlu imparatorluğun bir parçasını miras olarak alınca birbirlerine düşüp savaşıyorlardı ve sonuç olarak ya

zayıflamış bir imparatorluk ya da küçük küçük devletler ortaya çıkıyordu. Göçebe devletlerin askeri temeli de yapısal olarak istikrarsız olmalarına yol açıyordu. Göçebeler istikrarsız yönetimlerden sıklıkla yararlanıyordu; bu durum hareket özgürlüğü veriyordu ama imparatorluklar doğal olarak siyasi durumu istikrarlı hale getirmek istiyordu. Yerleşik olarak tarımla ilgilenenlerin ve dolayısıyla vergi verenlerin sayısının artmasını, daha fazla tüccarın olmasını, onların da yine vergi vermesini istiyorlardı.

Göçmenler bu tür hesapları bozabilecek bir nitelik taşıyordu ve nitekim çiftliklere, ticaret kervanlarına saldırarak, tarım alanlarını hayvanları için otlağa çevirerek bunu yapıyorlardı. Selçukluların hükümet etme sisteminin özünde bir kusur vardı ve bu kusur nihayetinde Selçuklu İmparatorluğu'nun sonunu getirdi. Göçebeler savaş alanlarında kendilerine öncülük edecek güçlü bir sultan istiyorlardı ama öyle bir nokta geliyordu ki göçebeler isyan bayrağını açıyordu; özellikle, göçebeler sultanın yerleşik düzene geçmeleri için verdiği emre boyun eğmiyordu. Sultan savaş alanlarında göçebelere ihtiyaç duyuyordu ama yaşam biçimlerini de değiştirmelerini istiyordu. Sultan kelimenin tam anlamıyla tehlikeli bir siyasi cambazlık yapmak zorundaydı zira bir yandan devletin ihtiyaçlarını düşünmek zorundaydı; diğer yandan ise göçebelerin ayaklanma tehdidini ya da başka bir liderin tarafına geçmelerini hesaba katmak zorundaydı. Nihayetinde sultan cambazlık yaptığı topu elinden kaçırıp düşürdü.

Osmanlıların inanılmaz başarısı, önceki göçebe imparatorlukların ana karakterini oluşturan doğum, kısa bir ömür ve yok olma döngüsüne bir son vermeleriydi. Selçukluların, Moğolların ve diğerlerinin aksine Osmanlılar göçebe bir devleti uzun ömürlü, istikrarlı bir Ortadoğu imparatorluğuna dönüştürmeyi başardı.

Türki Anadolu

Osmanlıların iktidara gelme süreci başladığında Anadolu toplumu belirsizlik içindeydi. Türki Anadolu'nun tamamı üzerinde hak iddia edebilecek bir merkezi yönetim ya çok zayıftı ya da bulunmuyordu. 1243 yılında Moğollar karşısında yenilgi alan Anadolu Selçukluları, bir güç merkezi olmaktan tamamen çıkmıştı. Moğol beyleri övgüleri toplamaktan memnundular ve onlar da kısa bir süre içinde denetimi kaybetti. İlk Osmanlı sultanı olan *Osman*'ın iktidarının sonu geldiğinde, kendisi ve Anadolu'nun diğer Türk liderleri bağımsız birer bey olmuşlardı bile. Anadolu'daki Türk devletlerine beylik deniyordu; çok küçük oldukları için krallık olarak ad-

Belli başlı Türk beylikleri

landırılamazlardı ama bağımsızdılar. Anadolu'daki Türk beyliklerinin büyük bölümü 13. yüzyılın ikinci yarısında kuruldu zira Anadolu Selçuklu ve Moğol iktidarı o dönemde yok oluyordu. Türk devletleri arasında en güçlü olanı Karamanlılardı; toprakları Orta Anadolu'dan güneye uzanıyordu. Kendilerini Anadolu Selçuklularının devamı olarak görüyorlardı zira başkentleri olarak Selçukluların başkenti Konya'yı seçmişlerdi ve güçlü bir devlettiler. Osmanlılar gibi diğer bazı beylikler de Hıristiyanların yaşadıkları toprakları ilhak ederek genişledi. Göçebe devletleri arasında en ilgi çekici olanlardan biri Aydınoğullarıydı zira güçlü bir donanma inşa etmişlerdi (Denize kıyısı olmayan topraklardan gelen Türk göçebelerin kurduğu bir devlet olarak kendilerinden beklenebilecek bir başarı değildi bu). Aydınoğulları Yunan adalarını aldılar ve hatta Yunan yarımadasına saldırılar düzenlediler. Moğolların egemenliklerinin sona ermesini izleyen dönemde Orta Anadolu'da ortaya çıkan diğer beylikler 14. yüzyılda ortadan kayboldu. Türk devletlerinin hiçbiri bir dünya devleti niteliğinde değildi, sayıca çoklukları da Türklerin askeri gücünü bölüyordu.

Beyliklerin yönetim biçimi devlet (başkenti, hazinesi, bürokratları, polis

gücü vs olan) ile bir göçebe konfederasyonu arasında bir yapıya sahipti. Beyliklerin Türk liderleri başlangıçta büyük Arap ve Fars devlet geleneğinin bir parçası değildi; oysa Selçuklular bu modeli benimsemişti; ne var ki yıllar geçtikçe beylikler Selçuklu modelini uygulamaya başlayıp büyük camiler inşa ettiler ve örgütlü yönetimler kurmak için girişimlerde bulundular. Devlet organizasyonuna girişen liderlerin her zaman kendi güçlerinin doğasını göz önüne almaları gerekiyordu. Düzenli ordular kuruldu kurulmasına ama beylikler askeri güç olarak göçebelere dayanıyordu. Göçebeler orduları güçlendiriyordu ama yerleşik bir devlet kurulmasını zorlaştırıyordu. Nitekim Doğu Anadolu'nun büyük Türk devletleri (Akkoyunlu ve Karakoyunlu) asıl olarak Orta Asya modeline sahip göçebe konfederasyonlarıydı. Karaman gibi diğer beylikler yerleşik ve merkezi bir devlet olma yolunda daha fazla mesafe kat etmişti.

İlk Osmanlılar

Osmanlı Hanedanlığı'ndan yaygın olarak anlatılan hikayeye göre *Süleyman* Türk göçebelerin Kayı boyunu Moğollar gelinceye kadar İran'ın kuzeydoğusunda idare etti.

Daha sonra o ve boyu batıya kaçtı. *Süleyman* Fırat Nehrinde boğularak can verdi ancak oğullarından biri olan *Ertuğrul* boyun bir bölümünü Anadolu'ya getirdi. Burada, 13. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu Selçuklu devletinin bir kulu olarak savaşlara katıldı. Hizmetlerinin karşılığında ödül olarak kendisine Anadolu'nun batısındaki Söğüt verildi. Öldüğünde (1280) yerine oğlu *Osman* geçti.

Hikayesinin bire bir doğru olma ihtimali oldukça düşük ama ana hatları itibarıyla doğruluğu hayli yüksek olmalı. Moğol akınları sırasında çok sayıda göçebe Türk batıya kaçtı. Bazı boyların tamamı Anadolu'ya girdi ve kendilerine ya toprak verildi ya da kendileri topraklar üzerinde hak iddia ettiler. Başlangıçta topraklar hayvan sürüleri için otlak, çiftçilerin de verdiği haracın kaynağı oldu (bu aşamada elde edilen bu gelire vergi demek mümkün değil); ayrıca, ellerindeki topraklar, saldırılar için de hareket noktası oluyordu. *Osman*'ın toprağı çok küçük olmalıydı. *Ertuğrul* ya da *Osman* gerektiği zaman Anadolu Selçuklularına ve onlardan sonra gelen Moğollara övgüler düzdü. Kendileri güçlü olduğu zaman ya da diğer hükümdarlar zayıf olduğu zaman beş kuruş bile ödemek söz konusu olmuyordu.

Osmanlıların büyüklüğü göçebe geçmişlerinden kopma becerisini göstermelerinden kaynaklanıyor. Göçebe geçmişlerini yeni bir yönetim anla-

yışına kattılar ve Ortadoğu imparatorluklarının gelenekleri ile Türk göçebe hayatının canlılığını aynı potada erittiler. İlk başlarda beyliklerin en küçük ve zayıf olanı olsalar da sahip oldukları iki şey yükselme yolunu açtı: Coğrafya ve mükemmel liderlik.

Osmanlı, konumu itibarıyla kelimenin tam anlamıyla şanslıydı. Diğer beylikler Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarına dayanmıştı. Germiyanoğulları, Saruhanoğulları, Aydınoğulları ve Karesioğulları'nın ilerleyişi Bizans topraklarında oldu ancak Osmanlıların çıkışı Avrupa'ya doğruydu. Göçebe askerler en iyi ganimetin peşindeydi ve bunu sağlayacak olan liderin yanında savaşmaya gönüllüydüler; onların gözünde "en iyi savaşlar" Hıristiyan krallıklara karşı verilen ve ganimeti en fazla olan savaşlardı. Diğer beylikler başlangıçta belki başarılıydı ama daha sonra birbirleriyle sınırdaş olduklarından sadece birbirlerine karşı savaşacak durumdaydılar. Diğer Türkler ile savaşmak daha küçük zaferler ve ganimet anlamına geliyordu. Hıristiyan alemiyle sınırı olan Osmanlılar gaziler arasında öne çıkabilmişlerdi ve İslamiyet'i yaygınlaştırma fırsatına sahiptiler. Osmanlı kumandası altına girmek, din ve ganimet için savaşmak amacıyla Anadolu'dan hatta Orta Asya'dan savaşçılar geliyordu.

Osmanlıların başarılı olmasının birincil nedeni ilk sultanların yetenekleriydi. Asker olarak, göçebe Türk savaşçılara öncülük ederek yerleşik krallıkları ve daha düzenli orduları yenilgiye uğratabiliyorlardı. Bu taktik yeteneklerin ötesinde bir başarıya işaret ediyordu. Sultanlar tavsiye almayı biliyordu ve düşmanlarından öğreniyordu. Hıristiyan danışmanlar Osmanlıların ve ordularının öne çıkan bir özelliğiydi. Bu Hrıstiyanlardan olan ancak Müslümanlığı kabul eden *Evrenos Bey* Osmanlı ordularının Avrupa topraklarındaki Makedonya'yı ve Trakya'yı fethetmelerine öncülük etti.

Sultanlar aynı zamanda becerikli birer politikacıydı; düşmanlarını birbirine düşürüyor; anlaşmalarla bir sınırı güvenceye alıp diğer sınır hattında fetihlere girişiyorlar; siyasi çıkar için Türk beylerinin ya da Hıristiyan krallarının kızları ile evleniyorlardı. Farklı bir türden farkındalık sayesinde göçebe boylarını kumandaları altında tutabiliyorlardı; bu büyük bir başarıydı çünkü göçebeler doğaları gereği bağımsızdılar. Sultanlar Avrupa'da kral olarak Anadolu'da ise göçebelerin beyi olarak işlev görebiliyor; bütün tarafların dengesini bozup, korku içinde bırakabiliyordu.

Osmanlı liderleri Anadolu'daki Türk toplumunun yapısından yararlanmayı da bildi. Anadolu'da sınırlı bir merkezi yapı vardı; insanları, kültürleri, dinleri ve ekonomik faaliyetleri bir arada tutuyordu. Türkler hangi beylik sınırları içinde yaşarlarsa yaşasınlar aynı insanlardı. Dini ve sosyal

eğilimleri Orta Asya'dan getirdikleri ile Ortadoğu'da bulduklarının bir birleşimiydi. Anadolu'da yaşadıkları yüzyıllar boyunca bu birleşimi Anadolu Türkleri olarak yeni bir etnik kimliğe dönüştürdüler. Düzen bozulduğunda toplum bu etnik kimliğe sahip olarak devam ediyordu. Anadolu Türkleri mistik dini gruplara bölündüler ve siyasi sınırları aşan dini gelenekler ile örgütlenmelerin takipçileri oldular. Din kardeşlikleri Anadolu sınırlarını aştı ve birçoğu İslam dünyasının geri kalanına ulaştı. Bir gezgin din kardeşliğinin loncasında kalacak yer bulabilirdi, kardeşleri ile dostluk kurabilirdi. Haberler, topluluklar arasında hızlıca Anadolu çapında yayılırdı. Din kardeşliğinin desteği Türkleri yönetme iddiasını taşıyanlar için son derece önemliydi. Din kardeşliği grupları ile ilişki içinde olan şehir savunma grupları da (ahilik) vardı; ahilik kurumu iktidardakiler şehirde yaşayanları koruyamayacak hale geldiğinde bu görevi üstlenirdi. Esnaf loncaları ve tüccarlar da sufi gruplar ile bağlantı içindeydi. Sufi liderler loncaların ve ahiliğin manevi danışmanı konumundaydı ve aynı şekilde loncaların üyeleri ile ahiler de din kardeşliği gruplarının üyesiydi. Anadolu insanlarını iç içe geçmiş bu yapılar ayakta tutuyordu.

Gelenekler uyarınca Osmanlı Sultanları ve takipçileri dini kardeşlik gruplarının üyeleriydi; bu gruplar Türkler arasında yaygın bir örgütlenmeye sahipti. Sultanlar ve takipçileri aynı zamanda esnaf loncalarıyla da bağlantı içindeydi. (Sultanlar, bir imparatorluğun başında oldukları dönemlerde bile uzun süre bir zanaatın ustası olageldi; yay yapımı, dericilik konusunda ustalaşıp gelenekleri sürdürdüler.) Osmanlı sultanları ahiliğin başında da olabilirdi. Ahiliğe ve sufizme yardımcı olup destek çıktılar. Bunun Osmanlılara sağladığı fayda oldukça netti. Dini gruplaşmalar, ahiler ve loncalarla yakın ilişkilerin casus ağı ve mali destek gibi başka bazı sonuçları da oluyordu.

Tarihe bakıldığında, ilk başlardaki Osmanlı sultanlarının toplumu çok iyi anladığı yolunda bir resim ortaya çıkıyor. Bu sultanlar Anadolu toplumunu kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirdi ancak bu toplumun parçası olmasalardı bu denli iyi bir işlevselliğe sahip olamazlardı. Toplumdan kopuk ya da uzak değildiler, kesinlikle.

Gazileri, ahileri ve mistik İslam kardeşliklerini anlamışlar ise; bunun nedeni onların da birer gazi, ahi ve mistik Müslüman olmalarından kaynaklanıyor. İmparatorluk ilerledikçe bu niteliklerini kaybedecekler ve yeni bir pozisyon alacaklar; tebaalarından kopuk olan birer geleneksel Ortadoğu hükümdarına dönüşeceklerdi. Bu da sonuçta güçlerinin ve imparatorluğun boyutlarının artması sağlayacağı şekilde yapılacaktı.

Tarihin "büyük adam" teorisini destekleyenler ile çevresel koşulların uygunluğunu savunanlar arasında çok eskiye varan bir tartışma vardır ve tartışmaya uzun uzadıya zaman ayırmak da mümkün olabilir. Şu ana kadarki tabloda, çevresel koşulların belirleyici olduğunu söyleyenler önde gibi görünüyor; haklı olarak öyle ama ilk 10 Osmanlı sultanının kişisel olarak çok başarılı birer lider oldukları gerçeğini de göz ardı etmemek gerekiyor. Tabi Osmanlı ailesinin, Anadolu ve Balkanlardaki siyasi ortamın onlara çeşitli fırsatlar sunduğu bir dönemde ortaya çıktığı da bir gerçekti.

Balkanlardaki Hıristiyan Devletler

Osmanlılar, imparatorluklarını ilk olarak Anadolu ve Balkanlardaki Hıristiyan imparatorluk ve krallıkları fethederek kurdu.

Balkanlardaki ve Anadolu'daki önde gelen devlet, yüzyıllar boyunca Bizans İmparatorluğu'ydu. Roma İmparatorluğu'nun doğudaki devamı olarak Bizans İmparatorluğu merkezi bir devlet yapısına sahipti; kültürünü ve dini olan Yunan Ortodoksluğunu bölgeye yayıyordu. Tarihi boyunca iktidardaki hanedanların değişmesiyle iç sorunlarla boğuştuğu halde Doğu ve Batı arasındaki ticaret yolları üzerinde olmanın avantajını kullanarak edindiği zenginlikle ortaçağın en zengin ve güçlü devleti olarak ayaktaydı. Bizans İmparatorluğu Malazgirt Savaşı'na kadar doğuda Aras Nehri ile batıda Tuna Nehri arasındaki topraklara yayılıyordu. 1071 yılından itibaren Türklerin ve Batı Hıristiyanlarının saldırılarına uğradı ve yıkıldı ama yıkımının 400 yıl sürmesi bile dağılma dönemindeki gücünü ortaya koyar.

Başlangıçta, niyetleri öyle olmasa bile, Batı Hıristiyanlığı'nın güçleri Bizanslılara yardımcı oldu. 12'nci yüzyılın başlarında bölgeye yönelen Haçlı Seferleri'nin şövalye ve askerleri, Türkleri, Batı Anadolu ile Anadolu'nun güney sahillerinden geriye püskürtme konusunda Bizanslılara yardımcı oldu. Ancak tarih 1204'ü gösterdiğinde durum değişiyor ve Haçlı Seferleri artık Bizans'ı hedef alıyordu. Venediklilerin entrikalarının bir sonucu olarak Dördüncü Haçlı Seferinde İstanbul fethedildi ve başına Latin bir imparator geçirildi (1204-1261). Latin hükümdarlar Yunanistan'ın doğusu ve güneyi ile, Trakya'da, Kuzeybatı Anadolu'da ve bizzat İstanbul'da hüküm sürdü. Bizans'ın Ege ve Akdeniz'deki adaları Venediklilerin eline geçti. Bizans İmparatorluğu'ndan geriye ne kaldıysa Anadolu Selçuklu Devleti ile Latin İmparatorluğu arasında bir yerde sıkışmış olan İznik İmparatorluğu'nda kümelenmişti. Bizanslılar başkentlerini geri almaya çalışırken durumdan yararlanan Balkan Hıristiyanları, Bizans İmparatorluğu

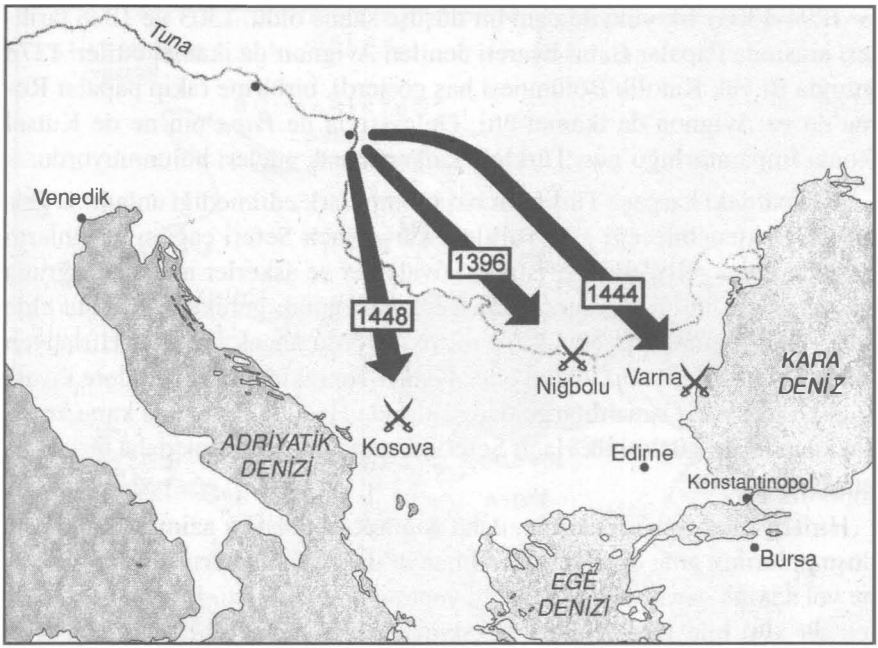
topraklarındaki krallıklarını ilan ediyordu. Bulgar İmparatorluğu'nun toprakları 1241'e gelindiğinde Kuzey'de Tuna Nehri'nden, güneyde Ege'ye, Belgrad'ın batısından Karadeniz'e uzanıyordu; imparatorluk 1204 yılından önce de büyümeye başlamıştı.

Sırp Krallığı ise 14. yüzyılda Bulgar İmparatorluğu'nun topraklarına yayılmış; bugünkü Sırbistan'ın yanı sıra Karadağ, Arnavutluk ve Kuzey Yunanistan'ı da topraklarına katmıştı.

1261 yılında Bizans İstanbul'u yeniden fethetmeyi başardı ve Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurdu ancak artık zayıf düşen imparatorluk hiçbir zaman eski konumunu elde edemedi. Bizanslılar Güney Balkanları ve Kuzey Yunanistan'ı yeniden ele geçirdi ancak Sırp güçleri 13. yüzyılın sonunda onları Batı Balkanlardan uzaklaştırdı. *İmparator Stefan Duşan*'ın (1331-1355) liderliğindeki genişleme 14. yüzyılda devam etti; Türkler de o sırada Bizans Anadolu'sunda kalan toprakları ele geçiriyordu. Bu noktada geriye kalanlar için Bizanslılar da aralarında savaşmaya başlamıştı. İmparatorluk tacına *Palaeologus* ve *Kantakuzenuz* aileleri talipti. İmparatorlar ve imparator olmak isteyenler daha büyük bir tehdidi ihmal ederek Bizanslı düşmanlarına saldırmak için Türklerle bile ittifak kurdular. Eskisine oranla çok daha zayıf düşen bir imparatorluk şans eseri ve İstanbul'un hisarları sayesinde 1453 yılına kadar ayakta kaldıysa da Bizans'ın kaderi bir yüzyıl önce dönüşü olmayacak bir şekilde çizilmişti.14. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Avrupa'nın güneydoğusunda büyük bir Hıristiyan gücü bulunmuyordu. Bulgar İmparatorluğu 1330 yılında Sırplar karşısında yenilgiye uğramış, etkisiz kalmıştı.Sırp İmparatorluğu da büyük lideri *Stefan Duşan*'ın 1355'teki ölümünün ardından dağılmıştı. Batıda Hırvatistan, Bosna ve Macaristan iktidar ve fetihler için birbiriyle rekabete girişmişti. Kuzeyde ise Romanya, Moldova ve Eflak prenslikleri olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Romanya'nın üçüncü parçası olan Transilvanya ise Macaristan İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. Gerek Macaristan gerekse Moldova ile Transilvanya hükümdarlar ve asilzadeler arasındaki iç çekişmeler nedeniyle zayıf düşmüştü. Hıristiyanlar kendi aralarında savaşırken Osmanlıların Avrupa'da ortaya çıkışına karşı çıkacak birleşik bir güç bulunmuyordu.

Hıristiyan Devletlerinde Osmanlılara Karşı Direniş

Avrupa'nın Hıristiyan güçleri Osmanlıların gelişi nedeniyle büyük endişeye kapıldı. İslam'ın hakimiyeti yüzyıllar boyunca en fazla Anadolu topraklarına kadar ilerleyebilmişti. Gelinen noktada ise Doğu Avrupa Hıristi-

Haçlı Seferleri

yanlığı, Müslüman Türklerin eline geçiyordu. Bizans İmparatorluğu kısa bir süre içinde sadece İstanbul ve hemen çevresindeki topraklardan ibaret kalmıştı. Soru, Türklerin ilerleyişini nerede durduracaklarına ilişkindi. 15. yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlı'nın ilk toprağı olan Söğüt ile Avrupa topraklarındaki sınırı arasında bulunan mesafe Osmanlı sınırının Paris'le olan mesafesinden daha büyüktü, işte bu gibi gerçekler Avrupalıları durup düşünmeye sevk ediyordu.

Balkanların dışındaki Avrupa da kendi sorunlarıyla boğuşuyordu. Kara Ölüm 14. yüzyılın ortalarında Avrupa genelinde kitlesel ölümlere yol açmıştı. İtalyan şehir devletleri Almanların kendilerini Kutsal Roma İmparatorluğu bünyesinde birleştirme girişimlerinden sıyırıp bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Almanya'da da iç savaş vardı ve yüzyılın sonu itibarıyla Kutsal Roma İmparatorluğu bir bağımsız devletler federasyonuna dönüştü (Altın Boğa Emirleri, 1356). Polonya bir yandan Töton şövalyelerine karşı savaşırken Litvanya ve Macaristan ile çekişmeye giriyor ve ayrıca soylular ve krallar arasındaki iç çekişmelere sahne oluyordu. İngiltere ve Fransa arasında Yüz Yıl Savaşları (1338-1453) yaşanıyordu. İktidarının zirvesine 13. yüzyılda ulaşan Papalık (*Papa 3. Innocent* 1198-1216; *Papa 8. Bonifa-*

ce 1294-1303) 14. yüzyılda ani bir düşüşe sahne oldu. 1303 ile 1378 tarihleri arasında Papalar Babil Esareti denilen Avignon'da ikamet ettiler. 1378 yılında Büyük Katolik Bölünmesi baş gösterdi, birbirine rakip papalar Roma'da ve Avignon'da ikamet etti. Dolayısıyla ne *Papa*'nın ne de Kutsal Roma İmparatorluğu'nun Türklere karşı çıkacak güçleri bulunmuyordu.

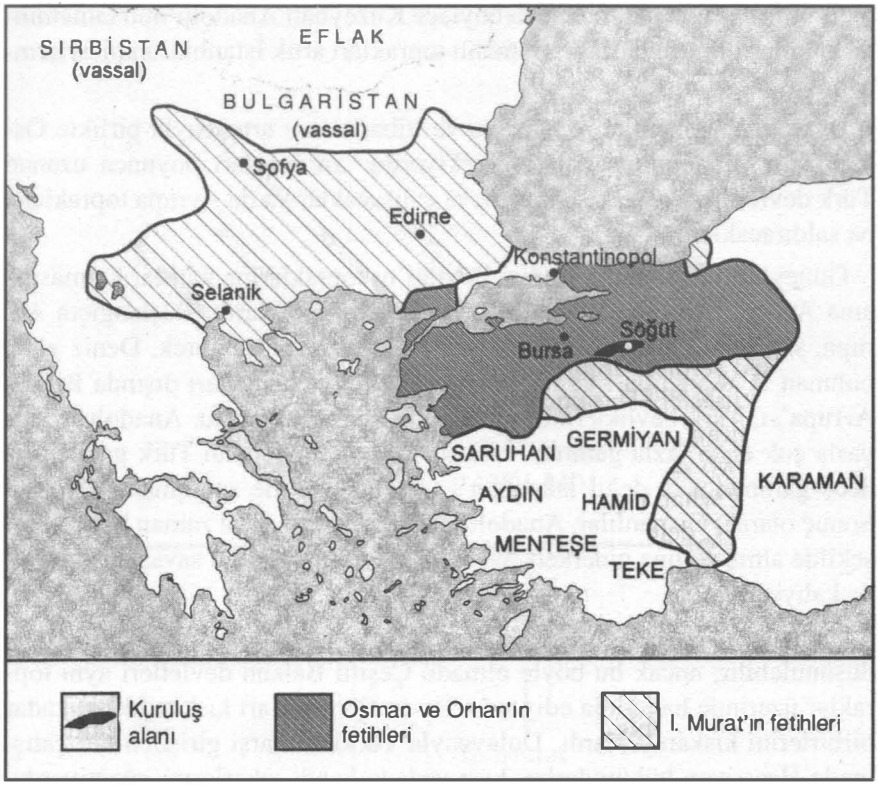
Avrupa'daki kargaşa Türklerin başarısının fark edilmediği anlamına gelmiyor. Beklenebileceği gibi Türklere karşı Haçlı Seferi çağrısı yapanların başında *Papa* geliyordu. Hıristiyan şövalyeler ve askerler inançları uğruna savaşmaya hala hazırdı ama daha gerçekçi olmak gerekirse savaşta elde edecekleri ganimet de büyük bir rol oynuyordu ancak koşullar Hıristiyan Haçlı Seferleri'nin dört yüzyıl önce Kutsal Toprakları aldığı günlere kıyasla çok farklıydı. Osmanlıların idaresi altında Haçlı Seferleri'ne karşı koyacak olan İslam güçleri ilk Haçlı Seferleri zamanına göre çok daha birleşmiş bir durumdaydı.

Hıristiyanlar, savaşmak için, daha dağınık ve daha az azimliydi. Fransa, düşmanlarının ama özellikle de Almanya'daki düşmanlarının güçlenmesine yol açacak savaşlar için işbirliği yapmayı reddetmişti. Batı Avrupa'daki tek bir kral bile Haçlı Seferi'ne çıkmak istemiyordu. Hıristiyanların Osmanlıları oyalama taktiğinin istisnaları vardı. Macarlar Osmanlılara karşı ayağa kalktı ve üç Haçlı Seferi'ne öncülük etti. Polonya Haçlı Seferleri'nin önemli katkılar sağlayan ülkelerden biriydi ancak Türklerin gücünü alt etmek için çok daha kapsamlı bir girişimde bulunmak gerekecekti. Bölünmüş ve kendi içinde kavgalı bir Avrupa uyum içerisinde hareket edemiyordu.

Hıristiyan Avrupa Osmanlıları yenilgiye uğratmak için üç Haçlı Seferi düzenleyecekti. Hepsine Avrupa genelinden asker katkısı oldu ama bu katkılar özellikle Polonya ve Almanya'dan geldi. Her biri hüsranla sonuçlandı. Haçlı Seferleri'nde yenilgiye uğrayan Avrupa ondan sonra iki yüzyılı aşkın bir süre boyunca Osmanlılara karşı Balkanlarda kayda değer bir saldırıya geçmeyecekti. Balkanları ve Bizans İmparatorluğu'ndan geri kalanları Osmanlılara bırakan Avrupa savunmaya geçti. Hıristiyanlık aleminin sınır hatları Macaristan, Hırvatistan, Akdeniz ve Polonya boyunca çizilmişti ve fakat bu hatlar bile Osmanlı saldırılarında geri çekilebiliyordu.

İlk Osmanlı Sultanlarının Fetihleri

Osman, coğrafi avantajları Bizanslılara karşı başarıya dönüştürmeyi başardı. Onun liderliğindeki Türk süvariler Söğüt'ün güneyindeki, kuzeyindeki ve batısındaki toprakları fethetmeyi başarıyordu. Bölgenin Bizans şe-

Erken Dönem Osmanlı Fetihleri (1281-1389)

hirlerini kolayca almak söz konusu olmuyordu. Şehirleri koruyan hisarlar söz konusu olduğunda göçebe süvariler dezavantajlı konuma geçiyordu; en iyi süvariler kullanılsa bile, duvarlar aşılamaz oluyordu. Osmanlılar, Brusa (Bursa), Nicomedia (İzmit) ve Nicaea (İznik) gibi kentler söz konusu olduğunda sadece bir kuşatma hareketine girişebiliyordu; ne var ki Osmanlıların bir şehre ihtiyaçları vardı. Bu olmaksızın diğer Türk beylikleri yanında önemsiz gibi görünecek ve temel göçebe sisteminin ötesinde bir devlet ve ekonomi örgütlemek imkansız olacaktı. Şehirleri denetimleri altına almış bir Osmanlı, camiler inşa edebilecek, zanaatkar loncalarını destekleyebilecek ve Müslüman alimleri bünyesine katabilecekti. Başka bir ifadeyle geleneksel Müslüman hükümdarlar gibi hareket edebileceklerdi.

Açılım, *Osman*'ın ölümünden hemen kısa bir süre sonra geldi. Oğlu *Orhan* Osmanlı kuşatmasının başlamasından birkaç yıl sonra, 1326 yılında, Bursa'yı teslim aldı. İzmit, İznik ve Üsküdar da kısa bir süre sonra teslim

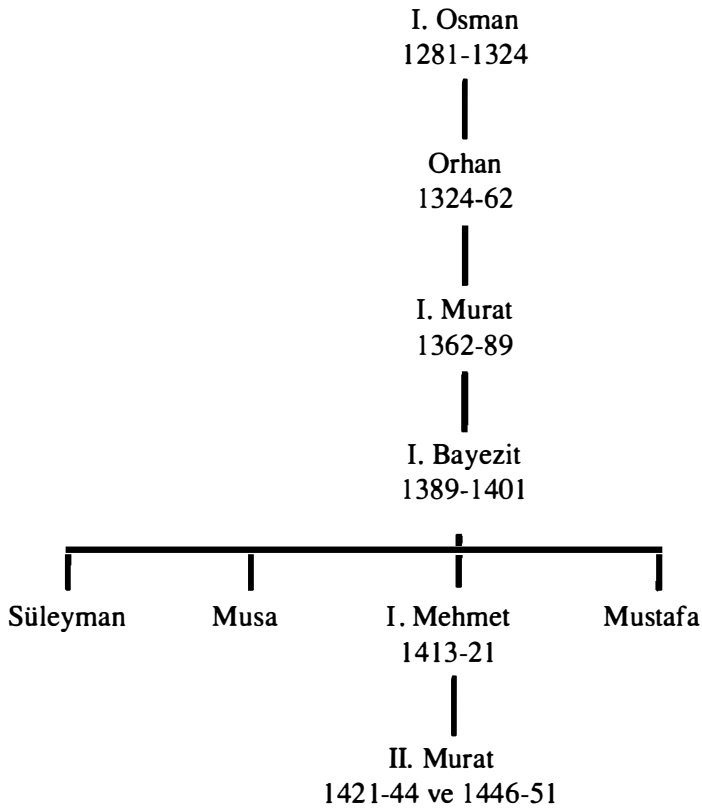
oldu ve *Osman*'ın halefi *Orhan* böylece Kuzeybatı Anadolu'nun tamamında hüküm sürmeye başladı. Osmanlı toprakları artık İstanbul'un hisarlarından görülebiliyordu.

Bursa'nın başkentleri olmasıyla ve itibarlarının artmasıyla birlikte Osmanlı'nın bir tercih yapması gerekiyordu: Ya sınırları boyunca uzanan Türk devletlerini alarak genişlemeye çalışacaklar ya da Avrupa topraklarına saldıracaklardı.

Güneylerinde bulunan Karesi Beyliği'ni topraklarına kattılar katmasına ama Avrupa daha fazla zenginlik vaat eden topraklardı. Başlangıçta Avrupa, sunacağı ganimetler nedeniyle cazip olmuş olsa gerek. Deniz gücü bulunan Aydınoğulları ve diğer bir iki beyliğin saldırıları dışında Bizans Avrupa'sı, Türk beyliklerinin saldırılarından kurtulmuştu. Anadolu'ya kıyasla çok daha fazla ganimet vaat ediyordu. Öte yandan Türk gaziler sadece ganimet için değil İslamiyet'i yaymak için de savaşmak istiyordu. Sonuç olarak, Osmanlılar, Anadolu'daki toprakları çoğu zaman barışçıl bir şekilde alma yoluna giderken Avrupa'daki topraklar için savaşmak zorunda kalıyordu.

Balkanların Hıristiyan krallıklarının Osmanlı tehdidine karşı birleşeceği düşünülebilir; ancak bu böyle olmadı. Çeşitli Balkan devletleri aynı topraklar üzerinde hak iddia ediyordu. En az Osmanlıları kıskandıkları kadar birbirlerini kıskanıyorlardı. Dolayısıyla Türklere karşı girişilen her çatışmada Hıristiyan hükümdarlar, kısa vadede kendi çıkarlarını gözetiyordu. Hıristiyan bir prensin çıkarı, diğer bir Hıristiyan hükümdarın karşısında Osmanlılarla birlikte savaşmayı, bazen de tarafsız kalmayı gerektiriyordu. Osmanlıların fetihlerine Hıristiyanların verdiği desteğe belki de en iyi örneği Bizanslılar sağlıyordu.

Orhan Bey'in döneminde Bizans İmparatorluğu Trakya'nın büyükçe bir bölümü ile Kuzeybatı Anadolu'nun bir kısmını egemenliği altında tutuyordu. İki aile İmparatorluğu denetimi altında tutmak için savaşıyordu: *Palaeologus* ve *Kantakuzenus*'lar. Bizans tahtı üzerinde hak iddia eden *Kantakuzenus* 1340'lı yıllarda Osmanlıları kendisiyle birlikte savaşmaları için kiraladı; bunun karşılığında Türklerin Avrupa'daki Bizans topraklarını yağmalamalarına izin verdi. Orhan'ın birlikleri Bizans'ın iç işlerine müdahil olmaya uzun yıllar devam etti ve 1354'ten itibaren Osmanlılar Avrupa'da kalmaya başladı. *Orhan*'ın oğlu ve general olan *Süleyman* Çanakkale Boğazı'nın kuzey kısmındaki Gelibolu'yu denetimi altına aldı. Osmanlı'nın Balkan fethi buradan başladı.

Gelibolu'daki tutunma noktasından hareket eden Osmanlılar Trakya'ya saldırdılar, komutalarındaki Türk göçebeler buralara akın etti. Orhan'ın ilk oğlu *Süleyman* 1357'de öldü. Tarih 1359'u gösterdiğinde, Sultan, Osmanlı güçlerinin komutasını oğlu *Murat*'a devretmişti bile; *Murat* babasının yerine tahta 1361 ya da 1362 yılında geçti (tam tarih bilinmiyor). *I. Murat* kısa bir süreliğine de olsa dikkatini Anadolu üzerinde yoğunlaştırdı; Karaman Beyliği'nden kaynaklanan bir tehdidi ortadan kaldırdı ve Osmanlı, egemenliğini doğuya doğru genişletti. Yüzünü daha sonra Avrupa'ya döndü; Anadolu seferindeyken kendisine bağlı bazı güçler İmparatorluğu Avrupa topraklarında genişletmeye devam ediyordu. 1361 yılında kendisine bağlı güçler büyük bir şehir olan Adrianopol'ü (Edirne) aldı; burası Osmanlı'nın ikinci başkenti olacaktı. Edirne'nin başkent olması Osmanlıların Avrupa'daki fetihlere öncelik vereceğinin habercisiydi. Osmanlıları Balkanların güneyinden atmak isteyen bir Sırp ordusu 1371 yılında yenilgiye uğratıldı. Osmanlılar Trakya, Güney Bulgaristan ve Makedonya'nın büyük bir bö-

lümünde üstünlüğü ele geçirdi; Bulgar hükümdarıyla Bizans İmparatoru Osmanlı vassallığını kabul etmek zorunda kaldı.

Osmanlılar, Balkanlarda, Türklerin Anadolu'da uyguladığı fetih yöntemlerinden farklı yöntemler uyguladı. Anadolu'da topraklar bir hamlede fethedilip Türklerin egemenliğine geçiyordu. Türklerin söz konusu bölgeye göçü ve yerel halk arasındaki din değiştirmeler baskın bir Türk varlığının oluşmasına yardımcı oluyordu; sonra da çoğunluk Türklerin eline geçiyordu. Balkanlarda böyle olmuyordu. Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi sonrasında Balkanlardaki nüfus çoğunluğunu ele geçirecek sayıda Türk bulunamıyordu; Balkanlar nüfusu daha yoğun yerler anlamına geliyordu; daha fazla sayıda insanın yerlerinden edilmesi söz konusuydu. Türk göçebeler, eninde sonunda Balkanlara önce savaşmak için, daha sonra yerleşmek için girdi; nihayetinde Balkanlardaki yerleşik güçlere dönüştüler. *Murat* ve ondan sonraki sultanlar hassas bölgeleri korumak ve sorun çıkabilecek olan bölgelerdeki nüfus yoğunluğunu azaltmak için Türkleri yeni yerlerine yerleştirdi. Türklerin Avrupa'daki siyasi egemenliği nüfus yapısı üzerindeki etkisini de göstermeye başlamıştı. Ancak Balkanları yeni bir Türkiye'ye dönüştürecek sayıda Türk bulunmuyordu. Dolayısıyla Osmanlılar, doğrudan fetih yerine, bir uzlaşma ve vassallık programını uygulamaya koydu. Yenilgiye uğratılan krallar en azından başlangıçta topraklarına sahip olmaya devam ediyordu ancak vergi ödeyen vassallar olarak Osmanlıların savaşlarına birlik temin etmek zorunda kalıyordu. Böylece Balkan kralları tahtlarında oturmaya devam ederken Osmanlı da ihtiyaç duyduğu kaynaklara ve birliklere sahip oluyordu. Söz konusu olan krallar olduğunda özçıkarlar daha önemli oluyor ve bir vassal olarak az da olsa özerkliği olan bir kral, başkaldırarak elindeki her şeyi kaybetmek istemiyordu. Vassallar zaman içerisinde güçsüz kaldıklarında ve Osmanlı gücü iyice sağlamlaştığında, sultanlar doğrudan egemenliği bu topraklar üzerinde kurabiliyordu.

Anadolu'da *Murat* egemenlik alanını evlilikler yoluyla genişletti; Germiyanoğulları beyinin kızıyla oğlu *Bayezid*'in evlenebilmesi için Germiyanoğulları beyinin verdiği toprağı kabul etti. Aynı zamanda bazı toprakları satın da aldı; 'satış'ın korku altında yapıldığını söylemek mümkün olabilir zira satış olmaz ise sonuçları ağır olabilirdi. Bu toprak kazanımları Osmanlıları Karamanoğulları ile sınır komşusu yaptı ve sonuç olarak iki taraf arasında savaş çıktı ancak *Murat*, Anadolu'da Karamanoğullarını 1386 yılında yenilgiye uğratırken Balkan prensleri onun yokluğunu fırsat bilmişti.

Sırplar Osmanlı egemenliğini 1386 yılında kabul etmişti; vassal Sırp askerleri de *Murat*'ın Karamanoğulları karşısındaki savaşta yanında yer al-

mıştı; ancak gerek Sırplar gerekse diğer Avrupalılar vassallıklarını en kısa süre içinde inkar etti. Sırp prensi *Lazar* 1388'deki bir savaşta Osmanlıları yenilgiye uğrattı; böylece *Murat*, Anadolu'dan geri dönmeye zorlandı. Hıristiyan beylerle, onların adamlarını da içeren *Murat*'ın ordusu Sırplar ve müttefikleriyle 1389'da Kosova'da karşı karşıya geldi. *Murat* çatışmalar sırasında can verse de kendisine bağlı olan güçler zafer elde etti. Oğlu *Bayezid* bütün Balkan topraklarına hükmedecekti.

I. Bayezid ve İmparatorluğun Dönüşümü

I. Murat'ın oğlu *Bayezid*, 1389'daki ilk Kosova Savaşı'nda babasının ölümünden sonra tahta oturdu. *Bayezid* yenilikten yana olan kişiliğiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi yönünü değiştirmeye çalıştı. Murat ve Bayezid'in hükümdarlığındaki Osmanlı Devleti Ortadoğu ve Balkanlar'ın bir zamanlar hüküm süren büyük imparatorluklarını anımsatıyordu.

Sultanlar, hem geleneksel İslam hem de Bizans devletlerine benzeyen bir imparatorluk kurmak istiyordu; böylece tek ve güçlü bir liderin başında olacağı öncelikle devlete bağlı olan bir bürokrasisi ve ordusu olan bir imparatorluk kurulacaktı. Sultanlar, Osmanlı devlet sistemini köklü bir şekilde değiştirerek Türk göçebe mirasını karşılarına almış oldu. Geleneksel Türk hükümeti esas olarak pratik bir ilke üzerinde kuruluyordu: bireyler ve boylar kendi çıkarlarına uyduğu sürece lideri takip ediyordu. Kendi boyunun üyeleri ve doğrudan takipçileri hariç Han'a doğrudan bağlılık gösteren olmuyordu. Han kendisini takip edenler bundan kazançlı çıktıkları için veya, kendi kurallarını uygulamayanları cezalandıracak kadar güçlü olduğu için han olabiliyordu. Geleneksel imparatorlar ile Ortadoğu'nun halifeleri ve Roma ile Bizans İmparatorları çok farklı konumlardaydı. Halifelik ve Bizans İmparatoru'nun makamları da kendilerine has yaşamsal bir özellik taşıyordu.

Bu koltuklarda oturan bazı isimler başarılı yöneticiler olmamakla birlikte, makamlar, liderlerin saygı duyduğu bir konumdaydı; kitleler de saygı duyuyordu. Makam, kişi kadar önemliydi, belki daha da önemliydi. *Murat*, Osmanlı Devleti'nin bir hanın başında olduğu gazi devletinden Balkanlar ve Ortadoğu'da yüzyıllardır bilinen türden bir devlet biçimine dönüşümünü başlattı; bu devlet merkezi bir nitelik taşıyordu ve bürokratik bir imparatorluktu; başında da çok güçlü bir imparator vardı.

Bir devlet bürokrasisinin kurulması gerekliydi çünkü ancak bu şekilde bir devletin ana işlevlerinden biri olarak vergi tahsilatı yapılabilirdi. Şimdi

olduğu gibi o zaman da başarılı bir vergi tahsilat sistemi bir hükümdar için en cazip kazanımlardan biriydi ve bunun için bürokratların, kayıtların ve insanların ödeme yapmasını sağlayacak bir sistemin olması gerekiyordu. Babasının başlattığı yeniliklerin üzerine inşa etmeye başlayan *Bayezid* Osmanlı sistemindeki değişimi hızlandırdı. Osmanlı Devleti'ni yeniden tanımlarken iki gelenekten yararlandı: Büyük Selçukluların himayesinde gelişen Ortadoğu modeli ve Balkanların Bizans gelenekleri. *Bayezid*'in hükümdarlığı göreceli olarak kısa sürdü ve bu süre içinde *Bayezid* tamamıyla merkezi olan bir devlet yapısı kurmaya başladı. *Bayezid*, Balkanlar'da doğrudan Osmanlı'nın yönetiminde olan bölgelerde yönetimi yeniden düzenleyerek sancak denilen yeni idari bölgeler oluşturdu. Anadolu'da ise *Bayezid* eski Osmanlı topraklarını ve fethedilen yeni alanları yeniden bir idari yapı çerçevesine aldı. Babasından devraldığı mali bürokrasi üzerinde çalıştı ve vergilerin toplanmasını düzenli hale getirmeye başladı.

Yeni yönetim yöntemleri göçebe geleneklerinin tam tersiydi, keza vergilerin etkin bir şekilde toplanması da. Eski ve yeni yöntemlerin arasındaki farklılığın ortaya çıkardığı gerginliği artıran bir şey daha vardı; bu, sultanlığın yönetim faaliyetlerine Türk olmayan unsurların da dahil olmasıydı. Göçebe ve yarı-yerleşik olan Türklerin bir bürokrasiyi yürütecek eğitime sahip olmadıkları bariz şekilde ortadaydı. Dolayısıyla *Murat* ve özellikle de *Bayezid* fethedilen topraklardaki eski yönetimi bilen ve sultana sadık yeni bürokratlar yetiştirebilecek olanları devreye soktu; bunların Hıristiyan olma ihtimali durumu değiştirmeyecekti. Hıristiyan danışmanlar atandı ve sultanın kişisel köleleri yönetici olarak yetiştirildi. Bürokrasinin başına büyük ölçüde sultanın köleleri getirildi.

Türk egemen kesiminin iktidarı azalıyor ve buna tepkisi artıyordu. *Bayezid* öyle bir imparatorluk kuruyordu ki; merkezi kayıt oluşturma ve vergi toplama konusunda faaliyet gösteren merkezi otorite, başından beri Türk yaşamının önemli bir parçasını oluşturan göçebe özgürlüklerini ortadan kaldırıyordu. Hükümet etmenin anlamı tamamen değişiyor; Orta Asya fatihlerinin alışkın olduğu anlamından çok farklılaşıyordu.

Sultanın planlarını hayata geçirmek için yeni bir orduya ihtiyaç vardı. Osmanlı Devleti bundan önceki haliyle göçebe gücünün bir uzantısı gibiydi. Fetihler ve sultanların hükmü, Türk göçebe süvarilerinin ve onların liderlerinin yeteneklerine ve iyi niyetlerine dayanıyordu; bu şimdi Osmanlıların başında olduğu büyük devlet için yeterli değildi. Geleneksel Türk sistemine dayanmaya devam eden bir imparatorluğun başına nelerin geldiğini Anadolu Selçukluların tarihi açık şekilde ortaya koyuyordu: Fetih-

lere uygun bir sistem olmasının yanı sıra kendi liderlerine karşı gelmeye başlayan bir sistem. Osmanlıların iktidarda kalmak için geleneksel Türk güçlerini destekleyecek bağımsız bir güç kaynağına ihtiyacı vardı. Geleneksel Türk güçleri bunu arzu etmedi. *Murat*, sadece bir köle ordusu değil Osmanlı sisteminin alamet-i farikası olacak olan ve idari görev yapacak büyük bir grubu da oluşturmaya başlamıştı. *Murat*, Balkan devletleri ile savaşlardan ganimet olarak hazine değil insan alıyordu ve savaş esirlerinden bir ordu kurdu. Yeni askerler Osmanlı usullerine göre eğitiliyor ve sadece sultana bağlı olan birliklere dahil ediliyor; Türkler ile bağlantılı yapılanmalara katılmıyorlardı. *Bayezid* Hıristiyan köylerinden topladığı çocuklarla köle ordusunu genişletti; bu çocuklar devlet tarafından Müslüman olarak yetiştiriliyor, Osmanlı askerleri olmaları için eğitiliyorlardı. Bu askerlerin parlak olanları seçilip ileri idari eğitime alınıyor ve imparatorluğun memurları oluyordu. Böylece güç, herhangi bir aileye, boya ya da bölgeye bağlılık hissetmeyen kişilere teslim edilmiş oluyordu. Hayatta kalabilmek ve ilerleyebilmek için bütünüyle sultana bağlı olan bu Osmanlı vatandaşları, başkalarının kendilerine gıptayla bakıp özendiğini bilir ve bunun sonucunda sultana tam bir bağlılık gösterirdi. Kapıkulları (İkinci bölümde üzerinde durulacak) olarak adlandırılan köle askerler ve memurlar sultanın bireysel gücünü artıran bir güç haline geldi.

Bayezid bu yeni askeri güç 7 bin köle askerden oluşan bir güç oluncaya dek onu hem büyüttü hem de ona güvendi. Buna ek olarak Balkanlar'daki tebaalarından kendi komutanları altında gelen Hıristiyan askerlere de komuta ediyordu. *Bayezid*'in bir Gazi Han'dan ziyade bir imparator olmak niyetinin en iyi göstergelerinden biri Avrupa'da ele geçirdiği Hıristiyanlara muamelesiydi. Yöntem olarak, özellikle Türk Müslümanların çıkarlarını gözetmek yerine sultanın ve devletin gücünü artırmayı tercih ediyordu (Tabi burada şunu da öne sürmek söz konusu olabilir: güçlü bir devlet, uzun vadede tüm Türklerin çıkarına hizmet edebilir; aksi bir durumun yol açtığı eksikliklerin sonuçları Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu İmparatorluklarında görüldü.) *Bayezid*, doğrudan fethetmenin (bu o zamana kadar bir Osmanlı geleneğiydi) bir imparatorluğa en yararlı sonucu üretmeyebileceğini gördü; oysa bölüp yönetmek çok daha fazla fayda sağlıyordu.

Dolayısıyla *Bayezid*, Avrupa'da hem savaş hem de uzlaşma yöntemine başvurdu. *Murat* tarafından doğrudan fetih yöntemine alternatif olarak getirilen vassallık sistemi Osmanlı'nın askeri gücünü artırmak için kullanıldı. Sırp Krallığı Kosova'daki yenilgiye rağmen ve iki şartla var olmaya devam etti; hem vergi ödeyecekti hem de Sırp askerleri Osmanlı Ordusu için savaşacaktı. Vassallık sistemini kabul etmeyen diğer Avrupalılar da saldırıya

uğruyordu. Osmanlı güçleri geriye kalan Hıristiyan devletlerine sınır boyunca baskınlar düzenliyordu. Bunların bir sonucu olarak hem Bosna hem de Eflak, Osmanlı vassalı oldu; diğer ülkeler ise savunmaya geçti. Vergi olarak asker alan *Bayezid* bu askerleri Anadolu'daki fetihlerinde ve diğer Türk devletlerine karşı savaşlarında kullanacaktı, zira Türk dostlarına karşı savaşlarda kendisine bağlı Türk askerlere güvenemezdi.

Müslüman Türk göçebelerin ordunun tek unsuru olmaktan çıkarılması gerçekten köklü bir adımdı. Sultanın şimdi bağımsız bir iktidar kaynağı vardı. Barındırdığı asker sayısı ve vurucu gücü açısından geleneksel Türk güçlerinden çok daha zayıftı ama bu güçler dağınıktı. Sultanın kişisel köle ordusu tek başına her bir Türk gücünden daha güçlüydü ve bu güçler isyan bayrağını açabilirdi; dolayısıyla bu özel güç Türk güçleri de ayaklanmaktan caydırıyordu. Öte yandan *Bayezid*'in başarılı bir fatih olmasının önemli sonuçlarından biri Türk askerlerin de onun yanında kalmaları ihtimalini arttırmasıydı, zira *Bayezid*'in zaferleri onlar için de daha fazla ganimet anlamına geliyordu.

Yeni imparatorlukta bizzat Türkler de değişiyordu. Bunlardan bazıları askeri göçebeler olarak kaldı ve birçoğu Osmanlı sınırlarında akıncılar olarak kullanıldı. Bazıları ise yeni topraklara yerleşti. Göçebe liderleri yönetimin tahsis ettiği topraklara yerleştirildi; liderler ile adamlarına bölgelerindeki köylüler yardımcı olacaktı. Çoğu zaman muteber Türkler olarak anılan bu grupların liderleri, doğal olarak, Türk olmayan unsurların devlete dahil edilişinden rahatsızlık duyuyordu; ne var ki ellerindeki her şeyle Sultan'a bağımlıydılar. Onlar da kendilerine bahşedilen toprağın kayıtlarının tutulduğu, faaliyetleri yakından izlenen ve savaşmaya çağrılan bir devlet yapısının parçası oluyordu.

Bayezid'in Fetihleri

Kosova Savaşı'ndan sonra Osmanlıların Avrupa'daki rakipleri bir süreliğine sessizliğe gömüldü. Avrupa'nın büyük bölümü kendi meseleleriyle meşguldü. Yukarıda da belirtildiği gibi büyük bir Haçlı Seferi'ne katkı yapabilecek olan Papalık ve diğer Avrupalılar kendi aralarındaki çatışmalarla meşguldü. Yurtiçinde savaşırken yurtdışında savaş verilemez. Orta ve Doğu Avrupa'daki Hıristiyanlar 1396 yılında bir Haçlı Seferi düzenlemiş olsa bile (aşağıya bakınız) pek çok ulus bu güce katkı yapamadı ya da yapmak istemedi. Avrupa tarafından bir güvenlik tehdidinin olmadığı bir durumda Bayezid Anadolu'daki fetihlere öncelik verebilecekti.

Osmanlıların aralarından çıktığı Türk beylikleri şimdi Osmanlı stratejisi açısından büyük bir sorun yaratıyordu. Korkulmayacak gibi de değillerdi zira Türk liderlerin bir başka ailesi Anadolu'da ortaya çıkabilir ve Osmanlı'nın egemenliğini sarsabilirdi.

Türk beyliklerini fethetmek Osmanlı'nın çıkarınaydı ama bir o kadar da zordu. İslamiyet'in yayılması yoluna baş koymuş gaziler olarak Osmanlılar bu konumlarından yararlanmışlardı. Osmanlılara katılan Türkler, din için ve kendi çıkarları için savaştı; Müslüman olmayanları yenilgiye uğrattıklarında ganimete kavuştular. Sultan, söz konusu olan kardeş Türk Müslümanlara saldırmak olduğunda aynı birliklere güvenebilecek miydi? Üstelik işin sonunda daha az ganimet vardı. Bir ihtimal hayır! *Bayezid* bunun yerine tıpkı Avrupalılara karşı Türk askerlerini kullandığı gibi Anadolulu Türklere karşı Avrupalı vassallarını kullanma yoluna gitti. Beyliklere karşı 1390-91 ve 1393-94 yıllarında açılan savaşlarda Bayezid tarafından Sırp, Bizanslı ve diğer Avrupalı vassallardan ordular kullanıldı. Köle ordusunun yanı sıra Avrupalı Hıristiyanlar da, Sultan'ın Türk ordularının emirlere itaatsizliğini zorlaştıran bir etki yaptı. Beylikler Osmanlı'nın egemenliğini kabul etti; ancak isyankar olmaya devam ettiler.

Bayezid Hıristiyan birlikleri kullanırken askeri açıdan dahice bir karar almış oldu. Hıristiyan askerler Balkanlarda verilecek bir savaşta güvenilmez olabilirlerdi ancak topraklarından çok uzaktaki Anadolu'da verilen bir savaşta Sultan'a itaat ediyorlardı. Sultan'ın yenilmesi, kendilerinin de yenildiği anlamına geliyordu. *Bayezid*, aynı zamanda, çok sayıda askeri Balkanlar'da bırakırken Anadolu savaşlarına sadece kendisine çok sadık olanları götürebiliyordu.

Bayezid Asya'daki savaşlardan Avrupa'daki savaşlara çok hızlı bir şekilde gidebildiği için Türkler ona Yıldırım Bayezid derdi. 1390 ile 1391 arasında *Bayezid* bütün Batı Anadolu'yu ele geçirdi. Geleneksel beyliklerin en güçlüsü, Osmanlıların en zorlu düşmanı Karamanlılar ile savaşa girdi ve Karamanoğlu Beyi'ni barış için ricacı olmaya zorladı. Avrupa'daki gelişmeler nedeniyle Anadolu'da yeni fetihlere girişemedi. Onun Anadolu'da oluşunu fırsat bilen Bizanslılar, Osmanlılar ile vassallık anlaşmasını bozduğunu duyurmuş; Eflaklılar da Macarların desteğiyle güneye hareket edip Tuna Nehri'ni aşıp Osmanlı'nın tebaası olan Bulgaristan'a girmişti. *Bayezid* 1393'te Bulgaristan topraklarını yeniden alıp ilhak etti, 1394 yılında da Bizans'tan Selanik'i aldı ve daha sonra İstanbul'u kuşatma altına aldı. Ordusunu 1394 yılında Eflak'a ve Güney Macaristan'a sürdü, 1394 yılında buraları yerle bir etti. Aynı sıralarda Osmanlı güçleri Sivas Beyi'ne

ve diğer beyliklere karşı Anadolu'da savaş veriyordu.

Osmanlı'nın kazanımlarını geri çevirmeyi uman Avrupalı Haçlılar Macaristan'da toplandı. 1396'da Tuna boyunca güneye inerek Osmanlıların kuzey sınırı boyunca elinde tuttuğu kaleleri alıp yıkıma uğrattılar ve Osmanlı'nın hisarlarla çevrili olan Niğbolu (Nicopolis) şehrini kuşatma altına aldılar. *Bayezid* Anadolu'daki savaşları geride bırakarak Avrupalıları yenilgiye uğratmak için geri döndü. Niğbolu Savaşı'nda Hıristiyan savaşçıların uğradığı ağır bozgun Avrupalıları bir 50 yıl kadar Osmanlılara karşı savaşmaktan caydıracaktı; böylece Osmanlı İmparatorluğu da ani bir durum değişikliği sonrasında Avrupa'da kalabiliyordu.

1397 yılında *Bayezid* tekrar Anadolu'ya yöneldi ve Karamanlıları yenilgiye uğratıp ilhak etti. *Bayezid* daha sonra Batı ve Orta Anadolu boyunca ilerledi ve geriye kalan beylikleri işgal etti. Kısa bir süreliğine bütün Anadolu Osmanlıların elinde olacaktı. *Bayezid*'in kurduğu imparatorluk, Anadolu Selçuklularının Anadolu'daki toprakları ile Bizanslıların Avrupa'daki topraklarının büyük bir bölümünü birleştiriyordu. Bizans'ın başkenti İstanbul, Osmanlıların elindeki toprakların arasında tek başına kalmıştı, o da sanki kısa bir süre içinde düşecek gibi görünüyordu; ne var ki *Bayezid* Osmanlı'yı Osmanlı yapan pek çok geleneğe sırtını döndüğü için başarıya ulaşmıştı. Bu bağlamda bütün gücünü Müslüman olmayanlara yöneltmek yerine Anadolu'daki Müslüman Türk devletlerine de saldırıp ilhak etmişti. *Bayezid*'den önceki sultanlar da Anadolu topraklarını almıştı ancak bunu evlilikler, tehditler ile hatta satın alarak yapmışlar, çok ender olarak doğrudan saldırı yöntemine başvurmuşlardı. *Bayezid*'in korkusuz adımı düşüşünü de beraberinde getirecekti.

Fetihler nedeniyle *Bayezid*'in toprakları Doğu'da büyük fatih *Timur*'un denetimindeki topraklara kadar ulaştı. (Adı aslında 'demir' anlamına gelen *Timur*'du; ancak batıdaki yanlış kullanım yerleşmiş durumda ve bu nedenle *Timur*'a *Tamerlane* denilmektedir.) *Timur*'un hükümdarlık macerası Maveraünnehir'in Semarkant kentinde başladı; *Timur* önce buranın prensini alaşağı etti, başarılı bir komutan ve fatih olduğunu geleneksel biçimlerde göstererek göçebelerin desteğini aldı. 1389 yılı geldiğinde *Timur*, İran'ın tamamıyla güney Kafkasya bölgesini ve Irak'ı fethetmişti. Rusya'da hüküm süren Altın Ordu Moğollarını bile yenilgiye uğratmıştı. Hizaya soktuğu topraklar bir imparatorluk görünümündeydi ama aslında yıkıma uğratılmış ve terör esen yerlerdi. Ortadoğu'nun bazı kesimleri *Timur*'un yıkımının etkisinden hiçbir zaman kurtulamadı. Acımasızlığı, *Timur*'un iyi bir Müslüman olarak anılmasını zorlaştırıyor ama *Bayezid*'in

Müslüman kardeşlerinin topraklarını fethetmesini 'haklı' bir öfkeye gerekçe olarak göstermek istiyordu oysa kendisinin de Müslümanları daha kötü bir şekilde kırıp geçirdiğini unutuyordu. Topraklarını *Bayezid*'e kaptıran beyler huzuruna gelip yardım istediğinde, *Timur*, Osmanlıları yenilgiye uğratıp imparatorluğu genişleme fırsatını ele geçirdiğini düşündü; nitekim Osmanlılar doğuya doğru ilerleyip kendisi için bir tehdit oluşturmaya başlamıştı. Doğu Anadolu'yu 1400 yılında işgal etti ve güçlerini 1402 yılında Anadolu'nun orta kesimlerine sürdü. *Timur* ile *Bayezid*, Ankara yakınlarında karşı karşıya geldi (28 Temmuz 1402) ve Osmanlılar yenilgiye uğradı. Çatışmalar sırasında göçebe Türk güçlerinin bazıları saf değiştirerek *Bayezid*'e karşı savaştı. *Bayezid* yenilgiye uğramış ve tutsak düşmüştü. Daha sonra esaret altında öldü.

Fetret Devri ve İmparatorluğun Yeniden Yapılandırılması

Osmanlı İmparatorluğu *Bayezid*'in yenilgisinin olası bir yıkıcı etkisinden büyük ölçüde düşmanlarının hataları sayesinde kurtuldu. *Timur*, fetihlerini Osmanlı Avrupa'sına doğru genişletmek istemiyordu; onun gözü Çin'in üzerindeydi. Osmanlı Avrupa'sına doğru ilerlemek yerine Anadolu'yu eski sınırlar boyunca yeniden böldü, Türk beyliklerini yeniden canlandırdı.

Osmanlılar da bir zamanlar Anadolu beyliklerinden biriydi; dolayısıyla *Timur*, Anadolu'nun kuzeybatısında kalmalarına izin verdi. Avrupa'daki toprakları olduğu gibi duruyordu. Avrupalılar da istemeden Osmanlılara iyi davranıyordu. Osmanlıların bozguna uğramasından önce ve sonra Haçlı seferleri düzenlemişlerdi ama Osmanlı İmparatorluğu'nun başı dertteyken, uzak durdular. Osmanlılara direnç gösterebilecek tek bölgesel güç olan Macaristan başka yerlerde savaşa girdi ve kendi iç sorunlarıyla uğraştı. Dolayısıyla Osmanlılar toparlanmak için bir fırsat yakalamıştı.

Osmanlı'nın yeniden ayağa kalkış sürecinin en büyük düşmanı sultan olmak için aralarında çatışanlardı. *Bayezid*'in 4 oğlu *İsa, Mehmet, Musa* ve *Süleyman* iktidarı ele geçirmek için 1402 ile 1413 yılları aralarında çekişti. Fetret Devri olarak bilinen bu süre içinde Osmanlı güçleri, denetimi ele geçirmek için kendi aralarında savaştı. Kardeşler arasında ittifaklar yapılıp bozuldu; tek tek birbirlerini yenilgiye uğrattılar, geriye sadece *Mehmet* kaldı: *Sultan I. Mehmet.*

I. Mehmet ve oğlu *II. Murat*'ın dönemleri, göçebe bir devleti büyük ve yerleşik bir imparatorluğu dönüştürmenin "büyüyen acılarına" tanık olunan devirler oldu. *I. Bayezid* bir Osmanlı Devleti modelini başlatmıştı; bu

çerçevede Balkan geleneklerini Osmanlı sistemi ile kaynaştırıyor, Hıristiyan danışmanlara yer veriyor, Hıristiyan devletlerin tebaaya dahil edilmesine izin veriyor ve köle ordudan yana tavır alıyordu. Bu modelin karşısında geleneksel gaza devleti modeli duruyor, gücünü, yerleşik veya göçebe olan Türklerden alıyor, Balkan Hıristiyanlarının etkisini reddediyor ve esas olarak Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'na benzer bir devlet öngörüyordu. *1. Mehmet* kardeşlerine karşı mücadelesinin sonucunda iktidarı devraldığı sırada imparatorluk dahilinde bu iki sistem de uygulanıyordu. Avrupa ve yanı sıra yeni başkent Edirne de Osmanlılara kaldığı için *Bayezid*'in Avrupa'daki yönetim biçimi üzerindeki yenileme çalışmaları da ayakta kalmıştı. Anadolu'da ise eski yönetim anlayışına dönülmüştü; Osmanlı, söz konusu olan Anadolu olduğundan pek çok beylikten sadece biriydi; Anadolu'daki Osmanlı desteği de geleneksel Türk güçlerine dayanıyordu. *Sultan 1. Mehmet* beylikleri yok etmenin yeni bir felaket getirebileceğinin farkındaydı. 1405 yılında ölen *Timur*, Anadolu'nun "korunması" işini oğlu ve halefi *Şahruh*'a bırakmıştı; dolayısıyla *Şahruh* da tıpkı babası gibi duruma müdahale edebilirdi.

Mehmet'in Anadolu'daki beylerin yanı sıra himayesindeki geleneksel Türk unsurları ile uzlaşmaktan başka bir seçeneği yoktu; zira Türk unsurların desteği sayesinde sultan olmuştu. Fetret Devrindeki çatışmalar sırasında taraf değiştirmeler sıklıkla yaşanmıştı ancak *Mehmet*, esas olarak, kapıkullarının desteğini pek almamıştı; kapıkulları, kardeşlerine destek vermişti. Dolayısıyla, *Mehmet*, sultan olduğunda Türk ileri gelenlerine imtiyazlı davrandı.

Mehmet'in *Bayezid*'in politikalarından uzaklaşmasının pratik olduğu kadar felsefi olarak nitelendirilebilecek nedenleri de vardı. *Mehmet*'i destekleyenler, *Bayezid*'in Hıristiyan danışmanların etkisinde fazlasıyla kaldığını düşünüyordu. Bu kesimdekilerin inancı, bu danışmanların doğaları gereği *Mehmet*'i Avrupa yerine Anadolu'ya yönelttiği yönündeydi; çünkü acı çekenler Müslümanlar olmalıydı. Bu kesim, ayrıca, *Bayezid*'in köle askerlere fazla hak verdiğini düşünüyordu, zira bunlar da Osmanlı askerleri olmadan önce Hıristiyandılar.

Türk atlıları ile Türk danışmanlarına bağımlı olunmasını öngören Osmanlı anlayışından uzaklaşmanın imparatorluğun çöküşünü beraberinde getirdiğine inanılıyordu.

Mehmet İmparatorluğu gazi geleneklerine geri döndürdü ve Hıristiyan danışmanlar devre dışı bırakıldı. Köle ordusu ve kapıkullarının ayrıcalıkları geri alındı ancak tam olarak kaldırılmadı. *Mehmet*'in yönetiminde iktidar

Türk soyundan gelip *Osman*'ın yolundan gidenlerin elindeydi. Osmanlı politikası Balkan devletlerinin vergiye bağlanması ve ordularının savaşlarda kullanılması iken *Mehmet*'in yönetiminde bu devletler ilhak edilmeye başlandı. Vassallık bir ihtimal miadını doldurmuş olan bir sistemdi; zira *Bayezid*'in bile ölmeden önce bu sistemi sona erdirmek isteği düşünülür; ne var ki kapıkullarının ağırlığı sadece kısa bir süre için ortadan kalktı. Sadece Sultan'a bağlı olacak bir güç, tam olarak güvenilebilecek bir güç bir kenara bırakılamayacak kadar cazipti. *Mehmet*'in yönetimi altında bile kapıkulları bütünüyle ortadan kaldırılmadı; oğlu *Murat*, bu güçleri yeniden destekleyip büyütecekti.

İktidardakiler

Gelenekleri uyarınca Osmanlı İmparatorluğu kendisini askeri bir devlet olarak görür. Devletin başında olanlar, nam-ı diğer yönetici sınıfı, "askeriye" olarak anılırdı. Bu kesimin başlıca görevleri şunlardı: İmparatorluğun ve İslam'ın savunulması ve yayılması ile devletin yönetilmesi. Bu, Ortadoğu'daki geleneksel yönetim sisteminin üzerinde Osmanlılar tarafından gerçekleştirilen bir yenilikti. Örneğin, Büyük Selçuklu yönetimi, *Nizamülmülk* yönetimi ile askeriyeyi kasıtlı olarak birbirinden ayrı tuttu; zira orduyu gözetim altında tutmak gerekiyordu; ayrıca, bürokratlar da esas olarak ulema üyeleri arasından seçiliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetimin önde gelenleri ve bürokratlar da ulemanın üyesiydi ancak onlar bile askeri bir nitelik taşıyordu. *Çandarlı Hayrettin Paşa*, örneğin savaş alanlarında birliklere öncülük yapan bir dini lider ve kadıydı; askeri birlikleri düzenlemiş ve sadrazam olarak *I. Murat*'ın bürokrasisinin sorumluluğunu üzerine almıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda on yıllar boyunca iktidar savaşına girişecek olan güçler Fetret Devri sırasında yerlerini almıştı. İmparatorluğun merkezi tam olarak yerini bulmamıştı ama Sultan'ın konumu son derece güçlüydü. Göçebeler, Türk ileri gelenleri ve kölelerin farklı bir sultan adayı olabiliyordu veya bir sultanı yerinden edecek ya da yeni bir sultan getirecek olan isyancılara destek bile olacaklardı ama herkes bir sultan olması gerektiği konusunda hemfikirdi.

Sultanın Köleleri: Kapıkulları

Türkler ve askeri kölelik arasındaki ilişki Abbasi Halifeliği dönemine

uzanıyor; zira o dönemde askeri köle olarak işlev görenler Türklerden başkası değildi. Maveraünnehir'de yakalanan ya da satın alınan köleler askeri birlikler olarak şekillendiriliyordu. Sonrasında öyle bir aşama geldi ki on binlerce silahlı köle Halife'nin hizmetine girmiş oldu. Diğer İslami hükümdarlar ve yöneticiler de ordularına köleleri dahil etti.

Kölelik, Batı'da, özellikle Amerika'da, sadece kısıtlanmış bir özgürlük olarak değil aynı zamanda kısıtlanmış bir iktidar olarak da düşünülür. Amerika Birleşik Devletleri'nin güneyindeki köleler yoksuldu ve neredeyse hiçbir şey denetimleri altında değildi; sahiplerini tehdit edecek bir iktidar kazanmaları da engelleniyordu. Ortadoğu'da askeri köleler iktidar elde ettikleri gibi zenginliğe de ulaşabiliyordu ancak özgürlükleri hala kısıtlıydı ve bu, temel niteliklerinden birini oluşturuyordu. Bir köle yüksek bir konuma yükselebilir, bir sarayda yaşayabilir ve pek çok kölenin denetimini üstlenmiş olabilirdi ama konumu, sahip olduğu şeyler ve hatta canı sahibinin malıydı. Özgür bir insanın aksine bir kölenin elindeki her şeye istenilen bir zamanda el konulabilirdi. İslami kanunlar, her ne kadar diğer kültürlere oranla kölelik konusunda daha yumuşak olsa da, kölelerin pek çok temel hakkını elinden alıyordu. Krallar ve derebeyleri özgür bir insanın elindeki malları alma gücüne sahipti ama İslami hükümdarlar bu gayrimeşru "haklarını" çekinerek uygulamak zorundaydı, aksi takdirde, halkın ya da dini liderlerin tepkisini üzerlerine çekme tehlikesiyle karşı karşıya olurlardı. Köleler söz konusu olduğunda böyle bir tehlike yoktu zira köleler ve canları teorik olarak hükümdarların elindeydi.

Ortadoğulu hükümdarların askeri köle sistemine geçmelerinin arkasında yatan neden diğer iktidar odaklarına güvenmemeleriydi. Vilayetlerden gelecek olan birlikler halifeden ya da sultandan ziyade yerel lidere bağlı olabilirdi. Göçebe birlikler yerel liderlere sadakat göstermeye devam etti. İdareciler, takipçilerinin sayısını ve mal varlıklarını hükümdarın aleyhinde olacak bir şekilde artırabileceklerdi. Kölelerin yerel düzeyde ilişkileri yoktu çünkü topraklarından koparılıp getirilmişlerdi. Sahip, kölelerinin mal varlıklarına istedikleri zaman el koyabilirdi. Kölelerin hukuki bağımlılıkları olduğu için, kölelerin sahiplerine sadık olacakları düşünülüyordu. Köleler çoğu zaman kendileri de köle olan ya da özgürlükleri kendilerine bağışlanan komutanlara sadakat gösteriyordu. Kölelerin devlet içinde gerçek iktidarı ele geçirdikleri durumlar da sıklıkla yaşandı; hatta öyle ki, örnekleri 9. yüzyılda Mısır'da görüldüğü üzere, kendi hanedanlıklarını kurdular; 12. yüzyılda da askeri köleler ayaklanmış ve yönetimi ele geçirmişti.

Ortadoğulu askeri kölelerin yönetim içinde yüksek mevkilere geldiği

durumlar sıklıkla yaşanıyordu. Bu, özellikle Türkler açısından geçerliydi. Bizzat Türk hükümdarlar da askeri kölelerin soyundan gelmiş olabilirdi; ayrıca Türk hükümdarlar da Türk kölelerden oluşan ordulara komuta etmişti. Bu köleler sıradan askerler olabildikleri gibi paşalık ve danışmanlık da yapabiliyordu. Özellikle Büyük Selçukluların başarılı bir askeri kölelik sistemi vardı. Selçuklu ordularının başında çoğu zaman köleler bulunurdu. Hür Türk göçebeleri başkaldırdığı zamanlarda bile Selçukluların köleleri efendilerine sadık kalmaya devam etti. Kölelere devletin yüksek kademelerinde görevler verildi; bazı zamanlarda da hizmetlerinden yararlanıldı; sultanların çocukları için eğitmenlik de bu hizmetler arasında bulunuyordu. Bu konumları sayesinde sarayda büyük nüfuz sahibi oldular.

Askeri ve idari kölelerin kullanılması geleneği Anadolu Selçukluları üzerinden Büyük Selçuklulara onlardan da Osmanlılara geçti. İlk iki Osmanlı sultanı köleleri komutan ve asker olarak kullandı ancak Osmanlı Devleti'nde kölelik sistemi resmen *I. Murat* döneminde başladı. Gelenekler ve yasalar uyarınca, birliklerin ele geçirdiği ganimetin beşte biri sultana veriliyordu. *Murat*, beşte birlik payını savaş alanında ele geçirilen esir askerler olarak alıyordu, çoğu zaman durum böyleydi. Bu köleler "yeni birlikler" yani yeniçeri olarak gruplandırılıyordu. İmparatorluk kölelerini sisteme dahil etmenin bir diğer yolu da yeni fethedilen toprakların ya da vassalların hükümdarlarının oğulları ya da derebeylerinin Osmanlı sarayına alınmasıydı; bunlar, ele geçirilen askerlerin en kıdemlileri ile birlikte, idari görevler almak üzere eğitiliyor ve yüksek kademelerde görevlere getiriliyordu. Bu sistemi en yaygın şekilde *I. Bayezid* geliştirdi; köleleri eyaletlere vali ya da kumandan olarak atıyor, zenginliklerini sürdürmeleri için toprak bağışlıyordu. *II. Murat* sistemi genişletti ama yine de merkezi idaredeki atamalar, sonra hazine ve sadrazamlığı içerecek şekilde, Türk olarak doğanların idaresine bırakıldı. Bu uygulama *II. Mehmet* dönemine kadar bu şekilde sürdü ancak *II. Mehmet*'in yönetimi sırasında imparatorluk köleleri, merkezi yönetimdeki kilit konumlara da getirilmeye başlandı.

Kölelik sisteminin sağladığı yarar Osmanlıları başka bir sistemi de uygulamaya yöneltti zira ele geçirilen tutsakların sayısı sistemi doyurmuyordu. Bunun için bir tür çocuk vergisi, yani devşirme sistemi geliştirildi. Bu sistem büyük ihtimalle *I. Bayezid* döneminde başladı ve *II. Murat* döneminde tam olarak sisteme dahil edildi. Çoğunlukla Hıristiyan olan çocuklar Osmanlılar tarafından alınıyor, Müslüman yapılıp Türkçe ve Türklerin adetleri öğretiliyor ve asker olarak yetiştiriliyorlardı. Daha sonraki uygulamalarda yönetim kademelerine de getirildiler. Devşirmeler kısa bir süre içinde sultanın köle ordusu ve köle idarecileri için başlıca kaynağı oluştu-

racaktı. (İlerleyen bölümlerde devşirme ifadesi köle askerler ve idareciler sınıfını tanımlamak için kullanılacaktır. Sistem 4. bölümde daha kapsamlı olarak anlatılıyor.) Genel tabloya bakıldığında sultanın kölelerine kapıkulları deniliyordu. Burada, oryantal monarşilerle benzer bir özellik bulunuyor; Osmanlılar tahta giden yoldaki kapının sultanlık için önemli olduğu düşüncesini taşıyor.

Yurtiçinde Doğan Türkler: Türk İleri Gelenleri ve Çandarlı Ailesi

14. yüzyılın sonu itibarıyla Türklerin göçebelikten yerleşik bir nüfusa geçme yolundaki dönüşümü başlamıştı. Orta Asya göçebelerinin torunları yüzyıllardır Anadolu'da yaşıyordu; pek çoğu artık yerleşik düzene geçmiş, ticaret ve tarımla uğraşır olmuştu. Anadolu'da doğup İslamiyet'i ve Türk kültürünü sonradan kabul ederek Türkleşenler tarımla uğraşmaya ve yaşadıkları yerin yerlisi olmaya devam etti ve hiç bir zaman göçebe olmadı; aynı durum daha sonra Balkanlılar için de söz konusu olacaktı. Göçebelerin yerleşmesi veya yerel halkın Türkleşmesi derken Anadolu Türkleşti. Sultanlar, Türk nüfus yapısını ve askeri gücünü bu defa Türk göçebe askerlerini yerleştirerek ve Büyük Selçukluların ikta sistemine benzeyen bir sistemi yerleştirerek dönüştürüyordu.

Türk göçebe askerlerinin liderleri ile eski oba başlarının mirasçılarına tımar adı verilen hibeler veriliyordu (Tımar konusu 4. Bölüm'de ayrıntılı olarak anlatılacaktır). Tımar vergiden muaf olan toprak hibeleriydi; savaş için ihtiyaç duyana kadar Türk liderlere ve adamlarına destek olmak için sultan tarafından veriliyordu. Sultanlar nüfusun Osmanlı egemenliğine direnme ihtimali yüksek olan Türk yerleşim alanlarını özellikle seçiyordu. Şöyle bir fikir yürütmek söz konusu olabilir: Göçebeler de göçebe baskınlarının uzun vadede devam etme ihtimalini düşük görüyordu: Osmanlı İmparatorluğu, ileri kısımlarda anlatılacağı üzere, Avrupa'da coğrafi limitlerine ulaşmaya ve güçlü düşmanlar ile karşılaşmaya başlarken eski göçebe genişleme biçimi daha düşük bir ihtimal dahilinde olmaya başladı. Şurası kesin ki göçebeler de yerleşik toplumla daha fazla temas kurduğu için değişime uğruyordu. Soğuk bir kış gecesi yanan bir ocağın ve sıcak bir evin cazibesi bu yeni hayat biçiminin kabul edilmesinde etkili unsurlardan biri oldu. Nedeni ne olursa olsun, sultanlar göçebeleri yerleştirmekte başarılı oluyordu.

Geriye kalan gerçek göçebeler Osmanlıların düşmanlarına karşı akınlar düzenlemeleri için artan bir oranda imparatorluğun sınırlarına itiliyordu.

Göçebeler gerek coğrafi gerekse siyasi anlamda marjinalleştiriliyordu. Bir daha da Osmanlı Devleti'nde büyük bir önem sahibi olamadılar. Osmanlılar, göçebeleri yerleşik konuma geçirerek Selçukluların kara talihini etkisizleştirmiş oluyordu; böylece Türklerin gücünü ordu içinde tutmaya devam ediyor ama tebaaya zarar veren göçebe davranışlarına son veriyorlardı; yönetim açısından daha önemlisi vergi toplama konusundaki sıkıntılar azalıyordu.

Yerleşik düzene geçen Türklerin önde gelenlerinin devlet içinde ağırlığı olmaya devam etti. Göçebe güçlerin komutanı olarak sahip oldukları güce artık yerleşik güçlerin komutanları olarak sahip olacaklardı. Çandarlı ailesi, bu kesimin sahip olduğu iktidarı iyi temsil ediyordu.

Çandarlı ailesi ulemanın üyesiydi. Osmanlıların ilk yöneticilerini Müslüman din bilginleri arasından seçmesi doğaldı zira başka hiçbir neden için olmasa bile, bu kimseler eğitimliydi. Bunun da ötesinde Şeriat Kuralları'nı en iyi ulema biliyordu; İslam, bu kişilerin bu kuralları günlük sorunların çözümünde kullanma yetkisini veriyordu. Müslüman bir devlet Şeriat Kuralları'na göre hareket etmeliydi; bir Müslüman hükümdar da maiyetindekiler arasında kendi taleplerine en uygun İslami yorumları yapacak bilginleri tutma ihtiyacı içindeydi. *Çandarlı Hayrettin*, *I. Murat* onu yönetimin ve ordunun başına getirdiği zaman bir kadıydı; bu konum için daha sonra Veziriazam denilecekti. Pek çok Osmanlı ileri geleni gibi o da idareci olduğu kadar bir paşaydı da. Babasının ölümünden sonra, *Hayrettin*'in oğlu *Ali* hem *I. Murat* hem de *I. Bayezid* için Veziriazamlık yapacaktı.

Üst düzey dini liderlerin Türk önde gelenleri ile ittifak içinde olmaları ve saray içindeki çıkarlarını temsil etmeleri akla yatkındı. Her iki grup da doğrudan Müslüman doğanlardan oluşuyordu ve üst düzey ulema üyeleri aynı zamanda savaşçılar olarak sultandan tımar alıyordu.

İki grup arasında evlilik vardı ve Çandarlılar da Türk'tü ve önde gelen Türkler ile bağları vardı. Gerçi Osmanlı sarayında siyaset hiç bir zaman kolay olmadı ve farklı gruplar ve bireyler arasında ittifaklar yapılıp bozuluyordu. Çandarlılar genel olarak sultanın kölelerinin ya da Hıristiyan vassalların değil, Türk ileri gelenlerinin davasına destek veriyordu. *Bayezid*'i sultan olarak kabul etmek zorunda kalmışlardı zira *Bayezid*'i destekleyenler tahtın diğer tek geçerli adayı ve *Bayezid*'in kardeşi olan *Yakup*'a suikast düzenlemişti. *Çandarlı Ali* ve takipçileri *Bayezid*'i Anadolu'ya saldırmamaya, bunun yerine Avrupa'ya yönelmeye ikna etmeye çalıştılar. Elde ettiği zaferlerden sonra onların tavsiyesine uymaya ihtiyaç duymuyordu.

Fetret Devrinde *Çandarlı* sürekli olarak taraf değiştirdi; Türk ileri ge-

lenlerini en iyi kimin temsil edeceğini ve *Bayezid*'in yenilenme çalışmalarının sonuçlarına en iyi kimin karşı çıkacağını belirlemeye çalışıyordu. *Çandarlı Ali, Şehzade Süleyman*'ın hizmetindeyken öldü. Kardeşi *İbrahim* önce *Süleyman*'ı destekledi ancak *Süleyman* kapıkulları ile yakınlaşınca bu desteğini geri çekti. Aynı senaryo *Şehzade Musa* için de oynandı. *Çandarlı İbrahim* onun Veziriazamı oldu ama o da kapıkullarına fazla önem verince ona karşı tavır aldı. *İbrahim* son olarak *Mehmet*'i destekledi, tahta geçmeyi başaran *Mehmet*, *İbrahim*'i ikinci Veziriazamı yaptı (1421'den *İbrahim*'in öldüğü 1429 yılına kadar). *İbrahim*, *Mehmet*'e ihtiyatlı olmasını salık veriyordu. Anadolu'ya karşı barışçıl bir politika benimsenmesini, Avrupa'da ise Osmanlı hakimiyetini de sağlamlaştırmayı tavsiye ediyordu. Bu tavsiyelerin Türk ileri gelenlerinin Avrupa'daki varlıkları açısından avantajlı sonuçlar doğuruyor olması bir tesadüf değildi; politika Avrupa'da işgal edilecek yeni topraklara bakılacağı anlamına da geliyordu.

Çandarlılar ulemanın üyeleri olarak dini bir sezgiyle Osmanlı yönetiminin "Hıristiyanlaştırılması' olarak algılanabilecek bir duruma karşı çıkma ihtiyacı hissetmiş olabilir. Hıristiyan danışmanların üstün konumları ve *Bayezid* döneminde bir dönem Hıristiyan olan köle askerlerin varlığı Çandarlıların dini duygularını okşamamış olsa gerek. Çandarlılar ve sistemin ileri gelenleri, göçebelerin geleneksel olarak zayıf bir merkezi otoriteden yana olan tercihlerine de karşı tavır aldı. Türk ileri gelenleri, güçlü bir devletin kendi çıkarlarına olduğunu fark etmeye başlamalarından itibaren güçlü bir Osmanlı Devleti'nden yana olmaya başladılar. İmparatorluğun Avrupa topraklarında ilerlemesi Türk ileri gelenleri için daha fazla tımar anlamına geliyordu, tabi bu da iktidarlarını artıracaktı. Güç, aynı zamanda, ellerindekileri korumak için de sahip olmaları gereken bir şeydi. Çandarlılar ve Türk önde gelenleri merkezi yönetimde söz sahibi olmaya devam ettikleri sürece devleti de kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirebileceklerdi.

Çatışma ve İşbirliği

Aşağıda da görülebileceği gibi Osmanlı merkezi yönetimindeki iktidar savaşının galibi kapıkulları oldu. Yeniçeriler Avrupa'nın en iyi ordusu oldu; devşirme yöneticiler devletin idaresini ellerine geçirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı gözlemcileri Türk ileri gelenleri ile kapıkulları arasındaki ikiliği Türkler ile Hıristiyan doğanlar arasındaki çekişme olarak nitelendirir; ne var ki bu ayırım yardımcı olmadığı gibi tam olarak doğru da değildir. Bir dönem kapıkulları içinde ağırlığı olan ve

daha sonra tümüyle bu grubu oluşturan devşirmeler en az Balkanlar ya da Anadolu'daki Türkler kadar Türk'tü. Belki anne ve babaları yerel Hıristiyanlardı ama aynı durum diğer pek çok Türk'ün atası için de geçerliydi. Yukarıda bahsi geçen din değiştirmeler Türklerin soylarını bütünüyle Orta Asya'ya uzatacak bir bağın bulunmasını imkansızlaştırıyordu. Diğer Türkler nasıl Türkçe konuşuyorsa devşirmeler de Türkçe konuşuyordu, keza adetleri birbirine benziyordu. Çağdaşları devşirmelerin İslam'a olan bağlılıklarından söz eder. Özetle, devşirmeler Türk'tü.

Türk ileri gelenleri ile kapıkulları arasındaki çekişmeleri abartmak bir hayli kolaydır. Genel hatlarıyla iki grubun çıkarlarının farklılaştığı doğrudur. Keza, Osmanlı liderleri arasındaki çekişmeler de kişiseldi, "sınıf" kökenli değildi. Liderler, kişisel çıkar uğruna karşı kamptakilerle ittifaklar kurabilir ve gruplar da ortak çıkarları doğrultusunda bir araya gelebilirlerdi ki bu çıkar İmparatorluğun sürekliliğiydi. Aralarında belirgin düşmanlıklar olsa bile, bireyler, kendilerine ya da imparatorluğa yardımcı olabileceklerden yana oluyorlardı. Örneğin *Çandarlı İbrahim*, Bizanslılar ile iyi geçiniyordu, karşılıklı çıkarları bunu gerektiriyordu. *Çandarlı Halil*, Veziriazam konumu sayesinde kapıkullarının başlıca silahlı gücü olan Yeniçeri Ocağı üzerinde önemli bir etki yapıyordu. İmparatorluğun çıkarları için yapılan işbirliklerinin en iyi örneğini aşağıda göreceğiz; liderler, ortak çıkarları etrafında bir araya gelerek, harekete geçen bir haçlı ordusuna karşı savaşması için *II. Murat*'ın yeniden iktidara gelmesini destekleyecekti.

I. Mehmet ve II. Murat

Mehmet'in orduları, genel hatlarıyla, *Bayezid*'in Niğbolu zaferinin hemen sonrasındaki imparatorluk sınırlarına geri döndü. Fetret Devri sırasında Avrupa'daki bazı vassallar bağımsızlıklarını kazanmıştı ya da toprak kazanımları olmuştu. Osmanlılar şimdi toprakları geri alıyor ve vassallığı yeniden devreye sokuyordu. Eflak'a yapılan akınlar sonrasında söz konusu krallık Osmanlı'nın egemenliğini kabul etmek zorunda kaldı. Arnavutluk'ta kilit konumda olan kaleler işgal edilmiş ancak bütün bir ülke yönetim altına alınmamıştı; Osmanlı'nın Arnavutluk'taki konumu böylece pekiştiriliyordu. Macaristan'a da akınlar düzenlendi ancak bu, yeni topraklar almak için değil, Macarların yeni fetihlere girişmesini önlemek içindi. Asya'da, Osmanlı Batı Anadolu'nun büyük bir bölümünü geri kazandı. *Mehmet*'in döneminde Osmanlı'nın Anadolu'da sahip oldukları, kaba hatlarıyla *Bayezid*'in son ve ölümcül fetih girişimine başlamadan önceki

düzeyine ulaştı. *Mehmet*'in dönemi de ayakta kalmak ve merkezileşme girişimlerinin yenilenmesinden ibaretti.

Avrupa'da vassallık sistemi büyük ölçüde el değmemiş olarak kaldı, zira durumu aynı şekilde muhafaza etmek için savaşlar verilmek zorunda kalınmıştı. Anadolu'da ise *Mehmet* vassal vilayetleri doğrudan Osmanlı yönetimine bağlamayı başardı.

İmparatorluktaki uzun vadeli sonuçlar açısından *I. Mehmet* döneminin en önemli etkinliği eski göçebe geleneğini temsil eden isyancıların yenilgiye uğratılması oldu. Baş kaldıran bu isimlerden biri *Şeyh Bedrettin*'di. Türklerin sufi dini dürtülerinden yana olup yerleşik, merkezi bir imparatorluk fikrine karşı çıkan *Bedrettin*'in görüşleri Anadolu'daki göçebeler ile Avrupa sınırlarında Osmanlı'nın hizmetinde yaşayan akıncılar arasında yayıldı. *Bedrettin*'in görüşlerini benimseyenler Anadolu'da ve Balkanlar'da ayaklanırken bir başka isyankar da Avrupa'da ortaya çıktı. Bu kişi *Bayezid*'in oğlu *Mustafa* olduğunu, babasıyla birlikte *Timur*'a esir düştükten sonra *Timur*'un başkenti Semerkant'a götürüldüğünü ve sonra serbest bırakıldığını öne sürüyordu. Osmanlı Anadolu'su ve Avrupası'nda son derece sıcak karşılanması onun gerçekten *Mustafa* olduğunu gösterse de, bu kişinin iddiası sultana bağlı olanlar tarafından kabul edilmedi; sultanın yandaşları ona *Düzmece Mustafa* dedi. *Düzmece Mustafa* geniş bir kesime hitap etti. *Mehmet*'e bağlı güçler başka yerlerde savaşırken *Mustafa*, Osmanlı başkenti Edirne'yi işgal edebiliyor, 1419 yılında kendisini sultan ilan edilebiliyordu. *Mehmet* eşzamanlı iki isyan ile karşılaşıyordu. Her ikisi de büyük zorluklarla yenilgiye uğratıldı; *Bedrettin* idam edildi. Her ne olursa olsun bu ayaklanmalar, yeni Osmanlı sistemine karşı olan büyük güçler olduğunu gözler önüne seriyordu. *Düzmece Mustafa* ayaklanma bastırıldıktan sonra yakalanmadan Konstantinopol'e kaçtı; Bizans imparatoru ona sığınma hakkı veriyordu. *Mehmet*'in halefini rahatsız etmek için yeniden ortaya çıkacaktı.

II. Murat Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'nu eski haline dönüştüren *I. Mehmet* 1421 yılında öldü. Oğlu *II. Murat* tahta oturur oturmaz *Düzmece Mustafa*'nın devam ettirdiği ayaklanma ile karşı karşıya kaldı. Osmanlı'daki bir karışıklıktan çıkar sağlaması kaçınılmaz olan Bizans, *Mustafa*'yı serbest bıraktı; *Mustafa* ayaklanmasını yeniden alevlendirdi ve Edirne'yi kolaylıkla ele geçirdi. *Mustafa* ile *Murat* arasındaki savaş aynı zamanda Türk ileri gelenleri ile

göçebeler arasında bir savaştı. Türk ileri gelenleri merkezi bir devletten yanaydı çünkü böyle bir devlet çıkarlarını en iyi şekilde temsil edebilecekti. Göçebeler neredeyse sadece savaş üzerine kurulu bir devlet istiyordu çünkü ancak o zaman ganimet elde edebiliyorlardı. *Murat* asker bulmak için Anadolu'ya gitti. Osmanlı Avrupa'sını denetimi altında tutmaktan hoşnut kalmayan *Mustafa* da *Murat*'ın peşinden Anadolu'ya gitti; *Mustafa* burada yenilgiye uğradı. Edirne'ye kaçtı ve öldürüldü; öldürenler *Murat*'ın adamları olabilir ama bu konu kesin değil (Tarihi kayıtlar *Mustafa*'nın ölümü konusunda hemfikir değildir). Bu Osmanlı İmparatorluğu'nda göçebe gücünün son kalp atışıydı.

II. Murat dönemi esas olarak bir fetih değil, toparlanma dönemiydi. Askeri başarıları, devleti parçalayacak olan güçlere karşı kazandığı zaferlerdi. Anadolu'da düşmanları yenilgiye uğratmayı başardı ve küçük toprak kazanımları oldu. Başarıları arasında en önemlisi Karamanoğulları'nı vassallığa bağlamaktı. *Timur*'un oğlu *Şahruh*'un hâlâ canlı olan tehdidi *Murat*'ı Karaman'ı tamamen işgal etmekten alıkoydu. *Murat*, Avrupa'da daha büyük zorluklarla karşılaştı.

Osmanlıların Avrupa'daki başlıca düşmanları Macaristan ve Venedik'ti. 15. yüzyılın başlarında Venedik'in deniz gücüne dayanan önemli bir imparatorluğu bulunuyordu. Ticari gücü, baş rakibi Cenevizlilerden fazlaydı. Venediklilerin elinde bulunan topraklar arasında Adriyatik adaları ve Adriyatik sahillerindeki noktalar, Kıbrıs ve Güney Yunanistan'daki bölgeler vardı; ne var ki donanması Venedik'i zorlu bir rakibe dönüştürüyordu. Zenginliği ve denizlerdeki hareketliliği Venedik'i bölgede bir güç haline getiriyordu. Bir kara gücü, Venedik'in kolonilerini işgal edip ticari ayrıcalıklarına son verebilir, Venedik'in elindeki varlıkları ve ticaret tekellerini de tehdit edebilirdi. Dolayısıyla Venedikliler Osmanlıların düşmanıydı. 1416 yılında *I. Mehmet*'in palazlanmakta olan donanmasını kısa ve müthiş bir savaşta yenilgiye uğratmışlar ve Osmanlılara karşı daha yaygın bir savaşı 1425 yılında başlatmışlardı. Macaristan da tıpkı Osmanlı gibi yayılmacı bir kara gücüydü; Romanya'nın bir parçası olarak Transilvanya'yı elinde bulunduruyor ve geriye kalan toprakları da almak istiyordu. Macaristan, Hırvatistan üzerinden Adriyatik'e doğru genişlemek de istiyordu. Bunlar Osmanlıların da istediği topraklardı. Dolayısıyla Osmanlılar Macarların düşmanıydı. O dönemde öngörmüş olup olmadıkları belli olmamakla birlikte, hem Venedikliler hem de Macaristan, bir gün işgal edilebilecek kadar Osmanlılara yakındı.

Osmanlılar başlangıçta Venedikliler ve Macarlar karşısında zaferler elde

etmişti. Sırbistan, Osmanlıların vassallığını Macaristan lehine bozduğunu açıklamış ama *Murat* 1428 yılında Sırbistan'ı işgal etmiş ve Osmanlı egemenliğine bağlamıştı. Venediklilerin Makedonya'da desteklediği bir ayaklanma bastırılmış; Yunanistan'daki Venedik malları tehdit altına girince Venedik 1431 yılında barış anlaşması yapmıştı. Her şey yolunda görünüyordu; ama Osmanlı İmparatorluğu, düşmanları karşısında çok zayıf duruma düşecek gibiydi.

1432 yılında Eflak'ın yeni lideri olan *Vlad Drakul*, Macarların desteğini alarak Osmanlılardan bağımsızlığını ilan etti ve Osmanlılara karşı Macarlarla ittifak kurdu. *Murat*, Anadolu'daki tehditlerle meşguldü. *Murat*'ın Anadolu'daki toprakları hâlâ *Şahruh* üzerinden vassallık konumundaydı; *Şahruh* İran'da hüküm sürüyordu ancak Anadolu üzerindeki denetimini yeniden sağlamlaştıracağa benziyordu. *Şahruh*, gerçekten de 1435 yılında Anadolu'yu istila etti. *Murat* savaşa hazırlanmak zorunda kaldı ama aralarında savaş olmadı; *Murat* da Karamanoğulları'nın bağımsızlığına dokunmayarak *Şahruh* ile savaşmamak için elinden geleni yaptı. Osmanlıların dikkati Avrupa'dan uzaklaşmıştı. Avrupa'da, Macarlar Osmanlı gücünü sınamaya başladı. Sırplar ile işbirliği yapan Macar *Janos Hunyadi* 1442 yılında Osmanlıları büyük yenilgilere uğrattı; Hermanstadt ve Vazağ savaşlarında on binlerce Osmanlı askerini öldürdü.

Hunyadi bunu yaparken Avrupa'daki Haçlılardan da destek aldı ve 1443 yılında Bulgaristan'ın batısına kadar olan toprakları fethetti. Tarihçiler, *Murat*'ı haklı çıkarmaya çalışırlar ama *Hunyadi*'nin ilerleyişini izleyen dönemde Osmanlıların kapitülasyon nitelikli bir anlaşmayı imzaladığını söylemek gerekiyor zira bunun aksini söylemek çok zordur. *II. Murat, Hunyadi* ile 1444'te bir anlaşma imzaladı ve Sırbistan topraklarının genişletilmesini ve vassallık koşullarının hafifletilmesini kabul etti. Eflak, Macaristan'ın bir vassalı haline dönüştü. *Murat* ayrıca Osmanlı Ordusu'nun ana gövdesini Anadolu'ya çekmeyi kabul etti; *Murat* böylece geleceğini tahmin ettiği söylenebilecek olan yeni Macar, Sırp ve Eflak saldırılarına karşı Osmanlı Avrupa'sını savunmakta çok daha fazla zorlanacaktı. *Murat*, daha sonra tahtı terk etti ve oğlu *Mehmet*'i veliaht ilan etti. *Mehmet* o zaman 12 yaşındaydı.

Birisinin imparatorluğu böylesine risk altında bırakması için ya kendisinden sonra ne olacağını umursamadan gerçekten savaştan ve iktidardan bıkmış olması ya da kendisini başarısız görerek kendisinden başka her şeyin iyi olacağını düşünmüş olması gerekiyor. *Mehmet* şüphesiz bir dahiydi ve başta devşirmeler olmak üzere yönetimin birçok ileri geleni tarafından

seviliyordu ama bu onun 12 yaşında bir çocuk olduğu gerçeğini değiştirmiyordu; genel konulara ve politikaya İmparatorluğu kurtaracak kadar hakim olduğunu söylemek mümkün değildi. *Murat*, bir ihtimal, güvendiği danışmanlarının imparatorluğu yöneteceğini düşünmüş olmalı; ne var ki sadece askerlerin sadakatinin hakkını verecek etkili bir sultan gerekiyordu. Eldeki veriler uyarınca *Murat*'ın, bugünkü deyişle, bunalıma girdiği söylenebilir zira bu yönde belirtiler bulunuyor ve ancak böyle bir akıl hastalığı eylemlerinin nedenini açıklayabilir.

Murat'ın tahtı bırakması tam bir felaketti. *Murat*'ın barışçıl adımlarını destekleyen Veziriazam *Çandarlı Halil* ile fetihlerden yana olan *Mehmet*'in öğretmenleri ve danışmanları arasında iç çekişme patlak verdi. *Hunyadi*'nin Türkler karşısında elde ettiği başarı Avrupa'da yankı uyandırdı; pek çok kişi artık Hıristiyan dünyasına yönelik Müslüman tehdidinin ortadan kaldırılabileceğine ikna olmuştu. *Papa* Haçlı Seferi yapılması gerektiğini vaaz ediyordu. Lehistan ve Almanya'dan haçlılar 1444 yılında Macaristan'da toplandı.

Osmanlı liderliği Haçlılar toplanırken paniğe kapılmış olsa gerek; nihayetinde, *Hunyadi* ve müttefikleri Osmanlıları Haçlı şövalyelerinin desteği olmadan bile yenilgiye uğratmıştı. Osmanlı yönetiminin ileri gelenleri tecrübeli bir kişinin gerektiğini görüyordu; başlangıçta *Mehmet*'i destekleyen devşirmeler bile dahildi bu gruba. *Murat*'a başvurdular, o da Haçlılara karşı Osmanlı Ordusu'nu idare etmeyi kabul etti.

Murat'ın önce Haçlılara ulaşması gerekiyordu. Bursa'daydı; Osmanlı Ordusu'nun büyük bölümü de Batı Anadolu'da. Venediklilerin rakibi olan Cenevizliler Osmanlı'ya yardım etmek istiyordu; buna karşılık Osmanlı'dan ayrıcalıklar ve ticaret alanında tavizler isteyeceklerdi. Osmanlı Ordusu'nu Anadolu'dan Avrupa'ya deniz yoluyla taşımak için gemilerini kullandırdılar. Eylül ayı geldiğinde Haçlılar ve Macarlar Osmanlı topraklarını işgal edip Karadeniz'e, yani doğuya yöneldi. *Murat* kuzeye yöneldi. Varna'da karşılaştılar (10 Kasım 1444). Eski sultanın liderliğindeki Türkler kazandı. Macaristan Kralı öldürüldü; çok sayıda Haçlı can verdi ve *Hunyadi* zor kaçtı.

Murat yine de tahtı bırakmak istiyordu ancak *Çandarlı* ve Türk önde gelenleri imparatorluk için vazgeçilmez olduğu konusunda nihayet kendisini ikna etti. 1446 yılında sultanlığa geri döndü ve 1451 yılında ölene kadar tahtta kaldı. Sultan'ın üzerine düşen askeri görevler söz konusu olduğunda *Murat*'ın ya gönlü ısınmıştı ya da istemeyerek üstlendi bu görevleri. Sultanlığının geri kalan süresi boyunca Balkanlar'ı yeniden dize getirdi,

bunu yaparken Varna'daki zafer başlangıç noktasını oluşturdu. *Hunyadi* 1448 yılında yeni bir Haçlı Seferi daha düzenledi. İkinci Kosova Savaşı bu gücün yenilgiye uğradığı savaş oldu (17-19 Ekim 1448). *Sultan Mehmet* devlet idaresini öğrenmek için eğitmenlerinin yanına gönderilmişti. Babası 1451 yılında öldüğünde nihayet tahta geçecekti.

II. Murat'ın Politikaları

II. Murat babasının Osmanlı iktidarını sağlamlaştırma politikasını sürdürdü ancak yönetim içinde güçler dengesini kurmaya çalıştı. *Bayezid*'in köle askerler sistemini yeniden canlandırdı; işgal edilen topraklarda yakalanan askerleri önce köle ordusuna aldı sonra sipahi, piyade ve topçu askerleri olarak yetiştirdi. Yakalanan askerlerin yanında devşirmelerin oluşturduğu birlikler de vardı keza *Murat* bu sistemi yeniden işler hale getirdi. *Murat* yeni birlikleri ateşli silahlarla donattı ve böylece yenilmez bir güç haline soktu. Esas olarak dengeye önem veriyordu. Güçlü bir köle ordusu geleneksel bir ordunun gücünü dengeledi. Her ikisinin liderleri de birbirlerinden çekiniyor; Sultan da böylece birini diğerine karşı kullanabiliyor ve böylece kişisel otoritesini koruyabiliyordu. İki güç arasındaki denge, büyüyen bir merkezi denetimin enstrümanı niteliğindeydi.

II. Murat savaşmaya zorlanan bir barışsever olarak kabul edilebilir. Kişisel olarak İmparatorluğunun ve sarayının iç işleyişiyle ilgileniyordu. Onun idaresi altındaki Osmanlı sarayı, eski Ortadoğulu hükümdarların büyük saraylarına benzemeye başladı. Edirne boyut ve ekonomik güç olarak müthiş büyüdü. Büyük bir Hıristiyan nüfusa rağmen İslami bir başkent görünümü aldı; *Murat*, büyük bir medrese ve İslami yapılar inşa etti. *Murat*, İmparatorluğun ekonomik altyapısı ile ilgileniyor; örneğin köprüler inşa ediyordu. Kendisi ve yetkililer, yazarlara, düşünürlere ve sanatçılara sahip çıkıyordu. İslami açıdan mistik bir anlayışı tercih ediyordu. Edirne'de Mevlevi dervişleri için büyük bir tekke inşa etti ve sufilerin imparatorluk çapında desteklenmesine el verdi. İran, Maveraünnehir ve Irak'tan şeyhler Edirne'ye geldi.

II. Murat İmparatorluk topraklarını önemli ölçüde büyütmedi ama bu topraklar üzerindeki doğrudan Osmanlı iktidarını pekiştirdi; onun döneminde Anadolu'daki bazı topraklar doğrudan İmparatorluk yönetimine katıldı. Bulgaristan ve Yunanistan topraklarının büyük bölümü merkezi otoriteye bağlandı. *Murat*'ın Haçlılara karşı Varna ve Kosova'da kazandığı zaferler Osmanlı himayesinde olmayan Balkan topraklarının gücünü

öylesine zayıflattı ki bu topraklar da 50 yıl içinde doğrudan Osmanlı yönetimine bağlandı.

Osmanlı İmparatorluğu, uzun dönem Bizans'ta olduğu türden bir merkezi imparatorluğa dönüşüyordu. *Murat* öldüğünde imparatorluğun büyük bölümü doğrudan Sultan'ın yönetimi altındaydı; Osmanlı vergi memurları, devlet memurları ve kadılar Osmanlı başkentinden idare ediliyordu.

II. Murat oğluna birlik içinde olan bir imparatorluk bıraktı. *II. Mehmet*'in pek çok selefinden bir farkı vardı çünkü saltanatına barış içinde başlamakla kalmıyor aynı zamanda işleyen bir hazineyi ve düzenli bir idari yapıyı devralıyordu. Tek başına bu durum bile aradan geçen zaman içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun kökten bir değişime uğradığını; *Osman* ve göçebe takipçilerinin olduğu günlerden uzaklaşıldığını gösteriyordu. Osmanlı gücünü oluşturan çeşitli iktidar merkezleri aralarındaki husumete rağmen bir araya gelerek birlik içinde olan bir devlet kurmuştu. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu sultanlarının tebaalarının çoğundan farklı olarak Osmanlı idaresindeki Türkler devletin bekasını birlikte savunma konusunda kayda değer bir şekilde hemfikir olmuştu. *Sultan II. Mehmet*'in tahttan indirilişi İmparatorluğun ulaştığı olgunluğu en iyi şekilde gösteriyor. Benzer durumlar geçmişteki Türk devletlerinde görülmüştü: Zayıf bir sultan ve güçlü danışmanlar ile yöneticiler. Gerçi bu durumda *II. Mehmet* çocuk olduğu için zayıf idi ancak bu yine de zayıf olduğu gerçeğini değiştirmiyor. Geçmişte böyle bir durum olsa, nasıl bir sonuç çıkması beklenirdi? Ya sultanın danışmanları iktidarı üstlenip zayıf hükümdar üzerinden devleti yönetir ya da güçlü kesimler ayaklanır ve belki de devleti küçük parçalara ayırıp bağımsız birimler olarak yönetirlerdi ancak Osmanlıların başına böyle bir şey gelmedi. İmparatorluğun karşısına genç sultanın baş edemeyeceği büyüklükte sorunlar çıktığı halde yönetimin önde gelenleri ayaklanmadığı gibi *Mehmet*'i de kendi kontrolleri altında tahtta tutmaya çalışmadılar; bunun yerine eski sultana çağrıda bulundular zira durumu sadece o kurtarabilirdi; ne var ki bunu izleyen süreçte yaşını almış ve daha tecrübeli olan *II. Mehmet*'in tahta oturmasını kabul ettiler. Bunu kendi çıkarları için mi yapıyorlardı? Elbette ama daha yüksek bir düzenin öz-çıkarı için, İmparatorluğu kurtarmanın kendi çıkarlarına en iyi şekilde hizmet edeceğinin farkındaydılar.

Bölüm 3

Osmanlıların Yükseliş Devri; 1446-1566

Arka sayfa:

II. Mehmet. Büyük bir savaşçı ve hükümdarın bir gülün güzelliğini ve kokusunu takdir ederken resmedilmeyi tercih etmesi çok şey anlatıyor. Bu sanat eseri Rönesans modellerinden fazlasıyla etkilenmiş olsa da, bu tipik bir Osmanlı sönetücisi görüntüsüdür. Çağdaşları olan Avrupalılar Osmanlıların askeri başarılarından korkar ve anlarken büyük sultanlar Türkler tarafından fetihleriyle olduğu kadar yasaları, hayır işleri ve sanata sahip çıkışlarıyla da hatırlanıyor. (Bir Osmanlı albümü, Topkapı Sarayı Müzesi, H. 2153)

Osmanlıların Yükseliş Devri; 1446-1566

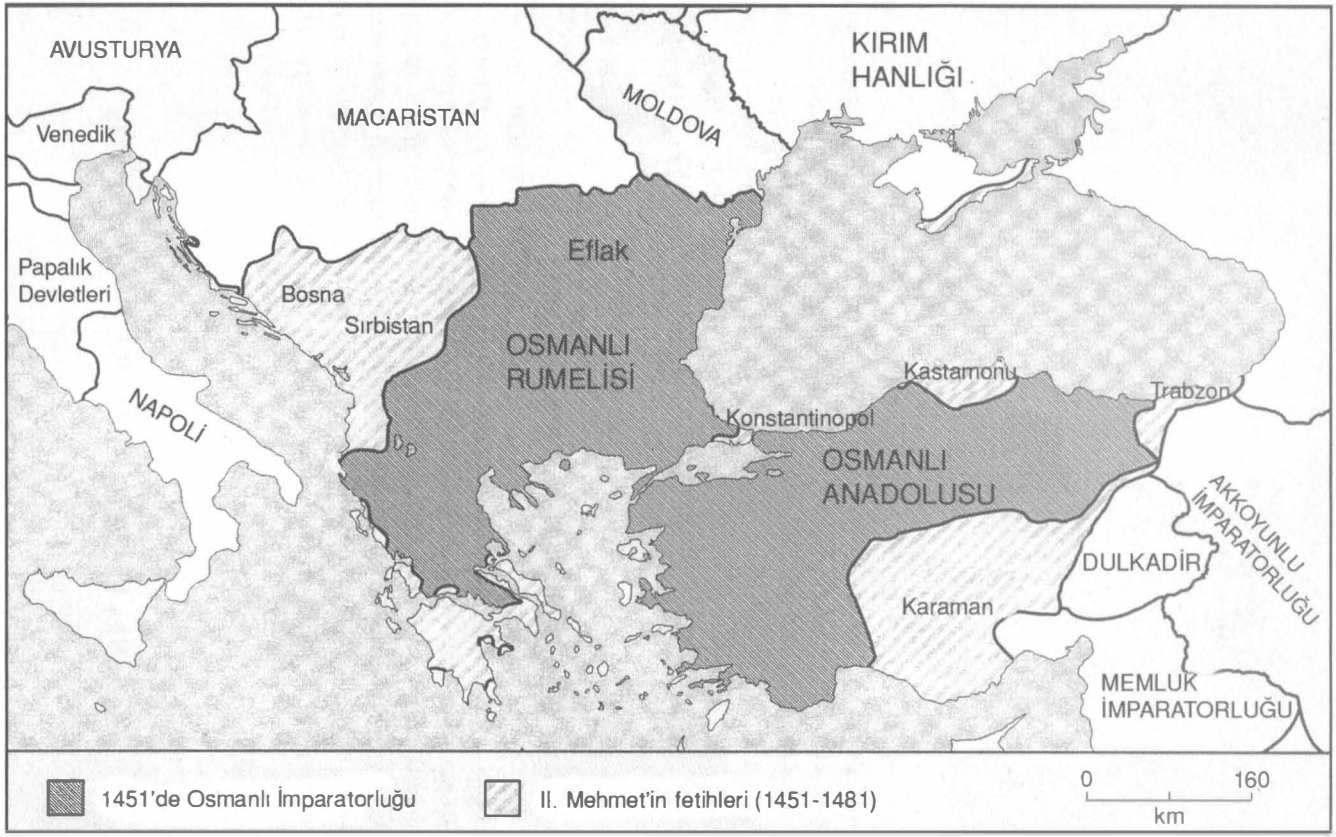
II. Mehmet ile *I. Süleyman* arasındaki döneme Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş devri veya 'Klasik Çağ' deniyor. Yüzyılı aşkın bir süre devam eden bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu dünyanın en güçlü devleti haline geldi; sınırları Kuzey Afrika'nın Atlantik kıyılarından İran sınırına, Avusturya, Lehistan ve Rusya'ya kadar uzandı. Bunu izleyen yüzyıllar boyunca *II. Mehmet, I. Selim* ve *Muhteşem Süleyman* dönemlerine "örnek yönetim" dönemleri olarak bakıldı.

II. Mehmet dönemi

Türkler *II. Mehmet*'i 'fetheden' anlamına gelen *Fatih* ismiyle anıyor. *Süleyman*, fetihleri ve sarayının ihtişamı nedeniyle sultanların en büyüğü olarak nitelendirilir ancak *II. Mehmet* de böyle adlandırılmaya adaydır. Osmanlı devleti onun idaresi altındayken tarihteki diğer imparatorluklar ile boyut ve güç olarak boy ölçüşebilecek merkezi ve birleşik bir imparatorluk haline geldi.

Konstantinopol'ün Düşüşü

Mehmet tahta oturur oturmaz Konstantinopol'un fethiyle ilgili planlar yapmaya başladı. Selefleri burayı daha önce kuşatma altına almışlardı. Gerçekten de *Timur* Osmanlı topraklarına karşı bir girişimde bulunmasaydı *Bayezid* şehri alabilirdi. *II. Mehmet* son derece kararlıydı zira güçlü ve birlik içinde olan bir imparatorluk devralmıştı. Kendisine karşı muhalefet yok değildi; aşağıda bunu göreceğiz ama *Mehmet* buna rağmen İmparatorluğun bütün gücünü Konstantinopol'u fethedecek noktaya getirebilecekti. Şehir öyle büyük bir ödüldü ki Osmanlı idaresindeki hiç kimse fethine açık açık karşı çıkamıyordu.

II. Mehmet Döneminde Osmanlı İmparatorluğu

Konstantinopol'un Türkler açısından taşıdığı stratejik önem çok açık şekilde görülebiliyor. Haritalar bu durumu en açık şekilde ortaya koyuyor zira Konstantinopol Osmanlı Avrupası ile Osmanlı Anadolusu arasında bir yerde duruyor, bu ikisi arasındaki en iyi ulaşım yollarını kontrol ediyor. Doğu Balkanlar ile Batı Anadolu arasındaki deniz yolları Konstantinopol'un duvarlarının yakınından geçtiği için şehir, deniz üzerinden dahili haberleşme hatlarını ve ulaşımı keza Osmanlı Avrupası'nın geri kalanıyla Kuzey Anadolu arasındaki hatları da engelleyebilecek bir konumda bulunuyordu. Bizans'ın Osmanlı'ya müdahil olamayacak kadar güçsüz olduğu 15. yüzyılda bu durum büyük bir sorun yaratmıyordu ancak çok fazla sayıda potansiyel sorun bulunuyordu. Konstantinopol her zaman için Osmanlı karşıtı güçlerin toplanma merkezi olabilirdi; bir sıçrama tahtası işlevi görerek silahlı güçlerin toplanabileceği bir kamp işlevi görebilirdi; üstelik Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezindeki konumuyla denizden takviye alabilirdi.

Konstantinopol iktisadi bir ödüldü. Zorlu zamanlarda çökmüş olsa bile dünyanın en iyi konumlanmış limanlarından biriydi. Asya ile Akdeniz arasındaki ticaretin büyük bölümü Karadeniz ya da Ege'den geçip İstanbul'a uğruyor ve yoluna devam ediyordu. İran ve gerisinde kalan topraklardan gelen kara ticareti de şehre geliyordu. Her zaman olduğu gibi 15. yüzyılda da ticarette en büyük kazancı aracılar elde ediyordu keza Konstantinopol da mükemmel bir aracı şehir konumundaydı. Yeniden büyük bir imparatorluğun parçası olması durumunda büyük kazançlar elde edilebilirdi.

Analiz etmesi daha zor olmakla birlikte bir psikolojik etkiden de söz etmek gerekiyor ki bu etki elle tutulacak kadar gerçekti zira Konstantinopol'u fethetmek bir itibar kazandıracaktı. Müslümanlar *Hazreti Muhammed*'in ölümünden kısa bir süre sonra şehri almaya çalıştı (674-78 ve 717-718 kuşatmaları) ancak başarısızlığa uğradı; dolayısıyla Konstantinopol'u fetheden İslam ordularının daha önce ulaşamadığı bir başarıyı elde eden gerçek bir kahraman olacaktı. Bunun da ötesinde Bizans İmparatorluğu Roma İmparatorluğu'nun devamıydı; hükümdarları kendilerini 'Kayzer' olarak adlandırırdı ve gerek doğuda gerekse batıda İstanbul 'Yeni Roma' olarak bilinirdi. 'Yeni Sezar' olarak adlandırılıp büyük imparator olmak isteyen bütün hükümdarlar büyük Doğu Roma İmparatorluğu'nun parçası olan Konstantinopol'a sahip olmak durumundaydı. Osmanlı sultanları bunu çok arzuluyordu. Osmanlı sultanları pek çok açıdan ne Roma imparatorlarının soyundan ne de halifelerin soyundan geliyordu. 'Yeni Roma'yı almak onlara sadece büyük imparator payesini kazandırmayacaktı, ayrıca İslamiyet'in de baş neferi konumuna taşıyacaktı.

Mehmet'in önünde fazla bir engel bulunmuyordu ve bu onun işini kolaylaştırdı. Avrupalılar başka şeylerle meşguldü: Yüz Yıl Savaşı son aşamalarına geliyordu; sonra bir de Güller Savaşı vardı; İspanya'da yeniden fetih (*reconquista)* devri zirve noktasına ulaşıyor, İtalya'da *Cosimo de Medici* ailesine bir servet kazandırıyordu. Almanya ve Rusya'nın da kimseye yardım edecek hali yoktu zira kendi içlerinde bölünmüşlerdi. Sırbistan ve Macaristan'ın Osmanlıların egemenliğindeki Balkanları aşarak Konstantinopol'a yardım götürecek halleri yoktu; zaten Sırbistan bir devlet olarak zar zor ayakta durabiliyordu. Doğuda ise *Mehmet*'in birliklerini İstanbul'un duvarlarının önünden çekmeye zorlayacak bir tehdit bulunmuyordu zira *II. Murat*'ın seferleri böyle bir tehdidi ortadan kaldırmıştı. Bizanslılara elle tutulur bir yardımı yapabilecek iki ülke bulunuyordu: Denizlerde hüküm süren Venedikliler ve Cenevizliler.

Venedik, Osmanlılar ile bir ticaret anlaşması imzalamıştı ve zaten Osmanlılarla yaptığı savaşlarda (1425-1431) iyi sonuçlar alamamıştı. Avrupalı tacirlerin yaşadığı İstanbul'un Galata semtindeki Cenevizli tacirler de tarafsızlıklarını ilan etmişlerdi etmelerine ama bilfiil Osmanlı idaresi altındaydılar. Cenevizliler yeni efendileri olması beklenen Osmanlılar ile yeni bir düzenlemeye girişiyordu. Osmanlılar İstanbul'u denizden ablukaya almıştı ve çok az sayıda İtalyan gemisi bu ablukayı delmeyi başarmıştı. Kim bilir belki de İtalyanlar için Rönesans çok tatlı geliyordu ve ülkelerinden uzun süre ayrı kalmak istemiyorlardı. Konstantinopol tek başına kalmıştı.

Osmanlı Ordusu Konstantinopol'u 1453 yılının ilkbaharında kuşatma altına almaya başladı. Ordunun olağan hazırlığının yanı sıra kuşatma öncesinde özel planlar yapıldı. Şehir denizden ablukaya alınacaktı, bunun için bir donanma inşa edildi; ayrıca Karadeniz'den Boğaziçi boyunca askeri yardımın ulaşmasını önlemek için de Boğaziçi'ne Rumeli Hisarı adı altında bir kale inşa edildi. Özel kuşatma topları yapıldı. Bütünüyle bakıldığında, Osmanlı Ordusu çok güçlüydü. İşin ilginç yanı Konstantinopol Mayıs 1453'e kadar aylarca direndi. Kentin nüfusu tepelerden alçak bölgelere çekilmişti; kentin önemli bir kısmı boşalmıştı; Avrupa'dan kayda değer bir yardım gelmiyordu; kenti savunmak üzere silah doğrultanlar dünyanın en güçlü ordularından birine karşı savaşıyordu. Bizans savunması gerçekten inatçıydı ve bunun iki nedeni vardı; kentin duvarları güçlüydü ve halk da şehri teslim etmemeye kararlıydı. Her şeye rağmen Konstantinopol 29 Mayıs 1453'te Osmanlıların eline geçti. Bizans İmparatoru *11. Konstantin* çatışmalarda öldü. *İmparator Justiniyen* tarafından inşa edilen büyük Aya Sofya Kilisesi camiye dönüştürüldü.

Askerleri, geride kalan ganimetleri topladıktan sonra *Mehmet* bir uzlaşma ve yeniden inşa politikası ilan etti. *Mehmet*, İslami kurallara uyarak Rum Ortodoks Kilisesi'nin yeni İstanbul Patriği'nin liderliğinde varlığını sürdürmesine izin verdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinden getirilen işçiler kenti yeniden inşa etti. Hıristiyan ve Müslüman topluluklar kentte yaşamak ve yeni Osmanlı başkentini yeniden kurmak için kente getirildi.

Mehmet yeni feshedilen şehirde iki saray yaptırdı. İlki fetihten hemen sonra şehrin merkezinde inşa edildi ancak bu sarayın fazlasıyla açıkta ve boyut olarak küçük olduğu düşünülür. *Mehmet*'in sanatkarları 1465 yılında Marmara Denizi'nin Haliç'e kıvrıldığı yerdeki kara parçasının üzerinde yeni bir saray inşa etmeye başladı. Bu yeni saraya başlangıçta Yeni Saray adı verildi. Bu, sıradan bir isimdi. Saray daha sonra Topkapı olarak anılacak ve neredeyse imparatorluğun sonuna dek Osmanlı sultanlarının ikamet ettiği yer olacaktı. Saray şehrin geri kalanından yüksek duvarlarla ayrılıyor ve hakim bir noktadan denize bakıyordu. Topkapı, kendi başına bir şehir oldu zira içinde binlerce kişi yaşıyordu. Sultan, şehrin sıradan hayatından kopuk bir şekilde ve bir imparator olarak hükümranlığını yürütmeye başladı.

Mehmet ve devlet yetkilileri birer Müslüman olarak üzerlerine düşeni yapıyor ve İstanbul'da camiler, okullar ve hayır kurumları inşa ediyordu. Ekonomik durumu iyi olan bütün Müslümanlardan yoksullara yardımcı olmaları ve toplumun dokusuna sahip çıkmaları bekleniyordu.

Osmanlı, çağdaş anlamda bir yönetim değildi. Bundan sonraki bölümde de görüleceği üzere sivil yönetim anlamındaki pek çok konu dini topluluklara bırakılmıştı; bu topluluklar, medeni hayat, mahkemeler, eğitim ve refah konularında kendi kendilerini idare ediyordu. Bu, Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman toplumlarının varlıklı olanlarının, yoksullar için aşevleri ve hastaneler vesaire yapması anlamına geliyordu. Benzer bir şekilde, kamu yararına girişimlerde bulunarak çeşmeler ve hamamlar da yaptırıyorlardı. *II. Mehmet* bir Müslüman'dı ve bu nedenle kendisinin de hayır işlerinde bulunması bekleniyordu zira verebileceği çok şeyi vardı. Ataları özellikle iki eski başkent olan Bursa ve Edirne'de çeşit çeşit kamu binaları yaptırmıştı; bunlar arasında çorbahaneler, camiler ve mescitler de bulunuyordu; kamu yararı için çeşitli binalar ve verilen hizmetler de cabasıydı. Şimdi şehri yeniden inşa etmek için hayır işleri yapma sırası *Mehmet*'teydi. Örneğin, *Mehmet*'in İstanbul'un dini ve hayırsever hayatına en büyük katkısı kamunun ve çeşitli inançların yararlanacağı binaları yapmak oldu. Bunla-

rın en büyüğü 1462 ile 1470 yılları arasında inşa edilen Fatih Camii idi. Kiliseden camiye dönüştürülen Ayasofya'nın yakınında inşa edilen cami külliyesi ile birlikte şehrin en büyük camii olmuştu. *Mehmet*'in camii Ayasofya'dan farklı olarak İslami bir yapı olarak beliriyordu; Müslümanların ihtiyacına hizmet etmek için yapılmıştı. Külliyesinde eğitim için okullar vardı; bu okullarda din adamları, kadılar yetişiyordu; bünyesinde ayrıca öğrenciler için yatakhaneler, temel eğitim kurumları, kütüphaneler vardı; aşevleri de hem öğrencileri hem de yoksulları beslemek için tasarlanmıştı; ayrıca yoksullar için bir de hastane vardı.

Mehmet himayesindeki yetkililerden ve varsıllardan benzer hayırsever etkinliklerde bulunmalarını istedi; daha küçük boyutlarda olsa bile, her biri efendilerinin yaptığını taklit edecekti. Bir dönem Bizanslıların egemenliğinde olan kentte İslami yapılar ve kurumlar mantar gibi çoğaldı. Yapılan her yeni cami, külliyesindeki aşevleri veya okullar sayesinde birer yerleşim merkezine dönüşürken *Mehmet* ve takipçilerinin yaptırdığı külliyelerdeki dükkanlardan alınan kiralar da camilerin ve hayır kurumlarının desteklenmesi için kullanıldı. Yeni kurumların etrafında yeni semtler oluştu.

Hayırseverlik, siyasi açıdan yapıcı bir nitelik taşıyordu. İslami bir hükümdar olarak *II. Mehmet* İstanbul'u almış olmasaydı bile İslami vakıflara bağışlarda bulunacaktı ancak şehrin fethi fiiliyatta bazı yararların yanı sıra kutsal bir ödülü de beraberinde getiriyordu. Alt üst olmuş bir şehirle karşı karşıya kalan *Mehmet* erdemi pratik bir amaca dönüştürüyordu; *Mehmet* şehrin yeniden büyük bir başkent olmasını istiyordu. Büyük camiler inançlıların müminlerin ibadet etme isteğini teşvik edebilir, eli kalem tutanlar yeni okullardan yararlanabilirdi ve yoksullar da *Mehmet*'in yeni büyük binalarında sunulan ücretsiz yemek ve sağlık hizmetinden yararlanıyor olabilirdi. Ne var ki, hayırsever kurumlar, yeni inşaatlara yetenekli işçileri, vakıfları desteklemek için planlanan dükkanları dolduracak olan iş sahiplerini ve hatta İstanbul'da daha fazla sadaka olacağının farkına varan kimi dilencileri bile cezbediyordu.

Şehrin bünyesinde yeni bir İslami odak büyüyüp gelişiyordu. *Mehmet* ve vezirlerinin yaptırdığı yerler ve özellikle camiler, okullar, kütüphaneler ve hastaneler şehre İslami bir karakter veriyordu. *Mehmet*'in hükümdarlık dönemi sona erdiğinde şehir eski ihtişamını geri kazanmıştı ama bu defa İslami bir ihtişam söz konusuydu; İslam'ın en büyük şehri olmuştu.

Politik Güç

II. Mehmet babasının tahta geri dönüşü öncesinde sürdüğü kısa sultanlığı unutmamıştı. Sultanlığın barışçıl el değişimi adına, 1446 yılında kendisinin tahttan inmesine yol açanları başlangıçta görevlerinden uzaklaştırmadı. *Mehmet*'in tahtan inişini örgütleyen *Çandarlı Halil* Veziriazam olarak görevinde kaldı. *Halil* ve Türk ileri gelenleri *Mehmet*'in Konstantinopol'u fetih planlarına karşı çıktı. Ne var ki *Mehmet*, tahtın tek yetişkin varisi olduğu için söz konusu planı ancak önlemeye çalışabilirlerdi ama durduramazlardı. *Mehmet* planlarını destekleyen kapıkullarından, yani devşirmelerden kişisel olarak tavsiye alıyordu ve zaman kazanmaya çalışıyordu.

Mehmet, Konstantinopol'un fethinden hemen sonra, fethinden aldığı güç ve kazandığı itibarla *Halil*'i görevden aldı, Çandarlıların mallarına el koydu ve Çandarlı ailesinin önde gelenlerini hapse attırdı. Türk önde gelenleri ile eski kadro onu durdurmak için hiçbir şey yapamadı. *Mehmet*'in kazandığı prestij, saldırıya geçerken kendisini dokunulmaz kılmıştı. Elde ettiği zaferle İslam dünyasının önde gelen lideri haline gelen *Fatih*'e kimse dokunamıyordu. Bunu izleyen dönemlerde Türk önde gelenlerinin topraklarına el konuldu ve bu kesimler özel konumlarını kaybetti. Pek çok Türk ileri gelenlerinin yönetim kademelerindeki makamlarına devşirmeler getirildi, bu süreci kendisi de Türk ileri gelenlerinden olan *Mahmut Paşa* yeni Veziriazam olarak yönetti. *Mehmet* bunu, kendisini destekleyen devşirmelere dayanarak ve Türk ileri gelenlerinin kendisinden yana olmadığını unutmadan yapıyordu. Devşirmelerin Sultan'a sadakat için yetiştirildiklerini hissetti; dileklerini yerine getirirken onlara güvenebilecekti. Osmanlı yönetiminde iktidarın ağırlık merkezi bir kez daha yer değiştirmişti.

Konstantinopol'un düşüşü Osmanlı Sultanı'nın İslam dünyasında bunu yapan ilk hükümdar olması Osmanlı'daki iç iktidar dengelerinin değişmesine yol açmıştı. Başlangıçta yönetim içinde bir grubun ağırlıklı olmasından korkulacak bir şey yoktu. Fatih olarak *Mehmet*'in kişisel itibarı nedeniyle dileklerine karşı çıkılamıyordu. İçişlerinde devşirme olan bir kişi ya da grubun fazla iktidar sahibi olmasını, güçlü makamları devşirmeler arasında paylaştırarak önlüyordu, böylece devşirmeler kendi aralarında rekabet etmek zorunda kalıyordu. Türk ileri gelenleri, iktidarları azalsa bile, tamamen silinmedi. Ne var ki devşirmeler bir grup olarak yükselişe geçmişti.

Mehmet ülke idaresini yönetimin baş görevlisi olan Veziriazamlar üzerinden yürütüyordu. *Çandarlı Halil*'in görevden alınmasını izleyen dönemde işbaşına gelen Veziriazamlardan sadece biri devşirme değildi.

Veziriazam, yönetimden ve silahlı güçlerden sorumluydu ancak Yeniçerilerin komutası doğrudan sultanın elindeydi. İmparatorluğun baş maliye sorumlusu olan defterdar Veziriazama bağlıydı ama doğrudan Sultan'a hesap veriyordu. *Mehmet* böylece yönetimin en önemli iki kolu olan maliyeyi ve silahlı güçleri denetimi altında tutuyordu. Daha alt düzeydeki yetkililer çoğunlukla devşirme saflarından seçiliyordu. Normal koşullarda Türk önde gelenlerinin bulunacağı bazı alt düzeydeki konumlara da devşirmeler getirilmişti, merkezi yönetimi yerel düzeyde temsil eden sancak beyleri veya üst düzey vilayet yetkilileri bunlar arasında bulunuyordu. İdari uygulamalar için kanunlar çıkarılıyor ve imparatorluğun idari kuralları kanunname adı altında toplanıyordu.

Diğer sultanların saltanatları sırasında görüleceği üzere tek bir güç odağına dayanmanın bazı tehlikeleri vardı. İki ya da daha fazla askeri güce komuta eden bir hükümdar, bir grubu diğerine karşı kullanabilir, böylece kendi gücünü sağlamlaştırabilirdi. *Mehmet*'in ve ondan sonra gelen *I. Selim* ile *Süleyman*'ın güçleri o kadar büyüktü ki tek bir gruba, yani devşirmelere üstünlük tanımışlar ve buna rağmen kontrolü ellerinde tutmayı becermişlerdi.

II. Mehmet, kişisel konumunu kullanarak ve iyi bir siyasi anlayış benimseyerek devşirmeleri ve devşirmelerden oluşan Yeniçerilerin denetimini elinde tuttu. İslam dünyasının en güçlü lideri, İstanbul'un fatihi ve büyük komutan olarak *II. Mehmet*'in tartışma götürmez bir kişisel konumu vardı. Kendisini Kayzer olarak adlandırdığında kimse buna gülmedi. *Mehmet*'e karşı çıkmak İslam'ın Kılıcına karşı çıkmak anlamına geliyordu ve bunun çok ağır sonuçları olabilirdi. *Mehmet* sultan olur olmaz tahtın varisi konumundaki küçük erkek kardeşini boğdurdu ve bu da *Mehmet*'in konumunu daha sarsılmaz hale getirdi. Konumu itibarıyla potansiyel rakipleri denetim altında tutabiliyordu. Buna ek olarak, emirlerine uyulduğu zaman takipçilerine iyi, aksi durumda ise çok sert davranarak kendisine olan sadakati güvence altına aldı. Tahta oturduğu sırada Yeniçeri saflarındaki bir ayaklanmayı çok sert bir şekilde bastırdı ve sadık olan Yeniçerilerin ücretlerini büyük ölçüde artırdı. Yeniçeri güçlerini bir 'acil müdahale gücü'ne dönüştürdü; bu, Sultan'a başkaldıracak bir kişinin elindeki güçten çok daha güçlü bir silahlı kuvvet kurulduğu anlamına geliyordu. Kilit önemdeki kalelere Yeniçeriler yerleştirildi. Yeniçeriler ayrıca önde gelen şehirlerde de konuşlandırıldı. Sultana başkaldırmak düşünülemeyecek bir şey haline dönüşmüştü ve zaten öyle bir şey de olmadı. *Mehmet*, kişisel iktidarını güvenceye almakta öylesine başarılı oldu ki saltanatının ilk yıllarından sonra tek bir dahili muhalefetle bile karşılaşmadı.

II. Mehmet ve Hıristiyan Tebaası

II. Mehmet'in Konstantinopol'u fethi sayesinde Rum Ortodoks dünyasının kalbi Müslümanların eline geçmişti. *Mehmet*, kentin görünürdeki Hıristiyan yapıları olan kiliseleri ele geçirdi ve onları camiye dönüştürdü. Ancak kiliselerin ele geçirilmesi tam olarak kiliselere karşı harekete geçildiği anlamına gelmiyordu. İslami kurallar, Hıristiyanların dini haklarına saygı gösterilmesine hükmediyordu. Böyle bir hoşgörünün fiiliyata ilişkin bazı nedenleri de vardı.

Mehmet'in hüküm sürdüğü imparatorlukta nüfusun çoğunluğunu Hıristiyanlar oluşturuyordu. Hoşgörüyü içeren bir politika, toplumun huzurunu sağlayacağı gibi Osmanlı idaresinin de rahat etmesine yol açacaktı. Rum Kilisesi'ne de Hıristiyan tebaa üzerinde yönetsel bir yetkinlik verilmişti. Gerçi Rum Ortodoks Kilisesi, Batı Kilisesi'ne oranla her zaman daha ademi-i merkeziyetçi bir yapıya sahipti ama Bizans zamanlarından itibaren kilise her zaman İstanbul'dan yönetilmişti. Türklerin fetihleri nedeniyle kilise işleri önemli bir darbe aldı. *Mehmet*, Konstantinopol Patriği'ne kilise üzerinde merkezi bir konum verme yoluna gitti, böylece kiliseyi kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilecekti.

Mehmet hoşgörü politikasını uygulamaya kiliseye ayrıcalık tanıyarak başladı. İslam'ın ibadet özgürlüğünü öngören kuralları kesin bir şekilde uygulandı. Kilisenin yönetimi Rum din adamlarına bırakıldı ve bu kesim vergiden muaf tutuldu. Aslına bakılırsa, kilise yönetimi, Bizans imparatorlarının dönemine kıyasla çok daha yetkili kılındı. Patrik, Sultan'ın bir emriyle İmparatorluktaki Ortodoks toplumunun başına getirildi. Eğitim, refah ve sivil alandaki faaliyetlerinin yanı sıra kilise organizasyonunu finanse etmesi için kiliseye Hıristiyanlardan vergi toplama yetkisi verildi. Rum mahkemeleri başlangıçta evlilik ve miras gibi medeni hukuk konularında yetkili kılındı; bu mahkemeler, daha sonra, Rumlar arasındaki tüm davalara bakacaktı. Sistem daha sonra öyle bir hale geldi ki Ortodoks Hıristiyanlar hem sivil hem de dini konularda Kilise otoritesine bağlanır oldu.

Mehmet yeni kilise sisteminin temelini saygın bir alim olan *Gennadius*'u Patrik patrikliğe atayarak attı. Sultan, kilisenin merkezi bir nitelik kazanmasını sağlamak için Osmanlı Slavlarını Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağladı. Sırplar ve Bulgarlar, Bizans İmparatorluğu'nun gücünü kaybettiği dönemde kiliselerinin bağımsızlığını ilan etmişlerdi. *Mehmet* Sırp Patrikliğini ortadan kaldırdı. (Bulgar Patrikliği 1394 yılında zaten ortadan kalkmıştı.) *Mehmet*, İmparatorluğun tüm Hıristiyanları için tek bir kilise kurmak istiyordu, bu yeni kilise büyük ölçüde bağımsız olacaktı ancak ni-

hayetinde son söz Sultan'da kalacaktı. Patrik devletin bir yetkilisi olmuştu, dolayısıyla, o ve ona bağlı olan yetkililer Osmanlı yönetiminin bir kolu olarak faaliyet gösterdi. Bu hem Sultan'ın hem de kilise yönetiminin işine gelen bir sistemdi.

İstanbul'un Fethinden Sonra

Mehmet, 1453'ten itibaren 1481 yılında ölene kadar, İmparatorluk yönetimine merkezi bir nitelik kazandırmak için yoğun çaba harcadı. Bizans'ın yeniden canlanmasını önlemek için Bizans'ın parçası olarak devam eden hükümranlıkların üzerine gidip yeni fetihler yaptı. Bu çerçevede 1460 yılında Mora Bizans Devleti'ni işgal etti; 1461 yılında da Trabzon Rum Pontus Devleti'ni fethetti.

İstanbul'un düşüşünden sonra *Mehmet*, Balkanlar'daki Osmanlı hakimiyetini sağlamlaştırma yoluna gitti. 1459'da Sırp özerkliğine son verdi ve Sırbistan'ı doğrudan Osmanlı yönetimine bağladı. 1463 yılında da Bosna İmparatorluk topraklarına eklendi. *Mehmet*, Macarları yenilgiye uğratamadı ancak Osmanlı toprakları için bir tehdit unsuru olmaktan çıkardı.

Gelecekteki etkileri açısından, Moldova ile Osmanlılar arasında 1460 ile 1476 arasında yaşanan diplomatik ve askeri çatışmalar, *Mehmet*'in en önemli eylemleri arasında yerini alıyor. *Mehmet*, Moldova hükümdarı *Büyük Stefan*'ın güçlerini tam olarak alt edemedi ama yine de *Stefan* Osmanlı toprakları için bir tehlike olmaktan çıkarıldı. Karadeniz'in kuzeyindeki Osmanlı girişimleri söz konusu olduğunda en kayda değer gelişmelerden biri Osmanlıların Kırım Tatarları ile kurduğu ilişkiydi. Bugünkü güney Ukrayna ile güneybatı Rusya topraklarını fetheden atalarının torunları olan ve Türkçe konuşan Tatarlar, Lehistan, Moldova ve Moskova Knezliği ile tek başına baş edemiyordu. Osmanlıların ise Karadeniz'deki limanları (ayrıntılı bilgi aşağıda verilecektir) ve kuzeydeki ortak düşmanlarına karşı durmak için Tatarların askeri desteğine ihtiyacı vardı. Tatarlar 1475 yılında Osmanlıların egemenliğini tanıdı. 1774 yılına kadar Osmanlı'nın en değerli vassalı olarak kaldı ve Osmanlı Ordusu'nun en iyi savaşçılarını çıkarıp Rus yayılmacılığına karşı Osmanlı'ya destek verdi.

II. Mehmet, en büyük askeri sınavını Venedik ile 1463 ve 1479 yılları arasında yürüttüğü savaşta verdi. Osmanlı fetihlerinin ticaretteki üstünlüklerini tehdit ettiğini ve hatta bizzat Venedik'in tehdit altında olduğunu düşünen Venedikliler 1463 yılında Mora'da Osmanlılara saldırdı ve Osmanlıların henüz yeni ele geçirdiği toprakları aldı. Osmanlılar Mora'yı

II. Murat
1421-44 ve 1446-51

II. Mehmet
1444-46 ve 1451-81

II. Beyazıt
1481-1512

I. Selim
1512-20

I. Süleyman
1520-66

1467 yılında geri aldı almasına ama Venedikliler diplomasi ve deniz gücü anlamında Osmanlılar için büyük tehdit oluşturmaya devam etti.

Mehmet, Çanakkale Boğazı'nı ve İstanbul'un su yollarını Venedik donanmasına karşı korumak için güçlü bir donanma kurmak zorunda kaldı. 1472 yılında Venedikliler Doğu Anadolu ve İran'da hüküm süren Akkoyunlu hükümdarı *Uzun Hasan* ile anlaştı; Venedikliler anlaşma kapsamında Akkoyunlular'a silah ve destek vaat etti. *Mehmet*, Karaman Beyliği'ni 1468 yılında yenilgiye uğrattı; böylece Osmanlıların eski bir düşmanı olan Karamanoğulları'nın bağımsızlığı son buluyordu ancak Karaman Bey'ine sadık olan güçler Toros Dağları'nda konuşlanmaya devam etti. Bu güçler daha sonra *Uzun Hasan*'ın güçlerine katıldı ve 1472 yılında batı yönünde büyük bir saldırı düzenledi; Osmanlı şehirlerini yerle bir etti ve Batı Anadolu'daki Akşehir kentine kadar ilerledi. *Mehmet* bu saldırıya Osmanlı Ordusu'nun tamamını toplayarak karşılık verdi ve Akkoyunlu ordusunu Doğu Anadolu'ya kadar kovaladı ve 1473 yılında *Uzun Hasan*'ı yenilgiye uğrattı. 1474 geldiğinde Osmanlı güçleri Karaman güçlerinin son direnişini de ortadan kaldırmıştı. *Mehmet* daha sonra dikkatini Venedik'e çevirdi zira Venedik öyle durduğu yerde bırakılamazdı. Osmanlı akıncıları 1478 yılında kentin dış mahallelerine ulaştığı zaman Venedik barış çağrısı

yapıyordu. Venedik Ege'deki Adriyatik şehirlerini Osmanlılara bıraktı ve Osmanlılara yılda 10.000 düka vergi vermeyi kabul etti ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapabilecekti.

Venediklilere verdiği desteğin bedelini ödetmek için ve belki de Osmanlı'nın bir dünya imparatorluğu olduğunu ispat etmek için Roma'nın da işgal edilmesi gerektiğini düşündüğü için *Mehmet* ordusunu Roma'ya gönderdi. Osmanlı, İtalya'nın güneyindeki Otranto şehrini 1480 yılında aldı ve kuzeye ilerledi ve Roma'yı alacak gibiydi. *Papa* Osmanlı'nın başarıya ulaşacağını düşünmüş olmalı ki Fransa'ya kaçmak için hazırlık yaptı ancak Osmanlı güçleri *Mehmet*'in öldüğü haberini alınca 1481 yılında geri döndü.

Sultan ve İmparatorluğun Maliyesi

II. Mehmet düşman edinmekten çekinmiyordu. İmparatorluğun maliyesini üzerine almak için acımasız bir politika yürüttü. Bu politikalar nedeniyle çok sayıda kişi zarar gördü. Haklı olsun ya da olmasın yükselen bu şikayet sesleri güçlü bir sultan tarafından kulak ardı edilebilirdi. *Mehmet* bütün madeni paraları tedavülden kaldırdı ve eski sikkeleri değerlerinin altıda beşi oranında değiştirdi. Tüccarlar ve eski paralardan elinde çok miktarda olanlar bundan zarar gördü. Elinde eski sikkeleri tutanların peşine düşüldü ve ellerindeki gümüşlere el konuldu. Yaygın olarak kullanılan ürünlerin tekelleri devlete büyük kar getirecek şekilde bireylere satıldı ve tüketiciler bu ürünleri daha yüksek fiyatlardan almak zorunda kaldı. İmparatorluk çapında gümrük vergileri artırıldı. Avrupalılara tanınan tarife istisnaları kaldırıldı.

Mehmet yönetiminin en tartışmalı dayatması İmparatorluk bünyesinde yüksek konumları olanlara karşı yürürlüğe konuldu. Daha önceki sultanların döneminde işgal edilen topraklara Türkler ve özellikle Türklerin ileri gelenleri el koyuyordu. Bu toprakların yasal statüsü sorgulanacak türdendi; toprakların bazıları sultan tarafından tımar olarak verilmişti; bu topraklar teoride imparatorluğun topraklarıydı ancak elinde gücü olanlar tarafından özel mülkiyete dönüştürülmüştü. *Mehmet* fethedilen bütün toprakların sultanın malı olduğuna hükmetti.

Bu toprakların statüsünü daha karmaşık hale getiren şey vakıf niteliği kazanmış olmalarıydı. Bu vakıflar İslam Hukuku'nun öngördüğü kurumlardı; söz konusu mallardan elde edilen gelirin, camiler ya da hastaneler gibi kuruluşlar için kullanılması şartıyla vergilendirilmemesi öngörü-

lüyordu. Bağışçı, aile üyelerini mal varlığının maaşlı çalışanları olarak gösterebiliyor ve bu mallar bağışçının ailesine ömür boyu gelir getirecek bir nitelik kazanıyordu. Ulemanın elinde de pek çok vakıf vardı ve idareci olarak buralardan maaş alıyorlardı. Okulları ve camileri bu bağışlarla destekleniyordu.

Mehmet kişisel gücünü kullanarak Türk önde gelenleri ile ulemadan yükselen şikayet seslerini duymazdan geldi. Devlet yetkilileri belgeleri inceledi; kimi hak iddialarını geçersiz saydı ve hayır amacıyla verilmiş olsalar bile bazı topraklara el koydu. Sultan tarafından alınan topraklar *Mehmet*'in düşmanlarına ait topraklardı; ellerindeki sözleşmeler ne kadar sağlam olursa olsun durum değişmiyordu. Geri alınan toprakların büyük bölümü Sultan'a destek verenlere tımar olarak verildi. Eski Türk aileleri ve dini liderler bundan zarar görmüştü ve bunlar güçlü düşmanlardı.

Mehmet'in politikaları pek çok kişinin canını yakarken devletin maliyesini güçlendirdi. Fetihler devlet maliyesini kurutuyordu. Askerleri destekleyen topraklar hayır işleri için kullanılan topraklardan daha önemliydi, üstüne üstlük söz konusu mal ve mülkten elde edilen gelirin büyükçe bir bölümü bu mal ve mülkü idare edenlere veriliyordu. Buna ek olarak gümrük alacaklarındaki artış ve mal-mülk müsadereleri daha önce adil ya da yasal olmayan durumları hedef alıyordu. Örneğin, neden Cenevizliler gümrük vergisi ödemezken aralarında Osmanlı tebaasının da bulunduğu kimseler ödüyordu? Yüksek gümrük vergisi toplamanın ve yollarda daha fazla askerin devriye gezmesini sağlamak için eldeki tasarrufların değerini azaltacak şekilde eski paraların değiştirilmesi gibi adımların, ticareti daha güvenli hale getirdiği ve nihayetinde hem tüccarlar hem de toplum için daha iyi sonuçlar üreteceğini söylemek mümkün. Çağdaş iktisatçılar *Mehmet*'in izlediği ve seçilmiş olan bazı kesimlerin canını yakacak politikalar yerine vergilerde dengeli bir toplu artış yapılmasını tercih ediyor olabilir ama *II. Mehmet*'in çağdaş bir iktisatçı olmadığı da ortadadır.

II. Mehmet öldüğünde ardında dönüştürülmüş ve merkezi hale gelmiş bir Osmanlı İmparatorluğu bıraktı. İmparatorluk Balkanlar'da doğal sınırlara kadar uzanan bir bölgede neredeyse bütünüyle denetimi ele geçirmişti; söz konusu doğal sınırı Tuna Nehri ve Bosna'nın kuzeyindeki Sava Nehri çiziyordu. Bu sınırın güneyinde sadece küçük toprak parçaları Osmanlı egemenliği altında değildi. Osmanlı'nın Balkan topraklarında vassallık sistemi dağıtılmıştı. Arnavutluk ve Sırbistan Osmanlı vilayetleri haline dönüşmüştü. Macaristan ile Romanya'nın Eflak ve Moldova bölgeleri etkisiz hale getirilmişti. Anadolu'da son kalan bağımsız beylikler, Karamanlılar

da dahil olmak üzere, alınmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'daki sınırları *I. Bayezid* zamanında *Timur*'un saldırısından önceki boyutlarına ulaşmıştı. En önemlisi Bizans'ın Konstantinopol'u, Osmanlı Avrupası ile Asya arasında bir parça toprak olmaktan ve dahası Avrupalı Haçlı Seferlerinin odağı olmaktan çıkmıştı.

Mehmet, saltanatının son yıllarında güç dengesinin devşirmelerden yana fazla kaydığını düşünmeye başlamış gibi görünüyor. 1477 yılında atadığı son Veziriazamı Konyalı bir Türk olan *Karamanlı Mehmet Paşa* idi. *Mehmet Paşa*'nın atanması Sultan'ın Türk ileri gelenlerinden yana tercihini kullandığını gösteriyor. Devşirme olmayan ulemanın üyeleri de vezirliğe ve imparatorluk konseyi olan divan üyeliklerine getirildi. *Mehmet*'in müsaderesinden en fazla zararı görenlerin şimdi tekrar yetkili makamlara getirildiği görüldü. Bu grup Avrupa'da yeni fetihlere girişilmesinden yana tavır belirledi, nitekim yeni fetihler onlar için yeni tımarlar anlamına geliyordu. Öte yandan devletin bürokratik yapısı devşirmelerin elinde kaldı. *Mehmet* biraz daha uzun yaşasaydı daha dengeli bir yönetim kuracaktı ancak 49 yaşındayken 1481 yılında öldü.

Sultan II. Bayezid Saltanatı

Mehmet'in ölümü sonrasında devşirmeler ile Türk ileri gelenleri arasında bir çekişme patlak verdi. Yeniçeriler kısa bir süre içinde Veziriazam *Karamanlı Mehmet Paşa*'yı İstanbul'da öldürdü. Devşirmelerin tercihi *Mehmet*'in oğullarından olan *Bayezid*'den yanaydı; diğer oğlu *Cem* ise Türk önde gelenlerinin tercihiydi. Hazır bir silahlı güç olarak Yeniçeriler adaylarını desteklemek için derhal harekete geçebilecek güçteydi, Türk önde gelenlerinin ise belli bir gücü toplamaları zaman aldı. Bunun da ötesinde devşirmeler merkezi yönetim içinde pek çok makamın denetimini elinde bulunduruyordu. *Cem*, babasının tahtta olduğu son 10 yılda yürüttüğü politikaları yürütecek gibiydi, bu fetihlere karşılık verilecek karşılığın mali bir takım yaptırımlar aracılığıyla sağlanması anlamına geliyordu. Buna karşılık *Bayezid*, *Mehmet*'in zorla aldığı mal ve mülkün geri verileceğini vaat ediyordu, ayrıca eski sikkelerin yenileri ile değiştirilmesi zorunluluğuna da son verecekti; diğer bir deyişle 'yeni vergiler' getirmeyecekti. Böyle bir politika *Mehmet*'in son 10 yılında kayırdığı ulema ile aristokrasinin de işine geliyordu. *Bayezid* tahta oturabildi ancak *Cem* bir takım ayaklanmalar başlattı. 1481 yılında *Bayezid*'in ordusu karşısında yenilgiye uğrayan *Cem* 1482 yılında geri döndü. İkinci girişiminde de başarısızlığa uğradı. *Cem*

hayatının geri kalanını sürgünde geçirdi. Önce Rodos Şövalyeleri'ne sığındı. *Bayezid*, *Cem*'i sessiz bir şekilde oturtmaları için bu Katolik asker ve korsanlardan oluşan gruba yılda 45.000 altın verdi. *Cem*'i Fransa'da hapse attılar ve daha sonra *Papa*'ya teslim ettiler.

İç siyaset *Bayezid*'in dönemine damgasını vurdu. *Bayezid* devşirmenin denetimi altındaydı, öyle ki saltanatının önemli bir bölümünde bağımsızlığını kazanmaya çalıştı. *Bayezid*'i devşirmeler iktidara getirmişti; Türk önde gelenleri ise *Cem*'in tahta geçme çabalarını desteklemişti. Sultan'ın, kendi konumunu yeniden güçlendirmesi için iki güç arasındaki dengeyi yeniden kurması gerekiyordu.

Bayezid bunu saray entrikaları aracılığıyla yapmaya çalıştı; ilk iki Veziriazamını koltuklarından uzaklaştırdı ve eski düşmanlarının dostluğunu kazanmak için Türk ileri gelenlerine bağlı güçlerin büyümesine izin verdi. Ulema, yeni mal, mülk ve dini binalar verilerek kandırılmıştı; buna paralel olarak Sünni dini kuruluşlara verilen destek artırılıyordu. Tüm bunlara rağmen *Bayezid* tam olarak başarılı olamadı. *Bayezid*'in tahtta kaldığı süre boyunca devşirmeler baskın güç olarak var olmaya devam etti.

Bayezid hem kendisinden önceki hem de sonraki sultanlardan farklı bir insandı. Çok dindardı ve çekingen bir savaşçıydı; fetihlerden ziyade barıştan yanaydı. Saltanatı sırasında iki büyük askeri harekata girişti; bunlardan biri Moldova'ya diğeri de Suriye'de ve Mısır'da hüküm süren Memlûklulara (Aşağıya bakınız) karşıydı. 1484 yılında Moldova'ya ve 1496-98 yılları arasında da Lehistan Krallığı'na karşı savaşarak İmparatorluğun sınırlarını Tuna'nın denize döküldüğü yerin kuzeyine taşıdı; bunu yaparken Moldova'nın Karadeniz'e kıyısı olan kesimleri ile kuzeydeki toprakları ele geçiriyordu. Moldova'yı da yine Osmanlı'nın vassalı haline dönüştürdü. Bu küçük fakat önemli bir fetihti. Osmanlı toprakları artık vassalı olan Kırım Hanlığı'nın sınırlarına uzanıyordu. Orta Avrupa'nın Hıristiyan krallıklarının Karadeniz'le bağlantısı kopmuştu. Böylelikle burada yapılan ticaretin denetimi de tamamen Osmanlıların eline geçmişti.

Bayezid'in Memlûklularla 6 yıl süren (1485-91) savaşı sınırlarda bir değişikliğe yol açmadı. Karadeniz'in kuzeyindeki fetihlerin dışında *Bayezid* devraldığı toprakları korudu. *Cem* başına dert olmaya devam ediyordu zira Avrupalıların elinde kendisine karşı bir koz olmuştu. *Cem*, yenilgiye uğramış olsa bile popüler olmaya devam etti. Türk önde gelenleri devşirmelerin zaferinden rahatsızlık duymaya devam ediyordu ve pek çoğu *Bayezid*'i tahtan indirecek yeni bir girişime destek verebilirdi. *Cem* Avrupalıların elinde olduğu için patlayabilecek olan bir ayaklanmaya yeni bir Haçlı Seferi'nin

eşlik etme riski de bulunuyordu. Nitekim Avrupalılar *Cem*'i, Osmanlı'nın batı sınırında barışı korumak için bir koz olarak kullandı; Osmanlı'daki iç çekişme sayesinde Venedik ve Macaristan olmak üzere Katolik toprakları Osmanlı saldırılarından korunuyordu.

Bayezid'in, *Cem*'in 1495'teki ölümünden sonra Batı'yla uğraşmaya başlaması bir rastlantı değildir. Katolik güçlerle savaşa girdi ancak sonuç alamadı. Venedik ile 1499 ve 1503 yılları arasında süren savaşta sınırlı toprak kazanımları oldu ve sadece Lepanto'yu İnebahtı'yı ve Mora Yarımadası'ndaki bazı Venedik kalelerini aldı. Öte yandan Osmanlılar Doğu Akdeniz'de güçlü bir donanma kurdu.

Bayezid döneminde askeri olarak bir genişleme olmadı olmasına ama bunun bazı olumlu sonuçları da vardı. Osmanlılar, *Bayezid* dönemine kadar uzun bir süre neredeyse sürekli savaş halinde oldu. Kuşaklar boyu süren savaşlardan sonra 'durup yerleşme' ihtiyacı vardı: kazanımları özümsemek ve saltanatın sistemini oturtmak gerekiyordu. İmparatorluğun kalkınması için zaman ve dikkat gerekiyordu. Sürekli savaşa katılmaları istenmesi halinde çiftçilerin ekinlerini biçmeleri, tüccarların da ticaret yapmaları beklenemezdi. Dolayısıyla *Bayezid* döneminin, ihtiyaç duyulan bir soluklanma fırsatını Osmanlı İmparatorluğu'na verdiği söylenebilir. Özellikle ticaret bu durumdan yararlandı. Anadolu'da barış ve güvenliğin sağlanması kimi ürünlerin İstanbul'a artan oranlarda ulaşması anlamına geldi, buna İran ipeği de dahildi; ayrıca gümrük gelirleri ile istihdamda da artış oldu.

Ticaretin genişlemesi ile İmparatorluk çapında uygulanan bir inşaat bayındırlık politikası hem İmparatorluğun büyük şehirlerini geliştirdi hem de İstanbul'un Ortadoğu'nun ve Balkanlar'ın iktisadi merkezi olarak konumu perçinledi.

Bayezid'in korumacı yaklaşımı iş hayatı açısından olumlu sonuçlar verdi. *II. Mehmet*'in politikaları başarılı olmasına başarılı olmuştu ama tüccarlar ve toprak sahiplerinin kendilerini güvensiz hissetmelerine yol açmıştı ve bu da ekonomi için iyi sonuçlar vermiyordu. Yatırımlar için güvensiz olan bir ortam varsa insanlar yatırım yapmak yerine paralarını yastıkların altında saklamayı tercih ediyordu, nitekim, *Mehmet*'in müsadere politikası nedeniyle yatırımlar için güvenli bir ortam oluşmuyordu. *Bayezid*, *Mehmet*'in uygulamalarını tersine çevirdi. Şahıslardan ve vakıflardan müsadere edilen topraklar geri verildi. Gümrük alacakları ve vergilerle ilgili uygulamalara son verildi. Bu kararların bir sonucu olarak hazine gelirleri önemli ölçüde azalmış olsa gerektir. Öte yandan bu kararlar, herkesin geleneksel yasaların ve uygulamaların süreceğine ilişkin beklenti içinde olabilecekleri bir

istikrar ortamı yarattı. Bu, planlama yapılabilmesi anlamına geldi, ayrıca kâra geçilebileceğine ilişkin bir beklentinin oluşmasını da sağladı. Bütün göstergeler hazinenin bundan yarar sağladığına işaret ediyor.

II. Bayezid döneminde imparatorluk genel hatlarıyla barış içinde oldu; *Bayezid* devletin vergi sistemini geliştirip düzenledi ve enflasyonu düşürdü; böyle iyi bir yönetim, savaşları anlatmayı tercih eden tarihçilerden nadiren alkış toplar ancak imparatorluğun devamı için gereklidir.

Sultan I. Selim Saltanatı

Sultan Bayezid yaşı ilerledikçe daha içine kapandı; artık devlet işlerine daha az karışır oldu. Aşağıda da görüleceği üzere, İmparatorluk İran'da hüküm süren Safevilerin tehdidini daha fazla hissediyordu; pek çok kişi böyle bir ortamda daha enerjik bir sultana ihtiyaç olduğunu düşünüyordu. *Bayezid*'in hayatta kalan 3 oğlundan biri olan *Selim* bu tanıma uyuyordu. *Selim* pek cana yakın bir kişilik gibi durmuyordu. Türkler ona *'Yavuz'* takma adını verdi; büyük bir askerdi ama özellikle iyi bir insan değildi. Yeniçeriler daha *Bayezid* ölmeden onun tahta geçmesini istiyordu. Yeniçerilerin desteğini alan *Selim* babasını 1512 yılında tahttan indirdi ve yerine geçti; daha sonra kardeşlerini öldürdü. Daha sonrasında oğullarının babalarına kendi babasına davrandığı gibi davranmasını engellemek için ve tahta geçiş sırasının aksamaması için oğlu *Süleyman* hariç tüm oğullarını da öldürttü. *Selim* büyük bir sultandı; İmparatorluğu dış tehditlerden kurtardı ve topraklarına yeni topraklar kattı; bu da, her zaman siyasi olarak elde edilen büyük başarılara iyi bir insan olma hasletinin eşlik etmeyebileceğini gösteriyor.

Selim de tıpkı babası gibi, başarısını, Osmanlı saltanat sınıfının tek bir grubuna borçluydu.

Devşirmelerin askeri kolu olan Yeniçeri Ocağı *Selim*'in arkasındaydı. *Selim*, bu desteğe yanıt olarak Yeniçerilerin maaşlarını ve sayılarını artırdı. Buna rağmen *Selim* kimsenin denetiminde olacak türden biri değildi. Kendisine sadık olanları Yeniçerilerin başına getirdi ve yeni bir güç edinmiş olan Ocağı iktidarını sağlamlaştırmak için kullandı.

Selim, babası *Bayezid*'in tam tersi bir yapıdaydı. Zamanını seferlerde geçirmekten hoşlanıyordu; çoğu zaman İstanbul'dan uzak oluyordu. Zeki biri olarak amansız bir komutandı ve zaten İmparatorluk da buna ihtiyaç duyuyordu. Osmanlı doğudan yükselen ideolojik ve siyasi bir tehditle karşı karşıyaydı; bir başka Türk hanedanı olan Safeviler İran'dan Osmanlıları

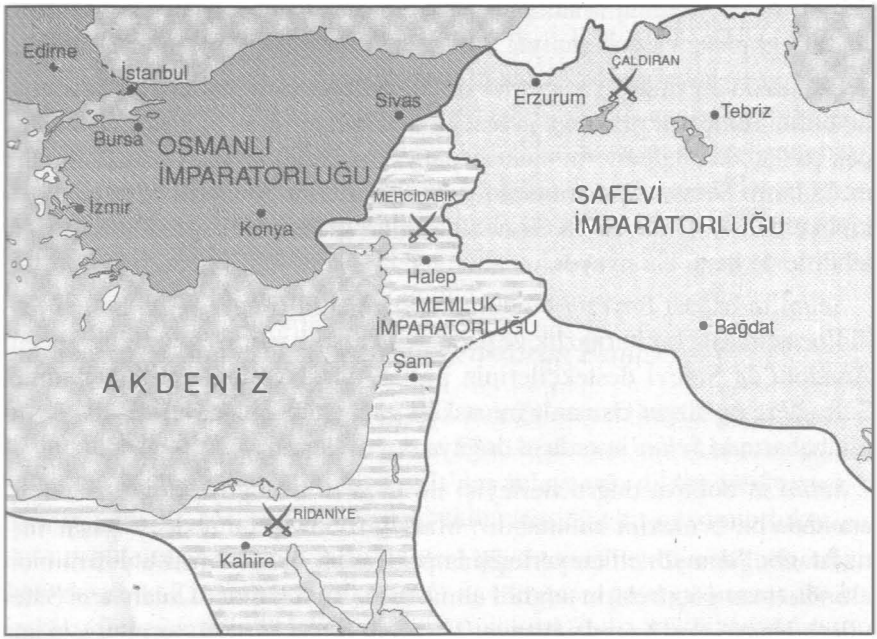
tehdit ediyordu. Doğrusu, *Bayezid* ya da onun gibi yumuşak başlı bir sultanın böyle bir tehdide başarılı bir şekilde yanıt vereceğini düşünmek bile zor geliyor.

Safeviler

Bir anlamda Osmanlılar kendi tarihleriyle yüzleşiyordu; Safeviler ile savaş bu anlama geliyordu. Osmanlılar, *Ertuğrul* ve *Osman*'ın kurduğu göçebe Türk devletinin mirasçısıydı. Osmanlı, Söğüt'te kurulduktan 200 yıl sonra yerleşik ve muhteşem bir imparatorluk olmuştu. Tıpkı Romalılar, Bizanslılar ya da Arap Halifeleri gibi, yerleşik bir imparatorluğu Konstantinopol'un devamı olan İstanbul gibi büyük bir başkentten idare ediyorlardı; Konstantinopol da Roma'nın devamı niteliğindeydi. Sultanlar çadırlarda değil saraylarda yaşıyordu. Sultanlar seferlere çıkmasına çıkıyorlardı ama sultanın baş meşguliyetini başkentteki siyaset belirliyordu. Dev bir bürokrasi mekanizması imparatorluğu idare ediyordu. Göçebe Türkler hâlâ Osmanlı Ordusu'nun bir parçasıydı ancak akıncılar ve destek güçleri olarak görev alıyorlardı. Türk ileri gelenlerinin birlikleri ile Yeniçeriler ordunun temelini oluşturuyordu.

Osmanlılar ile Safeviler arasındaki çatışma Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'da yaşandı. Büyük Selçuklular'dan bu yana bu topraklarda Türk ve Kürt göçebeler yaşıyordu. Türk göçebeler hiçbir zaman yerleşik bir imparatorluğun asimile olmuş üyeleri olmadı. Merkezden bir denetim güçtü zira buralar dağlık bir alandı ve nüfusun hassasiyetleri de bu yönde değildi. Göçebeler üzerinde kısmen denetim kurabilmiş olan devletler de Orta Asya'daki göçebe konfederasyonlarına benziyordu keza isimleri de göçebe mirasını yansıtıyordu: Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri. Şii Türklerin hanedanlığı olan Karakoyunlular 15. yüzyılda Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak ve Güneybatı İran'da hüküm sürüyordu. Sünni olan Akkoyunlu Türkleri 1466'da onların yerini almıştı. *II. Mehmet* döneminde Akkoyunlu Osmanlı Anadolusunu tehdit eden bir konuma gelmişti. *II. Mehmet* 1473'te Akkoyunlu hükümdarı *Uzun Hasan*'ı yenilgiye uğrattı ve böylece Akkoyunlu tehdidi ortadan kalkmış oldu ancak onun yerini daha büyük bir tehdit aldı.

Safevi hükümdarları Osmanlıların eski haline benziyordu. Göçebe Türklerin liderleriydiler ve esas olarak Doğu Anadolu ve İran'daki din ve sosyal hayat kurallarına yakın duruyorlardı. Güçlerini dinden alıyorlardı. Safevi aile üyeleri birer şeyh idiler (şeyh 'yaşlı' anlamına geliyor) ve Doğu Ana-

Osmanlı, Safevi ve Memlük İmparatorlukları

dolu ile Batı İran'daki geniş topraklarda var olan bir sufi din kardeşliğinin üyeleriydiler. Safeviler, heterodoks bir din anlayışını yayıyordu ve yerleşik düzene başkaldırıyı savunuyordu ve bu özellikleriyle doğudaki göçebe Türkleri cezbediyordu. Safeviler, kısmen bireysel inançları nedeniyle, kısmen de yerleşik düzen Sünni İslam'dan yana olduğu için, İslam'ın Şii kolundan yana tavır almaya başladı; bu da, saflarına yeni takipçilerin katılması anlamına geldi.

Safeviler 15'nci yüzyılda dini nitelikli prestijlerini laik bir güç odağına aktarmayı başardı. Safevi hükümdarı *Şah İsmail* Akkoyunluları 1501-03 yıllarındaki savaşlarda yenilgiye uğrattı. 1510 yılı geldiğinde *Şah İsmail* İran, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ı (İran'ın kuzeybatısı ile Güneydoğu Kafkasya bölgesi) fethetmişti. Devletin dininin Şii mezhebinden olması için amansız bir politika yürüttü; dini kurallara uymayanları ölümle cezalandırdı. Yarattığı devlet, askeri güç olarak, göçebe Türklere dayanıyordu; bu güçlere Kızılbaş deniyordu (*İsmail*'in takipçileri başlarına kırmızı bir başlık takıyorlardı).

Osmanlılar için Safeviler sınırlarında kendilerini tehdit eden bir imparatorluktan daha fazlasını ifade ediyordu. Safevilerin bir araya getirdiği

devlet ve sufi yapılanma sultanın Türk tebaasını cezbediyordu zira Türklerin dini görüşü pek çok yanıyla Safevilerinkine yakın özellikler taşıyordu.

Bunun da ötesinde, Yeniçeriler de Safevilerin dini inançlarını cazip buluyordu. Yeniçeriler Bektaşi geleneğinden geliyordu ki bu inanç sistemi de pek çok açıdan Safevilerin inançlarına yakın özellikler taşıyordu. Safeviler mesajlarını iletmek için Anadolu'ya temsilcilerini gönderdi ve pek çok takipçi elde etti. Dolayısıyla Osmanlı Sultanı sadece bir dış tehditle değil iç tehditle de karşı karşıyaydı.

Selim'in babası *Bayezid* bu durumu idare etmişti ama *Selim* Safevi tehdidine acımasız bir kurnazlık ve gaddarca karşılık verdi. *Bayezid*'in güçleri Anadolu'da Safevi destekçilerinin peşine düştü ve binlercesini öldürdü. Safevilere de bizzat Osmanlı'nın askeri gücüyle karşılık verildi. 1514 yılının baharında *Selim*'in ordusu doğuya doğru ilerledi.

Selim'in doğuya doğru ilerleyişi ile Bizans'ın doğuya doğru ilerleyişi arasında bir benzerlik bulunabilir; Malazgirt Savaşı bu nedenle yaşanmıştı. İstanbul'dan yönetilen yerleşik imparatorluk, İran ve Irak'ı denetimleri altında tutan göçebelerin tehdidi altındaydı (Büyük Selçuklular veya Safeviler). Hem *Selim* hem de *Roman Diyojen* tehdide karşılık vermek için ana ordularını sefere çıkardı. *Selim* Anadolu'da ilerlerken erzak sıkıntısı çekti; birlikleri de hoşnutsuzluk içindeydi. *Selim* cesur bir karar alarak potansiyel olarak en az sadık olan birliklerini İstanbul'a geri gönderdi; böylece erzak sorununu halletmiş ve Safevilerden yana olabilecek askerlerinden kurtulmuştu. Ayrıca tuhaf sayılabilecek bir söylenti yaymaya karar verdi ve Kızılbaş aşiretlerini korkaklıkla suçladı zira Osmanlı Ordusu'nun karşısına çıkmaya korkuyorlardı. *Şah İsmail*, Osmanlı Ordusu'nun çok güçlü olduğunu biliyordu ve Osmanlı destek hatlarının etkisiz kalacağı ve savaş isteğinin kaybolacağı yere kadar çekilmeye hazırdı ama Kızılbaşlar onu kalmaya ve savaşmaya zorladı. İki ordu 23 Ağustos 1514'te Çaldıran'da karşı karşıya geldi: Osmanlılar kanlı bir zafer elde etti. Malazgirt ile benzerlik burada sona eriyordu.

Selim Çaldıran'dan Safevi başkenti Tebriz'e yürüdü ancak tedarik hatlarının Osmanlı Ordusu'nu besleyememesi nedeniyle seferi yarıda bırakmak zorunda kaldı. O kış doğuda kaldı ancak sadece tedarik hatlarının yetersizliği yüzünden değil birliklerinin dini hassasiyetlerinin güvenilmezliği nedeniyle de İstanbul'a geri döndü. *İsmail* Çaldıran'dan dersini almıştı. Osmanlıların sefere devam etmesini sağlayacak kaynakların yok edilmesini öngören bir politika yürüttü; Osmanlıların kullanabileceği bütün gıda kaynaklarını kuruttu. Safeviler 200 yıl boyunca bu politikayı yürütüp ekinleri

kurutacak, kuyuları zehirleyecekti; böylece Osmanlı Ordusu'nun önünde kaynakları kurutulmuş topraklar kalacaktı. Bu, etkili bir savunma taktiğiydi; bu taktik Osmanlı Ordusu'nu İran'ın ana topraklarından uzak tuttu. *Selim*'in halefi olan *Süleyman* da Doğu Anadolu'da çok az ilerleyebilmişti. Safeviler hükümdarlıklarını Osmanlı topraklarına yayacak herhangi bir girişimde bulunmadı. *Selim*'in Doğu Seferi Safevilerden kaynaklanan ana tehdidi ortadan kaldırdı ancak bunu izleyen on yıllar boyunca Safeviler Osmanlı'nın güçlü bir düşmanı olarak kaldı.

Memlûkler ve Osmanlıların Arap Topraklarını Fethi

Osmanlıların ve Safevilerin yanı sıra Ortadoğu'nun en büyük gücü Memlûk İmparatorluğu'ydu. Mısır, Suriye ve Batı Arabistan topraklarını elinde bulunduran Memlûk devletini bir Batılı'nın anlayacağı dilden tarif etmek son derece güçtür. Memlûk, kölelerin hüküm sürdüğü bir imparatorluktu.

Askeri köleler (Arapçada memlûk "sahipli" demektir) Ortadoğu'da oldukça yaygındı. Kimileri yüzyıllardır süren bir geleneğin uzantısı olarak o toprakları fethedenlerin köleleriydi zira savaş esiri olarak ele geçirilmişlerdi. Kimileri köle pazarlarında çocukken satın alınmış ve asker yapılmıştı. Hükümdarlar, askerleri şahsi köleleri olarak tutuyordu; onlara güvenebileceklerini düşünüyorlardı; çünkü köleleri bütünüyle kendilerine bağlıydı; en azından teoride böyleydi. Hükümdarların durumu iyiye giderse kölelerin de öyle oluyordu. Hükümdarın gücü azılırsa köleler de onunla birlikte sıkıntı çekiyordu. Dolayısıyla kölelerin sadık kaldığı varsayılıyordu. Osmanlıların köle ordusu olan Yeniçeriler için de durum aynıydı; aynı durum Memlûkler için Mısır'da geçerliydi. Köleler sahiplerine baş kaldırdıklarında zorluklar yaşanıyordu. Bu durum Mısır'da 13. yüzyılda yaşandı. Mısırlı köle askerleri, Haçlı Seferleri'ne karşı direnen *Selahaddin* hanedanlığının son üyesini tahttan indirdi ve Mısır'da denetimi ele geçirdi.

Memlûkler, bağımsızlıklarını ilan edip kendilerini Mısır'ın yeni yönetici sınıfı olarak ilan etmek yerine, köle olarak kalmayı tercih ettiler ve Memlûk hanesi adı altında yapılanarak kendi ailelerinin köleleri haline geldiler. Her bir hane sürekli olarak yeni köleler satın aldı ve onları savaş sanatlarında eğitti ve haneye sadık kalmayı öğretti ve 'aile'ye dahil etti. Haneler kendi liderlerini seçti ve en güçlü Memlûk ya güce başvurarak ya da siyaset yoluyla denetimi ele aldı. Aileler, üyelerinin yaşamları ve ölümleri ile ilgili kararları aldı ve üyelerden sadakat beklendi. Aileler birbirlerinden ayrılan niteliklere sahiptiler ve bu farklılık farklı bir dili konuşmaya

kadar varıyordu; bu dile Memlûk Kıpçak deniyordu ve bu dil ilk köleler olan Kıpçak Türklerinin diliydi. Kendi kendilerine yeten birimler olarak toplumdan ayrılan haneler farklı kimliklerini korumak için her yola başvuruyordu. Memlûklerin oğulları bile kolay kolay Memlûk olamıyordu ve durum yönetimde ya da orduda bile yer alsalar değişmiyordu.

Memlûk kölelerini Yeni Dünya'daki (ç.n. Amerika) kölelerle karşılaştırmak yanıltıcı olabilir. Tek ortak noktaları bireysel özgürlüklerinin olmayışıydı. Memlûkler iktidar sahibiydi ve belli bir mal varlıkları vardı, oysa bu hak güney ve kuzey Amerika'daki kölelere tanınmıyordu.

Beklenebileceği gibi Memlûk sistemi kendini Mısır ya da Suriye'deki halklara sevdirmedi (Suriye de 1260'lı yıllarda Memlûklerin eline geçmişti). Memlûk düzeni, göreceli bir barış ve Memlûk İmparatorluğu'nun konumu nedeniyle dengede kalabildi. Doğu ile Batı arasındaki ana yollar üzerinde konumlanan Memlûklerin hazinesi ve nüfusu ticaretten kazançlı çıktı.

Mısır'da baş gösteren kıtlık ve veba salgını nedeniyle istikrarlı ortam 14. yüzyılda son buldu. *Timur*'un 1400 yılında Suriye'yi istila etmesi ekonomisine onarılamaz bir zarar verdi; *Timur*'a karşı yapılacak savunmanın maliyeti hem devleti hem de halkı iflas ettirdi. 1400 yılından itibaren devletin kuzey sınırları sürekli bir tehdit altında kaldı ve bu tehditlere karşı hazırlıklı olmak için konulan özel vergiler ve yapılan müsadereler halkın belini büktü. Memlûk yönetim sisteminin 15. yüzyılda aldığı şekil de düzensizliğe katkıda bulundu. Her bir Memlûk sultanı kendisine bağlı Memlûkler tarafından destekleniyordu. İktidar mücadelesi sonunda söz konusu kişi öldüğü zaman yeni sultan eski Memlûkleri devre dışı bırakıyordu ve bunun yerine kendi Memlûklerini ediniyordu. Devlet istikrar içinde değildi. Memlûk sistemi genel nüfus içinde sadakat geliştirilmesi esasına dayanmıyordu. Devletin yapısı gereği yerel nüfus yönetimin dışında kalıyordu. Devletin gelirlerini esas olarak Memlûkler istismar ediyordu. Memlûk düzeni tarihe cömert bir yönetim biçimi olarak geçmedi.

I. Selim becerikli bir strateji uzmanıydı. Safeviler ve Moğollar olmak üzere Doğu'da iki düşmanı vardı ve *Selim*'in kiminle ne zaman savaşacağına çok iyi karar vermesi gerekiyordu. 1516'da doğuya yöneldiği zaman yine Safevilere mi yoksa güneye yönelerek Memlûklere mi saldıracağı bilinmiyordu. Bu iki güç arasında karşılaştırma yapmak gerekirse Memlûkler daha zayıf bir düşman olarak ortaya çıkıyordu. Memlûklerin zayıf liderliği ve yönetim biçimi nedeniyle Suriye'de ve Mısır'da pek çok kişi gönül rahatlığıyla Memlûklere karşı Osmanlıları desteklemeye hazırdı.

Selim, niyetini gizleyince Safeviler yeniden savunma konumuna geçti ve karşı saldırıya geçemez bir konuma düştü. Güneye yönelirse Safevilerin Anadolu'yu istila edemeyeceğine kanaat getiren *Selim* Suriye'yi işgal etti. Osmanlı ve Memlûk orduları 24 Ağustos 1516'da Mercidabık'ta karşı karşıya geldi; Osmanlılar kolay bir zafer elde etti; Suriye'de yaşayanlar tarafından sıcak karşılandı. O kış Memlûkler yenilgiye uğratıldı (22 Ocak 1517'deki Ridaniye Savaşı) ve Suriye ile Mısır, Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katıldı.

Siyaset ve Ekonomi

I. Selim saltanatı sırasında İstanbul'da fazla kalmadı. İmparatorluk sarayına kıyasla sefer çadırında daha rahattı. Bunun bir sonucu olarak idari girişimleriyle nam salan bir sultan olmadı. İktidarının temel dayanağını devşirmeler ve özellikle de Yeniçeri Ocağı oluşturdu. Tahta oturduğu zaman Yeniçerilere yüklüce bir ödeme yaptı (Bu bir tür rüşvetti ve her sultan tahta oturduğunda böyle bir ödeme yapıyordu). Yeniçerilere yeni bir kışla verildi, sayıları artırıldı. Mümkün olduğunca askeri birimlerin başına Sultan'ın köleleri getiriliyordu.

İktisadi konular söz konusu olduğunda *Selim*'i bir müdahaleci olarak nitelemek gerekiyor. Saltanatının başlarında ticareti bir silah olarak kullanmaya çalıştı ve Safevi İran'ıyla ticaretin son bulmasını emretti.

İran ile ticaret yasağı destek bulmadı ve zaten uygulanması da mümkün değildi ve İran ile ticarete son verilmesini amaçlayan girişim *Selim*'in oğlu *Süleyman* tarafından sonlandırıldı. *Selim*'in saltanatının en önemli ekonomik olayı Suriye ve Mısır'ın alınmasıydı. Bu Osmanlıları Asya ile Avrupa arasındaki bütün transit yollar üzerindeki vergileri toplar bir hale getirdi: *II. Mehmet*'in fethi Osmanlıları merkez konumuyla İstanbul'un efendileri konumuna geçirmişti. Mısır ve Kızıldeniz ticareti bütünüyle Osmanlıların elindeydi. Safeviler Irak'ı ellerinde tutuyorlardı tutmasına ama Avrupa'ya ancak Osmanlıların denetiminde olan Suriye'deki limanlar üzerinden ulaşabiliyordu. Memlûkler ile Osmanlılar arasındaki siyasi çekişmeye rağmen Ortadoğu dahilinde başarılı bir ticari faaliyet yürütülmüş; tekstil, meyve, metaller ve kereste Mısır, Suriye, Anadolu ve İstanbul arasında gidip gelmişti. Bu ticaret ağı şimdi tamamen Osmanlıların eline geçiyordu.

Selim genç bir yaşta öldü; 1520 yılında öldüğünde kırkını henüz daha yeni geçmişti. Tahtta sadece 8 yıl oturdu ancak halefine, tüm seleflerine kıyasla, daha güçlü ve sağlam sınırları olan bir imparatorluk bırakıyordu.

Devlet kasaları yeni fethedilen topraklardan gelen gelirlerle doluydu. Safevilerden kaynaklanan tehdit asgari düzeye indirilmiş Memlûkler imha edilmişti. Hiçbir güç Osmanlı devletini hakkıyla tehdit edecek konumda değildi. *Selim*'in oğlu *Süleyman* büyük, varlıklı ve güvenlik içinde bir imparatorluk devralıyordu.

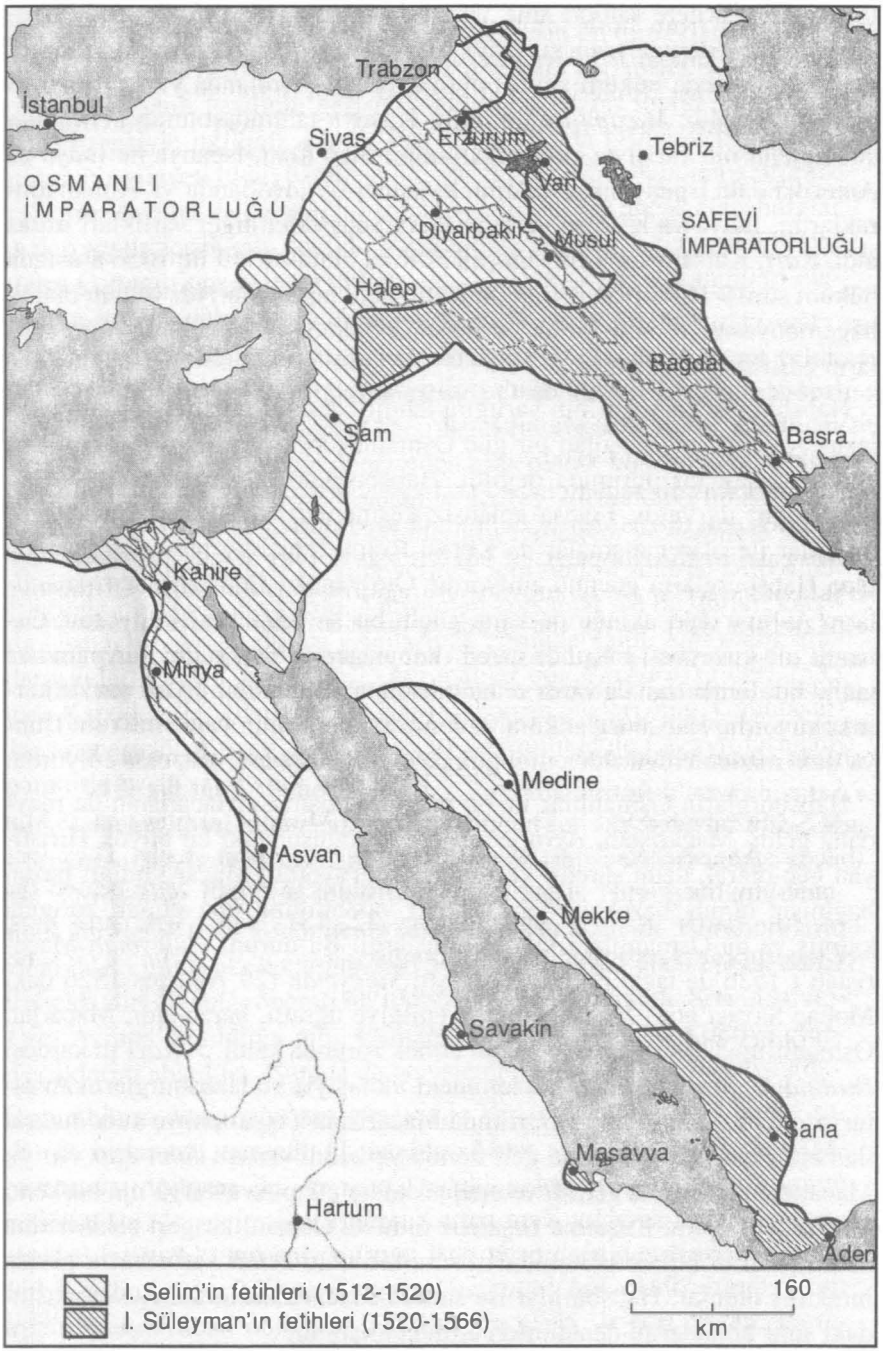
Muhteşem Süleyman'ın Saltanatı

Sultan I. Süleyman Batı'da genellikle *Muhteşem Süleyman* olarak anılır. Avrupalıların onu böyle anmasının sebebi sarayının ihtişamı haşmeti ve Avrupa krallıklarında eşi benzeri görülmeyen görkemiydi. *Süleyman*'ın uygulamalarına bakan Türkler ise ona "yasa koyucu" anlamına gelen *Kanuni* adını vermişti zira *Süleyman*'ın Osmanlı İmparatorluğu'na verdiği en büyük hizmet kanunlarını düzenlemesiydi. Hukuki konuların çoğu İslam dini kuralları ile gayrimüslimlerin yasalarını ilgilendiriyordu ancak sultanın da yasa koymasını gerektiren pek çok alan vardı; bunlar özellikle vergilendirme, toprak mülkiyeti ve benzeri konulardaki idari kanunlardı. *Süleyman*, devleti, yasalara göre işleyen, belli süreçleri uygulayan bir hale dönüştürdü; uzun vadede askeri fetihleri kadar önemli bir başarıydı bu.

Fetihlerde de bulundu. *Selim* gibi *Süleyman* da savaşçı biriydi. Bizzat kendisi ve paşaları, dev bir imparatorluğun kaynaklarını seferlere çıkartabilecek kadar yetenekliydi. Bunun için eski imparatorluk alışkanlıklarından uzaklaşılması gerekiyordu. Osmanlı askeriyesi topçu birlikleri, destek birlikleri ve benzerleri sayesinde düzenli bir orduya dönüştü. Ordu çeşitli unsurlardan oluşuyordu: Düzenli askerler, gönüllüler, akıncılar, piyadeler, kendi topraklarında yaşayan 'feodeller', aşiret üyeleri, vassallar ve diğerleri. Tüm güçlerin savaş için beslenmesi ve organize edilmesi gerekiyordu. Sultan'ın atının dizginlerine asılıp 'Beni takip edin!' dediği günler çok geride kalmıştı. *Süleyman*'ın organizasyon dehası günün ihtiyaçlarına göre şekil alıyor ve bu onu büyük bir kumandan yapıyordu.

Habsburglar ve Osmanlı'nın Batı'daki Fetihleri

Süleyman Osmanlı'nın Avrupa'daki fetihleri karşısındaki amansız bir engelle baş etmek zorundaydı; bu engelin ismi *Habsburg* ailesiydi. Habsburglar başlangıçta Avusturya'yı yönetiyordu; daha sonra Roma İmparatorluğu'nun seçilmiş imparatorları (1438-1806) oldular. Kutsal Roma İmparatorluğu bağımsız devletlerin birleşmesinden oluşuyordu; impara-

Selim ve Süleyman'ın Fetihleri

tor sınırlı yetkilere sahipti ama yine de Habsburglar 16. yüzyılda Avrupa siyasetine damgalarını vurmayı başardı. *İmparator Maximilian* (1493 ile 1519 arasında hüküm sürdü) evlilik yoluyla Hollanda'yı ve Almanya topraklarını aldı. *Maximillian*'ın oğlu İspanya tahtında oturan *Ferdinand* ve *İsabella*'nın varisiyle evlendi. Oğulları olan *Karl*, İspanya ile İtalya ve Amerika'daki İspanyol varlıklarını, Avusturya'yı, Hollanda'yı, Alman topraklarını, İtalya'ya ait olan yerleri ve Akdeniz'deki diğer varlıkları miras aldı. *Karl*, Kutsal Roma İmparatoru *5. Karl* olarak 1519 ile 1556 arasında hüküm sürdü. Hıristiyan Avrupa'nın en güçlü hükümdarıydı ve tam olarak hegemonyasını ve tam olarak kurmasının önünde hüküm sürdüğü toprakların çeşitliliği duruyordu.

Habsburglar Osmanlı'nın varlığını tehdit eden bir güç değildi zira böylesine yaygın yayılmışolan bir güç Osmanlı topraklarını istila etmek için yoğunlaşacak bir durumda değildi. Habsburgların Osmanlılardan başka düşmanları da vardı. Fransa amansız düşmanlarıydı; ayrıca Alman Protestanlar ile olan çatışmalar da Kutsal Roma İmparatorluğu'nun başında olan Habsburgların gücünü emiyordu. Öte yandan Habsburglar Osmanlıların Avrupa'daki akınlarına karşı güçlü bir savunma yapabiliyordu. Osmanlı'nın kuzeybatı sınırında karada konuşlanmış olan güçlerinin yanı sıra güçlü bir donanması da vardı ve bu donanma Osmanlılara Akdeniz'de karşı koyuyordu; Habsburglar kara ve deniz kuvvetlerinin yanı sıra Yeni Dünya'daki madenlerden elde ettiği gümüşten de ekonomik güç elde ediyordu.

Habsburgların Osmanlılar ile en önemli çatışması Macaristan'da meydana geldi. Macaristan, Avrupa'nın güneydoğusundaki en büyük Hıristiyan güç olarak uzun süredir varlığını sürdürüyordu. Macar kralları bazen bağımsız olmuş bazen de ya Osmanlı vassallığına razı olmak zorunda kalmış ya da Osmanlılara rakip olmuşlardı. Bu durum, *Süleyman* Macaristan'ı 1526'da işgal ettiğinde değişti; *Süleyman* (29 Ağustos 1526'daki Mohaç Savaşı'nda) Macar Kralını yenilgiye uğrattı, haraç aldı; Macarlar, Osmanlı'nın hükümdarlığını kabul etmek zorunda kaldı. *5. Karl*'ın kardeşi *Ferdinand*, Macaristan tahtı üzerindeki iddiasıyla ve Habsburgların Avusturya'daki valisi olarak 1527 yılında Macaristan'ı işgal etti ve kendini kral ilan etti. *Süleyman* 1529'da geri döndü ve kendi vassalı *John Zapolya*'yı, Macaristan'ın başına getirdi ve oradan sefere çıkıp Avusturya'nın başkenti Viyana'yı kuşattı. Kuşatma başarısız oldu ve Osmanlılar geri çekildi ama Macaristan'ın büyük bölümünden sorumlu olan kendi vassallarını geride bırakmış oldular; Habsburglar ise sadece Macaristan'ın kuzey ve batısındaki sınır bölgelerini denetimleri altında tutabildi.

Ferdinand 1540 yılında geri dönerek Macaristan'ı yeniden işgal etti ancak bu defa 1541 yılında yine *Süleyman* tarafından bu topraklardan sürüldü. Başka savaşlar da bunu izledi. Bu bir dizi kafa karıştırıcı işgaller esas olarak ilk Osmanlı işgalinin gerisinde kalan küçük bir toprak parçasının el değiştirmesiyle ilgiliydi. Macaristan 1541 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir vilayeti oldu; bağımsızlığı son buldu; *Süleyman* imparatorluk topraklarını Avrupa'da başarılı bir şekilde genişletmişti ancak Habsburglar daha ileriye sürülecek gibi değildi. Viyana'daki başarısızlığı izleyen yüzyıl boyunca Osmanlı'nın Avusturya karşısında küçük toprak kazanımları olacaktı ama Avrupa'daki genişlemeleri artık fiilen son bulmuştu.

Süleyman'ın güçleri Habsburglar ile Akdeniz'de de karşı karşıya geldi. *Süleyman*'ın hükümdarlığının başlangıcında Osmanlı'nın denizdeki askeri varlığı Hıristiyan deniz güçlerine karşı harekete geçecek kadar güçlü değildi. Müslümanların elindeki deniz gücü esas olarak korsanlardan oluşuyordu; bu güçler iyi organize olmuştu ve Kuzey Afrika'daki limanlardan hareket ederek, İspanya ve İtalya sahillerini yağmalıyor ve gemilere saldırıyordu. *5. Karl* bu tehdide karşılık vermek için *Amiral Andrea Dorea*'nın liderliğinde bir donanma kurdu. Müslüman korsanlar ise bu durum karşısında Osmanlı bayrağı altında gruplaşmak zorunda kaldı. *Süleyman*, korsanların liderlerinden *Hayrettin*'i (Avrupalılar ona *Barbarossa* der) 1533 yılında Kapudan Paşa ilan etti. Osmanlı ve korsan güçleri onun komutasında bir araya geldi. Kuzey Afrika kıyıları ve özellikle de Cezayir Osmanlı İmparatorluğu'na vergi verir hale geldi.

Bunu izleyen 30 yıl boyunca Akdeniz için verilen savaş devam etti. Tunus limanı sırasıyla hem Osmanlıların hem de Habsburgların eline geçiyordu. Osmanlılar Ege'deki adaları işgal etti ancak Hıristiyanların denetiminde bir deniz üssü konumunda olan Malta'yı alamadı. Habsburgların Akdeniz'deki müttefiki konumundaki Venedik'in deniz gücü büyük darbe aldı ancak Hıristiyanlar önemli bir toprak kaybına uğramadı. Sonunda, tıpkı Orta Avrupa'da olduğu gibi, Osmanlılar denizde de daha ileriye gidemeyeceklerini anladılar. Burada da genişlemenin sınırlarına ulaşmışlardı.

Osmanlıların deniz sınırının güneyinde Hıristiyan güçlerle giriştiği savaşlar da bir sonuç vermedi. Osmanlılar, Mısır ve Irak'ın işgaliyle (Aşağıya bakınız) Avrupa ile Asya arasındaki geleneksel ticaret yollarının denetimini de ele geçirmişti. Ancak Körfez ve Kızıldeniz'deki Ortadoğu limanları üzerindeki hakimiyet Doğu-Batı ticaretinin denetimini olanaklı mümkün kılmıyordu. Portekizli kaptan *Vassco de Gama* 1497 yılında Ümit Burnu'nun etrafından dolaşarak Hindistan'a ulaştı ve geri döndü. Porte-

kiz'in Doğu ile deniz ticareti 1500 yılında başladı. Portekizliler ticaretteki üstünlüklerini güvence altına almak için Müslümanların elindeki ticaret olanaklarına karşı bir savaş başlattı. *Vassco de Gama, Francisco de Almeida* ve *Alfonso de Albuquerque* önderliğindeki güçler Müslümanlara ait gemileri imha edip askeri üs olarak kullanılmak üzere limanları ele geçirdi ve Müslümanların ticaret yapmasını bütünüyle engelleme yoluna gitti. *Süleyman*, Portekizlilerin güneyli denizlerdeki ilerleyişinin Ortadoğu ekonomisi için doğuracağı olumsuz sonuçların farkına vardı.

1538 yılında Mısır'dan bir donanma gönderdi; söz konusu donanma Yemen'in sahil kesimlerini Arap hükümdarların elinden aldı almasına ama Portekizlilere dokunamadı bile. 1552 yılında bir diğer Osmanlı donanma gücü tamamen Körfez bölgesine yöneldi ve Körfez ticaret hattındaki Müslüman egemenliğine son verdi. Portekiz Körfez'deki üslerine sahip çıkmayı ve deniz ticaretini kısıtlamayı başardı. Osmanlılar Kızıldeniz hattını denetimleri altında tutmayı başardı ancak Avrupa'nın Doğu ile ticareti büyürken Müslümanların ticareti durgunluğa sürükleniyordu. Osmanlıların Hindistan ile ticareti azalmadı hatta tam tersine zaman zaman artış gösterdi ama Ortadoğu'dan geçen Avrupa ile Şark arasındaki transit ticaret oran olarak ve gözle görülür biçimde azaldı. Avrupalılar, bunu izleyen dönemde Doğu ile müthiş bir oranda artan ticaretin meyvesini fazlasıyla toplayacaktı.

Doğu'daki Fetihler

Osmanlı kara güçlerinin Doğu'daki başarısı ile deniz kuvvetlerinin yine Doğu'daki başarısızlığı keskin bir tezat oluşturur. *Süleyman*'ın doğuya karşı harekete geçmek için iyi gerekçeleri vardı. Safeviler, Doğu Anadolu'nun heteredoks ve yarı-göçebe halklarına hitap eden duruşlarıyla yine bir tehdit olarak ortaya çıkıyordu. Safevilerin kesin bir şekilde yenilgiye uğratılması Osmanlılara başka yerlere yönelme şansını verecekti. Daha da önemlisi Safevilerin Orta ve Güney Irak'taki varlığı ekonomik bazı çıkarların önüne set çekiyordu. Hindistan ve doğu yarımküreden gelen deniz ticaret yolu Ortadoğu üzerinden geçerken iki yolu izliyordu: Ya Kızıldeniz ve Mısır'dan geçip Akdeniz'e iniyor ve İtalyan gemileriyle devam ediyordu ya da Körfez'den Basra'ya çıkıyor ve oradan Fırat Nehri boyunca ilerleyip karayoluyla Halep üzerinden Suriye'nin sahil kesimine aktarılıyor ve oradan da İtalyan gemileriyle devam ediyordu. Osmanlılar, Mısır'ı fethederek Kızıldeniz hattının denetimini ele geçiriyordu ancak diğer hattın

kontrolü Safevilerin elindeydi. Her iki ticaret yoluna hakim olmanın Osmanlılara sunacağı yarar ortadaydı. Bunun da ötesinde Körfez-Irak-Suriye hattındaki ticaret yollarını denetimi altına alan bir Osmanlı, kervanların da güvenliğini sağlayabilecek ve ticareti artırabilecekti. Toplanacak vergi kayda değer bir büyüklükteydi. Evet belki artan ticaretin meyvelerinin bir kısmını Portekiz de toplayacaktı ama Ortadoğu'dan geçen ve Doğu ile Güney Avrupa'yı bağlayan hat üzerindeki ticaret hâlâ önemli bir ekonomik faktör olarak beliriyordu.

Osmanlıları Doğu'da harekete geçmeye yönlendiren dini nedenler olduğu kadar böyle bir hareketin dini bir bahanesi de yok değildi. Safeviler Şii İslam'ı benimsemişti; buna göre *Hazreti Muhammed*'in kuzeni olan *Ali*'nin soyundan gelen 12 İmam'ın kendilerine doğru yolu göstereceğine inanıyorlardı, ilk imam da *Ali*'nin kendisiydi. Denetimleri altındaki topraklarda Sünni İslam'ı acımasız bir şekilde bastırıyorlar; Sünni liderleri ya sürgüne gönderiyor ya da öldürüyorlar; Sünni geleneğini takip eden yapıları denetimleri altına alıyorlardı. Osmanlılar da Sünni idi. İmparatorluk çapında Şiiliği tam olarak yerleştirmek isteyen Safeviler denetimleri altında olan Irak'ta Sünniler için kutsal olan mekanları yağmaladı.

Dolayısıyla Safevilere karşı bir din savaşına yani Cihad'a çıkılabilecekti zira Sünni Osmanlılar, Şiiliği, Safevilerin Sünnileri hoş gördüğünden daha fazla hoş göremeyecekti.

Süleyman 1533'te Avusturya ile barış yaptıktan sonra, yani batı sınırlarını güvenceye aldıktan sonra, Safevilerle savaşa hazırlandı. *Süleyman* gelecek seneki sefer zamanını beklemek yerine büyük bir cesaretle (bu seferde başarıya ulaşmasaydı, aldığı karar için, 'tedbirsiz' ya da 'gözü kara' ifadelerini kullanmak daha yerinde olacaktı) yoğun kar yağışının doğudaki yolları kapatmasından iki ay önce, sonbaharda yola çıktı. Osmanlı Ordusu doğuya doğru ilerlerken Safevi Şah'ı *Tahmasp* Safevilerin İran'daki ana topraklarına bir saldırı bekliyordu. Saldırıya hazırlık yapmak için sınırdan geri çekildi ve çekildiği toprakları yerle bir etti zira bu politika daha önce başarıya ulaşmıştı ancak *Süleyman* güneye saldırdı; dağları aşarak Irak'ın orta kesimlerine girdi. 1533 yılının sonu itibarıyla ordu Safevileri devre dışı bırakıp Bağdat'ı almıştı. Daha sonra Basra da Osmanlı'nın eline geçti; Irak'ın tamamı Osmanlı olmuştu.

Irak'ın fethi tüm Arap Ortadoğusu'nun Osmanlıların eline geçmesi anlamına geliyordu. *I. Selim*'in otoritesi Müslümanların hanedanlık prestijinin baş tacı olan Mekke ve Medine'de kabul edildi. Emevi Hanedanlığı'nın yönetim merkezi olan Şam da Osmanlıların elindeydi ve artık Abbasi Ha-

lifeliği'nin başkenti Bağdat da öyle olmuştu. Arap dünyasının büyük bölümü bundan sonra 400 yıl Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olarak var olacaktı.

Süleyman'ın diğer seferleri Safevilerin savaştan çekinme konusundaki kararlılıkları nedeniyle aksayacaktı. Savaşamayan Osmanlılar fetih yapamıyordu zira Osmanlıların aldığı topraklar, her seferinde, kışın gelmesi ya da erzak eksikliği nedeniyle Osmanlıların geri çekilmesi durumunda, ayakta kalan Safevi ordusu tarafından geri alınabilirdi. Doğu Anadolu'da Van şehri etrafındaki küçük bir toprak parçası Osmanlılar tarafından alınmıştı. Nihayetinde her iki taraf da siyasi gerçekleri kabul etmek zorunda kaldı: Osmanlılar hiçbir zaman Safevileri yenilgiye uğratamayacaktı ve Safeviler de Osmanlılara kaptırdıkları toprakları geri alamayacaklardı. 29 Mayıs 1555'te imzalanan Amasya Anlaşması yirmi yıl sürecek bir barışı getirdi; anlaşma aynı zamanda Anadolu ile İran arasındaki sınırı da kalıcı olarak çiziyordu.

Süleyman'ın İmparatorluğu'nda Siyasi Güç

Süleyman'ın dönenimde devşirmeler tam bir zafere ulaştı. Türk önde gelenleri vilayetlerde önemli konumlarda olmakla birlikte merkezdeki siyasi yaşamdan ayrıldılar. İmparatorluğun işlerini artık sultanın kölelerinin yürüteceği kabul edilir oldu. Karşısında birleşecek doğal düşmanlarının olmadığı bir ortamda devşirmeler rakip gruplara bölünmeye başladı. Siyasi güç iki alanda toplanmaya başladı: Devşirmelerin "siyasi partileri" ve harem. Bahsi geçen ilk grup kişisel sadakate dayanıyordu ve siyasi amaçları doğrultusunda devşirme liderlerinin kurduğu gruplardı.

Harem ve özellikle de sultanın kadınları, iktidarın merkezine yani sultana yakınlıkları nedeniyle güç kazanmıştı. Harem'in kadınları İmparatorluğu denetim altında tutmak için devşirme grupları ile ittifaklara giriyordu. *Süleyman*'ın karısı *Hürrem* ve ile kızı *Mihrimah* büyük bir siyasi nüfuza sahipti. *Hürrem*, Veziriazam *İbrahim Paşa*'yı öldürtmesi için *Süleyman*'ı ikna etmişti (1536); *Hürrem* vezirlerin seçilmesi ve yerlerinden edilmesi konusunda da etkili oldu.

Süleyman, *Hürrem*'e (Batıda *Roxelana* olarak bilinir) derin bir aşk duyuyor ve ona bütünüyle güveniyordu ama *Hürrem*, sarayın siyasi oyunlarında baş rolü oynayan bir entrikacıydı ve Sultan'ın kalbindeki özel yerini fazlasıyla kullanmak istiyordu. *Hürrem*, *Süleyman*'ın diğer bir kadından olan ve daha yetkin olan oğlu *Mustafa*'nın değil, iki oğlundan birinin (*Bayezid*

ve *Selim*) *Süleyman*'dan sonra tahta geçmesini istiyordu. Anne sevgisi siyasi işlere dahil oluyordu zira *Bayezid* veya *Selim* işbaşına gelirse *Hürrem*, *Süleyman*'ın ölümünden sonra da güçlü olmaya devam edecekti; *Hürrem* oğlu üzerinden iktidar sahibi olacaktı. *Hürrem* ile işbaşı yapan *Veziriazam Rüstem Paşa*, oğlu *Mustafa*'nın tahta geçmek için kendisine karşı oyun oynadığı konusunda *Süleyman*'ı ikna etti. *Mustafa* 1553 yılında öldürüldü. *Hürrem*, *Süleyman*'dan önce öldü ama iki oğlundan daha az yetkin olanı, *Selim*, tahta oturdu. Yeni sultanın saray entrikaları ile seçilmesi ve seçilenin en iyi tercih olmaması durumu yüzyıllarca devam etti.

Süleyman'ın Osmanlı devlet sistemine en kalıcı katkısı bir kanunname hazırlamasıydı. *II. Mehmet*'in çıkardığı kanunları esas alan *Süleyman*'ın vezirleri ve ulemanın hukuk uzmanları devletin işleyişi ve daha fazlasını düzenleyen bir dizi kanunu kayıtlara geçirdi ya da yazdı. Yasalar sultanın ve yönetimin halk ve mülkiyet karşısındaki üstünlüğünü vurguluyordu. Yasalar hem yönetenlerin hem de yönetilenlerin haklarını ve yükümlülüklerini düzenliyordu: Yetkililerin seçilmesi, hakları ve sorumlulukları; bürokrasinin işleyişi; vergiler ve tahsilatı; sultanın mülkiyet üzerindeki müsadere yetkisi vs. Muhafazakar Müslüman hukuk uzmanlarının gözünde Osmanlı kanunları en iyi ihtimalle cüretkar bulunmuş olsa gerek. Sünni Müslüman hukuk çevrelerine göre kanun, Allah'tan gelen ve insanlar tarafından uygulanan bir şeydi. Osmanlı kanunları, idari ve devlet işleri konusunda sultanın kanun yapma hakkını esasa bağlıyordu. *Süleyman*'ın kanunları geleneksel olarak dini kuralların düzenlediği alanları da kapsıyordu ve diğer Müslüman topraklarında ulemanın aldığı kararlar üzerinde sultanı ve yardımcılarını yetkili kılıyordu. Örneğin Osmanlı kanunları pek çok adli suça verilecek cezaları da içeriyordu. Osmanlı yönetimi tarafından seçilen ve maaşları ödenen ulema tüm bunlar için dini dayanak noktalarını buldu. Dini kuralların bu şekilde esnetilmesi Osmanlı sultanlarına bir serbestlik verdi; bu şekilde, geleneğe katı bir şekilde bağlı kalmak yerine devletin çıkarlarına daha uygun kararlar alınabilecekti. Bu, Osmanlı'nın ilk yüzyıllarının alamet-i farikası olan geleneklerin daha serbest bir şekilde yorumlanması ve duruma göre tercihlerin yapılabilmesi sonucunu beraberinde getirmişti. Aynı zamanda kanunlar öyle mutlakçı bir merkezi sistem kurdu ki daha sonra istismara açık hale geldi.

Süleyman'ın saltanatı boyunca elde edilen kimi kazanımlar konusunda son yıllarda bazı geri adımlar atıldı. Saray hayatındaki kimi aşırılıkları ve seferlerin maliyetini karşılamak için *Süleyman* yönetimi vergileri artırdı ve tedavüldeki parayı istikrarsızlaştırdı. Bu da İmparatorluk genelinde enflasyonun artmasına yol açtı. Daha sonra gelen yönetimler bunun refaha giden

yol olmadığını fark etti. Kötü para iyi parayı kovdu. Vergi veren tüccarlar ve işçiler kötü giden ekonominin etkisiyle büyük zarar görürken devlete yeni para bulmak için mülkiyeti müsadere yöntemine başvuruldu ve bu daha büyük zararların yaşanmasına yol açtı, başka müsadereleri beraberinde getirdi. İmparatorluk böyle bir akılsızlığı bir süre kaldıracak kadar güçlüydü; bunun faturası daha sonra çıktı; *Süleyman*'ın saltanatından sonra devlet düzeni ve ekonomideki kötüleşme hız kazandı.

Muhteşem Süleyman, saltanat dönemi çok iyi geçtiği düşünülen az sayıdaki hükümdar arasında yer alıyor. Daha sonraki gerileme döneminde yaşayan Osmanlı tebaası *Süleyman*'ın devrini altın dönem çağ olarak gördü. Pek çok kişi *Süleyman* zamanındaki Türklerin değerlerine geri dönüş olabilirse her şeyin düzeleceğini düşündü. Batılılar, *Süleyman*'a gıptayla baktı ve onu sultanların en büyüğü olarak gördü. Kural olarak bu tür yargıların sorgulanması gerekiyor ancak "en büyük sultan" olmak için kriterlerin ne olduğunu kimsenin bilmediği bir durumda, belki de en iyisi bu konuya hiç girmemektir.

Öte yandan Türklerin *Süleyman*'a verdiği *'Kanuni'* ismini tanımlamak yerinde olabilir çünkü eseri olan Osmanlı kanun düzenlemeleri Osmanlı devlet sistemine istisnai bir katkı yapmıştır. *"Muhteşem"* de yerinde bir sıfat. *Süleyman*'ın imparatorluğu hem boyut hem de güç açısından muhteşemdi. Düşmanlara korku salma kapasiteleri açısından da Osmanlı Ordusu ve devleti de muhteşemdi; bunu sorgulamak bile anlamsız. Süleyman, II. Mehmet dönemindeki hayır işleri kıstas alındığı zaman da muhteşemdi, onun döneminde anıtsal yapılar inşa edildi, yoksullara yardım edildi. Süleyman ve sarayındakiler İstanbul ve imparatorluk genelinde öyle eserler bıraktılar ki hem Osmanlı tebaası hem de yabancılar bunlara hayran kaldı; bu eserlerin halk kitlelerine büyük yararı dokundu. Bu eserlerin başında İstanbul'daki Süleymaniye Camii ve külliyesi gelir. Tüm zamanların en büyük mimarları arasında yer alan *Sinan* tarafından tasarlanıp inşa edilen bu yapının merkezinde Süleymaniye Camii bulunur; Süleymaniye belki de dünyanın en güzel iki camiinden biridir; diğeri de *Sinan*'ın Edirne'deki camiidir. Külliyede bulunan medrese İslam dünyasının önde gelen eğitim merkezlerinden biri haline geldi ve bu niteliğiyle Mısır'daki El Ezher'e rakip oldu; buradaki fakültelerde İmparatorluğun kadıları ve hukuk adamları yetiştirildi. Yoksullar için aşevinden kütüphanesine kadar külliyedeki her şey, arkasında olan Sultan'ın imajına yakışacak şekilde dev boyutlarda inşa edildi. Böyle bir yapının arkasında hayranlık duyulacak bir fikir vardı; bir yandan din ve eğitim ileriye seviyelere taşınacaktı, diğer yandan da yoksullara ve hastalara bakılacaktı. *II. Mehmet* zamanında yapılan külliyede

olduğu gibi bunun da içinde bir hastane (ve bir tıp fakültesi), ilköğretim okulu, aşevi, hamam ve konutlar bulunuyordu.

Sultan'ın himayesinde, imparatorluk çapında, diğer başka camiler, aşevleri, kervansaraylar ve okullar da inşa edildi.

İyisiyle kötüsüyle *Süleyman*'ın saltanat dönemi başarılı olarak kabul edilmelidir. Son yıllarındaki sorunlara rağmen imparatorluğu Avrupa'da ve Ortadoğu'da genişletti; düşmanlarını yer yer yenilgiye uğrattı ve en azından etkisiz hale getirdi; onun zamanında Macaristan'daki ve Irak'taki Osmanlı hakimiyeti sağlamlaştırıldı. Çıkardığı kanunlar yüzyıllar boyunca ayakta kalacak olan bir organizasyonu kuruyordu. Bayındırlık çalışmaları sayesinde İstanbul dünyanın incilerinden biri haline geldi. Belki Süleyman'ın otoritesine zarar vermeyecekti ama onun saltanatı ardından devşirmelerin ağırlığı ve yönetim bünyesindeki siyasi entrikalar devlete büyük zararlar verecekti. Yaşlandığı ve devlet yönetimi ile seferlerden artan ölçüde giderek daha çok çekildiği dönemde bile yönetimi muhteşem bir nitelik taşımaya devam etti. Geride bıraktığı imparatorluk devraldığı imparatorluğa kıyasla daha büyüktü ve daha iyi organize olmuştu.

İlk 10 Sultanın Başarıları

Süleyman 1566 yılında öldüğünde imparatorluk 200'ü aşkın yıldır ayaktaydı; bu 200 yılın büyük bölümünde merkezden yönetilen bir devlet oldu; isim olarak imparatorluk olarak diye anıldı ve gerçekte de durum böyleydi. Bu özelliği ile Osmanlı, İslam İmparatorlukları arasında eşine neredeyse rastlanmayan bir devlet oldu. Emevi Halifelik hanedanı 100 yıldan az bir süre yaşadı; Büyük Selçuklular ise 100 yıldan biraz fazla ayakta kaldı. Abbasi halifeleri ve Anadolu Selçukluları 200 yıldan fazla ayakta kaldı ancak tüm bu süre boyunca hüküm sürdüklerini söylemek mümkün değil. Kısa ömürlü hanedanlıklara İslam tarihinde sıklıkla rastlanır; ama Osmanlılar 1566 itibarıyla 200 yıllık bir saltanatı ifade ediyordu ve daha birkaç yüzyıl daha ayakta kalacaktı. Peki, bunu nasıl başardılar?

Başarının Nedenleri

Osmanlı başarısının arkasında yatan nedenlerden biri, İmparatorluğun gelişmesinin yavaşlığı olsa gerek. Selefleri olan Büyük Selçukluların aksine Osmanlılar imparatorluğu uzun bir süre içinde kurdu; küçük bir başlangıç ile başladılar ve öyle büyüdüler. Bu sayede, zaman içinde, fethettikleri

topraklardaki insanları asimile etmekle kalmadılar, aynı zamanda bu bölgelerin yönetim biçimlerini büyüyecek olan bir devletin ihtiyaçlarına göre de şekillendirebildiler. Bu anlamda gerek *II. Murat* gerekse *II. Bayezid* dönemleri, eldekileri sağlamlaştırma dönemleri olarak biçimlendi. Başarının diğer bir nedeni ise temel yönetim sistemini sil baştan kurmak zorunda kalmamış olmalarıdır. Pragmatik ve eklektik yapısıyla Osmanlı yeni bir sistem kurdu ama bunu çağdaş örneklerine bakarak ve onları örnek alarak yaptı; geçmişteki örneklere de baktı. Şans faktörü de vardı. Osmanlı'nın başarısı, büyük ölçüde, ne planlamaya ne de çok çalışmaya dayanır; sadece şanstır ama akıllı yöneticiler tarafından değeri bilinen ve buna göre hareket edilen bir şans.

Askeri Başarı

İlk başlardaki Osmanlı fetihlerinin, göçebe Türk toplum yapısının doğasından kaynaklandığı söylenebilir. Gaza geleneği kafirler ile savaşılmasını öngörür. Türkler Orta Asya'dan atlarıyla uzaklaştıkları günlerden itibaren önlerine çıkan toprakları istila ederek yaşadı. Osmanlıların ilk fetihleri de bu geleneğin devamı niteliğindeydi. Savaşmak göçebe hayatının doğasında vardı ve Osmanlılar göçebe başlarıydı. Şansları yaver gitmiş ve çöküş dönemini yaşayan Bizans'ın sınırlarının yakınında konumlanmışlardı; önlerindeki topraklar fethedilmeyi bekliyordu. Büyük İslami bir imparatorluğun hüküm sürmediği bir dönemde gelmiş olmaları da diğer bir şanslarıydı. Küçük devletlerinin fetihleri ellerinde kalıyor, bir halifeye ya da büyük bir sultana teslim etmek zorunda kalınmıyordu. Aldıklarını ellerinde tutabiliyorlardı.

Osmanlı'nın askeri dehası yaver giden şansa ve değişen durumlara iyi uyum sağlamasına dayanıyordu. Osmanlıların çok iyi kumandanlar olduğunun en iyi ispatı gösterdikleri başarılardır ancak Osmanlıların bir asker olarak en büyük başarısı değişimi iyi yönetiyor olmalarıdır. Sultanlar emellerine uygun düştüğü sürece göçebe bir orduyla savaştı ve daha sonra yerleşik orduya geçti ve bu güç de kısmen göçebe ordusunun yerine geçti; daha sonra ikisinin bileşimi olan bir orduya sahip oldu; bir yanda Yeniçeriler, diğer yanda Türk önde gelenlerine bağlı silahlı güçler. Göçebe boylarının konfederasyonu olarak ilk adımını atan düzensiz bir ordu daha sonra düzenli birliklerin merkezine oturduğu ve ateşli silahların kullanıldığı bir güce dönüştü. Göçebelerin atları hisarları aşamadığı için *Osman Gazi* döneminde on yıllarca şehirleri ele geçiremeyen bir güç, Konstantinopol'un

yüksek duvarları önünde topçu ateşi açan bir orduya dönüşüyordu. Göçebe ataları deniz nedir bilmeyen sultanlar da Doğu Akdeniz sularında egemenlik kuruyordu. Tarihteki kaç devlet ya da askeri güç değişimi böylesine başarılı bir şekilde idare etmiştir?

Başarılarına rağmen Osmanlı fetihlerinin çok iyi bir şekilde planlandığını söylemek mümkün değil. *II. Mehmet*'in ve belki biraz da *Süleyman*'ın uzun vadeli planları vardı ama Osmanlı fetihleri, daha çok, ortaya çıkan ihtiyaç ya da fırsat nedeniyle yapıldı. Bazı fetihler gerekliydi: Konstantinopol'un fethedilmesi gerekiyordu zira varlığı Hıristiyan muhalefetinin orada odaklanacağı anlamına geliyordu; ayrıca Konstantinopol Osmanlı Avrupası ile Asya arasındaki iletişimin ortasında yer alıyordu. Hiçbir imparatorluk topraklarının ortasında bir düşman parçasının var olmasına izin veremezdi. Safevilerin yenilgiye uğratılması gerekiyordu zira sadece Osmanlı'nın doğusunu değil göçebe Türkler üzerindeki etkisiyle bütün bir imparatorluğu tehdit ediyordu. Bazı fetihler de fırsatçılığın bir eseriydi: Bizans tacı üzerinde hak iddia edenlerin rakiplerini yenilgiye uğratmak için Osmanlılara başvurması çok iyi bir fırsat olarak görülemeyecek gibi değildi. Memlûkler çok zayıf durumdaydı ve o haliyle Osmanlı, Mısır'ın zenginliklerini ve kutsal Mekke ile Medine'nin muhafızı statüsünü elde etme şansını geri tepemezdi. Bunlar durumun gerektirdiği ya da gerekli olan fetihlerdi ama bu tespit, yapılması gereken şeyleri yapabilenlerin yeteneklerini kötülemek olarak algılanmamalı.

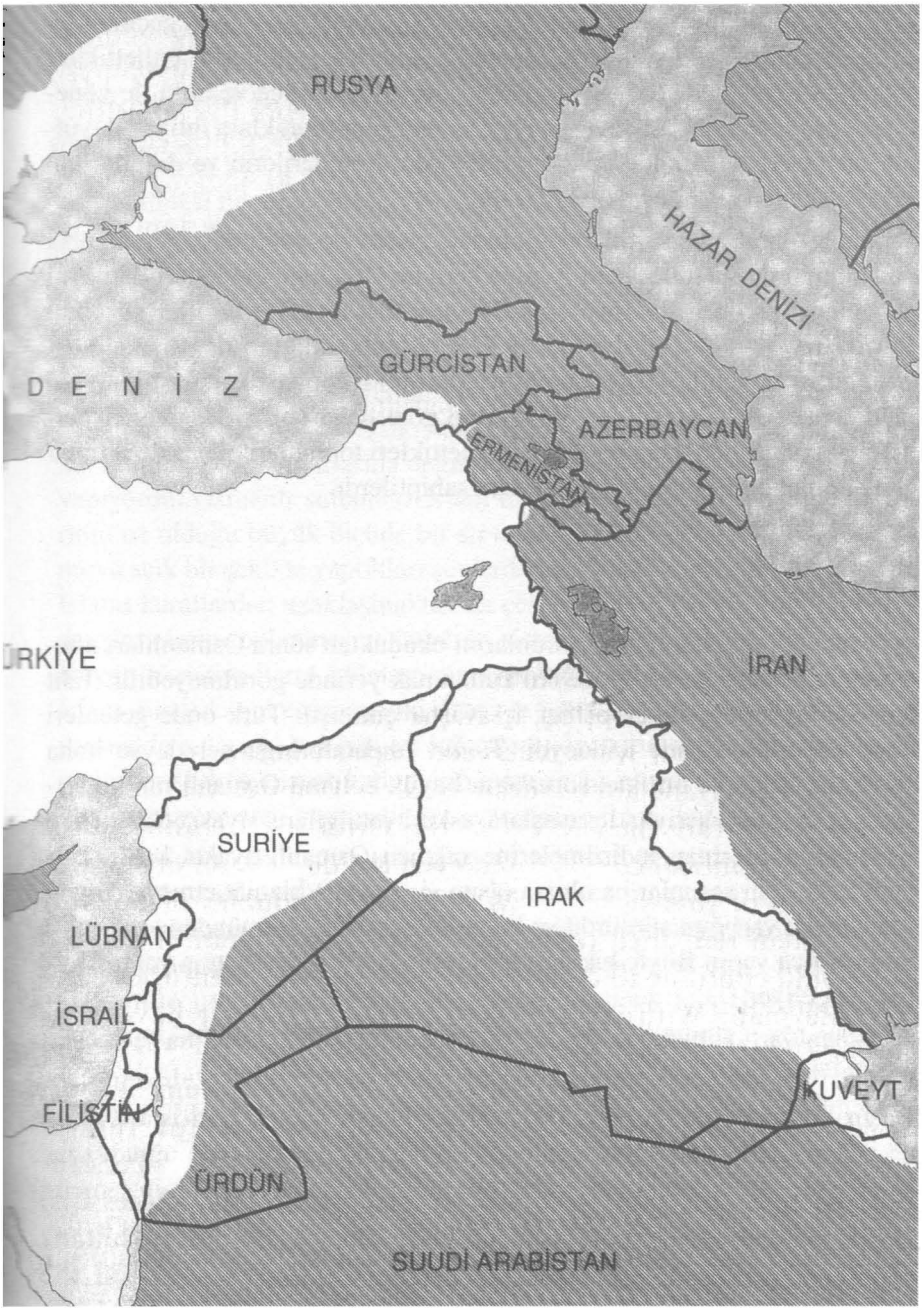
Fetihler bünyelerinde bir dinamizmi barındırır. Fetihler kendi kendilerini besler. Osmanlılar, Avrupa'da yeni bir bölgeyi aldıkları her seferinde yeni bir grup düşmanla karşı karşıya geldi. Yeni düşmanların gözü çoğunlukla Osmanlıların aldığı toprakların üzerinde oldu, dolayısıyla onların da yenilgiye uğratılması gerekti. Bu durum, düşmanlar, özellikle de Avusturya'daki Habsburglar Akdeniz sularında çok güçlü bir direniş gösterinceye kadar devam etti; savaşlar artık Osmanlı'nın merkezinden çok uzakta yapılmak zorundaydı ve fetihler, çok kârlı bile olsalar, artık mümkün olmuyordu.

Dinamik bir emperyal fetih yapmak sadece Osmanlılara has bir şey değildi. Karşılaştırma yapmak için Romalılara veya Britanyalıların Hindistan'da yaptıklarına bakılabilir. Büyük imparatorluklar ya doğal sınırlarına ulaşıyordu ya da yenilgiye uğratamayacakları rakip karşılarına çıkana kadar genişleyebiliyordu; bu açıdan Almanlar Romalılar için ne ise Afgan aşiretleri de İngilizler için öyleydi.

Fetihler için ekonomik talep de vardı. Yağmacılık, Osmanlı'nın ilk dönemlerinde devlet ve askerler için önemli bir gelir kaynağıydı. Gerçekten

Günümüz Siyasi Haritasına Göre Süleyman Dönemindeki İmparatorluk

RUSYA
HAZAR DENİZİ
GÜRCİSTAN
D E N İ Z
AZERBAYCAN
ERMENİSTAN
İRAN
SURİYE
IRAK
LÜBNAN
İSRAİL
FİLİSTİN
KUVEYT
ÜRDÜN
SUUDİ ARABİSTAN

de ilk Osmanlılar ve onların takipçilerinin ganimet sayesinde geçindikleri söylenebilir. Daha sonraki aşamalarda askerler geçimlerini fethettikleri topraklar üzerinden elde etti. İmparatorluk genişledikçe ve ordu ile yönetim buna paralel olarak büyürken her zaman yeni topraklara ihtiyaç duyuldu; takipçiler bu şekilde ödüllendiriliyordu; Yeniçerilerin ve diğerlerinin maaşları da bu şekilde ödenebiliyordu.

Sonuç olarak, Osmanlılar yaşadıkları çağda ne yapılması gerekiyorsa onu yapıyordu. Fetihler hem Avrupa hem de Ortadoğu devletleri için aynı anlama geliyordu. Sırpların *Stefan Duşan*'ı, İran'ın *Şah İsmail*'i, Rusya'nın *Büyük İvan*'ı ya da Habsburglar'ın *5. Karl*'ı alabildikleri ne varsa aldılar. Fetihler, artık yenilgiye uğratamayacakları bir düşmanla karşılaştıkları zaman son buldu. Osmanlılar diğerlerine göre daha çok aldılar çünkü fethetmek konusunda daha iyiydiler. Fethettikleri toprakları ellerinde tuttular çünkü onlar etkili birer hükümdarlara sahiptilerdi.

İdari Başarı

Osmanlı hükümranlığının sorunlarını okuduktan sonra Osmanlıları nitelemek için 'idari başarı' ifadesini kullanmak yerinde görülmeyebilir. Taht için kardeş kardeş ile savaşmış, içsavaşlar çıkmıştı. Türk önde gelenleri devşirmelerle çekişme içindeydi. *Timur*, İmparatorluğu neredeyse imha ediyordu. Bununla birlikte, sorunların büyük bölümü Osmanlı'nın başarısını gözler önüne seriyor. İçsavaşlara, askeri yenilgilere, siyasi çekişmelere ve sultanların tahtan indirilmelerine rağmen Osmanlı ayakta kaldı. Hükümdarlar için sorunlar ne olursa olsun sistem ona hizmet etmeye devam etti. Devlet varlığını sürdürdü ve bunu *Süleyman*'ın ölümünden sonra 350 yıl boyunca yaptı. Böyle bir sicil birilerinin bir şeyleri düzgün yaptığı anlamına geliyor.

Osmanlılar, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları'na çok şey borçluydu.

Her iki devlet de, göçebe Türklerinin gücüyle büyük İran-İslami devlet geleneğini kaynaştırmaya çalıştı. Her ikisi de başarısızlığa uğradı ama haleflerine miras bıraktılar. Selçuklu sistemi Osmanlı sisteminin temelini oluşturdu. Gelecekte, sultanlar *Nizamülmülk* geleneği uyarınca yetiştirilecekti. Selçuklulardan farklı olarak Osmanlılar bir yönetim sistemi oluşturmakta zorlanmadı. Selçukluların Türk-İslam-İran sistemi halihazırda kullanılabilir durumdaydı, sadece üzerinde iyileştirmeler yapmak gerekiyordu. Osmanlılar bu iyileştirmeyi yaptı ve bunu, Balkanlar'ın ve

Bizans'ın kimi uygulamalarını uygulayarak yaptı. Osmanlıların yönetim alanındaki büyüklükleri bundan kaynaklanıyordu zira eklektik bir yapıları vardı. Sultanlar ve hizmetkarları büyük yenilikçiler değillerdi; buldukları şeyi alan ve ihtiyaçlarına göre uyarlayan kimselerdi. Sistemin temel taşlarını oluşturan hiçbir şey yeni değildi; buna, köle ordusu ve yöneticilerinin yetiştirilmesi ile tımar sistemi ve devletin ekonomiye katkısı da dahil. Tüm bunlar başkalarından alınmıştı ve o başkaları, sistemlerini çok iyi çalışır hale getirememişti.

Neyi almak gerektiği ve alınan şeyi işler hale getirmek konusunda bir deha söz konusuydu.

Osmanlının büyüklüğünün bir diğer dayanağı da pragmatizm olarak adlandırılabilecek bir eklektik yapıyı işler hale getirmiş olmasıdır. Sultanlar, kurallar kendi yararlarına değilmiş gibi görünse de, yapılması gerekeni yapıyordu. Osmanlı sultanları İslam'ın kahramanlarıydı. Kişisel inançlarının ne olduğu büyük ölçüde bir sır ama iyi Müslümanlar olduklarını kamuya açık bir şekilde yaptıkları şeylerde gösterdiler ancak gerektiği zaman İslami kurallardan uzaklaşmaktan da çekinmediler. Bunun en iyi örneğini devşirmelerin toplanmasını öngören sistem oluşturuyor. Şeriat, isyan etmeyen Hıristiyanların köleleştirilmesine izin vermiyordu keza çocuklara İslam dinini kabul ettirmeyi de. Buna rağmen sultanlar yasadışı eylemleri yapmakla kalmadıkları gibi bu eylemleri yönetim sisteminin temeli haline getirdiler. Teorik olarak kanuni olmayan ancak esnek davranan din adamlarının onayını alan pragmatik bir sistemdi ve işe de yaradı.

Osmanlıların Balkanlar'ın kralları ve soyluları ile girdiği ilişkiler de kelimenin tam anlamıyla pragmatistti. Bu derece pragmatist olmayan Müslüman hükümdarlar bütün askeri gücün Müslümanların elinde olması gerektiği konusunda ısrarcı olabilirdi zira İslami gelenek bunu öngörüyordu. Osmanlılar ise davaları yolunda başarıya ulaşmak için Hıristiyan vassal krallarını kullanıyordu, hatta Hıristiyan soylulara tımar bile veriliyordu ve böylece aksi durumda kendilerine karşı ayaklanabilecek olanlar ikna ediliyordu. *I. Bayezid* Hıristiyan Avrupası'na sefer düzenlerken Müslüman savaşçıları, Müslüman Anadolu'daki saldırılar için de Hıristiyan vassal birliklerini kullanıyordu. *II. Mehmet* Hıristiyan top yapımcılarını kiralamıştı zira en iyi topları onlar yapıyordu; ayrıca çıkardığı yasalar da Hıristiyan modelleri de esas alıyordu. Pragmatizm sonuç olarak *Bayezid*'e kıyasla *Mehmet*'in daha çok işine yaradı ancak nihayetinde ikisi de pragmatist liderlerdi.

Osmanlıların aldığı pragmatist kararların hepsi Osmanlıların başarıya

ulaşmak için elde olan bütün imkanları kullanmaya hazır olduklarını gösteriyor. Bu anlamda İtalyan şehir devletlerinin muhalefetini ortadan kaldırmak için onlara ticari ayrıcalıklar verildi; Anadolu'daki Türk beyliklerine karşı politika izlenirken savaş, evlilik, korku ve diplomasi araçlarına başvuruldu; Rum din adamlarına toplumları üzerinde önemli bir söz hakkı tanındı ve böylece isyan bayrağı açılmasının önüne geçildi; Balkan prensleri ve diğer pek çoğuyla siyasi anlaşmalar yapıldı.

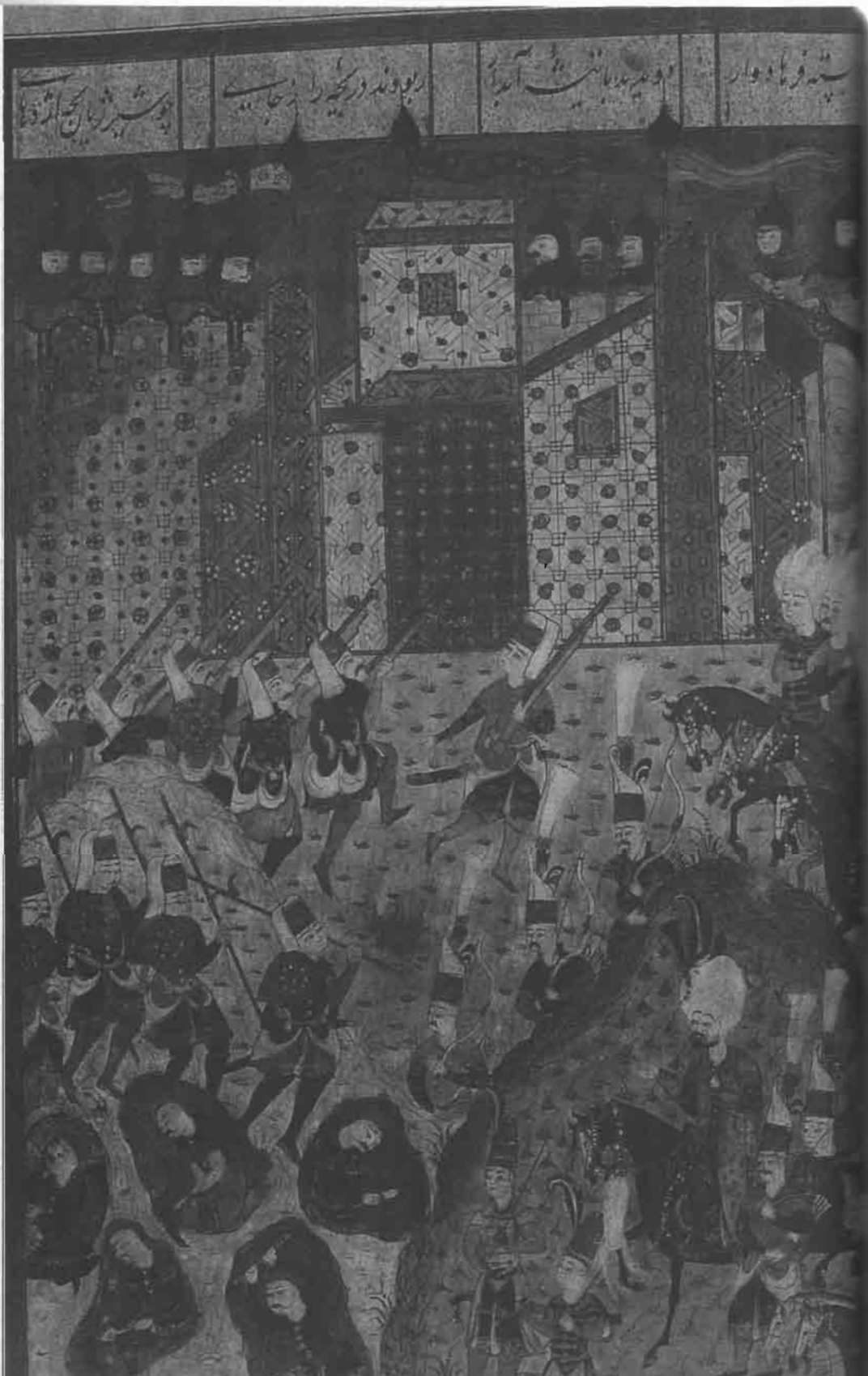
Peki bu ne anlama geliyordu? Sultanlar, sırf yaptıkları hesaba göre davranan ve ilkeleri olmayan insanlar mıydı? Tarih, bize neredeyse bütün başarılı hükümdarların bir yere kadar hesap yaparak hareket ettiklerini gösteriyor keza sultanlar da bu özelliğe sahipti. Acımasızdılar ama zamane hükümdarlarından daha acımasız değildiler; hatta bazılarına göre daha merhametliydiler. Sultanlara ilkesiz insanlardı demek doğru olmaz. Güçlerini İslam'ı daha ileri noktalara ulaştırmak için kullandılar; onlar açısından en güzel ahlakı İslam veriyordu. Adaletin bir hükümdarda olması gereken ilk özellik olduğunu öngören İslami kurala büyük bir bağlılık gösteriyorlardı. Hükümdarlıkları öncesinde anarşinin hüküm sürdüğü fethedilmiş topraklarda İslami yasalar ve diğer devlet kuralları yürürlüğe girdi. Savaşta elde edilen zenginlikler yoksullar için aşevleri kurmakta kullanıldı, hastaneler ve kütüphaneler inşa edildi. Bundan sonraki bölümde de görüleceği üzere pazar yerlerinde dürüst ticaretin yapılması sağlanmaya çalışıldı, liyakat düzeni siyasi ilerlemenin temelini oluşturdu; Müslüman olmayanlara Hıristiyan topraklarında Müslümanlar ile Yahudilerin kavuşamadığı bazı haklar verildi. Sultanlar, ana ilkeleri tahtta kalmak olmasına rağmen ilke sahibi insanlardı.

Bölüm 4

Osmanlı Devleti

Arka sayfa:

Rodos kuşatması. Minyatür resminde Kanuni Sultan Süleyman Osmanlı Ordusu'nun birliklerine komuta ederken görülüyor. Ateşli silahları ve mızrakları ile Yeniçeriler, yayları ile Sultan'ın imparatorluk muhafızları da yayları ile görülüyor; bir şehrin kuşatmasında üzerine fazla iş düşmeyen sipahiler de görülüyor; lağımcılar da hisarların altında tüneller kazıyor. (Süleymanname, Topkapı Sarayı Müzesi, H. 1517)

Osmanlı Devleti

Osmanlı yönetimi bildiğiniz bir yapıda değildi. Kavramlar, yüzyıllar süren efsanelerin eseri olarak akıllarda şekil aldığında ki Osmanlılar için bu durum geçerlidir, efsaneye ilişkin konuları anlamak zorlaşıyor.

Osmanlı yönetimine ilişkin Batıların sahip olduğu izlenim uzaktan edinilmiş bir izlenimdir. Osmanlılar iyi anlaşılamayacak kadar uzaktaydılar. Rönesans döneminde yaşayan Avrupalılar için Osmanlı devleti, 'Büyük Türk' olarak anılan sultanın gücü elinde tuttuğu esrarengiz bir yapıydı. Önlerine ne gelirse fetheden gaddar sultan imajına paralel olarak ortaya atılan bir Oryantal Despotizm terimi hayat buluyordu. Avrupalıların gözünde Osmanlı sistemi, baştaki hükümdarın heveslerine göre yönetilen, hadım ağaların sultanın hoşuna gitmeyen şeyleri yapan yetkililerin kafasını uçurmasından keyif aldığı ve belki de aynı şeyin kendi liderlerinin başına gelmesini diledikleri bir yönetimdi. Osmanlı yönetimi böyle değildi. Batıda daha sonra ortaya çıkan imajın bir paraleli olarak yolsuzluğa bulaşmış ve ataletin yıkımı beraberinde getirdiği bir yönetim de değildi. Batıda, bu defa Osmanlılara saygı duyanların yaydığı imajın bir pareleli olarak liyakat sisteminin hakkıyla uygulandığı ve bir kişinin sadece yetenekleri doğrultusunda yükselebildiği bir yönetim de değildi.

Osmanlılar hakkındaki tüm bu izlenimler ve benzerleri kısmen doğruluk payı taşıyor. Sultanlar gerçekten de büyük savaşçılardı; Hıristiyan Avrupa korkudan titrerdi. Öte yandan Osmanlılar fethettikleri toprakları 5 yüzyıl boyunca ellerinde tutmayı bilen basiretli yöneticilerdi. *I. Selim* gibi kimi büyük sultanlar gerçekten acımasızdı ve devlet işleri gerektirdiğinde gaddar da oldular. Kimileri de *Selim*'in babası *II. Bayezid* gibi dindardı ve filozofça bir karakterleri vardı ve bu haliyle fetihlerden ziyade imparatorluğun içişlerindeki ilerlemelerle daha ilgiliydiler. Bazı yöneticiler gerçekten yolsuzluğa bulaşmıştı ama acaba onları eleştiren Batılılardan daha mı çok yolsuzluğa bulaşmışlardı? (Belediyelerdeki inşaat ihalelerinin nasıl dağıtıldığı konusunda acaba kim başkasını suçlama gücünü kendinde bulabilirdi?) Öte yandan en iyi zamanlarında Osmanlı aşağı yukarı liyakat düzenine

göre idare ediliyordu ama bir Veziriazamın oğlunun yönetim kademelerinde görev alma şansı bir köylünün oğluna kıyasla daha yüksekti.

Özetle, Osmanlı'nın karmaşık bir yapısı vardı; bazen siyasi olarak etkinken, bazen değildi, her zaman kolay bir şekilde anlaşılır olmuyordu.

Başlangıç

İlk Osmanlı yönetimini askeriyeden ayırmak mümkün değildi. İlk Osmanlı liderleri komutan olarak yeteneklerini sergiledikleri için lider ya da yaygın adıyla 'han' olarak seçiliyordu; Osmanlılar bu anlamda eski Türk geleneğini sürdürdü. Osmanlı liderlerinin siyasi danışmanları da askerlerin başına geçen kişilerdi. Göçebe köklerine çok yakın duran bir devlette devlet işlerine bakan bir yetkili ile bir komutan arasında ya hiçbir fark bulunmuyordu ya da bu fark çok azdı.

Osmanlılar yeni toprakları fethettikçe Bizanslıların yanı sıra Araplar ve İranlılar ile karşı karşıya geldiler; bu güçlerin yerleşik yönetim anlayışları bulunuyordu; Bizanslılar Roma ve Yunan geleneğinin devamıydı; Araplar ile İranlılar da İslami yönetim geleneğini sürdürüyordu. Osmanlılar zaman içinde göçebe kökleri ile alakası olmayan bir yönetim biçimi geliştirdi. Ortadoğu ve Bizans geleneğinde olduğu gibi, hükümdar, yönettiği kişilerden daha kopuk bir hale geldi, ayrıca bürokratik bir yapıya da dayanmaya başladı. Saray seremonisi giderek İran tarzına benzedi; sultanların ve hizmetkarlarının kıyafetleri kaba kumaşlardan ipeğe evrildi. Öte yandan Osmanlılar göçebe Türk köklerinden hiçbir zaman tam anlamıyla kopmadı. Sultan her zaman 'Han ya da Han oğlu' olarak anıldı; geçit törenlerinde ise sultan ve yardımcıları da bindikleri atların kuyruklarıyla diğerlerinden ayrılıyordu; Orta Asyalı atalarında da atların kuyrukları liderliğin bir göstergesiydi. Askeriye ve liderlik uygulamaları açısından bazı Türk gelenekleri imparatorluğun sonuna kadar ayakta kaldı ancak Orta Asya'daki göçebe Türklerin büyük bir imparatorluğa yakışan bir hazinesi ya da vergilendirme sistemi bulunmuyordu; göçebe Türkler ayrıca çiftçileri ve tüccarları nasıl yöneteceklerini de bilmiyorlardı. Bu alandaki uygulamalar için Türklerin İranlılarlardan, Araplarlardan, Bizanslılarlardan ve diğerlerinden öğrenecek şeyleri vardı.

Osmanlılar bazen diğer kültürlerden ödünç şeyler aldıkları için eleştiriye uğrarlar; kendilerine ait bir idareci zekasına sahip olmadıkları ama başkalarından ödünç almaya zorlandıkları söylenir. Osmanlıların yönetim alanında yepyeni uygulamalar geliştiren yaratıcı bir niteliğe sahip olmadıkları

doğrudur. Adapte ettikleri her şey başkaları tarafından denenmişti; bazen en iyi yönetim uygulaması bulunana dek deneme yanılma yöntemine bile başvurulduğu olmuştu. Osmanlıların dehası farklı sistemleri kaynaştırma, değiştirme ve geliştirme konusunda kendisini gösteriyordu; işleyen bir yönetimi bu yolla kuruyorlardı. Osmanlılar başarılı bir eklektik yapıya sahipti; en iyi olduğunu düşündükleri şeyi alıp uygulamaya koyuyorlardı. Bu arada şunu teslim etmek gerekiyor ki eskilerden ve diğer yönetimlerden ödünç alıp kullanma yeteneği başarılı yönetim sistemlerinin alamet-i farikası olagelmiştir. İşe yaradığı başkalarının yönetimi altında ispatlanan bir şeyi değerlendirmeye almamak sadece akılsız yönetimlerin yapacağı bir iştir.

Osmanlı yönetiminin kendine has biçimini Türk, Bizans, İranlı ve geleneksel İslami bileşenler oluşturuyordu; bu bileşenler Osmanlı yönetim sistemi içinde birleştirilip değişikliğe uğratılıyordu. Türk bileşeninin nereden kaynaklandığı rahatlıkla görülebilir zira Anadolu'ya atlarıyla göç eden ve nihayetinde imparatorluğu kuran temel yönetim biçimi buradan geliyordu. Belki de Türk yönetim sisteminden geriye kalan en önemli unsuru liderliğin temelini liyakat ve yeteneğin oluşturması gerektiği düşüncesiydi. Çetin koşullarda yaşayan göçebeler en büyük başarılarını yeteneklerine göre seçilen liderlerin peşine düştüklerinde elde etmişlerdi. Osmanlılar da bilerek böyle bir yöntemi benimsedi. Bu ilke her zaman uygulanmasa bile, esas olarak yüksek düzeylerde görev almak için önce alt düzeylerde başarılı olmak gerektiği düşüncesini benimsediler. (Aynı dönemde Avrupa'da yükselmenin esasları göz önüne alındığında bu hakikaten kayda değer bir niteliktir.)

Osmanlı devletine 'Bizans yönetim bileşeni'nin katılması Osmanlıların Bizans topraklarını fethiyle gerçekleşir. Osmanlıların, Bizans'ın vergi sistemi ile tapu kayıt sistemini başlangıçta benimsemesi hem bir gereklilikti hem de uygun koşullar sunuyordu. Osmanlıların gerçek anlamda sicil memurları ya da vergi sistemleri bulunmuyordu ama yeni ele geçirdikleri toprakları ellerinde tutacaklarsa bunu yapmak zorundaydılar. En bariz çözüm Bizans kayıtlarını, kayıt tutma yöntemlerini ve hatta Bizans bürokratlarını bünyeye dahil etmekti. Bu geçici bir çözümdü ama kurulan Osmanlı sistemi üzerinde izlerini bıraktı.

Osmanlı Sultanları, hükümdar olarak son Roma ve Bizans imparatorlarından etkilendi ve onları örnek aldı; söz konusu hükümdarlar halktan kopuk liderlerdi ve bu sıkıntı yaratıyordu; aynı zamanda halkın hayranlık, korku ve saygıyla baktığı insanlardı. İmparatorlar aynı zamanda kainatın

liderleri olarak görüyorlardı kendilerini, benzer bir şekilde Osmanlı sultanları da aynı iddiayı taşıdı. *II. Mehmet*'in Bizans İmparatorluğu'nun son fatihi olarak Han ve Sultan sıfatlarının yanı sıra Kayzer adını da kullandığı bilinir. Bundan başka Osmanlı sultanının seçebileceği tek model Selçuklu sultanları veya *Cengiz Han* gibi Moğol liderleriydi. Moğollar yerleşik bir imparatorluğa model olabilecek nitelikte değildi ve Selçuklu hükümdarların halktan uzak olması Bizans modelinin ideal olma niteliğini artırıyordu.

Osmanlılar, çok güçlü ve bir o kadar kopuk sultan geleneğini Selçuklulardan olduğu kadar Bizanslılardan da aldı. Osmanlılar, vezir geleneğini de Selçuklulardan aldı. Vezirler bürokrasiden sorumluydu. Selçuklular ve önceki İslami hanedanlıklardan alınan birçok yönetim unsurundan bir diğeri de köle ordusuydu. Teorik olarak böyle bir güç sadece efendisine yani hükümdara sadık olacaktı, öte yandan diğer güçler, geldikleri bölgelere veya yerel liderlerine vs. sadık olabilirlerdi ve dolayısıyla bütünüyle güvenilir olamayacaklardı. Osmanlılar eski bir Selçuklu yöntemine başvurdu ve bu güçleri Yeniçeri Ocağı olarak düzenledi.

İmparatorluğun meşruiyeti ve yasaları esas olarak İslam dinine dayanıyordu; teolojik olarak da imparatorluk İslam'a bağlıydı. *I. Selim*'in Mısır'ı ve Suriye'yi fethi sonrasında İslam'ın Arap dünyasında uygulandığı haliyle etkisi Osmanlı İmparatorluğu üzerinde daha güçlü oldu. İstanbul İslam'ın yeni başkenti oldu. Sultanlar Sünni İslam'ın koruyucuları oldu. İslam, Osmanlı saray hayatı ve yapısına öyle bir nüfuz etti ki yönetim ile dini birbirinden ayırmak mümkün olmuyordu; yönetim, İslami ideallere bağlıydı.

Yönetimde Osmanlı Teorisi

Genel bir ifadeyle, çağdaş hükümetlerden ve de özellikle demokratik hükümetlerden halkın isteyip de yapamadığı şeyleri yapması beklenir. Dolayısıyla, hükümetler okullar yapar, refahı sağlar, iş dünyasını düzenler ve her türlü insan davranışına sınırlamalar getirir. Dolayısıyla çağdaş yaşamın hükümet tarafından donatılmadığı, idare ve kontrol edilmediği, izlenmediği veya herhangi bir şekilde müdahale edilmediği bir kısmını hayal etmek güçtür. Gerek tasarım gerekse uygulama açısından Osmanlı yönetimi böyle değildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun temelini İslam oluşturuyordu. Yönetimin meşruiyeti ve ideolojisi dinle sıkısıkıya bağlıydı. Sultanlar, Türk olmalarına, köklerini Orta Asya'ya kadar takip edebilmelerine, Türkçe konuşma-

larına, imparatorlukları Türk askerlerinin üzerinde yükselmesine rağmen bir Türk imparatorluğu olduklarını iddia etmedi. Bunun yerine imparatorluklarını, aralarında Emevi, Abbasi ve Selçuklu imparatorluklarının bulunduğu bir dizi Müslüman imparatorluğundan biri olarak sundular. Sultanlar İslamiyet'in liderleri sıfatıyla görevlerini ciddiye aldı. Konumları onları İslam'ı, yasalarını ve kutsal mekanlarını korumaya zorunlu kılıyor; kendilerini İslam davasını yaymakla görevli sayıyorlardı. Kendilerini İslam yasa ve geleneklerine bağlı hissediyorlardı; bu geleneklerin bir sonucu olarak Hıristiyan ve Yahudi tebaasının dinlerini özgür bir şekilde hayata geçirebilmeleri öngörülüyordu. (Aynı dönemdeki Hıristiyan hükümdarlar çok farklı davranıyordu; söz konusu hükümdarlar diğer bütün dinlerin ortadan kalkması gerektiğini düşünüyordu.)

Osmanlı devletinin işlevsel teorisi çok basitti: Halk vergilerini öder sultan da bunu toplardı. Sultan buna karşılık olarak devleti ve halkını korur, İslam'ı savunur ve gerekli gördüğü hizmetleri ifa edip sivillerin de kullanabileceği askeri yolların inşası gibi işleri üstlenirdi. Bugünden bakışla yetersiz görülse de aynı durum yakın tarih öncesi dönemde hüküm süren tüm monarşiler için geçerliydi. Osmanlılar olsa olsa konumlarını dürüstçe kabul etme yoluna gidiyordu. 19. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetenler ile yönetilenler teorik olarak birbirlerinden tamamen kopuktu. Sultana hizmet edenlere ilk sultan olan *Osman* ile birlikte olan anlamında Osmanlı deniliyordu. İngilizcede buna egemen sınıf denir ancak Osmanlı terimini ifade etmek için iyi bir tamlama değil, zira 'sınıf'ın iktisadi bir çağrışımı bulunur ve Osmanlı'daki egemen sınıf hiçbir zaman ekonomik çıkarlar çerçevesinde oluşmamıştır. Osmanlıların ilk kullandığı terim 'askeri' idi; bu imparatorluğun askeri köklerine ve yönetim içinde devam eden önemine işaret ediyordu.

Öte yandan 'askeri' terimi kılıç kuşanmak yerine evinde din kitabını okumayı tercih eden din adamlarını da kapsıyordu zira bu kişiler de ordu içinde görev yapıyordu. Tarif etmek için hangi terim kullanılırsa kullanılsın bu 'üst sınıf'ın halktan ayrı olduğu düşünülürdü. İmparatorluktaki diğer herkese reaya ("sürü" anlamına gelen bu kelime daha sonra sadece Müslüman olmayanları tarif etmek için kullanılır oldu) denirdi; sultan sürüyü kurtlardan korur ve yünlerinden yararlanırdı. Bu kesim yönetimde yer almazdı ve alması da beklenmezdi.

Belki Osmanlı yönetiminin işlevsel teorisi antipatik ve katı yürekli gelebilir ama İslam'ın gereklerinin, aksi takdirde duygusuz olacak bir devleti yumuşattığını hatırlamak gerekiyor. Konumu ne kadar yüksek olursa olsun

dinin gözünde sultan da sıradan biri gibiydi, keza o da diğer herkes gibi görevleri ve sorumlulukları olan ve ahiret gününde hesap vermesi gereken biriydi. Diğerleri gibi o da Tanrı'nın ona sunduğu kaynaklar esas alınarak hesap verecekti; sultana çok fazla verildiği için Tanrı tarafından çok daha fazlasını yapması beklenirdi. Sultanın keza yönetimindeki diğerlerinin de dinin bir gereği olarak hayırsever kimseler olmaları gerekirdi keza yönetimindeki diğerlerinin de. Dolayısıyla sultanlar ve saraydakiler yoksullar için imaretler, hastalar için hastaneler, çeşmeler ve halk için diğer yapıları inşa ettiler. Camii gibi hayır için yapılan işlerin bazıları sadece Müslümanlara yönelikti. Mahallelerde yapılan kuyu ya da çeşme gibi bazı yapılar ise herkes içindi. Bütün Müslümanlar ve haliyle bütün Hıristiyanlar ve Yahudiler Tanrı tarafından dünyaya adaleti yaymakla görevlendirilmişti. İslam hukuk teorisi adaletin gerekliliği ve dinle sıkı bağını ortaya koyar. Elindeki güç nedeniyle adaleti kolayca en ileri düzeyde tecelli ettirebilecek olan kişi olarak sultanın özel bir sorumluluğu vardı.

Sultanların ve yönetimlerinin, İmparatorluk çapında halkın günlük yaşamını etkileyen faaliyetleri de vardı. Makul olan düşünce, pazara müdahale edilmesini öngörüyordu. İmparatorluğun pazarları iyi işlemezse vergi gelirleri düşerdi. Dolayısıyla sultan pazarları müfettişler aracılığıyla denetler, tartıların ve ölçülerin doğru kullanıldığını tespit eder ve hileye karşı önlem alırdı. İş hayatının akıcı ve doğru bir şekilde işlemesinin sağlanması sultanın ekonomik çıkarlarının bir gereğiydi. Adaletin sağlanması da sultanın görevlerinden biriydi. Fiyat istikrarının adalet ve düzgün bir ekonomik yaşam açısından son derece gerekli olduğu düşünülürdü. Dolayısıyla sultanın yönetimi, en azından teoride, meslek loncalarının adil fiyatlar uyguladığı istikrarlı bir ekonomik sistemi desteklerdi. İmparatorluk tebaasının büyük bir bölümü çiftçiydi ve çiftçilere de hakkaniyetli davranmak adaletin bir gereğiydi. Köylülere düzgün bir şekilde davranılması da sultanın çıkarınaydı; aksi takdirde köylüler topraklarını terk eder ve bu da vergi gelirinin kaybedilmesi anlamına gelirdi.

Böylece aklıselim ve adalet kol kola çalışır hale gelirdi, en azından teoride böyleydi. Gerçekte ise tüm büyük yönetimlerde geçerli olduğu üzere, bazen ne adalet ne de aklıselim hakim kılınamazdı. Sorumluluk sultanın omuzlarındaydı.

Sultan

Osmanlı sultanlığı uzun zamandır hükümdarlık mitolojisinin bir parça-

sını oluşturuyor. Rönesans döneminden itibaren Avrupalılar sultanın sahip olduğunu düşündükleri pozisyon hakkında (sınırlı bilgilerle) araştırma yaptı. Haremden (genellikle hayal ürünü ve sansür edilmemiş bir şekilde tarif edilmiş) takipçilerinin hayatları ve ölümleri üzerindeki söz hakkına kadar her şey Avrupalıların ilgisini çekti. Beklenebileceği gibi sultan hakkında "bilinen" şeyler saçmalıktan fazlası değildi ama ortada son derece önemli bir insan ve taht olduğu düşüncesi isabetliydi.

Osmanlı sultanları güçlerini çok eski zamanlardan beri var olan büyük bir kral imajından alıyordu. Babil zamanlarından Bizans'a uzanan zaman diliminde Balkanlar ve Ortadoğu'daki devlet gücüyle koşulsuz bir otoriteye sahip olan ve Tanrı tarafından görevlendirilen bir hükümdar düşüncesi paralel gitti. Osmanlı sultanlığı sembolü Balkanlar ve neredeyse tüm Ortadoğu'daki siyasi hayatın merkezindeydi. Türklerin Han'ıydı; İslam'ın lideri ve Bizans İmparatorluğu'nu fethettiği için Kayzer'in halefiydi. Yüzyıllar boyunca süren hükümdarlık beraberinde güçlü bir prestiji ve ağırlığı taşıyordu; sultanlık o kadar uzun süre ayakta kaldı ki Osmanlı sultanının olmadığı bir yönetim düşünülemez olmuş olmalı. Bu, Roma Katolik Kilisesi'ni *Papa*sız düşünmek gibi bir şeydi. Bu prestij, imparatorluğun ayakta kalması için önemli nedenlerden biriydi. İsyankarlar darbe yapıp bir sultanı yerinden edip bir başkasını tahta geçirebilirdi ama sultanlığı sona erdirmeyi hayal bile edemezlerdi.

Sultan Osmanlı sisteminin kuramsal merkezini oluşturuyordu; böyle bir şeye Batı'da neredeyse hiç rastlanmıyordu. Ortaçağda Avrupalı kralların gücünü soyluların ayrıcalıkları güvence altına alıyordu. İlerleyen zamanlarda başbakanlar parlamentoya karşı sorumlu olmaya başladı; başbakanı da parlamentolar seçiyordu. Amerika Birleşik Devletleri'nde başkan iktidarını kongre ve mahkemeler ile paylaşmaya başladı. Teorik olarak sultanın gücünü sınırlandıracak bu tür kurumlar bulunmuyordu. Aslına bakılırsa gelenek ve İslami egemen yapı sultanı bile dizginliyordu ama teoride sultan en mutlak güçtü.

Sultanlar oturdukları tahtın doğasından da güç alıyordu. Sultanın, hükmedenlerin üzerinde bir hükmü vardı ve en büyük gücünü buradan alıyordu. Atamalar konusunda sistem ona mutlak bir yetki veriyordu. Osmanlının tüm sivil ve askeri yetkilileri sultanın istekleri doğrultusunda faaliyette bulunuyordu. Bunun da ötesinde yöneticilerin büyük bölümü hukuki olarak özgür bile sayılmıyordu, hakları İslam kuralları uyarınca güvenceye alınıyordu alınmasına ama onlar sultanın sahip olduğu kölelerdi (kapı kulapıkulları/devşirme). Bu durum onların hayatları ve malları üzerindeki

tasarruf yetkisini sultana veriyordu ve emirlere itaat etmemeleri halinde sonuçları gerçekten ağır olabiliyordu. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi dinlerinin liderleri sultanın köleleri değildi ama onun atadığı kişilerdi ve her an yerlerinden olabilirlerdi. Sultan İslam'a aykırı olmadığı sürece bağlayıcı nitelikli yasalar çıkarabilirdi.

Bir tek onun buna yetkisi vardı. Dolayısıyla kanunu o çıkarıyordu; uygulama da onun adına yapılıyordu. Daha da önemlisi, sultan bütün orduların başkomutanıydı, keza kanun yapma yetkisi, taleplerine uyulmasını sağlayacak bir askeri gücün olmadığı durumda pek işe yaramayacaktı.

Uygulamada Sultan'ın gücü teoride olduğundan çok daha azdı. Yetkisinin büyük bölümünü gerekliliklerin yerine getirilmesi için görev dağıtımı yapmaktı ama kendi adına işlem yapan herkesin ne yaptığını denetleyecek durumda değildi. Bilginin zor toplandığı bir dünyada sultan tüm olup bitenlerden haberdar olamazdı, keza gelen bilgileri kağıda döken katipler de efendilerinin olup bitenlerin tamamından haberdar olmasını istemeyebilirdi. Bilgi, iktidar sahibi olmak için her zaman gerekli oldu ve bilgiye kolay kolay ulaşılamamıştır. Bürokratik yapıyı yönetenler, sultanın kulağına sadece istedikleri şeylerin gitmesini sağlayabilirdi.

Sultan aynı zamanda gelenek ve yasalarla sınırlıydı. İslam da sultanın mutlak iktidarını sınırlandırıyordu. Egemen din sınıfının liderlerini, yasa metinlerini kağıda dökenleri sultan seçiyordu; kadıları da o görevlendiriyordu. Ne var ki İslam kuralları Osmanlıların ortaya çıkışından yüzyıllarca önce yasalaştırılmıştı. Bunlar sultanın uyması gereken yasalardı. Evlilik, boşanma ve miras gibi alanlarda yasaları değiştiremezdi oysa günümüzün hükümetleri bu alanda rahatlıkla faaliyet gösterebiliyor. Öte yandan daha önce de belirtildiği üzere, sultan, yasaları esnetme gücüne sahipti ancak bunu yapabilmesi için kendi seçtiği din adamlarının desteğini almak zorundaydı. Geleneksel yönetim yöntemlerine de sadık kalınması gerekiyordu. Askeriyeye ikramiyelerini dağıtmayan bir sultan öldürülebiliyordu ki ve bunun örneklerine ilerleyen yıllarda rastlandı. Takipçilerinin beklentilerine uygun davranmayan sultanlar tahttan uzaklaştırılabiliyor ve onun yerine Osmanlı ailesinden bir başkası getirilebiliyordu.

Sultan'ın iktidarını İmparatorluğunun boyutları da sınırlandırıyordu. Başkent ile vilayetler arasındaki uzun mesafeler ve haberleşmedeki zorluklar, vilayet yönetimlerinin başında bulunanlara geniş bir özgürlük veriyordu. Irak'taki bir yönetici karar alması için sadece çok önemli konuları sultana bildiriyordu ve bu da zaten yeterli zaman olursa yapılıyordu. Osmanlı Ordusu'nun saldırıya çıkma tehdidi vilayet yöneticilerini başkaldırmaktan

caydırıyordu ancak bu pek çok konuda onların vilayetin fiili liderleri olduğu gerçeğini değiştirmiyordu.

"Egemen Sınıf"

Osmanlı Devleti'ni yönetenlere "egemen sınıf" deniyordu. Bu terim iktisadi bir sınıfa işaret etmiyor ama sadece sultanla kurdukları ilişki nedeniyle gücü elinde bulunduranları tarif etmek için kullanılıyordu. Bunlar sultanın adına iktidarı kullanan kesimin üyeleriydi. Bu haliyle egemen sınıfı yaptığı şey tarif ediyordu: İmparatorluğu ve İslam'ı savunup gelirleri denetim altında tutmak.

Osmanlı yönetim kadrosu ilk başta oba reislerinden geliyordu; bu kişiler *Osman* ve *Orhan Gazi*'nin ordusunda görev yapıyorlardı. Söz konusu oba reisleri özgür iradelerinin bir eseri olarak *Osman*'ın yanında duruyordu zira *Osman* yiğitliğini ispatlamış bir liderdi. Oba liderleri ve daha sonra onları izleyen Türk liderleri çoğu zaman Türk önde gelenleri olarak anılıyordu ve bir tür aristokrat nitelik taşıyordu; bir başka deyişle Türk soylularıydı bunlar. (Türk soylular terimi biraz kafa karıştırıcı bir niteliğe sahip çünkü Avrupalı soylular gibi algılanmalarına yol açıyor; Avrupalılar bu açıdan Türk soylulara benzemiyordu. Liderlerini tanımlamak için kullanılan sözcük kaba hatları ile "reis" olarak çevrilebiliyor.) Osmanlılar saltanatlarının başından itibaren Türk ileri gelenlerini ve askerlerini mülkle destekledi. Söz konusu mülk ile Türkleri hem besledi hem giydirdi; bu onları göçebelikten daha iyi koşullarda yaşatıyordu. Türk askerleri savaşta elde edilen ganimetle de geçimini sağlıyordu; bu durum imparatorluğun özellikle ilk iki yüzyılında böyleydi. Silahlarına sarılıp kendilerine savaş emrinin verilmesini sabırsız bir şekilde bekliyorlardı; savaşa gitmesi için sıklıkla sultana baskı yapıyorlardı.

15'nci yüzyıla kadar Türk askeri liderleri sultandan sonra devletin en önemli insanlarıydı. Fethe çıkan Osmanlı Ordularını idare ediyorlardı; kimileri vezir oluyordu. Ancak sultan onların gücünden çekiniyordu ve köle ordusu ile onları dengelemeye çalışıyordu.

İmparatorluk genişleyip yerleşik bir devlet haline dönüşürken sultanlar giderek artan bir şekilde eski köle-asker ve köle-yönetici sistemine dayanır olmuştu; söz konusu bu grupları Selçuklular ve diğerleri de kullanırdı. Yerel düzeyde oba üyeleri liderlerine bağlılık hissedebilecekken köleler sadece sultana sadakat hissedecek diye düşünülürdü. Bu kölelere iyi davranılıyordu ve önemli mevkilere getiriliyorlardı; iyi bir yaşam sürmeleri,

yükselmeleri sultanın elindeydi; sultandan ayrıcalık da elde etmek istiyorlardı. Bu köleler çoğu durumda köle pazarlarından alınmıyordu. Kimileri savaşta esir düşen eğitimli asker ve liderlerdi ve sultanın hizmetine sunuluyorlardı. Daha sonra uygulanan devşirme sisteminde sultanlar yetenekli ve zeki çocukları bulup onları yanlarına aldırdı; bu çocuklar sultanın Hıristiyan tebaasının çocuklarıydı. İslam kurallarına aykırı olarak bu çocuklar Müslüman olarak yetiştiriliyor, Osmanlı geleneği ve dili öğretiliyordu ve sıkı sınavlardan geçiriliyorlardı. En yetenekli olduğu belirlenenler daha üst mevkilere getirilmek üzere eğitiliyordu; geriye kalanlar Yeniçeri Ocağı'na ve diğer askeri birliklere alınıyordu. Sultanın kölelerine kapıkulu deniyordu; daha sonra onlara kısaca devşirme denildi.

"Kölelik" akıllara Yeni Dünya'daki, Afrikalı köleleri getirebilir. Osmanlı yönetim kademelerindeki kölelik çok farklıydı keza genel hatlarıyla İslam bünyesindeki kölelik farklılık arz ediyordu. Devşirmeler imparatorluğun yöneticisi haline gelebilecek kişilerdi; sultandan sonra ikinci adam olarak Veziriazam bile olabiliyorlardı. Dolayısıyla köle statüsü nedeniyle sahip oldukları dezavantajlara gerçek bir iktidar, çoğu zaman da büyük bir refah ve rahat bir yaşam eşlik ediyordu. Öte yandan sultanın köleleri tam olarak sultanın elindeydi. Herhangi bir yargılama olmadan ellerinden malları alınabilir, hapse atılabilir hatta öldürülebilirlerdi; kaderleri sultanın iki dudağı arasındaydı.

Özgür tebaa üyelerine kıyasla hukuki olarak neredeyse sıfır düzeyinde bir koruma altındaydılar.

Başlangıçta devşirmeler Türk ileri gelenlerine karşı yararlı bir dengeleyici güç konumundaydı. Sultan bir grubu diğerine karşı kullanabilirdi. Öte yandan devşirmeler İmparatorluğun mali yapısı üzerinde rakiplerine göre çok daha avantajlı (ileride ayrıntıları anlatılacaktır) bir konumdaydı; sultana da çok daha yakındılar. 15. yüzyılda devşirmeler Osmanlı yönetimini ele geçirmeye başladı, bunu eski Türk önde gelenlerini devre dışı bırakarak gerçekleştirdiler. Sultan onlara bel bağlar olmuştu keza devşirmeler de sultana bağlıydı. Türk liderler giderek artan oranda kendi alanlarına çekilmeye başladı. Bunu izleyen yıllarda onlar ve halefleri gerçek anlamda yerel güç haline geldi; yerel sonunlar sultanın birincil önceliklerini oluşturdu, sultanın dilekleri ise ikinci sıradaki yerini aldı.

Süleyman Döneminde Saltanat

Gerek Türkler gerekse Avrupalılar *Muhteşem Süleyman* dönemindeki

kurutacak, kuyuları zehirleyecekti; böylece Osmanlı Ordusu'nun önünde kaynakları kurutulmuş topraklar kalacaktı. Bu, etkili bir savunma taktiğiydi; bu taktik Osmanlı Ordusu'nu İran'ın ana topraklarından uzak tuttu. (*Selim*'in halefi olan *Süleyman* da Doğu Anadolu'da çok az ilerleyebilmişti.) Safeviler hükümdarlıklarını Osmanlı topraklarına yayacak herhangi bir girişimde bulunmadı. *Selim*'in Doğu Seferi Safevilerden kaynaklanan ana tehdidi ortadan kaldırdı ancak bunu izleyen on yıllar boyunca Safeviler Osmanlı'nın güçlü bir düşmanı olarak kaldı.

Memlûkler ve Osmanlıların Arap Topraklarını Fethi

Osmanlıların ve Safevilerin yanı sıra Ortadoğu'nun en büyük gücü Memlûk İmparatorluğu'ydu. Mısır, Suriye ve Batı Arabistan topraklarını elinde bulunduran Memlûk devletini bir Batılı'nın anlayacağı dilden tarif etmek son derece güçtür. Memlûk, kölelerin hüküm sürdüğü bir imparatorluktu.

Askeri köleler (Arapçada memlûk "sahipli" demektir) Ortadoğu'da oldukça yaygındı. Kimileri yüzyıllardır süren bir geleneğin uzantısı olarak o toprakları fethedenlerin köleleriydi zira savaş esiri olarak ele geçirilmişlerdi. Kimileri köle pazarlarında çocukken satın alınmış ve asker yapılmıştı. Hükümdarlar, askerleri şahsi köleleri olarak tutuyordu; onlara güvenebileceklerini düşünüyorlardı; çünkü köleleri bütünüyle kendilerine bağlıydı; en azından teoride böyleydi. Hükümdarların durumu iyiye giderse kölelerin de öyle oluyordu. Hükümdarın gücü azılırsa köleler de onunla birlikte sıkıntı çekiyordu. Dolayısıyla kölelerin sadık kaldığı varsayılıyordu. Osmanlıların köle ordusu olan Yeniçeriler için de durum aynıydı; aynı durum Memlûkler için Mısır'da geçerliydi. Köleler sahiplerine baş kaldırdıklarında zorluklar yaşanıyordu. Bu durum Mısır'da 13. yüzyılda yaşandı. Mısırlı köle askerleri, Haçlı Seferleri'ne karşı direnen *Selahaddin* hanedanlığının son üyesini tahttan indirdi ve Mısır'da denetimi ele geçirdi.

Memlûkler, bağımsızlıklarını ilan edip kendilerini Mısır'ın yeni yönetici sınıfı olarak ilan etmek yerine, köle olarak kalmayı tercih ettiler ve Memlûk hanesi adı altında yapılanarak kendi ailelerinin köleleri haline geldiler. Her bir hane sürekli olarak yeni köleler satın aldı ve onları savaş sanatlarında eğitti ve haneye sadık kalmayı öğretti ve 'aile'ye dahil etti. Haneler kendi liderlerini seçti ve en güçlü Memlûk ya güce başvurarak ya da siyaset yoluyla denetimi ele aldı. Aileler, üyelerinin yaşamları ve ölümleri ile ilgili kararları aldı ve üyelerden sadakat beklendi. Aileler birbirlerinden ayrılan niteliklere sahiptiler ve bu farklılık farklı bir dili konuşmaya

kadar varıyordu; bu dile Memlûk Kıpçak deniyordu ve bu dil ilk köleler olan Kıpçak Türklerinin diliydi. Kendi kendilerine yeten birimler olarak toplumdan ayrılan haneler farklı kimliklerini korumak için her yola başvuruyordu. Memlûklerin oğulları bile kolay kolay Memlûk olamıyordu ve durum yönetimde ya da orduda bile yer alsalar değişmiyordu.

Memlûk kölelerini Yeni Dünya'daki (ç.n. Amerika) kölelerle karşılaştırmak yanıltıcı olabilir. Tek ortak noktaları bireysel özgürlüklerinin olmayışıydı. Memlûkler iktidar sahibiydi ve belli bir mal varlıkları vardı, oysa bu hak güney ve kuzey Amerika'daki kölelere tanınmıyordu.

Beklenebileceği gibi Memlûk sistemi kendini Mısır ya da Suriye'deki halklara sevdirmedi (Suriye de 1260'lı yıllarda Memlûklerin eline geçmişti). Memlûk düzeni, göreceli bir barış ve Memlûk İmparatorluğu'nun konumu nedeniyle dengede kalabildi. Doğu ile Batı arasındaki ana yollar üzerinde konumlanan Memlûklerin hazinesi ve nüfusu ticaretten kazançlı çıktı.

Mısır'da baş gösteren kıtlık ve veba salgını nedeniyle istikrarlı ortam 14. yüzyılda son buldu. *Timur*'un 1400 yılında Suriye'yi istila etmesi ekonomisine onarılamaz bir zarar verdi; *Timur*'a karşı yapılacak savunmanın maliyeti hem devleti hem de halkı iflas ettirdi. 1400 yılından itibaren devletin kuzey sınırları sürekli bir tehdit altında kaldı ve bu tehditlere karşı hazırlıklı olmak için konulan özel vergiler ve yapılan müsadereler halkın belini büktü. Memlûk yönetim sisteminin 15. yüzyılda aldığı şekil de düzensizliğe katkıda bulundu. Her bir Memlûk sultanı kendisine bağlı Memlûkler tarafından destekleniyordu. İktidar mücadelesi sonunda söz konusu kişi öldüğü zaman yeni sultan eski Memlûkleri devre dışı bırakıyordu ve bunun yerine kendi Memlûklerini ediniyordu. Devlet istikrar içinde değildi. Memlûk sistemi genel nüfus içinde sadakat geliştirilmesi esasına dayanmıyordu. Devletin yapısı gereği yerel nüfus yönetimin dışında kalıyordu. Devletin gelirlerini esas olarak Memlûkler istismar ediyordu. Memlûk düzeni tarihe cömert bir yönetim biçimi olarak geçmedi.

I. Selim becerikli bir strateji uzmanıydı. Safeviler ve Moğollar olmak üzere Doğu'da iki düşmanı vardı ve *Selim*'in kiminle ne zaman savaşacağına çok iyi karar vermesi gerekiyordu. 1516'da doğuya yöneldiği zaman yine Safevilere mi yoksa güneye yönelerek Memlûklere mi saldıracağı bilinmiyordu. Bu iki güç arasında karşılaştırma yapmak gerekirse Memlûkler daha zayıf bir düşman olarak ortaya çıkıyordu. Memlûklerin zayıf liderliği ve yönetim biçimi nedeniyle Suriye'de ve Mısır'da pek çok kişi gönül rahatlığıyla Memlûklere karşı Osmanlıları desteklemeye hazırdı.

Selim, niyetini gizleyince Safeviler yeniden savunma konumuna geçti ve karşı saldırıya geçemez bir konuma düştü. Güneye yönelirse Safevilerin Anadolu'yu istila edemeyeceğine kanaat getiren *Selim* Suriye'yi işgal etti. Osmanlı ve Memlûk orduları 24 Ağustos 1516'da Mercidabık'ta karşı karşıya geldi; Osmanlılar kolay bir zafer elde etti; Suriye'de yaşayanlar tarafından sıcak karşılandı. O kış Memlûkler yenilgiye uğratıldı (22 Ocak 1517'deki Ridaniye Savaşı) ve Suriye ile Mısır, Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katıldı.

Siyaset ve Ekonomi

I. Selim saltanatı sırasında İstanbul'da fazla kalmadı. İmparatorluk sarayına kıyasla sefer çadırında daha rahattı. Bunun bir sonucu olarak idari girişimleriyle nam salan bir sultan olmadı. İktidarının temel dayanağını devşirmeler ve özellikle de Yeniçeri Ocağı oluşturdu. Tahta oturduğu zaman Yeniçerilere yüklüce bir ödeme yaptı (Bu bir tür rüşvetti ve her sultan tahta oturduğunda böyle bir ödeme yapıyordu). Yeniçerilere yeni bir kışla verildi, sayıları artırıldı. Mümkün olduğunca askeri birimlerin başına Sultan'ın köleleri getiriliyordu.

İktisadi konular söz konusu olduğunda *Selim*'i bir müdahaleci olarak nitelemek gerekiyor. Saltanatının başlarında ticareti bir silah olarak kullanmaya çalıştı ve Safevi İran'ıyla ticaretin son bulmasını emretti.

İran ile ticaret yasağı destek bulmadı ve zaten uygulanması da mümkün değildi ve İran ile ticarete son verilmesini amaçlayan girişim *Selim*'in oğlu *Süleyman* tarafından sonlandırıldı. *Selim*'in saltanatının en önemli ekonomik olayı Suriye ve Mısır'ın alınmasıydı. Bu Osmanlıları Asya ile Avrupa arasındaki bütün transit yollar üzerindeki vergileri toplar bir hale getirdi: *II. Mehmet*'in fethi Osmanlıları merkez konumuyla İstanbul'un efendileri konumuna geçirmişti. Mısır ve Kızıldeniz ticareti bütünüyle Osmanlıların elindeydi. Safeviler Irak'ı ellerinde tutuyorlardı tutmasına ama Avrupa'ya ancak Osmanlıların denetiminde olan Suriye'deki limanlar üzerinden ulaşabiliyordu. Memlûkler ile Osmanlılar arasındaki siyasi çekişmeye rağmen Ortadoğu dahilinde başarılı bir ticari faaliyet yürütülmüş; tekstil, meyve, metaller ve kereste Mısır, Suriye, Anadolu ve İstanbul arasında gidip gelmişti. Bu ticaret ağı şimdi tamamen Osmanlıların eline geçiyordu.

Selim genç bir yaşta öldü; 1520 yılında öldüğünde kırkını henüz daha yeni geçmişti. Tahtta sadece 8 yıl oturdu ancak halefine, tüm seleflerine kıyasla, daha güçlü ve sağlam sınırları olan bir imparatorluk bırakıyordu.

Devlet kasaları yeni fethedilen topraklardan gelen gelirlerle doluydu. Safevilerden kaynaklanan tehdit asgari düzeye indirilmiş Memlûkler imha edilmişti. Hiçbir güç Osmanlı devletini hakkıyla tehdit edecek konumda değildi. *Selim*'in oğlu *Süleyman* büyük, varlıklı ve güvenlik içinde bir imparatorluk devralıyordu.

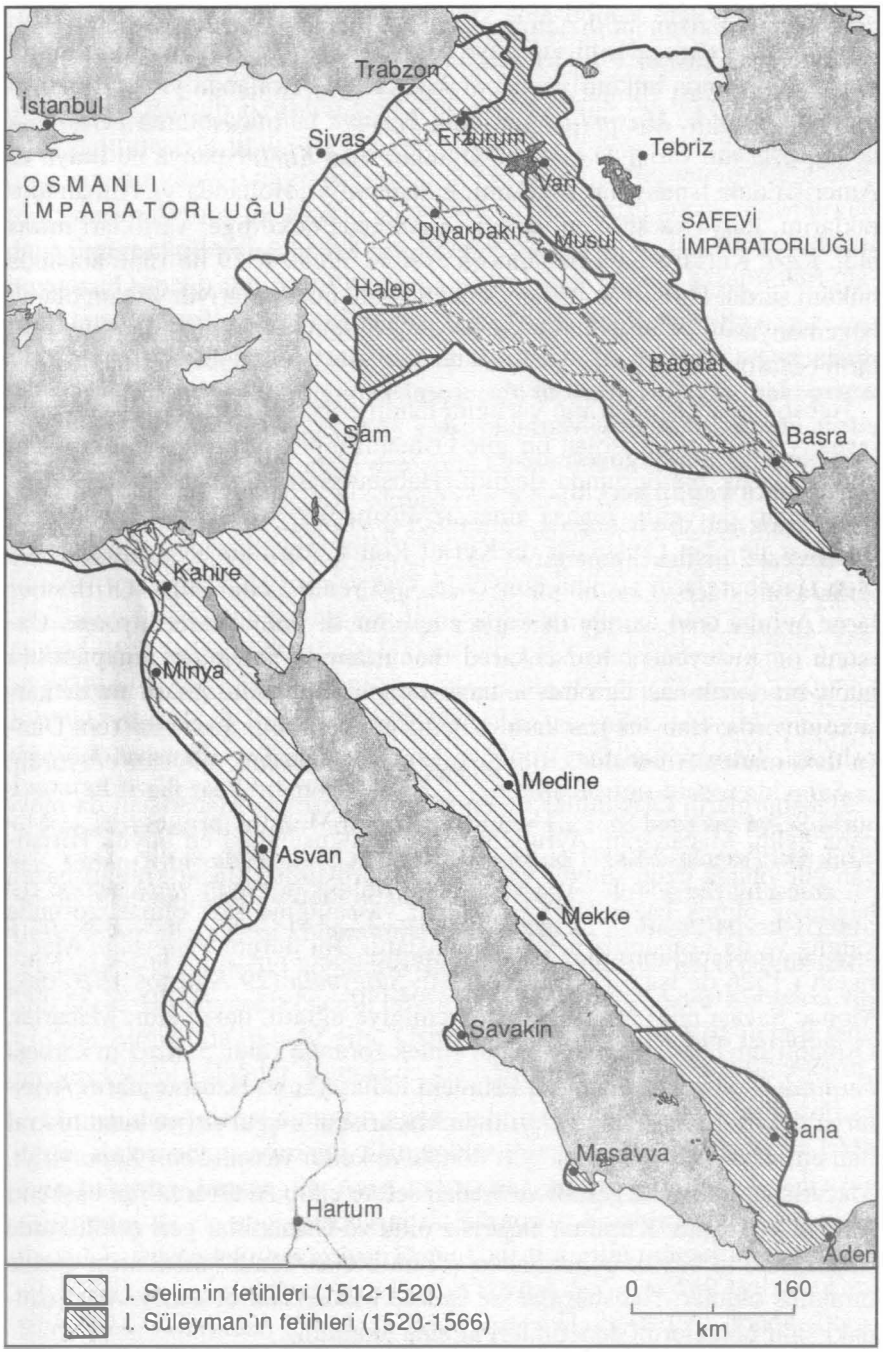
Muhteşem Süleyman'ın Saltanatı

Sultan I. Süleyman Batı'da genellikle *Muhteşem Süleyman* olarak anılır. Avrupalıların onu böyle anmasının sebebi sarayının ihtişamı haşmeti ve Avrupa krallıklarında eşi benzeri görülmeyen görkemiydi. *Süleyman*'ın uygulamalarına bakan Türkler ise ona "yasa koyucu" anlamına gelen *Kanuni* adını vermişti zira *Süleyman*'ın Osmanlı İmparatorluğu'na verdiği en büyük hizmet kanunlarını düzenlemesiydi. Hukuki konuların çoğu İslam dini kuralları ile gayrimüslimlerin yasalarını ilgilendiriyordu ancak sultanın da yasa koymasını gerektiren pek çok alan vardı; bunlar özellikle vergilendirme, toprak mülkiyeti ve benzeri konulardaki idari kanunlardı. *Süleyman*, devleti, yasalara göre işleyen, belli süreçleri uygulayan bir hale dönüştürdü; uzun vadede askeri fetihleri kadar önemli bir başarıydı bu.

Fetihlerde de bulundu. *Selim* gibi *Süleyman* da savaşçı biriydi. Bizzat kendisi ve paşaları, dev bir imparatorluğun kaynaklarını seferlere çıkartabilecek kadar yetenekliydi. Bunun için eski imparatorluk alışkanlıklarından uzaklaşılması gerekiyordu. Osmanlı askeriyesi topçu birlikleri, destek birlikleri ve benzerleri sayesinde düzenli bir orduya dönüştü. Ordu çeşitli unsurlardan oluşuyordu: Düzenli askerler, gönüllüler, akıncılar, piyadeler, kendi topraklarında yaşayan 'feodeller', aşiret üyeleri, vassallar ve diğerleri. Tüm güçlerin savaş için beslenmesi ve organize edilmesi gerekiyordu. Sultan'ın atının dizginlerine asılıp 'Beni takip edin!' dediği günler çok geride kalmıştı. *Süleyman*'ın organizasyon dehası günün ihtiyaçlarına göre şekil alıyor ve bu onu büyük bir kumandan yapıyordu.

Habsburglar ve Osmanlı'nın Batı'daki Fetihleri

Süleyman Osmanlı'nın Avrupa'daki fetihleri karşısındaki amansız bir engelle baş etmek zorundaydı; bu engelin ismi *Habsburg* ailesiydi. Habsburglar başlangıçta Avusturya'yı yönetiyordu; daha sonra Roma İmparatorluğu'nun seçilmiş imparatorları (1438-1806) oldular. Kutsal Roma İmparatorluğu bağımsız devletlerin birleşmesinden oluşuyordu; impara-

Selim ve Süleyman'ın Fetihleri

tor sınırlı yetkilere sahipti ama yine de Habsburglar 16. yüzyılda Avrupa siyasetine damgalarını vurmayı başardı. *İmparator Maximilian* (1493 ile 1519 arasında hüküm sürdü) evlilik yoluyla Hollanda'yı ve Almanya topraklarını aldı. *Maximillian*'ın oğlu İspanya tahtında oturan *Ferdinand* ve *İsabella*'nın varisiyle evlendi. Oğulları olan *Karl*, İspanya ile İtalya ve Amerika'daki İspanyol varlıklarını, Avusturya'yı, Hollanda'yı, Alman topraklarını, İtalya'ya ait olan yerleri ve Akdeniz'deki diğer varlıkları miras aldı. *Karl*, Kutsal Roma İmparatoru *5. Karl* olarak 1519 ile 1556 arasında hüküm sürdü. Hıristiyan Avrupa'nın en güçlü hükümdarıydı ve tam olarak hegemonyasını ve tam olarak kurmasının önünde hüküm sürdüğü toprakların çeşitliliği duruyordu.

Habsburglar Osmanlı'nın varlığını tehdit eden bir güç değildi zira böylesine yaygın yayılmışolan bir güç Osmanlı topraklarını istila etmek için yoğunlaşacak bir durumda değildi. Habsburgların Osmanlılardan başka düşmanları da vardı. Fransa amansız düşmanlarıydı; ayrıca Alman Protestanlar ile olan çatışmalar da Kutsal Roma İmparatorluğu'nun başında olan Habsburgların gücünü emiyordu. Öte yandan Habsburglar Osmanlıların Avrupa'daki akınlarına karşı güçlü bir savunma yapabiliyordu. Osmanlı'nın kuzeybatı sınırında karada konuşlanmış olan güçlerinin yanı sıra güçlü bir donanması da vardı ve bu donanma Osmanlılara Akdeniz'de karşı koyuyordu; Habsburglar kara ve deniz kuvvetlerinin yanı sıra Yeni Dünya'daki madenlerden elde ettiği gümüşten de ekonomik güç elde ediyordu.

Habsburgların Osmanlılar ile en önemli çatışması Macaristan'da meydana geldi. Macaristan, Avrupa'nın güneydoğusundaki en büyük Hıristiyan güç olarak uzun süredir varlığını sürdürüyordu. Macar kralları bazen bağımsız olmuş bazen de ya Osmanlı vassallığına razı olmak zorunda kalmış ya da Osmanlılara rakip olmuşlardı. Bu durum, *Süleyman* Macaristan'ı 1526'da işgal ettiğinde değişti; *Süleyman* (29 Ağustos 1526'daki Mohaç Savaşı'nda) Macar Kralını yenilgiye uğrattı, haraç aldı; Macarlar, Osmanlı'nın hükümdarlığını kabul etmek zorunda kaldı. *5. Karl*'ın kardeşi *Ferdinand*, Macaristan tahtı üzerindeki iddiasıyla ve Habsburgların Avusturya'daki valisi olarak 1527 yılında Macaristan'ı işgal etti ve kendini kral ilan etti. *Süleyman* 1529'da geri döndü ve kendi vassalı *John Zapolya*'yı, Macaristan'ın başına getirdi ve oradan sefere çıkıp Avusturya'nın başkenti Viyana'yı kuşattı. Kuşatma başarısız oldu ve Osmanlılar geri çekildi ama Macaristan'ın büyük bölümünden sorumlu olan kendi vassallarını geride bırakmış oldular; Habsburglar ise sadece Macaristan'ın kuzey ve batısındaki sınır bölgelerini denetimleri altında tutabildi.

Ferdinand 1540 yılında geri dönerek Macaristan'ı yeniden işgal etti ancak bu defa 1541 yılında yine *Süleyman* tarafından bu topraklardan sürüldü. Başka savaşlar da bunu izledi. Bu bir dizi kafa karıştırıcı işgaller esas olarak ilk Osmanlı işgalinin gerisinde kalan küçük bir toprak parçasının el değiştirmesiyle ilgiliydi. Macaristan 1541 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir vilayeti oldu; bağımsızlığı son buldu; *Süleyman* imparatorluk topraklarını Avrupa'da başarılı bir şekilde genişletmişti ancak Habsburglar daha ileriye sürülecek gibi değildi. Viyana'daki başarısızlığı izleyen yüzyıl boyunca Osmanlı'nın Avusturya karşısında küçük toprak kazanımları olacaktı ama Avrupa'daki genişlemeleri artık fiilen son bulmuştu.

Süleyman'ın güçleri Habsburglar ile Akdeniz'de de karşı karşıya geldi. *Süleyman*'ın hükümdarlığının başlangıcında Osmanlı'nın denizdeki askeri varlığı Hıristiyan deniz güçlerine karşı harekete geçecek kadar güçlü değildi. Müslümanların elindeki deniz gücü esas olarak korsanlardan oluşuyordu; bu güçler iyi organize olmuştu ve Kuzey Afrika'daki limanlardan hareket ederek, İspanya ve İtalya sahillerini yağmalıyor ve gemilere saldırıyordu. *5. Karl* bu tehdide karşılık vermek için *Amiral Andrea Dorea*'nın liderliğinde bir donanma kurdu. Müslüman korsanlar ise bu durum karşısında Osmanlı bayrağı altında gruplaşmak zorunda kaldı. *Süleyman*, korsanların liderlerinden *Hayrettin*'i (Avrupalılar ona *Barbarossa* der) 1533 yılında Kapudan Paşa ilan etti. Osmanlı ve korsan güçleri onun komutasında bir araya geldi. Kuzey Afrika kıyıları ve özellikle de Cezayir Osmanlı İmparatorluğu'na vergi verir hale geldi.

Bunu izleyen 30 yıl boyunca Akdeniz için verilen savaş devam etti. Tunus limanı sırasıyla hem Osmanlıların hem de Habsburgların eline geçiyordu. Osmanlılar Ege'deki adaları işgal etti ancak Hıristiyanların denetiminde bir deniz üssü konumunda olan Malta'yı alamadı. Habsburgların Akdeniz'deki müttefiki konumundaki Venedik'in deniz gücü büyük darbe aldı ancak Hıristiyanlar önemli bir toprak kaybına uğramadı. Sonunda, tıpkı Orta Avrupa'da olduğu gibi, Osmanlılar denizde de daha ileriye gidemeyeceklerini anladılar. Burada da genişlemenin sınırlarına ulaşmışlardı.

Osmanlıların deniz sınırının güneyinde Hıristiyan güçlerle giriştiği savaşlar da bir sonuç vermedi. Osmanlılar, Mısır ve Irak'ın işgaliyle (Aşağıya bakınız) Avrupa ile Asya arasındaki geleneksel ticaret yollarının denetimini de ele geçirmişti. Ancak Körfez ve Kızıldeniz'deki Ortadoğu limanları üzerindeki hakimiyet Doğu-Batı ticaretinin denetimini olanaklı mümkün kılmıyordu. Portekizli kaptan *Vassco de Gama* 1497 yılında Ümit Burnu'nun etrafından dolaşarak Hindistan'a ulaştı ve geri döndü. Porte-

kiz'in Doğu ile deniz ticareti 1500 yılında başladı. Portekizliler ticaretteki üstünlüklerini güvence altına almak için Müslümanların elindeki ticaret olanaklarına karşı bir savaş başlattı. *Vassco de Gama, Francisco de Almeida* ve *Alfonso de Albuquerque* önderliğindeki güçler Müslümanlara ait gemileri imha edip askeri üs olarak kullanılmak üzere limanları ele geçirdi ve Müslümanların ticaret yapmasını bütünüyle engelleme yoluna gitti. *Süleyman*, Portekizlilerin güneyli denizlerdeki ilerleyişinin Ortadoğu ekonomisi için doğuracağı olumsuz sonuçların farkına vardı.

1538 yılında Mısır'dan bir donanma gönderdi; söz konusu donanma Yemen'in sahil kesimlerini Arap hükümdarların elinden aldı almasına ama Portekizlilere dokunamadı bile. 1552 yılında bir diğer Osmanlı donanma gücü tamamen Körfez bölgesine yöneldi ve Körfez ticaret hattındaki Müslüman egemenliğine son verdi. Portekiz Körfez'deki üslerine sahip çıkmayı ve deniz ticaretini kısıtlamayı başardı. Osmanlılar Kızıldeniz hattını denetimleri altında tutmayı başardı ancak Avrupa'nın Doğu ile ticareti büyürken Müslümanların ticareti durgunluğa sürükleniyordu. Osmanlıların Hindistan ile ticareti azalmadı hatta tam tersine zaman zaman artış gösterdi ama Ortadoğu'dan geçen Avrupa ile Şark arasındaki transit ticaret oran olarak ve gözle görülür biçimde azaldı. Avrupalılar, bunu izleyen dönemde Doğu ile müthiş bir oranda artan ticaretin meyvesini fazlasıyla toplayacaktı.

Doğu'daki Fetihler

Osmanlı kara güçlerinin Doğu'daki başarısı ile deniz kuvvetlerinin yine Doğu'daki başarısızlığı keskin bir tezat oluşturur. *Süleyman*'ın doğuya karşı harekete geçmek için iyi gerekçeleri vardı. Safeviler, Doğu Anadolu'nun heteredoks ve yarı-göçebe halklarına hitap eden duruşlarıyla yine bir tehdit olarak ortaya çıkıyordu. Safevilerin kesin bir şekilde yenilgiye uğratılması Osmanlılara başka yerlere yönelme şansını verecekti. Daha da önemlisi Safevilerin Orta ve Güney Irak'taki varlığı ekonomik bazı çıkarların önüne set çekiyordu. Hindistan ve doğu yarımküreden gelen deniz ticaret yolu Ortadoğu üzerinden geçerken iki yolu izliyordu: Ya Kızıldeniz ve Mısır'dan geçip Akdeniz'e iniyor ve İtalyan gemileriyle devam ediyordu ya da Körfez'den Basra'ya çıkıyor ve oradan Fırat Nehri boyunca ilerleyip karayoluyla Halep üzerinden Suriye'nin sahil kesimine aktarılıyor ve oradan da İtalyan gemileriyle devam ediyordu. Osmanlılar, Mısır'ı fethederek Kızıldeniz hattının denetimini ele geçiriyordu ancak diğer hattın

kontrolü Safevilerin elindeydi. Her iki ticaret yoluna hakim olmanın Osmanlılara sunacağı yarar ortadaydı. Bunun da ötesinde Körfez-Irak-Suriye hattındaki ticaret yollarını denetimi altına alan bir Osmanlı, kervanların da güvenliğini sağlayabilecek ve ticareti artırabilecekti. Toplanacak vergi kayda değer bir büyüklükteydi. Evet belki artan ticaretin meyvelerinin bir kısmını Portekiz de toplayacaktı ama Ortadoğu'dan geçen ve Doğu ile Güney Avrupa'yı bağlayan hat üzerindeki ticaret hâlâ önemli bir ekonomik faktör olarak beliriyordu.

Osmanlıları Doğu'da harekete geçmeye yönlendiren dini nedenler olduğu kadar böyle bir hareketin dini bir bahanesi de yok değildi. Safeviler Şii İslam'ı benimsemişti; buna göre *Hazreti Muhammed*'in kuzeni olan *Ali*'nin soyundan gelen 12 İmam'ın kendilerine doğru yolu göstereceğine inanıyorlardı, ilk imam da *Ali*'nin kendisiydi. Denetimleri altındaki topraklarda Sünni İslam'ı acımasız bir şekilde bastırıyorlar; Sünni liderleri ya sürgüne gönderiyor ya da öldürüyorlar; Sünni geleneğini takip eden yapıları denetimleri altına alıyorlardı. Osmanlılar da Sünni idi. İmparatorluk çapında Şiiliği tam olarak yerleştirmek isteyen Safeviler denetimleri altında olan Irak'ta Sünniler için kutsal olan mekanları yağmaladı.

Dolayısıyla Safevilere karşı bir din savaşına yani Cihad'a çıkılabilecekti zira Sünni Osmanlılar, Şiiliği, Safevilerin Sünnileri hoş gördüğünden daha fazla hoş göremeyecekti.

Süleyman 1533'te Avusturya ile barış yaptıktan sonra, yani batı sınırlarını güvenceye aldıktan sonra, Safevilerle savaşa hazırlandı. *Süleyman* gelecek seneki sefer zamanını beklemek yerine büyük bir cesaretle (bu seferde başarıya ulaşmasaydı, aldığı karar için, 'tedbirsiz' ya da 'gözü kara' ifadelerini kullanmak daha yerinde olacaktı) yoğun kar yağışının doğudaki yolları kapatmasından iki ay önce, sonbaharda yola çıktı. Osmanlı Ordusu doğuya doğru ilerlerken Safevi Şah'ı *Tahmasp* Safevilerin İran'daki ana topraklarına bir saldırı bekliyordu. Saldırıya hazırlık yapmak için sınırdan geri çekildi ve çekildiği toprakları yerle bir etti zira bu politika daha önce başarıya ulaşmıştı ancak *Süleyman* güneye saldırdı; dağları aşarak Irak'ın orta kesimlerine girdi. 1533 yılının sonu itibarıyla ordu Safevileri devre dışı bırakıp Bağdat'ı almıştı. Daha sonra Basra da Osmanlı'nın eline geçti; Irak'ın tamamı Osmanlı olmuştu.

Irak'ın fethi tüm Arap Ortadoğusu'nun Osmanlıların eline geçmesi anlamına geliyordu. *I. Selim*'in otoritesi Müslümanların hanedanlık prestijinin baş tacı olan Mekke ve Medine'de kabul edildi. Emevi Hanedanlığı'nın yönetim merkezi olan Şam da Osmanlıların elindeydi ve artık Abbasi Ha-

lifeliği'nin başkenti Bağdat da öyle olmuştu. Arap dünyasının büyük bölümü bundan sonra 400 yıl Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olarak var olacaktı.

Süleyman'ın diğer seferleri Safevilerin savaştan çekinme konusundaki kararlılıkları nedeniyle aksayacaktı. Savaşamayan Osmanlılar fetih yapamıyordu zira Osmanlıların aldığı topraklar, her seferinde, kışın gelmesi ya da erzak eksikliği nedeniyle Osmanlıların geri çekilmesi durumunda, ayakta kalan Safevi ordusu tarafından geri alınabilirdi. Doğu Anadolu'da Van şehri etrafındaki küçük bir toprak parçası Osmanlılar tarafından alınmıştı. Nihayetinde her iki taraf da siyasi gerçekleri kabul etmek zorunda kaldı: Osmanlılar hiçbir zaman Safevileri yenilgiye uğratamayacaktı ve Safeviler de Osmanlılara kaptırdıkları toprakları geri alamayacaklardı. 29 Mayıs 1555'te imzalanan Amasya Anlaşması yirmi yıl sürecek bir barışı getirdi; anlaşma aynı zamanda Anadolu ile İran arasındaki sınırı da kalıcı olarak çiziyordu.

Süleyman'ın İmparatorluğu'nda Siyasi Güç

Süleyman'ın dönenimde devşirmeler tam bir zafere ulaştı. Türk önde gelenleri vilayetlerde önemli konumlarda olmakla birlikte merkezdeki siyasi yaşamdan ayrıldılar. İmparatorluğun işlerini artık sultanın kölelerinin yürüteceği kabul edilir oldu. Karşısında birleşecek doğal düşmanlarının olmadığı bir ortamda devşirmeler rakip gruplara bölünmeye başladı. Siyasi güç iki alanda toplanmaya başladı: Devşirmelerin "siyasi partileri" ve harem. Bahsi geçen ilk grup kişisel sadakate dayanıyordu ve siyasi amaçları doğrultusunda devşirme liderlerinin kurduğu gruplardı.

Harem ve özellikle de sultanın kadınları, iktidarın merkezine yani sultana yakınlıkları nedeniyle güç kazanmıştı. Harem'in kadınları İmparatorluğu denetim altında tutmak için devşirme grupları ile ittifaklara giriyordu. *Süleyman*'ın karısı *Hürrem* ve ile kızı *Mihrimah* büyük bir siyasi nüfuza sahipti. *Hürrem*, Veziriazam *İbrahim Paşa*'yı öldürtmesi için *Süleyman*'ı ikna etmişti (1536); *Hürrem* vezirlerin seçilmesi ve yerlerinden edilmesi konusunda da etkili oldu.

Süleyman, *Hürrem*'e (Batıda *Roxelana* olarak bilinir) derin bir aşk duyuyor ve ona bütünüyle güveniyordu ama *Hürrem*, sarayın siyasi oyunlarında baş rolü oynayan bir entrikacıydı ve Sultan'ın kalbindeki özel yerini fazlasıyla kullanmak istiyordu. *Hürrem*, *Süleyman*'ın diğer bir kadından olan ve daha yetkin olan oğlu *Mustafa*'nın değil, iki oğlundan birinin (*Bayezid*

ve *Selim*) *Süleyman*'dan sonra tahta geçmesini istiyordu. Anne sevgisi siyasi işlere dahil oluyordu zira *Bayezid* veya *Selim* işbaşına gelirse *Hürrem*, *Süleyman*'ın ölümünden sonra da güçlü olmaya devam edecekti; *Hürrem* oğlu üzerinden iktidar sahibi olacaktı. *Hürrem* ile işbaşı yapan *Veziriazam Rüstem Paşa*, oğlu *Mustafa*'nın tahta geçmek için kendisine karşı oyun oynadığı konusunda *Süleyman*'ı ikna etti. *Mustafa* 1553 yılında öldürüldü. *Hürrem*, *Süleyman*'dan önce öldü ama iki oğlundan daha az yetkin olanı, *Selim*, tahta oturdu. Yeni sultanın saray entrikaları ile seçilmesi ve seçilenin en iyi tercih olmaması durumu yüzyıllarca devam etti.

Süleyman'ın Osmanlı devlet sistemine en kalıcı katkısı bir kanunname hazırlamasıydı. *II. Mehmet*'in çıkardığı kanunları esas alan *Süleyman*'ın vezirleri ve ulemanın hukuk uzmanları devletin işleyişi ve daha fazlasını düzenleyen bir dizi kanunu kayıtlara geçirdi ya da yazdı. Yasalar sultanın ve yönetimin halk ve mülkiyet karşısındaki üstünlüğünü vurguluyordu. Yasalar hem yönetenlerin hem de yönetilenlerin haklarını ve yükümlülüklerini düzenliyordu: Yetkililerin seçilmesi, hakları ve sorumlulukları; bürokrasinin işleyişi; vergiler ve tahsilatı; sultanın mülkiyet üzerindeki müsadere yetkisi vs. Muhafazakar Müslüman hukuk uzmanlarının gözünde Osmanlı kanunları en iyi ihtimalle cüretkar bulunmuş olsa gerek. Sünni Müslüman hukuk çevrelerine göre kanun, Allah'tan gelen ve insanlar tarafından uygulanan bir şeydi. Osmanlı kanunları, idari ve devlet işleri konusunda sultanın kanun yapma hakkını esasa bağlıyordu. *Süleyman*'ın kanunları geleneksel olarak dini kuralların düzenlediği alanları da kapsıyordu ve diğer Müslüman topraklarında ulemanın aldığı kararlar üzerinde sultanı ve yardımcılarını yetkili kılıyordu. Örneğin Osmanlı kanunları pek çok adli suça verilecek cezaları da içeriyordu. Osmanlı yönetimi tarafından seçilen ve maaşları ödenen ulema tüm bunlar için dini dayanak noktalarını buldu. Dini kuralların bu şekilde esnetilmesi Osmanlı sultanlarına bir serbestlik verdi; bu şekilde, geleneğe katı bir şekilde bağlı kalmak yerine devletin çıkarlarına daha uygun kararlar alınabilecekti. Bu, Osmanlı'nın ilk yüzyıllarının alamet-i farikası olan geleneklerin daha serbest bir şekilde yorumlanması ve duruma göre tercihlerin yapılabilmesi sonucunu beraberinde getirmişti. Aynı zamanda kanunlar öyle mutlakçı bir merkezi sistem kurdu ki daha sonra istismara açık hale geldi.

Süleyman'ın saltanatı boyunca elde edilen kimi kazanımlar konusunda son yıllarda bazı geri adımlar atıldı. Saray hayatındaki kimi aşırılıkları ve seferlerin maliyetini karşılamak için *Süleyman* yönetimi vergileri artırdı ve tedavüldeki parayı istikrarsızlaştırdı. Bu da İmparatorluk genelinde enflasyonun artmasına yol açtı. Daha sonra gelen yönetimler bunun refaha giden

yol olmadığını fark etti. Kötü para iyi parayı kovdu. Vergi veren tüccarlar ve işçiler kötü giden ekonominin etkisiyle büyük zarar görürken devlete yeni para bulmak için mülkiyeti müsadere yöntemine başvuruldu ve bu daha büyük zararların yaşanmasına yol açtı, başka müsadereleri beraberinde getirdi. İmparatorluk böyle bir akılsızlığı bir süre kaldıracak kadar güçlüydü; bunun faturası daha sonra çıktı; *Süleyman*'ın saltanatından sonra devlet düzeni ve ekonomideki kötüleşme hız kazandı.

Muhteşem Süleyman, saltanat dönemi çok iyi geçtiği düşünülen az sayıdaki hükümdar arasında yer alıyor. Daha sonraki gerileme döneminde yaşayan Osmanlı tebaası *Süleyman*'ın devrini altın dönem çağ olarak gördü. Pek çok kişi *Süleyman* zamanındaki Türklerin değerlerine geri dönüş olabilirse her şeyin düzeleceğini düşündü. Batılılar, *Süleyman*'a gıptayla baktı ve onu sultanların en büyüğü olarak gördü. Kural olarak bu tür yargıların sorgulanması gerekiyor ancak "en büyük sultan" olmak için kriterlerin ne olduğunu kimsenin bilmediği bir durumda, belki de en iyisi bu konuya hiç girmemektir.

Öte yandan Türklerin *Süleyman*'a verdiği *'Kanuni'* ismini tanımlamak yerinde olabilir çünkü eseri olan Osmanlı kanun düzenlemeleri Osmanlı devlet sistemine istisnai bir katkı yapmıştır. *"Muhteşem"* de yerinde bir sıfat. *Süleyman*'ın imparatorluğu hem boyut hem de güç açısından muhteşemdi. Düşmanlara korku salma kapasiteleri açısından da Osmanlı Ordusu ve devleti de muhteşemdi; bunu sorgulamak bile anlamsız. Süleyman, II. Mehmet dönemindeki hayır işleri kıstas alındığı zaman da muhteşemdi, onun döneminde anıtsal yapılar inşa edildi, yoksullara yardım edildi. Süleyman ve sarayındakiler İstanbul ve imparatorluk genelinde öyle eserler bıraktılar ki hem Osmanlı tebaası hem de yabancılar bunlara hayran kaldı; bu eserlerin halk kitlelerine büyük yararı dokundu. Bu eserlerin başında İstanbul'daki Süleymaniye Camii ve külliyesi gelir. Tüm zamanların en büyük mimarları arasında yer alan *Sinan* tarafından tasarlanıp inşa edilen bu yapının merkezinde Süleymaniye Camii bulunur; Süleymaniye belki de dünyanın en güzel iki camiinden biridir; diğeri de *Sinan*'ın Edirne'deki camiidir. Külliyede bulunan medrese İslam dünyasının önde gelen eğitim merkezlerinden biri haline geldi ve bu niteliğiyle Mısır'daki El Ezher'e rakip oldu; buradaki fakültelerde İmparatorluğun kadıları ve hukuk adamları yetiştirildi. Yoksullar için aşevinden kütüphanesine kadar külliyedeki her şey, arkasında olan Sultan'ın imajına yakışacak şekilde dev boyutlarda inşa edildi. Böyle bir yapının arkasında hayranlık duyulacak bir fikir vardı; bir yandan din ve eğitim ileriye seviyelere taşınacaktı, diğer yandan da yoksullara ve hastalara bakılacaktı. *II. Mehmet* zamanında yapılan külliyede

olduğu gibi bunun da içinde bir hastane (ve bir tıp fakültesi), ilköğretim okulu, aşevi, hamam ve konutlar bulunuyordu.

Sultan'ın himayesinde, imparatorluk çapında, diğer başka camiler, aşevleri, kervansaraylar ve okullar da inşa edildi.

İyisiyle kötüsüyle *Süleyman*'ın saltanat dönemi başarılı olarak kabul edilmelidir. Son yıllarındaki sorunlara rağmen imparatorluğu Avrupa'da ve Ortadoğu'da genişletti; düşmanlarını yer yer yenilgiye uğrattı ve en azından etkisiz hale getirdi; onun zamanında Macaristan'daki ve Irak'taki Osmanlı hakimiyeti sağlamlaştırıldı. Çıkardığı kanunlar yüzyıllar boyunca ayakta kalacak olan bir organizasyonu kuruyordu. Bayındırlık çalışmaları sayesinde İstanbul dünyanın incilerinden biri haline geldi. Belki Süleyman'ın otoritesine zarar vermeyecekti ama onun saltanatı ardından devşirmelerin ağırlığı ve yönetim bünyesindeki siyasi entrikalar devlete büyük zararlar verecekti. Yaşlandığı ve devlet yönetimi ile seferlerden artan ölçüde giderek daha çok çekildiği dönemde bile yönetimi muhteşem bir nitelik taşımaya devam etti. Geride bıraktığı imparatorluk devraldığı imparatorluğa kıyasla daha büyüktü ve daha iyi organize olmuştu.

İlk 10 Sultanın Başarıları

Süleyman 1566 yılında öldüğünde imparatorluk 200'ü aşkın yıldır ayaktaydı; bu 200 yılın büyük bölümünde merkezden yönetilen bir devlet oldu; isim olarak imparatorluk olarak diye anıldı ve gerçekte de durum böyleydi. Bu özelliği ile Osmanlı, İslam İmparatorlukları arasında eşine neredeyse rastlanmayan bir devlet oldu. Emevi Halifelik hanedanı 100 yıldan az bir süre yaşadı; Büyük Selçuklular ise 100 yıldan biraz fazla ayakta kaldı. Abbasi halifeleri ve Anadolu Selçukluları 200 yıldan fazla ayakta kaldı ancak tüm bu süre boyunca hüküm sürdüklerini söylemek mümkün değil. Kısa ömürlü hanedanlıklara İslam tarihinde sıklıkla rastlanır; ama Osmanlılar 1566 itibarıyla 200 yıllık bir saltanatı ifade ediyordu ve daha birkaç yüzyıl daha ayakta kalacaktı. Peki, bunu nasıl başardılar?

Başarının Nedenleri

Osmanlı başarısının arkasında yatan nedenlerden biri, İmparatorluğun gelişmesinin yavaşlığı olsa gerek. Selefleri olan Büyük Selçukluların aksine Osmanlılar imparatorluğu uzun bir süre içinde kurdu; küçük bir başlangıç ile başladılar ve öyle büyüdüler. Bu sayede, zaman içinde, fethettikleri

topraklardaki insanları asimile etmekle kalmadılar, aynı zamanda bu bölgelerin yönetim biçimlerini büyüyecek olan bir devletin ihtiyaçlarına göre de şekillendirebildiler. Bu anlamda gerek *II. Murat* gerekse *II. Bayezid* dönemleri, eldekileri sağlamlaştırma dönemleri olarak biçimlendi. Başarının diğer bir nedeni ise temel yönetim sistemini sil baştan kurmak zorunda kalmamış olmalarıdır. Pragmatik ve eklektik yapısıyla Osmanlı yeni bir sistem kurdu ama bunu çağdaş örneklerine bakarak ve onları örnek alarak yaptı; geçmişteki örneklere de baktı. Şans faktörü de vardı. Osmanlı'nın başarısı, büyük ölçüde, ne planlamaya ne de çok çalışmaya dayanır; sadece şanstır ama akıllı yöneticiler tarafından değeri bilinen ve buna göre hareket edilen bir şans.

Askeri Başarı

İlk başlardaki Osmanlı fetihlerinin, göçebe Türk toplum yapısının doğasından kaynaklandığı söylenebilir. Gaza geleneği kafirler ile savaşılmasını öngörür. Türkler Orta Asya'dan atlarıyla uzaklaştıkları günlerden itibaren önlerine çıkan toprakları istila ederek yaşadı. Osmanlıların ilk fetihleri de bu geleneğin devamı niteliğindeydi. Savaşmak göçebe hayatının doğasında vardı ve Osmanlılar göçebe başlarıydı. Şansları yaver gitmiş ve çöküş dönemini yaşayan Bizans'ın sınırlarının yakınında konumlanmışlardı; önlerindeki topraklar fethedilmeyi bekliyordu. Büyük İslami bir imparatorluğun hüküm sürmediği bir dönemde gelmiş olmaları da diğer bir şanslarıydı. Küçük devletlerinin fetihleri ellerinde kalıyor, bir halifeye ya da büyük bir sultana teslim etmek zorunda kalınmıyordu. Aldıklarını ellerinde tutabiliyorlardı.

Osmanlı'nın askeri dehası yaver giden şansa ve değişen durumlara iyi uyum sağlamasına dayanıyordu. Osmanlıların çok iyi kumandanlar olduğunun en iyi ispatı gösterdikleri başarılardır ancak Osmanlıların bir asker olarak en büyük başarısı değişimi iyi yönetiyor olmalarıdır. Sultanlar emellerine uygun düştüğü sürece göçebe bir orduyla savaştı ve daha sonra yerleşik orduya geçti ve bu güç de kısmen göçebe ordusunun yerine geçti; daha sonra ikisinin bileşimi olan bir orduya sahip oldu; bir yanda Yeniçeriler, diğer yanda Türk önde gelenlerine bağlı silahlı güçler. Göçebe boylarının konfederasyonu olarak ilk adımını atan düzensiz bir ordu daha sonra düzenli birliklerin merkezine oturduğu ve ateşli silahların kullanıldığı bir güce dönüştü. Göçebelerin atları hisarları aşamadığı için *Osman Gazi* döneminde on yıllarca şehirleri ele geçiremeyen bir güç, Konstantinopol'un

yüksek duvarları önünde topçu ateşi açan bir orduya dönüşüyordu. Göçebe ataları deniz nedir bilmeyen sultanlar da Doğu Akdeniz sularında egemenlik kuruyordu. Tarihteki kaç devlet ya da askeri güç değişimi böylesine başarılı bir şekilde idare etmiştir?

Başarılarına rağmen Osmanlı fetihlerinin çok iyi bir şekilde planlandığını söylemek mümkün değil. *II. Mehmet*'in ve belki biraz da *Süleyman*'ın uzun vadeli planları vardı ama Osmanlı fetihleri, daha çok, ortaya çıkan ihtiyaç ya da fırsat nedeniyle yapıldı. Bazı fetihler gerekliydi: Konstantinopol'un fethedilmesi gerekiyordu zira varlığı Hıristiyan muhalefetinin orada odaklanacağı anlamına geliyordu; ayrıca Konstantinopol Osmanlı Avrupası ile Asya arasındaki iletişimin ortasında yer alıyordu. Hiçbir imparatorluk topraklarının ortasında bir düşman parçasının var olmasına izin veremezdi. Safevilerin yenilgiye uğratılması gerekiyordu zira sadece Osmanlı'nın doğusunu değil göçebe Türkler üzerindeki etkisiyle bütün bir imparatorluğu tehdit ediyordu. Bazı fetihler de fırsatçılığın bir eseriydi: Bizans tacı üzerinde hak iddia edenlerin rakiplerini yenilgiye uğratmak için Osmanlılara başvurması çok iyi bir fırsat olarak görülemeyecek gibi değildi. Memlûkler çok zayıf durumdaydı ve o haliyle Osmanlı, Mısır'ın zenginliklerini ve kutsal Mekke ile Medine'nin muhafızı statüsünü elde etme şansını geri tepemezdi. Bunlar durumun gerektirdiği ya da gerekli olan fetihlerdi ama bu tespit, yapılması gereken şeyleri yapabilenlerin yeteneklerini kötülemek olarak algılanmamalı.

Fetihler bünyelerinde bir dinamizmi barındırır. Fetihler kendi kendilerini besler. Osmanlılar, Avrupa'da yeni bir bölgeyi aldıkları her seferinde yeni bir grup düşmanla karşı karşıya geldi. Yeni düşmanların gözü çoğunlukla Osmanlıların aldığı toprakların üzerinde oldu, dolayısıyla onların da yenilgiye uğratılması gerekti. Bu durum, düşmanlar, özellikle de Avusturya'daki Habsburglar Akdeniz sularında çok güçlü bir direniş gösterinceye kadar devam etti; savaşlar artık Osmanlı'nın merkezinden çok uzakta yapılmak zorundaydı ve fetihler, çok kârlı bile olsalar, artık mümkün olmuyordu.

Dinamik bir emperyal fetih yapmak sadece Osmanlılara has bir şey değildi. Karşılaştırma yapmak için Romalılara veya Britanyalıların Hindistan'da yaptıklarına bakılabilir. Büyük imparatorluklar ya doğal sınırlarına ulaşıyordu ya da yenilgiye uğratamayacakları rakip karşılarına çıkana kadar genişleyebiliyordu; bu açıdan Almanlar Romalılar için ne ise Afgan aşiretleri de İngilizler için öyleydi.

Fetihler için ekonomik talep de vardı. Yağmacılık, Osmanlı'nın ilk dönemlerinde devlet ve askerler için önemli bir gelir kaynağıydı. Gerçekten

Günümüz Siyasi Haritasına Göre Süleyman Dönemindeki İmparatorluk

tarafından düzenlendiler ve diğer ordu güçlerine katılmak üzere savaş bölgelerine gönderildiler. Yayalar, müsellemler ve hatta akıncılar tımar sisteminin bir parçası olmak için maaşlı asker aşamasından geçtiler; başlangıçta ordunun bir parçasıyken ayrı silahlı güçler haline dönüştüler. Sipahiler *Süleyman* döneminde ordunun önemli bir bölümünü oluşturuyordu ancak savaşçı güçler olarak gelecekleri karanlıktı. Zırhlı atların yanı sıra ok ve yayla silahlandırılmış bu tür süvarilere tüfeğin icat olduğu bir devirde fazla ihtiyaç olmayacaktı.

Süleyman Döneminde Osmanlı Ordusu

Kapıkulu güçleri	**Yerel Güçler**
Sipahi	Tımarlı Sipahi
Cebeci	Yaya
Topçu	Müsellem
Arabacı	Akıncı
Yeniçeri	Azab
Derbend	

Osmanlıların en çok bilinen askerleri sultanın köleleri olan Yeniçerilerdi; maaşlı ordunun ana bölümünü oluşturuyorlardı. Yeniçerilerden önce gelen ve sultan için savaşan güçler savaş esirleri ve Hıristiyanların da aralarında bulunduğu diğer gruplardan oluşuyordu ama Yeniçerilerin büyük bölümü devşirme sistemine dayanıyordu.

Yeniçeriler genç yaşlarından itibaren asker olmaları için eğitiliyor ve daha sonra Yeniçeri Ocağı'nın 101 taburundan birine veriliyordu. Yeniçerilerin her an savaşa hazır olmaları öngörülüyordu, bu çerçevede taburlarıyla birlikte yaşayıp, yemek yiyip, uyuyorlardı. Emekli olana kadar evlenmelerine ya da başka bir mesleği edinmelerine izin verilmiyordu.

17. yüzyıla kadar Yeniçerilerin sayısı çok büyük olmadı (Genellikle 30.000 rakamı verilir). Öte yandan disiplinleriyle ve yeni savaş biçimlerine adapte olmadaki yetenekleriyle ünlüydüler. Bir ihtimal, bir bütün olarak ateşli silahları kullanmaya başlayan ilk ordu Yeniçerilerdi. Üstün eğitimleri ve ateş güçleriyle savaşları sıklıkla kazanıyorlardı. Zırhlı destek birlikleri

veya topçular gibi güçler Yeniçerilere yardımcı oluyordu. Onlar da Yeniçeriler gibi köle askerlerdi. Diğer köle askerler de maaşlı süvari alaylarını oluşturuyordu (tımardakiler gibi onlara da sipahi deniyordu).

Büyük olan herhangi bir ordudan beklenebileceği gibi Osmanlılar da uzmanlaşmış silahlı güçleri içeriyor ve bunlar gerek köle ordusundan gerekse tımar askerlerinden oluşuyordu. Bunlara karargah levazım subayları, istihkamcılar ve diğer destek birimleri dahildi.

Osmanlı Ordusu, maaşlı bir hazır ordu ile ortaçağ Avrupası'ndaki feodal benzerlerinden oluşan birliklerin bir karışımıydı. Böyle bir sistemin ortaya çıkarması beklenen gerilimlere karşın birlikler beraber savaştıklarında iyi sonuçlar alıyordu. Hıristiyanlar ile Müslümanları ezeli bir rekabet içinde görenler şaşırtıcı bulabilir ama Osmanlılar ilk başlardan itibaren Hıristiyanları silahlı güçlerin bir parçası haline getirmeyi başarmıştı. Yeniçerilerin aksine bu güçler dinlerini korudular ancak sultana hizmet ettiler ve bunu çok etkili bir şekilde yaptılar. Sultan ve merkezi yönetim sıkı bir denetimi elden bırakmadığı sürece ordu birlik içinde hareket ediyordu; uzun süre Avrupa'daki ve belki de dünyadaki en güçlü orduydu.

Donanma

Osmanlı İmparatorluğu bir kara gücüydü ve ikinci büyük gücü de kesinlikle donanmaydı. *Süleyman*'ın dönemine kadar donanmanın başı olan Kapudan-ı Derya Divan-ı Hümayun'un üyesi değildi. Donanmanın ödeneği merkezi yönetimden yapılmıyordu. Liderlerine tımar veriliyordu; onlar da bunu gemilerini ve adamlarını geçindirmek için kullanıyordu: *Barbaros Hayrettin*'e tımar olarak Cezayir verilmişti. Daha sonraki Kapudan-ı Deryalar tımar olarak Ege Adaları'nı aldılar. Donanmaya olan ihtiyaç arttıkça sancaklar bir bütün olarak tımar olarak veriliyordu.

Donanmanın örgütlenme yapısı beklenebileceği gibiydi; her büyük geminin bir reisi vardı ve gemilerden oluşan filoların başında da kapudanlar yer alıyordu. *Barbaros*'un korsan olan tayfasının istisna oluşturduğu bir çerçevede Osmanlı denizcilerinin çoğu İmparatorluğun son dönemleri gelinceye dek Müslümanlardan oluşmuyordu zira yönetim imparatorluk bünyesindeki en iyi denizcilere sırtını veriyordu ve bu denizciler de çoğu zaman Yunanlı ya da Hıristiyan oluyordu.

Büyük savaş gemileri kadırgalardı. Diğer Akdeniz ülkelerinin donanmalarında olduğu gibi kürekçilerin çoğu köleydi; ya savaşta esir düşmüşlerdi ya da cezalarını çekmek üzere kadırgalara gönderilen suçlulardı. Diğerleri

de vergi muafiyeti karşılığında köylerden gönderilen kürekçilerden oluşuyordu. (Kadırga kürekçiliği öylesine zorlu bir işti ki söz konusu köylüler normal koşullarda vergilerini ödemeyi tercih ederlerdi.) Azablar da deniz piyadeleri olarak görev alıyordu; bu kritik bir görevdi zira kadırgalar yakın mesafeli çatışmalara da giriyorlardı.

Liyakat ve İlerleme

Osmanlı yönetimi zirvedeyken liyakat sistemiyle işliyordu. Bu açıdan geleneksel Çin devlet memurluğuna benzer özellikler taşıyordu.

Tasarlandığı gibi işlediği zaman devşirme sistemi liyakat sisteminin kurulmasına ön ayak oluyordu. Devşirme sisteminde en tepe noktaya ulaşmak için bir kişinin fiziksel ve zihinsel olarak kendisini ispatlaması gerekiyordu. Çocuklar devşirme sistemine fiziksel zarafetleri, bedensel güçleri ve zekaları nedeniyle dahil ediliyordu. Eğitim döneminde sürekli olarak ince elenip sık dokunuyorlardı. Sadece çok başarılı olduğu düşünülenler okullara gönderiliyordu; devşirmeler bu okullardan geçip devlet memuru ya da komutan oluyorlardı.

Türk önde gelenleri ve oğulları savaş alanlarında kendilerini ispatlayıp daha büyük tımarlarla ve yetkilerle ödüllendiriliyor olabilirlerdi ama Süleyman'ın dönemi geldiğinde devşirmeler Türk önde gelenlerinin iktidarını fazlasıyla ele geçirmişti. Müslüman doğanlar için siyasi iktidara ulaşmanın iki yolu vardı: Din ve bürokrasi. Dini okullar Müslümanlara güç ve iktidarı yakalama fırsatını veriyordu; yoksul ancak zeki olan çocuklar bile bu şansa sahipti. Öğrenmek kilit önemdeydi. En parlak ve en çalışkan olanları okuldan okula geçiyor ve bir ihtimal İstanbul'daki Süleymaniye Medresesi'ne kadar ilerleyebiliyordu. Oradan da İmparatorluğun yasalarını ve dinini düzenleyen sistemdeki yüksek makamlara ulaşabiliyorlardı. Hür doğan diğer Müslümanlar bürokraside kariyer ediniyor; ulema üyeleri de benzer kariyer çizgisini takip ediyordu; bunlar eğitimlerini din çevrelerinin ve bürokratların idare ettiği okullarda alıyordu.

Elde ettiği başarıya rağmen Osmanlı sisteminin tam bir liyakat rejimi olduğu söylenemez. En iyi Hıristiyan çocuklarını devşirme olarak seçen sistem bir yandan da Müslüman Türk olarak doğanların devşirme saflarına katılmalarını ve dolayısıyla veziriazam olmalarını engelliyordu. Tımar sahipleri, işin doğası gereği, tam bir liyakat sistemine göre seçilmiyordu. Bazı istisnaları olmakla birlikte, tımar verilecek olan bir Türk'ün asker olması gerekiyordu; köylülerin tımar için başvurmasına gerek bile yoktu. Bir

tımar almanın en kolay yolu bir tımar sahibinin oğlu olmaktı. Yönetim sistemi, belli bir görevi yerine getirmesi için en uygun kişiyi seçmeyebiliyordu. Seçilen kişi çoğu zaman en iyi teknokrat değil ama en iyi siyasetçi oluyordu. İlerlemenin teorik olarak mükemmellikle omuz omuza olduğu her sistemde olduğu gibi en üst düzeydeki bürokratların sergilediği liyakat, siyasi savaşları atlatma yeteneği olarak ortaya çıkabiliyordu.

Bürokraside var olmak ve ilerlemek için gereken en önemli bilgi babanızın bir vezir olduğunun bilinmesiydi. Dini liderlerin oğulları da genellikle sınavlara en iyi hazırlananlar oluyordu; bunlar okullarda okuyabiliyor ve liderlik kadrosunun bir üyesi olabiliyorlardı. O zaman da tıpkı bugün olduğu gibi, bir profesörün kulağına fısıldanacak tek bir kelime ile bir babanın evladı bir okula alınabiliyordu. Yüksek mevkilerdeki akrabalar mezun olan bir kişinin kariyerinde ilerleyebilmesi anlamına gelebiliyordu. Ulema üyelerinin biyografileri pek çok dini liderin eski dini liderlerin oğulları ya da torunları olduğunu gösteriyor.

Bütün kusurlarına rağmen Osmanlı yönetim sistemi şaşılacak ölçüde liyakat sistemine dayanıyordu. Alt düzeydeki bir memur ya da asker, güçlü adamların grubuna dahil olarak yeteneklerini sergileyebiliyordu. Başarılı liderler yetenekli yardımcılar seçiyorlar ve onların iyi bir kariyer yapmalarını sağlıyorlardı zira yetkin olan yardımcılar muktedirlerin çıkarınaydı. İyi bir siyasi algı ve yetenek, başarı için gereken en iyi özelliklerdi.

İmparatorluğun Gayrimüslimleri

Dini hoşgörü Osmanlılar için hem uygulama açısından hem de yasal olarak bir gereklilikti. İslami kurallar Hıristiyanların ve Yahudilerin dinlerini icra edebilmelerini öngörüyordu. Gayrimüslimlerin askerlik hizmeti yerine vergi ödemeleri öngörülüyordu ama kiliselerinde ibadet etmeye devam edebilir, okullarını, dini kuruluşlarını ve dinlerinin ürünü olan diğer unsurları muhafaza edebilirlerdi. Osmanlı İmparatorluğu İslami bir imparatorluk olduğu için söz konusu bu İslami kurala uymak bir gereklilikti. Söz konusu hoşgörünün uygulamaya ilişkin bazı nedenleri de vardı. Osmanlılar farklı Hıristiyan mezheplerinden insanların yaşadığı geniş topraklar üzerinde varlık gösteriyordu. Osmanlılar bu insanları dinlerini değiştirmeye zorlamak istemiş olsaydı bile bu mümkün olmayabilirdi ve üstüne üstlük ayaklanmalar da kaçınılmaz olurdu. Tebaası hükümdarlığını kabul ettiği sürece, sultanın onları rahat bırakması kendi çıkarınaydı.

Ortadoğu tarihi bugün çağdaş devletlerden beklenen kamu hizmetlerinin

dini kuruluşlar tarafından sunulduğu örneklerle doludur. Dinin hayatın en önemli unsuru olduğu düşünülüyordu; dolayısıyla okullar kesinlikle dini nitelikteydi ve en önemli kavramı öğretiyordu. Dinleri ne olursa olsun herkes insanlar arasındaki ilişkilerin Tanrı'nın istekleri doğrultusunda şekillenmesi gerektiği konusunda hemfikirdi (Ne var ki Tanrı'nın istekleri dinden dine değişiklik gösteriyordu). Dolayısıyla bir kişinin aile üyelerine, iş ortaklarına ve komşularına dini kurallar uyarınca davranması gerekiyor ve bu konudaki son kararı dini mahkemeler veriyordu. Tanrı insanların birbirlerini sevmelerini ve destek olmalarını öngörüyordu, dolayısıyla hayırseverlik de dinin bir parçasıydı; hayırseverlik çeşitli dini kuruluşlar tarafından organize ediliyordu. Din, özetle, insan eylemleri açısından en önemli unsurdu; dolayısıyla dinler kamu hayatının ayrılmaz bir parçasıydı.

Başka bir yerde hükümet faaliyetleri kapsamına gireceği düşünülen pek çok işlev Osmanlı İmparatorluğu'nda dinler tarafından yerine getiriliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu Ortadoğu ve Balkanlar'daki dini gelenekleri aldı ve onları yasalaştırdı. Her bir dini gruba millet denildi. Milletler üyelerinin sadece eğitiminden değil aynı zamanda refahlarından, medeni hukuklarından da sorumluydu. Söz konusu milletlerin liderleri insanlarının ihtiyaçlarını sultanın yönetimi nezdinde dile getiriyordu. Bazen, Rum Ortodoks Kilisesi için olduğu gibi, milletlerin konumu yasalar nezdinde tanınıyordu. Diğer milletler ise, Yahudiler için olduğu gibi, sadece gelenekler uyarınca kabul görüyordu. Yüzyıllar geçtikçe diğer milletler de Osmanlı İmparatorluğu nezdinde kabul gördü (bunlara Katolik Yunanlılar veya Bulgar Ortodoksları da dahildi ve bu iki grup İmparatorluğun son dönemlerinde kabul gördü) ancak millet sistemi en başlardan itibaren Osmanlı yönetiminin ayrılmaz bir parçasıydı. Farklı milletler resmi olarak kabul edilmeden önce bile fiili olarak ayrı bir varlığa sahipti.

İslam, İmparatorluğun resmi dini olduğu için, Müslüman bir milletten söz etmek yerinde olmaz. Yine de Müslüman toplumu da Hıristiyan toplumlar gibi işliyordu; refahla ilgili işlere bakıyor, okullar ve ibadet yerleri açıyor ve Hıristiyan ve Yahudi milletlerinin kendi insanları için yaptığı hizmetleri yerine getiriyordu. Müslüman toplumu kesinlikle daha avantajlı konumdaydı zira yönetimin önde gelenleri ve sultan Müslümandı. Devlet İslam'ın çıkarı için hareket ediyordu. Müslümanlar ile diğer dinden olanlar arasındaki anlaşmazlıklarda Müslüman yasaları esas kabul ediliyordu ancak bu her zaman davaları Müslümanların kazandığı anlamına gelmiyordu. Milletlerin hepsini burada tanımlamak mümkün değil ama önde gelenleri aşağıda açıklanmaktadır.

Rum Ortodokslar

Bizans İmparatorluğu 1453 yılında çöktüğünde Rum Ortodoks Kilisesi'nin merkezi sarsıldı. Kilise ile imparatorluk iç içe geçmiş, birbirlerini destekliyorlardı ve her ikisi de Rum kimliğinin birer simgesiydi. Devlet artık kaybedilmişti ancak *Fatih Sultan Mehmet* merkezi niteliği olan kiliseyi kaybetmeye niyetli değildi. İstanbul'un fethinden hemen sonra yeni bir patrik atadı, yeni patriğin adı *Gennadius*'tu.

Gennadius önceki patriklere göre daha fazla yetkiyle donatılmıştı. Yeni Rum milletine verilen yetkiler daha önceki düzende ya Bizans Devletine aitti ya da Kilise ile devlet arasında paylaşılıyordu. Yunan geleneğinde piskoposların geniş yetkileri vardı; patriğin yerel piskoposlar üzerinde çok az yetkisi vardı; Rum Ortodoks kilisesi bu özelliği ile Roma Katolikleri'nden ayrılır. Bu, Türk fetihlerinin başlamasından itibaren özellikle böyleydi zira yerel Rum Hıristiyan toplumları merkezi Bizans yönetiminden kopuyordu.

Patrik, Rum Hıristiyan milletini yönetirken artık arkasında Osmanlı Devleti'nin gücü vardı.

Mehmet ilk başta Rum millet sistemini Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan bütün gayrimüslimlerin yönetimi için bir model olarak görmüş olabilir ancak farklı Hıristiyan grupları ile Yahudiler arasındaki kıskançlıklar bunu imkansız kılacaktı. Kısa bir süre içinde diğer gruplar da kendi milletlerine sahip oldular. Rum milletine Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks nüfus dahildi. Türkler eski Bizanslı Yunanlılar ile tarihi Roma İmparatorluğu'nu aynı kefeye koyarak Yunanlılara Rum diyordu. "Rum" deniyordu belki ama Rum Ortodoks Kilisesi'nin pek çok üyesi ya Slav ya da Rumen'di; onlara "Rum" denmesinin sebebi Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olmalarıydı. Arap toprakları Osmanlılar tarafından fethedildiğinde buralardaki Arap Ortodoks Hıristiyanları da Rum milletine dahil oldu; daha sonraki nüfus sayımlarında "Rum" olarak sayıldılar. Ortadoğunun ve Balkanların Hıristiyanları, Müslümanları ve Yahudileri için kimliğin ana kaynağı dil değil, dindi.

Ermeni Gregoryenler

Ermeni Gregoryen (Ermenilerin evanjelisti olan *Aziz Gregory*'den sonra) Kilisesi, üyelerinin tümünün etnik Ermenilerden oluşması itibarıyla Rum Ortodoks'lardan ayrılmıştır. Ermenilerin ilk yaşadıkları yerler Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'dır ama yüzyıllar boyunca Ortadoğu ve dünyanın

çeşitli bölgelerine göç ettiler; Kilikya'da da küçük bir Ermeni krallığı kurulmuştur. Kiliseleri Ermeniler için büyük ve güçlü komşuların eşliğinde onları birlikte tutan bir kimlik unsuruydu. Ermeni Kilisesi gerek Rum Ortodoks gerekse Roma Katolik kiliseleri tarafından kafir kabul edilir ve Monofizit bir nitelikteydi; *Hazreti İsa*'nın tek bir doğası (o da ilahi) olduğuna inanan eski bir Hıristiyan inancını taşıyordu. Ortodokslar Hazreti İsa'nın iki doğası olduğuna inanıyordu: İlahi ve insani. Dolayısıyla Ermeni Kilisesi Bizans döneminde baskı altında tutulmuştur ancak buna rağmen Ermeni dağlarının uzakta olması nedeniyle ayakta kalabilmiştir. Diğer Hıristiyanlar tarafından baskı altında tutulması Ermenilerin ayrılığını perçinlemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun genişleme yıllarında Ermeni nüfusunun büyük bölümü başkalarının idaresi altındaki topraklarda yaşadı. (Osmanlı'nın hüküm sürdüğü yüzyıllarda Gregoryen Kilisesi'nin merkezi ve baş patrik Katolikos'un bulunduğu Ecmiadzin, çok kısa bir süre hariç Osmanlı denetimi altında olmadı.) *II. Mehmet* Ermeni toplumunu İstanbul'da bir Ermeni Patrikliği kurarak organize etti ve Ermeni Patriği'ni, Rum Ortodoks Pratiği'nin Rumlar üzerinde sahip olduğu yetkilere benzer yetkilerle donattı ancak Ermeni toplumunun büyük bölümü İmparatorluğun merkezinden uzak yerlerde yaşıyordu. Ermeni bölgeleri ve köyleri neredeyse tamamen özgür bir şekilde dağlarda yaşıyordu. Millet sisteminde geçerli olsun ya da olmasın, kendi işlerini kendi başlarına yürütüyorlardı.

Yahudiler

Yahudi varlığının merkezi olan Ortadoğu belli bir sürecin sonunda Osmanlı egemenliği altına girdi; Filistin, Irak, Yemen ve Mısır gibi yerlerdi buralar. *Fatih Sultan Mehmet*'in zamanında bile Osmanlı olan büyükçe sayılabilecek bir Yahudi toplumu bulunuyordu; bunlar Roma İmparatorluğu döneminde Akdeniz'e yayılan Yahudi diasporasının bir bölümüydü. Diğer topluluklarla karşılaştırıldığında Akdeniz'deki Yahudilerin geleneksel olarak önemli derecede kendi kendilerini yönettikleri söylenebilir. Hıristiyan yönetimler belli emirleri verdikleri zaman bu çoğu zaman Yahudilerin aleyhinde oluyordu. İslam'ın geçerli olduğu topraklarda ise ehl-i kitap olarak koruma altındaydılar; Yahudilerin, Hıristiyanların ve Müslümanların birbirlerinden ayrı yaşamaları emrediliyordu. Dolayısıyla Osmanlılar tarafından yönetilen yerlerde Yahudiler ayrı bir topluluğu oluşturuyordu. Osmanlılar Yahudilerin statüsünü etkileyecek fazla bir şey yapmadı; öte yandan Hıristiyan hükümdarların altındayken görmedikleri bir hoşgörüye

tanık olacaklardı. Millet kurallarını Yahudiler için yeniden şekillendirmeye ihtiyaç duyulmadı ve gerçekten de 19. yüzyıla kadar Yahudi milleti için resmi bir nizamname yayımlanmadı. Öte yandan Osmanlılar Yahudilere, tıpkı diğer milletler için olduğu gibi, yasalara göre muamele etti.

Osmanlı hoşgörüsü Yahudileri imparatorluğa çekti; Yahudiler Doğu Avrupa'dan, İspanya'dan ve Portekiz'den İmparatorluk topraklarına geldi. Bu göç, İspanya'dan ve Portekiz'den büyük bir akım olarak gerçekleşti zira İspanya hükümdarları *Ferdinand* ile *İsabella* ve halefleri Katolik olmayanları dinlerini değiştirmeye veya sürgüne gitmeye zorlamıştı; benzer bir politika daha sonra Portekiz tarafından da uygulandı. Bu grup, İmparatorluk topraklarında halihazırda yaşayan Yahudiler ile birlikte Sefarad toplumunu oluşturdu. Aşkenazi (Avrupalı) Yahudileri ise Yahudi toplumunun diğer kesimini oluşturdu.

Diğer Milletler

Bazı Hıristiyan grupları fiili olarak millet kabul ediliyordu; bunlar, İmparatorluğun son dönemine kadar resmi olarak millet statüsü kazanmamıştı. Nasturiler, Suriyeli Ortodokslar ve Maruniler bu sınıfa giriyor. *Fatih Sultan Mehmet* küçük dini grupları İstanbul'daki Ermeni Patriği'nin himayesine vermek istedi; belki Rum Patriği'nin gücünü dengelemek için böyle yapmak istedi ancak bu sistem işleyecek gibi değildi. Küçük gruplar İmparatorluk topraklarına yayılmıştı ve esas olarak kendi kendilerini yönetiyordu; dini liderlerinin büyük güçleri vardı.

18. yüzyıldan itibaren Hıristiyan gruplar Katolik misyonerlerden büyük ölçüde etkilendi; misyonerler *Papa*'nın otoritesini kabul eden Uniate Kiliselerine yeni üyeler kazandırıyor ancak kendi ibadet biçimlerini sürdürmelerine izin veriyordu. Rum ve Ermeni Katolik Kiliseleri yeni kurulan kiliseler arasındaki yerini aldı. Lübnan'daki Maruniler bir bütün olarak Papalığın otoritesini kabul ediyordu.

Diğer Hıristiyan mezhepleri 19. yüzyılda Protestanlığı benimsedi; bunların başında Ermeniler geliyordu. Osmanlılar, her seferinde, yeni kiliseleri tanıdı ve üyelerini de millet olarak kabul etti. Bu din değiştirenlerin eski kilise üyeleri tarafından baskıya uğramaması için zaman zaman gereken bir şeydi

Karşılaştırılmalı Olarak Osmanlı Hoşgörüsü

"Objektif" kavramı akademisyenlerin zaman zaman kullandığı bir terim olmakla birlikte, yaptıkları karşılaştırmalar nedeniyle tarihçiler çoğu zaman objektiflikten uzaklaşıp yargılamaya başlar. Yargılama iki şekilde yapılır: Dönemdaşları ile veya bugünkü durumla yapılan karşılaştırma. Dönemdaşları ile karşılaştırma yapmak için bir grubun aynı dönemdeki benzerine kıyasla siyasi sisteminin, refah düzeyinin, sanatının ve diğer gerekli her şeyinin durumuna bakılır. Çağdaş benzerleri ile karşılaştırma yaparken ise çok daha sonraki bir döneme bakılır. 1820'deki Fransız siyasi sistemi, örneğin, 1820 İngiltere'sindeki siyasi sistemle karşılaştırılabilir veya aynı dönemdeki Rus sistemiyle karşılaştırıp hakkında övgüler dile getirilebilir. Öte yandan 1820'deki Fransız sistemi 1980'lerdeki Fransız ve İngiliz sistemleri ile karşılaştırıldığında yerden yere vurulabilir (1980'lerin Rusya sistemiyle karşılaştırma yapıldığında bu durum böyle olmayabilir).

Osmanlılar için de bu iki türden karşılaştırmalar yapıldı. 20. yüzyılda Kanada, ABD ya da İngiltere'deki dini özgürlüklerle karşılaştırıldığında Osmanlı'nın sicili çok çok eksikli görünecektir. İmparatorluk tarihinin önemli bir bölümü boyunca Hıristiyanlar orduya giremedi ya da merkezi yönetimde görev alamadı; özel bir vergi ödediler. İmparatorluğun Yemen gibi kimi bölgelerinde Yahudiler ile Hıristiyanlar farklı kıyafetler giyiyordu. Müslümanlar kendilerini üstün kabul ediyor ve buna göre hareket ediyordu. İmparatorluğun sonlarına kadar azınlıklar ve keza Müslümanlar demokratik seçimlere gitmedi. Günümüz Avrupa'sı ya da Kuzey Amerika'sında farklı dini grupların durumuna bakıldığında sivil haklar açısından Osmanlı azınlıklarının eksikli olduğunu görüyoruz.

Bu tür karşılaştırmalar değerlidir çünkü günümüz dünyasında yaşayanların özgürlüklerini değerlendirmelerine yardımcı olur; öte yandan bundan da fazla bir şey ifade etmez. Sivil hak ve özgürlükler esas olarak evrimleşen bir nitelik taşır. 16. yüzyıl Osmanlı'sının azınlıklara muamelesi günümüzde bazı devletlerin azınlıklara muamelesinden daha gelişkin olamaz. *Süleyman* zamanında Osmanlıların dini azınlıklara muamelesini aynı dönemde başka yönetimlerin azınlıklara muamelesi ile karşılaştırmak yerinde olacaktır. Bunun için de İspanya'dan daha iyi bir örnek olamaz.

Ortaçağ İspanyası Müslüman hükümdarlar altında yaşayan Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan toplumlarını topraklarında barındırıyordu. Hıristiyan hükümdarlar, Müslümanların ellerindeki toprakları son Müslüman kalesi olan Granada 1492 yılında düşünceye kadar aşamalı olarak fethetti. İspanyollar bunu izleyen dönemde tek bir dinin egemen olduğu bir ülke kurmak

için harekete geçti. Müslümanlar ve Yahudiler din değiştirme ya da sürgüne gitme seçenekleriyle karşı karşıya bırakıldı.

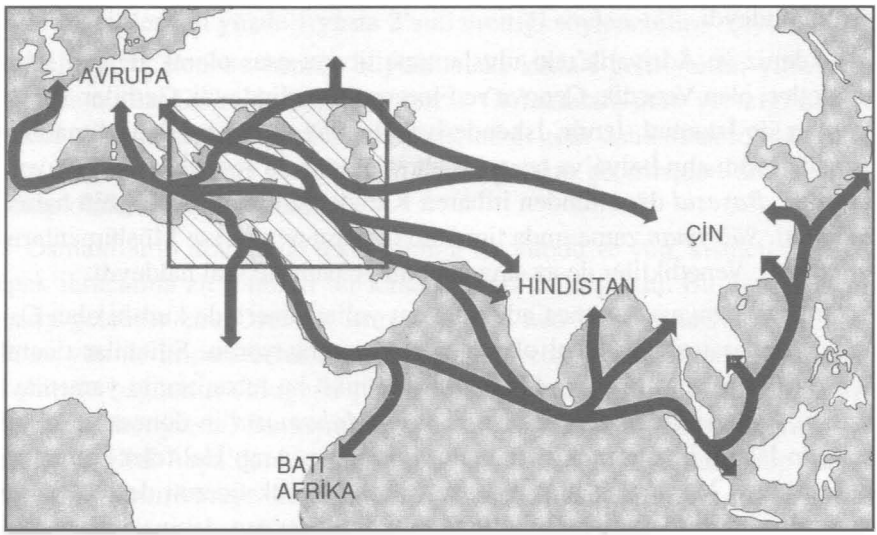
Vaftiz olduğu halde eski ibadet biçimlerini ve inançlarını gizlice korumak isteyenler İspanyol engizisyonu tarafından baskı altında tutuldular. Yahudilerin topluca sürgüne gönderilmesi Osmanlı'nın en güçlü olduğu döneme rastladı. İmparatorluklarını İslamiyet etrafında bütünleştirmek isteselerdi onun için en iyi fırsatı ele geçirmiş bulunan Osmanlılar, bunun yerine İspanya'dan kovulan Yahudilere kapılarını açmazdı. İspanya'daki Yahudi toplumu Yahudi-İspanyolcasını konuşarak ve dinlerini koruyarak o günlerden bugünlere İstanbul'da ve imparatorluğun diğer topraklarında yaşamaya devam ediyor.

Ekonomik Yapı

Ekonomileri değerlendirmek zor bir iştir. Devletin göreceli ekonomik gücünden daha fazlasının analiz edilmesi gerekir. Esas olarak insanların refaha kavuşup kavuşmadığına bakılması gerekir ancak bunu belirlemek son derece güçtür. Söz konusu olan Osmanlı İmparatorluğu olduğunda her şey bilgi eksikliği nedeniyle daha güç hale gelmektedir. 16. yüzyıldaki Osmanlı'nın güçlü merkezi yönetimi dönemine göre çok iyi kayıtlar tutulmuş olsa bile köylülerin günlük kalori alımı ya da yerel fiyatlarda bir enflasyon olup olmadığını kimse bilmiyor. Dolayısıyla Osmanlı ekonomisi hakkında söylenebilecek her şeyin genel hatlarda söylenmesi gerekiyor. Tarihçiler, tahıl arzı, vergiler ve tekstil üretimi gibi alanlardaki daha geniş bir veri tabanına dikkat etmek zorundadır; bunun üzerine teoriler geliştirebilirler; kimi zaman da itiraf etmeseler bile bazı konularda tahmin yürütmek zorunda kalırlar ve bu tahminler elbette bilgiye dayalı tahminler olmaktadır.

Uluslararası Ticaret

Osmanlı'nın Klasik Dönemi'ne ilişkin ticaret büyüklükleri ve üretim hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Osmanlı'nın coğrafi konumu ve göreceli güvenli oluşu nedeniyle *Süleyman* döneminin ilk yarısında ticaret yaygın şekilde yapılıyordu ancak büyüklükler hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ticaretin yönetimi destekleyen vergilerin önemli bir bölümüne kaynaklık ettiği biliniyor ancak bunu bile tahmin etmek güçtür. Osmanlı sultanlarının bir devletin başarısında ticaretin önemli bir rol oynadığını anladıkları kesin; bunun için de aşağıda anlatılacağı gibi, buna göre hareket

Avrasya Ticaret Yolları

ettiler.

Osmanlı İmparatorluğu Avrupa ile Şark arasındaki kara ve deniz yollarının merkezinde bulunuyordu. Doğu'dan gelen ana karayolu Orta Asya'dan geçerek İran'ın batısındaki Tebriz'e geliyordu; oradan doğruca batıya yönelip Anadolu'yu geçip Bursa, İzmir ve İstanbul'a ya da güneybatıya yönelip Halep'e ulaşıyordu. Bazı kervanlar ana doğu-batı yolundan Erzurum'da ayrılıp kuzeydeki Trabzon'a yöneliyor; buradan da deniz yoluyla İstanbul'a ulaşıyordu. Doğudan alternatif bir karayolu Hazar Denizi'nin kuzeyinden Kırım'a yöneliyordu; oradan da karayoluyla Osmanlı Avrupası'na ya da deniz yoluyla İstanbul'a ulaşıyordu. Ana ticaret yolu İstanbul'dan Edirne'ye uzanıyordu.

Mallar Edirne'den kuzeye yönelip Romanya'ya ve Lehistan'a ulaşıyor; bazen batıya doğru Yunanistan'ın kuzeyine ve Makedonya'ya yöneliyor; bazen de kuzeybatıya, Macaristan'a ve Viyana'ya ya da Adriyatik kenti olan Ragusa'ya yöneliyordu.

Doğudan gelen deniz yolu Irak'ın güneyindeki Basra'ya uzanıyor, daha sonra da Fırat Nehri boyunca kuzeye yönelip karayoluyla Halep'e ulaşıyordu. Alternatif bir hat da Kızıldeniz'den geçiyor, oradan karayoluyla Nil Nehri'ne ve Kahire'ye uzanıyor; daha sonra Nil boyunca kuzeye tırmanıp karayoluyla Akdeniz'e ulaşıyordu. Avrupalılar bu ticareti zor kullanarak engelleyene dek söz konusu ticaret istisnasız bir şekilde Müslüman tacir-

lerin elindeydi.

Akdeniz ve Adriyatik'teki uluslararası ticaret esas olarak İtalyan şehir devletleri olan Venedik, Cenova ve Floransa'nın elindeydi. Gemiler Suriye kıyıları ile İstanbul, İzmir, İskenderiye, Ragusa ve diğer küçük limanlardan yüklerini alıp İtalya'ya taşıyorlardı ve oradan da Avrupa'ya ulaştırıyorlardı. *II. Bayezid* döneminden itibaren Karadeniz bir Osmanlı gölü haline gelmişti. *Süleyman* zamanında ticaretin tamamı neredeyse Müslümanların elindeydi; Venedikliler de az sayıda gemi ve tacir ile faal haldeydi.

Ortaçağ dünyası boyunca adeta ticaret yolları üzerinde kurulu olan Osmanlı İmparatorluğu doğal olarak ticaretle uğraşıyordu. Sultanlar ticaret için iyi koşullar yaratmayı görev bilirdi çünkü bu tebaalarının yararınaydı. Bu, kendisi de bir tüccar olan *Hazreti Muhammed*'in dönemine kadar uzanan İslami bir gelenekle de uyum içindeydi. Arap Halifeler döneminden itibaren Müslüman hükümdarlar bilinçli olarak ticareti destekledi ve tacirlerle işbirliği yaptı. (Bin Bir Gece Masalları'nın denizci kahramanı *Sinbad*'ın hayatı bile tüccarların yerini ve Halife'ye nasıl yakın olduklarını gösteriyor.) Tüccarların vergi ödüyor oluşları Osmanlı yönetiminin dikkatinden kaçmadı; üstelik başarılı tüccarlar daha da çok vergi ödüyordu.

Ortadoğu üzerinden geçip Asya'dan Avrupa'ya gönderilen malların başında ipek ve baharatlar geliyordu. İpek ticareti Orta Çağ'ın son dönemlerinden beri Anadolu'dan geçiyordu. İranlı ipek üreticilerinin ürettiği mallar Tebriz'e gönderiliyor, oradan da Anadolu'yu geçerek Bursa'ya ulaşıyordu; bu 14. yüzyıldan beri böyleydi. İtalyan tacirler ipeği Bursa'da satın alıp İtalya'ya ve Avrupa'nın geri kalanına taşıyordu. İpek, kervanlarla Bursa'dan Ege Denizi limanlarına taşınıyordu. Alternatif bir yol da Halep'e ve oradan da Akdeniz sahiline olup buradan da İtalya'ya ulaştırılıyordu. Bu güzergah da 1516 yılında Osmanlı egemenliği altına girdi.

İpek ticareti Osmanlılar için son derece değerliydi çünkü Avrupalı zenginler ipek talep ediyordu. Osmanlı devleti ipeğe uygulanan vergiler ve gümrük vergilerinden büyük gelirler elde ediyordu; ipek hafif olduğu için limanlara kolaylıkla taşınıyordu; limanlar da vergilerin kolaylıkla toplanabildiği yerlerdi. Topraktan alınan verginin aksine ipekten alınan vergi Osmanlı ödemeler dengesini iyileştiriyordu. İpek karşılığında Avrupa'dan yüklüce gümüş geliyordu. Söz konusu düzen bütünüyle Osmanlıların işine geliyordu. Mallar İran'da üretiliyor ancak Osmanlılar topladıkları gümrük vergisi nedeniyle kâra geçiyordu. Osmanlı tebaası da bu ticaret için istihdam ediliyordu. Çok az masrafla büyük karlar elde ediliyordu ve bu ideal bir mali işleyişi temsil ediyordu. İpek üzerinden alınan verginin Osmanlı

devlet gelirlerinin yüzde 1 ya da 2'sini ürettiği söylenebilir.

Baharat ticareti de benzer büyüklükteki kârları getiriyordu; yine aynı şekilde mallar Doğu'da üretiliyor ancak Osmanlılara gelir ve vergi olarak getiri sağlıyordu. Öte yandan ipeğin sağladığı gelir daha uzun soluklu oldu zira ilerleyen yıllarda Avrupalılar Ortadoğu'dan geçirmeden de baharata sahip olmanın yolunu buldu.

Osmanlıların ithal ettiği tekstil ürünü ise yündü ve yün, kısmen de olsa, ipek ihracatına zıt nitelikli bir kalem olarak beliriyordu. Bu durum biraz garip gelebilir zira Osmanlı İmparatorluğu'nda bol miktarda koyun vardı ve yün de İmparatorluk sınırları içinde üretiliyordu. Burada meselenin kaliteyle bağlantılı olduğuna şüphe yok zira İtalya en iyi kalite yünlü kıyafetleri üretiyordu. Bu kıyafetlere olan talep Osmanlı İmparatorluğu ile sınırlı değildi Asya'dan da talep vardı. Osmanlılar, İtalya'dan gelip İran'a ve doğu yarımküreye İmparatorluk topraklarından geçerek giden yünlü ürünlerden vergisini alıyordu. Osmanlılar ayrıca Ankara bölgesinde üretilen tiftiği İtalya'ya gönderiyordu; tiftik burada kıyafete dönüştürülüyor ve tekrar ihraç ediliyordu.

Kapitülasyonlar

Osmanlı İmparatorluğu uluslararası ticaretten yanaydı. Ticaret ortakları ile aralarında savaş durumu gibi siyasi nedenlerin olmadığında gümrük vergileri ödendiği sürece Avrupalı tacirlerin limanlarını serbestçe kullanmalarına izin veriyordu.

Osmanlılar bazı malların imparatorluğa getirilmesinin öyle faydalı olduğunu düşünüyordu ki yabancı ticaret ortağına kapitülasyon adı altında bazı ayrıcalıklar tanıdı (Kapitülasyon - capitulation - İngilizce'de "teslim olmak" anlamına da geliyor ancak kapitülasyon bu durumda diplomatik anlamıyla kullanılıyor ve iki hükümet arasında anlaşmaya varılmasını ifade ediyor). Osmanlı'nın bu politikası kısmen ekonomik bir saflık olarak nitelendirilebilir. Sultanın yanında bulunanların, rakiplerin ticari olarak desteklenmesinin kendileri için dezavantaj oluşturabileceği ihtimalini dikkate almadıkları anlaşılıyor. Ödemeler dengesinin yüzyıllarca Ortadoğu'nun lehinde olduğu düşünüldüğünde bu anlaşılır bir şeydi. Orta Çağ boyunca Avrupa Ortadoğu'ya bir mal satamıyordu ama ipek, baharat ve tahıl istiyordu. Dolayısıyla, Avrupalıların altınları Ortadoğu devletlerine geliyordu ve bu devletler de bu durumun değişebileceği ihtimalini dahi dikkate bile almıyorlardı. Bunun ötesinde Avrupalıların getirdiği kıyafet ve mücevherler

de zenginlerin hoşuna gidiyor ve stratejik açıdan önem taşıyan bazı mallar da ithal ediliyordu.

Tezgahları ve Sarayı yabancı mallarla doldurmaya yardımcı olurken Osmanlı söz konusu ticari ayrıcalıkları siyasi amaçlar için de kullandı. Ticaret alanındaki avantajlar düşmanlara değil, dostlara sunuldu. Habsburglara karşı kimi durumlarda, Habsburgların denetimindeki topraklardan gelenler değil, Osmanlı'nın müttefiki Fransa gibi ülkeler ayrıcalıklar elde etti. İtalya'nın ticaretle uğraşan devletleri söz konusu olduğunda bu güçlü bir silaha dönüşebilirdi. Avrupalı tüccarlara ayrıcalıklar 14. yüzyılın ortalarında verilmeye başlandı; Osmanlıların düşmanı olan Venediklere rakip olan Cenevizliler ayrıcalıklardan yararlandı.

İlk kapitülasyonlar Osmanlıların belli miktarda malın girişine (bazen satın alma garantisi verilerek) izin vermesini öngörüyordu; 14. ve 15. yüzyıllarda bu ayrıcalıklardan Cenova, Venedik, Floransa ve Napoli yararlandı. Osmanlıların tanıdığı en önemli ticari ayrıcalıklar İmparatorluk sınırları içinde serbest ticaret yapılmasını ve gümrük vergilerinde indirim yapılmasını öngörüyordu; ticaret, İmparatorluğun koruması altında olacaktı. Kapitülasyonlar uyarınca ayrıcalık kazananların statüsü başka önemli bir açıdan değişiyordu. İslamiyet, Müslümanların denetimi altında olmayan toprakların fiilen düşman toprakları olduğunu öngörüyordu; bunun da sonuçları ağırdı. Ne var ki iyi kafirler ile özel bir statüde işbirliği yapılabilirdi; kapitülasyonlar bu anlama geliyordu. Kapitülasyonlar söz konusu ayrıcalığa sahip olanların dost olduğunu ve iyi davranılmaları gerektiğini ve Müslüman korsanların saldırılarına karşı koruma altında olduklarını öngörüyordu; böyle bir güvenceyi uygulaması zordu. Gümrük vergilerinde ne kadar bir indirim yapılacağı tek tek ülkelerle yapılan anlaşmalarda belirleniyordu. Gümrük vergileri yüzde 5'ten yüzde 4'e hatta yüzde 3'e indiriliyordu; gümrük vergilerinin oranı limandan limana değişiyordu; deniz taşımacılığından başka kesintiler de alınıyordu, dolayısıyla, yabancıların elde ettiği faydanın tam olarak ne olduğunu söylemek mümkün değildir.

Kapitülasyon anlaşmaları kısmen bugün olağan karşıladığımız diplomatik uygulamalara benzer. Avrupalı konsoloslara hareket özgürlüğü tanınıyor, faaliyetleri İmparatorluk koruması altına alınıyordu. Konsoloslar vergiden muaf tutuluyor ve mallarını rahatlıkla ithal ya da ihraç edebiliyorlardı. Bu onlara bugünkü diplomatlara tanınan türden özel bir statünün tanınması anlamına geliyordu.

Öte yandan *Süleyman* zamanında ve ondan önceki yıllarda yabancı tüccar toplulukları bütünüyle Osmanlı yasalarından muaf değildi ve tam ola-

rak kendi ülke yasalarının hükmü altında da değildi. Bunun yerine Osmanlı milletlerininkilere denk bir statüye sahiptiler. Kapitülasyon anlaşması imzalanan ülkelerin tebaasının ayrı bir grubu oluşturduğu kabul ediliyor; milletlerin sahip olduğu haklara paralel olarak ibadet özgürlüğüne sahip oldukları ve kendi okulları ile kamu kuruluşlarını kurma haklarının olduğu öngörülüyordu. Konsoloslar/büyükelçiler bu grupların başı kabul ediliyordu. Grup üyeleri, aralarında çıkan anlaşmazlıkların büyük bölümünü kendi ülkelerindeki yasalar uyarınca çözümleme hakkına sahipti; benzer bir durum millet üyeleri için de söz konusuydu. Millet sisteminde olduğu gibi, son başvuru mercii Osmanlı mahkemeleri ve Divan-ı Hümayun'du. Yabancı grupların kendi aralarında veya yabancı grupların Müslümanlar ile aralarında çıkan sorunlara Osmanlı yasaları ve İslami kurallar uyarınca çözüm bulunuyordu ancak bu yapılırken yabancılara belli bir esneklik gösterilebiliyordu. Yabancı gruplar, kendilerine ülkelerindeki yasalar uyarınca muamele edilmesini talep etmek için *Süleyman*'dan sonraki dönemi beklemek zorunda kaldı.

Kapitülasyon kapsamına giren ve yabancıların kalabalıklar halinde yaşadığı şehirler *Süleyman* döneminde İstanbul, İzmir ve Halep'ti. Diğer şehirler bunlara sonradan eklendi. Avrupalılar, Osmanlı şehirlerinin çoğunlukla belli semtlerinde yaşıyor, buralarda kendi kiliseleri ve mekanları, ayrıca, kendilerine ait ticari depo ve ambarları bulunuyordu. Osmanlı'nın Hıristiyan milletlerinin üyeleri yabancıların yaşadığı alanların dışında aracılık konumunu üstleniyor, acentelik ya da tercümanlık yapıyordu. Müslümanlar ile temas asgari düzeydeydi; bu durum bir ihtimal hem yabancılara hem de Müslümanlara hitap ediyordu.

Süleyman döneminde kapitülasyon verilenler Fransızlar ve İtalyan devletleri ile sınırlıydı. *Süleyman*'ın ölümünden kısa bir süre 1566'da aralarında Hollandalılar ile İngilizlilerin de bulunduğu diğer bazı Avrupa ülkelerine de kapitülasyonlar tanındı. Habsburgların hükümdarlığı altında olan yerler dikkat çekici bir şekilde kapitülasyonların dışında bırakılmıştı. Kapitülasyonlar Avrupalı ticaret ortakları için tanınan genel bir gümrük vergisi indirimi ve özel ayrıcalıklar anlamına gelmeye başlamıştı. Ticaret koşulları değişir ve Avrupa ekonomileri daha güçlü hale gelirken kapitülasyonlar kısa bir süre içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisini tehdit eder bir hale geldi.

Bölgesel Ticaret

Osmanlı İmparatorluğu çapında ticareti yapılan tüm mal türleri hakkında kesin bir sayı vermek mümkün değildir. En kazançlı ticaret, lüks tüketim malları üzerinden yapılıyordu. Kürkler, mücevherler, kıymetli metaller, broşlar ve diğer pahalı metalar her zaman statü göstergeleri olageldi. Sultan ve üst düzeydeki yöneticiler bunları imparatorluk içinden ya da dışından her şekilde tedarik etme yoluna gidiyordu. Ortak kullanımı olan tahıl, tuz ya da et gibi sıradan malların ticaretine ise daha sık rastlanıyordu. Bu mallar, sürekli olarak ticarete konu olurken lüks tüketim mallarının ticareti siyasete ve modaya göre değişiyordu.

İstanbul'a İthal Edilen Bazı Mallar

Anadolu'dan	Tahıl, süt ürünleri, hayvani ürünler, zeytin yağı, mineraller, tekstil, kürkler meyveler, çerezlik, afyon, kereste ve ahşap ürünleri
Osmanlı Avrupa'sından	Tahıl, tuz, süt ürünleri, demir, zeytin yağı
Suriye ve Mısır'dan	Tahıl, altın, şeker, baharat, siyahi köleler, sabun
Kırım ve çevresinden	Tahıl, süt ürünleri, tuz, bal, canlı hayvan ve hayvan ürünleri, beyaz köleler

Osmanlı İmparatorluğu içinde ticareti yapılan malları en iyi şekilde değerlendirmenin yolu büyük ihtimalle İstanbul'a ithal edilen mallara bakmaktan geçer. İstanbul, dünyanın en büyük metropollerinden biri olarak ihtiyaç duyduğu gıdanın çok azını üretiyor ve diğer pek çok malı da ithal ediyordu. Tablo şehre ithal edilen kimi malları gösteriyor ancak bu tablo kesinlikle malların tamamını içermiyor. Temel gıda ürünlerinin yanı sıra İstanbul'daki kimi atölyelerde kullanılan ham maddeleri ve saray ile zenginlerin kullandığı lüks malları içeriyor.

İstanbul'a göreceli olarak düşük fiyatlarla tahıl tedarik etmek yönetimin başlıca kaygıları arasında yer alıyordu. Şehir sakinlerinin ayaklanma çıkarma ve bürokratlarla komutanları ve hatta hükümdarları koltuklarından indirme güçleri vardı; bu en azından Roma İmparatorluğu döneminden beri geçerli bir durumdu. Başkent nüfusunun hoşnut veya en azından sessiz tutulması gerekiyordu. Bu da ekmek demekti ama belki sirk getirmek de gerekmiyordu. Bu amaca ulaşmak için bazı yöntemler izlendi. Fiyatların sabitlenmesi iyi sonuç vermiyordu çünkü insanlar düşük fiyatlarla İstanbul'a göndermek yerine şehir dışından kaçakçılık yapmayı tercih ediyordu. Zorunlu satışlar daha iyi sonuç veriyordu. Örneğin, Moldova ve Eflak prensleri her yıl hükümetin belirlediği sabit fiyatlarla İstanbul'a belli miktarda tahıl göndermeye zorunlu kılınıyordu. Kıtlık zamanlarında depolanmış tahılı almak için yönetim askeri güce bile başvurabiliyor ve tahılı başkentin insanlarına ulaştırıyordu. Bu, sancaklarda sıkıntı yaşanabileceği anlamına geliyordu ama başkentin karnı doyuruluyordu.

Mallar İstanbul'a aşağı yukarı yukarıda belirtilen uluslararası ticaret yollarını veya yerel yolları kullanarak ya da Akdeniz, Ege ve Karadeniz'de liman liman dolaşan gemiler ile getiriliyordu. Mısır ve Suriye'den yapılan taşımacılık için uzun mesafe gemileri kullanılıyordu.

Vilayetlerdeki ticaretin miktarı büyük ölçüde savaş ya da barış durumuna göre ve bölgelerin varsıllıklarına göre değişim gösteriyordu. Köylüler mücevher ya da demirin peşinde olmuyordu. Tüketmeyi en çok umdukları mallar kuru meyve, zeytinyağı veya süt ürünleriyle sınırlıydı. Keresteyi yakınlarında bulabiliyorlardı; bunun için Karadeniz'deki ormanlık alanlardan ithalat yapmaya ihtiyaçları yoktu.

İmkanları olduğunda köylüler küçük metal ürünleri ile silah alabiliyorlardı (özellikle kova ve bıçak).

Taşradaki şehirlerde ekonomik görünüm büyük ölçüde farklıydı. Bu şehirlerin batı ve Orta Anadolu ile Osmanlı Avrupası'nda bulunan büyük bölümü imparatorluk genelindeki üretim sistemine bağlıydı. Örneğin halı bazı küçük şehirlerde üretiliyordu. Söz konusu iş kolu için yün ve boya ithal ediliyor, bazen bu çok uzak mesafelerden yapılıyordu. Tabakhaneciler ve tekstil üreticileri mallarını ihraç ediyor; bunun yanı sıra taşradaki her bir şehir, yakınlarındaki çiftliklerden belli bir miktarda gıda ithalatı yapıyordu ancak bu, başkente göre daha küçük miktarlarda oluyordu. Daha varlıklı şehirler lüks bazı malları da tüketiyor ve ithalat sayesinde daha çeşitli besinleri tüketebiliyorlardı.

Loncalar ve Üretim

Osmanlı loncaları pek çok açıdan ortaçağ Avrupası'ndaki esnaf loncalarına benziyordu. Ustalar ve çıraklar vardı örneğin ve üretilen malların kalitesi ile fiyatlarını lonca düzenliyordu. Bazı açılardan ise Osmanlı loncaları Ortadoğulu bir nitelik taşıyordu: Tüccar loncaları olduğu gibi zanaatkar loncaları da bulunuyordu. Loncaların çoğu dini gruplara bağlıydı. Bazılarının gayrimüslim üyeleri olmakla birlikte her bir loncanın ruhani kılavuz olarak bir sufi şeyhi vardı. Osmanlı Mısırı'nda sufi şeyh loncanın başkanlığını bile yürütüyordu. Ortadoğu loncaları Avrupa'dakilere kıyasla daha açıktı. Bazıları normal çıraklık sürecinden geçmeden loncaya dahil olabiliyordu; bir ihtimal para ile dostlukların rolü oluyordu.

Avrupa ve Osmanlı loncaları arasındaki en büyük benzerlik işlevlerinde idi: Lonca belli bir ürünü üretenleri bir araya getiriyor ve kalite denetimi ve fiyat tayini yoluyla bütün üyelerin ortak çıkarlarını gözetiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise yönetim tekel konumlarını destekleyerek loncalarla işbirliği yaptı.

Osmanlı şehirlerinde çok sayıda ve çeşitli alanlarda faaliyet gösteren loncalar vardı. Tabloda listelenen mesleklerin büyük bölümünün loncaları vardı (cibinlik üreticileri loncasının nasıl bir siyasi güce sahip olacağı tartışmalıdır). İş sahalarının listesi 17. yüzyılda *Evliya Çelebi* tarafından hazırlanan 700'ü aşkın iş kolunun bulunduğu katalogdan alınmıştır.[2] Evliya Çelebi'ye göre zanaatkarların kurumsal kimliğinin sınırları kimi durumlarda çok ince çizgilerle birbirinden ayrılabiliyordu: Bazı fırıncılar sadece belli pastaları üretiyor, bazı silah üreticileri de sadece belli bir tip tabancaları üretiyordu. Zanaatkarlar ile tüccarlar ve örgütlerinin çeşitliliği dikkat çekici bir boyuttadır. *Evliya Çelebi* loncaların sayısını 1.001 olarak veriyor, bu da loncanın tanımının fazlasıyla esnetilmesi anlamına geliyor.

İstanbul'daki İş Kolları (Bir Seçki)

Eczacı	Göz doktoru	Pirinç tacirleri
Mimarlar	Pervane üreticileri	İp üreticileri
Astronomlar	Havai fişek üreticileri	Semer üreticileri

2 *Evliya Efendi'nin Avrupa, Asya ve Afrika'da 17. Yüzyılda Yaptığı Gezilerden Notlar*; Çevirmen: Joseph von Hammer: 1. Cilt, 2. Bölüm. Londra 1846

Ekmek fırıncıları
Pasta ustaları
Berberler
Hamamcılar
Ayı bakıcıları
Sığır kasapları
Kemer üreticileri
Kuş tüccarları
Battaniye üreticileri
Tekne kalafatları
Tekne kürekçileri
Kitap satıcıları
Yay üreticileri
Pirinç flüt üreticileri
Dizgin üreticileri
Manda sütü üreticileri
İnşaatçılar
Tereyağı tüccarları
Düğme üreticileri
Kafes üreticileri
Deve sürücüleri
Halı tüccarları
Mağara kazıcıları
Kömür satıcıları
Peynir satıcıları
Sünnetçiler
Kahve tüccarları
Sikke damgacıları
Yastık üreticileri
Hançer üreticileri
Elmas kesicileri

Balık aşçıları
Balıkçılar
Çiçek tüccarları
şarlatanlar ve mimik ustaları
Meyve tacirleri
Kürk tüccarları
Sarımsak tüccarları
Zamk üreticileri
Sarraflar
At satıcıları
At kiralayıcıları
Mürekkep üreticileri
Mücevherciler
Canlı hayvan tüccarları
Mızrak üreticileri
Keten tüccarları
Aslan bakıcıları
Çilingirler
Haritacılar
Çöp çatanlar
Değirmenciler
Ayna tüccarları
Cibinlik üreticileri
Müzisyenler
Tüfek üreticileri
Bülbül tüccarları
Yağ tüccarları
Eski ayakkabı tüccarları
Afyon tüccarları
Ressamlar
Parşömen üreticileri

Yelken üreticileri
Sosis üreticileri
Makas üreticileri
Koyun kasapları
Şerbet üreticileri
Gemi üreticileri
Kunduracılar
Elek üreticileri
İpek tüccarları
Şarkıcılar
Mezbahacılar
Köle tüccarları
Kar ve buz tüccarları
Sabun üreticileri
Tahıl spekülatörleri
Kırtasiye
Taş kesicileri
Kılıç üreticileri
Şerbet üreticileri
Masa üreticileri
Terziler
Deri tabakçıları
Katran üreticileri
Meyhaneciler
Çadır üreticileri
Hırsızlar ve haydutlar
Türban üreticileri
Döşemeciler
Sebze satıcıları
Sirke satıcıları
Yük arabası üreticileri

Tabak üreticileri	İnci tüccarları	Saat üreticileri
Dalgıçlar	Kalem üreticileri	Gözcüler
Davul üreticileri	Parfümcüler	Su taşıyıcıları
Tezek toplayıcıları	Doktorlar	Örücüler
Nakışçılar	Pipo üreticileri	Şarap üreticileri
Oymacılar	Rakı üreticileri	Güreşçiler
Cellatlar	Jilet üreticileri	

Öyle olsa dahi loncalar büyük bir çeşitliliğe sahipti. Manda sütü üreticiliği ile ayı bakıcılığının meslek olarak kabul edilmesi bir yana, insanın bu gruptakilerin loncalar halinde örgütlendikleri bir toplumu takdir edesi geliyor.

Loncalar genellikle kendi iş alanlarını düzenleyen kurumsal kimliğe sahip yapılardı. Kethüda adı verilen lonca liderleri ustalar tarafından seçiliyordu; lonca liderini yine bu grup görevinden alabiliyordu. Kethüda yönetim nezdinde loncayı temsil ediyordu. Diğer lonca yetkilileri de loncanın iş işleyişi ile ilgileniyor ve üyeler arasındaki ilişkilere bakıyorlar veya üyelerin ürettikleri malın kalitesi hakkında yargıya varmak için uzman olarak konumlanıyorlardı. Kimi vergiler ustalar tarafından loncalar üzerinden ödeniyordu.

Devlet, özellikle askeri amaçlar için kullanılacak ürünleri üreten loncaların işine karışıyor ama onlarla daha çok işbirliği yapıyordu. Yönetimin yetkilileri olarak loncaların işleriyle en çok mühtesibler ve kadılar ilgileniyordu. Mühtesibler pazar yerlerinde işlerin yolunda olup olmadığını denetleyen müfettişler konumundaydı ve kullanılan ağırlık ve uzunluk ölçülerinin doğru olmasından ve söz konusu mal için hükümetin biçtiği azami bedelden daha fazlasının fiyat olarak belirlenmemesinden sorumluydu. Kadılar, loncalar arasındaki sorunlara bakıyor, lonca belgelerini onaylayıp kaşeliyordu ve daha çok bir avukat ile bir idari yargıcın karışımı bir işlevi üstleniyordu.

Gerek devlet gerekse loncalar muhafazakar yapıdaydılar. Var olan durumu sürdürmek ikisinin de işine geliyordu. Fiyat konusunda birlikte hareket ediyorlardı. Yönetim hammaddeler için makul fiyatlar belirleyerek loncaları destekliyordu. Yönetim aynı zamanda mamul ürün için de azami bir fiyat belirleyerek tüketiciyi koruyordu. Osmanlı'ya has bir ekonomik anlayışın eseri olduğu söylenebilecek bir şekilde serbest piyasanın tehlikeli olduğu kanaati egemendi zira aynı maldan çok fazla üretilebilir ve bu da fiyatların

çok düşmesine ve zanaatkarların iflas etmesine yol açabilirdi; ucuz mallar kalitenin sonunu getirebilirdi. Diğer bir açıdan ise üreticiler tekelleşebilir ve çok yüksek fiyatlar belirleyebilirlerdi. Dolayısıyla fiyatlar ve loncalar üzerinde denetim yapmak yönetimin görevi olmalıydı. Bu savlar, devletin müdahaleciliğini savunmak için dünya genelinde yüzyıllardır dile getirildi. Diğer yerlerde de görüldüğü gibi bu kuralların uygulanması son derece zordu. Siyasi bağlantıları iyi olan kesim, herhangi bir ceza görmeden, ucuz malları üretebiliyor ya da ithal edebiliyordu. Üretimi kısıtlamak da zordu: Yönetim, dükkanların sayısını sabit tutmaya çalıştı ancak bir şekilde daha fazlası açıldı; bazen de bu, izin verilen sayının iki katına bile ulaştı.

Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi ustalar dükkanlarının sahibiydi. Çırakları, maaşlı işçileri ve köleleriyle üretim yapıyorlardı. Yapılan işe göre kadınlar da çalıştırılabiliyordu ancak kadınlar loncalara üye olamıyordu. Çıraklık dönemi en az üç yıldı. Sadece çocuklardan oluşmuyorlardı ve yetenekleri çoğu zaman daha üst düzeydeydi.

Hem yönetimin hem de loncaların tercihi olan muhafazakar ekonomik sistem Osmanlı'nın Klasik Dönemi boyunca hayli iyi işledi. Ancak bazı potansiyel sorunlar daha sonra ortaya çıktı. Pek çok kişi ekonomik muhafazakarlığın ve sınırlı üretimin Osmanlı girişimcilerinin Batı Avrupa'daki ekonomik gelişime önayak olan yerli bir tür kapitalizmi geliştirmesini önlediğini düşünür.

Bu da Osmanlıları daha gelişmiş olan Avrupa'nın insafına bıraktı. Aslına bakılırsa girişimci kelimesi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yasal üretim için kullanılamaz; bu durum *Süleyman*'dan sonraki yüzyıllar için de geçerlidir. Bazı tüccarların girişim yaptıkları söylenebilir ancak zanaatkarlar böyle değildi.

Osmanlı tarihinin bütünü söz konusu olduğunda, en girişimci olanlar kaçakçılar ve diğer düzenbazlardı. Anadolu sahillerine ve Balkanlara bakıldığında, kaçakçılığın ulaşmış olduğu boyutlar ortaya çıkıyor. Böylesine girintili çıkıntılı bir sahil şeridi, küçük gemilerin kimi sapa limanlara yanaşıp yasadışı mal nakliyatı yapabilmelerinin önünü açıyordu. Kaçakçılık, gümrük vergisinden kurtulmak veya yasaklanan bazı malları ithal ya da ihraç etmek için yapılıyordu; karlı bir işti bu. Kaçakçılığın büyük bölümünün ihracat malları için olduğu anlaşılıyor. Her tür malın kaçakçılığı yapılıyordu ve bunlara metal, koyun, tahıl, pamuk, ateşli silahlar, kereste, meyve, şarap dahildi. Suç eyleminin doğası gereği kaçakçılığın ne sıklıkta yapıldığı ve hangi boyutlarda olduğu kayıt altına alınmıyordu. Öte yandan yönetim vilayet yönetimlerine ve mültezimlere kaçakçılığı önlemeye

çağıran talimatlar veriyordu. Gemi kaptanlarına da sevkiyatı sadece onaylanmış limanlara yapmaları talimatı veriliyordu zira bu limanlarda gümrük memurları bulunuyordu. Resmi düzeydeki kaygı, kaçakçılığın bir sorun olarak görüldüğüne işaret ediyor.

Devlet ve Ekonomi

Osmanlı yönetiminin bütüncül bir iktisadi stratejisi bulunmuyordu. Osmanlı'nın amacı devletin ayakta kalması, kamu düzeni ve ahlaki açıdan adil bir İslami toplum kurmaktı. Her türden ekonomik faaliyet bu amaca ulaşmak için yapılıyordu. Osmanlı yönetiminin politikası, kendi içlerinde iyi sayılan şeylerin belirgin faydasının ortaya çıkarılmasına dayanıyordu; bu yapılırken bunun genel ekonomik düzen için ne anlam taşıdığına dikkat edilmiyordu. Örneğin, piyasadaki bir çeşitlilik bariz bir şekilde faydalıydı. Dolayısıyla çok sayıda lonca her zaman ürettikleri çeşitlilikte malı üretmek için destekleniyordu. Tek geçer akçe olan altın ve gümüş, satın almak ve satmak için gerekliydi, dolayısıyla, hükümet bunların ihracatını yasaklamıştı. İstikrarlı fiyatların hem satıcılara hem de alıcılara faydası olduğuna inanılıyordu ve bu yüzden fiyatlar sabitlenmişti. Sosyal karmaşa çıkmasından çok korkuluyordu, dolayısıyla lonca üyelerinin işleri neredeyse mutlak bir şekilde güvence altındaydı ve yönetim arz ve talebin, başkentteki tahılın miktarı ve fiyatı üzerinde etkisinin olmaması için büyük çaba harcıyordu. En önemlisi devletin paraya ihtiyacı vardı ve gelirini azami düzeye çıkarmak için müdahaleci oldu.

Yönetimin koyduğu pek çok kural üretimin düşürülmesi etkisini yaratıyordu, bu durum özellikle loncalar için geçerliydi; mamul ürünlerin bol miktarda olması yararlı görülmüyordu. Tam aksine, bunun sonucu olan düşük fiyatlar, lonca sistemini sarsabilirdi, dolayısıyla böyle bir durum istenmiyordu.

Osmanlılar piyasanın genişlemesi gerektiğini düşünmüyordu, oysa söz konusu bu ekonomik düzen Avrupa kapitalizminin göreceli olarak refah içinde olmasının yolunu açıyordu. Osmanlılar bunun yerine istikrarlı bir piyasayı arzuladı. Hükümetin geniş çaplı eylemlere girişip üretiminin artmasını sağladığı ürünler tuz, kıymetli metaller ve askeri mallar gibi mutlak gerekli olan mallar ile sınırlıydı.

Bugünkü bakış açısıyla bakıldığında Osmanlı'nın ekonomi ile daha fazla ilgilenmiş olması gerektiği ortaya çıkıyor. Hiçbir askeri faydası olmamış olsa bile hükümet altyapı inşası için daha fazla çaba harcayabilir, bu

amaçla ticareti geliştirecek şekilde yollar ve köprüler yapabilir ya da Osmanlı mallarının Osmanlı gemilerinde taşınmasını sağlamak için bir ticaret filosu inşa edebilir ve böylece Venedikliler ile diğer aracıların karlarını ellerinden alabilirdi. Devlet mal üretimini sınırlandırmak yerine artmasını sağlayacak adımlar atabilirdi. Böyle olmakla birlikte Osmanlıların "ticaret döngüsü" hakkında pek bir fikirleri yoktu. İslami nitelikli Ortadoğu'da devletlerin sivil ekonomiyi geliştirmek için adım atmak gibi bir alışkanlığı yoktu. Osmanlıların ticareti düzenlemek için attığı adımlar bile İslami bir nitelik taşımıyordu. Osmanlı'nın ekonomiye müdahaleciliği, dini kurallar karşısında algılanan faydanın üstün geldiği bir nitelik taşıyordu. İslam, sivil otoritenin piyasaya müdahalede bulunmasını öngörmüyordu. İslam kurallarının bir hükümdarın müdahalede bulunmasını öngördüğü tek durum, ağırlık ve uzunluk ölçülerinin denetimini yaparak dolandırıcılığın önüne geçmek ve bu yolla ticaretin adil olarak yapılmasını sağlamak konusunda ortaya çıkıyordu. Gümrük vergilerinin toplanması bile hukuken tartışmalıydı. Hükümetin müdahale etmesi gerektiğini söyleyenler bu adımın felsefesini açıklamakla meşgul edilirken dolambaçlı bir yoldan yasanın ruhu ayaklar altına alınıyordu. Hiç bir vicdan azabının yönetimi vergi almaktan alıkoyamadığı anlaşılıyor.

Osmanlıların Keynesçi iktisadi ilkeler hakkında bir bilgisi yoktu ama devlet yine de yaptığı satın almalarla ekonomiyi büyütüyordu. Yönetim yetkilileri ve sancak beyleri, sultanlar kullansın diye saraylara lüks mal tedariki için çok sayıda kişiyi çalıştırırken devlet harcamalarının büyük bir bölümü askeri bir nitelik taşıyordu. *Süleyman*'ın döneminde ordu başta sipahiler ve Yeniçeriler olmak üzere 80.000 kişilik bir güçten oluşuyordu. Bunların üniformaları, eyerleri, çadırları, silahları ve erzakı için yapılan harcamalar Osmanlı ekonomisine büyük bir katkı yapıyordu. Gemi ve kale inşaatı ile top ve barut üretimi de istihdam yaratılmasını sağlıyor ve ekonominin altyapısının gelişmesine katkı yapıyordu. Askeri harcamalar bir yatırım olarak görülebilir. Yönetim vergilerden elde ettiği geliri askeri alanda kullanıyor ve bu yatırım da yağmalardan elde edilen gelirler, yeni mülkler ve fethedilen topraklardan toplanacak yeni vergiler olarak geri dönüyordu. Bütünüyle iktisadi olan belli ahlaki sorunlara rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun *Süleyman* dönemine kadar dayandığı sistem böyleydi. Ekonomi imparatorluk büyüdüğü için büyüdü. Başarılı olduğuna hiç şüphe yok. Askeri harcamaların bir kusuru vardır; kolaylıkla üretken olmayan bir nitelik kazanabilirler zira savaşlarda işler ters gittiğinde yatırımlar batabilmektedir.

Ekonominin ilkelerinden tam olarak nasibini almamış olmaları Osman-

lıların ticaret ve tarım üretiminden fayda sağlamadığı anlamına gelmemeli. Ticarette ve tarımda başarısızlıkları ve yararları ne olmuş olursa olsun bir yönetimin vatandaşlarına sunabileceği en temel fayda güvenliktir. Osmanlı Klasik Dönemi'nde güvenlik yönetim tarafından sağlanan en büyük faydaydı.

Ortadoğu ve Balkanlar'daki ticaret kervanlara dayanıyordu. Güçlü bir Osmanlı yönetimi tüccar kervanlarına koruma sağladı; ayrıca çetelere ve yağmacı aşiretlere saldırılar düzenleyip denetim altında tuttu. Vakıflardan elde edilen gelirlerle yüzlerce kervansaray yapıldı ve işletildi (kervansaraylar vakıflar için gelir anlamına da geliyordu); malları korumak için şehirlerde depolar da kuruldu. Arap çölleri gibi askeri güçle boy gösterilmesi zor olan yerler söz konusu olduğunda güçlü ve müreffeh bir yönetim, göçebe aşiretlerin şeflerine rüşvet verip kervanlara saldırılmasını da engelleyebiliyordu zira elde edilecek fayda rüşvetin maliyetinin çok üzerinde olacaktı.

Karada geçerli olan gerçek denizde de geçerliydi. Deniz ticareti imparatorluğun ekonomik yaşamı için bir gereklilikti. Deniz ticaretinin olmama durumu vergi gelirlerinin düşeceği anlamına geliyordu; bunun da ötesinde açlık da baş gösterebilirdi. İstanbul kendisini besleyemiyordu; bu nedenle donanma deniz yollarını tahıl ithalatı için açık tutmak zorundaydı. En önemli koruma korsanlığa karşı yapılıyordu; korsanlık Akdeniz'de karlı bir iş olarak varlık gösteriyordu. Çeteler kervanlar için nasıl tehdit oluşturuyorsa korsanlar da denizde böyle bir tehdit oluşturuyordu. Osmanlı donanması Akdeniz ve Ege'deki Müslüman ticaretini korudu; hatta *Süleyman* döneminde 16. yüzyılda ortaya çıkan ve Müslüman tüccarlara saldırı düzenleyen Portekizlilere karşı Körfez ve Kızıldeniz'de filoları devreye soktu ve bu güç bazen başarılı bazen de başarısız oldu.

Osmanlı'nın merkezi yönetiminin gücünün yerinde olduğu günlerde yönetimin sağladığı güvenliğin karşılığını büyüyen bir ticaret ve daha da cömert bir tarım şeklinde geri aldığına şüphe yok. Osmanlılar bugünkü ifadesiyle büyük bir ticari bölge kurmuş ve bunu yaparken Mısır'da ve Suriye'de Memlûkleri, Balkanlarda da farklı krallıkları yenilgiye uğratmıştı. Birbirinden ayrı olarak varlık gösterip kendi vergilerini toplayan ve farklı seviyelerde güvenlik sağlayan küçük devletlerin yerinde şimdi bütün dahili ticareti eline geçirmiş olan büyük bir imparatorluk hüküm sürüyordu.

Bölüm 5

Dengenin Bozulması; 1566-1789

Arka sayfa:

Şehzadeler haremde yürüyor. Resim, sultan adaylarının kapalı bir ortamda yetiştirildiklerini de gösteriyor. İlk sultanlar çocukluk dönemlerini sancaklarda at binerek geçiriyor; zorlu devlet adamlığının gereklerini ve hükmetmeyi öğreniyordu. Daha sonraki sultanlar ise kendilerini kapalı ortamlarda buluyordu. Bu açıdan bakılınca sultanların kalitesinin düştüğünü söylemek şaşırtıcı gelmiyor. (Surname-i Vehbi, Topkapı Sarayı Müzesi, A. 3593)

Dengenin Bozulması; 1566-1789

Osmanlı'nın hüküm sürdüğü yüzyılların ortalarına denk gelen dönem geleneksel olarak gerileme dönemi olarak nitelendirilir. "Gerileme" ifadesi tarihçilerin çok sevdiği bir kelime oyunundan kaynaklanır zira tarihçiler ülkeleri sanki insanlarmış gibi ele alırlar. İnsana ait büyük kurumların sanki çocuklukları, hızlı bir büyümeden sonra gelen olgunluk dönemleri ve ölüme uzanan bir çöküş dönemleri olduğunu düşünmek biz tarihçilere tuhaf bir rahatlık verir. Böyle bir yaklaşıma sahip olmanın zorluğu bunun gerçekliğe pek uygun olmamasıdır. İnsan hayatıyla karşılaştırıldığında Osmanlı İmparatorluğu bebeklik döneminde çok hızlı büyüdü. Yönetim sistemleri olgunluğa hayli erken bir dönemde ulaştı ancak imparatorluk olgunluğa eriştikten sonra bir 100 yıl daha büyümeye devam etti. Daha sonra "gerileme" dönemi başladı ve 250 yıl kadar sürdü; bunu 90 yıllık bir "yeniden doğuş" izledi ve yaşlı adam büyük bir canlılık gösterdi. Büyüme ve gerileme üzerinden insan yaşamı ile kurulan benzerlik oldukça zayıf kalıyor.

Gerileme kavramı tanımlama açısından sorunlu bir nitelik gösteriyor. Pek çok kişi Osmanlı'nın gerileme dönemini *Muhteşem Süleyman* devrinin sona erişinden sonra başlatır. Osmanlı gerilemesinin ölçütleri kendilerini iki başlıkta gösterir: Osmanlı merkezi yönetiminin uzun ve yavaş bir şekilde bozulması ve Osmanlı sınırlarının genişlemesini sağlayan fetihlerin durması. Gerilemenin bu şekilde tanımlanması en önemli soruyu göz ardı eder niteliktedir; dolayısıyla buradaki esas soru İmparatorluk sınırları içinde yaşayan insanların daha iyi durumda olup olmadığıdır. İnsanların savaşlarda can verdiği düşünüldüğünde, fetih yolunda bitmek bilmeyen savaşların sona ermesinin kötü olmadığı söylenebilir. Yönetimin zayıflamasından herkesin şikayetçi olacağı da söylenemez. Yetkin olamayan bir vergi tahsildarının merkezden gönderilmesinin bazılarını hoşnut kılacağı ortadadır zira böyle bir vergi memurunun bütün vergileri toplayamayacağı söylenebilir. Öte yandan gelirlerinden mahrum kalan bir yönetimin askerlerine maaşlarını ödeyemeyecek hale gelmesi ve dolayısıyla eşkıyalara ve

toplumsal huzursuzluklara karşı koyamaması hoşlarına gitmeyecektir.

Osmanlı'nın orta döneminde yaşanan olayları kendi ölçütleriyle değerlendirmek gerekir; bu açıdan "gerileme" gibi kavramları bir kenara bırakmak gerekiyor. Bu sayede bir imparatorluğun nasıl olup da 16. yüzyılda gerileme dönemine girdiği ve fakat 20. yüzyıla kadar ayakta kaldığını açıklamak zorunluluğu ortadan kalkar.

Öyleyse, Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. ve 18. yüzyıldaki hali nasıl değerlendirilecektir. Bir devlet ya diğer devletlerle karşılaştırılarak ya da kendi planlarına ve hedeflerine ne kadar sadık kalabildiği göz önüne alınarak değerlendirilebilir. İlk değerlendirme biçiminde bir devletin rakiplerine göre ne kadar güçlü, akılcı ve etkili olduğuna bakılır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı'nın daha çok Avrupalı rakipleriyle karşılaştırılması gerekiyor. Diğer açıdan bakıldığında ise Osmanlıların imparatorluğun olmasını istedikleri şeklini ne kadar başardıkları sorusunun cevaplanması gerekiyor.

Osmanlılar ve Avrupa

Batılı olmayan diğer bütün kültürler için olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu milletleri de Rönesans sürecinden geçmedikleri gibi Rönesans'ı takip eden dönemde Avrupa'da yaşanan ve kendisini eğitim alanının yanı sıra bilimde, felsefede, ekonomide ve sanayide gösteren devrimlerde de yerlerini almadı. Modern çağa geçişe Avrupa'nın mı ön ayak olduğu ve bunu Avrupa'daki kültürün doğal bir sonucu olarak mı yaptığı ya da şansının mı yaver gittiği (veya ikisi birden mi rol oynadı?) konusuna burada girilmeyecektir. Nedeni ne olursa olsun modern teknoloji çağına ilk olarak Avrupa'nın girdiği bir gerçektir. Avrupalı olmayan diğer bütün imparatorluklar ki buna Osmanlılar da dahildir, Avrupa'nın ilerleyişinin dışında kaldılar.

Avrupa'daki ilerlemenin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde en çok ekonomik ve askeri etkiler gösterdiği aşikardır. Osmanlılar belki Avrupa'daki sanat, edebiyat ve felsefedeki entelektüel ilerlemeyi görmezden gelebilirdi ancak teknolojinin bir eseri olarak kendi güçlerinden çok daha güçlü orduların sınırında belirmesini görmezden gelme seçeneği yoktu. Yeni Avrupa ekonomisinin etkilerini görmezden gelebilirlerdi ve görmezden gelmeye de çalışmışlardır zira ekonomik konular iyi anlaşılamamıştı. Aslına bakılırsa, Avrupa ekonomilerinin ezici üstünlüğü en az Batılı orduların Osmanlı sistemine verdiği kadar hasar vermiştir.

Avrupa ve Osmanlı Askeriyesi

Yeniçeri Ocağı'nı kurarak hazır ordu kurulmasına öncülük etmekle birlikte geleneksel Osmanlı Ordusu esas olarak bir süvari gücüydü. Bu durum, 17. yüzyıldan itibaren belli açılardan Osmanlı Ordusu'nu dezavantajlı kılıyordu zira askeri taktikler artık piyadelere vurgu yapmaya başlamış ve askeri güçlerle takviye edilmeye başlanmıştı. Öte yandan, pek çok açıdan, Osmanlı Ordusu'nun en büyük düşmanı Osmanlı ekonomisinin kendisiydi. Modern silahların ya üretilmesi ya da satın alınması gerekiyordu ancak Osmanlı'nın bunu için ne fabrikası vardı ne de mali kaynağı.

Fransa kralları, örneğin, güçlerini seyyar toplar ve ileri düzeydeki kişisel silahlarla donatabiliyor ve bu sayede savaşları kazanabiliyor; başta İsviçreliler olmak üzere paralı askerleri kiralayabiliyordu. Osmanlılar son model silahları edinemedikleri gibi askerlerinin maaşlarını da ödeyemiyordu. Yeni askeri teknikler konusunda Osmanlılar noksan kalıyordu. İmparatorluğun okullarında ileri matematiğin ve modern mühendislik tekniklerinin öğretilmediği bir ortamda modern savunma sistemlerinin ya da topçu birliklerinin kurulamaması şaşırtıcı değildi.

Osmanlılar, denizlerde de askeri teknolojideki değişikliklere ayak uyduramıyordu. Osmanlıların İnebahtı Deniz Savaşı'nda aldıkları yenilgiden Hıristiyanların zaferi olarak sıklıkla söz edilir. Kutsal İttifak'ın (Habsburglar, *Papa* ve Venedik) donanması kış aylarındaki kışladıkları Corinth Körfezi'ndeki İnebahtı'da Osmanlı donanmasına baskın düzenleyip yok etmişti. Bu kötü bir örnektir. İnebahtı Savaşı'nda yenildikten sonra Osmanlılar Doğu Akdeniz'de yeniden filosunu inşa etmiş ve buraya ağırlığını koymuştu. Sorun, Osmanlıların inşa ettiği gemilerin türünde, yani kadırgalardaydı. Diğer Akdeniz güçleri de aynı hatayı yaparak eski savaş silahları üretirken Atlantik güçleri yeni silahlar yapıyordu. Deniz gücü yelkenli gemilere doğru kayıyordu (bunlar korsan filmlerinde görülen türden gemilerdi). Yeni yelkenli gemileri inşa edenler denizlerin efendisi haline geliyordu: Önce İspanyollar ve Portekizliler daha sonra da İngilizler ve Hollandalılar.

Modern çağın başlarında Avrupa, savaş sanatlarında hızlı bir şekilde ilerliyordu. Sadece teknoloji açısından değil organizasyon ve taktik açısından da Osmanlılarla arayı açıyorlardı. 16. yüzyılda *Machiavelli* gibi Avrupalı düşünürler savaşı entelektüel olarak ele almaya başlamıştı. 17. yüzyıl savaş hakkında pratik anlamda ele alındı ve savaşın aksamı ile taktikleri üzerinde çok fazla çalışma yapıldı. Komuta kademelerinin piramit bir düzene (çavuş teğmene bildirim yapıyor, teğmen yüzbaşıya, yüzbaşı albaya, albay

da mareşale) oturtulmasına ve tatbikatlar sayesinde sahada birlikte hareket edilmesini sağlamaya yönelik çalışmalara özellikle değinmek yerinde olur. Osmanlı bu ikisini de yapmadı. Komuta yapısı, örneğin, sultanın, veziriazamın ya da komutanlığı üstlenen subayın isteğine göre şekil alıyor ve çok hızlı bir şekilde değişebiliyordu. Kimin emirlerinin yerine getirileceği konusundaki belirsizlik savaş alanında büyük sorunlara yol açabiliyordu.

Osmanlıların Avrupalı düşmanları karşısında belirgin olan bir üstünlüğü askerlerinin yetenekleriydi. Anadolu'daki ve Osmanlı Avrupası'ndaki Türk köylüler Osmanlı silahlı güçlerinin omurgasını oluşturur hale gelmişti. Aşağıda da görüleceği üzere silahlı köylüler yaşadıkları yerlerde sorun çıkarıyorlardı ama Osmanlıların düşmanlarına karşı iyi savaşıyorlardı. Osmanlılar vassalları olan Kırım Tatarlarının gücüne dayanabiliyordu. Bugün Ukrayna ve Rusya'nın güneydoğusundaki Kırım'da yaşayan ve Türkçe konuşan Kırım Tatarları sürekli olarak çatıştıkları Ruslar, Lehler ve Ukraynalılara karşı 16. yüzyılda Osmanlıların himayesi altına girmişti.

Steplerin sürekli cereyan eden savaşlarının eğittiği güçler olarak pek çok savaşta Osmanlı güçlerinin bel kemiğini oluşturdular. Türkler ile Tatarların dünya tarihinin en güçlü askerleri arasında olduğunu söylemek gerekiyor. Dünyadaki çok az kişi Türklerin dayandığı zorluklara dayanabilir. Maalesef dayanmaları gereken pek çok zorluk vardı. Her şeye rağmen, Türkler ve Tatarlar, güçleri sayesinde, imparatorluğun düşmanlarına karşı uzun süre dayanabildi. İleri silahlar konusunda yönetimin yapamadığını neredeyse onlar yapıyorlardı.

İmparatorluğun Sınırları

Osmanlının çektiği bir zorluğun kökeni de geçmişteki bir başarıya uzanır. Osmanlı İmparatorluğu merkezden sıkı bir denetimin yapılamayacağı büyüklükte toprakların üzerinde kuruluydu. İmparatorluğun dev boyutlarının siyasi etkisinin ne olduğunu anlamak için telgrafın, telefonun ya da yolların yokluğunun haberleşme üzerindeki etkisine dikkat etmek gerekiyor. At sırtında seyahat eden Osmanlı habercilerinin merkezden uzak bölgelere seyahati haftalarca sürerken orduların ulaşması ise ayları buluyordu. Dik başlı bir sancak beyinin İstanbul'dan gönderilen ve ulaşması haftalar süren bir emre yanıt olarak gönderdiği "Ne istediğinizi anlayamadım. Lütfen açıklayın" mesajını hayal etmek bu durumu açıklamaya yeter. Haberleşme için gereken haftalarda bir ayaklanma organize edilebilirdi. Sancak beyine orduların ulaşması için gereken aylar içinde savunma hatları kurulabilir,

yerel düzeyde destek ve asker toplanabilir ve ayaklanma yaygınlaştırılabilirdi. Osmanlı yönetimindeki mevcut uzak mesafeler, ister istemez yerel liderlerin çok daha bağımsız olması sonucunu beraberinde getiriyordu. Düşük seviyedeki bir bağımsızlığın daha fazlasının istenmesine yol açma tehlikesi vardı.

Aradaki uzak mesafeler, imparatorluğun ana karakterini oluşturan fetihlerin devamını önlüyordu. Güvenlik ve maliyet nedenleriyle Osmanlılar sadece büyük tek bir orduyu cepheye sürebiliyordu. Sultanlar, denetimlerinin dışında büyük bir ordunun toplanmasına izin verecek bir özgüvene çok nadiren sahip oluyorlardı. Bu da ordunun fiiliyatta her sene İstanbul'dan bir sefer düzenleyebileceği anlamına geliyordu. Osmanlı'nın Avrupa'daki veya Doğu Anadolu'daki sınırlarının başkentten o denli uzak olması tesadüf değildir. Aslına bakılırsa Osmanlılar bölgesel ordular da kurdular ve bunlar aracılığıyla fetihlere giriştiler (örneğin Ukrayna'da) ama ana ordu, aynı anda iki yerde birden kullanılmayacaktı.

Osmanlı fetihleri hem Avrupa'da hem de Asya'da yenemeyeceği düşmanlarla da karşılaştı. İlk olarak Safeviler, geçeceği her yeri yakıp yıkarak Osmanlı güçlerini durdurmayı başarmıştı. Kullanılamayacak durumdaki terk edilmiş yerleri almak Osmanlılar için fetih sayılmıyordu. 16. yüzyılın sonunda Osmanlılar Gürcistan ve Azerbaycan'daki bazı yerleri almayı başarmıştı ancak bu toprakları 1602-1618 yılları arasında Safevilerin *Şah Büyük Abbas* komutasındaki güçlerine karşı girişilen savaşta kaybediyordu.

Türkler, İran topraklarını 1725-1727 yılları arasındaki dönemde tekrar alıyordu ancak 1730'da *Nadir Şah* komutasındaki İran güçleri bu toprakları da geri alıyordu. Sonuçta onca kişinin ölümüne, hazine kaynaklarının harcanmasına karşın hiç kimse bir kazanç elde edemiyor ve Osmanlı-Fars sınırları esasen değişmeden kalıyordu.

Avrupa'da, Avusturya'daki Habsburg orduları, büyük bir Avrupa hegemonyasının parçası olarak uzak ve yakın diyarlardan destek alabiliyordu. Büyük fetihler *Süleyman*'ın hüküm sürdüğü dönemin sonlarına doğru artık çok pahalıya mal olmaya başlamıştı. Bundan kısa bir süre sonra ise mümkün olmamaya başladılar.

Osmanlı halkları imparatorluğun genişlemesinin son bulması nedeniyle bundan zarar gördü. 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kez aşırı nüfus ve yaygın işsizlikten mustarip olmaya başladığı söylenebilir ne var ki elde bunu destekleyecek fazla bir veri bulunmuyor. Genişlemenin aniden durması, yeni topraklara açılmaya alışmış bir topluluk için ters etki yapmış olsa gerek. Şunu kesin bir şekilde biliyoruz ki kırsal kesimin fakirleşmesi

ve nüfusun aşırı artmasının sonucu olarak ayaklanmalar ve eşkıyalıklar 17. yüzyılda artış gösterdi.

Osmanlı Ekonomisi

Osmanlı'nın ekonomik olarak kaybedenler sınıfında yer almasının başlıca nedenlerinden biri Avrupa ile Doğu arasındaki ticaret yollarının değişmesiydi; bu değişikliğin Osmanlıların bir eksikliğinden kaynaklandığı da söylenemez. Ortadoğu yüzyıllarca Avrupa ile doğu yarımküre arasında ara bölge konumunda olmuştu. Ticaret ya iki hörgüçlü develerin sırtında Orta Asya'yı geçerek ya da üçgen yelkenli teknelerle Hint Okyanusu üzerinden geliyordu; ancak her iki yol da Ortadoğu'ya çıkıyordu. Asya'dan gelen kara ticaret yolları İstanbul'da ya da İzmir'de deniz yolları da Suriye'nin veya Mısır'ın sahillerinde son buluyor; mallar buralardan Avrupa'ya nakledili-yordu. Ortadoğulu tüccarlar ticaretten büyük zenginlik elde etti. Osmanlı yönetimi de gümrük vergisi ve diğer vergiler olarak büyük gelir elde etti. Transit ticaret tek tek Osmanlılar için olduğu kadar yönetim için de zenginliğin başlıca nedenlerinden biriydi. Ancak söz konusu bu transit ticaret hattı, Portekizlilerin keşfettiği ve tamamı deniz yoluyla yapılan yolculuk karşısında yenilgiye uğradı. Avrupalılar Doğu'nun mallarını çok daha ucuza taşıyabiliyordu, böylece nakil masrafları ceplerinde kalıyor, Ortadoğu'ya bırakmıyorlardı. Ortadoğu üzerinden yapılan transit ticaret hızlı bir düşüş göstermedi ama her zaman olduğu gibi artış da kaydetmedi. Hollandalılar ve İngilizler, Portekizlilerin güçlü rakipleri olarak, ticaret yapmaya başladıklarında Osmanlı'nın konumu artık eskisi gibi olamayacaktı.

Ekonomilerine inen bir başka darbede de Osmanlıların bir kusuru yoktu; Avrupalılar Amerika'yı keşfediyordu. Amerika'nın keşfi ve Avrupalıların bu yeni toprakları kendi çıkarları için kullanmaları coğrafi olarak Atlantik Okyanusu'na kıyısı olan Avrupa ülkelerinin yapabileceği bir şeydi.

Ne var ki bunun bedelini Osmanlı ödedi. Osmanlılara en büyük zararı veren Yeni Dünya'daki keşiflerin bir sonucu olarak ortaya çıkan bir şeydi: Enflasyon. İspanyolların Güney Amerika'daki gümüş madenlerini ve içeriklerini hırsızlık yoluyla ele geçirmesi beraberinde Avrupa'ya yüksek bir enflasyonu getirdi. Mallar az sayıda olduğu için para arzı arttıkça fiyatları da arttı. Büyük zorluklardan sonra Avrupa ekonomileri yerine oturdu. Avrupa'daki yeni parasal denge uyarınca fiyatlar yüksek bir seyir izliyordu ve daha fazla miktardaki gümüş daha az ürün satın alıyordu. Osmanlıların sabit bir ekonomik sistemi vardı. Devletin desteğiyle loncalar ve diğer

tedarikçiler hammadde, mallar ve maaşlar için sabit bir fiyat belirliyorlardı. Avrupa'daki enflasyon arttıkça Osmanlı İmparatorluğu'nun dışarıdan aldığı hammaddelerin de fiyatları da içerdekilerin çok üzerine çıktı. Hammaddeler imparatorluğun dışına kaydı; çoğu durumda bu, kaçakçılık yoluyla yapılıyordu. Kaçakçılığı önleme girişimleri yolsuzluğa yol açtı; devlet yetkililerine rüşvet veriliyordu zira söz konusu makamlar kaçakçılığı önlemekten sorumluydu; yasa dışı ticaretin durdurulmasından sorumlu değillerdi. Bunun bir sonucu olarak hem işsizlik arttı hem de piyasadaki mamul ürünlerde bir azalmaya yol açtı.

Nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki fiyatlar da dünya seviyelerine yükseldi ancak bundan önce ekonomi büyük zarar görüyordu. Osmanlı yönetimi daha önce daha ucuz olan malların pahalıya alınmasına tepki verdi ve paranın değerini düşürdü ancak bu durum işleri daha da kötüleştirdi. Sikkelerdeki değerli metalin oranının azaltılması bugünün dünyasında aşırı sayıda banknot basmak gibi bir şeydi ve durum aynı sonucu ürettiğinde enflasyon yükseldi. Bu, iş dünyasında işlerin daha da aksamasına yol açarken devlete güvensizlik de ortaya çıktı.

Osmanlılar Amerika kıtalarının keşfedilmesi ya da Avrupalıların Asya'ya yeni ticaret yolları bulmalarına karşı bir şey yapamazdı belki ama ekonomilerindeki esneklik eksikliğinden "sorumlu" oldukları söylenebilir. Bu doğrudur ama değişime yanıt verecek bir sistem için nasıl bir planlama yapabileceklerini ve Ortadoğu ortamında faaliyet göstermeye devam edeceklerini de söylemek zordur. Osmanlıların ekonomisi Ortadoğu ve Balkanlar'ın gerçeklerine dayanıyordu, Amerika'nın keşfedileceği beklentisi üzerine değil.

Devlet Gelirleri

Pek çok devlet gibi Osmanlı yönetiminin de gelir açısından bazı sorunları vardı. Gelir hiç bir zaman yeterli değildi. Göreceli olarak daha kolay olan fetihlerden elde edilen gelirler kuruduğunda Osmanlılar masraflarını karşılamak konusunda yeni fethedilecek toprakların kaynaklarına güvenecek durumda olamayacaktı. Aksine Avusturya ve İran ile uzun süren savaşlar hazinenin kaynaklarını kurutuyor ve karşılığında bir şey elde edilemiyordu. Daha düzenli bir gelir kaynağı bulmak gerekiyordu ancak bu kolay değildi.

Osmanlı geleneksel vergilerini İslam Hukuku'na ve çeşitli uygulamalara dayanarak topluyordu: Cizye tüm gayrimüslimlerden toplanıyordu. Öşür

tarım üretiminden alınıyordu. Öşür vergisini hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler ödüyordu ancak devlete verilen hizmetlerin karşılığı olarak bu vergi ödenmeyebiliyordu.

Avarız gibi diğer bazı olağanüstü vergiler de acil durumlarda tahsil ediliyordu. Başlıca bir diğer gelir de vergi çiftliklerinin (iltizam) açık artırma yoluyla satışa sunulmasından elde ediliyordu; teoride, çiftlikler en fazla ödemeyi yapana üç yıl süreyle veriliyordu. Devlet, bazı durumlarda da savaş ganimeti ve haraç gibi kimi gelirler üzerinden de vergi alıyordu.

17. yüzyılda gelir ihtiyacı arttıkça yönetim gelirlerini artırmak için elinden gelen her şeyi yaptı. Daha önce hane halkı tarafından toplanan cizye artık bireyler tarafından toplanıyor ve yakından takip ediliyordu; aynı durum öşür vergisi için de geçerliydi ancak yakından takip etmek, ihtiyaç duyulan kaynakların elde edilmesini sağlamak için yeterli değildi. Yönetim diğer ülkelerde eşine rastlanmamış olan kimi uygulamaları devreye soktu. İlk olarak vergiler yükseltildi. Bu, esas olarak avarız vergisinin olağan bir vergi olarak toplanmasıyla yapıldı; avarız her yıl toplanmaya başlandı. Bu vergiler için "artan oranlı gelir vergisi" yöntemi uygulandı ve vergi mükellefleri yüksek, orta ve düşük gelir grupları olarak sınıflandırıldı ve vergiler buna göre tahsil edildi.

Vergileri azami düzeye çıkarmak için atılan bazı adımlar daha az rastlanır türdendi. Yönetim toprak sahipliği sistemi ile ilgili bir düzenleme yaptı ve bunda büyük başarı elde etti. Sağladıkları askeri hizmetlerin karşılığı olarak sipahilere verilen tımarlar, mümkün olan her yerde vergi çiftliklerine dönüştürüldü. Bu mali açıdan makul ve mantıklı bir adımdı çünkü geleneksel süvarilerin askeri hizmetleri giderek anlamsızlaşıyordu. Tüfek kullanabilecek asker tutmak daha gerekli hale gelmişti. Ne var ki bu, Türk otoritesinin omurgasını oluşturan sipahileri baltalamak anlamına geliyordu. Vergi çiftlikleri (iltizam) de önce bir kişiye satılıyor ve bazen henüz bir yıl bile dolmadan bir başkasına satılıyordu. İlk vergi çiftçisi güzel bir hasat olacağı düşüncesiyle şansını deniyor; adamlarını gönderip tohum için para ödüyor ve iyi bir hasat olmasını beklemeye başlıyordu. Ardından sultanın adamları çiftliği yeniden açık artırmada satışa çıkarıyor ve altı ay önceki duruma kıyasla daha iyi bir hasat beklentisi nedeniyle çiftlik için daha yüksek paralar alabiliyordu. İlk mültezim parasını geri alıyor ancak hiç kar elde edemiyordu. Fazladan gelir devletin elinde kalıyordu. Akıllıca bir işlemdi ama nihayetinde vergi çiftlikleri için açık artırmada verilen fiyatları aşağı çeken bir uygulama oldu zira herhangi bir yatırımcı hava koşullarının yanı sıra yeni başka riskleri de göz önüne almak zorunda kalacaktı.

Osmanlıların mümkün olduğunca daha fazla sayıda tımarı vergi çiftliğine dönüştürme ihtiyacı içinde olduğu bir dönemde söz konusu politika geri tepti ama yine de bir süre daha fazla gelir elde edilmesini sağladı zira Osmanlılar sıklıkla geliri en hızlı yoldan elde etme ihtiyacını duyuyordu.

Osmanlı'nın bu denli hızlı bir şekilde paraya ihtiyaç duyma sebebinin paranın yanlış kullanılması olduğunu söylemek kolaycılığa kaçmak anlamına gelebilir. Saraylara, kıyafetlere ve benzer kalemlere yüklüce paralar harcanıyordu ancak bu devleti iflas ettirecek bir boyuta ulaşmıyordu. Saray bütçesi devlet harcamalarının dörtte biri büyüklüğündeydi ancak bu bugün askeri ve bürokratik sayılabilecek eğitim ve diğer faaliyetlere ödenen paraları da içeriyordu. Sarayın imparatorluğun parlak dönemlerine kıyasla daha fazla para harcayıp harcamadığını söylemek pek kolay değildir.

Öte yandan, askeri harcamaların son derece büyük olduğu biliniyor. Aşağıda da gözler önüne serileceği üzere savaşların doğası değişmişti. Ganimet için savaşan göçebeleri ya da tımarla geçinen sipahileri savaşa çağırmak yerine sultanın şimdi maaşlarının ödenmesini isteyen piyadelere ihtiyacı vardı. Top ve deniz savaşı teknolojisi, ilerledikçe, daha pahalı bir hale geliyordu. Donanma için yapılan harcamalar buna iyi bir örnek oluşturuyor. 17. ve 18. yüzyıllarda savaş gemileri giderek büyüyor ve daha ölümcül oluyordu. 1670'li yıllarda Avrupalılara ait büyük gemilerde 80 adet top bulunuyordu ve bunların 12 tanesi 11 kiloluk gülleler atıyordu. 1690'lara gelindiğinde ise top sayısı 100'e çıkıyor ve bunların 28 tanesi 16 kiloluk gülleler atıyordu. 1670'lerdeki gemiler 5.800, 1690'lardaki gemiler ise 9.260 güle taşıyordu. Bu gemilerin masraflarını karşılamak için daha fazla gelire ihtiyaç vardı. Osmanlıların böyle bir imkanı yoktu.

İç Ticaret ve Ekonomi

Osmanlı merkezi idaresinin 17. ve 18. yüzyıldaki gerilemesine ilişkin sorunlardan biri istatistiki bir nitelik taşıyor. Bir zamanlar dünyada kayıt tutma işlemini en iyi biçimde uygulayan Osmanlılar artık olup bitenleri takip edemez hale geldi. Bu sebeple Osmanlı ekonomisinin o dönemde nasıl bir hal aldığını tam olarak tespit etmek mümkün olmuyor ama öte yandan esas olarak kendine yeten bir sistem olduğunu söylemek mümkün olabilir. Avrupa malları Osmanlı topraklarına daha fazla sayıda ulaşıyordu ancak Avrupalıların malları yerel düzeyde üretilen malları devre dışı bırakacak kadar ucuz ya da bol değildi. Bu durum daha sonra ortaya çıkacaktı.

Kendine yetme durumunun devam etmesini, insanların ihtiyaçları ve

coğrafya ile açıklamak gerekiyor. Temel ihtiyaç maddesi olan gıda Osmanlı topraklarında yeterli miktarlarda üretiliyordu. Sadece büyük kuraklıklar veya sosyal çalkalanmalar açlığa yol açıyordu. Bunu, ekonomik sistemin başarısından ziyade esas olarak çiftçilerin ve hayvancılıkla uğraşanların yetenekleri ve enerjileri ile açıklamak gerekiyor ancak bu, ticarete konu olan malların yerel düzeyde üretilmesi durumuyla paralellik gösteriyordu. Diğer ülkelerin, ki buna Avrupalılar da dahildir, yerel (ve aslında dünya piyasalarında da) düzeyde Ortadoğulu üretici ile rekabet edecek ucuz tahılı üretmesi mümkün değildi. Sıradan insanların ihtiyaç duyduğu diğer ürünler de imparatorluk sınırları içinde üretiliyordu: İnşaat malzemeleri, kıyafet, çok sayıda baharat, kürkler, metal ürünleri, kahve, şeker vs. Bunun istisnası ürün olarak ithal edilen kurşun veya top üretiminde ihtiyaç duyulan bronzun üretilmesi için gereken kalay Osmanlı'nın ihracatından elde ettiği gelirlerle satın alabileceği masrafları beraberinde getiriyordu.

İmparatorluğun boyutları ve yayıldığı coğrafya hem üretimin hem de tüketimin yerel düzeyde yapılması sonucunu beraberinde getiriyordu. Avrupalı tüccarlar mallarını liman şehirlerine ulaştırabiliyordu ancak bu malların ne kadarı kar elde edilerek Osmanlı'nın fakir yolları üzerinden dağlara ve çöllere ulaştırılabilirdi ki?

İmparatorluk kendi kendine yetiyordu ama bu her zaman iyi sonuçlar vermiyordu zira imparatorluk ekonomisinin en iyi ihtimalle her zamanki büyüklüğüne sahip olması anlamına geliyordu.

Zanaatkarlar, tüccarlar ve çiftçiler geleneksel düzeydeki - hatta biraz fazlasını - tüketim için üretmekte başarılı oluyordu. Aşağıda da görülebileceği gibi kargaşa dönemlerinde ise daha az üretiyorlardı. Osmanlı'da durum böyleyken Batı Avrupa 18. yüzyılda Sanayi Devrimi'ne yol açacak ekonomik değişimlere uğramaya başlamıştı. Mühendisler ekilebilir arazileri genişletmek için bataklıkları kurutup su setleri inşa ediyorlardı. Kırsal kesimde yeni sanayi tipi üretime geçiliyor eski lonca üretim sistemleri devre dışı bırakılıyordu. 18. yüzyılın sonunda İngiltere'de ilk tekstil fabrikaları kurulmaya başlanıyordu. Daha fazla gıda ve yeni istihdam olanakları nüfusun hızla artmasına neden oluyordu. Orta sınıf büyüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda çoğu Hıristiyan tüccarlardan oluşan ve Avrupalılar ile ilişki halinde olan bir orta sınıf da büyüyordu ancak bu esas olarak uluslararası ticaret ile bağlantılı bir gelişmeydi, üretim ile bir ilgisi yoktu. Kendisini Avrupa'da gösteren türlerde bir büyüme olmuyordu.

İmparatorluk kendine yettiği için ticaretin önündeki en büyük engeller iç ticaret için söz konusu oluyordu. 17. ve 18. yüzyıllardaki ayaklanmalar

ve bunu izleyen dönemde vilayetlerde baş gösteren güvensizliğin ticaret üzerinde olumsuz etkileri oldu. İranlılar, Avusturyalılar, Lehler ve Ruslar ile yapılan savaşlar malların sınırları geçmesine engel oldu. Doğu'da Safevilere karşı girişilen büyük savaşların ipek ticaretini tamamen engellediği biliniyor. Öte yandan bu tür gelişmeler tüccarların önünde uzun süreli engeller olarak belirmedi. Kırsal kesimde nüfus seyrekleşmişti. Anadolu şehirlerinin çoğunda nüfus yarı yarıya azalmıştı; buna rağmen kervanlar yollarına devam etti. Celali İsyanları (aşağıya bakınız) 1600'lerin başlarında sona erdikten sonra şehirler büyümeye başladı ve bu durum böyle sürdü. Müslüman, Ermeni ve Ortodoks tüccarlar uzak mesafelerden ya da İmparatorluk topraklarında yapılan pamuk, ipek, tahıl, halı ve diğer ürünlerini ticaretini canlı tuttu. Ayaklanmalara ve büyük toplumsal çalkantılara rağmen büyük koyun sürüleri Anadolu üzerinden geçerek Batı Anadolu ve İstanbul'daki insanların karınlarını doyurmaya devam etti. Büyük İzmir antreposu daha da büyüdü ve bir ticaret merkezi olarak ekonomik konumunu pekiştirdi ve İran ipeği ve Anadolu'da üretilen mallar ile benzerleri için bir liman haline geldi. Tüccarlar ne pes etmişti ne de saf dışı kalmıştı.

Avrupa'nın İlerlemesi

Osmanlılar geleneksel ulusal gelirleri açısından mustarip olurken Batı Avrupa merkantilizm olarak anılan bir ekonomik sistemi geliştiriyordu. Daha sonraki ekonomik kalkınma teorileri ışığında bakıldığında merkantilizmin de sorunlu yanları vardı ama Avrupa ekonomilerinin büyümesinde son derece etkili oldu ve bunu Osmanlılar gibi ekonomileri geleneksel bir yapıya sahip olan devletlerin pahasına yaptı.

Merkantilizm esas olarak devlet eliyle yürütülen kapitalist bir sistemdi. Fikir babası olan *Jean-Baptiste Colbert* (1619-1683) Fransa Kralı *14. Louis*'nin mali işler konusundaki baş görevlisi olarak bir teori geliştirdi; buna göre bir ülkenin zenginleşmesi için çok daha fazla ihracat yapması ve çok az ithalat yapması gerekiyordu. Dışarıya mal satan ancak kendisi çok az satın alan, kendine yeterli bir devlet, başkalarının elindeki altına sahip olacak ve bu altınları elinde tutacaktı.

Bu amaçla Fransa yönetimi iç talebi karşılamak ve ihracat yapmak için yeni endüstriler kurdu. Üreticilerin sıkı denetimi ve geniş bir yol ve kanal ağının inşa edilmesi nedeniyle Fransa'nın ekonomisi güçlendi. Fransa, ayrıca, tüccarlarının satışlarını desteklemek için askeri ve diplomatik alanda elinden geleni yaptı. Sanayi çok büyük ölçüde büyüdü.

İngiltere de merkantilizm felsefesini benimsedi ancak bunu yaparken devlet denetimine daha az ağırlık verdi, bunun yerine tüccarların girişimciliklerinin öne çıkmasına ortam sağladı. İngiltere de ticareti geliştirmek için devletin gücünü kullandı. Çıkarılan yasalar (1651, 1660 ve 1663 yıllarında çıkarılan Seyrüsefer Yasaları) uyarınca İngiltere'ye yapılacak bütün nakliyatın İngiliz gemileriyle yapılmasını zorunlu kıldı. İngiliz sömürgeleri İngiltere'ye hammadde ihraç edip mamul maddeler ithal etti, bu sayede İngiliz üreticiler normal koşullarda iç piyasa üzerinden sahip olamayacakları bir büyüklüğe ulaştı.

Ticaret devletleri olarak İngiltere, Fransa ve Hollanda denizlere hakim olmak gerektiğini kavradılar. Bu üç büyük güç de deniz ulaşımında ticaret olanakları oluşturdu. Genişletilmiş ve modernize edilmiş deniz ticaretini gerektiğinde askeri güç kullanarak destekledi, böylece, etkin ve pahalı olmayan bir ticaret ortamı yarattı. Ticaretteki başarı daha büyük başarıları doğurdu. Ticaret büyürken para kazanıldı ve bu para daha fazla üretim ve daha fazla ticaret için kullanıldı, gelişmiş ordular ve donanmalar kuruldu. Batı Avrupalılar için bu daha büyük bir zenginlik ve güç anlamına geliyordu.

Bu gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu ile çarpıcı bir tezat oluşmasına neden oldu. Osmanlılar merkantilist ilkelerden haberdar olmadığı gibi bu ilkeleri uygulamadı da. Savaşlar nedeniyle kaynakları kururken imalat sanayinde bir büyümeye ön ayak olacak kaynakları bulunmuyordu ve zaten olsaydı bile nasıl yapacağını bilmiyordu. Britanya ya da Fransa gibi kanallar inşa etmek için su kaynakları bulunmadığı gibi anayolların inşasını sağlayacak şekilde vilayetleri üzerinde denetim de kuramıyordu. Osmanlı'nın elindeki deniz ticaret gücü esas olarak küçük tekneler ve liman haline dönüştürülen sahil kesimlerinden ibaretti. Osmanlı'nın elindeki Mısır ile İstanbul arasındaki ticaret bile Avrupalı gemilerin eline geçmişti. Osmanlı donanmasındaki gemiler Avrupalıların okyanus aşan gemileri ile karşılaştırıldığında cılız kalıyordu; Osmanlı'nın elinde süratli olmayan küçük tekneler, daha az silahlanmış gemi ve daha az etkin subay kalmıştı. 1656 yılında donanma Venedikliler karşısında Çanakkale'de ağır bir yenilgi almıştı. Donanma yeniden inşa edildi ama hâlâ eski standartlara sahipti. Avrupa'ya kıyasla denizdeki gerileme devam ediyordu. Ruslar Osmanlıların denizdeki utancını perçinledi. Denizci bir ulus olarak bilinmeyen Ruslara ait bir filo Baltık Denizi'nden yola çıkarak Avrupa anakarasının etrafından dolandı ve Akdeniz'deki Osmanlı filosunu 6 Temmuz 1770'teki Çeşme Savaşı'nda kendi sularında imha etti.

Asıl büyük iktisadi felaket, elbette, Sanayi Devrimi nedeniyle geldi. Tıpkı Rönesans ve bilim devriminde olduğu gibi Sanayi Devrimi de Batılı olmayan dünyayı pas geçmişti. Avrupalıların kurduğu fabrikalar daha kaliteli malları daha ucuza üretebiliyordu. 19. yüzyıl itibarıyla Osmanlılar geleneksel zanaatkar ürünlerinin artık Avrupa'dan ithal edilen mallarla rekabet edemediği gerçeğiyle karşılaştı.

Bunun bir sonucu olarak işsizlik, ekonomik bağımlılık ve ticari bozulma baş gösterdi.

Avrupa'daki ilerleme ile Osmanlı geri kalmışlığı arasındaki farkı en iyi ortaya koyan karşılaştırma İngiltere örneği üzerinden yapılabilir. Basit ifadelerle söylemek gerekirse Osmanlı İmparatorluğu makineleşmemiş ve hayvan gücüne dayanan bir ekonomik bölgeydi. 1840'ta kullanılan bir makine ile 1540'ta kullanılan makine arasında çok az bir fark vardı. İngiltere'de ise tablo hayli farklıydı: *Thomas Newcomen*'ın buharlı makinesi 1705'te, *James Watt*'ın gelişmiş motoru ise 1760'ta sahneye çıkıyordu. 1765 yılında *James Hargreaves* ve *Richard Arkwright*'ın mekanik iplik eğirme makineleri kullanılmaya başlanmıştı. Bu iki teknoloji birleşiyor ve 1760'larda motorlu dokuma tezgahları olarak vücut buluyordu. Diğer endüstriyel teknikler de büyük miktarlarda demir üretilmesinin yolunu açıyordu. Demir, demiryolları için rayların yapılmasını sağlıyor (1830) ve diğer pek çok ürünün üretilmesi için farklı makineler kullanılmaya başlanıyordu. Bu çerçevede göreceli olarak son derece gelişkin toplar, el silahları ve donanma gemileri kolaylıkla üretilebiliyordu. 19. yüzyılda yeni sanayi yöntemleri Güney ve Doğu Avrupa'nın bir kısmıyla Batı Avrupa'da yaygınlaşıyordu.

Sanayi üretiminin iktisadi desteği olarak Avrupa kapitalizminin kökleri Rönesans'a uzanır; bankacılıkla uğraşan aileler o dönemde hükümdarlara ödünç para verip ticari girişimleri desteklemişti; buna doğu ile yapılan ticaret de dahildi. Faizli olarak açılan bu krediler nedeniyle bankacılar zenginleşti ve Avrupa ekonomisindeki girişimci büyümenin önü açıldı. 18. yüzyılda Asya ve Amerika ile yapılan ticaret nedeniyle zenginleşen bankalar ve kapitalistler Avrupa genelindeki girişimlere kredi açmaya devam ediyordu. Para "yeniden dönüştürülüyor", bir yatırımdan elde edilen kazançlar başka bir yatırıma yönlendiriliyor ve yolla üretim ve zenginlik artırılıyordu. Osmanlı'nın modern anlamda tek bir bankası bile yoktu. (İngiltere Merkez Bankası 1694'te, Osmanlı Bankası ise Avrupalı yatırımcılar tarafından 1856'da kurulmuştu.) Tüccarların ve usta zanaatkarların elinde para vardı ancak bu parayı kendi işlerine yatırmak ya da kendi zevkleri

için harcıyorlardı. Ticari krediler asgari düzeydeydi ve çoğu zaman kısa vadeliydi. Batılıların yaptığı türden yatırımları yapmak çok az kişinin aklına geliyordu. Akıllı bir Osmanlı işadamı çok para kazanabiliyor ancak bu kaynağı diğerlerinin iş alanlarına yatırmıyor, özellikle yeni üretim tekniklerini geliştirmek için kullanmıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlı kapitalizmi aşırı derecede muhafazakardı.

Avrupa kapitalizmi ve ekonomisi büyürken eğitimin de çapı genişledi. Eğitim, Batı Avrupa'da 17. ve 18. yüzyıllarda büyük bir hızla gelişti. İngiltere'de yoksul çocuklar için bile okullar açılmaya başlandı. Prusya ilkokul eğitimini 1717 yılında zorunlu hale getirdi. 1800 yılı itibarıyla İskoç erkeklerinin yüzde 90'ı, İngiliz erkeklerinin ise yüzde 50'si, Fransız erkeklerinin de bir ihtimal üçte ikisi okuryazardı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durum hakkında kimsenin kesin bir bilgisi olmasa da, nüfusun yüzde 10'unun bile okuryazar olduğu konusunda şüpheler bulunuyor. Avrupa yaşamının ortaçağdan itibaren parçası olan üniversiteler büyüyüp gelişip bilim insanları yetiştirdi ve bunlar da çağdaş sanayinin temelini oluşturacak şekilde gelişen kimya ve fiziğin fikir babaları oldular.

Avrupa yeni metodları ortaya çıkarabilecek ve hayal gücüne sahip eğitimli insanlarla bu eserleri sanayi ürünü olarak ortaya çıkarabilecek yetenekteki mühendislere ve işçilere ev sahipliği yapıyordu. Osmanlı'nın tek bir üniversitesi bile yoktu ilköğretim verilen okullar da dini eğitim konusunda uzmanlaşmıştı.

Batı Avrupa'nın, kaynakları ekonomik kalkınmaya yönlendirecek olan, bankaları vardı. Bu ülkeler merkantilizm çerçevesinde, büyük iç piyasalar, güçlü imalat sanayileri, iyi iç haberleşme imkanları ile dünyanın en güçlü ticari ve askeri filolarını ortaya çıkardı; o zaman için iyi eğitimli bir nüfus yarattılar ve Sanayi Devrimi'nin gelişi ile birlikte makineleri de ürettiler. Osmanlı, yukarıdakilerden hiçbirine sahip değildi.

İktisadi anlamda her şey 19. yüzyıla kadar henüz kaybedilmemişti. Ticaret dengesi 19. yüzyılın başına dek hâlâ Osmanlı'nın lehineydi. İpek, baharatlar ve doğunun diğer egzotik malları Avrupa'dan öylesine ilgi görüyordu ki, bunların ihracatından elde edilen gelir de kalay, giysi, saat gibi Osmanlı'nın Avrupa'dan aldığı malların ithalat masrafını karşılıyordu. Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkardığı makineleşme öncesinde Avrupalılar malları Osmanlılardan daha hızlı ortaya çıkaramıyordu. Öte yandan her şey son perdede olacaktı. Avrupalılar, özellikle de İngilizler ve Fransızlar, Sanayi Devrimi'nin sonucu pahalı ürün üretiminde meydana gelecek büyük artışı da beraberinde getirecek şekilde ekonomilerine ve ulaşım sistemlerine şe-

kil verdiler. Osmanlı ekonomisinin Avrupa'nın hamlesine karşılık verecek güçte olmadığı ortaya çıkacaktı.

Merkezdeki Bozulma

Tüm devletler kamu çalışanlarının kamu yararı için faaliyet göstermelerini sağlamaya çalışırken sorunlarla karşı karşıya gelir. İktidarın baştan çıkarıcı etkisi son derece güçlüdür. Öyle ya da böyle, bürokratlar, subaylar, siyasetçiler, krallar, lordlar ya da devlet başkanları halkın cebinden çalma şansını ele geçirmiştir ve bunu yaparken, efendileri olarak kendilerinin doğal olarak halktan ne kadar da üstün olduklarını söylerler. Aslına bakılırsa Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen tüm zenginliği, çiftçiler hayatın gerektirdiği ürünleri üreterek, tüccarlar ve zanaatkarlar da malları piyasaya sunarak üretiyordu. Temsili yönetim biçimi ortaya çıkana dek ve hatta daha sonra da, dünyayı yönetenler ve onlara bağlı çalışanlar üretimin belli bir yüzdesini kendilerine ayırmışlar ve bunu yaparken yönettikleri insanların görüşlerine başvurmamışlardır. Dolayısıyla mesele yönetimdekilerin insanlara istedikleri şeyleri verip vermediği ile ilgili değil, yöneticilerin insanların ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamadıkları ile ilgiliydi. Bu anlamda Osmanlıların diğer hükümdarlardan bir farkı bulunmuyordu.

Çağdaş hükümetler, bürokratlar ile yetkililerin düzgün şekilde davranmalarını sağlama çabaları çerçevesinde ya idari düzenlemelere ya da siyasi kültüre dayanırlar. İdari kurallar devlet hizmetinde çalışan her bir yetkilinin neyi yapıp neyi yapmaması gerektiğini tanımlar. İhlallere karşı cezalar öngörülmüştür. Çok geniş anlamıyla, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki anayasal kuvvetler ayrılığı sistemi temelinde idari kuralların olduğu bir yapıdır; bu çerçevede, yönetimi oluşturan unsurlar arasında iktidar paylaşımı yapılıp yürütme, yargı ve yasamanın karşılıklı olarak birbirlerini denetlemeleri sağlanır. Tanımlamak daha zor olsa da belli bir siyasi kültür de etkili bir yönetimin ortaya çıkmasına katkıda bulunabilir. Örneğin, İngiltere'deki parlamenter sistemde iktidardaki partinin denetlenmesini çok az sayıdaki gerçek denetim unsuru beraberinde getirir ama söz konusu parti buna rağmen mutlak iktidarı ele geçirmek için bir girişimde bulunmaz, veya benzer şekilde diktatörlük kurmaya da yeltenmez. Bu, esas olarak, gerek parlamento üyelerinin gerekse kamuoyunun böyle bir düzen kurulmasına destek vermeyecek olmasından kaynaklanır; her iki grup da böyle bir girişimi görmezden gelmeyecektir. Bunun anayasaya yazılmasına gerek yoktur. Hükümetin bu şekilde çalışmadığı varsayılmaktadır ve bu inanç

baskın olduğu sürece sistem kendisini sürdürmektedir.

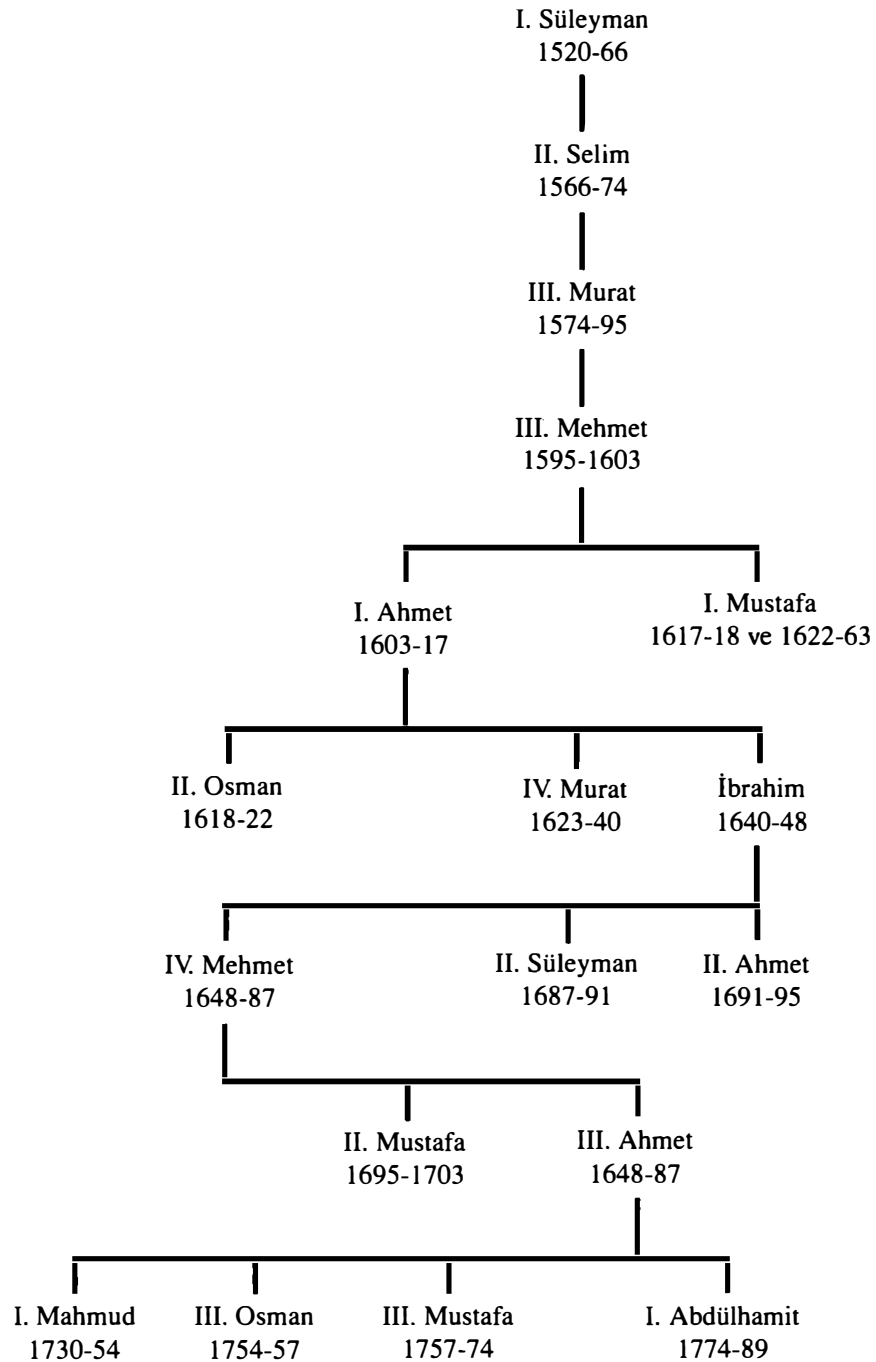
Osmanlı yönetimi gerek idari kurallara gerekse çağdaş devletlerde görülen türden bir siyasi kültüre dayanmıyordu. Osmanlı sistemi bir kişi olarak sultana dayanıyordu. Belli yönetim usulleri ile Şeriat hukuku sultanın iktidarıyla iç içe geçmişti ancak sultanın iktidarı yanında hiçbir engel oluşturmuyordu. Sultan yetkin ve kişisel gücü olduğu sürece sistem başarıya ulaşıyordu. Bu düzen sayesinde yeni durumlara çabuk ayak uyduruluyor; savaşları kazanacak nitelikteki merkezi kumanda sistemine sahip olunuyordu. Bu sistem, sultan zayıf olduğunda ise fazla bir başarı elde edemiyordu.

Sultanlık

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerleyişi *Süleyman*'ın tahtta olduğu döneme kadar liderlerinin büyüklüğüne dayanıyordu; İmparatorluğun gerilemesi ise liderlerin zayıflıklarından kaynaklanıyordu. Diğer devlet biçimleri ile karşılaştırıldığında Osmanlı sisteminin devletin başındaki kişinin yönetim kapasitesine daha fazla dayandığı görülüyor. Gerek teorik olarak gerekse pratik açıdan Osmanlı yönetimi sultanın isteklerinin ta kendisiydi.

Osmanlı İmparatorluğu ilk günlerden itibaren sultanlığa sırasıyla ve düzen içinde iyi adamların geçmesini sağlamak konusunda güçlük çekti. Tahta kimin geçeceği konusunda tek bir kural dışında bir kıstas yoktu; buna göre sultan olacak kişi *Osman*'ın soyundan gelmeliydi. Babasının yerine geçen her zaman büyük oğul olmuyordu. Devletin talihinin yolunda gittiği durumlarda yaşlanmış olan sultan ölmeden önce en yetkin oğlunu belli bir konuma getiriyor ve bu sayede tahtın ona geçmesini sağlıyordu. Bu durumu en iyi yansıtan örnek *I. Selim* döneminde yaşandı; *I. Selim, Süleyman* hariç bütün oğullarını öldürtmüştü. Böyle bir uygulamanın acımasızlığı bir yana sultanın kötü bir seçim yapması durumunda, strateji başarıya ulaşmıyordu. Bizzat *Süleyman* da en yetkin oğlunun ölümüne hükmederken tahtı devralması için *II. Selim*'i sağ bırakıyordu.

Tahta çıkışın bir diğer yolu da taht üzerinde hak iddia edenler arasındaki çatışmaydı, bu çatışma bazen içsavaş boyutlarına ulaşıyordu. İmparatorluğun ilk dönemlerinde sultanlar oğullarını bazen sancak beyi ya da komutanlar olarak sancaklara gönderiyordu. Buralarda yönetim yetenekleri geliştirdikleri gibi davalarına da destek topluyorlardı. Sultan öldüğünde İstanbul'a koşup oradaki askeri güçler tarafından seçilme yoluna gidiyor ya da ordular toplayıp rakiplerine saldırma seçeneğine başvuruyorlardı. *I. Selim* kendi babasını tahttan indirmek için yeterli desteği toplayabilmişti.

I. Süleyman
1520-66
II. Selim
1566-74
III. Murat
1574-95
III. Mehmet
1595-1603
I. Ahmet
1603-17
I. Mustafa
1617-18 ve 1622-63
II. Osman
1618-22
IV. Murat
1623-40
İbrahim
1640-48
IV. Mehmet
1648-87
II. Süleyman
1687-91
II. Ahmet
1691-95
II. Mustafa
1695-1703
III. Ahmet
1648-87
I. Mahmud
1730-54
III. Osman
1754-57
III. Mustafa
1757-74
I. Abdülhamit
1774-89

En yetenekli olanın tahta çıkışını sağlamak açısından bu tür bir çatışma yerinde bazı özelliklere sahipti ama öte yandan İmparatorluğun kaynaklarının boşuna harcanmasına da yol açıyor ve Osmanlıların düşmanlarını önemli ölçüde rahatlatıyordu; düşmanların en çok istediği şey Osmanlıların kendi aralarında çatışmasıydı.

Sultanın, erkek kardeşlerinin tehdidi olmadan tahtta olmasını amaçlayan geleneksel Osmanlı yöntemi zorluklarla doluydu. Bu yöntem kardeş cinayeti anlamına geliyordu. Sultan, tahta oturur oturmaz kardeşlerinin öldürülmesini emrederdi. *II. Mehmet* (1451) ve *3. Mehmet*'in (1595) tahta çıkışları sırasında onlarca talihsiz kardeşin "dünyada barışı sağlamak" adına öldürülmesine tanık olundu.

Bir rakibin öldürülmesinin tahta yönelik bir tehdidi ortadan kaldıracağı ve bu sayede bir kaç soylu yerine pek çok kişinin ölümüne yol açacak içsavaşların önüne geçeceği doğruydu ancak katı yürekli bir yönetici sınıfının bile vicdanı böyle bir durum karşısında sızlıyordu. Harem'in güçlü kadınları böyle bir uygulamanın son bulmasında önemli bir rol oynadı. Keza taht üzerinde hak iddia eden herkesin öldürülmesi sonucunda küçük yaştaki bir sultanın (13 yaşında tahta çıkan *I. Ahmed* buna bir örnektir) çocuğu olmadan ölmesi durumunda sultansız kalınacağının korkusu da etkili oldu.

Osmanlı yönetimi tarafından geliştirilen plan, taht yolunda içsavaş tehdidi ile tahta yönelik tehditleri ortadan kaldırdı ama aynı zamanda daha büyük haksızlıklara da yol açtı. *III. Mehmed* (1595-1603 yılları arasında hüküm sürdü) uygulamalı eğitim için sancaklara gönderilen son sultandı. *III. Mehmed*'den sonra, Osmanlı saltanat ailesinin tüm üyeleri Saray'da kapalı halde tutuldu; böylece sancaklardan destek toplamalarının önüne geçilebilecek ve tüm hareketleri denetim altında tutulabilecekti. Eğitimleri saray görevlilerinin yanı sıra harem kadınlarının ve hocaların vereceği eğitimle sınırlı kalıyordu. Bu çoğu zaman mükemmel bir klasik eğitim almaları anlamına geliyordu. Kimi sultan adayları şiirde, müzikte ve devlet işleri teorisinde uzman oluyorlardı ancak saray entrikaları haricinde yönetim içinde uygulamalı eğitim görülmesinin önüne geçiliyordu. Saray içinde tutuldukları yere kafes adının verilmesi aslında her şeyi anlatıyordu. Kardeşler artık öldürülmüyordu; bu da onların saray oyunlarının içinde piyon olarak kullanılmalarının önünü açıyordu.

Saray yaşamının potansiyel bir sultanın üzerindeki kırıcı etkisi hakkında pek çok şey yazılıp çizildi. Avrupalılar haremdeki yaşamın etkisiyle tahta geçecek olan sultanın nasıl da ahlaki olarak zayıflamış duruma düştüğüne ilişkin hikayeleri anlatmayı çok sever. Avrupalıların çıkardığı sonuçların

haremin işleyişi ve orada yaşayanların kişisel yaşamı hakkındaki müthiş bilgi eksikliğine dayandığı düşünüldüğünde bir ihtimal deneyim eksikliğinin en büyük sorun olduğunu söylemek yeterli olacaktır. Bir kişinin uygulamadaki deneyiminin İstanbul'un küçük bir kısmıyla sınırlı olduğu düşünüldüğünde büyük bir imparatorluğu düzgün bir şekilde yönetmesi mümkün olmasa gerek.

Devşirmeler ve Harem

Muhteşem Süleyman öldüğünde devşirmelerin güçlü köleler olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezindeki ağırlının halihazırda 100 yılı aşkın bir tarihi vardı. Yönetim içinde üst mevkilere yükselmek sağlam ilişkilerin kurulmasına bağlıydı. Genç ve yetenekli adamlar, yükselmekte olan devşirmelere yakın duruyorlardı. Liderler yeni güçler elde ettikçe beraberindekileri de yanlarında götürüyorlardı. Liderler başarısızlığa uğradığında yetenekli gençlerin taraf değiştirme ihtimalleri vardı ve bu çerçevede eski akıl hocalarının siyasi düşmanlarının safına geçebiliyorlardı. Böyle bir sistem geniş parti platformlarından ziyade bireylere dayanan siyasi partilerin oluşmasına yol açıyordu. İttifaklar kurulup dağılırken "partiler"in üyeliklerinde değişiklikler oluyordu.

Bireysel başarı için kişisel sadakat, karşılıklı siyasi kayırmalar ve ilişkilerin doğasında kaygan bir zemin olduğuna ilişkin bilgi sahibi olunması gerekliydi.

Osmanlı sisteminin çok iyi bir yanı vardı. Sistem, en yüksek mevkilere yükselenlerin son derece zeki olmaları sonucunu beraberinde getiriyordu; sadece son derece yetenekli siyasiler en tepe noktalara ulaşabiliyordu. Bu liyakat düzeni dönemin Avrupalılarının dikkatini çekmişti; Avrupalılar Osmanlı'daki sistemin kendi sistemlerinin tam tersi olduğunu, kendi topraklarındaki düzende belli kimselerin yetenekleri yerine doğuştan elde ettikleri avantajla belli yerlere geldiklerini görüyorlardı. Öte yandan güçlü bir sultanın var olmadığı durumlarda Osmanlı sistemi kısa sürede bozulabiliyordu. Parlak yetkililer zamanlarını siyasi düşmanlarının saldırılarına karşı kendi mevkilerini ve canlarını korumaya adıyorlardı. Böyle zamanlarda yönetim faaliyetlerine çok az zaman ayrılabiliyordu. Sistem ayrıca yolsuzluğa da açıktı. Bir kişinin, "siyasi partisi"nin başarısı için, çok büyük miktarlarda rüşvet vermesi gerekebiliyordu. Rüşvet masraflarını devlet hazinesinden çıkarma eğilimi yaygındı; siyasi yandaşları yönetimde bazı görevlere getirme eğilimi de vardı (Bu eğilime Batı'da da rastlanıyor).

Teoride, kanunları sultan çıkarıyordu. Uygulamada ise - özellikle zayıf sultanların olduğu dönemlerde - yönetim yetkilileri sultanın sesiyle konuşuyordu. Bir anayasa ya da diğer idari önlemlerin sınırlandırması olmadan faaliyet gösteriyorlardı. Dolayısıyla, başarıya ulaşan "siyasi partiler" rakiplerinin ellerindeki malları almak, onları sürgüne göndermek ve hatta öldürmek için ve aynı zamanda kendi takipçilerinin siyasi başarı ve mali çıkar elde etmesi için yasalar çıkarabiliyorlardı. Adil olmayan vergiler toplamaya ya da İmparatorluğu kötü yönetmeye kalkışmaları halinde, onlara engel olacak fazla bir şey olmuyordu.

Teoride, yönetimin başarısızlığı hakkında bir şey yapabilecek olan kişi sultanın kendisiydi. Aşağıda da anlatılacağı üzere, belli sınırlar dahilinde hareket etmiş olsa bile devşirmelere karşı fazla ileri gidenler öldürülebiliyordu. Öte yandan sultanın iktidarı sistemle öyle bir kaynaşmıştı ki değişime ön ayak olup en azından kendisi adına kimin konuşabileceğine karar verebiliyordu. Sultan zayıf olduğunda ona en yakın olanlar büyük bir iktidar elde ediyordu. Sultana en çok yaklaşabilenler harem üyeleriydi; özellikle de en yakın olan kadınlardı. Sultanın haremine kadınlar güzellikleri için olduğu kadar zekaları nedeniyle de seçiliyordu. Bunlar siyaset hakkında söz söyleme şansını yakalayan kadınlardı.

İnsan doğasının bir eseri olarak ve aynı zamanda Türk ve İslam gelenekleri uyarınca sultanlar annelerine yakındı. Sultanın oğulları doğal olarak duygusal olarak annelerinden değil babalarından kopuktu. Oğul sultanlığa yükselirse annenin de büyük bir gücü oluyordu. Anne bu nedenle saray entrikalarının merkezinde yer alıyordu. Sultanların anneleri saray hizipleri nin liderleri konumundaydı ve bu konumları uyarınca siyasi savaşlarda faal bir rol oynuyorlardı; sonraki sultanın kim olacağına ilişkin çekişme bu siyasi oyunların önemli bir boyutunu oluşturuyordu.

Haremdeki kadınlar tarafından idare edilen bir yönetim çok iyi işleyebilirdi ancak bunun için zekanın başrolü oynaması gerekiyordu. Sonuç olarak kadınlar siyasi arenadaki diğerleri kadar akıllı veya onlardan daha akıllıydı; zorluk, onların dünya konusundaki bilgisizlikleriydi. Kapalı duvarlar arkasındaki varlıkları nedeniyle haremin kadınları haremin duvarlarının gerisindeki dünya hakkında fazla bir bilgiye sahip değildi. Bu açıdan sultanlara çok benziyorlardı. Kadınlar duvarların arasındaki durum hakkında çok iyi bilgi sahibiydi ve farkında oldukları çatışmalar hakkında zekalarını kullanabiliyorlardı ancak Macaristan sınırındaki askeri güçlükler veya Anadolu tüccarlarının karşılaştığı ekonomik sıkıntılar hakkında fikir üretecek konumda değillerdi. Bu açıdan siyasi güç olarak pozitif bir işlevi

yerine getirdikleri söylenemez. Sultanlar üzerindeki etkileri çoğu zaman olumsuz oluyordu.

Askeriye

Konstantinopol'e son saldırıyı düzenleyen Yeniçeriler dünyanın en iyi birlikleriydi. Güçleri ve zekaları nedeniyle seçilen Yeniçeriler iyi bir eğitim görmüştü ve her an savaşa hazır bir ordu olarak tasarlanmıştı. İmparatorluğu kuran göçebelerin devamı olan Türk silahlı güçleri de tımar sahibi liderlerinin eşliğinde her yıl çıkılacak olan seferlere hazır oluyorlardı. Ordunun elindeki silahlar en iyi silahlardı; bu silahlar Hıristiyanlardan ya da Müslümanlardan satın alınıyordu. En iyi top yapımcısı Avrupalı bir Hıristiyan bile olsa *Fatih Sultan Mehmet* onun hizmetlerinden yararlanıyordu. Avrupalıların elindeki silahlar Osmanlıların elindeki silahlardan üstün geliyorsa, bu silahların aynısından yapılıyordu. Amaç sadece ve sadece zafer elde etmekti. Askeriye bu amaca hizmet etmek için vardı.

İmparatorluk değiştikçe ve askeri gelenekler katılaştıkça, Osmanlı Ordusu'nun geleneksel olarak sahip olduğu eklektik yapı ve esneklik aşamalı olarak kayboluyordu. İmparatorluğun devşirme yöneticileri ile bağlantısı olan Yeniçeriler ve diğer köle askerleri ana askeri yapıyı oluşturuyordu. Türk güçlerinin silah altına aldığı güçlere kıyasla çok daha az sayıdaydılar ancak Türk güçleri köylerde ya da tımarlarda yaşıyorlardı. Liderleri olan Türk önde gelenleri, devşirme güçleri başkentteki denetimi ele geçirdiklerinde, topraklarına geri çekilmişlerdi. Yeniçeriler İstanbul'da güçlü bir konumdaydı ve imparatorluk genelindeki bazı şehirlerde garnizonları bulunuyordu. Bu onlara eski Roma'daki Preatoran Muhafızları'nın sahip olduğu konumu sağlıyordu; bu çerçevede Yeniçeriler, sultanın isteklerine karşı gelmek anlamına gelse bile liderlerinin isteklerini yerine getirebiliyordu. Sultanlar Yeniçerilere güvenemez ve onlardan korkar hale gelmişti. Yeniçerilerin sultanlardan büyük miktarlarda parayı zorla alıyor olabilmeleri bunun en iyi göstergesidir. Örneğin, tahta *Süleyman*'dan sonra oturan *II. Selim* tahta çıktığında Yeniçerilere ve diğer birliklere "tahta geçiş parası" (tahta çıkış kutlamaları sırasında başvurulan geleneksel bir uygulamadır ancak ilk başlardaki uygulamalar sultanlara çok daha az paralara mal oluyordu) adı altında büyük paralar dağıtması gerektiğini hissetti. Yeniçeriler de daha fazla elde edebileceklerini hissettiler ve Sultan istediklerini verinceye kadar isyan halinde oldular.

Bundan sonra tahta oturacak olan sultanlar eğer tahtta kalmak isti-

yorlarsa kesenin ağzını, kasaları boşaltacak kadar, açmak gerektiğini düşüneceklerdi.

Yeniçeriler de eski güçlerini kaybediyorlardı. Ellerindeki gücü kişisel yaşamlarını iyileştirmek için kullanıyorlar ve bunu devletin pahasına yapıyorlardı. *2 Selim*'in idaresi altındayken oğullarını ocağa alma izni verilmişti; bu da eski sistemdeki disiplinin sonsuza dek ortadan kalkmasına yol açmıştı. Kışlalarında yaşayan düzenli bir ordu olmak yerine evlenmelerine izin verilmiş ve Yeniçeri olarak maaş alırken bile başka işlerde çalışmalarına izin verilmişti. Askeri maaşlarını alırlarken zanaatkar ya da tüccar olmuşlardı. Yeniçerilerin maaş kuponları askeri hizmet vermeyecek olan siyasi yandaşlara dağıtılmış; söz konusu kişiler bu sayede maaş alır hale gelmişti. Ocak eski disiplininden koptuğu için Yeniçeriler eskisi kadar iyi savaşamaz hale gelmişti. Çoğu kendilerinin yerine savaşacak kişileri çatışmalara gönderme yoluna başvurmuş; başkentte kalmaya devam etmiş ve yerlerine geçirdikleri kişiler (savaş konusunda çoğu zaman daha az yetkin kişilerdi bunlar) savaşırken onlar başka işlerle uğraşır olmuştu.

Tımarlardaki Türk askerleri sultanın savaş çağrısını çoğu zaman duymazdan geliyordu. İstanbul'daki siyasi durumla ilgilenmeyen ve devşirmelerin önderliğindeki devletin zafere ulaşması için savaşmamayı tercih eden Türkler evlerinde oturdular. Türklerin savaş çağrılarına uymaları için bazı koşulların oluşması gerekiyordu. Bu çerçevede Türklerin savaşa katılmakta bir çıkarlarının (ganimet ihtimalinin olması ya da düşmanların imparatorluğu yok etme ihtimalinin belirmesi) olması ya da savaşmamaları halinde sultanın onları elindeki başka bir güçle tehdit etmesi gerekiyordu. İzledikleri savaş biçimi her halükarda uluslararası standartların altında kalmaya başlamıştı. Kitabın ilk bölümlerinde Türk ileri gelenleri olarak anılan kesim yerel güçler haline geliyor ve sıklıkla bağımsız hareket ediyor, bazen merkezi hükümete karşı çıkıyor, bazen de başkaldırıyordu.

Buna karşın pek çok Türk askeri, tıpkı ataları gibi, İmparatorluk için savaşmaya devam ediyordu. Özellikle Kırım Tatarları asker olarak Osmanlılar için çok değerliydi. Böyle olmakla birlikte, zaman geçtikçe ve İmparatorluğun durumu kötüleştikçe çok daha fazla sayıda tımar askeri evlerinde kalmaya başladı; vergilerini topluyorlar ancak İmparatorluk için savaşmıyorlardı.

Şehir ve Taşra ya da Devşirme ve Türkler

Avrupa'da ve Amerika'da Türklere karşı önyargının moda olduğu gün-

lerde Osmanlı'nın bu denli büyümesinin ve başarılı olmasının arkasında devşirmelerin olduğuna ilişkin cümleler sıklıkla duyulurdu; bu durum esas olarak bir varsayıma dayanıyordu; o varsayım da yalnızca "Hıristiyan kanı" olanların (örneğin annesi Hıristiyan olanların) bu denli başarılı olabileceğini öngörüyordu. Böyle ırkçı görüşleri eleştirmeye bile değmez. Aslına bakılırsa, buna bir karşı savla yanıt verilebilir zira Osmanlılar için en iyi zamanlar Türk yetkililere ve yöneticilere dayandıkları zamanlardı ve devşirmeler siyasi entrikalara başvurarak yavaş yavaş imparatorluğun gücünü azalttı. Aslında her iki savın da fazla bir değeri bulunmuyor. Her iki grup da imparatorluğun büyümesine katkıda bulundu ve devşirmeler, en önemli iki kıstas göz önüne alındığında, kültürel olarak ve kullandıkları dil itibarıyla Türk'tü.

Öte yandan İstanbul'daki devşirme organizasyonu ile vilayetlerdeki Türk liderleri arasında gerçek bir bölünme ve çatışma olduğu da doğrudur.

Türkler ile devşirmeler arasındaki düşmanlık başkentte kendisini Türk süvarileri olan sipahiler ile Yeniçeriler arasındaki çatışmalar olarak gösterirdi. Yeniçerilerin büyük sayıları ve siyasi etkileri çoğunlukla başkentte üstün bir konuma sahip olmaları sonucunu beraberinde getiriyordu. Örneğin sipahiler ve ulema üyeleri 1603 yılında devşirme hegemonyasına karşı ayaklandı ve *3. Mehmet*'i politikalarını değiştirmeye zorladı ancak Yeniçeriler karşı saldırıya geçti ve bu güçleri yenilgiye uğratıp işlerin eskisi gibi olmasını sağladı.

Anadolu'daki Türklerin ne düşündüğü hakkında çok az şey bilinmekle birlikte İstanbul'daki yönetimin hali hakkında sıkıntılı oldukları izlenimi ediniliyor. Devşirmeler denetimi ele geçirirken yönetimin Türk nüfusunun yapısını yansıtacak şekilde bir yapılanmaya gittiği de söylenemez. Hükmedenler hükmedilenlerden farklıydı. Açlık baş gösterdiğinde ve köylüler yardım alamadıklarında ya da yönetim etkisiz kaldığında Anadolulular kendilerini dışlanmış hissediyordu; aynı his uzaklardaki savaşlar için kendilerinden vergi toplandığında ve sadece Anadolu'dan adam ve para toplandığı düşünüldüğünde ve üstüne üstlük bunun karşılığında hiçbir şey almadıklarını düşündükleri zaman da ortaya çıkıyordu. Bu durumun ayaklanmalara önayak olduğu ortadadır; ayrıntıları aşağıda görülecektir.

İstanbul'daki merkezi otoritenin bozulmasının çevre vilayetler üzerinde olumsuz etkileri oldu. Konuya vilayetler açısından bakıldığında, vergilere karşılık fazla bir getirinin olmadığı söylenebilir. Yönetim, sıradan işlevleri yerine getirmiyor, bu çerçevede eşkıyalara karşı savunma yapmıyor ve ticaret yollarını da korumuyordu. Yönetilen ile yöneten arasındaki

sosyal sözleşmenin gerekleri yerine getirilmiyordu. Bunun sonucu olarak yönetime karşı protesto sesleri yükseldi ve yerel düzeyde denetimi ele geçirme isteği belirdi. Merkezi denetimin ortadan kalkması kendi güçlerini artırmak isteyen yerel yöneticiler ile diğer yetkililer için bir fırsat sunuyordu. Merkezi yönetimle ilgili toplumsal hoşnutsuzluğu suiistimal edebilir ve yerel destekle denetimi ele geçirebilirlerdi. Gerileme süreci boyunca beyler ve güçlü yerel liderler denetimi ele geçirmişlerdi. Taşradan gelen vergi gelirleri azaldı. Bazı vilayetlerde yaşayanların yaşam koşullarında iyileşmeler görüldü. Bölgeyi tanıyan iyi bir yerel lider İstanbul'dan yapılacak kötü yönetimden daha iyiydi. Öte yandan bütün yerel liderler de iyi değildi ve yerel düzeydeki güçlü liderler arasında çıkan çatışmalar herkes için hayatı zorlaştırdı. Nihayetinde devletin zayıflaması yabancı savaşların yürütülmesi ve yabancıların hegemonyasının zorla kabul edilmesi anlamına geliyordu.

İsyanlar ve Osmanlı Asyası'nın Merkezden Uzaklaşması

Anadolu ve imparatorluğun başka bölgelerindeki isyanlar Osmanlı'nın sadece belli bir dönemde yaşadığı bir şey değildi. Klasik Dönem'deki büyük sultanlar da irili ufaklı isyanlar ile baş etmek zorunda kaldı.

II. Bayezid ve *I. Selim*'in tahtta olduğu dönemler göçebe Şii Türklerin Doğu Anadolu'daki direnişine sahne oluyordu. *I. Selim*'in döneminden itibaren Osmanlı hükümdarlığı ile ilgili hoşnutsuzluk Anadolu'da kendisini Celali İsyanları olarak gösteriyordu. Celali ismi Anadolu'daki köylülerin ve aşiretlerin merkezi yönetime karşı ayaklanmasına adını veriyordu. Söz konusu gruplar Safevilerden yana tavır alan bir grup isyancıyı takip ediyordu. Bu grup (*Celal* isminde bir adamın peşine düşenler) Osmanlılara karşı duruyordu. Yönetime karşı olan bu başkaldırı dini olduğu kadar ekonomik ve siyasi bir nitelik de taşıyordu; benzer isyanlar *Hazreti Muhammed*'in ölümünden hemen sonra Müslümanlar arasında da çıkmıştı. İsyancılar sufi gruplarla ve hatta Şii vaizlerle ilişki içindeydi. İsyanlar ağırlıklı olarak Anadolu Türkleri'nin İstanbul'daki devşirmelerin hegemonyasına karşı bir başkaldırısı niteliğini de taşıyordu. Güneydoğu Anadolu'daki Celali isyanları *Muhteşem Süleyman*'ın orduları tarafından zorlukla bastırılıyor ve bu yapılırken yerel liderlere, destek vermeleri karşılığında, çeşitli tavizler verilmek zorunda kalınıyordu. İsyanlar, durumdan hoşnut olmayan Türk askerlerinin de katılımıyla 1600'lerde yeniden patlak verdi ve 17. yüzyılın büyük bir bölümünde içten içe devam etti; merkezi yönetimin güçsüz ol-

duğu dönemlerde ise yeniden ortaya çıktı.

İsyan ve kargaşa isyancıların merkezi yönetimin zayıf olduğu dönemleri fırsat bilerek çıkardıkları bir şey değildi. Kamu düzensizliği Ortadoğu ve Balkanlar'daki sistemin doğasında vardı ve kaçınılmaz olarak ortaya çıkıyordu zira herhangi bir toplumda nüfusun belli bir bölümü üst düzey mevkilerde canavar ya da aptal olarak gördükleri kişilere nazaran işleri daha iyi yapacağını düşünebilir. Çağdaş toplumlarda olası isyan hareketlerine karşı güç gösterisi yapılarak önlem alınır: Polis sokak köşelerinde durur ya da yollarda sık sık devriye gezer. Askerler potansiyel güç kullanımının simgesi olarak şehir içinde ya da hemen dışındaki kışlalarda tutulur. Bir isyan çıkarsa bakımlı yollar ve helikopterler gerekli sevkiyatın yapılmasını sağlar ve isyanın yayılması bu yolla engellenmeye çalışılır. Bu çok önemlidir. Bir isyan hemen kontrol altına alınmazsa potansiyel isyancılara hedeflerine ulaşabilecekleri izlenimini verilebilir ve bu da isyancı güçlere katılım olmasına yol açabilir. Böyle bir durumda isyanın bastırılması daha da zorlaşır.

Merkezi hükümetin ne tür bir güç kullandığı da isyanın caydırılması açısından önem taşıyor. Bir devletin elinde uçakları, bombaları, tankları ve ağır silahları varsa ve bunları kendi halkına karşı kullanmaya hazır olduğu düşünülüyorsa av silahları ile yola çıkan isyancılar yönetime başkaldırmadan önce iki kere düşünmek zorunda kalır. Öte yandan bu durum bile yönetimin her zaman başarıya ulaşacağı anlamına gelmiyor. Çar yönetimi, Sovyetler Birliği ve çağdaş Rusya Federasyonu isyancılara karşı bütün güçlerini kullanma yoluna gittiler ancak bugün ne Çar var ne de Sovyet döneminin bakanları. Yine de silahları olmasaydı çok daha önce tarih sahnesinden silineceklerdi.

Bugünkü silahların veya helikopterlerin olmadığı bir dönemde, geleneksel Ortadoğu yönetimleri isyancılara karşı hızlı bir şekilde harekete geçemiyordu. Büyük bir Ortadoğu imparatorluğu ana ordusunu tek bir parça halinde ve kendisine sadık komutanların denetiminde tutmak zorunda kalıyordu; savaş olmadığı zamanlarda ise ordular başkente yakın bir yerde konuşlandırılıyordu. Orduyu uzun süre bölümler halinde tutmak çılgınlık olurdu.

Komutanlar sultanın kendileri olması gerektiği düşüncesine kapılabilirdi. Bu durum Roma ve Bizans dönemlerinde yaşandı ve Osmanlılar da bundan dersini çıkardı. Osmanlılar bu sorunu kısmen çözebildi ve bunu yaparken sipahileri kullandı; sipahiler sancaklarda yaşayan liderlerdi ve tımarla destekleniyordu ve kendilerinden bulundukları yerdeki düzeni sağ-

lamaları bekleniyordu. Savaşların ve silahların doğası nedeniyle sipahiler ve onlara bağlı eğitimli kişiler isyan başlatma ihtimali bulunan tüm köylü gruplarına göre daha güçlüydüler ancak hiçbir zaman tam olarak etkili olmadılar. Göçebe ve yarı göçebe aşiretler sultanın otoritesini hiçbir zaman tam olarak kabul etmemişti ve askeri açıdan da güçlüydüler. İmparatorluk topraklarının coğrafi koşulları da isyanların önünü açmıştı zira isyancılar, küçük gruplar halinde, dağlık bölgelerde saklanıp organize olabiliyordu. Yine de Osmanlı, isyancılarla baş etmeyi bilmiştir. Daha sonra ise askeri ve siyasi iklim değişti. Merkezi yönetimin iktidarı zayıfladı ve yeni savaş biçimleri geliştirildi; artık tüfek taşıyan piyadeler vardı; bu da isyanların amacına ulaşmasına olanak tanıyordu ve dolayısıyla daha olası bir hale getiriyordu.

Celali İsyanları

Anadolu Türklerinin 17. yüzyıldaki isyanlarının arkaplanı Osmanlı'nın gerilemesine yol açan faktörler hakkındaki kafa karışıklığını gözler önüne seriyor.

İlk olarak isyanlara yol açan ekonomik faktörler vardı. Pek çok tarihçiye göre Anadolu'nun nüfusu 1600'lerde büyük bir tırmanışa geçti ve bu da büyük bir işsizliğin ortaya çıkmasına neden oldu. Durum gerçekten böyle olabilir ama öte yandan siyaset veya ticaretin yapısındaki değişiklik de daha önemli bir faktör olarak karşımıza çıkabilir. Hangi sebeple olursa olsun Anadolu'da pek çok kişi yoksullaşmıştı ve sıklıkla her şeyini kaybetmiş olan köylüler veya kırsal kesimdeki yoksulluktan kurtulmaya çalışanlara rastlanıyordu. O dönemde yapılan kişisel gözlemlerde işsiz ve başıboş dolaşan pek çok kimseden söz ediliyor. İsyan için verimli bir zemin oluşmuştu.

Dünyadaki ekonomik kriz, Yeni Dünya kaynaklı gümüş arzındaki artış ve bunun tetiklediği enflasyon nedeniyle derinleşmişti. Devlet, yukarıda da anlatıldığı gibi, ekonomik olarak yara almıştı. Yerel düzeyde, sabit geliri olanlar enflasyon nedeniyle her zaman olduğu gibi büyük darbe aldı. Avusturya ile 1593-1606 yılları arasında yapılan ve "Uzun Savaş" olarak anılan savaş zorlukları daha da artırdı. Ekonominin kötüleştiği bir dönemde savaşın maliyetini karşılamak için vergiler artırıldı.

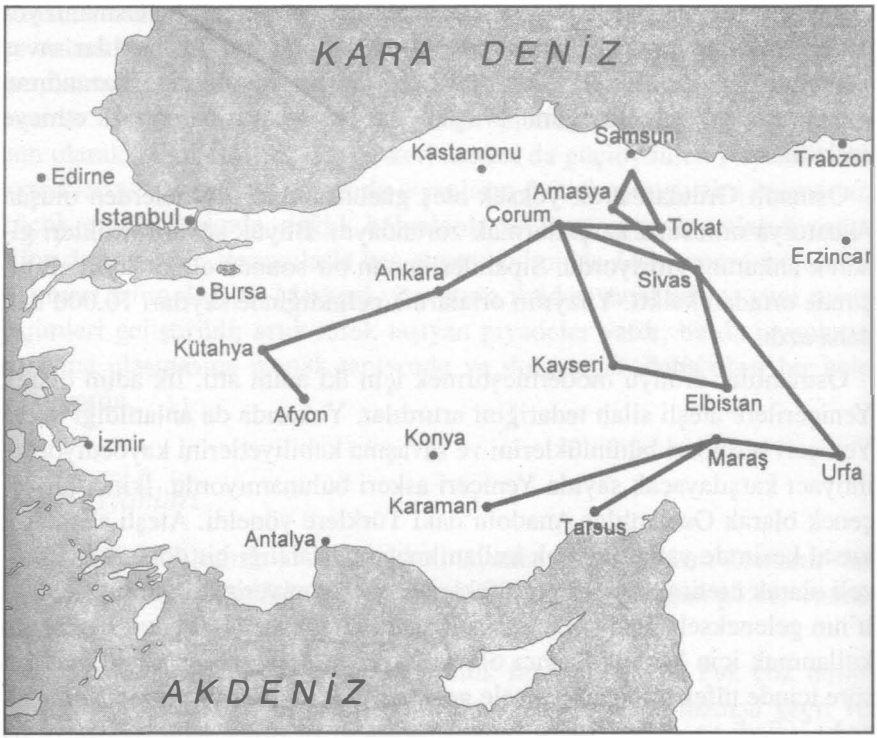
Taşra ile Anadolu'daki Türklerle pek az ortak noktası olan devşirmelerin yönettiği İstanbul'un arasındaki kopukluk da bir ihtimal isyanların patlak vermesine neden oldu.

Savaş yöntemlerindeki değişikliğe ayak uydurmaya çalışan Osmanlı yönetimi farkında olmadan kendi sorunlarını derinleştirdi. Osmanlılar savaş sanatındaki değişikliklerin daha önceki savaşları kendilerine kazandıran orduların aleyhinde olduğunu 17. yüzyılın başından itibaren fark etmeye başladı.

Osmanlı Orduları artık yüksek ateş gücüne sahip piyadelerden oluşan Avusturya ordusuna karşı durmak zorundaydı. Büyük süvari birlikleri giderek anlamını yitiriyordu. Sipahiler bunun bir sonucu olarak aşamalı biçimde ortadan kalktı. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde sayıları 10.000'den daha azdı.

Osmanlılar orduyu modernleştirmek için iki adım attı. İlk adım olarak Yeniçerilere ateşli silah tedariğini artırdılar. Yukarıda da anlatıldığı üzere Yeniçeri birlikleri bütünlüklerini ve savaşma kabiliyetlerini kaybediyordu; ihtiyacı karşılayacak sayıda Yeniçeri askeri bulunamıyordu. İkinci bir seçenek olarak Osmanlılar Anadolu'daki Türklere yöneldi. Ateşli silahların kırsal kesimde yaygın olarak kullanılmaya başlandığı bir dönemdi. Göreceli olarak üretimi kolay olan tüfekler ok ve yayın yerini alıyordu. Osmanlı'nın geleneksel silahı olan oku kullananların aksine tüfekçiler, silahlarını kullanmak için keskin nişancı olmak zorunda değildi. Bir köylü kısa bir süre içinde tüfek kullanabilir hale gelebiliyordu. Anadolu Türkleri'nin pek çoğu işsizdi ya da yeterli işi bulamıyordu ve ya tüfek sahibiydiler ya da kendilerine tüfek tedarik edilebilirdi; kısa bir süre içinde tüfeği kullanmak üzere eğitilebilirlerdi. Gerek merkezi yönetim gerekse yerel yöneticiler tarafından orduya alındılar ve eğitime tabi tutuldular; sekban denilen bu gruba maaş da veriliyordu.

Yönetim sekbanların maaşlarını düzenli olarak ödeyebilseydi her şey yolunda gidebilirdi. Sekbanlar savaş alanlarında başarılı oldu; Avrupalı ordulara karşı etkili bir güç olmuşlardı ancak Osmanlı bunun bedelini ödeyemedi. Osmanlılar sekbanların maaşlarını ödemeye çalıştı ama yeteri kadar tımar toprağını nakit üreten vergi alanlarına dönüştürmeyi başaramadı. İyi işleyen bir vergi sistemini oluşturmak için gerekli devlet denetimi tesis edilemiyordu; bazen bunun bir sonucu olarak savaş zamanları sekbanların maaşları ödenemiyordu. İran ile savaş 1590 yılında bittikten sonra on binlercesi askerlikten çıkarıldı; gerçi bu güçleri düzenli bir ordu olarak tutmak makul seçenek gibi görünse de Osmanlı, askeri eğitim almış ve işsiz olan bu insanları kırsal kesimde başıboş bırakmayı tercih etti. Ancak maaşların ödenemediği bir ortamda başka bir seçeneği yoktu. Sekbanlar devlet hizmetinden ayrıldı ancak hâlâ askeri liderlerinin himayesi altında-

Kara Yazıcı ve Deli Hasan'ın Düzenlediği Baskınlar

dı. Hayatta kalmak için askeri becerilerini kullandılar ve bunu Anadolu insanı pahasına yaptılar. Sekbanlar yönetime karşı başkaldırının belkemiğini oluşturdu. İsyanlarını bastırmak son derece zordu zira sekbanlar, isyanı bastırmak için gönderilen askerler kadar eğitimliydi. Anadolu'daki yoksul ve işsiz büyük kalabalıklar da sekbanların isyanına katıldı; bu büyük kalabalıklar da silahlıydı.

Celali isyancıları arasında en iyi bilineni Anadolu'daki barış ortamına en büyük tehdidi oluşturuyordu. *Kara Yazıcı* sekban birliklerinin bir komutanıydı ve Güney Anadolu'daki bir isyanı bastırması istendiğinde kendisi de isyana katılıp lideri olmuştu. Osmanlı komutanı *Hüseyin Paşa, Kara Yazıcı*'yı yenilgiye uğratmak için gönderildi ancak kendisi de isyana katıldı. 1599 yılı geldiğinde *Kara Yazıcı*'nın emrinde tahminen 20.000 kişilik bir güç bulunuyordu. *Kara Yazıcı*'nın güçleri aynı yıl isyanı bastırmak için gönderilen bir orduyu yenilgiye uğrattı; başka bir ordu da *Kara Yazıcı*'yı Urfa'da sıkıştırdı ancak isyancı güçler burada direndi.

Kara Yazıcı'nın güçleri kuzeye, Sivas ve Çorum'a doğru ilerledi.

Kara Yazıcı ve yardımcılarını sadece eşkıya olarak tanımlamak yerinde olmaz. Onlar Osmanlı'nın egemen sınıfı olan askeriyenin bir üyesi olarak saygınlık kazanmak istiyorlardı. Bu, Osmanlı yönetimine onları resmi atamalar yoluyla "satın alma" fırsatını verdi. *Kara Yazıcı* 1600 yılında önce Amasya'ya daha sonra da Çorum'a sancakbeyi yapıldı. Söz konusu resmi karar Anadolu köylüleri ve şehirlileri için fazla bir değişiklik yapmadı; bu defa da kendilerine "sancakbeyinin askerleri" diyen isyancıların ve eşkıyaların yağma girişimlerine hedef oluyorlardı. Sekbanlar Anadolu'da açlığın baş gösterdiği ve köylülerin kaybedecek fazla bir şeylerinin kalmadığı bir dönemde kendi karınlarını doyurmak için yağma eylemlerine devam etti.

Kara Yazıcı'nın sancakbeyliği bir yıldan daha az sürdü. *Kara Yazıcı*'nın adamları ortalığı karıştırmış, Osmanlı yönetimi de bunun üzerine *Kara Yazıcı*'ya verilen payeyi geri almıştı. *Kara Yazıcı* bir kez daha başkaldırdı. Gönderilen bir Osmanlı gücü yenilgiye uğratıldı. Bir diğer güç Orta Anadolu topraklarında *Kara Yazcı*'nın peşine düştü ve nihayetinde 1602 yılında Kayseri'de yenilgiye uğrattı. *Kara Yazıcı* ve adamları kuzeye, Tokat'ın dağlık kesimlerine kaçmayı başardılarsa da orada doğal nedenlerle öldü.

Kara Yazıcı ölmüştü ama toplumsal kargaşa son bulmamıştı.

Kardeşi *Deli Hasan* ordusunun denetimini üstlendi. 1602 yılında güneye yöneldi ve diğer Celaliler ile birlikte gücünü artırdı. Tokat'ta bir Osmanlı Ordusu'nu yenilgiye uğrattı; bölgeyi talan edip yıktı ve Çorum'a ilerledi; orada başka bir orduyu daha yenilgiye uğrattı; daha sonra Ankara'yı kuşattı. Ankara'nın zenginleri kuşatmayı kaldırması için ona rüşvet verdi. Kütahya'ya ilerledi ve orada bir Osmanlı Ordusu'nu kuşattı ve daha sonra 1602-1603 yıllarında kışı geçirmek için Afyon'a yerleşti.

Osmanlı Ordularının başarısızlığa uğradığı yerde Osmanlı'nın siyasi becerisi kendisini gösterdi. Erkek kardeşi ve diğer Celali liderleri gibi o da kendisini kabul görmemiş bir lider, İstanbul'daki yetkililer tarafından dikkate alınmayan bir Osmanlı olarak görüyordu. Yönetim, resmi bir statü verip kendisini ordusuyla birlikte Avrupa'ya bir Osmanlı paşası olarak gönderdiğinde barış yaptı ve Avusturyalılara karşı Osmanlılar için savaştı. *Deli Hasan*'ın güçleri dönüşümlü olarak cesur biçimde savaştı ve düşmana zarar verdi. *Deli Hasan*'ın Osmanlı'nın düşmanları ile işbirliği yaptığı düşünüldü. 1606 yılında idam edildi.

Harita, *Kara Yazıcı* ve *Deli Hasan*'ın Anadolu'ya getirdikleri felaketi gözler önüne seriyor. On binlerce kişi Anadolu boyunca yayılıp tüccarlara ve çiftliklere baskınlar düzenleyerek kendileri hiçbir şey üretmeden üreti-

len mallara el koyuyor ve arkalarında bir yıkım bırakıyordu. Bölgeyi kasıp kavuran Celaliler, *Kara Yazıcı* ile *Deli Hasan*'la sınırlı değildi. Celalilerin geride bıraktığı yıkım ve verebilecekleri daha büyük zararlar "Büyük Kaçış"a yol açtı; bu çerçevede yerel liderler ve köylüler İstanbul'a ya da daha güvenli bölgelere kaçtı. Anadolu'nun büyük bölümü çiftçilerden veya tüccarlardan mahrum kalıyordu. Daha da kötüsü yaşamları altüst olanların kendileri eşkıyalık yapmaya başladı; çiftlikleri ve işyerleri elinde kalanlara karşı saldırılar düzenlediler. Celali isyanından kaçan tımar sahibi sipahiler İstanbul'a gittiğinde geleneksel anlamıyla otorite pek çok bölgede son buldu. Yönetim için bir tehdit unsuru haline gelen Anadolu sipahileri başkentte tehlike arz eder oldu ve yukarıda da belirtildiği üzere 1603 yılında ayaklandılar.

Osmanlı yönetimi Celalilerin yol açtığı tahribat karşısında ayakta kalmayı başardı. *Kara Yazıcı* ve *Deli Hasan* örneklerinde de görüldüğü üzere büyük bir akıllılıkla davrandı. Osmanlılar inanılmaz derecede pragmatik bir yönetim anlayışına sahipti. Başkaldıran sekbanlara karşı diğer sekbanlar sevk ediliyordu. Suikastlar ve rüşvet, Celali liderleri ile baş etmek konusunda yararlı araçlardı. Nihayetinde, bu, Celalilerin devlete karşı arz ettiği tehdidi ortadan kaldırıyor ancak Anadolu'da bir yıkım olduğu gerçeği değişmiyordu.

17. yüzyılda yeni başka isyanlar da oldu. Sancakbeyleri de ayaklananlar arasındaydı. İsyanlar zorlukla bastırılabiliyordu ve siyaset ile gücün birlikte kullanıldığı bir yöntem izleniyordu; benzer bir taktik *Deli Hasan*'a karşı da uygulanmıştı. Anadolu'nun göçebe ve yarı göçebe Türkleri isyanlarda başrolü oynarken diğer pek çokları gibi Osmanlı'nın yönetim biçiminde bir değişim istiyordu; sultanların tahttan uzaklaşmasını değil ama merkezdeki devşirme yönetiminin son bulmasını istiyorlardı. İsyanlar 18. yüzyılda da devam etti. Aşağıda da görüleceği üzere, göreceli barış ortamını, merkezi yönetimin gücünü sağlamlaştırması değil yerel Türk liderlerin Anadolu'nun büyük bir bölümünde denetimi ele geçirmeleri sağlamıştı.

Sancaklardaki Osmanlı Hakimiyetinin Bozulması

Osmanlı İmparatorluğu doğrudan merkezden yönetilmek için çok büyük ve çok farklı yönlere yayılmış idi. Ortadoğu, Balkanlar ve Kuzey Afrika'nın büyük bölümüne yayılmış bir imparatorluğu etkin bir şekilde yönetmek için, hızlı bir haberleşme, büyük ve becerili bir bürokrasi, ordu birliklerinin hızlı sevkiyatı ve ancak çağımızdaki yönetimlerin sahip oldu-

ğu diğer yönetsel unsurlar gerekiyordu. Dolayısıyla, kendilerinden önceki diğer imparatorluklar gibi Osmanlılar da imparatorluğun pek çok bölgesinin bilfiil yerel liderler altında yönetilmesine izin veriyordu. En önemli kararlar hariç diğer bütün kararları yerel yetkililer alıyordu. Merkezi yönetim yerel yöneticileri sıklıkla değiştirerek ya da casuslar göndererek denetimi elinde tutuyordu zira yerel liderler ayaklanabilir ya da vergi gelirlerinden fazla pay alabilirdi; merkezi yönetim denetimi elinde tutarken Osmanlı Ordusu'nun saldırı düzenleme tehdidini de bir araç olarak kullanıyordu.

İmparatorluğun bölgeler üzerindeki merkezi egemenliği günümüz devletlerine kıyasla daha sınırlıydı; yine de bazı bölgeler diğer bölgelere göre daha yakından denetleniyordu. Osmanlı sisteminin etkin bir şekilde işlediği dönemlerde bazı bölgeler İmparatorluk bürokratları tarafından izleniyor, söz konusu bürokratlar ayrıntılı istatistiki ve idari raporlar hazırlıyordu. Bu bilgiler sayesinde sultan kendisi için en önemli olan sancakları yakından izleyebiliyordu. Sultanlık söz konusu bu bölgelere merkezi yönetimin yetkililerini sancakbeyi olarak gönderiyordu; sancakbeyleri çoğunlukla devşirmeler arasından seçiliyordu. Bu yetkililerin sadakatlerinin yönettikleri topraklara değil, sultana olacağı hesaplanıyordu. Söz konusu sancakbeylerinin daha az vergi toplanması için yerel kişilerle işbirliği yapmayacağı ya da bağımsızlık ilan etmeyeceği düşünülüyordu.

Diğer bölgeler ise merkezden kolaylıkla yönetilemezdi; toprakları dağlık ya da çöl olan bölgeler bunların başında geliyordu. Bu tür bölgeler hangi imparatorluğun egemenliği altında olursa olsun esasında her zaman yerel olarak yönetiliyordu. Osmanlılar bu bölgelerde en güçlü yerel kişileri iş başına getiriyordu zira her halükarda denetim bu güçlerin elinde oluyordu. Osmanlı sancakbeyleri olarak söz konusu bu yöneticilerin Osmanlıların yürüttüğü savaşlara katkı yapmaları ya da İstanbul'a vergi ödemeleri bekleniyordu ancak uygulamada her ikisi de olmuyordu. Osmanlılar bağımsızlık ilan edilmemesi ve en az düzeyde sorun çıkarıldığında durumdan rahatsızlık duymuyordu. İyi huylu hareket etme hali sonuçta Osmanlı Ordusu'nun gücüne dayanıyordu. Osmanlı'nın Kürtlere ya da Bedevi liderlere karşı büyük bir sefer başlatması için durumun epeyce kötüleşmesi gerekiyordu ancak böyle bir ihtimal her zaman vardı.

Osmanlı'nın uzak iller üzerindeki egemenlik biçimi bir ihtimal elindeki tek seçenekti ancak büyük bir kusuru vardı. Merkezi yönetimin askeri gücünün azaldığı durumlarda isyanlar patlak verebiliyordu zira yerel yöneticiler Osmanlı askeri gücünün tehdidiyle denetim altında tutuluyordu.

Sancaklarda yaşayanlar için bu bir felaket anlamına gelebiliyordu. San-

cakbeyleri, bölgenin ileri gelenleri ya da aşiretler bir iktidar boşluğunu doldurmak için savaşa giriştiğinde ekinler ve köyler imha ediliyor, insanlar ölüyordu. Dolayısıyla Osmanlı askeriyesinin ve Osmanlı yönetiminin zayıflaması sadece siyasi bir mesele değildi. Merkezi otoritenin zayıflığı iki yüzyıl boyunca yerel güçlerin denetimi ele geçirme çabalarının önünü açtı. Merkezi yönetim de buna karşı çıktı. Bunun bir sonucu olarak isyanlar ve içsavaşlar patlak veriyor, İmparatorluğun bir zamanlar üretken olan bölgeleri yerle bir oluyordu. Osmanlı egemenliği altındaki Suriye buna bir örnek olarak verilebilir.

Suriye'deki Karışıklıklar

Osmanlı'nın egemenliğindeki Suriye, Osmanlı'nın sancaklardaki idaresinin kalbinde bulunan bir ikilemi gözler önüne serer. Osmanlılar, doğal olarak, Suriye'deki egemenliklerini ellerinde tutmaya devam etmeyi istiyordu ama bunun için gerekli yöntemler bizzat kötüleşmeyi beraberinde getiriyordu.

Osmanlı sancakbeyleri, Anadolu'nun güney sınırından Mısır'a uzanan geniş topraklara sahip Suriye'deki şehirlerle büyük tarım alanları üzerindeki doğrudan yönetimi ellerinde tutuyordu. Yerel liderlerin varlığına çöllerde ve dağlık alanlarda izin veriliyordu. Osmanlılar büyük askeri harekatlara girişmedikleri takdirde bu topraklardaki denetimi ellerinde tutamıyordu. Bedevi aşiretlerini yakalayıp denetim altına almak veya aşiretlerin dağlık yerlerdeki mevzilerini etkisiz kılmak için büyük ordulara ihtiyaç duyuluyordu. Osmanlılar bu gibi konularda çok pratik bir yöntem izliyordu: Büyük sorunlara yol açmadıkça dağda yaşayanlar ya da Bedeviler serbest halde bırakılıyordu. Yönetim onlardan vergi toplayabiliyorsa topluyor, bunu başaramıyorsa toplamıyordu. Aşiretlerin ticareti engellememesini, vergi ödeyen köylere saldırmamasını ya da yönetime karşı ayaklanmamasını istiyorlardı. Osmanlılar zaman zaman aşiret liderlerine rüşvet de veriyor ve bu yolla iyi davranmalarını sağlamaya çalışıyordu. Aşiretler arasında çatışma çıkması durumunda Osmanlı politik davranıyor ve zayıf aşireti güçlü aşirete karşı destekliyordu. Bu sayede "güç dengesini" koruyor ve herhangi bir liderin Osmanlılara başkaldıracak kadar güçlenmesinin önüne geçiyordu.

Sancakbeyinin belli süreden fazla görevde kalmamasını öngören Osmanlı politikası, merkezi yönetimin sürekliliğinin sağlanamaması anlamına geliyordu. Söz konusu politika Arap dünyasında yaygın şekilde uygula-

nıyordu. Şam'daki sancakbeyleri, örneğin, 17. yüzyılda ortalama en fazla bir yıldan biraz fazla işbaşında kalabiliyordu. Belki gerçekten sancakbeyleri şahsi iktidarlarını artıramıyordu ama yerel güçler tarafından doldurulabilecek bir iktidar boşluğu da ortaya çıkıyordu. Söz konusu yerel güçler bazen bizzat merkezi yönetimin gönderdiği, yerel toplum ve yerel iktidar yapısıyla karışan güçler de olabiliyordu. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Suriye'deki Yeniçeriler yerel Arapların Yeniçeri Ocağı'ndaki yerlerini satın almalarına izin vermeye başlamıştı. Teorik olarak yasadışı olan bu uygulama, yerel halk ile yerel ailelerin "merkezi yönetimin güçleri"ne dahil olmaları sonucunu beraberinde getiriyordu.

Osmanlı güçleri 18. yüzyılda Suriye'ye gönderildiğinde kısmen daha eski olan Osmanlı güçlerinin gücüne karşı durmakla görevlendirilmişti ancak sonuçta onlar da yerelleşmişti. Sözde merkezi yönetime bağlı olan farklı Osmanlı askerleri iktidar için aralarında çekişir olmuştu.

Farklı güçlerin elde etmek için çekiştiği iktidar çoğunlukla mutlak egemenlik anlamına gelmiyordu. Yukarıda anlatılan Celali liderleri gibi Suriye'deki yerel liderler de sultanın mutlak egemenliğini sorgulamaktan çekiniyordu ama sancakbeyleri veya bilfiil bölgelerin yöneticileri olmak ve vergileri toplama yetkisine sahip olmak istiyorlardı; esas amaçları bölgelerinin günlük işlerinden sorumlu olacak kadar iktidar sahibi olmalarıydı. Sultanın toplanan vergiden payını almasına rağmen büyük miktarlardaki bir gelir, vergi toplayanların elinde kalıyordu. Aynı şekilde birinin ailesinin hegemonya kurması da önem taşıyordu. Yerel bir lider sancak yönetiminin işleyişi üzerinde söz sahibi olabilirse kendi ailesini ve arkadaşlarını önemli noktalara getirebilir, düşmanlarının ailelerini ve arkadaşlarını iktidardan mahrum bırakabilirdi.

Osmanlı Devleti açısından sorun Suriye'nin bağımsızlığı meselesi değildi. Nihayetinde Osmanlı Ordusu ve rakip yerel güçler arasındaki çekişmeler bağımsızlığı olanaksız kılıyordu. Asıl mesele iç çekişmeler nedeniyle ortaya çıkan toplumsal karışıklıklardı. Farklı güçlerin şehirleri işgal ettiği ve toplumsal kalkışmanın olduğu bir ortamda iş dünyası bundan olumsuz etkileniyor çiftçiler kırsal kesimde daha az ekin biçebiliyordu. 17. yüzyıl Halep'indeki yönetim durumu, sorunun iyi bir örneğini oluşturuyor. Halep, yüzyılın başında adeta bir içsavaşa sahne oluyor, Şam'da konuşlanmış olan "yerelleşmiş" Yeniçeriler ile sancakbeyi birbiriyle çatışıyordu. Şam Yeniçerileri 16. yüzyılın sonunda şehri ele geçirmiş; 1599 yılında Osmanlı sancakbeyinin güçleri tarafından şehirden çıkarılmış ancak geri dönüp şehri kuşatmaya almış ve yeniden ele geçirmişti. Yeni sancakbeyi *Nasuh Paşa*,

Kürt lider *Hüseyin Canbolad* ile ittifak kurınuş, 1602 yılında şehre saldırı düzenlemiş ve Şam Yeniçerileri'ni dışarı atmıştı. *Hüseyin*'in elindeki güçten kaygı duyan Osmanlılar *Nasuh Paşa*'yı onunla kurduğu ittifakı bozmaya ikna etti. *Hüseyin* ile *Nasuh Paşa*'nın güçleri çatışırken Osmanlı karar değiştirdi ve *Hüseyin*'i Suriye'nin sancakbeyi olarak atadı. Çatışmalar bir süre daha devam ettikten sonra barış sağlandı ve *Hüseyin* 1604 yılında Halep'i yönetmeye başladı. 1605 yılında vatana ihanet suçuyla başı kesilerek idam edildi; ancak aşireti ayaklandı. *Hüseyin*'in yeğeni olan *Ali Canbolad* Adana ve Lübnan'daki diğer isyancılarla işbirliği yaparak 1607 yılında Osmanlı Ordusu tarafından yenilgiye uğratılıncaya dek işbaşında kaldı. Halep ve Şam'daki Yeniçeriler iç çekişmelere yeniden başladılar.

Halep'te görüldüğü türden çatışmalar Osmanlıların bölge üzerindeki egemenliği açısından faydalı olmuş olabilir. Bölgedeki tüm güçler kendi aralarında çatışırken imparatorluktan ayrılmaya güçleri yetmiyordu. Ordularının İran ve Avrupa'daki savaşlara yoğunlaştığı bir sırada, Osmanlı'nın rakip güçler arasında bir denge politikası gütmesi ve duruma göre belli grubu desteklemesi akıllıca bir politika olarak nitelendirilebilir.

Savaşlar, Halep ve çevresinde yaşayanlar için iyi sonuçlar üretmiş olamaz.

Suriyelilerin ihtiyaç duyduğu şey yönetimde istikrardı; hükümdar kim olursa olsun fark etmeyecekti. Şam'daki bir başka Nasuh Paşa'nın 1708 ile 1714 arasındaki göreceli uzun sancakbeyliği sırasında, Suriye nüfusu bir nefes alabilecek, ticaret de daha rahat bir biçimde yapılabilecekti. *Nasuh Paşa* daha sonra Osmanlı yönetimi tarafından öldürülecekti zira fazla güçlendiğinden endişe duyuluyordu. Anarşi benzeri bir karmaşa döneminden sonra Suriyeliler gerçek bir yerel denetimin en iyi yönetim biçimi olacağına kanaat getirdi. Yerel bir toprak sahibi aileden gelen ve daha önce Trablus sancakbeyi olan *İsmail el-Azm* 1725-1730 yılları arasında Şam sancakbeyi olarak başarılı bir dönem geçirdi. Aile üyeleri Suriye'deki diğer sancakların başına geldi ancak *el-Azm*'ların gücü ve başarısı bir kez daha merkezi yönetim açısından tehdit unsuru oluyordu. Onlar da görevden uzaklaştırıldı. Bir başka *Azm* olan *Esed* 1743-1757 yılları arasında uzun süreyle başarılı bir yönetim sergiledi ve akrabaları da Suriye genelinde önemli konumlara geldi. Yeni grup *Azm*'lardan sonra durum bir kez daha kötüleşti; Bedeviler ve Yeniçeriler bir kez daha aşırıya kaçtı. Her ne kadar Osmanlı egemenliğinin korunmasını amaçlamış olsalar da Suriye'de olup bitenlerden, merkezi yönetimin eylemlerinin,bölgenin çıkarına olmadığı sonucunu çıkarmamak mümkün değildir.

Osmanlı'nın Reform Girişimleri

Şimdiden bakışla, 17. yüzyıl Osmanlı'sının radikal bir reforma ihtiyaç duyduğu söylenebilir. Eski Osmanlı sistemi giderek yetersiz kalıyordu çünkü işlemiyordu. Değişen dünyaya ayak uyduramıyordu. Osmanlıların bunu fark etmesini beklemek yerinde olmayacaktır. Düzgün bir değerlendirme yapmak için ellerinde veri olmadığı gibi, tıpkı diğer devletlerin yaptığı gibi, bakışlarını geleneklerinden ve tarihlerinden başka bir yana çevirip sorunlarını objektif olarak göremiyorlardı. Avrupa hakkında çok az bilgi sahibiydiler ve Avrupa'nın durumu giderek eşitlediğini ve güç açısından arayı açmaya başladığını fark edemiyorlardı.

Durumun böyle olması Osmanlıların sorunları olduğunu fark etmedikleri anlamına gelmiyor. Bir şeylerin yanlış gittiğini biliyorlardı zira imparatorluk orduları ve kurumları geleneksel enerjilerini sergileyemiyordu. Pek çok kişi bazı değişikliklerin yapılması gerektiğini kavradı. Değişimin gerekliliğini fark edip bunu uygulamaya geçirmek için çaba harcayanlar, genellikle, geleneksel reformcular olarak anılır ancak söz konusu kişiler aslında böyle bir sıfata sahip olduklarının farkında değillerdi. Bu grubun kendisini "İmparatorluğun düzgün işlemesi için çaba harcayan" devlet görevlileri, toplumun ileri gelenleri veya sultanları olarak gördüğüne şüphe yoktur. Geleneksel reform açısından kilit önemde olan şey "düzgün" olmasıydı. Geleneksel reformcuları bir arada tutan şey sahip oldukları geçmişten gelen ve her zaman geçerli olan bir "düzgün işleyen İmparatorluk" imajıydı; bunun için geleneksel Osmanlı sisteminin geçmişteki başarılarının takip edilmesi gerekiyordu.

Süleyman'dan Sonrası

Olup bitenlerin farkında olanlar *Süleyman*'ın ölümünden kısa bir süre sonra İmparatorluğun eski gücünün tehdit altında olduğunu fark etmiş; *Süleyman*'dan sonra gelen sultanların tam olarak yetkin olmadığını görmüş olabilirler. Örneğin *Süleyman*'ın oğlu ve halefi olan *II. Selim* (1566-1574) tarihe bir hükümdar olarak değil bir sarhoş olarak geçti. Böyle olmakla birlikte Osmanlı bürokrasisi, imparatorluğu, yönetimle içli dışlı olmayanların bir sorun görmeyeceği ya da çok azının bir sorunun farkına varabileceği biçimde, yönetti. Osmanlı sistemi son derece güçlüydü ve ağır sonuçların ortaya çıkması için çok sayıda darbe indirilmesi gerekiyordu.

Sultan Selim'in saltanatı askeri başarıların işaretini veriyordu. Yemen'de

bir isyan bastırılmış Kızıldeniz'in denetimi Osmanlıların eline geçmişti. Osmanlı'nın Doğu Akdeniz sularındaki üstünlüğü Kıbrıs'ın alınmasıyla (1571) perçinlenmişti. Selim'in halefi olan *III. Murat*'ın (1574 ile 1595 arasında hüküm sürdü) orduları doğuya saldırdı. Osmanlılar, Safeviler ile uzun süren savaşlarda (1578-1590) Azerbaycan'ın tamamını ve Kafkasya'daki bazı bölgeleri ele geçirdi. Habsburglar ile *3. Mehmet* döneminde Orta Avrupa'da başlayan ve *3. Mehmet* (1595-1603) ile *I. Ahmed* (1603-1617) döneminde devam eden savaşlar sonuçsuz kalmış ancak Osmanlılar Avrupa'daki tüm topraklarını elinde tutmuştu (Zitvatorok Anlaşması, 1606). Anadolu'da ayaklanan Celaliler ya yenilgiye uğratılmış ya da parayla satın alınmıştı. Safeviler Doğu'daki toprakları geri almayı başarsa da *I. Ahmed* eski Osmanlı sınırlarının korunmasını sağlamıştı. Hayali bir Osmanlı gözlemcisi gelişmelere bakıp ortada bir sorun olduğunu gözlemleyebilirdi zira kuşaklar boyu süren savaşlardan sonra imparatorluk eski büyük toprakları ile sınırlı kalıyor, sınırları değişmiyordu ancak kimse böyle bir gözlem gücüne sahip değildi.

Asıl felaket *I. Ahmed*'in kardeşi *Sultan I. Mustafa*'nın (1617) tahta geçişi sırasında yaşandı. *Mustafa*'nın kimi seleflerinin çok parlak olmadığı söylenebilir ancak hiçbiri *Mustafa*'nın akli rahatsızlığına sahip değildi. *I. Ahmed* tahta geçtiğinde gençti ve çocuğu yoktu, dolayısıyla kardeşi *Mustafa* öldürülmedi. *Ahmed*'in daha sonra oğulları dünyaya geldi ancak sultanın ölmesi durumunda imparatorluğu küçük bir çocuğun eline bırakma fikri de ürkütücü geldi. *Mustafa* dünyadan kopuk olarak yaşamaya devam etti. *I. Ahmed* 1617 yılında öldüğünde, geleneklerin gereğinin yerine getirilmemiş olması yerinde bir adım gibi görünüyordu. *Ahmed*'in en büyük oğlu Osman sadece 13 yaşındaydı, dolayısıyla tahta *Mustafa* oturdu. *Sultan Mustafa* akli olarak hastaydı. Akıl hastalığını abartmak için düşmanlarının hikayeleri ne derece abarttıklarını tam olarak bilmek mümkün değil (aslında *Mustafa* sadece bir piyondu dolayısıyla düşmanları "*Mustafa*'nın düşmanları" olarak değil onu destekleyen grupların düşmanları olarak nitelemek daha yerinde olur). *Mustafa*'nın sultan olacak yetkinlikte olmadığı biliniyordu. Hastalığının belirtileri hakkındaki açıklamalardan paranoyak olduğunu, öldürülmekten veya tahttan indirilmekten korktuğunu biliyoruz; zira var olan koşullarda bu tür korkular bütünüyle yersiz sayılmazdı. Akli sorunları, bir ihtimal, kendisini denetim altında tutmak isteyen danışmanları tarafından suiistimal ediliyordu. Ne olursa olsun yönetim söz konusu danışmanların (belki bu kişilere manipülatör demek daha yerinde olur) elindeydi.

Manipülatörler eğer Sultan'ın akli dengesizliği üzerinden oyunlar oy-

nadıysa bu, ters bir etki yaptı çünkü bu grubun düşmanları *Sultan Mustafa*'nın akli dengesizliğini onu 1618 yılında tahttan indirmek için gerekçe olarak gösterdi; *Mustafa* böylece sadece birkaç ay tahtta kalmış oluyordu; bu gelişmede Harem entrikaları etkili oldu; zafer *Osman*'ın annesi *Mahfiruz*'a aitti.

II. Osman

II. Osman (1618-1622), yönetimi reformdan geçirme planları yapıyordu ancak genç bir delikanlı olarak bunları yapacak kadar ılımlı ya da politik olamadı. *Osman*'ın danışmanları *Osman*'ın ve kendilerinin iktidarını artıracak adımlar atmaya başladılar. *Osman*, *Mustafa*'yı destekleyenleri iktidardan uzaklaştırmakla kalmayıp kendisine verdikleri destek nedeniyle siyasi çıkar elde etmeyi bekleyen kimi destekçilerini de yerlerinden etti. Şeyhülislam'ın yönetimin dini lideri olarak imparatorluk genelinde kadı atama yetkisi sınırlandırıldı. Veziriazam ve diğer vezirler değiştirildi. *Osman*'ın tıpkı kendisinden öncekiler gibi bir saltanat süreceği ortaya çıkıyordu.

II. Osman'ın pek çok siyasi reformu hayata geçirecek zamanı olmadı. Lehistan ile yapılan ve 1621'in ekim ayında Osmanlılar için kötü sonuçlarla biten savaş kısa süren saltanatını meşgul etti. Savaşın sona ermesinden sonra *Osman* dikkatini İstanbul'daki işlere çevirdi. Sultan Lehistan'daki başarısızlık için orduyu suçladı; ordu ise Sultan'ı suçluyordu. Askerlerin gözünde yüksek bir itibarı yoktu. Böyle olmakla birlikte *Osman*'ın yönetimi Yeniçerilerin etkinliğini artıracak adımlar attı, bu çerçevede iş yükleri ve eğitimleri artırıldı, daha katı bir disiplin uygulandı ve savaş ruhunu zedeleyecek faaliyetlere kısıtlamalar getirildi. Bu haliyle bile *Osman* askeriyede yapılan iyileştirmeleri yeterli bulmadı.

II. Osman planlarını tatmin edici bir şekilde tarif etmedi ama düşmanları, ki bunlara Avrupa'nın en güçlü insanları da dahildi, planlarının ne olduğunu bildiklerine ve esas olarak *Osman* ile danışmanlarının radikal bir reform planı hazırladığına inanıyorlardı. Devşirmenin gücü ortadan kaldırılacaktı ve hatta devşirme sistemine son verilecekti. Devşirmenin askeri kanadı olan Yeniçeri Ocağı da ortadan kaldırılacak veya Osmanlı Ordusu'nun belkemiği olmaktan çıkarılacaktı. *Osman*, Yeniçerilerin ve diğer köle ordu unsurları yerine Anadolu'daki köylülerden oluşan bir savaşçı bir güç oluşturacaktı.

Bu tür reformlar uygulanabilseydi Osmanlı Devleti'ni idare eden ana unsurlar olan devşirmeler, haremin kadınları ve ulemanın dini liderleri

bundan büyük ölçüde etkilenecekti. *Osman*'ın planı Osmanlı'nın devşirmeler tarafından ayakta tutulan sistemine karşı bir duruş geliştirilmesini öngörüyordu. Bu çerçevede eski sistemin imparatorluğa zarar verdiği ve Türk etkisinin ağır bastığı bir yapıyla değiştirilmesi düşünülüyordu.

Sultan II. Mehmed'in döneminden sonra ilk kez Türk unsurlar yükselişe geçecek gibi görünüyordu. Doğruluk payı olabilecek kimi dedikodular yayılmaya başlamıştı. Buna göre başkentin ve Yeniçerilerin olumsuz etkisinden kurtulmak için *Osman*, başkenti İstanbul'dan Anadolu'ya kaydıracaktı. Osmanlı'yı ilk dönemlerindeki haline dönüştürme niyeti bariz bir şekilde görülebiliyordu.

Bu programın ne kadarına gerçekten niyet edildiği ve ne kadarının uygulandığı hiçbir zaman bilenemeyecek. Planın en anlamlı tarafı inanılmış olmasıydı. *Osman* bu projeyi hayata geçirsin ya da geçirmesin düzenin yerleşik güçleri bunu kendisine karşı bir tehdit olarak görmüştü ve ayrıcalıklarını korumak için savaşmaya hazırdı. Beklenebileceği gibi *Osman*'ın planı hayata geçirildiğinde konumlarını kaybetme riski bulunanlar durumdan memnun değildi. *Osman*'ın düşmanları arasında yerleşik düzene bağlı güçler bulunuyordu: Yeniçeriler, devşirme liderleri, üst düzey dini liderlerin çoğu ve varlığı eski sistemin devam etmesine bağlı olan herkes.

Osman'ın bu planı başarılı şekilde uygulayabilmesi için kendisine karşı olanların nüfuz alanından uzaklaşması gerekiyordu. 1622 yılında Mekke ve Medine'ye seyahat edeceğini duyurdu; *Osman* hacca gidecek ilk Osmanlı sultanı olacaktı. Yolculuğu sırasında *Osman*'ın Anadolu topraklarından geçeceği düşmanlarının dikkatinden kaçmadı; Osman buradaki Türk güçlerinden (tımar sahipleri, sancakbeyleri ve askerler) güç toplayabilirdi ve yeni bir Türk İmparatorluğu'nu hayata geçirebilirdi. Hac için çıkılan yolculuk aniden yeni bir başkentte sonlanabilirdi. Bunların hiçbiri gerçekleşmedi zira *Osman*'ın rakipleri ayaklandı ve önce *Osman*'ı destekleyenler sonra da *Osman*'ın kendisi öldürüldü; tahta *Mustafa* geçti; *Mustafa*'nın ikinci saltanat dönemi (1622-1623) birincisine göre daha büyük felaketler getirdi.

IV. Murad

Egemen sınıf içindeki pek çok kişinin son derece zayıf bir sultan istemeleri anlaşılabilir bir şeydi. "Kedinin olmadığı yerde fareler cirit atar" ilkesi bu durumu açıklıyor. Osmanlı yönetim teorisi iktidarın güçlü bir sultanın elinde olacağı varsayımına dayanıyor. Dikkatli ve güçlü bir sultanın yok-

luğunda kişisel iktidarı ele geçirilmek isteyecek pek çok kişi vardı ancak Anadolu'daki Türk liderler, yönetimdeki bu maskaralığa geçit vermedi. *Mustafa*'nın ikinci kez tahta oturmasının hemen akabinde vilayetlerdeki sancakbeyleri *Mustafa*'nın otoritesini tanımamaya başladı. İstanbul'a vergi göndermemeye başladılar. Erzurum sancakbeyi ayaklandı ve devşirmenin kötü yönetimini ve *II. Osman*'ın öldürülmesini buna gerekçe gösterdi. Diğer sancakbeyleri de bunu izledi. Hazinenin boş olduğu ve imparatorluğun geleceğinin belirsiz olduğu bir ortamda İstanbul'daki liderler için *Mustafa*'yı yeniden tahttan indirmekten başka bir seçenek yoktu.

Mustafa'nın yerine yeğeni *IV. Murad* (1623-1640) geçti; *IV. Murad I. Ahmed*'in oğullarından biriydi. *IV. Murad* tahta geçtiğinde daha çocuk yaşlarındaydı. Gerçek iktidar annesi *Kösem Sultan*'ın elindeydi; *Kösem Sultan*, Sultan'ın annesi olarak konumunu yönetim içinde siyasi çatışmalara girişmek için kullandı. Bu arada imparatorluk genelinde işler kötüye gidiyordu. Doğu Anadolu'nun yanı sıra Yemen, Kırım, Suriye, Mısır ve diğer bazı yerlerde ayaklanmalar başlamıştı. En büyük hasar, Bağdat'ın 1624 yılında Safevilerin eline geçmesiydi; Osmanlı'nın içinde bulunduğu dağınıklığı fırsat bilen büyük Safevi hükümdarı *I. Abbas* Irak'ı işgal ediyor, Bağdat'ı geriye alma çabaları aynı anda iç ve dış düşmanlarla çatışma gerekliliği nedeniyle sekteye uğruyordu. Ordu kısa bir süre içinde bölündü, birlikler kendi aralarında çatışmaya başladı ve imparatorluğun düşmanının kim olduğunu unutarak bazen isyancılarla da işbirliği yaptılar. Askerlerin kendileri istikrara yönelik başlıca tehdit haline gelmişlerdi zira baskınlar düzenleyip yağmalama eylemlerine girişiyorlardı. Sonuç olarak İmparatorluk genelinde düzen bozuldu; İstanbul'da bile durum böyleydi. İmparatorluk içten içe kaynıyordu ve dağılma tehlikesi baş göstermiş gibiydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çökme ihtimali, isyancılar ile bürokratların kendi çıkarlarının peşinde koşma isteği karşısında ağır bastı. İmparatorluğun çöktüğü bir ortamda kimse istediği konuma sahip olamazdı. Her şeyi kaybetmektense Sultan'ın peşinden gitmeyi tercih ettiler. *Murad* 22 yaşındayken 1632 yılında denetimi eline geçirdi. Tüm siyasi güçlerin üzerinde uzlaşmasının ardından kendi danışmanlarını yüksek mevkilere getirdi ve hüküm sürmeye başladı.

IV. Murad geleneksel reform olgusunun en iyi örneklerinden birini verecekti. Osmanlı devletinin işleyişini reformdan geçiren *IV. Murad* sayesinde Osmanlı'nın düşmanları engellendi, İmparatorluk bir süreliğine canlandı ve yüzyıllardır olduğu şekilde sürecek olmasının yolunu açtı; Osmanlı İmparatorluğu güçlü bir Ortadoğu imparatorluğu olarak yoluna devam edi-

yordu. Öte yandan *Murad*'ın reformları, Osmanlı'yı Avrupalı emperyalistlerin kurbanı olmaktan kurtaramayacaktı çünkü reformlar sistemin temel kusurlarını ortadan kaldırmıyordu.

Murad ve danışmanları içinde bulundukları durumun kötüye gittiğini kaçınılmaz olarak fark ettiler ve bunun eski Osmanlı standartlarından uzaklaşılması nedeniyle yaşandığını farz ettiler. Reformcular *Muhteşem Süleyman*'ın döneminde her şeyin daha iyi olduğunu görüyor ve beklenebilecek bir sonuca varıyorlardı. İşler *Süleyman* dönemindeki gibi olursa sistem ve yöneticiler de eskisi gibi iyi çalışacaktı. Yönetimde yaşanan bozulmanın tek ilacı daha iyi Osmanlılar olmak, bu çerçevede, imparatorluğun zirvede olduğu dönemdeki değerlere geri dönüş yapmaktı. *IV. Murad* bu süreci başlatırken intikam duygusuyla hareket etti.

Murad rüşvet ve görevi suiistimal sorunlarına karşı idam seçeneğine öncelikle başvurdu. Sancakbeyleri, Yeniçeri liderleri ve bürokrasinin yetkililerinin yüksek standartlar uyarınca hareket etmesi istendi. İtibarını kaybedenler öldürüldü. Binlerce kişi bu yolla cezalandırıldı. İsyancılar ve eşkıyalar acımasız bir şekilde ortadan kaldırıldı; bunu yaparken kimi zaman yönetimin desteklediği yasadışı unsurlar kullanıldı. *Murad* tımar dağıtımını yeniden yaptı ve bunu yaparken isyancı unsurların elindeki toprakları daha sadık olanlara aktardı ve tımar sahiplerinin görevlerini yerine getirmelerini tehdit yöntemiyle sağlamaya çalıştı.

Murad'ın imparatorluğu canlandırma girişimleri günümüz toplumlarındaki bazı uygulamalarla benzeşiyor. Çağdaş dünyadaki pek çok reformcu gibi *Murad* da ahlaki çürümenin en büyük sorunları ortaya çıkardığını düşünüyordu. O dönemde yabancı madde olarak kullanılan kahve ve tütünün baş fesat unsurlar olduğunu düşünüyordu. Kahve ve tütünün tüketildiği dükkanlar fitneye yataklık edebilirdi. Sonuç olarak bu dükkanlar kapatıldı. Tütün ve kahve yasaklandı. Ahlaka aykırı görülen her türlü davranış şiddetle cezalandırılırdı. Dinsel ve siyasal konularda kural dışına çıkan sanatçıya veya şaire de göz açtırılmazdı. Kısacası, dönem günah işlemek için kötü bir dönemdi.

Murad'ın reformları tahtta kaldığı sürece işlemeye devam etti. Anadolu'daki Celali İsyanları acımasız bir şekilde bastırılıyordu. Yenilenen bir ordu Bağdat'ı 1638 yılında geri almayı başarıyordu. Kuzey sınırları Lehistan saldırılarına karşı korunuyordu. Kamu düzeni imparatorluk çapında çok iyi bir şekilde sağlandı. Çağdaşlarının gözünde Osmanlı İmparatorluğu'nun *Süleyman* dönemindeki ihtişamı geri dönmüş gibi görünmüş olsa gerek.

Geleneksel Reformun Başarısızlığı

Aslına bakılırsa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durum yüzyıl önceki halinden çok farklıydı. *Murad* sistemi olabileceği kadar iyi işler hale getirdi ancak başka bir sisteme ihtiyaç vardı.

IV. Murad'ın tahta oturmasından önceki yıllarda ortaya çıkan yönetsel bozukluk yolsuzluğa bulaşmış bazı yöneticilerin aniden ortaya çıkması nedeniyle gerçekleşmemişti. Siyasi felaketlerin kişisel kötülüklerin eseri olarak ortaya çıktığı durumlara tarihte çok az rastlanır. Çoğu zaman bunun tersi geçerlidir; bu çerçevede yolsuzluğa bulaşan ve yetkin olmayan kişiler zayıf bir sistemin olduğu yönetimlerde üst mevkilere kadar yükselir; yetkin olan kişiler ise arkaplanda kalır. *Murad* yolsuzluğa karışanları cezalandırarak Osmanlı devleti için zaman kazandı; ana sistemi değiştirmedi; sistem, öldüğü zaman tahta oturduğu dönemdeki gibiydi.

Murad'ın reform tarzının devam edebilmesi için halefinin de aynı şekilde güçlü ve yetkin olması gerekirdi zira *Murad* yetkin bir yönetim kurma yolunda hiçbir bahaneyi kabul etmedi ancak ne var ki *Sultan Mustafa*'nın tahta oturmasını sağlayacak türde olan sultan seçim yöntemi değişikliğe uğramadı. *Murad*'dan sonra gelen İbrahim (1640-1648) yetkin bir sultan değildi. *İbrahim*'in tahta geçmesini izleyen süreçte *Murad*'ın reformcu güçleri yerlerinden edildi, kimi zaman öldürüldü. Hazine kısa bir süre içinde boşalmıştı. Rüşvet yönetimin doğal bir uzantısı haline geldi. Saraydaki eski harem rekabeti bütün gücüyle geri dönmüştü. Sancakbeyleri yönetimi yeniden ellerine alıyor ve hazineye az para gönderiyordu.

Geleneksel reform sürecini kendi kıstasları (yönetimi ve toplumu geleneksel Osmanlı değerlerine geri döndürmek) açısından değerlendirmek gerekirse, uzun vadede başarısız olduğunu söylemek gerekiyor. Reformlar, daha sonra daha önemli olacağı anlaşılan bir alanda da başarısız oluyor ve Osmanlılar Avrupalılar karşısında göreceli olarak zayıf kalıyordu.

Osmanlıların *Süleyman* dönemindeki güçlerine geri dönmeleri yeterli değildi. Onlar evlerine çeki düzen vermeye çalışırken dünya bir kenarda durup beklemeyecekti. Osmanlı en iyimser değerlendirme uyarınca, olduğu gibi kalırken Avrupa ulusları teknolojide ilerliyordu. Osmanlıların Avrupa'nın hızına ayak uydurabilmek ve uyguladığı baskıya direnebilmek için değişmesi gerekiyordu. *II. Osman*'ın reformları da bir ihtimal uzun vadede *IV. Murad*'ın reformlarından daha iyi sonuçlar vermeyecekti. *Osman*'ın, İmparatorluğu geleneksel Türk köklerine geri döndürme girişimi de (*Murad*'ın katı bir şekilde *Süleyman* devrine geri dönme çabasına göre

daha yenilir yutulur olmakla birlikte) başarısızlığa uğrayacaktı. *Osman*, güçlü Türk savaşçıların önlerine çıkan her yeri fethedebildiği ilk Osmanlıların ayarında bir imparatorluk kuracaktı. Bunlar 14. yüzyılın siyasi ve askeri değerleriydi, 17. yüzyılın değil. Bu arada Osmanlıların Avrupalı düşmanlarının askeri ve siyasi yapısı 17. yüzyıla ait olacaktı.

Osmanlılar köklü bir reformdan geçilmesi gerektiğinin farkına varmakta zorlandı. Herkesten üstün oldukları gibi bir izlenim edinmelerine yol açacak gerekçeleri vardı; Avrupa'dan öğrenecekleri bir şey yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa yakası 17. yüzyılın sonuna dek olduğu gibi kaldı. Büyük toprak kayıpları yaşanmadı. Avrupalılar, *Süleyman*'ın yüzyıl önce fethettiği toprakları geri alamayan bir güç olarak görülüyordu ama nihayetinde Avrupa'daki yeni eğitim ve ekonomik sistem Osmanlı'nın yenilgisini beraberinde getirecekti; Osmanlılar bunun farkına varamadı. Askeri fetihlerden kaynaklanan üstünlük duygusu Osmanlı hissiyatının önemli bir unsurunu oluşturuyordu. Bariz bir kanıt ortada yokken Osmanlılar Avrupa'nın arayı açtığını fark edemeyecekti.

Şunu gözden kaçırmamak gerekiyor: Osmanlı İmparatorluğu 17. ve 18. yüzyıllarda büyük bir güç olmaya devam etti. Avrupa, Asya ve Afrika'ya yayılan geniş topraklara hükmediyordu; bu anlamda Osmanlı ile aşık atacak bir Avrupa gücü bulunmuyordu. Düşmanlardan bazıları teknolojik ve taktik açıdan daha ileri olsa bile, savaş alanlarına sürebildiği güç, Osmanlı'nın çoğu zaman üstünlük sağlamasına zemin hazırlıyordu. Doğu Avrupa ile Batı Asya'nın hükümdarları ve halkları Osmanlı sultanları karşısında korkunun saygıyla karıştığı bir his besliyordu. Kurulduktan üç yüzyıl sonra Osmanlı bir dünya gücüydü ne var ki sandıkları kadar da güçlü değillerdi. Geleneksel reformun en kötü yanı, eski yapıya benzer bir sistemin kurulması nedeniyle sorunların gerçek doğasının net olarak görülemeyeceği bir bakış açısına saplanmaya yol açmasıydı. Reformlar, Osmanlıların Avrupalılara karşı askeri zafer ele edecek güçte oldukları izlenimine kapılmalarına yol açtı.

Viyana Yolunda

Osmanlı sistemindeki kusurlar *IV. Murad*'ın 1648'deki ölümünü izleyen yıllarda net bir şekilde görüldü. *Murad*'ın ve yeni sultan *İbrahim*'in de annesi olan *Kösem Sultan* bir ihtimal İstanbul'daki en önemli kişiydi.

Harem duvarlarının dışındaki dünya hakkındaki bilgisi sınırlı olmuş olsa gerek ama zekası, siyasi becerisi ve sultanın annesi olarak sahip olduğu

konum itibarıyla Osmanlı yönetiminde ağırlıklı bir yere sahipti. İmparatorluk sarayında önemli konumlarda olan vezirler, ulema üyeleri ve sarayın diğer çalışanlarıyla ittifakları başarıyla kuruyordu. *Kösem Sultan*, yetkin bir reformcu ve iktidar koridorlarında rakibi olan *IV. Murad*'ın son veziriazamı *Kemankeş Kara Mustafa*'dan 1644 yılında kurtulmayı başardı. Daha az yetkin ancak daha yumuşak başlı olan bir veziriazam *Kara Mustafa*'nın yerine geçti ancak *Kösem Sultan*'ın oğlu *İbrahim*'in tahta geçmeye hazır olduğunu ispatlamak için hiçbir şey yapılamazdı zira gerçekten zayıf bir adaydı ve onun basiretsizliğinden çıkar sağlayıp rahat edecek olan Yeniçeri Ocağı gibi gruplar bile *İbrahim*'in tahtta kalmasının tehlikeli olduğunu gördüler. 1648 yılında Yeniçeriler ayaklandı ve *İbrahim* tahttan indirildi. 7 yaşındaki oğlu *Mehmed* tahta geçti. İzleyen üç yıl boyunca *Kösem Sultan* ile *IV. Mehmed*'in annesi *Turhan* liderliğindeki saray güçleri iktidarı ele geçirmek için mücadele etti. Bazı Yeniçerilerin desteklediği *Kösem Sultan, IV. Mehmed*'i tahttan indirmek istiyordu zira pek çok çocuk gibi *Mehmed* de annesine bağımlıydı. Sarayın haremağaları ve diğer harem güçleri *Turhan*'ın arkasındaydı; Yeniçerilerin de *Turhan*'ı desteklemesi sağlandı. Nihayetinde *Kösem Sultan* 1651'de suikasta uğradı. Denetimi *Turhan* ele aldı.

Tüm bu entrikalar karmaşık gelebilir ama gerçeğin kendisi daha da karmaşıktı. Saray güçleri iktidarı ele geçirmek için mücadele verirken kimin kazanacağını düşünüyorlarsa ondan yana tavır alıyorlardı. Sultanlar adeta kukla gibiydi; *İbrahim* bir aptaldı, *IV. Mehmed* de bir çocuk. *Mehmed* adeta çocukluk dünyasına hapsedilmiş ve hiçbir zaman sultan olarak yetiştirilmemişti. Tahtta kaldığı uzun süre boyunca istisnai olarak hükümdarlık edebildi.

Kemankeş Kara Mustafa'nın ölümüyle *Kösem Sultan*'ın yedi yıl sonraki ölümü arasında geçen zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda bir karışıklık baş göstermişti ve bu karışıklık merkezdeki kargaşayı yansıtıyordu. *Turhan* ve arkadaşları zafere ulaştıktan sonra durumu değiştirmek için fazla bir şey yapmadı. Veziriazamlar geldi geçti; 8 yıl içinde 10 veziriazam görev yaptı ve geride bir felaket bıraktılar. Yasadışı vergiler tahsil edilmeye çalışıldı, elde edilen gelirler çarçur edildi. İktidarda olanların İmparatorluğun çıkarlarını kendi çıkarlarının üzerinde görebilmeleri için ateşin neredeyse bacayı sarması gerekiyordu.

Anadolu'da 17. yüzyılın ortalarında görülen düzensizlik (*IV. Murad* döneminde olduğu gibi) geleneksel Osmanlı sisteminin yeniden bir model olarak görülmesine yol açtı. Yeniçerilerin *IV. Murad*'ı kabul etmesinin ar-

dında yatan başlıca nedenlerden biri Celali isyanlarıydı zira Yeniçeriler Celali isyanlarının başarıya ulaşmasından çekiniyordu. *Murad* tarafından bastırılan veya satın alınan Celaliler *Murad*'ın ölümünden sonra yine başkaldırmış ve 1650 yılının sonlarında Anadolu'da üstünlüğü ele geçirmişlerdi. İçerde düşmanlarla baş etmeye çalışan merkez, Venediklilerden de darbe aldı; Venedik güçleri Ege Denizi'nde bir filoyu imha edip Çanakkale Boğazı'nın çıkışındaki adaları işgal ediyor, İmparatorluğun merkezini tehdit ediyordu. İmparatorluğun gerçek yöneticileri olarak *Turhan* ve saraydaki diğerleri bir kurtarıcı arıyordu.

1656'da Osmanlılar geleneksel reformun *IV. Murad*'ın başvurduğu türden kısıtlamalarında bulunacak bir veziriazama başvuracaklardı. *Köprülü Mehmed* yetenekleriyle tanınan bir devşirme ve saray yönetimindeki çekişmelerin usta bir ismiydi. 71 yaşında olmasına rağmen imparatorluğun sorunlarına enerjik bir biçimde yaklaştı. Yaşanan felaketlerin kendi sonunu getireceğinden endişe eden *Turhan*, Veziriazam *Köprülü Mehmed*'i serbest bıraktı ve yönetimden elini çekti. Sultan ülke idaresinde hiçbir zaman söz sahibi olamamıştı.

Köprülü, idam ve sürgüne gönderme yöntemlerine başvurdu ve merkezi yönetimde kendisine karşı çıkabilecek isimleri devre dışı bıraktı. Venediklilere ve Celalilere karşı başarısız olan komutanlar idam edildi. Yolsuzluğa bulaşanlar ve belki de tek suçu diktatörce bir yönetime karşı çıkmak olan pek çok kimse acımasızca öldürüldü. *Köprülü*'nün bu baskıcı yaklaşımı nedeniyle on binlerce kişinin öldüğü söylenir ancak bütçede denge sağlanmış ve askeriye eski standartlarına kavuşturulmuştu.

Askeri açıdan *Köprülü Mehmed* Venediklilerin yanı sıra Anadolu'daki ve Avrupa topraklarındaki isyancılara karşı de başarı elde etmişti. Diğer grupları tamamen yönetimden uzaklaştıran *Köprülü Mehmed* bugün diktatörlük olarak adlandırılabilecek bir yönetimi uygulamaya başladı. *Köprülü*'nün liderliğindeki yönetim acımasızdı ama başarılı oluyordu. *Köprülü Mehmed* 1661 yılında öldüğünde iktidar *Köprülü*'nün oğlu *Fazıl Ahmed*'e geçti; *Köprülü Fazıl Ahmed* 15 yıl boyunca veziriazamlık yapacaktı. Bu yılların Osmanlı'nın en iyi yıllarından olduğu kabul ediliyor. Düşmanların babası tarafından devre dışı bırakıldığı bir ortamda *Fazıl Ahmed* pasifist bir yönetim anlayışını benimseyebilmişti. *Fazıl Ahmed* başarılı bir savaşçı olarak Venediklileri yenilgiye uğratıp Girit'i ele geçirmiş, Macaristan ve Transilvanya'da Habsburglara direnmiş ve Ukrayna'nın bir bölümünü fethetmişti. Tıpkı *IV. Murad* döneminde olduğu gibi imparatorluk güçlüymüş gibi görünüyordu. Bugün bakıldığında ise durumun böyle olmadığı anla-

şılıyor. Girit'in Venedik'ten alınması sırasında büyük bir direniş olmadığı halde fetih için yıllar geçmesi gerekecek ve bu da Osmanlı Ordusu'nun beceriksizliğini gözler önüne serecekti. Venedik, geleneksel ekonomik gücünü sarsacak ticaret koşullarında yaşanan gelişmelerin bir sonucu olarak zayıflamış durumdaydı. Avusturyalı Habsburglar ise Osmanlı'dan daha büyük bir güç olduklarını Macaristan'da göstereceklerdi.

Felaket kapıyı 1683 yılında çaldı. *Köprülü Fazıl Ahmed* 1676 yılında öldü ve veziriazam olarak yerine üvey kardeşi *Kara Mustafa* geçti. *Kara Mustafa* katı fakat etkili yönetim tarzıyla *Köprülü* geleneğini sürdürdü. *Köprülü* ve danışmanları bir yanılgı içindeydi zira *Köprülü* reformlarının başarıya ulaştığını ve Osmanlıların bir kez daha Avrupa'nın en büyük güçlerine karşı savaşabilecek bir duruma geldiğini düşünüyorlardı. *Kara Mustafa*, *Muhteşem Süleyman*'ın yapmayı başaramadığını yapmaya çalıştı ve Osmanlı güçlerini Viyana kapılarına taşıdı; Viyana'yı almak ve Orta Avrupa'daki Habsburgları çökertmek istiyordu. Girişim başarısızlıkla sonuçlandı ve söz konusu iki başarısızlık karşılaştırıldığında *Köprülü* İmparatorluğu ile *Süleyman* İmparatorluğu arasındaki farkı ortaya çıkıyordu. Belki *Süleyman* Viyana'yı alamamıştı ama ordusunu zarar görmeden geri çekebilmiş, iktidarını ve elindekileri korumayı becermişti. Osmanlı İmparatorluğu neredeyse Viyana kapılarına kadar uzanıyordu.

Kara Mustafa çekilirken Osmanlı Ordusu Habsburgların ve müttefiki olan Lehlerin saldırılarına hedef olmuş; Gran bölgesinde direnç göstermeye çalışmış ancak büyük bir bozguna uğratılmıştı. *Süleyman* geride Avrupa sınırlarını koruyabilecek bir savunma hattı bırakıyordu. *Kara Mustafa* geride büyük bir dağınıklık ve savunmasız kalmış sınırlar bırakıyordu. *Kara Mustafa* sultanın emriyle idam edildi.

1684 yılında Osmanlı'nın uğradığı yenilgiden faydalanmak için Osmanlı topraklarına saldırıya geçti. Venedik, Lehistan, Rusya ve diğer Avrupa devletlerinin desteğini alan Avusturyalılar Osmanlı Macaristan'ını fazla bir direnişle karşılaşmadan aldı. Savaş pek çok cephede 1699 yılına kadar devam etti. Savaş alanında ve İmparatorluk toprakları dahilinde sıkışmış olan Osmanlılar Karlofça Antlaşması'nı imzaladı. Anlaşma uyarınca Macaristan ve Transilvanya'yı Avusturyalılara, Ukrayna'daki toprakları Lehistan'a ve Ege'deki adalar ile Dalmaçya kıyılarını ve Mora Yarımadası'nı Venediklilere bırakmak zorunda kalındı. Rusya, Karadeniz kıyılarında bir tutunma noktasını ele geçirmiş, daha fazla Osmanlı toprağında gözü olduğunu belli etmişti. Osmanlılar *Timur* karşısında uğradıkları yenilgiden sonraki en büyük yenilgiyi alıyordu ve bu yenilginin altından tam olarak

kalkamayacaklardı. Avrupalılar açısından ise Osmanlıların yenilmezlik efsanesi son buluyordu.

Viyana Sonrası - Yeni Reform Girişimleri ve Çözülme

Viyana bozgunu belini bükmüştü ama Osmanlı'nın gücü ortadan tamamen kalkmadı. Osmanlılar orduyu yeniden kurmayı başarmış ancak eski boyutlarına ulaştıramamıştı. Bunun bir yararı, işe yaramayan birçok Yeniçerinin ordudan çıkarılması oldu. Siyasi güçler arasında çekişmeler devam eder ve kısa süreli bir içsavaş kendisini gösterirken İmparatorluk 1710 yılına kadar dış düşmanlarla bir savaşa girişmedi. Daha sonra, *Çar Büyük Petro* başta olmak üzere herkesi şaşırtan bir şey oldu ve Osmanlılar Prut Savaşı'nda (20 Temmuz 1717) Rus güçlerini yenilgiye uğrattı. 1715 yılında Osmanlılar Venediklileri Yunanistan'ın güneyinden kovmayı başardı ancak Osmanlı'nın aşırı özgüveni yine kötü sonuçlar doğuracaktı zira Avusturyalılar Venediklilerin yardımına koşacak ve Osmanlı Ordusu 1717-1718 tarihlerinde ağır yenilgiler alacaktı. Pasarofça Antlaşması (21 Temmuz 1718) uyarınca Osmanlı kuzeyde daha fazla toprağı kaybedecekti. Avusturya, Sırbistan ve başkenti Belgrad ile Osmanlı Macaristan'ında kalan küçük bir toprak parçası (Banat) ve Batı Eflak bölgesi üzerinde hak iddia edecekti.

Lale Devri

Yenilgi, Osmanlılar için yine reform yapılması anlamına geliyordu. Lale Devri adı altında çok tuhaf bir geleneksel reform sürecinden geçildi. Karlofça felaketinden sonra 1703 yılında tahta geçen *III. Ahmed* Veziriazam *Nevşehirli Damat İbrahim Paşa*'ya sahip olduğu için şanslıydı; *Damad İbrahim* usta bir siyasetçi olarak imparatorluğun değişime ihtiyacı olduğunun ve soluk alması için savaşlara ara vermesi gerektiğinin farkındaydı.

Onun gözünde Avrupa bazı açılardan örnek bir yerdi. *Damad İbrahim*'in bu tutumu, Osmanlılar açısından daha önce eşine rastlanmamış bir itiraf anlamına geliyordu. Avrupa saraylarına büyükelçiler gönderildi. Büyükelçiler gördüklerine inanamıyorlardı: barok tarzında saraylar, göz alıcı bahçeler vardı ve kadınların erkeklerle dans ettiği balolar düzenleniyordu! Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk "batılılaşma" hareketini tetikledi ancak alınan sonuç en kibar ifadesiyle yapaydı. İçerikten ziyade şovu tercih eden Sultan, Fransız olan şeyleri taklit etmeye başladı. Osmanlı yetkilileri

Batılı kıyafetleri kullanmaya ve Avrupa tarzı sandalyelerde oturmaya başladı. Asilzadeler Fransız usulü portrelerini yaptırdılar, bunun için daha çok Avrupa'dan ithal edilen ressamları kullandı. İstanbul'un her bir köşesinde Fransız tarzında saraylar ve bahçeler yaptırıldı. Söz konusu devir adını ithal edilen ve yaygın bir biçimde ekilen lalelerden aldı. Lale büyütmek Batı tarzını benimsemenin simgesi haline gelmişti; lale bir gelişmişlik simgesine dönüştü. Pek çok paşa lale yetiştiricisi olup çıkmıştı. Parti benzeri eğlence etkinlikleri düzenleme dönemiydi; Osmanlılar bunu Avrupalı olmanın bir şartı olarak görüyordu. İstanbul'un sıradan insanları aristokratların akıllarını yitirmiş olduğunu düşünmüş olsalar gerek.

Her şey hafifmeşrep değildi. Avrupa'daki durumu bildirenler sadece sosyal hayatla değil başka şeylerle de ilgilenmişti. Kaleler, ordu organizasyonları ile eğitimi ve fabrikaları da incelemişlerdi. Bazı önemli konularda Avrupa taklit ediliyor, özellikle matbaa örnek alınıyor ve bu sayede Osmanlı Türkçesiyle ilk kitap basılıyordu. Bu kitaplardan bazıları ilk bilimsel kitaplardı ve bu sayede kitapseverler Avrupa'daki bilimsel çalışmalar hakkında Türkçe olarak bilgi edinebiliyordu. Avrupa'ya yönelik herhangi bir açılımın ne kadar saçma görünürse görünsün yararlı olacağını söylemek mümkündür ancak Lale Devri'nin ilk sonucu bir halk ayaklanmasıydı. İstanbul'un yoksul halkı kendileri açlıktan kıvranırken yeni sarayların ve Avrupa inceliklerinin şehri kapladığını fark ediyordu. Aralarında Avrupa'dan ithal edilen değersiz süs eşyalarının da bulunduğu kimi mallar için vergiler artırılmıştı. Kafir Batı'ya yönelik bir önyargı hali hazırda mevcuttu. *III. Ahmed*'in aşırılıkları dini ve kültürel olarak muhafazakar kesimin korkularını haklı çıkarır gibiydi. Askeri olaylar da toplumsal hoşnutsuzluğu artırdı; İran ile uzun süren bir savaş vardı; başlangıçta iyi gittiyse de 1730 yılında işler tersine dönmeye başladı ve Osmanlı doğuda toprak kaybetti. Nihayetinde 1730 yılının Eylül ayında patlak veren bir halk ayaklanmasının (*Patrona Halil* İsyanı) sonucunda *İbrahim Paşa*'nın kellesi uçuruldu ve sultan tahtı terk etmek zorunda kaldı.

III. Ahmed'in halefi olan *I. Mahmud* (1730-1754) Osmanlı Ordusu'nda bazı pratik reformlar yapmayı başardı. Rusya ve Avusturya ile girişilen bir savaşta (1736-1739) Pasarofça Antlaşması'nda kaybedilen topraklar geri alındı ve Ruslara karşı küçük bazı kazanımlar elde edildi. İran yenilgiye uğratıldı ve Osmanlı ile İran arasındaki sınırlar yeniden eski haline döndü. Bir dönem Osmanlı'nın en büyük düşmanı olan Habsburglar uzun sürecek askeri nitelikli bir gerileme dönemine girecek, İspanya, Taht Savaşları (1701-1714) sonrasında İspanya'yı Fransız Burbonlara kaptıracaktı. Habsburgların topraklarına yönelik en büyük tehdit artık Osmanlılardan değil

Fransızlardan kaynaklanıyordu.

Avusturya ordusunun faaliyetlerini doğuya ve batıya kaydırılması ve askeri açıdan gerileme meydana gelen gerileme Osmanlıların Habsburglar tarafından daha az tehdit edilmeleri anlamına geldi. Öte yandan Rusya giderek güçleniyordu ve yüzyılın ilerleyen yıllarında Osmanlılara önemli bir yenilgiyi tattırmak için geri dönecekti. Osmanlı Ordusu'nda kökten bir değişiklik yapılmadı. Avrupalı rakipleri giderek güçlenirken en iyi ihtimalle eski gücünde kalmayı umabilirdi ancak bu umut bile yersizdi. Yönetim düzeyinde Osmanlılarda kendisini gösteren ve özellikle Balkanlarda gözlenen dengenin bu şekildeki bozulması, eski gücün bile korunamayacağı anlamına geliyordu.

Osmanlı Avrupası'nın Ayanları

Osmanlı yönetim sistemindeki bozulma kendini özellikle Balkanlar ve Anadolu'da askeri liderlerin ortaya çıkışıyla gösteriyordu. Kimi durumlarda bu ayanlar (ileri gelenler) merkezi otoritenin zayıfladığı bir ortamda yerel düzeyde öne çıkan ailelerin üyeleri oluyordu. 19. yüzyıla kadar var olmalarına karşın ortaçağ Avrupası'nın özerk beylerine benziyorlardı; bu haliyle hükümdarın egemenliğini tanıyor ve zaman zaman onun adına açılan savaşlara katılıyor ama sahip oldukları ayrıcalıkları kıskanıyorlardı. Ayanlar, çoğu zaman ayaklanan Osmanlı liderlerinin yanı sıra, silahlı grupların liderlerinden ve hatta eşkıyalar arasından çıkan yağmacılar oluyordu; bu kimselerin çevresinde silahlı kişiler bulunuyor ve İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarını alıyorlardı. Bu ayanların bazıları aşağıdaki listede gösteriliyor.[1] Başka ayanlar da bulunuyordu. Ayanların denetimindeki topraklar 18. yüzyılın sonu itibarıyla Osmanlı Avrupası'nın kayda değer bir bölümünü kaplıyordu. En önemli iki ayandan biri *Pazvantoğlu Osman Paşa* idi (diğeri ise *Yanyalı Ali Paşa*).

En Önemli Ayanlar

Veysioğlu Halil Usta	Dimetoka
Dağdevirenoğlu	Doğu Trakya

1 Stanford J. Shaw'ın *Between Old and New* kitabından alındı; Cambridge, Massachusetts 1971; sayfa 227-8

Tokatcıklı Süleyman Ağa	Batı Trakya
Yıllıkzade Süleyman Ağa	Silistria, Deliorman
Nazır Ahmed Ağa	Dobruca
Tirsiniklioğlu İsmail Ağa	İslahiye
Pazvantoğlu Osman Paşa	Vidin, Sofya
Buşatlı Osman Paşa	Kuzey Arnavutluk
İbrahim Paşa	Kuzey Epir
Tepedelenli Ali Paşa	Güney Epir

Pazvantoğlu Osman Paşa Osmanlı gerilemesinin en iyi göstergelerinden biridir. *Pazvantoğlu*'nun Osmanlı yönetimindeki en yüksek unvana sahip olması bile Osmanlı Balkanları'ndaki karmaşa içine düşmüş yönetimin ne kadar kötü durumda olduğunu gözler önüne seriyor.

Pazvantoğlu Osman (*Pazvantoğlu* ailesinden *Osman*) küçük bir toprak sahibiyken eşkıyalığa başlayan bir aileden geliyordu. *Pazvantoğlu*'nun eşkıyalıkta iyi olduğu anlaşılıyor zira büyük bir grubu yanına çekmeyi başarmıştı. Vidin şehrinde denetimi ele geçirmiş ve burasını eşkıyalar ve eski askerler için korunaklı bir bölge haline getirmişti; adamlarından bir ordu oluşturmuş ve yaptığı baskınlar sayesinde bir servet elde etmişti. 1795 yılında Osmanlı yönetimine meydan okudu. Kendisine bağlı birlikler Bulgaristan'ın kuzeybatısındaki toprakların büyük bölümünü ele geçirdi.; Osmanlı'nın elindeki Romanya ile Sırbistan'a da baskınlar düzenleyip bu bölgeleri talan ediyordu. Osmanlı Ordusu 1797 yılında *Osman*'ın güçlerini yenilgiye uğratmayı başardı ve Vidin bölgesine sıkıştırdı ancak daha sonra adamları harekete geçerek doğuya ve Orta Bulgaristan'a yöneldi. Büyük bir Osmanlı ordusu 1798'de kendisini Vidin'de kuşattı ancak ordu *Napoleon*'un aynı yıl Osmanlı Mısırı'nı işgal etmesi nedeniyle çekildi. *Pazvantoğlu Osman*'ı engelleyemeyen Osmanlı Sultanı *III. Selim* kendisini affetti ve Vidin sancakbeyliğine getirdi; böylece *Osman*'ın bütün suçları meşruiyet kazanmış oluyordu.

1799 ve 1800 yıllarında *Osman*'a bağlı güçler Bulgaristan'ın kuzeyini yerlebir etti ve diğer ayanların orduları ile çatıştı. Mısır'da Fransızlara karşı savaşmak için Osmanlı Ordusu'nun çekilmesini fırsat bilen *Osman*, 1800 yılında Sırbistan'a akınlar düzenledi ve kısa bir süre için bile olsa Belgrad'ı ele geçirdi. Müttefikleri Sırbistan'ı 1801 yılında ele geçirdi. *Osman*'a karşı gönderilen Osmanlı Orduları da bölge nüfusu için en az *Osman*'ın güçleri kadar tehlikeliydi. Çoğu zaman maaşlarını alamayan ve *Osman*'a katılan

Önde Gelen Ayanlar ve Derebeyleri

eşkıyalara benzer güçler arasından seçilen Osmanlı birlikleri de istedikleri zaman baskınlar düzenliyordu. İmparatorluk ve tebaası için bunun sonucu yıkıcı oldu. 1804-1813 yılları arasında Sırbistan'da meydana gelen devrim Osmanlıların Sırbistan'ı himaye edememesinden kaynaklanıyordu; tehdit hem ayanlardan hem de Osmanlı askerlerinden kaynaklanıyordu.

Pazvantoğlu Osman, doğal nedenlerle 1807 yılında öldü. Hayatı boyunca müttefikleri ile birlikte Sırbistan ile Orta ve Kuzey Bulgaristan'da ve güney Romanya'da terör estirdi. Yağma ile beslenen akıncılar olarak *Pazvantoğlu*'nun askerleri/eşkıyaları aynı bölgelere defalarca baskın düzenledi. Osmanlıların *Osman*'ın göndermediği vergi gelirlerinden mahrum kalmasının yanı sıra diğer pek çok bölgede de ticaretin ve tarımın ve vergi gelirlerinin yok olmasına yol açtı. İşin ilginç yanı *Osman*'ın tahribatından en az zararı görenler Vidin'de yaşayan Osmanlı tebaası oldu; *Osman* belki de sağlam bir merkeze sahip olma kaygısıyla ya da kendisini "adil bir kral" olarak gördüğü için bu kentte iyi bir yönetim tarzı benimsedi. Vidin'de yaşayanların diğer çevre bölgelerdekilere göre daha iyi bir yaşam sürdükleri kesindi.

Balkanlardaki diğer ayanların hiçbiri *Pazvantoğlu*'nun verdiği zararı vermedi; ama geri kalanların da belli düzeyde zararları dokundu. Girişikleri savaş nedeniyle çiftlikler yok oldu, şehirler yoksullaştı ve sonuç olarak Osmanlı Devleti zayıfladı. Osmanlı yönetiminin gerilemesinin hem nedeni hem de göstergesi niteliğindeydiler. Sahip oldukları güç, 1800'e gelindiğinde Osmanlı'nın kendisine ait toprakların büyük bölümü üzerinde hüküm sürmediğini gözler önüne seriyordu. Hiçbir ayan tek başına gerçekten bağımsız olabilecek kadar güçlü değildi. Aslına bakılırsa büyük ihtimalle böyle bir seçeneği de düşünmedikleri söylenebilir. *Pazvantoğlu*'nun bağımsızlık ilanı istisnai bir nitelik taşıyordu, öte yandan *Pazvantoğlu*'nun bağımsızlık ilanı bile başka bir hesabın ürünü olabilir; pazarlık gücünü artırmak için bu yola başvurmuş olabilirdi. Osmanlı sınırları dışındaki dünya tehlikeliydi ve ayanlar bunun farkındaydı. Yerel bir hükümdar tek başına Avrupa'nın istilacı güçlerine karşı koyamazdı. Rusya gibi dış düşmanlara karşı birlik içinde olmak zorundaydılar. Onları birlik altında toplayabilecek simge sultanın bayrağıydı. Dolayısıyla Ruslar işgale kalkıştığında savaşa katılmak üzere adamlarını gönderdiler. 1806-1812 savaşında ayanlara bağlı güçler, Ruslara karşı koyan ordu birliklerinin çoğunluğunu oluşturuyordu, öte yandan, çok da başarılı oldukları söylenemez. Osmanlı zayıf bir devletti ve öyle kalmasını da istiyorlardı ama nihayetinde onların devletiydi.

Anadolu Derebeyleri

Anadolu'daki bağımsız yerel liderlere genellikle derebeyi deniyordu. Osmanlı Avrupası'ndaki ayanlar gibi onlar da 18. yüzyılda neredeyse bağımsızdı. Öte yandan ayanlar ile derebeyleri arasında büyük farklar vardı. Ayanların tarihlerine bakıldığında ün salan bir grup eşkıyanın topladığı ve büyük gücü kötüye kullandığı bir tablo karşımıza çıkıyor. Anadolu derebeyleri ise gerçekten yerel liderler olarak ortaya çıktıkları bir ortamda yerel koşullarla ilgilenen ve eşkıyalık yapmaktan ziyade ortaçağ yöneticilerine benzeyen bir nitelik taşıyorlardı. Belki her iki grup için de tam olarak bu tanımlama yapılamaz ama resmin geneli böyleydi. Ayan liderleri öldüklerinde liderlik, herhangi bir yardımcısına ya da gücü yeten rakibine geçiyordu.

En Önemli Derebeyleri

Küçük Alioğlu	Payas, Adana
İlyasoğlu	Milas, Menteşe
Tekeli İbrahimoğlu	Antalya
Tuzcuoğlu	Rize
Cemşitoğlu	Bilecik
Acemoğlu	Uşak
Yılanoğlu	Isparta
Katipoğlu	İzmir
Karaosmanoğlu	Batı Anadolu
Çapanoğlu	Orta Anadolu
Canikli Ali Paşaoğlu	Kuzeydoğu Anadolu

Derebeyi ailelerinin tabloda gösterilen listesi Anadolu'daki çok farklı bir durumu gözler önüne seriyor. Listede dikkate değer bir durum var: Derebeyi ailelerini gösteriyor, yani genellikle liderlik konumu babadan oğula geçiyordu. Bu bile tek başına daha istikrarlı bir yönetimin varlığına işaret ediyor. Söz konusu liderler oğullarına geçeceğini bildiklerinden üretken kaynakları genellikle imha yoluna gitmiyorlardı. Köylüler için olduğu kadar şehirlerde yaşayanlar için de kısa dönemli olanlardan ziyade uzun dönemli hükümdarlıklar tercih sebebiydi.

Derebeyi aileleri kendi aralarında savaştılar ve yabancı düşmanlarla yapılan savaşlarda da sultanı desteklediler; öte yandan *Pazvantoğlu Osman*'ın giriştiği türden talan eylemlerine çok daha az girişiyorlardı. Pek çok Anadolulu için derebeyleri altındaki yönetimler geçmişe kıyasla daha iyi bir durumu simgeliyordu. Yerel bir liderin himayesi altında olmak sürekli olarak Celali saldırılarına ya da düzensiz ordu birliklerinin benzer yöndeki girişimlerine hedef olmaktan daha iyiydi. Himayelerindekilerin yaşam güvenliği söz konusu olduğunda derebeyi yönetimlerinin başarılı olduğu söylenebilir.

Anadolu'daki derebeyi yönetimleri Anadolu Türkleri'nin yine Anadolu Türkleri tarafından yönetilmesi anlamına geliyordu. Bazı derebeyleri doğrudan göçebe Türk ailelerinden gelirken diğerleri de bulundukları yerlerde köklü geçmişleri olan toplum ileri gelenleriydi. Bu çerçevede İstanbul'daki bir bürokrata nazaran bölgenin durumunu ve ihtiyaçlarını çok daha iyi bilecek bir durumdaydılar. Bir ihtimal yerel halka da daha iyi davranıyorlardı. Diğer pek çok insan gibi, Anadolu Türkleri de coğrafi ve kültürel olarak kendilerine daha yakın olan liderleri tercih etmiş olsalar gerektir; benzer bir tercihin İstanbul'daki siyasetçiler ve bürokratlar için söz konusu olacağı söylenemez. 18. yüzyılda Anadolu'da beliren tablo Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nun son dönemindeki resme çok benziyor: Yerel Türk liderler saraydaki üst düzey yaşamdan uzak bir şekilde kendi bölgelerini yönetiyordu. İlk sultan *Osman* ve halefleri böyle bir sistemin ürünüydü. Bölgesel özerk yönetimin bazı çok iyi yanları vardı ama maalesef 19. yüzyıl dünyası bölgesel özerkliklerle zayıflatılmış bir imparatorluğa yaşama şansı vermiyordu. Sadece birlik içinde olabilen bir imparatorluk Osmanlıları çevreleyen düşmanlarla baş edebilirdi.

18. yüzyılın sonunda Osmanlı Avrupası'nın büyük bölümünde ayanlar, Anadolu'da derebeyleri ve Suriye'de de bağımsız sancakbeyleri hüküm sürüyordu. Memlûk yönetimi Mısır'da yeniden ortaya çıkıyordu. Peki sultanın elinde ne kalmıştı? Fazla bir şey değil. Sultanlar doğrudan denetimi sadece İstanbul'a yakın olan bölgelerde sağlayabiliyordu. Öte yandan bu tablo, yerel özerkliğe sahip olanların sultanı hükümdar olarak tanımadığı anlamına gelmiyordu; hatta ihtiyaç olduğunda para ve asker bile gönderiyorlardı ancak bu, devletin gücünü artırmaya ya da savaşları kazanmasına yetecek büyüklükte olmuyordu. Esas olarak sultan Müslüman imparatorluğun simgesi kabul ediliyor ve söz konusu imparatorluk da tehdit oluşturan Hıristiyanlara karşı duruyordu.

Merkezi yönetimin en zayıf olduğu günlerde İmparatorluğu ayakta tutan

buydu. Kimse farklı bir siyasi ortam hayal edemiyordu, mutlaka bir sultan olmalıydı. Sultan bu sayede ayakta kalıyor, bir özerk lideri bir diğer liderine karşı destekliyordu.

İmparatorluğun Ayakta Kalması

1699 yılında İmparatorluk kaderine terk edilmiş bir durumda değildi. 18. yüzyılın başlarındaki duruma bakıldığında İmparatorluğun yok oluşa doğru gittiği söylenebilirdi. Gözlemciler gidilen yolun sonunda yıkım olduğu gibi bir hisse kapılmıyordu. Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu yavaş yavaş toprak kaybetmeye devam etti. 1770'lere gelinceye dek önemli bir toprak kaybı olmadı ve bundan yüzyıl sonrasında bile Osmanlı Avrupası'ndaki topraklar olduğu gibi kaldı. Zaman zaman girişilen reform çabaları nedeniyle imparatorluğun canlandırılması başarılı oluyor; kimi zaman İranlılar hatta Ruslar yenilgiye uğratılıyordu. Osmanlı Ordusu sıradan Türk askerlerinin dayanıklılığı ve savaş yeteneği nedeniyle hâlâ büyük bir güçtü. Ancak Karlofça Avrupa'nın askeri olarak üstün olduğunu gösterdi.

Bugünden bakışla alınabilecek ders, Avrupa'ya karşı elindekileri koruması için Osmanlıların Avrupa'yı taklit etmesi gerektiğiydi. Bu, sadece bir ordunun tamamen değiştirilmesi değil, ayrıca yaşam biçiminin de değiştirilmesi anlamına geliyordu. Osmanlılar radikal bir Avrupalılaştırma girişimi başlattıklarında toplumun hiçbir kesimi müstesna olmayacaktı. Gerçekten yeni bir orduya ihtiyaç vardı ancak yeni bir ordunun yeni silahlarının da olması gerekiyordu. Yeni silahlara sahip olmak için de yeni fabrikalar gerekiyordu; bu da yeni bir üretim süreci ve eğitimli bir işçi ordusu anlamına geliyordu; işçiler de Avrupa tarzı bir eğitim sistemi talep ediyordu. Avrupa tarzı okulların ders kitaplarına ihtiyacı vardı ancak bu kitaplar Avrupa dillerinde yazılmıştı, dolayısıyla bu dillerin öğrenilmesi vs. gerekiyordu. Gerçekten de reform yapmak demek her şeyi değiştirmek demekti. Osmanlı'nın gerçekten değişmek için Karlofça'nın 100 yıl sonrasını beklediğini görmek belki de şaşırtıcı değildir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme dönemine bakınca çıkarılabilecek bir başka ders de genellikle alınan dersin tam tersini ifade ediyor. Tarihçiler, yukarıdaki paragraflarda da yapıldığı gibi genellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda nelerin ters gittiği üzerinde yoğunlaşır (tıpkı bugünkü köşe yazarlarının siyasette, toplumda ya da herhangi bir konuda nelerin ters gittiğini yansıtmaları gibi). Viyana Kuşatması 1683 yılında başarısızlıkla

sonuçlandığında, Osmanlı sultanlarının 400 yıldır hüküm sürdüğü çok kolaylıkla gözden kaçırılabilir. Keza İmparatorluğun yok olması için bir 200 yılın daha geçmesi gerektiği de. Çok az devlet bu kadar uzun ömürlü oldu.

Sıradan çiftçinin ve tüccarın azminin de unutulmaması gerekiyor. 17. ve 18. yüzyıllardaki düzensizliğe, yönetimdeki bozulmaya ve yüksek vergilendirmeye rağmen ticaret devam etti. Örneğin Celali İsyanları'ndan fazlasıyla etkilenen Ankara'daki tüccarlar 1600 yılında iflas etmiş durumdaydı. Ankara'nın nüfusu azaldı ve köylüler daha güvenli bölgelere kaçtı. Ancak bundan 20 yıl sonra tüccarlar ekonomik hayatı yeniden ayağa kaldırdı. Korunmak için şehri hisarlarla çevirip içeride faaliyet göstermeye başladılar. Bölgede yetişen Angora keçilerinden elde edilen tiftik yünü kervanlarla İzmir'e gönderildi. Tüccarlar sadece kendilerini değil, hayvancılık yapanları ve toprak sahipleri ile ekonomiyi de ayakta tutuyordu.

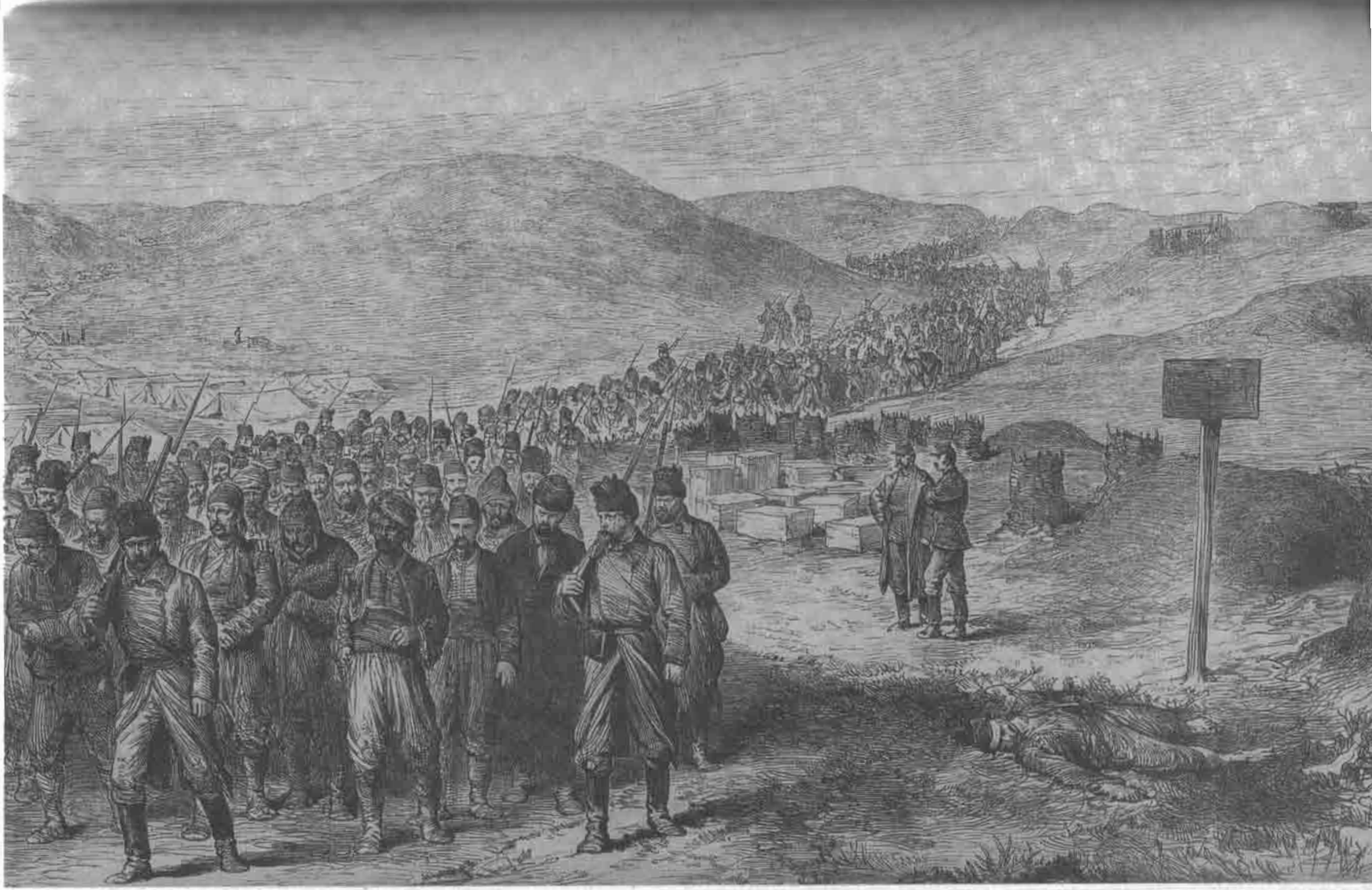
Saraydaki bozulmaya ve iktidarın bölünmesine rağmen Osmanlı İmparatorluğu içten içe çökmedi. Kurumları İmparatorluğu ayakta tutmaya yetiyordu. İmparatorluğu çökerten şey, gücünü karşı konulmaz ekonomilerinden alan Avrupa emperyalizminden başkası değildi. Batılı olmayan ülkeler arasında yalnızca Japonya'nın Avrupa'nın gücüne karşı durabildiği söylenebilir; Japonya bunu yaparken izole olmuş bir bölgede bulunmanın avantajını kullanıyor ve Avrupa'nın bir bütün olarak doğrudan saldırılarına hedef olmuyordu; böyle bir durum Osmanlı için geçerli değildi. Bu anlamda Osmanlı'nın Avrupa'nın saldırılarına hedef olan diğer imparatorluklar ile (Hindistan, Çin, Aztekler vs.) karşılaştırılması gerekiyor. Bunlardan hiçbiri Osmanlı'nın sergilediği ayakta kalma başarısını sergileyemiyordu. Osmanlıların hatalarını değerlendirirken 19. yüzyılın sonlarındaki, yani Osmanlı'nın "gerileme" döneminin başlamasından 300 yıl sonraki dönemi yansıtan bir dünya haritasına bakmak gerekiyor. Emperyalist İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya'nın egemen olduğu bir dünyada Osmanlı İmparatorluğu kırılgan olsa da bağımsız bir ülke olarak ayakta duruyordu. Gerileme ile ilgili yapılan yorumlar Osmanlı yönetiminin büyüklüğünü gölgelememelidir.

Bölüm 6

Emperyalizm ve Milliyetçilik

Arka sayfa:

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Plevne'de alınan yenilgi sonrasında Türk savaş esirleri. Osmanlı güçlerinin göreceli olarak yoksullaşmasının bir göstergesi olarak askerlerin ayaklarına giydiklerine bakılabilir. (Resimleyen London News, 12 Ocak 1878, gazetenin eki.)

Emperyalizm ve Milliyetçilik

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, emperyalizmin muzaffer olduğu bir dünyada ayakta kalmaya çalışıyordu. İngiliz, Fransız, Alman ve Rus orduları Asya ve Afrika'da Avrupalı olmayan toprakların fetihlerini artık tamamlıyorlardı. Yüzyılın sonu itibarıyla Hindistan İngiltere'nin eline geçmişti, keza Afrika'nın büyük bölümü de. Fransa, Kuzey ve Batı Afrika'nın büyük bölümünü ele geçirmişti. Rusya, Müslüman Orta Asya ile Kafkasya Dağları'nın yanı sıra Lehistan ve Finlandiya gibi Hıristiyan Avrupa ülkelerini ele geçirmişti. Çin'in iç kesimleri ve Japonya hariç olmak üzere Doğu Asya'nın tamamı Avrupalıların denetimi altındaydı. Batılı olmayan imparatorlukların biri hariç hepsi Avrupa'nın maliye ve ateş gücü karşısında diz çökmüştü.

Osmanlı İmparatorluğu "Emperyal yüzyıl" boyunca Asyalı imparatorlukların arasında yalnız kalarak ayakta kalmayı ve bağımsız olmayı başardı. Avrupa'nın bariz ekonomik ve askeri üstünlüğü karşısında sergilenen başarı çoğu zaman dikkatten kaçar. Böyle olmamalıdır. Bütün olağanüstü zorluklara rağmen Osmanlı İmparatorluğu, ayakta kalışını, yönetim, diplomasi, reform ve askeri alanda sergilediği performansa borçludur.

Osmanlı toprakları 19. yüzyıl boyunca birbiri ardı sıra elden çıkmıştır; Ruslar aslan payını alıyordu ancak Osmanlılar ayakta kalmaya devam ediyordu. Osmanlı'nın içinde bulunduğu durum asil bir ailenin başına gelenlere benziyor: Zor durumlara düşüyorlar ancak aileye ait varlıkları satarak ayakta kalıyorlar. Osmanlı hazinesi satılmıyor, çalınıyordu ama yine de asil bir ailenin durumuyla paralellik içinde bulunuyordu. Yoksullaşan aile gibi Osmanlı'nın da ekonomik durumu kötüleşiyor ve her şeyi kaybetmek üzere ayakta kalıyor ancak bir şekilde elindeki her şeyi kaybetmiyordu. Osmanlıların zorluğa düşen bir insan gibi yıkılmaya tahammülü yoktu çünkü kendisine güvenen bir aile söz konusuydu. Osmanlı ailesi, Osmanlı İmparatorluğu içindeki ve dışındaki milyonlarca Müslümandan oluşuyordu; ayakta kalmak için Osmanlı'nın direnmesine ihtiyacı vardı; aile Osmanlı hüsrana uğrarsa öleceğini biliyordu. Haklıydılar zira Osmanlıların düş-

manları sadece topraklarını istemiyordu, aynı zamanda, buralarda yaşayan Türkleri ve Müslümanları yaşadıkları topraklardan kovmak istiyorlardı.

Nihayetinde, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yerleşik olanlar başkalarının açgözlülüğü nedeniyle ağır bir bedel ödediler. 1800 ile 1922 arasında Rusya ile savaşların yanı sıra Avrupalıların müdahalesi nedeniyle Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında patlak veren içsavaşlarda milyonlarca kişi öldü; belli bölgelerde yaşayan topluluklar toplu halde göç etmeye zorlandı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Küçülüşü

Osmanlı İmparatorluğu en büyük gücüne ve toprak genişliğine ulaştıktan 100 yıl sonra toprak kaybetmeye başladı. 17. yüzyılın sonlarında Avrupa'daki topraklarının en kuzeyindeki bölümünü hızlı bir şekilde kaybetti. Ondan sonra, Osmanlı üzerindeki tehdit bir şekilde azaldı. Avrupalılar Batı Avrupa'daki savaşlarla daha çok ilgileniyordu. İkinci Viyana Kuşatması fiyaskosu ve izleyen dönemde Avusturyalılara toprak kayıpları sonrasında Osmanlılar yarım yüzyıldan daha uzun bir süre toprak kaybına uğramadı. Bu süre içinde yeni bir düşman güç kazanıyordu: Rusya.

Emperyal Rusya

Modern devirde Türklere yönelik en büyük tehdit Rusya'dan kaynaklandı. Osmanlı gücünün zayıflamaya yüz tuttuğu bir sırada güçlenen Rusya, Osmanlıların aleyhinde olacak şekilde genişledi. I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönemde Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu sürekli bir çatışma halindeydi. (II. Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden su yüzüne çıkacak olan bir düşmanlığın eseri olarak *Stalin* Türkiye Cumhuriyeti'ni tehdit edecek, Türkiye de NATO'ya üye olarak yanıt verecekti.) Türkler ve bölgedeki diğer Müslümanlar için Rusya siyasi bir düşmanın ötesinde bir şeyi ifade ediyordu. Rusya onların ayakta kalmalarına karşıydı.

Osmanlıların Ruslara en büyük toprak kaybı *Büyük Katerina* (1762-1796) döneminde oldu. *Katerina*'nın döneminde Osmanlılar, nüfusun esas olarak Müslüman olduğu topraklardan ilk kez çıkarılıyordu. *Katerina*'nın güçleri Osmanlı güçlerine karşı 1768-1772 yılları arasında savaştı ve 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz'deki Osmanlı toprakları alındı. Kırım'ın "bağımsız" olduğu ilan edildi ama Rusların denetiminde kalmıştı ve Rusya tarafından 1783 yılında ilhak edildi. Küçük Kaynarca

Antlaşması uyarınca Ruslar, Rum Ortodoks Hıristiyanları adına müdahalede bulunma hakkını elde ediyor, anlaşmanın bu hükmü daha sonraki bir yüzyıl boyunca Osmanlıların başına dert oluyordu.

1792 ve 1812 yıllarında da Osmanlı, Ruslara Karadeniz'in kuzeyindeki diğer toprakları kaptırıyordu. Rusların Kafkasya Dağları'ndaki genişlemesi 19. yüzyılın başlarında kendini gösteriyordu.

Gregoryenlerin yardımına koşma kisvesi altında Rusya İmparatorluğu Gürcistan'ı 1800 yılında aldı.

Daha sonra bölgede Müslümanların yaşadığı topraklardaki denetimi ele geçirmeye yönelik bir politika yürüttü. Rusların eline ilk olarak İran'ın kuzeybatısında Türklerin yerleşik olduğu bölge geçti. Hazar Denizi'nin batısındaki bu topraklarda çoğunluğu Şii Müslüman olan Türkler yaşıyor, Ermeniler de azınlığı oluşturuyordu. Bu topluluklar esas olarak Fars İmparatorluğu'nun denetimindeydi ama yerel liderlerin (hanlar ve kağanlar) öncülüğünde esas olarak özerk bir yapı sergiliyorlardı. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Kafkasya'daki Ruslar hanlarını ve İranlı efendilerini yenilgiye uğratacak güce erişiyordu. Hanlıklar tek tek Ruslar tarafından alındı; Ruslar bu savaşları hem kendi askerleri ile hem de paralı olarak tuttukları Gürcü güçleri ile yürütüyordu; yerel Ermeniler de yardımcı oluyordu. Rus saldırıları 1826-1828 savaşında zirveye ulaşıyor ve Farsların yenilgiye uğratılmasının bir sonucu olarak ayakta kalan son hanlık olan İrevan Hanlığı da alınıyordu. Fars İmparatorluğu'nun yenilgiye uğratılması sonrasında Osmanlılar ile yapılan savaşta da (1828-1829) Ruslar Karadeniz'in doğu sahillerindeki toprakları alıyordu. Ruslar bunu izleyen 40 yıl boyunca Kafkasya'daki gücünü pekiştiriyor, bağımsızlıklarını elde etmek isteyen yerel Müslüman gruplara karşı savaşıyordu.

Rusya'nın Osmanlı, İngiliz ve Fransız güçlerine karşı Kırım Savaşı'nı (1853-1856) kaybetmesini izleyen dönemde Osmanlılar Ruslar karşısındaki yenilgiler sonrasında bir soluk alabilmişti. Öte yandan Osmanlı, elde ettiği zaferin ve yaptığı harcamaların karşılığı olarak Tuna Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü bölgede küçük bir toprağı alabiliyordu. Rusya, Osmanlıları 1877-1878'deki savaşta da yenilgiye uğrattı. Osmanlı ağır bir yenilgi almıştı. Berlin'de 1878 yılında imzalanan barış antlaşması Kuzeydoğu Anadolu'nun büyük bir bölümünün Ruslara bırakılmasını öngörüyordu. Osmanlı Avrupası'nda ayrı bir Bulgaristan devleti kurulmuştu; Rusya bu devletin kendi egemenliği altında olacağını varsaymıştı.

Diğer Kayıplar

Osmanlı'nın diğer bir geleneksel düşmanı olan Avusturya ise daha küçük bir tehdit oluşturuyordu. 19. yüzyılın büyük bir bölümü boyunca Avusturya, Macarların ve Slav toplulukların milliyetçi duygularıyla ve İmparatorluk içindeki ve dışındaki devrimlerle uğraşmak zorunda kalmıştı. Avusturya, *Napolyon* zamanında ve *Napolyon* sonrasındaki dönemde Avrupa siyasetiyle yakından ilgiliydi ve Prusya ile savaşa girişiyordu ancak bu nedenle ağır bir darbe alıyordu (Avusturya 1866'da yenilgiye uğradı). Bu nedenle Osmanlı Balkanları'nda maceraya girişemediler. Aslına bakılırsa Avusturyalılar Rusya'dan kaynaklanan tehdidi dengeledi. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Almanlar ile Macarların başında olduğu bir devletti; bu iki grup da Slav değildi ancak pek çok Slav'ı idare eden bir devletti bu. Öte yandan Ruslar Slav'dı. Ruslar bazen tüm Slavlardan oluşacak bir devletin kurulmasını sağlamak amacıyla pan-slav bir anlayış benimsiyor bazen de Slav halklarının bağımsızlığından yana bir tavır sergiliyordu. Avusturya bu nedenle Rusya'nın niyetleri hakkında endişeliydi. Avusturya, Rusya'nın Balkan Slavları üzerindeki etkisinin artmasını istemiyordu.

Rusya ise Avusturyalıların duruma müdahale edecek şekilde Osmanlılara saldırmasından endişe ediyordu.

Avusturya 19. yüzyılda Osmanlılardan sadece bir kez toprak aldı, o da Osmanlı-Rus Savaşı sırasında (1877-1878) oldu. Ruslar, savaşa katılmamasının karşılığı olarak Avusturya'nın Osmanlı vilayeti olan Bosna Hersek'i almasını kabul etti. Savaş sonrasında sınırların çizildiği Berlin Konferansı (13 Haziran - 13 Temmuz 1878) Avusturya'nın işgalini teyit ediyordu. Söz konusu topraklar 1908 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhak edilecekti. Avusturyalıların aldığı topraklar belki büyük değildi ama daha sonra büyük önem taşıyacaktı. Avusturyalılar Bosna Hersek'i topraklarına katarak çok sayıda Slav unsurunu daha idaresi altına alıyor, Büyük Sırbistan hayalinin bir uzantısı olarak bu toprakların kendilerine ait olduğunu öne süren Sırp milliyetçilerin de tepkisini üzerine çekiyordu. Bu Sırp milliyetçilerden birinin Bosna'nın başkenti Saraybosna'da Avusturya-Macaristan Veliaht Prensi *Franz Ferdinand*'a düzenlediği suikast (28 Haziran 1914) I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine yol açacaktı.

Osmanlı'nın büyük Avrupa güçlerine kaybettiği toprakların bir bölümü de Kuzey Afrika'daydı. 19. yüzyılda Tunus ve Mısır genel hatları ile Osmanlı'nın idaresi altındaydı ancak esas olarak özerk bir yönetime sahiptiler. Fransa, bağımsız bir Tunus Beyi'nin Müslüman bir vali olarak iş başında olduğu Tunus'u 1881 yılında aldı; Fransızlar, İtalyanların benzer

bir adımı atmasını önlemek istiyordu. Osmanlılar Mısır'da denetimi elinde bulunduran *Mehmet Ali* (aşağıya bakınız) ve seleflerinden sadece vergi alıyordu; devlet işleri hakkında çok az bir söz hakkına sahiptiler. Dolayısıyla Mısır'ın 1882 yılında İngilizler tarafından alınışı Osmanlı için büyük bir toprak kaybı anlamına gelmedi. İtibar kaybı çok daha büyüktü. Osmanlı Sultanı kendisini İslam halklarının savunucusu ve lideri olarak görüyordu. Mısır gibi Müslümanların yaşadığı bir ülkenin elden çıkması tüm Müslümanların onuruna indirilmiş bir darbeydi; Mısır'ın elden çıkışı Müslümanlar arasında Batı'ya karşı bir antipati ve korku geliştirilmesine neden oldu ve bunu izleyen yüz yılı aşkın bir dönem boyunca bu duygu pek çok Müslüman'ın düşün dünyasında yer edecekti. Kıbrıs Adası da İngilizlerin eline geçti; Osmanlılar bu durumu istemeyerek onaylamak zorunda kaldı. Kıbrıs, "korunmak" üzere ve Ruslar karşısında 1878'de alınan yenilgide İngiltere'nin verdiği desteğin bir karşılığı olarak İngilizlere veriliyordu.

I. Dünya Savaşı patlak vermeden önce Osmanlı topraklarından başka bir parça alan son Batılı güç İtalya'ydı. İtalya 1911 yılında Osmanlı'nın elindeki Trablus'u (bugünkü Libya'nın sahil kesimi) almak için harekete geçti. Askeri açıdan çok noksan ve güvensiz ikmal hatlarına bağımlı olan Osmanlılar yerel Libyalı Araplar ile birlikte gerilla savaşı yürüttü ancak Balkan Savaşları'nın patlak vermesi nedeniyle (aşağıya bakınız) barış istemek zorunda kaldı.

Coğrafi Kayıplar

Tablo, Osmanlı İmparatorluğu'nun yavaş yavaş olsa da düzenli olarak parçalanışını gözler önüne seriyor. Hesaplanan alanlar tahmini büyüklüklere dayanıyor zira kimi durumlarda Osmanlı topraklarının tam olarak nerede bittiği konusunda belirsizlik bulunuyor; bu durum özellikle çöllerdeki Osmanlı toprakları için söz konusu oluyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun mil ve kilometre olarak yüzölçümü (1.000)

	1675	1750	1850	1900	1914
Avrupa					
mil^2	450	320	200	80	10
km^2	1170	830	520	210	30

Asya ve Afrika					
mil²	1020	1020	940	830	680
km²	2640	2640	2430	2150	1760
Toplam					
mil²	1470	1340	1140	910	1790
km²	3810	3470	2950	2360	1790

Çağdaş ülkelerle karşılaştırma

	Türkiye	ABD	İngiltere	Fransa	Almanya
mil²	300	3680	94	210	140
km²	780	9530	240	550	350

Akdeniz ve Ege'deki adaların tamamı tabloda Avrupa toprakları dahilinde gösteriliyor. Bu alanların tamamının doğrudan Osmanlı denetimi altında olmadığını da not düşmek gerekiyor. Kuzey Afrika'daki topraklar çok gevşek olarak Osmanlıların denetiminde bulunuyordu; bu topraklar çoğunlukla özerk bir yapıya sahipti. İmparatorluğun Afrika ve Asya'da elinde bulundurduğu topraklar, bu bölgelerde nüfusun bulunduğu alanlara göre çok daha büyük gösteriliyor. Afrika ve Asya'daki toprakların büyükçe bir bölümünü çöller oluşturuyor. Osmanlılar açısından talihsiz bir şekilde 1800'lerdeki kayıplar beraberinde üretken bölgelerin elden çıkması sonucunu getirdi; öte yandan Irak'ın büyük bölümü ve Arap çöllerindeki üretken olmayan bölgeler İmparatorluğun sonuna dek Osmanlı'nın elinde kaldı.

Osmanlılar ve Avrupalılar

Devletler arasındaki ilişkileri incelerken şüphecilik, tarihi olarak en isabetli bakış açısını ifade etmektedir. Tarih, dostunuz olduğunu söyleyen biri sizi kucakladığında bir ihtimal, bunu, cebinizi boşaltmak için yaptığını anlatır. Tarihteki pek çok devlet gibi, Osmanlıların da gerçek bir dostu yoktu. Kimi Avrupa başkentlerindeki devlet adamları Osmanlı'ya saygı duymuş olabilir ve reform yolunda başarı dilemiş olabilir ya da Rusya'ya kaptırılan topraklar için üzülmüş olabilir ama Avrupalı liderler kendi ülkelerinin çıkarlarına önem veriyorlardı, Osmanlılarınkine değil.

Osmanlıların Avrupalı güçlerin desteğine güvenebileceği tek durum bu

güçlerin çıkarı söz konusu olduğunda yaşanıyordu.

19. yüzyıl boyunca ülkeyi en çok ayakta tutan devlet İngiltere'ydi. Bunun nedeni güç dengesiydi. İngiltere hiçbir Avrupa gücünün tek başına üstünlük kazanmaması için çaba harcadı. Bu, onların Osmanlıları desteklemeleri anlamına geliyordu zira onları yenilgiye ya da en azından büyük bir yenilgiye uğratmak, zaferi kazanacak olan devlete büyük bir güç verecekti. Dolayısıyla, *Napolyon* 1798 yılında Mısır'ı istila ettiğinde İngilizler onu yenilgiye uğratmak için Osmanlılarla işbirliği yaptı. İngiltere ve Fransa, Kırım Savaşı'nda Ruslara karşı Osmanlılar ile güç birliğine gitti. Rusya çok güçlenseydi bu güç dengesini bozabilirdi. İç kamuoyunda beliren görüş 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına müdahale etmiş olmasını engellese de İngiltere, Osmanlı'nın Berlin Konferansı'ndaki toprak kaybının en az düzeyde olması için çaba harcadı ve bunun karşılığında Kıbrıs'ı aldı. İngilizler 1882 yılında Mısır'ı işgal etti ama Osmanlı İmparatorluğu toprak bütünlüğünü korumak için hâlâ İngiltere'ye güvenebiliyordu zira bu topraklar İngiltere'nin tek başına alabileceği topraklar değildi. Bütün bunlar 1907 yılında değişti. 30 Ağustos 1907 tarihinde İngiltere ve Rusya İngiliz-Rus Saldırmazlık Antlaşması'nı imzaladı ve her iki imparatorluk birbirine daha çok yaklaştı. İngiltere politikası Rusya'nın yayılmasını önlemeye çalışmaktan uzaklaşıp yeni bir güç olarak ortaya çıkan Almanya'ya karşı Rusya'nın planlarını desteklemeye yöneldi. Rusya'nın düşmanları İngiltere'nin düşmanları haline geldi. Güç dengesi de Osmanlıların aleyhinde olmaya başladı.

Osmanlılar geleneksel "dostlarını" kaybettiler ancak eski düşmanları arasında yeni bir dost edinmediler. Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda Rusya ve Avusturya, lezzetli bir lokmayı mideye indirmek isteyen iki kurda benziyordu ancak ikisi de gözlerini birbirlerinden ayıramıyor ve bu nedenle lokmayı yutamıyordu zira bir sonraki akşam yemeği kendisi olabilirdi. İmparatorluk kısmen de olsa onların aralarındaki rekabet nedeniyle ayakta kaldı.

1907'den sonra Osmanlıların az da olsa güvenebileceği tek ülke Almanya'ydı. Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kara sınırı olarak çok uzaktaydı ve bu konumuyla Osmanlı'dan toprak kapacak gibi değildi; öte yandan Osmanlı'yı Rusları denetim altında tutacak bir güç olarak görüyordu. Almanlar açısından Osmanlı İmparatorluğu ayrıca Doğu'ya ekonomik olarak ulaşmanın bir aracı olarak görüyordu. Nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemek açısından Almanya İngiltere'nin yerini aldı.

Ekonomik Emperyalizm

19. yüzyılda Batı Avrupalılar ulusal güç ile ulusal refah arasındaki ilişkiyi çoktan görmüş durumdaydı. Fransa'da ve özellikle de İngiltere'de uluslararası siyasetle ticaretin yaygınlaştırılması aynı potada erimeye başladı.

Bu, Avrupalılara yeni zenginlikler getirdi ancak çoğu durumda daha az gelişmiş ülkelerin aleyhinde oldu. Ekonomik uzmanlık ve askeri güç açısından noksan olan Osmanlılar, Avrupa fabrikalarına hammadde ihraç eden bir ülke konumuna gerilemiş, bunun karşılığında mamul ürünler ithal etmeye başlamıştı. Dokuma gibi köy endüstrileri kendi bölgelerinde ekonomik olarak güçlü kalmaya devam etse de tekstil ve diğer ürünleri büyük ölçekte üreten endüstri kolları uzun süredir bir gerileme içindeydi. İngiltere'deki fabrikalar pek çok temel ürünü rahatlıkla üretebiliyor ve Ortadoğu'da üretilebilen mallara göre çok daha düşük bir fiyatla nakliyesini yapabiliyordu. Osmanlı, top, savaş gemileri ve fabrika makineleri gibi daha ileri düzeyde üretim teknolojisini gerektiren ürünleri üretme yeteneğinden çok uzaktı. Osmanlılar bilfiil ekonomik savaş olan bu durumda kendisini koruyabilecek bir konumda değildi.

Göreceli yoksulluk Osmanlı İmparatorluğu'nun pahalı modern mallara ihtiyaç duymadığı anlamına gelmiyordu. Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'dan ilk krediyi Kırım Savaşı'nın masraflarını karşılamak için 1854 yılında aldı. Ödünç para almak kısa bir süre içinde kötü bir alışkanlık haline geldi. Pek çok çağdaş devlet için olduğu gibi, borçlanma Osmanlılar için ülkeyi kalkındırmanın hayli acısız bir yöntemi olarak beliriyordu. Teoride devlet yeni sanayi kollarını kurmak veya ülkenin refah düzeyini artırma yolunda daha iyi bir iklim yaratmak amacıyla borç para alabilirdi. Örneğin, bir tekstil tezgahı borç para alarak yapılabilir, alınan borç da burada üretilen elbiseler satılarak ödenebilirdi. Demiryolları teoride ekonomiyi geliştirebilir ve "kendi kendilerinin masrafını çıkarabilirlerdi"; Avrupalı danışmanlar, ithal edilen kitaplar, makineler ve benzerleri "kendi masraflarını karşılayabilirdi."

Beklenebileceği gibi işler böyle gitmedi. Zenginliğe ulaşmak için borçlanmanın başarılı bir yöntem olması için ortada iyi bir planın olması gerekiyordu; bu plan takip edilirse başarı elde edilebilir ama bir de şansınızın olması gerekirdi. Osmanlıların bazı iyi planları vardı ama genel olarak yeteneksiz kapitalistlerdi. Örneğin, İmparatorluk, 1874 yılına dek malların uluslararası hareketlerini vergiye tabi tutarak kendi fabrikalarının kendi çiftliklerinden ham madde almasını zorlaştırdı. Çağımızda yeni kredi sahibi olmuş pek çok insan gibi Osmanlılar da aldıkları borçları kimi zaman

üretken olmayan alanlarda kullandı; saraylar dekore edildi, Avrupa'dan lüks tüketim malları alındı ve bu gibi diğer bazı harcamalar yapıldı. Oysa üretimin, alınan borçların kapatılmasını sağlayacağı varsayılıyordu, zorluk da buradan kaynaklandı. Üretim düzeyi borçları kapatmaya yetmedi. Ne eldeki iş gücü ne de yöneticiler Avrupa fabrikaları ile rekabet edecek kadar yetenekli değildi; öğrenecek zamanları da bulunmuyordu. Borçların vadeleri henüz karşılıkları bulunamadan geldi. Osmanlılar ilk borçların faizlerini ödemek için yeniden borçlanma yoluna gitti; daha fazla borç alırken borçlanma maliyeti arttı. Avrupalı yatırımcılar riskleri azaltmak için alınan kredinin yüksek faizlerinin ve masrafların kredi alınırken ödenmesini şart koştu; söz konusu miktar Osmanlı'nın alacağı kredi miktarından düşülecekti. Bunun bir sonucu olarak Osmanlılar kimi durumlarda borçlanacakları miktarın yarısını kredi olarak alabildi; buna karşın kredinin tamamını geri ödemek zorundaydı. Örneğin, 1865 yılında İmparatorluk 40 milyon liralık (yaklaşık 36 milyon sterlin veya 173 milyon dolar) kredi aldı ancak bunun sadece 20 milyon lirası eline geçti.

İşin en acı yanı aldıkları 20 milyon lira da daha önce alınan borçların ödenmesi için kullanılacaktı.

Osmanlılar alacakları krediyle tam olarak ne yapacaklarını bilmiş olsalar bile paraya başka yerde ihtiyaç duyacak kadar şansızdılar. Osmanlıların aldığı borçların büyük bölümünün üretken bir amaç için kullanılamayacağı belliydi. Vergi matrahında bazı iyileşmeler olmakla birlikte Osmanlılar savunma için çok daha fazlasını harcamak zorundaydı. Vergiler ya da borçlanma yoluyla elde edilen gelirin büyük bölümünün silahlar için kullanılması gerekiyordu. Savunma, devletin birincil önceliğini oluşturuyordu, bir bölgenin ekonomisini geliştirip Ruslara ya da başkalarına devretmenin bir anlamı yoktu. Oysa bilfiil ve defalarca olan buydu. Ruslar Osmanlı topraklarını ele geçirdiğinde Osmanlılar ekonomik açıdan çok daha fazlasını kaybediyordu. Üretken olmayan savaşlar için büyük miktarlarda masraflara girişiliyordu. Örneğin yönetimdeki reform açısından Osmanlı Bulgaristan'ı örnek sayılabilecek bir konuma sahipti: Kuzey Bulgaristan Osmanlı reformcularının 19. yüzyılda sil baştan organize ettiği ilk bölgeydi. Devlet gelirleri bölgeyi kalkındırmak için kullanıldı. Oysa Bulgaristan da yatırımın yapıldığı diğer bölgeler gibi kaybedilecekti; Osmanlılar açısından bütün yatırımlar boşuna yapılmış oluyordu. Özellikle Osmanlı Avrupası'ndaki topraklar ile birlikte ekonomik yaşam, üretken çiftlikler ve vergi gelirleri de elden çıkıyordu. Girişilen savaşın haklılığından bağımsız olarak, Osmanlılar, kaybeden taraf olarak, kendilerini savaşın bedelini öderken buluyordu. Örneğin 1877-1878 savaşından sonra düzenle-

nen Berlin Konferansı'nda Osmanlılardan Ruslara 800 milyon franklık bir ödeme yapmaları istendi. Savunma için büyük paralar harcarken gerekli ekonomik kalkınma için kaynak ayırmak mümkün olmuyordu. *"Hem silaha hem de tereyağına aynı anda sahip olamazsın"* deyişi Türklerin içinde bulunduğu durumu çok iyi açıklıyor; öte yandan Türkler silaha duydukları ihtiyacı görmezden gelemezlerdi.

Osmanlıların bir diğer sorunu da kapitülasyonların ekonomik kalkınmanın önüne koyduğu engelleri aşamamasından kaynaklanıyordu. Kapitülasyonlar *Muhteşem Süleyman* döneminden itibaren Osmanlı yönetimi ile Avrupalı güçler arasında yapılan düzenlemelerdi. Kapitülasyonlar uyarınca Avrupalı tüccarlara vergi ve gümrük kurallarında ayrıcalıklar verilmişti. Kapitülasyon sahipleri Osmanlı yönetimine çok az miktarlarda para ödüyor (19. yüzyılın büyük bir bölümünde yüzde 5 oranında bir ithalat harcı ödüyorlardı), bu miktar kimi zaman bir Osmanlı üreticinin ödediği vergi ve gümrük harçlarının bile altında olabiliyordu. Kapitülasyonlar başlangıçta Osmanlıların müttefikleri ödüllendirmek veya ticareti teşvik etmek üzere kullandıkları bir araçtı. Anlaşma karşılıklı olmuyordu. Osmanlı, güçlü olduğu dönemlerde Avrupa ile ticareti artırma kaygısını taşımıyordu. Daha sonra zayıfladıklarında ise Osmanlıların Avrupalılardan eşit gümrük muamelesi talep edecek bir gücü yoktu. Daha da kötüsü, kapitülasyonları iptal edemiyorlardı çünkü Avrupa'nın askeri baskısına dayanacak bir güce sahip değildiler.

Avrupalılar kapitülasyonları güce başvurarak savunacaklarını açıkça ortaya koymuşlardı. Osmanlı ticareti kalıcı olan dezavantajlı bir konuma yerleşiyordu.

Kapitülasyonlar Osmanlıların kendi endüstrilerini korumak için en basit bir önlemi almalarını bile imkansız kılıyordu. Koruyucu nitelikli tarifeler gelişen bir ekonominin kendisini korumak için başvurabileceği önlemler arasında görülür. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri, İngiliz üreticiler ile diğerlerinin çok yüksek gümrük vergileri ödemelerini zorunlu kılmıştı; bu da yerel üreticilerin ürettiği malların daha ucuz bir fiyata satılması sonucunu beraberinde getiriyordu; ABD, sanayisini bu yolla geliştirmeyi başardı. Yerel endüstriler geliştiğinde tarifeler indirilebilirdi. İşte Osmanlılar bunu yapamadı. Avrupa fabrikalarında üretilen mallar Osmanlı'nın göreceli olarak daha az üretken ve yeni fabrikalarında üretilen mallara kıyasla daha ucuz oluyordu ancak yerel üreticileri korumak için bir şey yapılamıyordu.

Diğer bazı özel düzenlemeler de ekonomik kapitülasyonlar ile el ele gi-

diyordu. Avrupalılar, Osmanlı İmparatorluğu'nda kendi postanelerini devreye sokmuşlardı; Osmanlı işadamlarının sahip olduğu iletişim olanaklarından daha iyisine sahiplerdi. Avrupalılar ayrıca sınırı aşan bazı hukuki haklara da sahipti, bu çerçevede, kendi vatandaşlarına Osmanlı yasaları değil vatandaşı oldukları ülkenin hukuk kuralları uygulanıyordu. Bunun bir sonucu olarak özel yasalar ve mahkemeler oluşturulmuştu. Osmanlı'nın iş dünyasındaki kurallar çoğu zaman yabancılar için uygulanmıyordu. Yabancı bir ülkenin vatandaşları bir suç işlerse özel Avrupa mahkemelerinde yargılanıyorlardı; suçun adi nitelikte ya da ticarete ilişkin olması durumu değiştirmiyordu. Buna ek olarak, Osmanlı azınlık gruplarının pek çok üyesi yabancı ülkelerin vatandaşlığına geçebiliyor ya da bunu satın alabiliyordu ve bu yolla benzer avantajlardan yararlanıyorlardı; böyle bir hakkı elde edenlerin bazıları Osmanlı topraklarının dışına ayak bile basmamış oluyordu. Osmanlılar kendi avantajlarına olacak bir yasayı çıkaramadığı gibi başkalarının avantajına olacak yasaları kabul etmeye zorlanıyordu.

İmparatorluğun Müslümanları ve Yahudileri için başka bir dezavantaj da vardı. Belki de doğal olarak Avrupalı tüccarlar aracı olarak Osmanlı Hıristiyanlarını seçiyordu. Bu tercih kısmen psikolojik bir nedenden kaynaklanıyordu zira 19. yüzyılda Avrupa ve Amerika'daki dini hassasiyetler yüksek bir seviyedeydi ve Hıristiyanlar kendileri gibi olan diğer Hıristiyanları tercih ediyordu. Böyle bir tercihin pratik bazı sebepleri de vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyanları, Avrupa ile bir süredir temas halindeydi. Misyonerler ve hükümetler uzun süredir onlarla iletişim halindeydi. Azınlık üyelerinin çok daha fazlası misyonerlerin kurduğu okullarda öğrendikleri Avrupa dillerini konuşuyor ve Avrupalıların huylarını biliyorlardı. Çoğu zaman böyle bir durum Müslümanlar için söz konusu olmuyordu. Dolayısıyla Avrupalılara Osmanlı Hıristiyanları ile iş yapmak daha kolay geliyordu. Nedeni ne olursa olsun, Müslümanlar ve Yahudiler için artan ticaretin nimetlerinden yararlanmak çok zor oluyordu. Aşağıda da görüleceği üzere, bu, ekonomik etkinin ötesinde bir sonuç doğurdu. Bu çerçevede, Osmanlı'nın dini grupları arasında bir ayrılık ortaya çıktı

Avrupalıların Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri yerel üretimde bir düşüşü beraberinde getirdi. Çok az sayıdaki istisna hariç hiçbir Osmanlı zanaatkar Avrupa çıkışlı ucuz alternatiflerin üstesinden gelemedi.

Kıyafet üretimi durumdaki kötüleşmenin iyi bir örneğini oluşturuyordu:

> 1862 yılında Halep'teki İngiltere konsolosu dokuma tezgahı sayısının son on yıl içinde 10.000'den 2.000'e, üretilen parça miktarının da 4 milyondan 1 buçuk milyona gerilediğini açıkladı. 1868

yılında hükümetin bir komisyonu son 30-40 yıl içinde İstanbul'daki dokuma tezgahı sayısının 2.750'den 25'e, brokar tezgahının sayısının 350'den 4'e, döşemelik ipek tezgahının sayısının da 60'tan 8'e düştüğünü bildirdi. Bursa'da 1838 itibarıyla pamuk ve ipek üreticisi "düşüşe geçiyordu"; 1843 yılında 20.000 parça kıyafet üretiliyordu ancak 1846 itibarıyla bu sayı 13.000'e, 1863 itibarıyla da 3.000'e geriledi.[1]

Her şey kötüye gitmiyordu. İmparatorluğun son dönemlerine denk gelen *II. Abdülhamit* ve İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde, 9. bölümde görüleceği üzere Osmanlı Ortadoğusu'nun önemli miktarda bir getirisi vardı. İmparatorluk hammadde ihracatçısı ve mamul ürün ithalatçısı konumu sürdürdü ancak daha iyi haberleşme, nakliyat ve hükümet desteği daha fazla miktarda hammaddenin ihraç edilmesinin önünü açtı. Hükümet sanayi alanındaki kalkınmaya öncelik verdi ve bu çerçevede yerli üreticinin makine ve benzeri maddelerin ithalatına koyduğu vergileri düşürdü. Yabancılar için gümrük vergilerinin arttırılamadığı bir ortamda yerli üreticiler için vergileri düşürmek tek seçenek olarak kalıyordu. I. Dünya Savaşı geldiğinde İstanbul'da 17.000 işçi, makinelerin olduğu fabrikalarda çalışıyordu; bu sayı Avrupa ile karşılaştırıldığında düşüktü ama en azından bir başlangıcı ifade ediyordu. Bazı endüstriler başarıya ulaşıyordu çünkü nihai ürünü üretmek daha ucuza geliyordu; bunun en iyi örneklerinden biri zeytinyağıydı; ham maddenin üretildiği yerlere yakınlık da bir avantaj sunuyordu. Doğu'da üretilen halı gibi kimi ürünler Batı'da yapılamıyordu. Yine de Avrupalılar Osmanlı ekonomisi üzerinde söz sahibiydiler. Türklerin kendi ekonomilerini yönetmeye başlamaları için I. Dünya Savaşı'nın sonlanmasını, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını ve kapitülasyonların kaldırılmasını beklemeleri gerekecekti.

Osmanlı Azınlıklarının Milliyetçiliği

Avrupa kaynaklı etkiler ekonomik alanla sınırlı değildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan azınlıklar, Avrupa ile ekonomik ve kültürel bağları güçlendikçe, Avrupa'nın siyasal felsefesinden de etkilendiler. 19. yüzyıl Avrupa'da ve Amerika'da milliyetçilik rüzgarlarının estiği bir dönemdi. İtalya ve Almanya milliyetçi bir felsefe üzerinden birliklerini sağlıyordu.

---

1 Charles Issawi'nin *An Economic History of the Middle East and North Africa* kitabından; New York 1982; sayfa 152

Büyük imparatorluklardaki etnik gruplar kendilerine ait devletlerinin olmasını istemeye başladı. Milliyetçi öğreti bir grup insanın bir araya gelmesini ve devlet kurmasını öngörüyordu. Diğer pek çok felsefe gibi milliyetçilik de Osmanlı'ya Avrupa'dan geldi.

Milliyetçilik ve millet fikrini tanımlamak zordur zira rasyonel olmayan bir nitelik taşır. Ortak bir dil, ortak yaşam biçimleri, ortak din, destansılaştırılmış bir ortak tarih ya da ekonomik bağlar nedeniyle insanlar birbirlerine bağlı olduklarına, aynı türden insanların bir "ulus"u oluşturduğuna inandılar. Ulus, dolayısıyla, ona inananların fikirlerinde yaşattıkları bir şey oldu. Bu fikir nedeniyle diğer insanlar karşısında bir üstünlük duygusu doğdu: "Benim ulusum en iyisidir." Milliyetçiler bir bütün olarak bir ulusun kendi devletine hakkı olduğunu düşünür ve pek çok durumda milliyetçiler bunun için savaşmaya hazırdır. Siyasi felsefe alanında yazılan pek çok yazıda "ulusun bir ruhu olduğundan" ya da "aklı olduğundan" söz edildi; varlığı ispatlanamayacak bazı öğeler gerçekten varmış gibi düşünüldü. Yazarlar, gazeteciler ve siyasetçiler ulusun iradesinden övgüyle söz ediyor bunu savaşmak için bir gerekçe olarak öne sürüyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi geleneksel "milliyetçiliği" vardı; millet sistemi böyle bir özellik taşıyordu. Aslına bakılırsa millet kelimesi Türkçe'de kullanılır (Ne var ki Osmanlı'da kullanılan anlamından uzaktır). Osmanlı'nın milletleri dini temele dayanıyordu; etnik gruplar milleti oluşturmuyordu. Rum Ortodoks milleti gibi milletler farklı etnik gruplardan insanları bir araya getiriyordu. Rum Ortodoks "ulusu"nun bir kısmı Yunanlıydı, bir kısmı ise Arap, Bulgar, Sırp veya bir başkasıydı. Ermeni milleti gibi diğer milletler tek bir etnik grubu içeriyordu. Hepsi dinleri üzerinden kimliklerini kazanıyordu. Avrupa'dan ithal edilen milliyetçilik Osmanlı'nın eski sisteminden farklıydı. Millet sistemi dini ayrılığa olanak tanır ve desteklerken yeni milliyetçilik siyasi olarak ayrılığın peşindeydi. Osmanlı İmparatorluğu çok çeşitli etnik grupları içerdiği için başarılı bir milliyetçilik, İmparatorluğun dağılmasıyla sonuçlanmalıydı.

Milliyetçilik Osmanlı İmparatorluğu'nda Neden Gelişti?

Avrupa'daki milliyetçilikten çok farklı olmakla birlikte Osmanlı'nın millet sistemi İmparatorluktaki Hıristiyan azınlık grupları arasında milliyetçiliğin gelişmesine katkı yaptı. Osmanlı azınlıkları ayrı oldukları düşüncesine alışkındı; kendi okullarında eğitim görüyor, kendi mahkemelerini kuruyor ve refah düzenini işletiyorlardı. Ayrı yaşamaya alışkındılar; şehrin

belli bir kesiminde yoğunlaşıyorlar ya da kendi köylerinde yaşıyorlardı. Daha da önemlisi İmparatorluğun başında kendi gruplarından insanların olmadığını fark ediyorlardı. Bu durum bu grupların zoruna gidiyordu. Kendi kendilerini yönetme konusunda doğal bir dürtü bulunuyordu. Ayrılık ve dargınlık nedeniyle milliyetçilik daha kolay kabul edildi.

Ayrı dillerin kullanılıyor olması da ayrı hissetme durumunu pekiştiriyordu. Amerika'da okullarda sadece İngilizce eğitimin verilmesi ve kamu dili olarak sadece İngilizce'nin kabul edilmesi farklı etnik grupların asimile olması sonucunu beraberinde getiriyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitlilik hakkındaki hoşgörüsü zıt bir etki yarattı. Osmanlı, tebaasının Türkçe konuşmasını zorunlu kılmak için bir girişimde bulunulmadı; 1800 yılında büyük bir çoğunluk Türkçe'yi ilk dil olarak kullanmıyor ve belki de Osmanlı nüfusunun büyük bölümü Türkçe konuşmuyordu. Sırplar Sırpça konuşuyor, Yunanlılar Yunanca, Bulgarlar Bulgarca, Araplar Arapça konuşuyordu. Farklı bir dil farklı bir kültür anlamına geliyordu. Yüzyıllarca yan yana yaşamak etnik bölünmeleri belirsizleştirmişti ama böyle bir ayrım yine de vardı.

Avrupa ve Amerika ile temas, geleneksel azınlık bölümlenmesinin milliyetçiliğe dönüşmesinde belirleyici oldu. İlk başta temas ekonomik düzeyde sınırlı kalıyordu. Balkanlar'da ticareti elinde tutan grup Ortodoks Hıristiyan tüccarlardı. Bu, kısmen, uzun süre Anadolu'da ticaret yapmakla birlikte Müslüman Türklerin ticaretten çok askeriye, devlet ve tarım işleriyle daha fazla ilgilenmesinden kaynaklanıyordu. Bir geleneğin devamlılığı da bunda etkili oluyordu. Yunanlı olsun ya da Slav olsun, Osmanlı Avrupası'ndaki Ortodoks tüccarlar Türklerin bu bölgelere gelişinden çok önce buralarda ticaret yapıyordu; yönetimdeki değişikliğe rağmen ticari ağları ve kendileri ayakta kalmıştı. Avrupa ile ticaretin artış kaydettiği bir ortamda Ortodoks tüccarların bu rolü üstlenmelerinden daha doğal bir şey olamazdı. Avrupa'nın ürettiği mallar daha ucuzdu ama Avrupalılar bunu Osmanlı İmparatorluğu genelinde nasıl satacakları hakkında çok az fikir sahibiydi. Ortodokslar, İngiltere ve Fransa mallarını Osmanlı İmparatorluğu'na satan aracılar oldular; aynı şekilde Osmanlı'da üretilen tarım ürünlerini de Avrupalılara sattılar. Teoride Müslümanların aracı olacağı düşünülebilirdi, diğer bölgelerde bu işi yüzyıllardır yapıyorlardı ama Avrupalılar dost olan Hıristiyanlar ile çalışmayı tercih etti; Hıristiyanların daha çok deneyimi ve bağlantıları vardı. Rumlar ve Ermeniler, Ortodoksların Osmanlı Avrupası'nda üstlendiği rolün aynısını Anadolu'da da üstlendi.

Avrupa ticareti ile birlikte refah da geldi. 19. yüzyılın başlarından itiba-

ren artan ticaret Osmanlı azınlıklarının zenginleşmesi sonucunu beraberinde getiriyor; benzer bir şekilde azınlıklar da Avrupa'ya daha çok yakınlaşıyordu. Azınlıkların sahip olduğu zenginlik Avrupa dillerinin öğretildiği Avrupa tarzı okulların açılması sonucunu beraberinde getirdi. Azınlık üyeleri yabancı dil bilgisi nedeniyle milliyetçilik gibi Avrupa çıkışlı fikirleri öğrendiler. Azınlıkların ekonomik alanda elde ettikleri başarı milliyetçiliğin özünde bulunan üstünlük duygusunu besliyordu. Sonra uzun bir süre için daha devam edecek olan 19. yüzyıl kafa yapısı uyarınca "daha çok zenginlik", "çok daha iyi" durumda olunması anlamına geliyordu.

Batı, milliyetçilik ateşini pek çok açıdan körükledi. Esas olarak Amerikalı Protestanların başında olduğu misyoner okulları on binlerce Hıristiyan'a iyi eğitim imkanları sunarken, Müslümanlar bu okullara alınmıyordu. Okullar ayrıca devrimci milliyetçilerin toplanma yeri olmuştu; milliyetçilik ve Hıristiyanlığın üstün olduğu fikirlerini edinen öğrenciler bu düşüncelerini önce öğrenci grupları içinde eyleme dönüştürüyor sonra da silahlı ayaklanmalarda uyguluyordu. Örneğin Bulgar devrimciler, devrimlerinin başarıya ulaşmasında Amerikalıların İstanbul'da açtığı Robert Koleji'nin bir payı olduğunu açıkça dile getirirler.

Okulun başkanı *Cyrus Hamlin*'e bir Bulgar madalyası verilmiştir. Osmanlıların bu okulları kapatamamasının belli nedenleri vardı; Hıristiyanların farklı bir eğitimden geçebilmesini öngören geleneksel Osmanlı hoşgörüsü bu sebeplerden biriydi; ayrıca, Amerikalıların getirdiği yeni öğretim tekniklerini de öğrenmek istiyordu; okulların kapatılması halinde Avrupalıların alabileceği tavır da Osmanlıları böyle bir karar almaktan caydırdı.

Dinin yanı sıra ekonomi ve eğitim alanlarındaki ortaklık Osmanlı azınlıklarının Batı'ya göç etmesinin yolunu açtı. Söz konusu kişiler gittikleri yerlerde milliyetçilik kökenli devrimci gruplar oluşturup planlarına destek toplamak için kampanya yürütme fırsatını yakaladılar. Kolaylıkla destek topladılar çünkü Batı'daki nüfus ortaçağdan beri Türkler hakkında olumsuz fikirlere sahipti; Türkler onların gözünde Hıristiyanlık için bir tehdit unsuruydu. Batılı Hıristiyanların Ortadoğu'daki ve Balkanlar'daki Hıristiyan kardeşleri ile bir yakınlık hissetmeleri doğaldı zira Müslümanlar hakkında pek az şey biliyorlardı. Birkaç büyükelçinin dışında Avrupa'da çok az sayıda Türk vardı. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki düşünce yüzyıllardır var olan bir önyargıdan ve Osmanlı azınlık gruplarının görüşlerinden besleniyordu. Azınlık milliyetçiliğine Batı'nın verdiği destek, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasında pay sahibidir.

Milliyetçiliği ayakta tutan etnik kimlik duygusu da Avrupa'dan besleni-

yordu. Azınlık milliyetçiliğinin ortaya çıkması öncesinde, 18. yüzyıl boyunca azınlıklar İmparatorluk sınırları dışında özel bir entelektüel birikim elde etti. Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilindeki Hıristiyan azınlıklar ulusal edebiyat ve felsefe açısından üretken olamadılar. Türkler, Araplar ve diğer etnik gruplar gibi onlar da Batı'da yazıldığı türden ulusal şiirleri, romanları, tarihleri ve sözlükleri kaleme almaya başlamamıştı. Bunlar onlara dışarıdan geldi. Örneğin, Ermeniler, çağdaş dönem Ermeni kitaplarını Venedik'te yayımladı. Yunanca kitaplar Viyana'da basılıyordu. Kendilerinden olan insanların Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde ulusal kimliğe sahip olmadığı bir ortamda Ermeniler, Rumlar, Sırplar ve diğer etnik gruplar dillerini Avrupa ülkelerinde geliştirdiler, buralarda şiirler ve tarih yazıp, sözlükler hazırladılar. Milliyetçiliğe doğru atılan bu ilk entelektüel adımlar daha sonra ithal edilip yaygınlaştırıldı.

Azınlık Milliyetçiliğine Siyasi ve Askeri Destek

Avrupa, milliyetçiliğe en kayda değer desteğini askeri alanda verdi. Ulusal ayrılıkçılığın entelektüel ve ekonomik temellerine rağmen, milliyetçi devrimcilerin Avrupa ordularının desteği olmadan ne derece başarılı olabilecekleri tartışmalıdır. Milliyetçilikten ziyade dini bir nitelik taşıdığı söylenebilecek olan 1821'deki Yunan Devrimi başarısızlıkla sonuçlandı. Başlangıçta eski Yeniçerilerin başını çektiği Osmanlı güçlerine karşı elde edilen başarıya rağmen *Sultan II. Mahmud*'un Mısır Valisi *Mehmet Ali*'nin yardımına başvurması ardından başarısız kalınmıştı.

Mehmed Ali'nin birlikleri Osmanlı yönetimine başkaldıranları neredeyse tam bir yenilgiye uğratmıştı ki Avrupalılar müdahale etti. 1827 yılında Fransızlar, İngilizler ve Ruslar Yunanlı gerillalardan yana tavır alıyordu. Yunanistan'daki Osmanlı birliklerine sevkiyat yapmak için gerekli olan filo Navarin'de imha edildi; Navarin Savaşı olduğunda söz konusu üç Avrupalı güç de Osmanlı İmparatorluğu ile barış içindeydi. Yunan ordusunun ve donanmasının başına bir İngiliz geçti. Osmanlı bütün Avrupa'ya karşı savaşamazdı. Osmanlılar geri çekilmek zorunda kaldı ve yeni bir Yunan Krallığı 1832 yılında ilan edildi ve başına da Avrupalı bir prens olan *Bavyeralı Otto* geçti.

Avrupalıların müdahil olduğu bir ortamda Yunanistan sınırlarını genişletti. Yunanistan'ın orta kesimindeki Teselya ve Epirus'un bazı bölgeleri Berlin Konferansı'nda alınan kararlar uyarınca 1878 yılında Yunan Krallığı'na verildi. 1897'de Yunanlılar daha fazla toprak elde etmek için Os-

manlılara yeniden saldırdı, ne var ki, yenilgiye uğratıldılar ve Avrupalılar Osmanlı'nın küçük bir toprak parçasından ve küçük bir tazminattan daha fazla almasının önüne geçtiler. 1898 yılında "dürüst barış müzakerecileri" olarak Girit Adası'ndaki bir Yunan ayaklanması sırasında *Prens Yorgo*'yu adanın başına vali olarak atadılar ve adanın bilfiil Yunanistan'a geçmesini sağladılar. Adayla Yunan anakarası arasındaki resmi birleşme 1908'de oldu.

Sırbistan ve Romanya'da Osmanlı otoritesi Rusların müdahalesi sonrasında önce azaldı, sonra tümüyle ortadan kalktı. Rusya'nın askeri tehdidi Osmanlıları Sırbistan ve Romanya vilayetleri ile Moldova ve Eflak'ı bilfiil özerk bölgeler olarak, yanı sıra Sırbistan ile Romanya'yı da Rusya'nın himayesi altındaki topraklar olarak kabul etmeye zorladı (Bükreş Antlaşması 28 Mayıs 1812 ve Akkerman Antlaşması, 7 Ekim 1826). Osmanlı'nın 1828-1829 savaşlarında Rusya karşısında yenilgiye uğramasından sonra imzalanan Edirne Antlaşması (14 Eylül 1829) uyarınca Sırbistan ve Romanya özerk bölgeler haline getirildi. 1866 yılında önde gelen güçler Osmanlı'yı Sırbistan'da kalan az sayıdaki askerini de geri çekmeye zorladı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Sırbistan ve Romanya'nın yanı sıra Karadağ da bağımsız devletler olarak ilan edildi.

1876 yılındaki Bulgaristan devrimi Osmanlılar tarafından bastırıldı. Buna rağmen Rusların 1878 yılında Osmanlıları yenilgiye uğratmaları ardından bağımsız Bulgaristan kuruldu. Bu yeni ülke Osmanlıların savaşı kaybetmesinin ardından yine Rusya'nın emriyle kuruluyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgeleri de daha sonra Avrupalılar tarafından bağımsız ülkeler olarak kurulacaktı ancak önce Avrupalıların bu toprakları kendisinin ilan etmesi gerekecekti. Yukarıda da belirtildiği gibi, İngilizler 1877-1878 savaşında Osmanlıların Ruslar karşısında yenilgiye uğramasını izleyen barış konferansında (Berlin Konferansı) Osmanlılara verdiği desteğin bir karşılığı olarak Kıbrıs'ı almışlardı. Maruni Hıristiyanlar ile Dürziler arasındaki yaşanan çatışmadan sonra Fransa Lübnan'ı 1860 yılında istila etti ve Osmanlı, Lübnan Dağı'nı (Bugünkü Lübnan'dan daha küçük olan bir bölge) 1861 yılında bilfiil özerk bölge olarak ilan edene kadar bölgeden ayrılmadı. Fransızlar Tunus'u 1881 yılında, İngilizler Mısır'ı 1882 yılında ve İtalyanlar da Libya'yı 1912 yılında ele geçirerek ayrı devletler kurdular.

Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Avrupa kaynaklı olan bu hamlelerin her biri İmparatorluğu daha da zayıf düşürüp, vergi gelirlerini azalttı ve İmparatorluğun reformdan geçirilmesini ve ayakta kalmasını zorlaştırdı.

Türk Milliyetçiliği

Türk milliyetçiliği siyasi felsefedeki köklü bir çatışmayı beraberinde getirir. Türk entelektüelleri Avrupalıların siyasi yapıtlarını okumuştu. Devrimciler olarak Avrupa'da yaşamışlar ve milliyetçiliğin de aralarında bulunduğu Avrupa çıkışlı fikirlerden etkilenmişlerdi. Öte yandan çok-etnik yapılı bir imparatorluğu da ayakta tutmak istiyorlardı; çoğu "Türklüklerini" güçlendirmek arzusundaydı ama Türk olmayanları da dışlamak istemiyorlardı. Örneğin, dil meselesinde Türk milliyetçiler, diğer tüm milliyetçiler gibi, ülkelerinde tek bir dilin konuşulmasını istiyordu ancak Araplar ve diğerleri gibi Türkçe'yi benimsemek istemeyenlerin varlığı karşısında ne yapmalıydılar? Köylerde yaşayan Türklerin de kendilerini önce Müslüman olarak tanımlamaları gibi çarpıcı bir gerçekle de yüzleşmek zorundaydılar. Türklerin I. Dünya Savaşı öncesinde kendilerini bir ulus olarak tarif etme eğilimine az rastlanıyor.

Türk milliyetçiliğinin itici gücünü Avrupa müdahaleciliğine muhalefet ve azınlık milliyetçilerinin planları oluşturuyordu. Türkler yenilgiye uğratılması gereken "düşmanlar" olarak ilan edilmişti. Türkler, buna karşılık olarak, kendilerini, birlikte hareket etmesi gereken bir grup olarak algılamaya başladı. Avrupalıların önyargılarına karşı mücadele etmek için kendi tarihlerine bakmaya başladılar. *Ziya Gökalp* (1876-1924) Türk milliyetçileri arasında öne çıkıyordu; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde (aşağıya bakınız) aktif olan bir toplumbilimciydi. *Ziya Gökalp* ile yandaşları ve takipçileri, ilham almak için Türk kültürüne ve tarihine baktılar. İslam ve Osmanlılığın dışında ya da ondan önce kendisini ifade eden geleneklerde Türk kimliğini buldular, bu çerçevede Orta Asya Türkleri'nin siyasi gelenekleri ile Anadolu'ya ilk gelen Türkler, eski halk hikayeleri ve müzikleri ile Arapça tarafından bozulmamış olan "saf" bir dil ve benzerleri karşılarına çıktı. Laiklikten yana bir kesimdi bu ve İslam'ın konumunu zayıflatıp bunun yerine Türk milliyetçiliğini koymak istiyorlardı.

1908-1909 döneminde iş başında olan İttihat ve Terakki hükümeti *Ziya Gökalp*'in görüşlerinden etkilendi. İmparatorluğu Türkleştirmek için çok az yasa çıkarılmış olsa da belli sayıdaki milliyetçi girişimlere hükümet desteği verildi. Yeni bir Türk alfabesi geliştirmek için başarısız bir girişimde bulunuldu; bu yolla Arap alfabesinin harflerinin kullanımına bir son verilmek isteniyordu. Eğitim tedrisatının bir parçası olarak Türklerin yaşamadığı bölgelerdeki okullarda bile Türkçe eğitim verilmesi öngörülüyordu. Satın alıcı konumuyla ticarete yön verme gücüne sahip olan devlet, mali işlemlerin Türkçe yapılmasını bekliyordu.

Mümkün olan her durumda hükümet işlerinde Türkçe kullanılacaktı.

Türk milliyetçiliği I. Dünya Savaşı boyunca yoğunlaştı ama Türkiye Cumhuriyeti kuruluncaya kadar başarıya ulaştığı söylenemez. Savaştan sonra Arap toprakları imparatorluktan ayrıldıktan sonra yeni Türk devleti, Osmanlı'ya göre çok daha homojen olan etnik yapısıyla kelimenin tam anlamıyla milliyetçi oldu.

Diğer Etnik Gruplarda Milliyetçilik

Milliyetçilik Arap olmayan Hıristiyanlara kıyasla, tıpkı Türkler arasında olduğu gibi, Arap Müslümanlar arasında da daha yavaş gelişti. Araplar yüzyıllardır olduğu gibi İslami bir imparatorluğun parçasıydı, bu çerçevede milliyetçilik duygusunun gelişmesinin önünde pek çok engel vardı. Milliyetçilik, doğası gereği İslam'da el üstünde tutulan birlik düşüncesine son derece ters geliyordu. Aslına bakılırsa Arap milliyetçilerinin çoğu Hıristiyan Araplardı; bu kesim, kendisini Osmanlı İmparatorluğu'nun İslami yapısıyla birlik içinde hissetmiyordu. İmparatorluğun son dönemlerine kadar Arap milliyetçiliği edebi ve etnik bir yapı sergiledi ve bu çerçevede Arap dilinin ve kültürünün büyüklüğünü öne çıkardı. Sadece İngilizlerin koruması altında olan Kahire'de ve tek tek birkaç Osmanlı vilayetinde Araplar için siyasi bağımsızlık fikri değerlendiriliyordu.

Arapların milliyetçilik hakkındaki düşünceleri İttihat ve Terakki hükümetinin Türk milliyetçiliğinin kanıtlarını sunmaya başladığı bir dönemde değişikliğe uğradı. Bazı Arap entelektüelleri Paris'e kaçtılar ve on yıl boyunca zayıf bir şekilde var olan Arap gazetelerine ve milliyetçi gruplara yeni bir soluk kattılar. Suriye ve Lübnan'da kimi kamuya açık olan, kimi de gizli olan gruplar kuruldu. Farklı görüşler dile getirildi; bazıları Osmanlı sisteminde reform yapılması gerektiğinden bahsederken bazıları da özerklikten söz ediyordu. Merkezi denetimin zayıflatılması ortak paydalarını oluşturuyordu. I. Dünya Savaşı'nda daha radikal görüşler belirmeye başladı ve bazı Arap devrimcileri vatana ihanet suçlamasıyla idam edildi. Kimileri, *Şerif Hüseyin*'in Mekke'deki ayaklanmasını bir Arap Krallığı kurulması yolunda bir şans olarak görür. Öte yandan bunlar geniş halk kesimlerini etkileyen hareketler değildi. Örneğin, İngiltere I. Dünya Savaşı sırasında Filistin topraklarını Osmanlılardan aldığında Osmanlılara karşı savaşmak için Filistinli gönüllülere çağrı yapmıştı; sadece 100 kadar Filistinli gönüllü çıkmıştı.

Ermeni milliyetçiliği başarısızlığa uğramıştı; bu kısmen demografik ne-

denlerden, kısmen de Avrupa'dan yeterli desteği alamamasından kaynaklandı. Ermeniler Anadolu ve Kafkasya'da dağınık olarak yaşıyordu; sadece küçük ve ayrık olan bölgelerde çoğunluğu oluşturuyorlardı. Müslümanlar tarafından çevrili oldukları bir konumda başarılı bir şekilde ayaklanmaları mümkün değildi. Ermeni devrimcileri 1890'lı yıllarda harekete geçtiler ancak bunun sonucu kanlı oldu. Ayaklanmanın ilk aşamalarında binlerce Türk öldürüldü; daha sonra Osmanlılar ayaklanmayı bastırmak için müdahale ettiğinde binlerce Ermeni öldürüldü.

Avrupalıların Ermenilerden yana müdahil olması umut ediliyordu ama Avrupalılar böyle bir müdahaleye girişmediler. Ayaklanmaların baş gösterdiği Doğu Anadolu Büyük Güçler açısından çok da önemli topraklar değildi. Osmanlı Doğusu'nun büyükçe bir bölümünü 1878'de ele geçiren Rusya, bölgedeki nüfuzunu arttırmaya çalışırken başı kendi topraklarındaki devrimcilerden ve Avrupa siyasetinden yana dertteydi. Rusya Ermeni örgütlerine yardımcı oldu, silah vesaire gönderdi; çatışmaların Osmanlıları zayıflatacağını hesaplıyordu ancak Ruslar bundan daha fazlasını da yapmadı. Ruslar I. Dünya Savaşı'na kadar Doğu Anadolu'da çatışmaya girmek istemedi; I. Dünya Savaşı sırasında ise çatışmaya girip Ermeni devrimcilerinin ilerleyişini Rus çıkarları doğrultusunda kullanarak, bölgeyi almak istediler.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer etnik gruplar Avrupa tarzı bir milliyetçilikten fazla etkilenmedi. Doğu Anadolu'da yerleşik olan Kürt aşiretleri veya Nasturi Hıristiyanları gibi gruplar bağımsız bir nitelik taşıyordu ama bu gruplar zaten hep böyleydi. Siyasi açıdan kendi aşiret liderleri veya dini liderlerinin ötesine bakmadıkları gibi hiçbir zaman Avrupa tarzı bir milliyetçiliği de benimsemediler. İmparatorluğun Yahudileri, başından sonuna değin, Osmanlı Devleti'ni destekledi ancak Filistin'deki Siyonist Yahudiler bunun istisnasını oluşturuyorlardı; bu grup, katı milliyetçi idealleriyle birlikte Ortadoğu'ya Avrupa'dan gelmişti.

Emperyalizm İle Milliyetçiliğin İttifakı

Milliyetçilik, Osmanlı'nın varlığına karşı olan bir güçtü ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu emperyalizm getirdi. Milliyetçi devrimciler belki Büyük Güçlerin müdahalesini beraberinde getiren eylemlere girişiyorlar ve yeni devletlerin kurulmasına neden oluyorlardı ama tek başına milliyetçilik başarı için yeterli değildi. Osmanlı İmparatorluğu kötü zamanlarında bile, bir bütün olarak, kendisinden ayrılmak isteyen bölgeler-

den daha güçlüydü. Diğer bir faktör de devrimcilerin geniş halk kitlelerinin desteğini alamamış olmasıydı; bu durum kendi halkları için bile geçerliydi. Tarih boyunca örnekleri görüldüğü üzere çiftçiler genellikle yalnız bırakılmayı tercih etmişlerdir. Çiftçilerden zayıf devrimciler çıkıyor. Dolayısıyla, devrimler sırasında taraflar devrimci milliyetçilerin yanındaki Avrupalı destekçiler ile Osmanlı Devleti olarak beliriyordu. Müslüman olmayan geniş kitlelerin iki taraftan birini desteklediğini söylemek zordur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun uğradığı kayıplar, Avrupa'nın gücünün, Osmanlıların ise zayıflığının bir eseriydi. Osmanlılar her yerde Avrupalıların hedefindeydi. Avrupa'nın ekonomik gücü Osmanlıların ticari açıdan son derece dezavantajlı bir konumda bulunmasına yol açıyordu. Kapitülasyonlar Osmanlıların bir daha hiçbir zaman aradaki farkı kapatamayacağı anlamına geliyordu. Rusya'nın askeri saldırıları ve Avrupalıların İmparatorluk çapında devrimcilere verdiği destek, Osmanlı İmparatorluğu genelinde can ve mali kaynak kayıplarına ve yol açıyordu; oysa ıslahatları ilerletmek için insana ve mali kaynağa ihtiyaç vardı.

Döngünün sonu gelmeyecekti. Reform için gereken para savunmaya ve kaybedilen savaşlarda ortaya çıkan zararların tazminine gidiyordu. Emperyalizmin güçleri direnmek için çok güçlüydü.

Bunların hiçbiri Osmanlılara has bir durum değildi. Bu bölümün başında da belirtildiği gibi Osmanlıların kayıpları Avrupa emperyalizminin dünya çapında elde ettiği başarıların kısmi bir sonucu olarak ortaya çıkıyordu; Osmanlılar diğer birçok ülkeye göre daha iyi durumdaydı. Osmanlı Türkleri 19. yüzyılı hiç olmazsa ellerinde bir devlet ile kapatmıştı; bu durum Hindistan, Afrika, Güneydoğu Asya veya Orta Asya halkları için geçerli değildi. Çok yüksek sayıda insan can verdi; aşağıda da görüleceği üzere I. Dünya Savaşı dönemindeki emperyalizm çok daha büyük bir insan maliyetini beraberinde getirecekti.

1800 yılında Doğu Avrupa ve Ortadoğu'yu üç büyük imparatorluk denetimi altında tutuyordu; bunlar Rusya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Bugün bu imparatorluklar ayakta değil. Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Rus İmparatorlukları I. Dünya Savaşı'nda yok oldu; Rus emperyalizmi Sovyetler Birliği kisvesi altında 70 yıl daha devam etti; geride kalan sorular bugün için de hâlâ geçerli. Emperyalizm bugün haklı olarak kınanıyor, peki ama dolayısıyla milliyetçilik siyasi düzen açısından daha iyi bir çözüm mü getiriyor? Her bir etnik grubun kendi devleti mi olmalı, yoksa bu çözüm, beraberinde yıkıcı bir milli rekabeti ve savaşı mı getiriyor? Bu üç imparatorluk arasından sadece Rusya'nın devamı

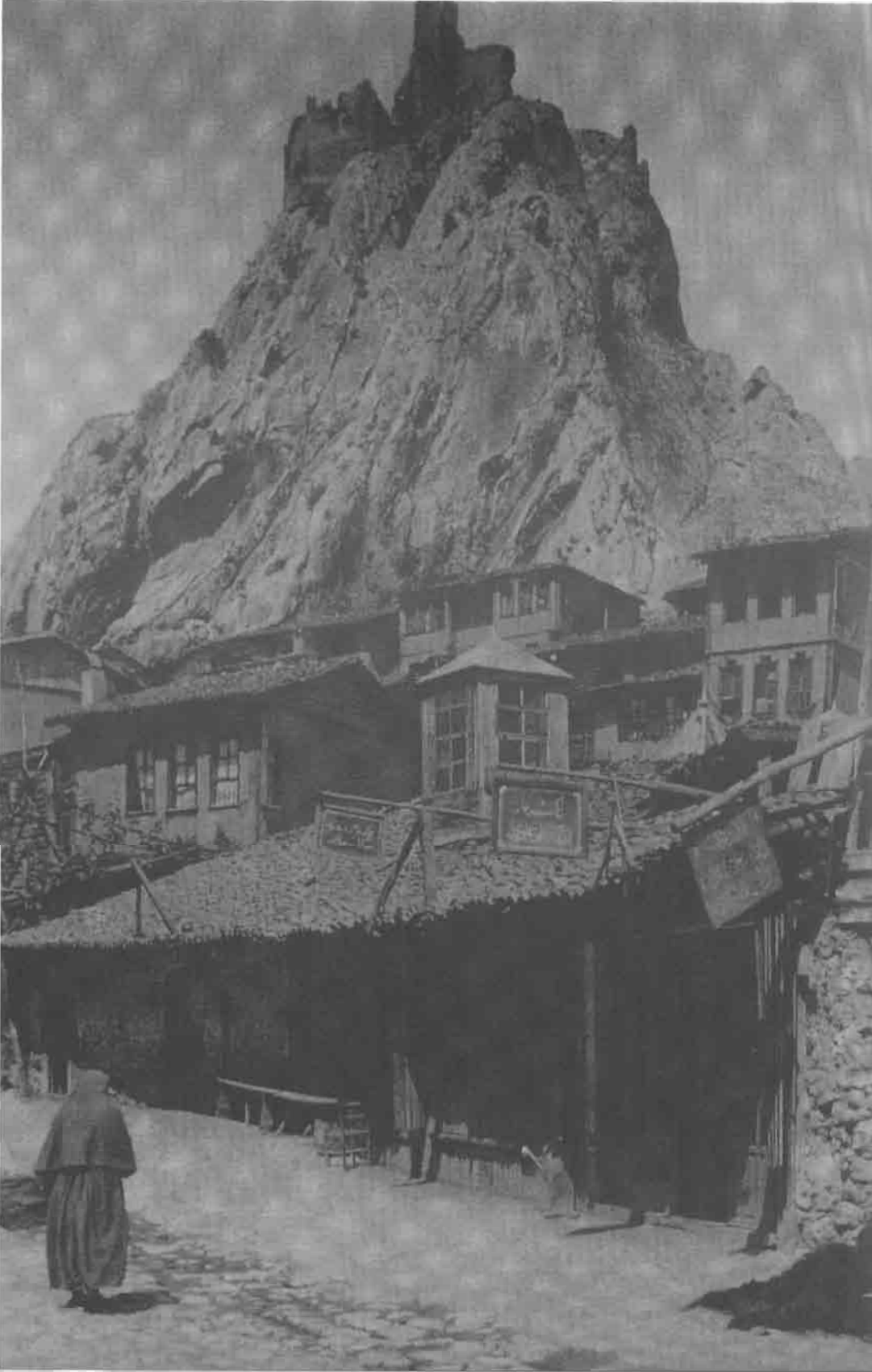
olan SSCB iç baskılar nedeniyle yıkıldı; bu durum pek çok şey anlatıyor. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının sonuçları daha uzun yıllar bilinmeyecek. Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının bir sonucu olarak Ortadoğu ve Balkanlarda savaşlar çıktı; bu savaşlar hâlâ devam ediyor.

Bölüm 7

Çevre ve Yaşam

Arka sayfa:

Tokat: Dükkanların ve evlerin hemen yakınında kurulduğu ve kolaylıkla savunulabilecek olan kale harabeye dönmüş durumda. Böyle bir savunma biçimi Anadolu şehirlerinin ayrılmaz parçasını oluşturuyordu. (Albert Gabriel, En Turquie, Paris, Paul Hartmann, 1935.)

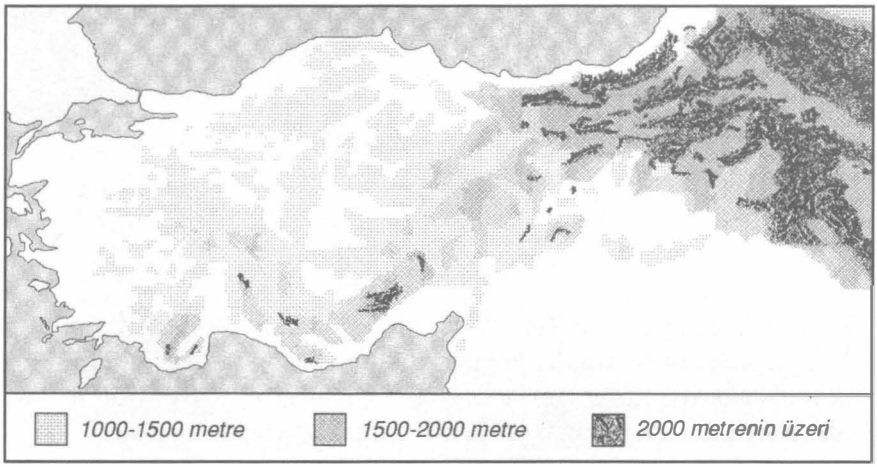
Çevre ve Yaşam

Türklerin yaşam alanı Türkiye ile sınırlı değildi. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türkler büyükçe nüfuslar halinde Anadolu'nun yanı sıra Balkanlar'da, Kafkasya'da ve bugün Ukrayna ve Rusya olan topraklarda yaşıyordu. Buna rağmen Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türklerin en yoğun olarak yaşadığı bölge Anadolu'ydu; bu topraklarda bugün Türkiye Cumhuriyeti kuruludur. Türklerin yaşadığı bütün alanların burada değerlendirmeye alınması mümkün olmayacak; bu topraklar Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı topraklar göz önüne alındığında çok daha az çeşitli alanları kaplıyor. Dolayısıyla burada esas olarak Osmanlı Anadolusu ile sınırlı kalınacaktır.

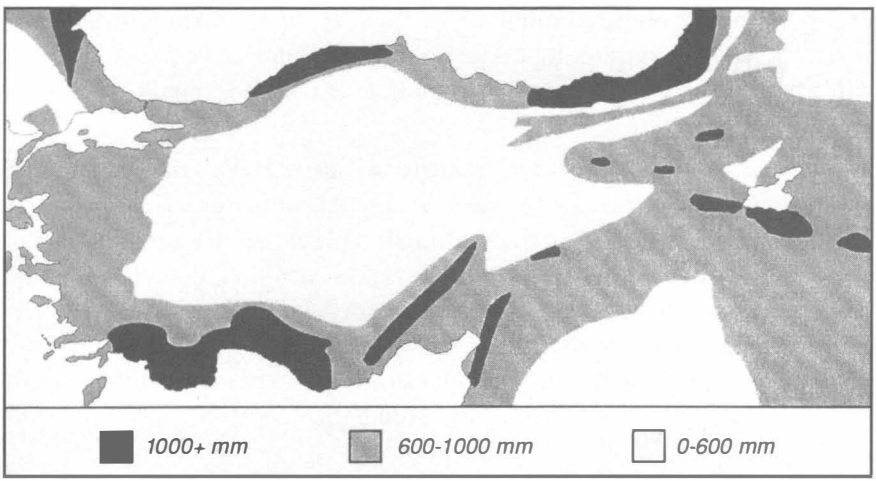
Anadolu'nun büyük bölümü yaylalardan oluşur. Rakım olarak deniz seviyesinden 1.000 metre kadar yüksektedir. Akdeniz veya Karadeniz'den Anadolu'nun içlerine doğru ilerlendiğinde yüksek tepeler ve dağlarla karşılaşılır. Karadeniz gibi bazı bölgelerde toprak sahilden itibaren dik bir biçimde yükselir. Diğer alanlarda bu yükselişin daha kademeli olduğu gözlenir ancak süreklilik arz eder. Coğrafyacılar tarafından sıklıkla dile getirilmese de Anadolu'nun büyük bölümü California'ya benzer. California gibi az sayıda ağacın bulunduğu tepeleri vardır. Ancak bölgeler arasında kayda değer bir coğrafi çeşitlilik söz konusudur.

Orta Anadolu yüksek bir platodur ve Doğu Anadolu Bölgesi'ne kıyasla daha düzdür. Yine de yerden bakıldığında plato üzerinde tepelik ve hatta dağlık olmayan alanlar azdır. Aslına bakılırsa Anadolu geniş vadilerin yüksek tepelerle çevrildiği bir alan olarak belirir. En yerinde ifadesiyle Anadolu çayırlıkların yaygın olduğu bir steptir. Osmanlı'nın başlangıcı itibarıyla bu topraklardaki ormanlık alanlar neredeyse bütünüyle yok edilmişti.

Karadeniz'e kıyısı olan Kuzey Anadolu bölgesi sahil şeridi boyunca uzanan dar bir toprak parçasıdır. Birkaç istisnası hariç yüksek tepeler ve dağlar sahile çok yakın bir noktadan yükselmeye başlar; çoğu durumda bu tepelik alan denize kadar uzanır; bu nedenle sahil boyunca uzun mesafeli

Anadolu: Yükselti haritası

Anadolu: Yıllık ortalama yağış

yollar inşa edilemez. Nüfus sahil şeridi boyunca ve Karadeniz'e dökülen ırmak ve dereler boyunca uzanan vadilerde yoğunlaşmıştır. Bölgenin doğu kesimi Anadolu'nun geri kalan kısmına kıyasla çok daha ormanlıktır; buralarda yoğun bir yeşillik, kışları yaprak döken ağaçlardan oluşan ormanlar ve fundalıklar söz konusudur.

Bu bölge Amerika'nın Pasifik kıyısındaki kuzeybatısına veya Kanada'nın batısına benzer; tepeliktir, çeşitli orman bitkileri ve ağaçlarıyla ile göz alabildiğine yeşilliktir.

Güney Anadolu, Akdeniz boyunca uzanır ve denizden içeriye doğru dar bir kara parçası niteliğindedir. Bazı bölgelerde karanın deniz seviyesinin üzerine tırmanması Karadeniz'deki oluşumlara benzer ama yine de sahil kesimi daha derin, vadiler de daha geniştir. Kuzeyde de olduğu gibi sahilin genişçe bir kısmı orta kesimlerdeki platodan kopuk durumdadır. İrtibat nehirlerin aktığı az sayıdaki vadi üzerinden gerçekleştirilir. Denizden içeriye giren en büyük düzlük Adana'dadır; buradaki bereketli topraklar kuzey, doğu ve batı yönünde dağlarla çevrilidir. Güneyin dağları ormanlara evsahipliği yapar ancak bu ormanlar kuzeydeki kadar yaygın değildir.

Doğu Anadolu son derece engebeli ve dağlık bir bölgedir; yol almak güçtür. Sıradağlar vardır, bu dağların bazı zirveleri büyük yüksekliklere ulaşır (Örneğin Ağrı Dağı 5.000 metrenin üzerine çıkar). Vadiler dardır. Yüksek alanlarda akan nehirler yüzyıllardır yüksek alanlarda derin vadiler açarak yer etmiştir; kimi yerlerde vadileri değil kanyonları oluşturmuşlardır. Nüfus, çoğunlukla yüksek dağların arasında kalan düz yüksekliklerde yerleşmiştir.

Büyük nüfusların yerleşebileceği en geniş topraklar Batı Anadolu'da bulunur. Marmara bölgesi Batı Anadolu'nun kuzeyindeki bölge olarak Orta Anadolu platosunun etekleri ile Balkanlardaki dağ zincirlerinin etekleri arasında Marmara Denizi'nin çevresinde konumlanır; buralar göreceli olarak düşük rakımlı alanlardır. Ege Bölgesi, Akdeniz ve Karadeniz Bölgeleri'ne kıyasla denizden çok içeriye girer. Geniş akarsu vadileri merkezdeki platoya doğru uzanır. Haberleşmenin kolaylığı, ılıman iklimi ve tarım için elverişli toprakları ile Marmara ve Ege bölgeleri, Osmanlı Anadolusu'nun en iyi toprakları olarak kabul edilebilir.

Güneydoğudakiler hariç nehirler (30. ve 31. sayfalara bakınız) küçüktürler; sulama için yararlıdırlar ama büyük ölçekli ulaşım için elverişli değildirler. Bu, çok az yağışın olduğu bölge için hayat anlamına gelir. Batı Anadolu'daki nehirler bilhassa sulama için yararlıdır; düzlük alanlarda kıvrılarak ilerleyen bu nehirler geniş bir alanı kaplar ve çiftçilerin suya kolaylıkla ulaşmasına olanak tanırlar. (İngilizce'deki "kıvrımlı" *(meander)* kelimesi Ege'de akan Menderes Nehri'nin Ege'de aldığı şekilden gelmiştir.) Karadeniz ve Akdeniz'e dökülen nehirler genellikle kısadır; bunun iki istisnası olarak kuzeydeki Kızılırmak Nehri ile Adana bölgesi gösterilebilir; Adana bölgesinde nehirler bataklıkların ve nehir deltalarının bulunduğu bir düzlükte akar. Dicle ve Fırat doğuda doğar, güneye doğru akar ve Irak'a geçerler. Osmanlı döneminde sulama için fazla kullanılamıyorlardı çünkü kolları gibi kendileri de derin olarak oyulmuş dar vadilerden akıyordu. Bazı

küçük nehirler de Orta ve Kuzey Anadolu bölgelerinde göllere dökülür; bu göller, Konya yakınındaki Tuz Gölü ile İran sınırı yakınındaki Van Gölü örneklerinde olduğu gibi denize su vermeyen kapalı su alanlarıdır.

İklim

Ortadoğu'nun tamamı çöl değildir ve hatta tamamının sıcak olduğu bile söylenemez. Anadolu'yu saran denizler ile Anadolu toprakları birleşerek çok çeşitli bir iklim yapısını ortaya çıkarır. Akdeniz sahilinde kışlar ılıman, yazlar sıcak geçer; yaz aylarında yüksek rutubet de olur. Karadeniz'in kışları da ılımandır; yaz ayları ise hayli sıcaktır ancak Anadolu'nun diğer kesimlerine kıyasla daha fazla yağış alır.

Belki de en iyi hava koşulları Ege ve Marmara bölgelerinde geçerlidir. Kışlar ılıman geçer, kış aylarında ise gündüzler ılık, geceler soğuk geçer. Orta Anadolu'nun geniş platosunda ise kışlar çok daha soğuktur ve sahil kesimlerine göre daha çok kar alır; yaz sıcaklıkları da biraz farklıdır.

Hava koşullarının aşırı değerlere ulaştığı kesim doğudur. Kışları son derece soğuktur; kar, yılın üçte birinde yerde kalır. (Karşılaştırma için şu ortalama değerlere bakılabilir: Şubat ayında Kars ayındaki sıcaklık -12 derecedir, Erzurum'da ise -7 derece, Minneapolis'te -8 derece, Moskova'da da -8 derece.) İnsan ve hayvan yerleşimini zorlayan bir iklim vardır, Avrasya'nın en kötü hava koşullarından birine sahiptir. Kar nedeniyle kış aylarında seyahat genellikle mümkün olmaz zira kar dağ geçitlerini kapatır ve hatta birbirine komşu olan köyler arasındaki ulaşımı bile imkansızlaştırır. Hava yaz aylarında güneydoğuda sıcak olur, kuzeybatıda ise serin ancak doğunun tamamında hava kuru geçer. Urfa veya Diyarbakır gibi şehirlerde dondurucu soğuğun geçerli olduğu günler çoktur ancak yaz aylarında da bunaltıcı bir sıcak geçerlidir. Güneydoğuda sıcaklıklar yaz boyunca düzenli olarak 38 derecenin üzerine çıkar (Ağustos ayındaki ortalama sıcaklıklar: Adana 28 derece, Diyarbakır 30 derece, Urfa 31 derece, Miami 28 derece, Dallas 30 derece, Kahire 28 derece.)

Karadeniz ve Akdeniz sahilindeki yağmur Ortadoğu koşullarına göre yüksektir. Doğunun yüksek kesimleri merkezi platoya oranla çok daha fazla yağmur alır. Haritada da görüldüğü üzere kayda değer büyüklükte yağmur alan bölgeler merkezdeki kurak sayılabilecek plato çevresinde kaba hatlarıyla bir dikdörtgeni oluşturur. (Orta Anadolu yağış açısından Los Angeles'a benzer; bu da çok kuru olduğu anlamına gelir: Ankara 387 mm, Konya 323 mm, Los Angeles 308 mm.)

Osmanlı Asyası'nda seyahat

Anadolu: Hava sıcaklıkları ve kar yağışlı günler

Şehir	Şubat ayındaki sıcaklık		Ağustos ayındaki sıcaklık		Kar yağışlı günler
	Ortalama	En düşük	Ortalama	En yüksek	ortalaması
Adana	10,3	-6,6	28,1	45,6	0
Ankara	1,0	-24,2	23,3	40,0	22
Bursa	6,0	-25,7	23,9	42,6	10
Diyarbakır	3,6	-19,1	30,5	45,9	13
Edirne	3,8	-18,9	24,1	40,8	17
Erzurum	-7,0	-27,5	19,6	34,0	114
İzmir	8,5	-8,4	27,3	42,7	0,3
Kars	-11,6	-37,0	17,3	34,6	108
Konya	0,1	-26,2	23,0	40,0	21
Sivas	-3,6	-34,4	19,7	37,6	62
Trabzon	7,4	-7,4	23,2	38,2	8
Urfa	5,1	-12,4	21,4	46,2	3
Van	-3,6	-28,2	21,7	36,7	78

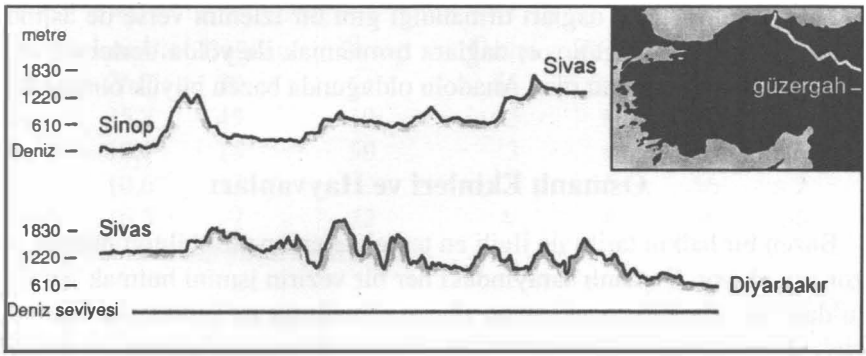
Güzergah	**Süre (Saat)**
İstanbul-Kastamonu	150
Kastamonu-Sivas	82
Sivas-Diyarbakır	89
Diyarbakır-Musul	90
Musul-Bağdat	108
Bağdat-Basra	100
İstanbul-Basra	619
İstanbul-Eskişehir	62
Eskişehir-Afyon	32
Afyon-Konya	48
Konya-Adana	70
Adana-Halep	70

Halep-Şam	94
Şam-Beyrut	12
Beyrut-Kudüs	36
İstanbul-Kudüs	424
İstanbul-Afyon	94
Afyon-İzmir	54
İstanbul-İzmir	148

Anadolu'da olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer topraklarında da seyahat hiç de kolay değildi. Ulaşım için kullanılabilecek nehirler azdı, dolayısıyla insanlar ile hayvanların yürümesi gerekiyordu. Ege Denizi'nden batıya yönelenlerin dışında herkesin en azından bir sıradağı aşması gerekiyordu. Doğu Anadolu bölgesinde bir sıradağ diğer sıra dağı izler. Bu da Osmanlı'nın sınırlarının ötesindeki Avrupa'nın genelinde (Alpler hariç) yaygın olan düzlüklerde hızlıca yapılabilen seyahatin Anadolu'da yapılamayacağı anlamına geliyordu. Anadolu dışındaki topraklarda seyahat sadece biraz daha kolaydı. Osmanlı Balkanları'ndaki dağlar belki Doğu Anadolu ve Irak'ın kuzeyindeki dağlara kıyasla daha alçaktır ama yine de seyahate engel oluştururlar. Suriye ve Arabistan'da da dağlar bulunuyor ama en büyük sorunu çöller çıkarıyordu.

Modern çağdaki yolların bulunmadığı bir ortamda İmparatorluğun geniş topraklarındaki haberleşmenin ve ulaşımın zorluğu hakkında bir fikir edinmek için posta süvarilerinin 19. yüzyılın ortalarında yaptığı yolculukları göz önüne almak gerekiyor; bu durum resmi kayıtlara da geçmiştir. İzledikleri güzergahın İmparatorluk çapında en hızlı ulaşımın yapılabileceği hatlar olarak kabul görmesi gerekir; hiç durmadan ve binicilerin değiştirilmesi ile yapılan bir yolculuktu bu.

İlk başlarda yolculuklar daha hızlı yapılamazdı ancak daha sonra 19. yüzyılın ilerleyen yıllarında buharlı gemiler ve demiryolları yolculukları kısalttı. (Örneğin buharlı gemiyle Samsun'a yapılacak bir yolculuk Bağdat yolunda 100 saatlik bir kısalmaya yol açıyordu.) Listelenen güzergahların dışındakiler, sürenin kısalmasına yol açabilirdi ama yolculuklar her zaman uzun sürüyordu. Kara güzergahının izlenmesi durumunda, resmi bir mektubun İmparatorluğun en ucundaki Basra'ya ulaşması için 619 saat gerekiyordu. Bu, hızlı yapılabilen bir yolculuk değildi zira biniciler atlarından inip iletilmesi istenen mesajı yolculuğu devam ettirmeye hazır bir başka biniciye aktarmıyordu. Atlar için beklenmesi gerekiyor, güzergahta

Diyarbakır'dan Sinop'a giden yollardaki rakım artışı

bazı sapmalar olabiliyordu ve arada sırada yemek için de mola verilmesi gerekiyordu.

Başka hiçbir yolcu resmi kuryeler kadar hızlı gidemiyordu. Yolcular uyku molası vermek zorundaydı ve bütün günü at sırtında geçiremezdi. Vilayet yetkililerinin de bütün günü at sırtında geçirecek güçleri bulunmuyordu. Her gün sekiz saat at sırtında hızlı bir şekilde gidildiği varsayıldığında İstanbul'dan Basra'ya yolculuk 77 gün sürüyordu. Hayvanları ile birlikte ilerleyen tüccar kervanlarının aynı mesafeyi alması için bunun en az iki katı sürenin geçmesi gerekiyordu. İstanbul'a göreceli olarak daha yakın olan şehirlere gitmek de çok uzun zaman alıyordu; örneğin ticaret merkezi olan İzmir'e gitmek haftalar alıyordu. Aklı olan deniz yolunu tercih ediyordu. Yelkenli gemiler sahil şeridindeki şehirlere çok daha hızlı ve rahat ulaşılmasını sağlıyordu ancak İmparatorluğun büyük bölümü sahil şeridinde değildi; en iyi ulaşım araçları atlar ve develerdi; en yaygın kullanılan yöntem ise yaya olarak ilerlemekti.

Osmanlı İmparatorluğu topraklarının yaygınlığı İmparatorluğun siyasi niteliğine de ışık tutuyor; bu yüzden vilayetlerdeki yerel yetkililer çoğu zaman bilfiil özerk bir konumda oluyordu; bazı ekonomik zorlukların neden kaynaklandığı da anlaşılıyor. Seyahatin bu kadar uzun sürdüğü geniş toprakların ekonomik olarak entegre olması çok zordu. Seyahatlerin uzun sürmesine yol açan dağlar, kurak düzlükler ve çöller gibi faktörlerin taşımacılığı da zorlaştırdığını anlamak gerekiyor. Kanıt olarak *Mark Sykes*'ın hazırladığı ve Anadolu boyunca yapılan yolculuğun bir bölümüyle ilgili hazırladığı diyagrama göz atmak yeterlidir. Klasik bir haritanın aksine *Mark Sykes*'ın haritası kat edilen yol boyunca mevcut olan düzlük ve tepelik alanlardaki rakım değişikliğini dikkate alıyor.

Diyagram *Sykes*'ın dağları tırmandığı gibi bir izlenim verse de aslında kendisi yollardan ayrılmıyor; dağlara tırmanmak ile yolda ilerlemek arasındaki fark söz konusu olan Anadolu olduğunda bazen büyük olmuyor.

Osmanlı Ekinleri ve Hayvanları

Bazen bir halkın tarihi ile ilgili en temel ve en önemli bilgiyi bulmak en zor şey oluyor. Osmanlı sarayındaki her bir vezirin ismini bulmak Anadolu'daki bir çiftçinin çocuklarının akşam yemeğinde ne yediklerini bulmaktan çok daha kolay oluyor ama öte yandan, akşam yemeğinde ne olduğu (eğer varsa), en azından çocuklar açısından, veziriazamın kim olduğundan daha önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu tarihi söz konusu olduğunda tarım ve hayvancılık hakkındaki bilgi çok azdır ve sözlü aktarıma dayanır. Osmanlı ekinleri ve canlı hayvan stoku hakkındaki rakamları tahmin etmeye yönelik ilk girişimler için İmparatorluğun son dönemlerini beklemek gerekecekti. Öte yandan bu devirde kayıtlara geçirilen bilgilerin daha önceki dönemler için de geçerli olduğunu varsaymak gerekiyor; Yeni Dünya'daki mısır ve domates üretimi bunun bir istisnasını oluşturuyor. Geleneksel toplumlarda tarım, doğası gereği, muhafazakar bir nitelik taşıyordu. Osmanlılar 19. yüzyılda yeni tahıl ürünlerini devreye sokmaya çalıştıklarında, az bir başarı elde etti, ne var ki, aşağıdaki tablo Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine aittir.

Ekinler

Dünyanın geneli için de geçerli olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ana ekinleri tahıl ürünleri oluşturuyordu; ekilen toprakların yüzde 80'inde tahıl vardı. Ana tahıl ürünü olarak buğday İmparatorluğun genelinde yetiştiriliyordu. Türklerin ekmek tüketimi hayli yüksekti. Anadolu'da buğday en çok kuzey-orta platoda yetiştiriliyordu. Aynı bölge aynı zamanda arpa üretiminin de en üst düzeyde olduğu bölgeydi; arpa Anadolu'da buğdaydan sonra en çok üretilen tahıldı; darı ve yulaf da çok daha az miktarda yetiştiriliyordu. Kuzey Ege ve Marmara bölgelerinde (Bursa yakınlarında) patates yetiştiriliyordu; Karadeniz'deki patates üretimi daha azdı; arpa diğer bölgelerde de az miktarda yetiştiriliyordu. Aslına bakılırsa Anadolu çiftçisi esas olarak buğday yetiştiriyordu; bin yıl önce olduğu gibi ekmeğini de bu yolla yapıyordu. İmparatorluğun sonunda Osmanlı yönetimi tarımı çeşitlendirmek ve yaygınlaştırmak istedi, bunun için mısır ve

Bölgelere göre ve yüzde olarak Anadolu'daki nüfus ve tarım üretimi (1910)

	İnsanlar	Buğday	Pirinç	Üzüm	Zeytin	Pamuk	Tütün
Batı	26,7	20	1	55	64	37	34
Orta	35,7	45	19	25	#	4	22
Doğu	10,7	15	50	3	#	3	6
Güney	10,6	13	7	13	36	56	2
Kuzey	16,3	7	22	4	#	#	36

 # yüzde 1'in altında yuvarlama hatası

pirinci devreye sokmaya çalıştı ve kısmi bir başarı elde etti ama Anadolu esas olarak bir buğday diyarı olarak kaldı. Ukrayna, Kanada veya Amerika (Kansas) steplerinde olduğu gibi Anadolu da buğday gibi ürünlerin yetiştirilmesi için uygun bir yerdi. Pirinç, Osmanlı tarihi boyunca çorbalarda, et yemeklerinde ve diğer pek çok biçimde kullanılan yaygın bir gıda ürünü olduğu halde Anadolu'da yeteri kadar yetiştirilmedi ve çoğu ithal edildi.

Tahıl olmayan ürünler arasında zeytin başı çekiyordu. Zeytin özellikle Ege Bölgesi'nde yetiştiriliyordu. Fasulyegiller yaygın şekilde üretiliyor ancak özellikle Karadeniz bölgesinde bir yoğunlaşma vardı. Çok iyi kalitede olan meyveler Ege ve Akdeniz bölgelerinde yetiştiriliyordu; üretimleri diğer bölgelerde sınırlıydı. Üzüm ise Anadolu genelinde yetiştirilen bir ürün olarak öne çıkıyor; aynı şekilde kavun ve karpuz da su yolları boyunca çorak olan topraklarda bile yetiştiriliyordu. Yeşil sebzeler günümüze kıyasla çok daha az yetiştiriliyordu.

Anadolu'da tüketilen ekinlerin yetiştirildiği bölgeler Osmanlı tarihi boyunca Orta ve Doğu Anadolu'dan kopuk durumdaydı. Akdeniz sahilindeki çiftliklerde bol miktarda şeftali yetiştiriliyor olabilirdi ama karadan 150 kilometre içeride yaşayan biri ömrü boyunca taze bir şeftali görmemiş olabiliyordu. Bu durum arazi koşullarından kaynaklanıyordu. Buldozerlerin ortaya çıkmasına ve dağlarda yol açmak için dinamitleme tekniğinin kullanılmasına dek ürünlerin iç kesimlere ulaştırılması söz konusu olamıyordu. Bunun da ötesinde kara ulaşımı deniz ulaşımına göre daha pahalı olduğu için meyve veya sebzeleri gemilerle yüzlerce mil ötedeki İstanbul'a göndermek, söz konusu ürünleri 75 kilometre ötedeki bir yere at arabalarıyla veya deve sırtında göndermekten daha ucuza mal oluyordu. Bu nedenle sadece batıda yaşayanların diyetlerinde bir çeşitlilik söz konusu olabiliyordu. İklim ve yağışlar çeşitli ürünlerin yetiştirilmesine olanak sağlıyor, arazi koşulları da taşımacılığa imkan veriyordu. Anadolu'nun geri kalanı söz konusu olduğunda diyetin çeşitliliği hakkında bilgi bulunmuyor.

Coğrafya da çeşitli ürünlerin hangi miktarlarda üretileceğini belirliyordu. Buğday Orta Anadolu'nun platolarında doğal olarak daha çok üretiliyordu zira bu bölge doğal olarak otgillerin üretimine olanak veriyordu. Öte yandan, pirinç için daha fazla su gerekiyordu ve bu açıdan Orta Anadolu'nun kuru topraklarına kıyasla daha sulak olan alanlarda yetiştirilebiliyordu. Meyve, uygun iklim koşullarının olduğu yerlerde yetiştiriliyordu, öte yandan üretilen ürünün pazara kolaylıkla yetiştirilebildiği yerlerde olmak da önem taşıyordu. Buğday, kolaylıkla depolanabiliyor ve Orta Anadolu'dan uzun yolculuklarla kolaylıkla taşınabiliyordu; aynı durum şeftali için geçerli değildi.

Tablo, Anadolu'nun ürün yetiştirilen beş bölgesindeki nüfus oranlarını ve hangi ürünün hangi oranda yetiştirildiğini gösteriyor. Bu verilerin Anadolu'da ulaşımın hiç olmadığı kadar daha kolay yapıldığı dönemlere ait olduğunu belirtmek gerekiyor. Örneğin, bu, Batı Anadolu'nun demiryoluna daha yakın olan pek çok bölgesinin daha önce yetiştiremedikleri ürünleri yetiştirebildikleri anlamına geliyor.

Anadolu insanı gıda olmayan ürünleri de çok uzun bir süre boyunca üretti. Osmanlı zamanında ipek İran'dan ithal ediliyordu ancak daha sonra Anadolu'da üretilmeye başlandı ve dokunup (özellikle Bursa'da) dünyaya ihraç edildi. 19. yüzyılda Avrupalı tüccarlar tarımsal "hammaddelerin" Avrupa'daki fabrikalar ve dükkanlar için üretilmesini istedi. Afyon, Ege'de ve Orta Anadolu'daki illerde (Konya, Ankara gibi) üretilip İngilizlere satılıyor ve 1850 yılına dek Çin'e, daha sonra da Avrupa ve Amerika'ya gönderiliyordu. 19. yüzyılda en önemli ihracat ürünü olarak tütün, Ege ve Karadeniz bölgeleri ile kısmen doğuda (Diyarbakır) üretiliyordu. Pamuk, Adana şehri yakınlarındaki düzlüklerde büyük miktarlarda üretiliyordu. Diğer bir önemli ihraç ürünü, ipek kozası ve ham ipekti; 19. yüzyıla kadar önemli bir mali kaynak sağlıyorlardı ancak 20. yüzyılda da önemli bir gelir kaynağı oldu. Üzüm ve kuru üzüm de para getiren ürünlerdi çünkü Avrupa'ya ihraç edilen ürünler arasındaydılar.

Hayvanlar

Orta Asya'daki ataları gibi Osmanlı Türkleri de temel et kaynağı olarak koyun yetiştirirdi. Çok sayıda keçi de bulunuyordu. İmparatorluğun son dönemlerinde Osmanlılar koyun ve keçi sayısının inek sayısının on katı olduğunu kayıtlara geçirdiler; durumun daha önce daha farklı olduğunu düşünmek için bir neden bulunmuyor. Koyun ve keçi besiciliği Anado-

Bölgelere göre ve yüzde olarak Anadolu'daki nüfus ve çiftlik hayvanları (1910)

	İnsanlar	İnek	Keçi*	Koyun	Kümes Hayvanı
Batı	26,7	25	24	19	31
Orta	35,7	37	37	43	23
Doğu	10,7	22	11	19	5
Güney	10,6	3	23	12	14
Kuzey	16,3	14	5	7	27

* *Angora keçileri dahil değil*
Yuvarlama hatası

lu topraklarına yayılmıştı. Beklenebileceği gibi keçiler, arazi koşullarının daha engebeli olduğu yerlerde sürülerin içinde ağırlığı oluşturuyorlardı.

Koyunlar ve keçiler en faydalı besi hayvanları olarak öne çıkıyordu; süt ve et veriyorlardı; yünleri de Türklerin kıyafetlerini oluşturuyor ve halı yapılıyordu. Buna ek olarak yün ve tiftik önemli ihracat kalemleri arasında yer alıyordu.

Koyun ve keçilerden sonra diğer bütün hayvanlar çok daha önemsizdi. Anadolulular daha çok yumurtası için tavuk besliyordu. Tavuklar artık yumurta vermemeye başladığında yemek olarak pişiriliyordu. Hindi ise bilinmiyordu. İnekler batıda olduğu kadar çok değildi; kuzeydoğu bölgesinde ise sığırlar eti için besleniyordu. Mandalar da sığır etine benzer bir et sağlıyordu. İneklere tüm bölgelerde rastlanıyordu. Domuz İslam dini uyarınca tüm Müslümanlar için yasaktı; bazı Hıristiyan topluluklar hariç, beslenmiyordu.

Türklerin tükettiği proteinin büyük bölümü doğal olarak hayvanlardan geliyordu. Bu, süt ve süt ürünlerinden sağlanıyordu: tereyağı, peynir ve yoğurt. Yoğurt ve keçi peyniri önemli protein kaynakları arasındaydı zira bu ürünler buzdolaplarının olmadığı bir ortamda uzun ömürlü ürünler olarak saklanabiliyordu. Et, protein kaynağı olarak çok yaygın değildi. Köylüler eti özel durumlarda tüketiyor veya hayvanların artık süt ve yün veremeyecek hale gelmesini bekliyorlardı.

Hayvanların gıda kaynağı olarak yetiştirilmesine Anadolu genelinde rastlanırdı. Doğu Anadolu'da yaşayanlar bunun bir istisnasını oluşturuyordu; buralarda yaşayanlar yumurta bulmakta zorlanırken, güneydekiler ise güzel bir bonfileyi sıklıkla tüketemiyordu.

Hayvanlar sadece gıda ve kıyafet kaynağı olarak değil ulaşım aracı olarak da kullanılıyordu. Kervanların vazgeçilmez unsurları develerdi; İmparator-

luğun ilk ve orta dönemleri boyunca Osmanlı mallarının çoğunu develer taşıdı. 19. yüzyılda ise demiryolları develer ile katırların ulaşım aracı olarak kullanılmalarının sonunu getirdi. 19. yüzyılda, Arap bölgelerindeki kadar sık olmasa da, develer hala ulaşım için kullanılıyordu; bu durum özellikle Güneydoğu ve Güney-Orta Anadolu için geçerliydi. Kuzey ve Doğu Anadolu'da çok az sayıda deve vardı. Genel olarak Anadolu'da, güneye doğru gidildikçe, daha fazla sayıda deveye rastlanıyordu. Anadolu'nun geneline bakıldığında ise eşekler ile atların develere kıyasla çok daha fazla olduğu görülüyordu. Çiftliklerde ise en yaygın olan hayvanlar eşekler ve öküzlerdi; katırlara, mandalara ve develere ise daha az rastlanıyordu.

Göçebeler

Osmanlı göçebe niteliğinden uzaklaşıp yerleşik bir düzene geçtikçe göçebe boyların önemi ve sayıları giderek azaldı. Dünya genelinde göçebelik belli ekonomik koşulların bir sonucu olarak azalıyor ve ortadan kalkıyordu.

Tarımın yaygınlaşması göçebelerin kullandığı toprakların azalmasına yol açtı. Benzer bir şekilde göçebeler de daha yerleşik bir düzen ile belli bir yaşam biçimini tercih etmeye başlamış olabilirler. Hükümetlerin sergilediği muhalefet de göçebeleri çiftçiliğe geçmeye zorladı. Merkezi bir niteliğe sahip olan hükümetler, doğaları gereği, tarımla uğraşanları göçebelere tercih ediyordu zira çiftçiler daha fazla vergi geliri anlamına geliyordu. Osmanlı hükümeti de benzer bir bakış açısına sahipti. Göçebe aşiretlerinin azalmasında sürülerin vergiye tabi olması etkili oldu. Bürokratik açıdan tarımla uğraşanlar göçebelere kıyasla toprak sahipliği ve genel haklar açısından daha tercih edilir durumdaydı. 19. yüzyılın sonlarına doğru, yönetim, göçebelere olan muhalefeti bir adım daha ileri götürerek aşiretlerin rızası olmadan göçebeleri yerleşmeye zorladı. Güney Anadolu'daki göçebeler özellikle bu yöntemle yerleşik düzene geçirildi; kurutulan bataklıklarda kurulan çiftliklere yerleştirildiler; bu topraklar artık ürün veriyordu ve sıklıkla sıtmaya rastlanıyordu.

Değişimin arkasında yatan ne olursa olsun Türkler Anadolu'daki hayatlarına göçebe olarak başladılar ve daha sonra çiftçi oldular. Göçebe aşiretlerinde kalanlar bile Orta Asya'daki atalarının yaşam biçimlerine benzer bir hayat sürdürmüyordu. Anadolu'da yaşayan Yörükler, her sene yaz ve kış aylarında iki kez yer değiştiriyordu. Yaz aylarında çadırlarda, kış aylarında ise evlerde ya da derme çatma barınaklarda yaşıyorlardı. Demiryolları ve buharlı gemiler devreye girinceye dek imparatorluk dahilindeki uzun

mesafeli taşımacılıkta Yörüklerin merkezi bir rolü vardı.

Osmanlı güçleri, yönetimin özellikle zayıf olduğu yerler haricinde, göçebelerin, tarım kesiminde faaliyet gösteren yerleşik topluluklara saldırınalarını engelliyordu. Öte yandan göçebeler atalarından kalma bir ekonomik faaliyeti sürdürmeye de devam ediyordu, bu çerçevede, hayvanları ile birlikte yaşıyorlardı. Türk göçebeler büyük koyun sürülerini (bazen de keçi) besliyor, yününden, sütünden ve etinden yararlanıyor; yazın barındıkları yerlerde bazı gıda ürünlerini yetiştiriyorlar ama çoğu zaman diğer gıdaları almak için hayvanlarını ve hayvan ürünlerini veriyorlardı. Göçebeler tekstil ürünleri ürütmekte ve halıcılıkta ileriydi; Türk halıcılık geleneği de pek çok açıdan göçebelerin tekstil ürünlerinden kaynaklanır. Göçebeler bazen devlette de görev alıyor örneğin orduya katılıp savaşlara girişiyorlar ya da ordu için mal taşıyıp, stratejik bölgelerde muhafız olarak görev alıyorlardı; bazen de devlet arazisinde odun üretimine dahil oluyorlardı.

Göçebelerin devletle ve yerleşik topluluklar ile ilişkileri her zaman gergin oldu; yeni alanlara geçtiklerinde mutlaka askerler ve yönetimin diğer yetkilileri tarafından izlenmeleri gerekiyordu aksi halde eski alışkanlıklarına dönüp baskınlar düzenleyebilirlerdi. Göçebelerden vergi toplamak (koyun, post veya yün vererek yapıyorlardı ödemelerini) her zaman zordu. Dini açıdan katı bir tavırları yoktu, Sünni çoğunluk tarafından heteredoks olarak görülebilecek dini alışkanlıklarını sürdürüyorlardı. Göçebeler her zaman "öteki" oldu, zira geride kalan topluluğun yaşam biçimini reddediyorlardı.

Köyler

Farklı bölgelerde çeşit çeşit köyler kuruldu. Örneğin, Karadeniz'in doğu kesiminde evler bazen göreceli olarak birbirinden uzak olarak yapıldı ama köylerdeki yerleşim esas olarak birbirine yakın evlerin kurulmasıyla oluştu. Köylüler Amerika'nın kuzeyinde olduğu gibi tarlalarının arasında yaşamıyordu. Daha çok Avrupalılara benzeyecek şekilde köylerinde yaşayıp tarlalarına gidiyorlardı. Bunun siyasi, sosyal ve çevresel nedenleri vardı. Birbirine yakın oturmak, korunmak anlamına geliyordu; köy, bu sayede tehlikelere karşı ortak bir cephe oluşturabiliyordu. Ev inşa etmek ya da ekin biçmek, komşulara yakınlık sayesinde daha rahat yapılıyordu. Bir kişinin güvenebileceği komşusu çoğu zaman kuzenleri, yeğenleri, amcaları, teyzeleri, ebeveynleri ve çocukları gibi aile üyeleri oluyordu; yakın olmanın sosyal bazı faydaları vardı. Erkekler kahvehanelerde ve evlerde bir araya gelebiliyordu. Kadınlar arasında ev ziyaretleri oluyordu, aile üye-

leri birbirlerinin çocuklarına bakabiliyordu. Din de yakın olunmasını öngörüyordu. İslam dini birlikte ibadet edilmesini öngören bir din özelliğini taşıyor. Bütün bu nedenlerle Türkler iç içe geçmiş bir köy yaşamını tercih ediyordu.

Köyler çoğunlukla yol (buna hayvan güzergahı demek daha doğru olabilir) ya da patika boyunca kuruluyor, yol genellikle köyü ikiye bölüyordu. Söz konusu yol diğer köylere ya da daha geniş bir yola uzanıyordu. Eşkıyalardan, Celalilerden ve devriye gezen askerlerden korkulduğu için köyler genellikle ana yol kenarında kurulmuyordu. Etkin planlama bununla sınırlıydı. Evler uygun olan herhangi bir alana yapılıyordu. Evlerin çoğunun bahçesi duvarlarla çevriliydi; patikalar evlerin ve duvarların arasından kıvrılıyordu. Patikalar bu nedenle neredeyse hiçbir zaman düz olmuyordu.

Köy meydanının mahallelerden önemli bir farkı olmuyordu; küçük bir dükkan, bir kahvehane ve bir cami bulunabilirdi ancak bunlar da aynı malzemeden yapılmış olurdu ve özellikle köyden ayırıcı bir özelliği bulunmazdı. Hükümet binası olarak sayılabilecek bir yapı bulunmazdı. Köy liderleri, anlaşmazlıklara son vermek ya da hükümet nezdinde köyü temsil etmek gibi faaliyetlerini evlerinden yürütürdü. Yaşlılar muhtarın evinde toplanırdı; muhtarın görevi hükümet nezdinde köyü temsil etmekti ama çiftçiler arasında köyün en saygı duyulan kişisinden başkası değildi. Çiftçiliğin, hayvan besiciliğinin ve ev işlerinin dışında kimsenin tam zamanlı bir işi olmazdı, yine de bazıları uzmanlık isteyen işlere girişebilirdi. Bu çerçevede berber, tıraşı köyün kahvesinde yapar daha sonra çalışmak için tarlasına giderdi.

Köyün etrafında açık bir alan olur; köylülerin ortaklaşa sahip olduğu bu topraklarda hayvanlar otlatılırdı. Küçük bir mezarlık da bulunurdu. Hali vakti yerinde olan köylerde çocuklar için Kuran okulu ve ziyaretçiler için tek odalı bir misafirhane bulunurdu. Öte yandan bütünüyle bakıldığında köyler evlerden ve barınma yerlerinden ibaret olan yerleşim birimleriydi. En temel ihtiyaçların dışındaki şeyler için köylüler kasabadaki yerel çarşıya giderdi.

Toprak Sahipliği

19. yüzyılın sonuna dek pek az sayıda köylü toprağının sahibiydi. Gelenekler ve "fetih hakkı" nedeniyle toprakların büyük bölümü sultanın malıydı. Söz konusu bu topraklar ya tımar sahiplerinin ya da mültezimlerin (vergi çiftçisi) yönetimi altında oluyordu; tımar sahipleri topraktan

ele ettikleri ürünlerin karşılığında sultana asker sağlıyordu; mültezimler de köylülerden vergi toplayarak, bir kısmını devlete ödüyordu (4. Bölüme bakınız). Meşru ya da gayrimeşru yollardan özel mülkiyete çevrilen topraklar da vardı ancak bunlar nadiren köylülerin elinde oluyordu; söz konusu bu topraklar başka toprak sahiplerinin elinde oluyordu. İslami bir nitelik taşıyan vakıfların elinde de geniş topraklar vardı; bu kuruluşlar, teorik olarak, topraktan elde ettikleri gelirleri hayır işlerinde kullanıyordu. Merkezi hükümet tımar sahipleri ile mültezimlerin ve vakıfların çeşitli haklarını kabul etmiş durumdaydı. Köylüler yasalar uyarınca sadece toprakları kullanan kişilerdi. 1858 tarihli Toprak Kanunu'na göre pek çok köylü toprakları kendi isimlerine kaydetme hakkını elde etti; vergilerini mültezime değil doğrudan devlete ödeyeceklerdi.

Uygulamada teorik olarak toprak sahibi olmak çiftçiler için büyük bir farklılık anlamına gelmiyordu; elde ettikleri artı değeri başkalarına veriyorlardı. Çiftçi olarak sahip oldukları toprak üzerinden vergi vermekle bir vakıf idaresine, mültezime, tımar sahibine veya başka bir toprak sahibine ödeme yapmak arasında fazla bir fark bulunmuyordu. Onlar için önemli olan ne kadar bir ödeme yapmaya zorlandıklarıydı. Köylüler yüzyıllar boyunca söz konusu toprakların sahibi olan kimselere ve özellikle ailelere ödeme yapmanın daha avantajlı olduğu sonucuna varmış olabilir zira mültezimler gibi kısa süreli toprak sahipleri - bu toprakları kaybedebilecekleri için - kısa bir süre içinde en fazla miktarda parayı toplama yolunu seçebiliyordu. Bu akla yatkın bir yorumdur ama ispatlanmış değildir.

Barınma

Anadolu'da evlerin türünü çoğu zaman iklim koşulları belirliyordu. Türklere ait evler Anadolu'daki yağışlara ve hava sıcaklıklarına uygun bir şekilde yapılıyordu. Evler aynı zamanda Anadolu'daki göreceli yoksulluğu ve dünyada en yaygın şekilde kullanılan ev malzemesi olarak ahşabın eksikliğini ve ayrıca halkın bağlı olduğu sosyal ve dini sistemi yansıtıyordu. Diğer bir ifadeyle karmaşık çevre koşullarına uyum sağlamak için yapılıyorlardı ve bu da çok iyi sonuç veriyordu.

Dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi Anadolu'da da evlerin aldığı şekil çevre koşullarına göre belirleniyordu. İklim genel olarak kuru olduğu ve ahşap kolay bulunamadığı için evler genellikle kerpiçten yapılıyordu. (Benzer bir şekilde Amerika'nın güneybatı kesimlerinde de "adobe" olarak anılan kerpiç kullanılır.) Kerpiç ıslak bir çamur ile samanın ahşap kalıplara

Kireçlerinin dökülmüş olması sayesinde bu kerpiç caminin inşa tarzı görülebilmektedir.

dökülmesi suretiyle elde edilir. Çamur bu kalıp içinde kurur ve genellikle bir gün sonra kalıptan çıkarılır. Kalıptan çıkarılan kerpiç bir hafta ya da daha fazla bir süreyle kurumaya bırakılır.

İç ve dış duvarları yapmak için sıva olarak aynı samanlı malzeme kullanılır.

Kerpiç, mümkünse, temel taşının üzerine dizilir. Kerpiç tuğlalar fırınlanmış tuğlalara kıyasla zayıf oldukları için duvarlar daha kalın yapılırdı ve en fazla iki kat yüksekliğe kadar çıkılırdı. Evin tavanını desteklemek için kavak gövdeleri kullanılırdı; kavak kalaslar kerpiç sıva ile sıkı sıkıya tut-

turulurdu. Bunlar örülmüş haldeki kamış hasırla kaplanır, sonra da saman ya da benzeri bir malzeme kullanılarak düz bir zemin oluşturulurdu. Dama yüksek miktarda çamur haldeki kerpiç dökülür ve sonra da suyu sızdırmaması için killi toprak serpilirdi.

Damın üzerine ayakla basılıp ya da silindir bir taş gezdirilip dokusu suya ve ısıya karşı sıkılaştırılırdı. Sadece durumu iyi olanların evlerinin kiremit çatısı olurdu.

Evin pencereleri ve kapıları sert ahşapla çerçevelendirilirdi. Daha sonra yeni evin tüm yüzeyi sıvı kerpiçle kaplanırdı. Her odanın tabanı yine çamur kerpiçle düzleştirilir ve taban şap kullanılarak sertleştirilirdi. İnşaatçılar eve bazen özel bir toprak ile suyu ekler, bunun özel bir rengi olurdu; bu karışım sıvalı kerpiçten daha iyi bir koruma sağlardı. Bu karışım belli aralıklarla tekrar uygulanırdı.

Kerpiç kullanımının en büyük avantajı maliyetinin düşük olmasıydı. Hiçbir şey topraktan daha ucuz değildir. Bin yıl önce ağaçların kesildiği bir bölgede inşaat için kullanılabilecek ağaç çok az bulunuyordu; bina yapımı için kullanılabilecek taş da kolay bulunmadığı gibi, bunların kullanımı da kolay değildi. Kalın kerpiç duvarlar sayesinde sıcak yaz aylarında odalar serin oluyordu. Dolayısıyla kerpiç evler Anadolu ve Ortadoğu'nun geneli için en uygun olan evlerdi. Kerpicin dezavantajı süreklilik arz etmemesiydi. Tabanlar, tavanlar ve duvarların sürekli bir bakıma ihtiyacı vardı. Toprak ve su karışımının yıl içinde birden fazla uygulanması gerekiyordu. Duvara uygulanan kerpiç "sıva" titizlikle yenilenmediği durumda kerpiç yağmurlu mevsimlerde hızlı bir şekilde aşınıyordu. Bunun da ötesinde kerpiç duvarlar darbelere dayanıklı değildi ve deprem gibi olaylarda kolaylıkla kırılabiliyordu; damları çökebiliyordu. Anadolu'nun büyük bölümü deprem kuşakları üzerinde bulunur; 1668 yılında Ankara'da yıkıma yol açan bir deprem kuzey ve kuzey-orta kesimlerde hissedilmişti. İzmir 1688 yılında deprem nedeniyle büyük bir yıkıma uğramıştı; 1756 yılında ise İstanbul büyük bir depremde tahrip olmuştu.

Karadeniz bölgesinde ağaç bulmak daha kolaydı ve bu nedenle daha sık yağan yağışlara karşı ahşap evler yapılabiliyordu. Yağmurlu iklim koşullarında kerpiç malzeme çok daha hızlı bir şekilde yıpranıyordu; düz damlar da evleri yağmur sularına karşı korumuyordu. Dolayısıyla Karadeniz ve yağmurun bol olduğu diğer bölgelerde eğimli çatılar ahşap padavra ve seramik kiremitlerle kaplanıyordu. Kimi durumlarda inşaatçılar taştan evler yapıyordu; taş evler emek yoğun bir nitelik taşıdığı için bunlara sıklıkla rastlanmıyordu. Taşın kullanıldığı yerlerde evler genellikle iki katlı oluyor;

ilk kat taştan ikinci kat ağaçtan yapılıyor; çatı da eğimli oluyordu. Fırınlanmış kiremitlere Anadolu'da pek rastlanmıyordu.

Evlerin biçimleri

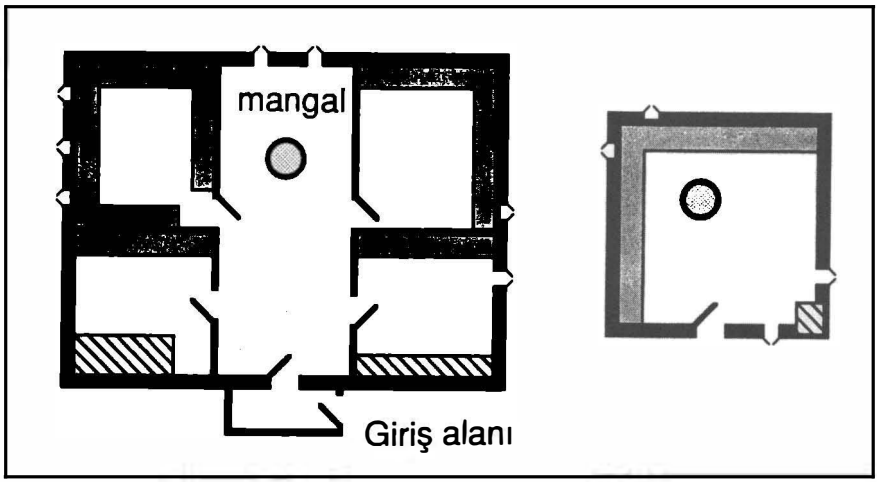
Ailenin mahremiyeti Türkler için önemliydi. En yoksul yerler hariç, en azından iki odası olmayan bir eve rastlamak söz konusu olmuyordu; odalardan "kamuya açık" olanında misafirler ağırlanıyor, diğer odada ise aile üyeleri kalıyordu.

Ailenin kaldığı odaya "harem" deniyordu; bu, "kutsal" ya da "korunmuş" anlamına geliyor. (Batılıların fantezilerini besleyen haremdeki kızların havuzlu bir avluda dans ettikleri ya da efendileri için üzüm soydukları türden fantezilerin, kurdukları diğer pek çok fantezi gibi, gerçekle bir ilgisi yoktu.) Köylünün kerpiçten evinden sultanın sarayına kadar bütün ikametgahlar aynı mahremiyet mantığıyla yapılmıştı.

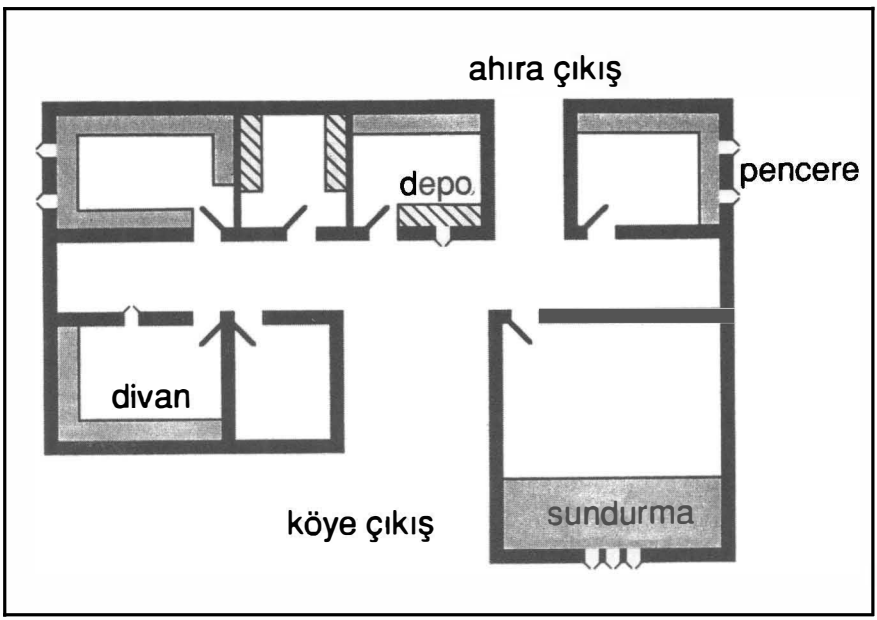
Osmanlı Türk evinin şekli Batı Avrupa ya da Kuzey Amerika'da görülen evlere kıyasla çok farklıydı. Resimde de görülebileceği gibi hol pek çok Türk evinin önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Batıda holler odaları birbirine bağlayan koridorlar olarak işlev görürken Türk evlerinde büyük holler birer yaşam alanı niteliğine sahipti. Bir evde merkezi bir nitelik taşıyan hol genellikle diğer odalardan daha büyüktü. Evin dışarıyla bağlantısını sağlıyor ve dolayısıyla kamuya açık bir alan olarak kullanılabiliyordu; geride kalan odalar da aile tarafından kullanılıyordu. Ailenin misafiri olmadığı zaman bu alanda birlikte olabiliyorlardı. Öte yandan, kimi aileler hol kısmını büyük bir depolama alanı olarak kullanıyordu; yaşamlarını diğer küçük odalarda sürdürüyorlardı.

Hol pek çok evde binanın önü boyunca uzanan bir veranda niteliğindeydi. Bazı evlerde ise hol merkezde konumlanıyordu; odalara iki veya üç taraftan açılıyordu. Kimi evlerde holler evin dışındaydı (büyük köy evi planlarına bakınız); kapılarla bölünmüyor ancak odaları birbirine bağlıyordu. Böyle evlerdeki holler dışarıdaki bir yaşam alanı olarak işlev görüyordu; odaları dış etiklere karşı koruyan aynı çatının altında bulunuyordu.

Daha büyük bir ev kurmak için aile üyelerinden yardım alamayanların da aralarında bulunduğu yoksul köylüler tek odalı evlerde yaşayabiliyorlardı (mütevazı köy evleri planlarına bakınız). Bu tek odalı evler tüm faaliyetlerin yapıldığı alanlar oluyor, buralarda uyunuyor, dinleniliyor ve arkadaş toplantıları yapılıyordu. Tek odalı evlere Anadolu'nun havaların çok soğuk olduğu bölgelerinde sıklıkla rastlanıyordu. Bu tek gözlü haneleri

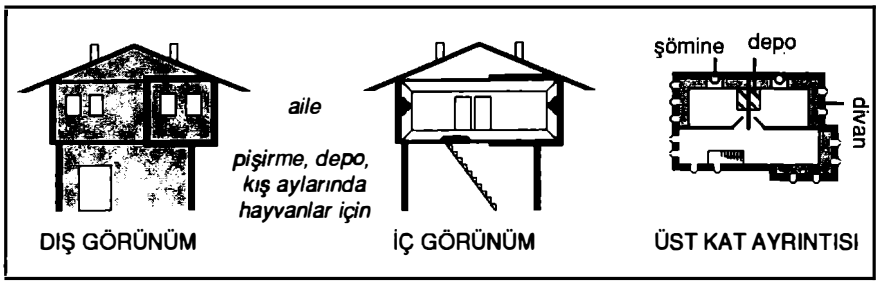

Mütevazı ölçülerdeki köy evlerinin tipik planları

Daha büyük bir köy evinin planı

ısıtmak kolaydı. Mangalda korlaşmış ateşin üzerine yorgan gerilir, mangal çevresinde yer minderlerine oturan hane halkı yorganın kenarını dizleri üzerine çekerek ısınırdı. Tek odalı evler bazı durumlarda tepeliklere ka-

İki katlı bir köy evinin planı

zılarak oluşturuluyor, bu sayede ısınma ve serinleme açısından doğal yalıtımdan yararlanılıyordu. Böyle evler kazılıyor ve daha sonra evin önü kerpiçten veya sıva ile karıştırılmış taştan yapılıyordu. İç duvarlar ve yer kerpiçle sıvanıyordu. Tepelere yapılan tek odalı evlerin belirli dezavantajları bulunuyor; örneğin az ışık alıyorlardı, ne var ki karlı havalar söz konusu olduğunda sağlam ve rahat yerler oluyordu. Bu, özellikle Doğu Anadolu bölgesinde yaşayanlar için geçerliydi zira bu bölgede kar yılın uzunca bir bölümünde normal olan evleri kaplıyordu. Tepelere yapılan evler açısından karın ağırlığı nedeniyle duvarların ve tavanın çökme tehlikesi bulunmuyordu.

İki katlı evlere yüksek ve yağmurun bol olduğu bölgelerde yaygın olarak rastlanıyordu (iki katlı bir evin planına bakınız). Bu evlerin ikinci katı normal Türk evlerindeki şekle benziyordu ancak alt katın kendine ait özellikleri vardı. Zemin kat yıl boyunca depo olarak kullanılıyordu. Kış aylarında hayvanlar buralarda tutuluyordu; hayvanların hayatta kalması için bu gerekliydi zira açık ya da ısıtılmamış ahırlarda bu hayvanlar donup ölebilirdi; ayrıca süt almak da zorlaşırdı.

Hayvanlar içerdeyken kötü hava koşullarından korundukları gibi vücut ısıları nedeniyle evde yaşayanların da ısınmasına katkı yapıyorlardı.

İki katlı evlerde insanlar üst katta yaşardı; bu evlerin eğimli çatıları vardı, bu haliyle kara karşı düz damlı evlere nazaran daha iyi bir koruma sağlardı. Üst kata merdiven kullanılarak çıkılırdı. Üst kat yabancıların görüş alanının dışında olduğu için daha büyük pencerelere sahip olabilirdi. Bu kısım daha çok ışık aldığı için daha aydınlık olurdu.

İki katlı evlerin zorluğu esnekliklerinin olmamasıydı. Tek katlı kerpiç bir ev kolaylıkla genişletilebilir; yeni odalar eklenebilir ve böylece yeni aile üyelerine barınma imkanı sunabilirdi. Birbiri yanında yeni evler yapılabilir ve yüksek duvarlarla birleştirilerek aile için bir yerleşim alanına

dönüştürülebilirdi. İki katlı evleri genişletmek bu kadar kolay olmuyordu. Ahşaba daha çok ihtiyaç duyuyorlardı; dolayısıyla bu tür evlere ormanlık bölgelerde rastlanıyordu.

Mobilya ve Diğer Eşyalar

Bugünkü evleri sandalyesiz ya da yataksız düşünemeyiz. Katlarda yürüyüp mobilyaları kullanarak otururuz ya da yatarız. Kıyafetler gardıroplarda ve çekmeceli ünitelerde tutulur. Zenginlerin evleri hariç olmak üzere Osmanlı evlerinde bu eşyalara rastlanmazdı zira ahşap o kadar yaygın değildi. Ahşap kolay elde edilemiyordu ve değerli bir malzemeydi bu nedenle yalnızca evin inşası sırasında kullanılabiliyordu. Bir köylü ahşabı yalnızca çatıyı ayakta tutmak ya da evin kapılarından geçebilmek için kullanabiliyordu. Pek çok köyde masa yoktu, sandalye ise neredeyse yok gibiydi.

Bugünkü ahşap mobilyaların yerini yapının kendisi alıyordu. Oturaklar, yataklar ve depo alanları evin duvarlarına yapılıyor, duvar yapımında kullanılan malzemenin aynısı kullanılıyordu; bazen de odanın tabanı kullanılıyordu. Ev sahiplerinin hali vakti yerindeyse yerler için kilim alınıyor ya da kilimler hane halkı tarafından yapılıyordu. Her evde bulunan unsurların başında divan geliyordu; duvardan 60 santimetre kadar çıkan, 75 santimetre yüksekliğindeki formlardı bunlar ve üzerlerinde yastık ya da kilimler vardı.

Oturmaya yarıyordu ve yeterince genişse üzerinde uyunabiliyordu. Evde yaşayanlar yerde ve kerpiç platformların üzerinde uyuyordu. Gün içinde yatak kıvrılıp bir kenara konuluyor, geceleyin tekrar seriliyordu. Yorganlar ve ince şilteler uykuya yatanın altının ve üstünün sıcak olmasını sağlıyordu. Her ikisinin içi de yünle dolu oluyordu, yoksullar ise içlerini samanla dolduruyordu.

Çağdaş bir Batılı ile karşılaştırıldığında yere daha yakın yaşanıyordu. Ahşabın kıtlığına ya da pahalılığına ek olarak bazı kültürel faktörlerin de bunda rol oynadığı düşünülebilir. İmparatorluğun sonları gelinceye kadar geçen dönemde sultanlar ve vezirler de divanlarda oturuyordu; hatta yerde veya taban üzerinde yükselen platformlarda yatıyorlardı; İmparatorluğun son döneminde ise artık Batı taklit edilmeye başlanmış Fransız tarzı eşyalar kullanılır olmuştu. Yerde veya taban üzerinde yükselen platformların üzerinde yatılması ile Türklerin Orta Asya kökleri arasında kültürel bir bağ bulunabilir; o dönemlerde çadırlarda Fransız şehir tarzı mobilyalar kullanılmıyordu; belki de bu konuda tuhaf olanlar Avrupalılardı zira ihtiyaç

olmadığı halde oturmak için sandalye geliştiriyorlardı.

Köy evlerinde depo alanları duvarların içine yapılıyordu. Ev inşa edilirken bunun için irili ufaklı alanlar bırakılıyor veya kerpiç duvarlar bu amaçla oyuluyordu. Ahşap kullanılıyor ise depo alanlarının kapıları için kullanılıyordu. Karadeniz gibi ağacın daha bol olduğu bölgelerde ahşap dolaplara daha sık rastlanıyordu. Ancak Anadolu'nun geniş bir kesimi böyle bir imkana sahip değildi. Kıyafetler kazıklara asılıyor veya depo alanlarında saklanıyordu.

Köylüler ısınmak için duvarlara yapılan şömineleri veya kor kömürü içeren mangalları kullanıyordu (ev planlarına bakınız). Köylüler topraksı ev zeminine kilim ya da yün halı seriyordu. Genel hatlarıyla köylüler için tek ısınma kaynağı içeride ve dışarıda giydikleri kıyafetlerdi. Panjur işlevi gören parçaların yanı sıra kumaş parçaları ya da yüzülmüş hayvan derileri kapılara asılarak soğuğun dışarıda kalması sağlanıyordu. Cam bilinen bir ürün değildi. Ahşap ve camın olmadığı bir yerde diğer barınma sistemlerinin düşünülmesi bile imkan dahilinde değildi.

Hayvanlar

İnsanlar için barınmanın önemi ne ise hayvanlar için de öyleydi zira insanların hayatta kalabilmesi için hayvanlar büyük bir önem taşıyordu. Anadolu'nun genelindeki soğuk hava hayvanların da korunması gereğini beraberinde getiriyordu ve bu da genellikle hayvanların kış aylarında barınması için iki katlı bir evin alt katının onlara ayrılması anlamına geliyordu. Daha yaygın olan uygulamaya göre hayvanlar için kerpiçten ayrı barınaklar inşa ediliyordu. Hayvanlar için evlere ahır olarak kullanılmak üzere ekler yapılabiliyordu; evle ağıl arasında bir duvar oluyor, girişleri ayrı kapılardan yapılıyordu. Ahır çoğu zaman evin bahçesinde oluyordu ve çoğunlukla bahçeyi çevreleyen duvarla bitişik oluyordu. Doğu Anadolu gibi çok soğuk ve dağlık olan bölgelerde bir tepenin eteği oyularak (tıpkı ev yapar gibi) ahır haline getirilebiliyordu. Ailenin çok yoksul olduğu bir durumda, ev ahalisiyle hayvanların bir arada yaşadığı durumlara da rastlanıyordu.

Hayvanların yaydığı ısı ve hayvanlarla insanların birbirlerine muhtaç olduğu bilgisi, kokuyu bir ihtimal daha çekilir bir hale getiriyordu.

Daha ılıman havalarda hayvanlar çamur, kiremit, ahşap veya taştan yapılan ağıllarda veya ahırlarda tutuluyordu. Koyun genellikle otlamaya çıkarılıyor ve aile üyeleri de onlara eşlik ediyordu; kimi durumlarda ise

hayvanlara çoban köpeklerinin eşliğinde çoban bakıyordu; Türk çoban köpekleri İngiltere'deki türlerinden farklı olarak sürülere yön vermek için değil korumak için varlık gösteriyordu. Keçiler çoğu zaman evin etrafında özgürce otlarken görülüyor ve bulabildikleri ne varsa yiyorlardı. Ağıllarda eşek gibi yük hayvanları barındırılıyordu.

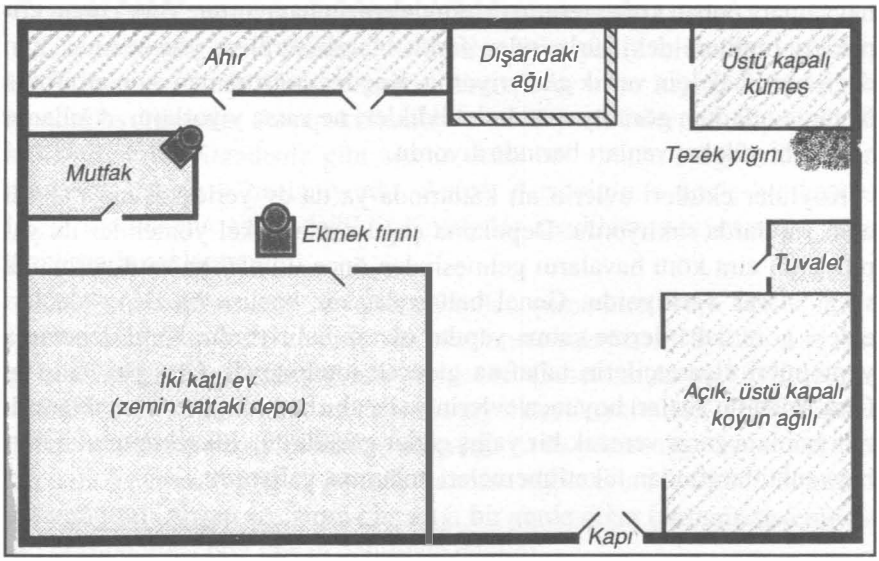
Köylüler ekinleri evlerin alt katlarında ya da ev yerleşkesinin parçası olan yapılarda saklıyordu. Depolama çoğu zaman ilkel yöntemler ile yapılıyordu zira kötü havaların gelmesinden önce ürünler ya satılıyor ya da vergi olarak veriliyordu. Genel hatlarıyla, söz konusu bu depo alanları evlere göre daha derme çatma yapılar olarak beliriyordu. Kimi depolama yöntemleri ziyaretçilerin tuhafına gidecek nitelikteydi. Örneğin, kuru ot Orta Anadolu yazları boyunca evlerin ya da ahırların damlarında saklanırdı zira bunlara zarar verecek bir yağış ender görülürdü; yüksekte tutulmaları hayvanlar tarafından tüketilmemeleri anlamına geliyordu.

Aile Yerleşkesi

Köylerdeki evlerin birçoğu ya da çoğunluğu müstakil evler olarak köyün ortasından geçen yolla bağlantılıyken bazı evler daha karmaşık bir yapıda beliriyordu. Bu durum varlıklı ya da çok çocuklu aileler söz olduğunda söz konusu oluyordu. Yerleşkeler bir ya da daha fazla konuttan oluşabiliyordu; kimi durumlarda bir çiftçinin oğulları aileleri ile aynı çatı altında yaşarken, anne ve baba farklı bir çatı altında yaşayabiliyordu. Farklı çatılar altında yaşamak söz konusu olduğunda bile söz konusu konutları birbirinden ayrı gibi düşünmemek gerekiyor çünkü aile üyeleri bütün bu konutlarda uyuyup yaşıyor ve birlikte yemek yiyorlardı.

Yan sayfada görülen şekil Osmanlı Orta Anadolusu'nda görülen türden bir aile yerleşkesini temsil ediyor. Böyle bir evde oturanlar genel olarak hali vakti yerinde olanlar veya küçük toprak sahipleriydi. Yangın çıkacağı endişesiyle yemekler evin dışında pişirilirdi ancak bu uygulama yaygın olmakla birlikte tüm evler için geçerli değildi. Ahır alanları değişik planlara göre kuruluyordu: Bazen koyunların olduğu alanlara geniş bir şekilde açılıyor bazen de atların veya eşeklerin bulunduğu kapalı ahırlara açılıyorlardı. Tavuk kümesleri keza meyve ağaçları da yerleşke içinde yer alabiliyordu. Tuvaletler ve yakmak üzere saklanan hayvan dışkıları (tezek) anlaşılır sebeplerle evden olabildiğinde uzak yerlerde bulunurdu. Yerleşkenin dış duvarları esas olarak kerpiçten veya taştan örülürdü.

Yerleşkeler köy genelinde esas olarak diğer tür evlerden uzakta bir yerde

Bir aile evi

bulunmazdı. Komşu olan iki yerleşke bir duvarı paylaşır durumda olabilirdi. Yerleşkenin yanında olan evler, yerleşke değil ama açık bahçesi olan evler de olabilirdi. Tipik bir Orta Anadolu köyünde aile yerleşkeleri müstakil binalar ile karışmış olarak bulunurdu; bu anlamda büyük yerleşkeler ile evler yan yana olurdu.

İnşa Sistemi

Osmanlı Türk evlerinin en ilginç yanı çevresel kısıtlamalara gösterdiği uyumdu. Anadolu'nun geniş bir kesiminde diğer kültürlerin ev yapımı için zorunlu gördüğü ahşap bulunmuyordu. Fırınlarda ateş yakılmasını sağlayacak odun ve kömürün azlığı da fırınlanmış kiremit kullanılmasının önünde bir engeldi. Böyle olmakla birlikte gerekli barınma koşullarını sağlayan evler yapılabildi. En ucuz ve en temel maddeleri kullanarak ihtiyaçlarını karşılama yoluna giden köylülerin ellerinde gelenekleri ile zekalarından başka fazla bir şey bulunmuyordu.

Ev yapımında kullanılan malzemeler Türklere tuhaf gelmiyordu. Bölgenin tüm kültürleri tarih öncesi dönemlerden itibaren aynı yöntemlere başvuruyorlardı. Diğer pek çok durumda söz konusu olduğu gibi Türkler ihtiyaçlarını karşılamak için ortak bir mimari mirası oluşturdular. Ailenin

mahremiyeti ve fiziki koşullara uyum sağlamak bu ihtiyaçların başında geliyordu. Başvurulan yöntemler pahalı olmamakla birlikte gerçekleştirilmesi kolay değildi. Ev yapımında yüzyıllardır başvurulan gelenekler işbirliğini ve öngörüyü gerektiriyordu. Bir evi yapmak için aile üyeleri ile arkadaşların bir araya gelmesi gerekiyordu. Bazı köylüler evin farklı bölümlerinin inşası konusunda uzmandı. Özellikle kerpiç bir evin damı bir uzmanın dokunuşunu gerekli kılıyordu. Baştan planlama yapmak zorunluydu. Gelecekte yapacakları evlerin damlarının olması gerektiği bilgisine sahip olan aileler, kuşaklar öncesinden, damları ayakta tutacak kazıkları elde etmek için kavak ağacı yetiştiriyordu. Kadınlar gelecekteki evlerinde kullanılmak üzere, dokuma yapmaya genç yaşlarından itibaren başlıyordu.

Bu işlemler, kuşaklar boyunca, her zaman yapıldığı gibi yapılıyordu.

Kasabalar ve Şehirler

Köyler dış dünyaya pazar konumundaki kasabalar üzerinden bağlanıyordu. Kasabalar ticaret olduğu kadar hükümet merkezleri olarak da işlev görüyordu. Genellikle ilçe yönetiminin merkezi olarak konumlanıyor; İslami kuralları uygulamak için Osmanlı Devleti'nin kadıları ile mali yetkilileri ve belli bir sayıda Yeniçeri veya daha erken dönemde diğer askerler, sonraki dönemlerde ise jandarma burada bulunuyordu. Bir köylü elde ettiği artı değeri kasabaya satmak için götürüyor ve tarım malzemeleri ile çiftlik hayvanları ve diğer ihtiyaçlarını alabiliyordu. Hali vakti yerindeyse, kıyafetler ve mücevher gibi lüks maddeler de bulunabiliyordu. Kasaba aynı zamanda seyyar pazarların da uğrak yeriydi; bu pazarlar dışarıdan ürün getiriyorlardı. Köyler genellikle kasabalara bir günlük yürüme mesafesinde bulunuyordu. Pek çok köylü kasabaya yürüyebiliyor ve alışverişini tamamladıktan sonra gece karanlığında evine geri dönebiliyordu.

İlçe merkezlerinin ortak bazı özellikleri oluyordu: Topluca ibadet edilebilecek büyük bir cami, kamuya açık bir hamam, hükümet bina ya da binaları ve bir pazar yeri; bazı özellikler de bölgesine göre değişiyordu. Örneğin, zeytin presleme aletleri zeytin ağaçlarının olmadığı kuzeydoğu yüksekliklerinde bulunmuyordu, keza kiliseler de öyle; kiliseler nüfusun dini olarak çeşitli olduğu bölgelerde bulunuyordu. Pazar yeri konumundaki bir ilçeye örnek olarak aşağıda Konya'nın ilçesi olan Beyşehir'de bulunan binalar sıralanıyor; 1892 yılı için geçerli olan bu liste Konya şehri için hazırlanan yıllık salnamede yer alıyor:

595 ev, 149 küçük dükkan, 27 büyük dükkan, 5 depo, 9 kahvehane, 8 fırın, 2 değirmen, 1 mezbaha, 1 hamam.

5 Cami, 12 küçük cami, 4 dini temel eğitim okulu, 1 derviş dergahı, 5 önemli türbe

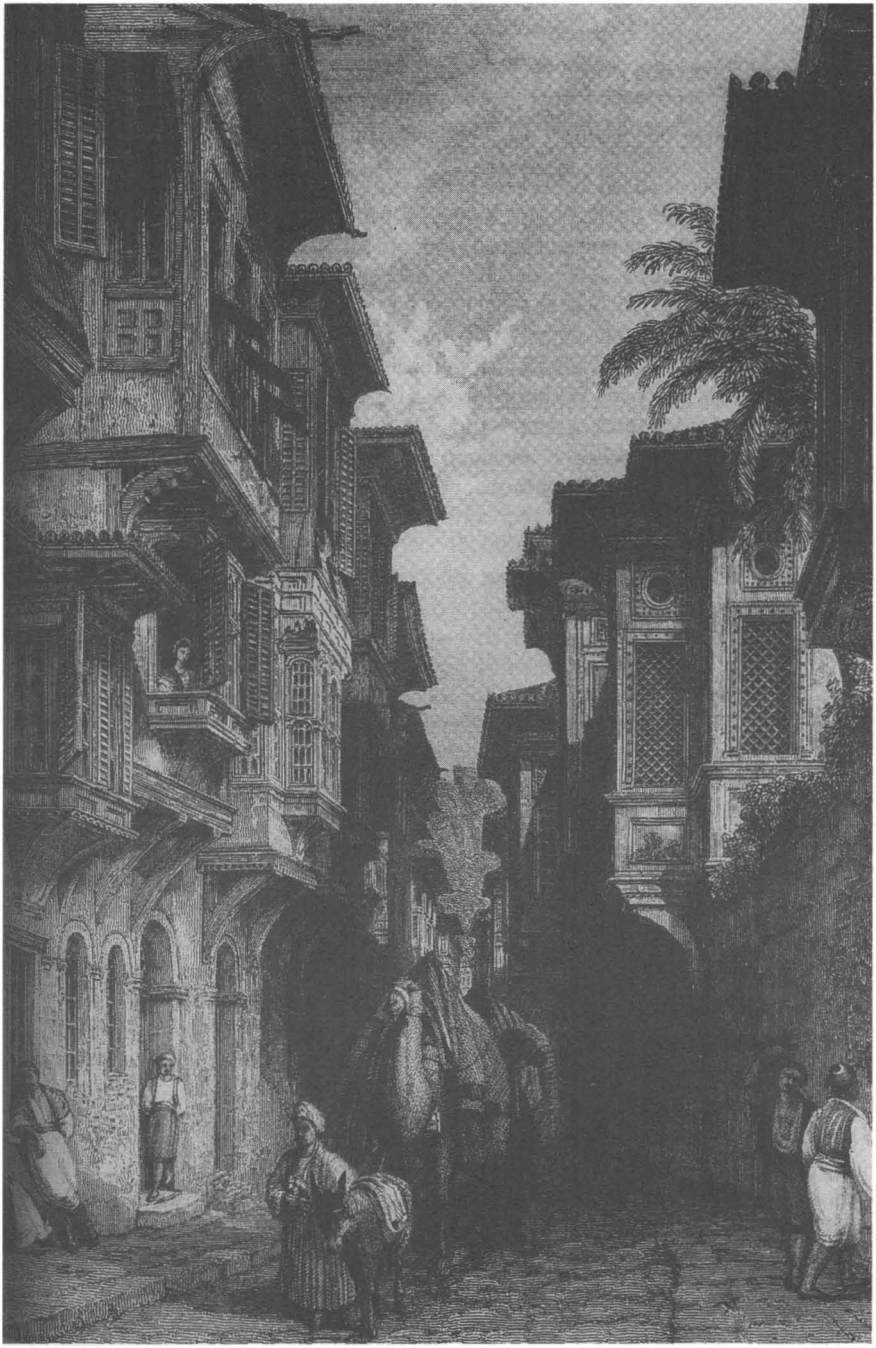
1 hükümet binası, 1 mahkeme salonu, 1 kışla, 2 askeri depo, 4 çeşme (kasabanın su ihtiyacını karşılamak için)

Beyşehir büyükçe sayılabilecek pazar konumundaki tipik bir yerleşim birimiydi. Yukarıda listesi bulunan yerlerin büyük çaplı olduğunu düşünmek isabetli olmaz. Büyükçe sayılabilecek camiler bile şehirdekilere nazaran daha küçüktüler. Hükümet binasında az sayıda bürokrat olurdu; kışlalarda da az sayıda asker. Doğuya doğru gidildikçe daha yoksul olan bölgelerde dükkanların sayısı azalıyordu ama hükümet binaları, mahkeme salonları, camiler, mezbahalar, hamamlar, fırınlar, kahvehaneler ve okullar bulunuyordu.

Bu tür yerleşim birimlerinin fiziki yapısı da bölgeden bölgeye değişiyordu. Daha varlıklı olan batı ve kuzey bölgelerinde bazı hükümet binaları taştan yapılmıştı; pek çok ev ve dükkanda ise ahşap kullanımı dikkat çekiyordu. Kerpiçten binalara ise tüm bölgelerde rastlanıyordu. Kasaba evleri köy evlerinden çok az farklıydı ama genel olarak daha büyük ve ihtişamlıydı. İki katlı yapılara daha sık rastlanıyordu.

Pazar konumundaki kasabalardaki yollar kaplı değildi. kıvrımlıydı ve bir Batılının nazarında dardı. Kamyonların ve otomobillerin olmadığı bir ortamda geniş yollara ihtiyaç yoktu. Develer ile eşeklerin böyle yollara ihtiyacı yoktu. Yerleşimin olduğu alanlardaki yollar evlerin dağılımına göre gelişi güzel şekil alıyor, bir plan uyarınca yapılmıyordu. Öte yandan bir ya da iki ana yol daha düz ve geniş oluyordu. Yerleşimin olduğu bölgelerdeki kıvrımlı yollar ana yola bağlanıyordu.

Pazar konumundaki kasabalar, köyden kasabaya, kasabadan şehre ve nihayetinde başkent olarak İstanbul'a uzanan bir siyasi otorite zincirinin parçasıydı. Uygulamada sultandan kaynaklanan iktidar, pazar konumundaki kasabada son buluyordu. Kasabada hükümetin gücünü askerler, idareciler ve kadılar temsil ediyordu ancak köylüler hükümet hizmetlerinden yararlanmak için kasabaya gitmek zorundaydılar.

İzmir'de bir cadde. (Thomas Allom, Constantinople and the Scenery of the Seven Churches af Asia Minor, Londra, 1838)

Vilayetler

Osmanlı İmparatorluğu'nda eski çağlardan kalma şehirler bulunuyordu: Şam, Halep, Kahire, Kudüs, Bağdat, Atina, Selanik, İzmir ve elbette İstanbul. Kendisinden önce gelen Ortadoğu ve Balkan imparatorlukları gibi Osmanlı İmparatorluğu da şehirli bir yapıdaydı. Modern Avrupa şehirlerinin, önce ticaret ve sonra da sanayileşmenin etkisiyle değişmesinden önceki dönemde Osmanlı şehirleri, Batı Avrupa şehirlerine kıyasla daha büyük ve ihtişamlıydı.

Anadolu şehirleri çoğu durumda uzun ve şanlı bir tarihe sahipti. Konya, Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nun başkenti, Bursa da Osmanlı'nın ilk gerçek başkentiydi. Trabzon, Kayseri, İznik ve İzmir antik Yunan ya da Roma şehirleriydi. Antakya'nın sokakları, eski bir Roma askeri kampı olarak hâlâ ızgara dokusuyla örülmüş bir haldeydi. Şehirlerin kültür mirası hâlâ gözler önündeydi. Örneğin, Konya, Selçuklu camileri ve türbelerle doluydu; bu türbelerden biri Mevleviliğin kurucusu sayılan *Mevlana Celaleddin Rumî*'ye aitti.

Osmanlı şehirleri ve vilayet başkentleri (1899)

Anadolu ve Batı Trakya	**Diğerleri**
Erzurum	Kosova
İzmit	Selanik
Adana	Yanya
Ankara	İşkodra
İzmir	Manastır
Bitlis	Çatalca
Halep	Cezayir-i Bahr-i Sefid
Bursa	Bağdat
Diyarbakır	Basra
Sivas	Hicaz (Mekke)
İstanbul	Şam
Trabzon	Beyrut
Kastamonu	Musul
Biga	Yemen
Konya	Bingazi

Harput	Trablusgarp
Van	Kudüs
Edirne	Cebel-i Lübnan
	Zor

Bu tür yapılar, hacılar ile yolcuların sıklıkla bu şehirlere gelmelerine neden oluyordu.

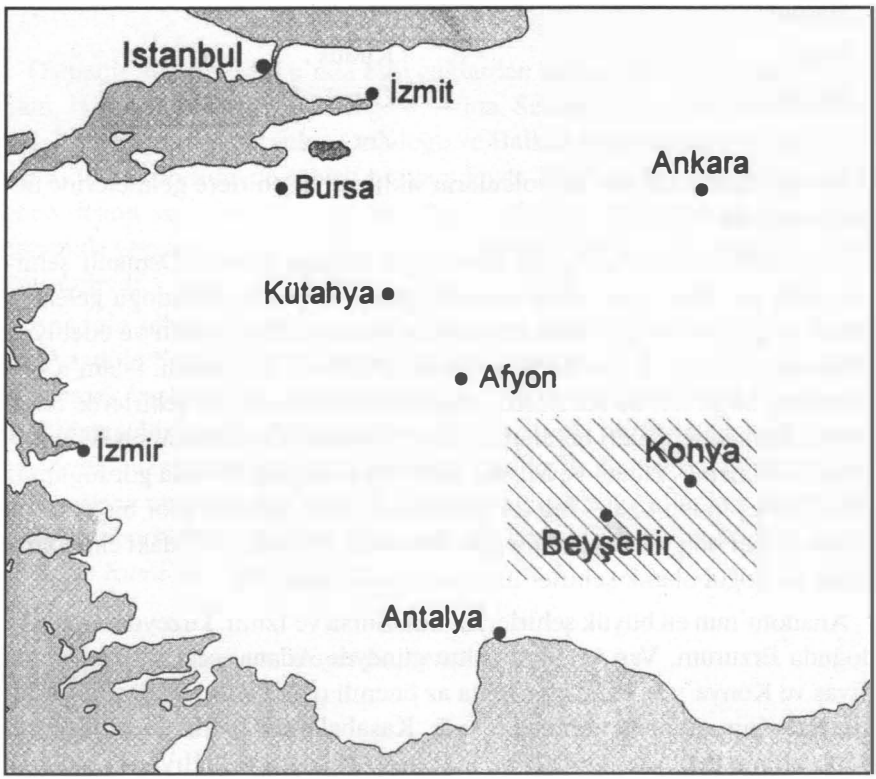
Osmanlıların çoğu çiftçiydi ama kırsal kesime kıyasla Osmanlı şehirleri daha üst düzey bir sosyal statüyü temsil ediyordu. Ortadoğu geleneği İslam'ın gelişinden çok önce hükümetin yanı sıra dini, sanatı ve edebiyatı şehirlere taşımıştı. İslam da esas olarak şehirlerde doğmuştu. İslam'a yön veren din bilginleri de buralarda çalışmıştı; medreseler de şehirlerde bulunuyor, ulemanın üyeleri buralarda yetiştiriliyordu. Örneklerini piskoposları yetiştiren önemli Yunan ve Mısırlı Hıristiyan manastırlarında gördüğümüz gibi "yerleşimden uzak" bir şekilde dini yapılar kurmak gibi bir gelenek yoktu. Diğer bölgelerde olduğu gibi Ortadoğu ve Balkanlar'daki ekonomik hayat da doğal olarak şehirler üzerinden şekil alıyordu.

Anadolu'nun en büyük şehirleri batıda Bursa ve İzmir, kuzeyde Trabzon, doğuda Erzurum, Van ve Diyarbakır, güneyde Adana, ortada ise Ankara, Sivas ve Konya'ydı. Bunlar ve daha az önemli olan diğer şehirler, Osmanlı vilayetlerinin merkezi konumundaydı. Kasabalardaki yetkililer vilayetlerdeki valilere bağlıydı. Valiler ise doğrudan İstanbul'a bağlıydı.

İlk Osmanlı vilayetlerini askeri merkezler olarak nitelemek gerekir. Beyler, yeni imparatorluğun bölgelerini yönetmek için sultandan emir alırdı. Beyler otoritelerini sancak sistemi üzerinden icra ederdi.

Bu çerçevede bu kimselere sancakbeyi denir, yönettikleri bölgeye de sancak adı verilirdi. Beylerbeyi, Anadolu ve Balkanlar'da sancak beylerinin üzerinde konumlanacak şekilde atanırdı. Osmanlı Klasik Dönemi'ndeki büyük Türk nüfusuna sahip olan eyaletlerin Edirne, Kütahya, Ankara, Amasya, Konya, Sivas, Trabzon, Erzurum ve Kars gibi başkentleri olurdu. Bu şehirler diğer bazı şehirlerle birlikte Osmanlı tarihinin Anadolu ve doğu Trakya'daki en önemli merkezleri olarak konumlandı. 19. yüzyıldaki vilayetler aynı merkezlerden idare edildi. Vilayet yapısı keza vilayet sınırları da yüzyıllar içinde değişime uğradı ancak bölge başkentleri konumundaki şehirlerin bu niteliği değişmedi (1899 yılı itibarıyla Osmanlı vilayetleri listesine bakınız).

Şehirlerdeki siyasi yaşam İstanbul'daki siyasi yaşamı yansıtıyordu. Her bir sancakbeyi kendi sancağının küçük bir sultanı konumundaydı. Barış

Beyşehir ve Konya

zamanlarında en üst düzeydeki kamu görevlisi olarak bürokrasiden ve vergilerden sorumluydu. İstanbul ile olan uzak mesafe ve haberleşme zorluğu nedeniyle çok az karar, merkezi yönetimle paylaşılarak alınıyordu. Düzenlemeler merkezden geliyordu ancak bunları uygulama yetkisi çoğunlukla yerel yöneticilere kalıyordu; kötü bir idare sergilerse yerine başkası atanıyordu ancak görevdeyken gerçek otoriteyi elinde bulunduruyordu. Savaş zamanlarında sancak beyi başkomutan niteliğini taşıyordu. Sancak çapındaki askeri yapılanmanın eşgüdümünü üstleniyor ve çoğu zaman savaş alanlarında bu birliklere öncülük ediyordu.

Sancak beylerinin yetkileri 19. yüzyıldaki merkezileştirme reformları kapsamında azalırken büyük şehirler bölgesel güç merkezleri olarak konumlarını korudu. Başkent konumundaki bu şehirler iktidar ve otoritenin gözle görülür işaretlerini barındırıyorlardı.

Bunlara sancakbeyinin sarayı ve vilayet bürokratları için yaptırılan bina-

lar dahildi. Vilayet polis gücünün merkezinin yanı sıra bir jandarma garnizonu ve diğer bazı vilayetlerde düzenli ordu birliklerinin garnizonları bulunuyordu. Şehirler genellikle hükümet binalarının bulunduğu merkezi bir surlu yapının etrafında gelişti.

Osmanlı Şehirlerinin Biçimi

Pazar niteliğindeki kasabaların fiziki şekline ilişkin olarak verilen tarifin büyük bölümü, Anadolu şehirleri için de geçerliydi ama bu daha büyük bir ölçekte gerçekleşiyordu. Örneğin, 19. yüzyıldaki Beyşehir ile eyalet başkenti konumundaki Konya karşılaştırıldığında Konya'daki hanelerin sayısının 15 kat, dükkanlarının da 13 kat daha fazla olduğu; çok daha fazla kahvehane ile fırın ve kamuya açık hamam olduğu görülüyor. Binalar da ortalama olarak daha büyüktü ama buna karşılık şehirlerdeki ve kasabalardaki söz konusu binaların işlevleri kaba hatlarıyla aynıydı. Esas farklılık depo, ulaşım, haberleşme ve hükümetin varlığı açısından ortaya çıkıyordu. Şehir, doğal olarak, kasabaya giden ya da kasabadan gelen mallar ile şehirden diğer bölgelere giden malların merkezi konumundaydı. Konya şehrinde 1892 yılında bir telgraf ofisi bulunuyordu, Beyşehir'de ise bu yoktu. Şehir aynı zamanda daha kozmopolit bir yapıya sahipti. Beyşehir'de sadece İslami binalar bulunuyordu, Konya'da ise bir Rum Ortodoks ve bir Ermeni kilisesi ile bir Rum ve Ermeni okulu bulunuyordu. Konya'da beş kütüphane bulunuyordu, Beyşehir'de ise hiç yoktu.

Köylerdeki duruma kıyasla şehirlerdeki konutlar buralarda yaşayanların ekonomik konumunu çok daha açık şekilde ortaya koyuyordu. Hali vakti yerinde olanların iki katlı bir eve sahip olmaları ihtimali daha yüksekti; bu evlerde hem misafirlerin ağırlanacağı hem de aile üyelerinin yaşayacağı odalar bulunuyordu. Şehirlerin merkezine yakın yerlerde yaşayan yoksullar çoğu zaman tek odalı "apartman dairelerinde" barınıyordu. Yoksullar için diğer alternatif ise şehir mahallelerinin dışındaki "varoşlarda" yaşamaktı. Buralarda köylerdeki evlere benzer yapılarda yaşayabiliyorlardı. Ancak bunun bir bedeli olarak, şehirdeki işlere gitmek için yaya olarak uzun yollar kat edilmesi gerekiyordu. Daha büyük şehirlerde işe gidip gelmek imkansızlaşıyordu. Bunun bir sonucu olarak şehirler bütün gelir gruplarından olanların barındığı konutlar içeriyordu; bunlara zenginler ve çalışan yoksul kesim de dahildi.

Geleneksel Osmanlı şehirlerindeki ilçelerde çoğunlukla ortak çıkarları ve geçmişleri olan insanlar yaşıyordu. Bazen bir mahallede yaşayanların

çoğunluğunu belli bir derviş dergahına gidenler oluşturuyordu; söz konusu dergah o mahallenin ana yapısı niteliğinde oluyordu. Diğer mahallelerde kalanlar ise bölgedeki köylerden gelen insanlardan oluşuyordu. Eskiden köylerde yaşayıp şimdi şehirli olanlar, şehre göç etmek isteyenlere iş ve ev buluyordu; bu kimseler birbirlerine eşlik etmek ve işbirliği yapmak için doğal olarak bir arada yaşıyordu. Kuşaklar boyunca genişleyen büyük aileler de doğal olarak şehrin aynı mahallerinde yaşıyordu. Loncaların üyeleri ile aileleri ya da aynı işi yapan diğerleri de satış yaptıkları pazarlara yakın bölgelerde yaşıyorlardı. Komşular arasındaki sıkı bağlar, mahallelerin aile, bölge ve iş bağlantıları temelinde organize olması anlamına geliyordu ve bunun bir sonucu olarak uyum içindeydiler.

Bu sayede bir aidiyet duygusu ortaya çıkıyordu, aksi halde büyük şehirlerde böyle bir şey olamıyordu.

Ticaret

Şehirlerdeki dükkanlar üç kategoriden birine uyuyordu. Birinci kategori, mahallede yaşayanların ihtiyacını karşılayan bakkal türü dükkanlardı; bunlar tek başlarına faaliyet gösteriyorlardı. Dericiler veya mezbahalar gibi koku ya da gürültü yayan işyerleri de çoğunlukla ayrı yerlerde bulunuyorlardı. İkinci tür işyerleri de yan yana bir cadde veya caddeler boyunca yayılıyor ve bunlara çarşı deniyordu. Zanaatkarların çalışma yerleri ile aynı türden malları satan dükkanlar (ya da bu grupların ikisi birden) geceleri büyük kapısı kapatılan hanlarda konumlanıyordu. Kapalı çarşı ya da bedesten olarak nitelenen üçüncü grup da pek çok dükkanı bir araya getiriyor; bunların bazıları aynı tür malları, bazıları ise farklı ürünleri satıyorlardı. Bedesteni genellikle ya bir vakıf ya da sultan veya yerel bir lider inşa ediyordu. Anadolu'daki bedestenlerin büyükçe bir bölümü Osmanlılardan önce inşa edilmişti. Çoğu durumda bir vakıfın sahibi olduğu bu bedestenler hayır işlerine konu oluyorlardı ve alınan kiralarla ayakta kalıyorlardı. Büyük olan kimi şehirlerde tüm bu ticari alan kategorilerine rastlanıyordu. Şehrin ticari kalbi, normal koşullarda, şehrin merkezindeki hükümet binalarına yakın yerlerde konumlanıyordu.

Bedestenler irili ufaklı tüm şehirlerde rastlanılan yerlerdi. Büyük şehirlerdeki bedestenler sokaklar boyunca yerleşmiş amelelerden ve tüccarlardan oluşur; üstü kapalı küçük bir şehir görünümünde olurdu. Bazı bedestenler tek bir iş grubuna ait olurdu ama çoğunlukla birden fazla iş grubunu barındırır ve çeşitli ürünler satılırdı; her bir meslek grubu birbirine yakın

olarak konumlanırdı. Yazların çok sıcak olduğu kışların ise zaman zaman soğuk ve karlı olduğu Ortadoğu'da kapalı bir çarşının avantajları barizdir. Öte yandan kapalı çarşıların ana kuruluş nedeni güvenlikti. Geceleri kapatılıyorlar ve Osmanlı'nın ilk dönemlerinde, bir bekçi ile Yeniçeriler tarafından, İmparatorluğun ilerleyen dönemlerinde ise polis tarafından korunuyorlardı. Tüccarlar mallarını dükkanlarında ya da depolarda ve hanlarda saklayabiliyordu; bu mekanlar büyük oluyor ve uzun ya da kısa sürelerle kiralanabiliyorlardı. Özellikle pamuk veya gıda gibi hacimli mallar depolarda tutuluyordu. Hanlar çeşitli büyüklüklerde oluyorlardı. Şekil ve işlev olarak da çeşitlilik arz ediyorlardı ama ortalarında büyük bir avlu olan kare biçimindeki yapılardı ve genellikle iki ya da üç katlı oluyorlardı. Zanaatkarlar ve tüccarlar, dükkanlarını mallarını üretebilecekleri küçük "fabrikalar" olarak kullanıyor, mallarını buralarda depoluyorlardı.

Kapalı ve açık çarşılar bugün de Ortadoğu şehirlerinde yaygın olarak bulunan yerlerdir. Geçmişte olduğu gibi bugün de buralarda kıyafet ve benzeri malların yanı sıra altın, gümüş ve diğer mücevherat ile baharat, halı ve bakır gibi mallar satılır. Osmanlı döneminde rastlanan köle pazarları artık geçmişte kalmıştır. Zanaatkarlar, satacakları malları çarşı yerlerinde veya başka yerlerde üretiyor olabilir.

Büyük bedestenler günlük hayatın tüm ihtiyaçlarını karşılayan yerlerdi; dükkanlarda satılan malların yanı sıra camileri, lokantaları ve misafirhaneleri de içerirlerdi.

Osmanlı'daki mal üretiminin büyükçe bir bölümü hammaddelerin varlığına, ulaşıma ve yerel ihtiyaçlara göre yapılıyordu. Bu çerçevede Orta Anadolu'daki büyük sürülerin varlığının bir sonucu olarak yünlü ürünlerin dokuması da yine Orta Anadolu'da yapılıyordu. Anadolu'nun güneyindeki ve batısındaki pamuk üretimi de pamuklu dokumaların bu bölgelerde yapılması sonucunu beraberinde getiriyordu. Metal işçiliği de Kuzey Anadolu'daki madenlerin yakınlarındaki yerleşim birimlerinde yapılıyordu. Öte yandan diğer malların üretimleri de Anadolu çapında yapılıyordu. Kasaplık, fırıncılık ve mum yapımcılığı gibi iş dallarına Anadolu'nun genelinde ihtiyaç duyuluyordu.

Pazarlar ve çarşılar, Orta Anadolu, 16. yüzyıl sonu

Hammaddeler, Hayvanlar

tahıl

balık

ahşap
pirinç
meyve
tuz
üzüm şerbeti
kestane
pamuk
keçi yünü
kilim
sabun
atlar
koyunlar
sığırlar

Yiyecekler
manavlar
fırıncılar
pasta yapımcıları
ilaç satıcıları
helva üreticileri
kasaplar
aşevleri
şerbet üreticileri

Tekstil ticareti
keçe üreticileri
pamuk işçileri
keçi yününün eğrilmesi
boyacılar
keten işçileri
iplik pazarı
dokumacılar
pamuk temizleyicileri
keten tüccarları
ipek tüccarları
tafta üreticileri
angora yünü satıcıları
ham yün satıcıları
terziler
takke üreticileri
başlık üreticileri
şilte üreticileri

Metal ticareti
tencere üreticileri
demirciler
nalbantlar
sarraflar
kılıç yapımcıları
iğne üreticileri

Deri ticareti
eyerci
kunduracı
terlik yapımcıları
deri tabakçıları

Muhtelif
tornacılar
mum üreticileri
çatı yapımcıları
kase yapımcıları
bakkallar
deve sürücüleri

ikinci el mallar
marangozlar
bileyci
taş işçileri
yay teli üreticileri

Anadolu'da 16. yüzyılda olan iş kollarına ilişkin bilgi bulunmaktadır. Tablo[1], tamamı vakıfların sahibi olduğu bazı pazar yerleri hakkında bilgi veriyor ancak bu pazarların hangi sıklıkta bulunduğu hakkında bilgi bulunmuyor. Pazar yerlerinden bazıları kendi kendilerine kuruldu, diğerleri ise ticari faaliyetlerin yürütüldüğü çarşılardı. Başka pazar yerleri ve pek çok başka iş ve üretim kollarının olduğu da ortadadır. Dokumacılar arasında sayılmamaları durumunda halı üreticileri ya da dükkanlarının da sayıldığını ancak listede olmadığını söylemek gerekiyor ancak bunlar listede görülmüyorlar. Öte yandan tablo, Anadolu'daki iş dünyasının ölçeğini ve niteliğini gözler önüne sermiyor. Bazı ticaret faaliyetleri ve pazarlar sadece belli bölgelerde bulunuyordu. Örneğin, balık pazarları deniz kenarındaki bölgelerde bulunuyordu. Tahıl ticareti yapanlara ya da bakkal tipi dükkanlara ise bütün bölgelerde rastlanıyordu. Ekonomik açıdan önemi olan bazı mallar sadece bazı bölgelerin kültürüne özgüydü. Hamur işi lezzetli gıdalar yaygın olarak tüketiliyordu, örneğin, börek peynirli ve kıymalı olarak yapılıyordu. Üzüm şerbeti ve diğer şerbetler tatlı yapmak için gerekliydi. Takke imalatçıları ve pazarları yaygındı zira Müslümanlar camilerde ve diğer yerlerde genellikle takke takıyorlardı. Müslümanlar namaz sırasında başlarını yere değdirirler dolayısıyla özel bazı takkelere sıklıkla rastlanırdı.

Pazarlar ve gelenekler değiştikçe ticareti yapılan mallar da değişime uğradı; öte yandan geleneklerin çok yavaş değiştiğini belirtmek gerekiyor; bu çerçevede tabloda görülen pazar yerleri ile 19. yüzyılda var olan pazar yerleri şaşırtıcı ölçüde benzerlik taşıyor, ne var ki, listeye yeni dükkanlar ekleniyordu. 19. yüzyılda okuma-yazma oranı daha yüksek olduğu için kağıt satıcılarının listeye eklenmesi gerekiyor. Matbaanın devreye girmesi sonrasında kitaplar ve kitapçılar da ortaya çıkmaya başladı. Bazı şehirlerde eskiden yerel üreticilerin ürettiği malların satıldığı pazarlarda Avrupa'dan gelen kıyafetler ve çeşitli ürünler satılmaya başlanmıştı. Kılıç üreticilerinin yerini barut tüccarları aldı. Bazı zanaatlar ve bunların pazarları zaman içinde yok oldu. 19. yüzyılda yay teli üreticilerine fazla bir ihtiyaç yoktu.

1 Suraiya Faroqhi'nin *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia* kitabından; Cambridge 1984

Mesleklerin çoğu insanların temel bazı ihtiyaçlarını karşıladığı için hala gerekliydi.

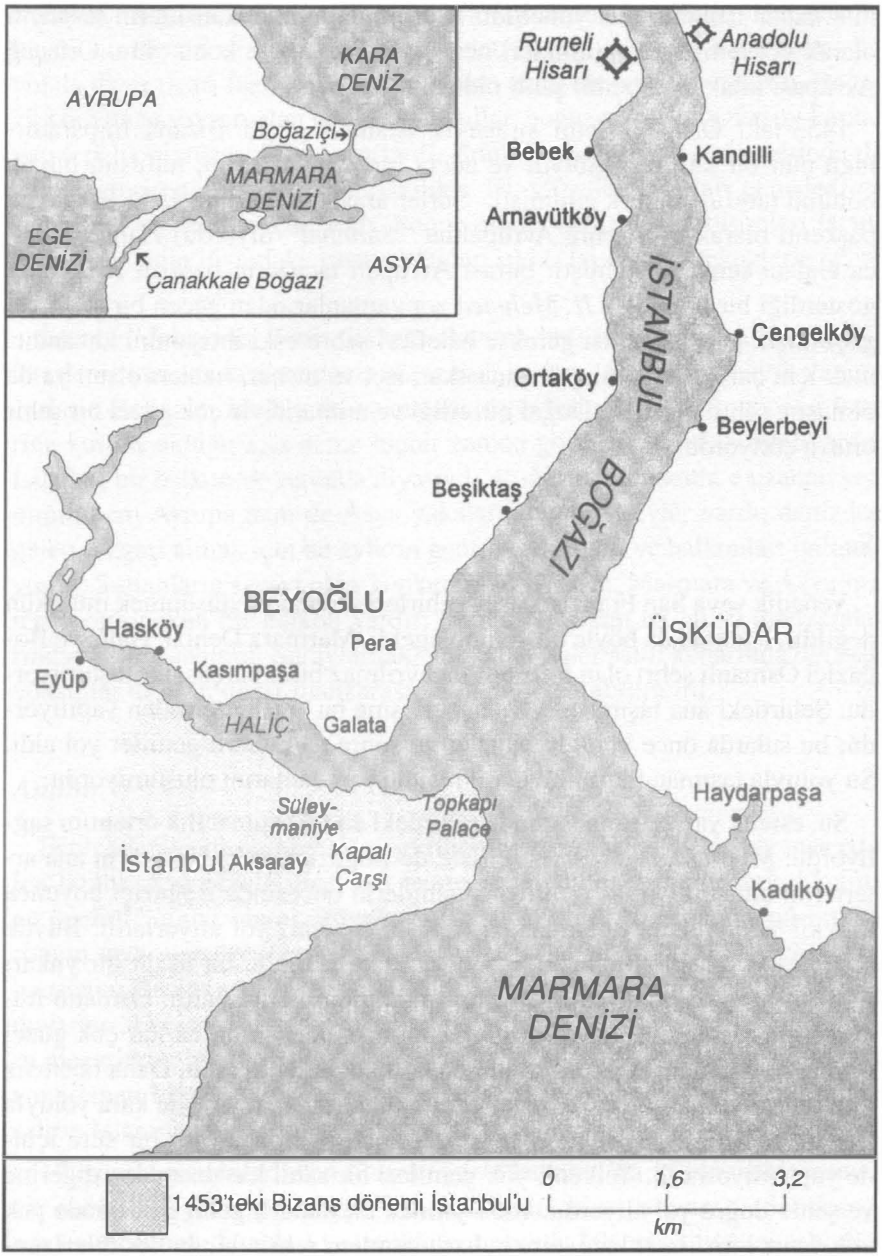
İstanbul

Osmanlılar için İstanbul ayrı bir var olma kategorisindeydi. Türkler "Şehir" dedikleri vakit İstanbul'u kastettiklerinin hemen anlaşılmasını bekleyecektir; bu durum Paris, San Francisco, New York ve Londra'da yaşayanlar için de geçerlidir. Şehrin dışında yaşamak şehirliler için yarım ya da noksan bir hayat anlamına gelir. Osmanlılar resmi ifadelerinde "İstanbul" kelimesini bile kullanmıyordu. Resmi belgelerde şehir için Dersaadet deniyordu; *Kraliçe Victoria* döneminde bu ifade *"Abode of Bliss"* olarak çevrilmişti (başka bir çeviri olan *"House of Happiness"* [her ikisi de Mutluluk Evi anlamına gelir] ifadesine göre kulağa çok daha hoş geliyor).

Bu çerçevede şehrin gerçekten bir adı yoktu, sadece mutlulukla birlikte tarif ediliyordu.

Gerçek İstanbul'da hem mutluluk hem de eza vardı. Diğer tüm şehirler gibi duvarlarının arkasında çok sayıda yoksul ve aç yaşıyordu. Dilencilere sıklıkla rastlanıyordu; bu dilenciler yoksullaşan köylerin veya toplumsal karışıklıkların eseriydi. Çağdaş bir Avrupalı için İstanbul'un sokakları kirli görünebilir ancak aynı durum ortaçağ Avrupalıları ve erken dönem modern Avrupası'nda yaşayanlar için geçerli değildi. İstanbul doğanın eseri olan ve insan elinden çıkma güzelliğiyle de çarpıcı bir özelliğe sahiptir. İstanbul, Boğaziçi'nin Marmara Denizi'ne aktığı bir yerde, Avrupa ile Asya arasındaki sınır üzerinde konumlanır. Boğaziçi'nin ağzından batıya doğru açılan Haliç, dünyanın en iyi limanlarından birini oluşturur. Boğaziçi'nin iki yakası ile Haliç'in kuzey tarafı tepelik bir niteliğe sahiptir; tepelerden aşağıya vadiler iner. Şehirden bakılınca Boğaziçi boyunca Anadolu topraklarının tepelik alanlarında ormanlık alanlar görülebilirdi. Diğer ormanlık alanlar da şehrin kuzeyi boyunca Karadeniz'e doğru uzanırdı. Güzel bir iklimi vardır. Marmara Denizi ve Boğaziçi İstanbul'un iklimini ılımanlaştırır; yaz sıcaklıklarına karşı serinletici rüzgarları getirirler, kış aylarında ise Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'ya kıyasla havayı yumuşatırlar.

Haliç ile Marmara Denizi arasında kalan bölge savunma ve ticaret açısından iyi konumlanmıştı. Bu bölgedeki ilk yerleşimin tarihi milattan önce yedinci yüzyıla kadar uzanır. Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti oldu ve hükümdar *Büyük Konstantin* (306-337) nedeniyle Konstantinopol adını aldı. Bizans, Doğu Roma İmparatorluğu'nun devamı olarak 1453 yı-

1453'teki Bizans dönemi İstanbul'u

lına kadar İstanbul'dan yönetildi. Konstantinopol, Bizanslıların başkenti olarak görkemi ve zenginlikleri nedeniyle hikayelere konu oldu. Ortaçağ Avrupası'ndaki en önemli şehir olduğu ortadadır.

1453'teki Osmanlı fethi sırasında İstanbul güçlü Bizans İmparatorluğu'nun bir kalıntısı gibiydi ve adeta bir kabuktu, zira, nüfusun büyük bölümü tarafından terk edilmişti. Surlar arasındaki şehre (Eski Bizans'ın başkenti olarak eski şehre Avrupalılar *"Stambul"* diyordu) Haliç boyunca Galata semti eklenmişti; burası Avrupalı tacirlerin başarılı faaliyetler gösterdiği bir bölgeydi. *II. Mehmed* zor zamanlarından geçen bir şehri ele geçirmişti; gerek kendisi gerekse halefleri şehre eski ihtişamını kazandırmak için çabaladılar. Birçok zanaatkar, işçi ve tüccar, rızaları olsun ya da olmasın, şehre getirildi. Doğal güzelliği ve mimarisiyle çok güzel bir şehir ortaya çıkıyordu.

Su

Venedik veya San Francisco gibi şehirleri sudan ayrı düşünmek mümkün değildir. İstanbul da böyle bir şehir olageldi. Marmara Denizi, Haliç ve Boğaziçi Osmanlı şehri olan İstanbul'un ayrılmaz birer parçasını oluşturuyordu. Şehirdeki ana taşımacılık ve haberleşme bu sular üzerinden yapılıyordu; bu sularda önce kürekli tekneler ve sonra da buharlı gemiler yol aldı. Su yoluyla taşımacılık şehir ekonomisinin can damarını oluşturuyordu.

Su, estetik yararlarının yanında şehirdeki en iyi taşımacılık ortamını sağlıyordu. Marmara Denizi ve özellikle de Boğaziçi ve Haliç, şehrin ana arterlerini oluşturuyorlardı. Buharlı gemilerin öncesinde Boğaziçi boyunca kürekli veya yelkenli gemiler bir aşağı bir yukarı yol alıyorlardı. Büyük bir loncayı oluşturan tekneciler Boğaziçi ve Haliç'te bir aşağı bir yukarı gidiyor, her ikisinde de iki yaka arasında gidip geliyorlardı. Osmanlı hükümetinin üst düzey yetkililerinin kendi tekneleri vardı, bunlar çok güzel dekore edilmişlerdi ve her birinde 20 kürekçi bulunuyordu. Daha önemsiz kişilerin kayıklarında daha az kürekçi bulunurdu ama yine de kara yoluyla uzun sürecek bir yolculuğu deniz üzerinden çok daha kısa bir süre içinde yapabiliyorlardı. Yelkenli yük gemileri bir sahil kasabasından diğerine ve şehre doğru yol alıyordu. 1851 yılında ilk buharlı gemi geldiğinde pek çok deniz işçisi işsiz kaldı zira buharlı gemiler, şehrin bütün kesimleri arasındaki ulaşımı hızlı bir şekilde sağlayabiliyorlardı. Sıcak bir havada atlı arabalarla tozlu yollarda ilerlemektense bir teknenin açık güvertesinde yolculuk yapmak büyük bir keyif veriyordu.

Balıkçı köyleri Boğaziçi ve Marmara kıyılarına serpilmişti. Her birinin küçük bir limanı ve sahil boyunca uzanan küçük yolları olurken başka bir yol da diğer ticari faaliyetler için sahilden uzak bir yerde kurulurdu. Boğaziçi boyunca yaygın olan köylerdeki yollar, boğazın her iki yakasını kaplayan tepelik alanlara doğru uzarlardı. Bunların çoğu Bizans döneminde de vardı. Şehrin nüfusu arttıkça, özellikle 19. yüzyılda sınırları genişledi ve çevredeki köyleri de içine aldı. Sonuç olarak bu yerleşim birimleri İstanbul merkezinin dışındaki yaşam alanları oldu. İşi olanlar teknelerle şehre gittiler.

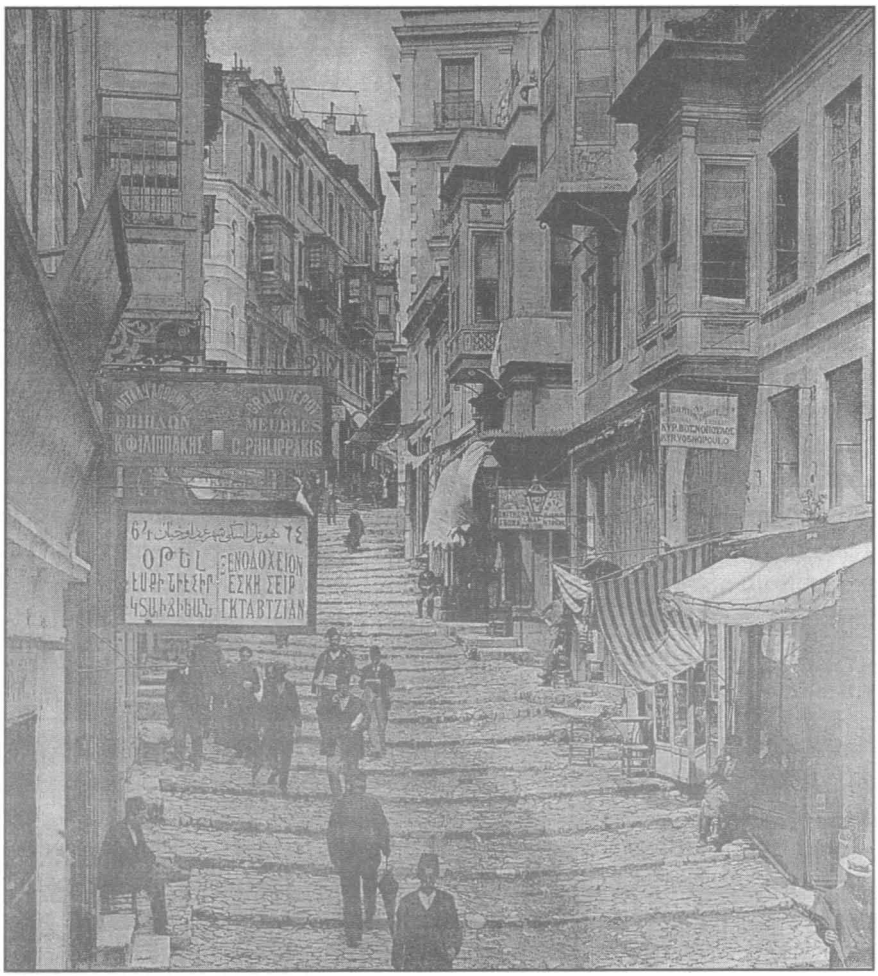
İstanbul'daki evler deniz dikkate alınarak inşa edildi. Sultanların sarayları deniz kenarında veya deniz manzaralı yerlere yapıldı. Paşaların ve tüccarların Boğaziçi'nin her iki yakasında da evleri vardı. Şehir, tepeler üzerine kurulu olduğu için deniz hiçbir zaman gözden çok uzak olmuyordu; İstanbul bir balkon ve veranda diyarıydı. Boğazın Karadeniz'e uzanan kısmının hem Avrupa hem de Asya yakalarında ahşap evler vardı; denizden gelen rüzgarı almak için bu evlerin geniş pencereleri ve balkonları bulunuyordu. Sultanların sarayı olan Topkapı'da Boğaziçi, Marmara ve Asya'nın tepelerine bakan bir balkon vardır; burası dünyanın en güzel manzaralarından birine sahiptir. Saraylardaki sultanlar kadar sahil kenarında dolaşan yoksullar da aynı deniz manzarasının tadını çıkarabilirlerdi.

Anıtlar

Fetih sonrasında camiye dönüştürülen ve *Jüstinyen* döneminde inşa edilen büyük Ayasofya Kilisesinin hemen yanında eski zamanlardan kalma en önemli yapılar olarak Büyük Valens su kemeri, Bizans dönemi hipodromun açık alanı ve *Theodosius* duvarları öne çıkıyordu. Zafer günlerini hatırlatan Bizans sütunları ayaktaydı. Eski Şehir'in sınırlarını *Theodosius* duvarları, Haliç ve Marmara Denizi çiziyordu; duvarın dışında batıya doğru mezarlıklar bulunuyordu. *II. Mehmed, I. Ahmed* ve *Süleyman* tarafından ısmarlanan büyük camiler de tıpkı mescitler ve diğer İslami yapılar gibi, şehrin İslami karakterini perçinliyordu.

17. yüzyıl gezginlerinden *Evliya Çelebi* İstanbul'da 15 bin cami ve mescit olduğunu yazmıştı. *Evliya*'nın rakamları biraz abartmış olabileceği söylenebilir ama İstanbul kesinlikle çok sayıda İslami yapıya ev sahipliği yapıyordu.

Camiler kentin İslami karakterini ortaya çıkarırken hükümet binaları da Osmanlı kimliğini vurguluyorlardı. Osmanlı sarayları ve hükümet binaları

İstanbul'un eski halini gösteren bir kartpostal.
Tabeladaki Türkçe, Yunanca ve Ermenice yazıya dikkat edin.

İstanbul'un Osmanlı devletinin merkezi olarak konumunu simgeliyordu. İmparatorluk sarayı konumuyla Topkapı en önemli yere sahipti. Tophane, kışlalar ve tersaneler Osmanlı'nın gücünü anlatır gibiydi. 19. yüzyılda Boğaziçi boyunca çok güzel imparatorluk sarayları ve büyük okullar inşa edildi.

Eski Şehir'de büyük merkezi postane, gar ve hükümet binaları, çağdaş Avrupa tarzında inşa edildi. Galata'da Haliç boyunca büyükelçilik ve Avrupalıların sahip olduğu bankaların yeni binaları yapıldı; bunlar mimari

olarak farklılık arz ediyor ve Avrupa denetiminin kaygı verici ama çekici sembolleri olarak konumlanıyorlardı.

Haliç'e giriş yapan bir tekneden bakıldığında tarihi yarımadanın ucunda tepeye kurulmuş olan Osmanlıların en büyük anıt yapısı görülür. Topkapı Sarayı solda kalır; arkasında ise büyük Sultan Ahmed Camii görülür. Sarayın sağında ise Ayasofya Camii görülür. Süleymaniye Camii ve Fatih Camii Haliç'in biraz ilerisindeki tepeliklerde görülür. Haliç'in kıyısında ise, Yeni Valide Camii görülür; adını bir sultandan almamıştır; *IV. Mehmed*'in annesi için yapılan bu cami, diğerlerinden aşağıdadır. Eski Şehir'deki öteki binalar bir ya da iki katlı oluyordu dolayısıyla anıt niteliğindeki yapılar rahatlıkla görülebiliyordu.

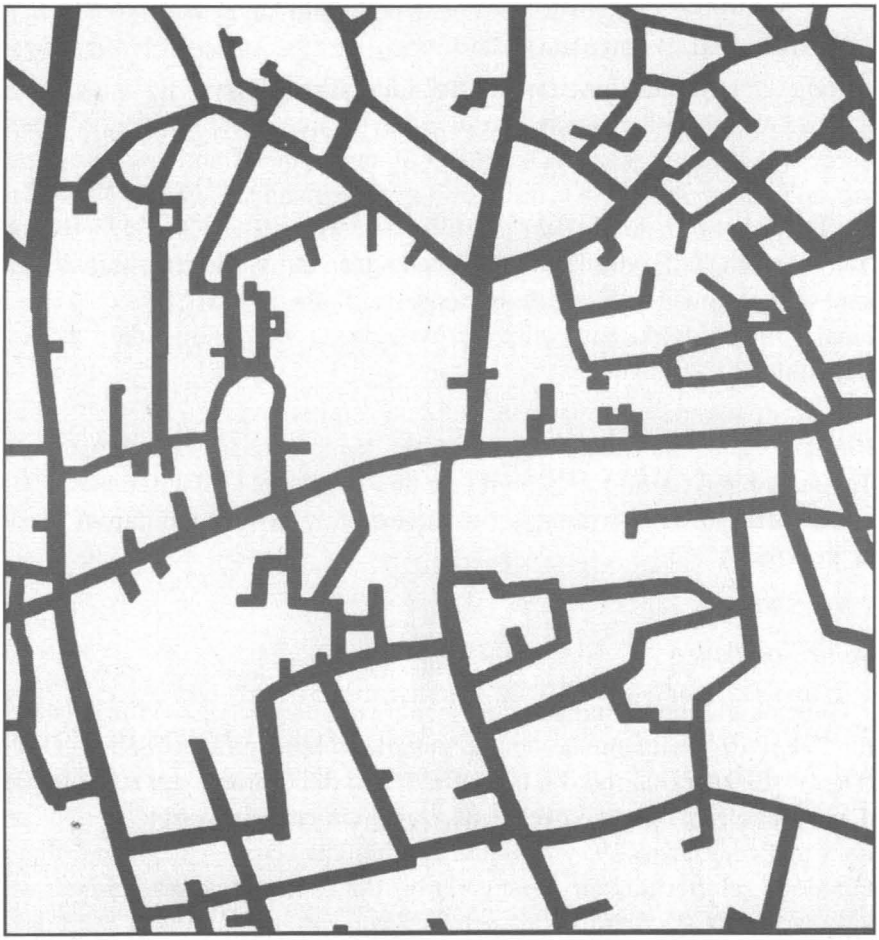
Anıt niteliğindeki yapılar İstanbul'daki semtlere adını vermiştir: Sultan Bayezid Camii'nin olduğu yere Bayezid denir; Tophane'nin olduğu yere Tophane; Fatih Camii'nin olduğu yere de Fatih denir. Osmanlı dönemi boyunca İstanbul'da yaşayanlar tarihle iç içe olmuştur ve aynı durum şimdi de geçerlidir.

Şehir Sokakları

Geleneksel İstanbul'un pek çok sokağı Batılılara ters gelebilir. *İmparator Theodosius* zamanında yapılan duvarların içindeki Eski Şehir, "Ortadoğulu" bir tarza sahipti; bu haliyle pek çok dönüşü olan dar sokaklar ile düzenli olmayan bir yapıyı ve çıkmaz sokakları barındırıyordu. İstanbul'un Eski Şehir haritaları 19. yüzyıldaki Kahire sokakları veya zamanın diğer Ortadoğu şehirlerininkine benziyorlardı. Bir sonraki sayfada bulunan sokak haritası[2] Eski Şehir'in bir parçası olan Aksaray semtinin 1850'deki halini yansıtır. Harita, ölçüsü nedeniyle, sokakların gerçek boyutunu yansıtacak durumda değildir ama bazı sokaklar ancak iki yayanın geçebileceği kadar dardır. Sokakların yayılışını belli bir mantık ile açıklamak mümkün değildir. Yolu bilmeyenler kolaylıkla kaybolabilirlerdi.

Haritada gösterildiği türden şehir yapılarının etkin oldukları genelde dikkatten kaçar; bu durum taşımacılığın biçim değiştirmesine kadar devam etti. Bugün yolların göreceli olarak geniş olması gerektiğini düşünürüz; otomobili yol kenarına park ettiğimizde trafiğin akmaya devam etmesini bekleriz. Osmanlı İmparatorluğu'nun yollarında, beklenebileceği gibi, otomobil bulunmuyordu. Hayvanların çektiği küçük arabalar vardı ama

2 Zeynep Çelik'in *"The Remaking of Istanbul"* kitabından; Seattle, 1986; sayfa 54

İstanbul'un Aksaray semti.

yerleşim alanlarındaki taşımacılık genellikle bunlarla yapılmıyordu. Siparişleri, genellikle, hamallar taşıyordu. Bu çerçevede şehrin geniş yollara fazla ihtiyacı yoktu.

Tam tersine, dar sokaklar, maliyet ve mesafe faktörleri nedeniyle daha çok tercih edilirdi. Kırsal bölgelerin aksine şehirlerdeki araziler çok daha değerliydi. Bunun da ötesinde, normal koşullarda, bir yerden diğerine esas olarak yaya gidiliyordu. Geniş yollar şehrin hacmini arttıracak ve bir yerden diğerine yürümek çok daha fazla zaman alacaktı. Mümkün olduğunca daha az bir alanı taşlarla kaplamak daha az maliyet anlamına geliyordu. Sokakların büyük bölümü taşlarla kaplanmamış, bazılarına sadece çakıl

taşı dökülmüştü; öte yandan çok sayıda yol da emek yoğun bir işlemle taşla kaplanmıştı.

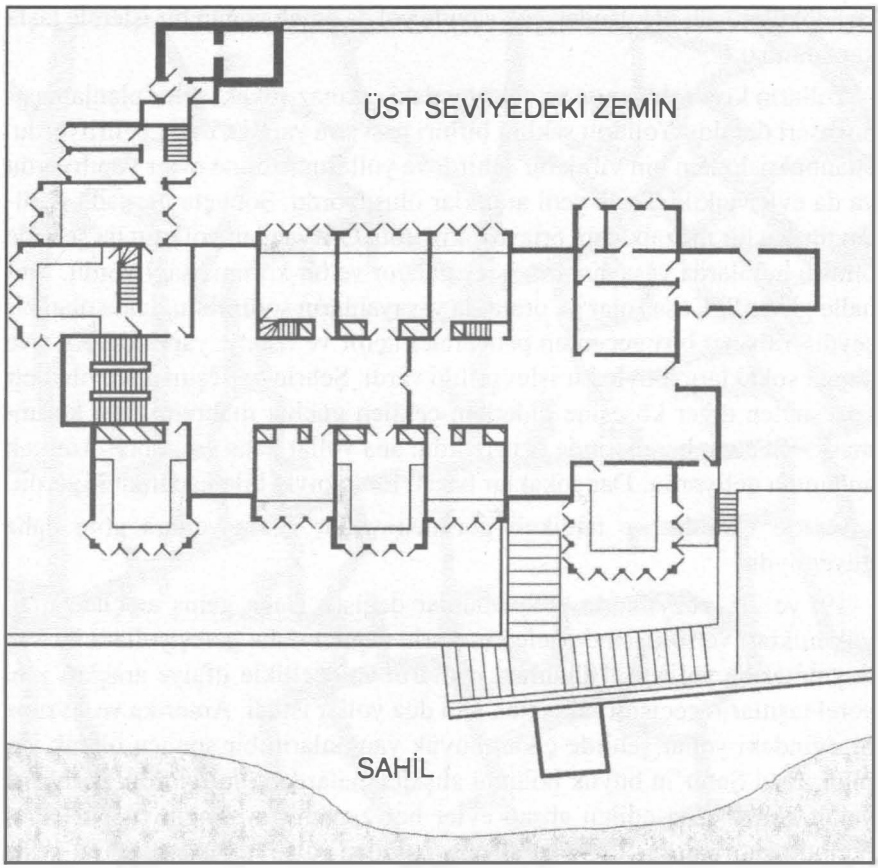
Yolların kıvrımlı yapısı ve çok sayıdaki çıkmaz sokak, şehir planlamasının eseri değildi. Yolların şeklini birbiri peşi sıra yapılan evler belirliyordu. İstanbul o dönem bin yıllık bir şehirdi ve yolların üzerine evler yapılıyordu ya da evler yıkıldığında yeni aralıklar oluşuyordu. Sonuçta haritada görülen türden bir mozaik yapı ortaya çıkıyordu. Öte yandan yolların bu şekilde olması buralarda yaşayanların işine geliyor ve bir koruma sağlıyordu. Mahalle güvenliği, esas olarak, oralarda yaşayanların sorumluluğunda olan bir şeydi. Yabancı biri geçerken pencereler açılır ve izleme yapılırdı. Kısa ve kapalı sokakların böyle bir işlevselliği vardı. Şehrin yerleşim alanı olan bir köşesinden diğer köşesine giderken çekilen güçlük mahremiyetin korunması sonucunu beraberinde getiriyordu; ana yollar daha emin bir güzergah anlamına geliyordu. Dar sokaklar bazen bir kapıyla bile kapatılabiliyordu.

Özetle karanlık ve tehlikeli görünen yollar geniş yollara göre daha güvenliydi.

19. ve 20. yüzyıllarda bütün bunlar değişti. Daha geniş araçlar, artan yük miktarı ve sonrasında gelen motorlu taşıtlar daha geniş yollara ihtiyaç duyulmasına yol açtı. Hükümet, malların ve özellikle itfaiye araçları gibi yerel taşıtların geçişini sağlamak için düz yollar istedi. Amerika ve Avrupa ölçeğindeki yollar şehirde çıkan büyük yangınların bir sonucu olarak yapıldı. Eski Şehir'in büyük bölümü ahşap binalardan oluşuyordu. Birbirine yakın olarak inşa edilen ahşap evler her zaman bir yangın riskini beraberinde getiriyordu. 17. yüzyılın başlarından itibaren neredeyse on yılda bir büyük yangınlar, şehrin önemli büyüklükteki bölümlerini yakıp yok ediyordu. İstanbul'un haritaları her zaman yangın nedeniyle yanan büyük alanların, mahallelerin boşaldığını gösteriyordu. Semtler bir bütün olarak yanıp ortadan kalktığında 19. yüzyıl Osmanlı yönetimi buralara düz yollar yaptırdı; bu yollar ızgara biçiminde birbirinin içinden geçiyordu. Bugün bu mahallelerden çok azı kalmıştır.

Binalar

İstanbul ormanlık olan Balkanlar ile Karadeniz arasındaki ticaret yollarının üzerinde bulunuyordu. Anadolu'nun geri kalanına göre ağaç çok daha boldu ve İstanbul evlerinin inşası için kullanılmıştı. Orta sınıftan başlayıp toplumun en zenginlerine ulaşan bir yelpazede olan toplum kesimlerinin evleri ahşaptan yapılıyordu. Bazılarının en alt katları taştan olurdu; bazı-

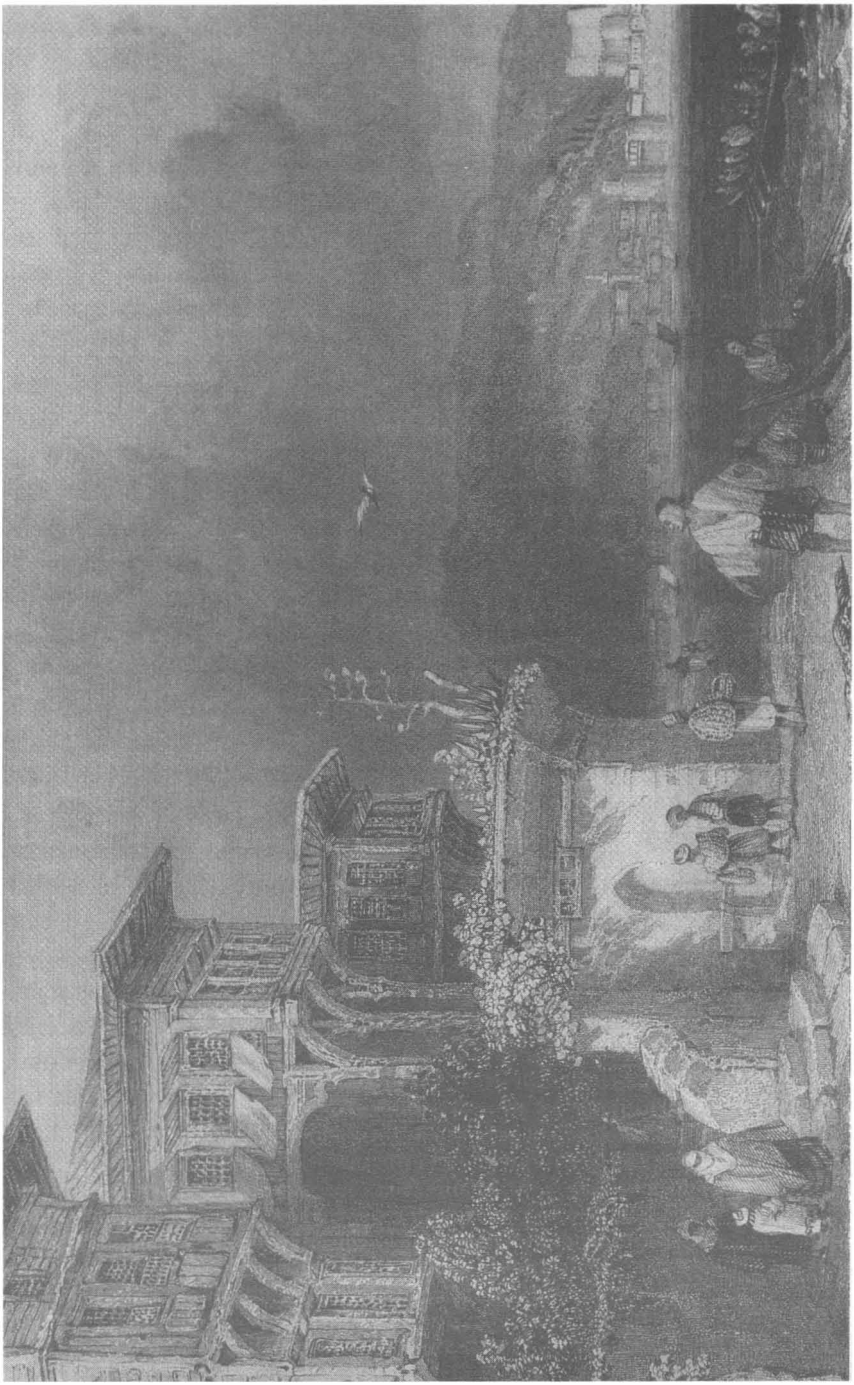

Yalı Planı

ları ise sadece ağaçtan olurdu. Özellikle şehrin varoşlarında yaşayan bazı yoksulların evleri kerpiçtendi. Zenginler en azından bir kısmı taştan ya da fırınlanmış tuğladan yapılan evlerde yaşardı, ne var ki İstanbul nüfusunun büyük bir bölümü ahşaptan evlerde yaşıyordu.

İstanbul evlerinin iç düzenlemesi de Anadolu köylerindeki evlere benzerdi. Tipik bir İstanbul evi iki ya da üç katlı olurdu ve yaşam alanı esas olarak üst katta ya da katlarda olurdu. Bu evlerde odalara açılan geniş bir hol olurdu. Sokak seviyesinde olan en alt katta mutfak, depo alanları ve bir ihtimal yaşama alanları bulunurdu. Evin bir odasının sokağa doğru bir çıkıntı yapmasına sıklıkla rastlanırdı ve mümkünse bu odanın Boğaziçi veya Marmara manzarası olurdu. Bu tür evler yoksullar için değildi.

Yoksullar dışarıdan bakıldığında tek bir ailenin yaşadığı konutlardan

Boğazdaki yalılar.
(Çizen, William H. Barlett; Boğaziçi'nin Güzellikleri, 1838)

ayırt edilemeyecek evlerde yaşarlardı; bu evler birbirine daha yakın olurdu. Yoksul aileler tek bir odada yaşardı. En yoksullar şehrin merkezinde yaşayacak mali güce sahip değildi, bu yüzden şehrin dış mahallelerinde yaşarlardı.

Hali vakti yerinde olanların merkeze yakın yerlerde, yoksulların da dış mahallelerde yaşamalarına Ortadoğu şehirlerinde sıklıkla rastlanırdı. Zenginlerin işlerine gidebilecekleri hızlı akan yollar bulunmuyordu, dolaysıyla, iş yerine yakın bir yerde oturmak bir ayrıcalıktı. Yoksullar şehirdeki işlerine gitmek için yürümek zorundaydı. İstanbul bu açıdan bir istisna oluşturmuyordu ancak kimi durumlarda Boğaziçi ve Marmara'nın suları, bazı zenginlerin şehrin dışında yaşamalarına olanak veriyordu zira söz konusu kişiler merkeze deniz yoluyla gidebiliyordu.

Boğaziçi boyunca bulunan büyük evlere yalı denir; yalılar Osmanlı evinin mimari zirvesini temsil eder. Neredeyse doğrudan denize açılan pencere ve kapıları ile bu yapılar Osmanlı'nın denize duyduğu aşkı simgeliyor. Bazılarında yıl boyunca oturulurdu ama çoğu yazlık evler konumundaydı. Avrupa büyükelçilikleri 19. yüzyılda satın alınan ya da yaptırılan yalılarda yaz aylarında faaliyet gösteriyordu. Bunlar arasında en ünlüsü İngiltere'nin Tarabya'daki yazlık büyükelçiliğiydi. Bu bina özellikle değerliydi zira İngilizler büyükelçiliklerini İstanbul'da kolera ve diğer hastalıkların merkezi konumundaki Kasımpaşa'nın üst taraflarına yaptırmıştı; burası "Avrupa'nın en kötü lağımı" olarak anılıyordu. Yaz aylarında bu semtten uzaklaşmak iyi olurdu.

Yalıların çoğu mütevazı boyutlardaki binalardı ve bu halleriyle şehrin diğer konutlarına kıyasla büyüklerdi ancak çoğu saray niteliğindeydi. Nazırlar, "köklü aileler" ve hatta uzun süredir İstanbul'da yaşayan bazı yabancılar bu büyük evlerde ya ev sahibi ya da kiracı olarak yaşıyordu. Resimde ve planda gösterilen yalı bunlardan biridir. Misafirlerin ve evin sakinlerinin kullandığı büyük odaları, bahçesinde ağaçları ve çok sayıda penceresi olurdu. Pencereleri açıldığında Boğaziçi'nden esen rüzgar evin içine dolardı. O zaman için olduğu gibi bugün de Boğaziçi kıyısında evi olanlar için zamanı en iyi şekilde geçirmenin yolu pencere önünde oturup esintinin ve boğazdan geçen tekneleri seyretmenin tadını çıkarmaktır.

Alışveriş

İstanbul'un ticari merkezi, Eski Şehir'in merkezinde bulunan Kapalı Çarşı'ydı. İstanbul'un kapalı çarşısının ekonomik temelini İstanbul'u fet-

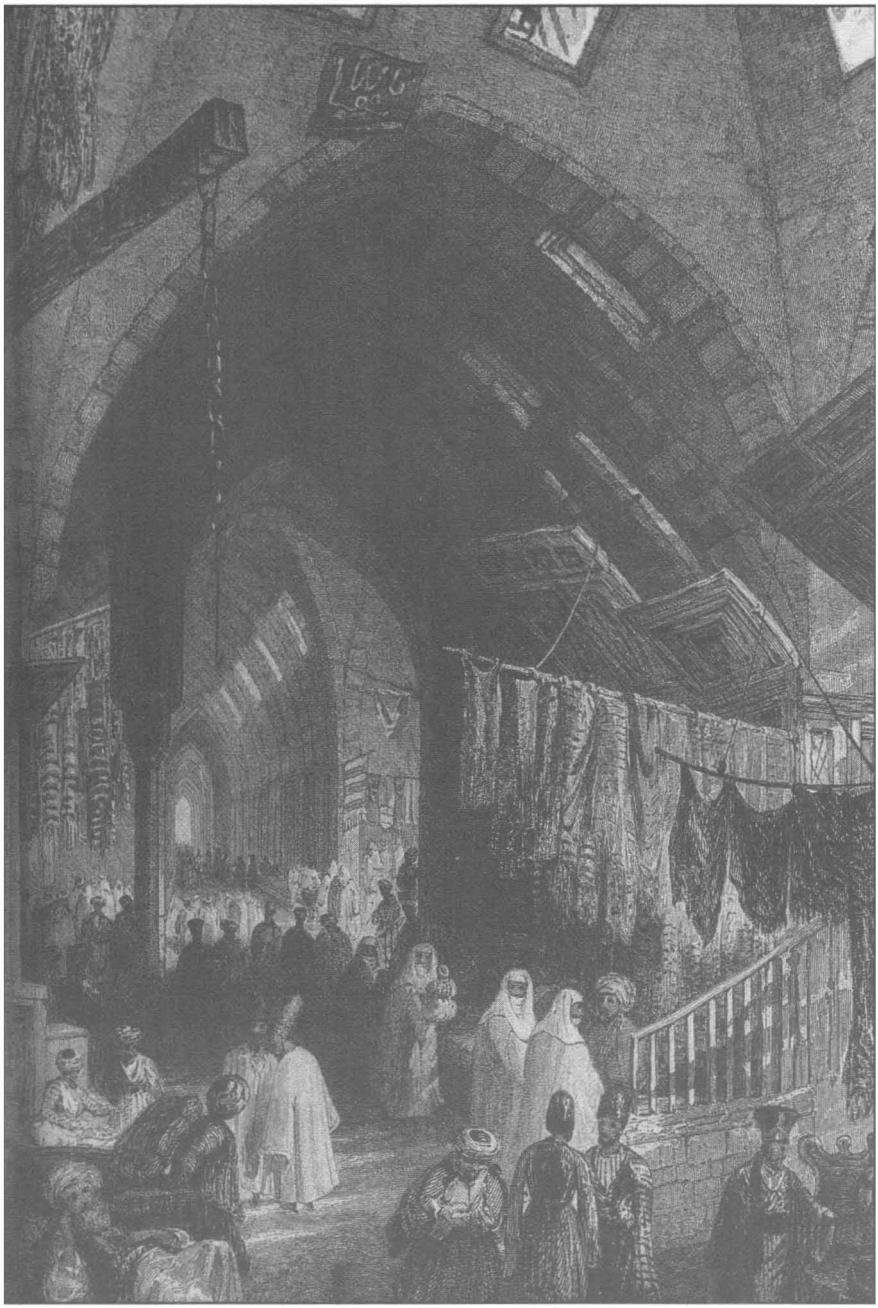
heden *Sultan II. Mehmed* atmıştı. *Mehmed* merkezi bir bölgede 800 dükkan yaptırmıştı; burası dükkanlarında esas olarak kıyafet tüccarlarının ve terzilerin faaliyet göstereceği Kapalı Çarşı halini alacaktı. Buralardan elde edilen kâr, Sultan tarafından kurulan vakıfları destekleyecekti. Dükkanların büyük bölümü büyük ihtimalle ahşaptan yapılmış ve tek çatı altında toplanmamıştı. 1701 yılındaki büyük bir yangından sonra Osmanlı hükümeti pazarı yeniden elden geçirdi ve bu defa taş ve beton kullandı; böylece üzeri kapatılmış olan küçük bir ticaret yerleşkesi kurulmuş oldu.

15. yüzyıldan itibaren pazar genişledi ve dükkanların sayısı artmaya devam etti. O kadar çok dükkan vardı ki kimse sayısını tam olarak bilemiyordu. 1701 yılında tahminen 3.000, 19. yüzyılın sonunda ise 4.000'den fazla dükkan bulunuyordu. Dükkanların yanı sıra kapalı çarşı kamuya açık bir hamam, bir cami ve çok sayıda mescit, çeşmeler, bir okul, birkaç depo ile kahvehaneler ve lokantaları içeriyordu. Çarşının 18 kapısı ve 61 sokağı vardı. Sokakların çoğu kısa ve çok dardı. Büyük ve kalabalık bir "semt" olarak ürünleri sokaklara taşan küçük dükkanları içeriyordu; binlerce halı, kıyafet ve diğer malların satıcılarının faaliyet gösterdiği bir yerdi. Çarşıda kaybolmak işten bile değildi.

Diğer Osmanlı şehirlerindeki pazar yerleri gibi Kapalı Çarşı'daki tüccarlar da iş alanları açısından çeşitlilik arz ediyordu. Sarraflar, ayakkabı üreticileri, halı satıcıları, manto, mobilya, mücevher, kürk, mutfak eşyası, ikinci el kıyafetler, kozmetik ve şapka satanlar ile bunlara benzer diğer tüccar grupları Kapalı Çarşı'nın belli kesimlerinde kümelenmişti. Avrupalılar ve Amerikalılar için burası harika bir yerdi; hep aradıkları ama nadiren buldukları egzotik Şark dünyası tam karşılarındaydı.

Gördükleri Binbir Gece Masalları'na da konu oluyordu. Bir ziyaretçinin, her şey bir yana, ayakkabılardan nasıl etkilendiğini şu satırlar çok iyi yansıtıyor:

> Ayakkabı pazarı en göz kamaştırıcı yerlerden biri ve belki de diğerlerine kıyasla insanın aklına en fazla vahşi özlemleri ve isyankar arzuları getiren bir özellik taşıyor. Parlak bir şekilde duran iki sıra dükkandan oluşuyor ve bulunduğu sokağı bir kraliyet dairesini ya da Arap masallarında incilerin ve altın yapraklı ağaçların bulunduğu bahçeleri anımsatan bir görüntü veriyor. Avrupa ve Asya'daki bütün saraylarda yaşayanların ihtiyacını karşılayacak kadar ayakkabı bulunuyor burada. Duvarlar şık terliklerle kaplı; kadifeden, deriden, sırmalı ipekten ve satenden kumaşları ve renkleri ile göz alıyorlar; tel işlemelerinin yanı sıra altın, incik boncuk, inci ve ipekli püskül

Kapalı Çarşı'dan bir görünüm, İstanbul.
Bartlett, Boğaziçi'nin Güzellikleri.

ve kumaşlarla süsleniyorlar; altın ve gümüşten çiçekleri ve yıldızları var; üzerleri işlemelerle öylesine kaplanmış ki alttaki malzemeyi görmek mümkün olmuyor; zümrüt ve safir de parlaklıklarına parlaklık katıyor... Beyaz satenden terlikler ateşli bir aşığın öpücüklerini bir yağmur gibi getirecek nitelikte ve hemen şurada duran incilerle bezenmiş terlik bir gün gelecek, güzel bir Gürcü'nün ayaklarına kavuşmak üzere Padişah'ın kanepesinin yanındaki yerini alacaksa da kendinize sormadan edemiyorsunuz, nasıl olup da iki çift ayak bu küçücük kapların içine sığacak diye. Bunlardan bazıları sadece huriler ve periler için yapılmış gibi duruyor, bir leylağın yaprakları uzunluğunda ve bir gül yaprağının genişliğindeler ve sanki bütün Endülüs'ü kahredecek gibi bir halleri var; bir rüya gibi zarifler ve adeta terlik değiller ama aşk mektupları ile şekerlemelerle dolu bir masanın üzerinde duracak olan bir mücevher ya da oyuncak gibiler. Bunları giyebilecek olan kişiyi gözünüzün önünde canlandırdığınızda bunlara sahip olmak için delice bir arzuya kapılıyorsunuz ve onları bir oyuncak gibi okşayıp kucaklamak istiyorsunuz.[3]

Kapalı Çarşı, tartışma götürmez bir şekilde, her türlü alıcının özel beklentilerini karşılayacak bir nitelikteydi.

Eski şehrin diğer semtlerinde de kapalı çarşılar bulunuyordu. Mısır Çarşısı, Haliç yakınlarında konumlanıyor ve üzeri kapatılmış iki caddeden oluşuyordu. İstanbul çarşıları arasında özel kokusuyla ün salmış, Mısır'dan gelen diğer malların yanı sıra baharatların da satıldığı bir yer olmuştu. Haliç boyunca bir de ahşap pazarı vardı. Kuru meyve ve çiçek gibi ürünlerin satıldığı diğer çarşılar yüzyıllar içinde değişik yerlerde konumlandı. Hanların yakınlarındaki dükkanlar buralarda üretilen bakır, sepet ve ahşap gibi ürünlerin satıldığı yerler olmuştu. Diğerleri ise tüccarların şehrin farklı semtlerinde farklı günlerde her türden mallarını sattıkları seyyar pazarlar niteliğini taşıyordu.

Bu pazarlarda aklın alabileceği taşınabilir türden her şey satılıyordu: gıda maddeleri, parfüm, kıyafet, tatlılar, kova, ipler, bıçaklar, ucuz kilimler.

Değişen bir şehir

İstanbul, doğal olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıllar içinde geçirdiği değişimi yansıttı. ***Fatih Sultan Mehmed***, batıdaki büyük duvarla sı-

3 Edmondo de Amicis'in *Constantinople* kitabından; Philadelphia, 1896; sayfa 142-4.

nırı çizilen Eski Şehir ile Cenevizililerin kurduğu Galata semtinden ibaret olan bir şehri alıyordu. Boğaziçi'ndeki ve denizin ötesindeki Asya'da bulunan yerleşim birimleri şehirden ve birbirlerinden ayrı bir konuma sahipti. Çiftlikler ve açık alanlar, Boğaziçi'ndeki yerleşimler ile İstanbul arasında bulunuyordu. Büyük bir dış mahalle konumundaki Eyüp, Haliç'e doğru şehrin dışında bulunuyordu. İstanbul'un tam karşısında bulunan Üsküdar'ın kendisi büyük bir şehir gibiydi. Şehir büyüdükçe durum değişti ve dış mahalleler birbirleriyle entegre olmaya başladı. İlk başlarda şehrin nüfusuna ilişkin yapılan tahminlerin doğruyu ne kadar yansıttığı bilinmiyor ama kentin nüfusunun *Fatih Sultan Mehmed* öldüğünde 200.000, 1500'lerin ortalarında 500.000 ve 1700'lere gelindiğinde 700.000 olduğu tahmin ediliyor. (Bu rakamlar çevredeki bölgelerin nüfusunu da içeriyordu; bu bölgeler daha sonra şehrin bir parçası oluyordu. Nüfusun yarısı ile üçte-ikisi oranında değişen bir kısmı şehrin ana kısmında yaşıyordu.) Nüfus artışı, kısmen göçten, kısmen de şehrin genişlemesinden kaynaklanıyordu. İstanbul ile Eyüp ve Boğaziçi arasında bulunan açık alanlara evler, dükkanlar ve üretim yapılan yerler yapılıyordu. Boğazın karşı yakasında bulunan Üsküdar, *Muhteşem Süleyman* döneminde büyüdü ve teknecilik işiyle uğraşan loncaların aracılığıyla Avrupa ile Asya arasında sıklıkla gidilip gelindi. (19. yüzyılda bu teknelerin yerini buharlı gemiler aldı.) Avrupalılar büyük kalabalıklar halinde İstanbul'a gelirken Galata tepelere doğru genişlemeye başladı; Avrupalılar buraya Pera adını verdi. 1900 yılına gelindiğinde İstanbul'da ve dış mahallelerde yaşayanların sayısı yaklaşık bir milyonu buldu.

İstanbul nüfusunun yapısı ve yaşam biçimleri hakkında çok az kesin bilgi bulunuyor. Eski nüfus kayıtları uyarınca 1525 yılında 80.000 hane bulunuyordu: 46.000 Müslüman, 25.000 Hıristiyan ve 9.000 Yahudi. Hükümetin yaptığı ayrıntılı bir nüfus sayımına rastlamak için 1886 yılını beklemek gerekecekti.

Arka sayfadaki liste 19. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'un nüfus yapısına ilişkin tabloyu gözler önüne seriyor. Müslümanlar tek başlarına İstanbul'daki en büyük dini grubu oluşturuyordu ama çoğunluk konumunda değillerdi. Osmanlılar nüfusu sadece din kıstasına göre sınıflandırdığı için etnik dağılım konusunda bir bilgi bulunmuyor. Tabloda Müslüman olarak gösterilenlere Arnavutlar, Boşnaklar, Araplar, Kürtler ve diğerleri dahildir ancak Türkler bu grup içinde çoğunluğu oluşturuyordu. Rum Ortodoksların bazıları Rum değil Slav'dı. "Yabancılar" sınıfına pek çok Hıristiyan ve Yahudi dahildi ama bunlar ömürlerini İstanbul'da geçirip yabancı bir pasaport edinebilmiş olan ya da aileleri kuşaklar boyunca orijinal vatan-

daşlıklarını koruyan kimselerdi.

İstanbul'daki dini gruplar

	Nüfus	Yüzdesi
Müslüman	384.910	44.1
Rum	152.741	17.8
Ermeni	149.590	17.1
Uniate Katolik	6.442	0,7
Bulgar	4.377	0.5
Roma Katolik	1.082	0.1
Protestan	819	+
Yahudi	44.361	5,1
Yabancılar[1]	129.343	14,8
Toplam	873.565	

Yuvarlama hatası

+ yüzde 0,1'den daha az

1. yabancılar ve bilinmeyenler

İstanbul'da yaşadığı halde nüfus kayıtlarında başka yerlerde görülen kimseler ile sayımın yapıldığı yerde olmayan ama "Büyük İstanbul"da yaşayanlar da bu listedeki rakamlara dahil değildi. "Büyük İstanbul"un gerçek nüfusu bir ihtimal 100.000 kişi kadar daha fazlaydı.

İstanbul'un çok akışkan bir nüfusu vardı. İş arayanlar, askerler, kamu görevlileri, tüccarlar, öğrenciler ve diğerleri şehre gidip geliyorlardı. Bunlara ek olarak yüksek sayıda mülteci de İstanbul'a yerleşmişti. 1886 yılındaki nüfus sayımına göre İstanbul'da ikamet eden Müslümanların yüzde 63'ü, Rum Ortodoksların yüzde 55'i ve Ermenilerin yüzde 55'i İstanbul dışında doğmuştu. Büyük gruplar arasında bulunan Yahudilerin ise neredeyse tamamı (Yüzde 95) İstanbul'da doğmuştu. Yabancıların ne kadarının İstanbul'da ya da İmparatorluk sınırları dahilinde doğduğuna ilişkin bir veri maalesef bulunmuyor.

İstanbul başkent olduğu için nüfusunun büyükçe bir bölümü devlet hizmetinde çalışıyordu. 1886 yılındaki verilere göre Osmanlı tebaasındaki erkeklerin yüzde 6'sı devlette çalışıyordu; yüzde 38 gibi büyük bir kısmı ise

öğrenciydi. Nüfusun yüzde 33'ü ise "işadamı ya da işçi" olarak görülüyordu. Öte yandan, arada sırada çalıştığı halde bunu nüfus sayım memurundan saklayan bir kitle de kesinlikle vardı.

Bölüm 8

Türk Toplumu ve Kişisel Yaşam

Arka Sayfa:

Üst gelir grubundan bir anne ile çocukları güzel elbiseleri ile resmediliyor. Annenin yüzü kamuya açık bir yerde kapalı olurdu. (Nicholas de Nicolay, Le Navigationi et Viaggi, fatti nella Turchia, Venedik, 1580).

Donna Turca menando i
suoi figlioli.

Türk Toplumu ve Kişisel Yaşam

Mimarlık, coğrafya ve meteoroloji başlıkları altında Anadolu'daki Türk toplumu hakkında pek çok şey anlatıldı. İnsanlar her zaman çevrelerine uyum sağlarlar. Bu durum, inşaat teknikleri kadar sosyal ilişkiler için de geçerlidir. Bunun en bariz örneği tüm toplumlarda görülen şehirli-köylü ayrımıdır. İşlenen suçtan yeme alışkanlıklarına kadar her şey köylüler şehirlere geldiklerinde değişti.

Türklerin yaşadığı fiziki dünyanın değerlendirilmesi onların yaşamları hakkında pek çok şey anlatıyor. Örneğin kerpiç ev, elde olan malzemeden azami şekilde yararlanmak için kullanılmıştı. Aile yapısı da aile üyeleri için fayda sağlayacak biçimdeydi. Aile bir kişinin ayakta kalmasını sağlıyordu. Türk aileleri, aile üyelerinin birlikte çalışmasına ve sıkı bir şekilde birbirlerine tutunmalarına önem veriyor, çetin koşullarda yaşayan bir köylü tutunacak birine ihtiyaç duyuyordu. Aile üyeleri arasındaki dayanışma, hasadın kötü olduğu dönemlerde birisinin ailenin gıdasını sağlayacağı ya da biri savaşa giderse birisinin aile üyelerini ve ekinleri koruyacağı anlamına geliyordu. Aile üyeleri köydeki kıt kaynaklar üzerinde anlaşmazlık ya da çatışma olduğunda birbirlerini kollayacaklardı. Çevre koşulları ayrıca çocuk sayısının da azami düzeyde olmasını gerektiriyordu. Daha fazla çocuk, ekinlerde çalışacak daha fazla insan olduğu anlamına geliyordu. Çocuklar "sosyal güvence" anlamına geliyordu zira ebeveynler yaşlandığında onlara bakacak birileri oluyordu. Çevre koşullarına göre şekillenmenin bir diğer ayağını da büyüklere saygı gösterilmesi oluşturur. Türklerin büyüklere gösterdiği saygı Batı'da delikanlı çağında çocukları olan ebeveynleri şaşırtacak düzeydeydi. Yaşlıların sözü dinleniyor ve tavsiyelerine uyuluyordu, çünkü bu söz ve tavsiyeler doğru olarak kabul ediliyordu. Türk köylüsünün dünyasında çok az şey değişti. Yaşlılar kuraklıkları, çekirge baskınlarını, vergi tahsildarlarını ve diğer zorlukları yaşayarak öğrenmişti. Deneyim değerli bir öğretmendi ve ayakta kalmak için yaşlıların bilgeliğini dikkate almak gerekiyordu. Terbiyeli olmak sağduyulu olmak anlamına geliyordu.

Elbette çevre her şeyi dikte etmiyordu. Türkler çocuk istiyordu çünkü

çocuklar harika şeylerdi, sevginin bir ifadesiydi, bu dünyaya, sadece geleceğin bir sigortası olarak görüldükleri için getirilmiyorlardı.

Yaşlılar da doğal duygular uyarınca saygı görüyordu: Bizi yetiştirip doğru şeyleri öğrettikleri için. Çevre koşulları insan topluluklarına şekil veriyordu ama bunun yanında diğer pek çok faktör de vardı.

Evlilik ve Aile

Geleneksel Türk evliliklerini ve hatta cinsiyetler arasında tarih boyunca gelişen ilişkileri anlamak konusunda çağdaş okuyucu dezavantajlı bir konumda bulunuyor. Atalarımızı biraz kötü ya da cahil olarak görme eğilimimiz vardır. Anneannelerimiz ile dedelerimizin ilişkilerine bakışımız da biraz bu açıdan olur. Erkekler kadınlara geçmişte eşit muamele etmemiştir ve tarihteki örnekleri göz önüne alınarak yapılan karşılaştırmaları ahlaki bir yargıya dönüştürmek söz konusudur. Kadınlar ile erkeklerin, yanlış bile olsa, belli bazı gelenekleri devraldığını söylemek belki daha zordur ama daha adil olacağı söylenebilir. Türklerin çok eski dönemlerde yaşadıkları ilişkileri değerlendirirken böyle bir bakış açısına sahip olmak gerekiyor. Öte yandan çağdaş Amerikalılar ile Avrupalı kadın ve erkeklerin atalarının da cinsiyetler arasındaki ilişkiler söz konusu olduğunda kusursuz olmadıklarını akıldan çıkarmamak gerekiyor. (Bunun da ötesinde, bazılarımız bugün bile kadınlar ile erkekler arasında tam bir eşitlik olmadığını söyleyebilir.)

Türklerin evlenmesi beklenirdi; bu tüm Müslüman toplumlar için geçerlidir. İlişkisizlik aklı başında kimsenin tercih etmeyeceği ve doğal olmayan bir medeni hal olarak görülüyordu. Eşcinsellik vardı ve her toplumda olduğu gibi dini açıdan kınanıyordu. İdeal koşullar uyarınca bir kişinin genç yaşta evlenmesi gerekirdi; bu bazen ergenliğin hemen sonrasında oluyordu. Türklerin gözünde cinsel arzu, özellikle köylüler söz konusu olduğunda, pratik bir anlam taşıyordu. Genç bir insan erken bir yaşta evlendirilmezse cinsel arzuları evlilik dışında bir seçenek üzerinden ifadesini bulabilir, o zamanki bakışla, her türlü sosyal ve ahlaki kötülüğü beraberinde getirebilirdi. Anne ve babalar özellikle kızlarının cinsel saflığına önem veriyordu. İslami gelenekler uyarınca kadınların cinselliği erkekler tarafından sürekli olarak gözlenmesi gereken bir güçtü; bu güç üzerindeki kontrolü önce babalar sonra da kocalar yapabilirdi.

Geleneksel olarak, evliliklerin tamamı genç insanların ebeveynleri tarafından ayarlanırdı. Evliliğin esas olarak ekonomik bir anlam taşıdığı düşü-

nülürdü: "iyi bir evlilik" sosyal ve ekonomik açıdan eşit veya üst gruptan bir eş bulunması anlamına geliyordu ama tek belirleyici kıstas da bu değildi. Ekonomik olmayan kaygılardan biri olarak, özellikle anneler, çocuklarının mutluluğunu istiyordu. Fiziksel cazibe de göz ardı edilmiyordu. Eli iş tutan ve evine ekmek getiren erkekler ile ev düzeni ve çocuk bakımı konusunda yetenekli olan kadınlar ödüllendiriliyordu. *"Yuvayı dişi kuş yapar"* ve *"erkek dediğin güçlü olur"* gibi değerlendirmeler yaygındı.

İlk evliliğini yapan kadınların bakire olması önemliydi. Bu çerçevede Türk toplumu, tıpkı diğer geleneksel toplumlarda olduğu gibi, bu gibi niteliklere büyük önem verirdi.

Bazı evlilik adetleri bölgeye ya da topluluğa göre değişirdi. Kardeşler, akrabalar, büyük anne ya da babalar ile amcalar ve teyzeler arasındaki evlilikler Türk topluluklarında yasaktı zira İslami kurallar da böyle bir yasak getiriyordu. Bazılarına göre birinci dereceden kuzenlerin de evlenmesi yasaklanıyor ya da en azından tercih edilmemesi gereken bir ilişki olarak görülüyordu. Belki çiftleşmenin getirebileceği genetik sorunlar nedeniyle böyle düşünüyorlardı ya da belki bir yabancı ile evlenmenin sosyal ve ekonomik ilişkileri geliştireceğini düşünüyorlardı zira başka bir ailenin üyesi ile evlilik ilişkisi kurmak söz konusu aileleri birbirini yakınlaştırıyor ve iş ya da köydeki çatışmalar konusunda güçlerini artırıyordu. Öte yandan diğer bazı Türk toplulukları da baba tarafından kuzenler arasındaki evliliğin uygun olduğunu hatta ideal bir evlilik anlamına geldiğini düşünüyorlardı. Kimilerine göre babanın kardeşinin kızıyla evlenmek en iyi seçenekti. Bu esas olarak aileye ait toprakların korunması açısından bir anlam ifade ediyordu. Bu, evliliklerin tamamı aile içinde yapılırsa baba öldüğünde aile dışından kimsenin topraklar üzerinde hak iddia edemeyeceği anlamına geliyordu. Kuzenler arasındaki bu tür evliliklerin hangi sıklıkta olduğu konusunda kesin bir bilgi bulunmuyor. Bu, en iyi çözüm olarak görülse de evlenen kişilerin bunu gönülden kabul ettikleri anlamına gelmiyordu.

Belki adetler değişiyordu ama evliliklerin yapılması için normal bazı koşullar yerine getiriliyordu. Teorik olarak evlilik, damat adayının babası tarafından başlatılması gereken bir süreçti. Oğlunun evlilik için uygun yaşta olduğuna karar veriyor ve kendisine uygun bir gelin adayı bulmaya koyuluyordu. Uygulamada ise kadınlar, oğulları ve kızları için evlilik planlarını yapmaya çocukları uygun yaşa gelmeden çok önce başlıyordu. Özellikle köylerde var olan tüm uygun adaylar değerlendirmeye tabi tutulurdu; bu iş evlilik teklifi resmen dile getirilmeden yıllar önce yapılırdı.

Damat adayının ailesi aracılar gönderirdi. Bu kişiler genellikle amcalar

ve diğer akrabalar olurdu; temsilciler, evlilik anlaşmasına varmak için çaba harcardı. Pratik olarak eşlerden ve ailelerden neler beklendiği konuşulurdu; çocuklarının neleri başardığından, diğer eşe sağlayacağı faydalardan, gelinin nasıl bir eve geleceğinden, gelinin eve ne gibi eşyalar (çarşaflar, mutfak eşyaları ve diğer önemli eşyalar) getireceğinden söz edilirdi. Erkek ailesinin ödeyeceği başlık parası da (mehr) yapılan pazarlıkların bir başlığını oluştururdu. İslami gelenek ve kurallar uyarınca evlenebilmesi için koca adayının kız ailesine belli bir miktar ödeme yapması gerekiyordu. Bu paranın bir kısmı gelinin zora düşmesi ihtimaline karşı bir köşede tutulurdu zira damat ölebilir ya da evlilikleri sona erebilirdi; uygulamada ise gelinin ailesi bütün parayı kendisi için alırdı zira kızları artık kendileri için çalışmayacaktı; başlık parasını kızlarının emeğinin bir bedeli olarak kabul ederlerdi. Başlık parasının miktarı ailenin zenginliğine, gelin adayının fiziki güzelliği ile damat ve gelin adaylarının yeteneklerine göre değişirdi. Romantik gelenekler uyarınca yetiştirilen Batılılar için bu kabul edilemez bir yöntem olarak görülebilir ama bunlar gerekliydi. Başarılı bir evliliğin bu türden pratik uygulamaların eseri olduğu düşünülürdü (ve çağdaş evliliklerde en önemli gerginlik kaynağının para olduğu düşünüldüğünde böylesi pratik bir uygulama bir şekilde haklı görülebilir).

Ailelerin de kendi aralarında anlaşmaları çok önemliydi. Evlenecek olan çiftin mutluluğu tek başına yetmiyordu. Türkler, evliliğin sadece karı ile kocayı değil aileleri de birbirine bağlamasını beklerlerdi. İki ailenin üyeleri birbirlerine yardımcı olur ve çıkarlarını gözetirlerdi. Düzgün kurulmuş bir evlilik, aileler arasındaki işbirliğini de daha olanaklı kılardı. Aslına bakılırsa evlilik pek çok açıdan iki aile arasında bir bağ olarak görülürdü.

Pratik konular halledildikten sonra sosyal gereklilikler yerine getirilirdi. İki ailenin kadınları bir araya gelip birbirlerine hediyeler verirler ve yaklaşan evliliği ele alırlardı. Gelin adayı kayınvalide adayı ile tanıştırılırdı. Geleneksel bir saygı ifadesi olarak gelin adayı kayınvalide adayının elini öper ve evine geleceği kadının otoritesini kabul ettiğinin bir göstergesi olarak çay ikram ederdi. İki kadın arasında kurulan ilişki iki aileyi birbirine bağlardı. İki ailenin kadınları yaklaşan evliliği ve aileler arasında kurulan ilişkiyi kutlarlardı.

Bunların ardından düğün günü iki ailenin erkekleri bir araya gelir ve tanıkların ve bir din adamının huzurunda evlilik sözleşmesi üzerinde resmen anlaşmaya varılırdı. Bütün köy için bir ziyafet düzenlenir ve danslar edilirdi; kutlamalar günlerce sürer; erkekler ile kadınlar kutlamaları ayrı olarak yaparlardı. Gelin yeni evine kalabalıkların eşliğinde götürülürdü.

Yeni kocası ve ailesi onu buyur ederdi. Batılı geleneklerinde de olduğu gibi, kurulan ilk cinsel ilişki evlilik bağının kurulması anlamına gelirdi. Gelinin yeni ailesiyle birleştiği kabul edilirdi. Yeni ailenin üyeleri "gelinimiz" derdi zira evlilik sadece iki kişinin bir araya gelişini değil ailelerin de birleşmesini simgeliyordu. Erkeğin kız ailesinin evine gitmesine çok ender olarak rastlanırdı. Bu, damadın yoksul olduğu bir durumda gelinin evinde erkek çocuk olmazsa başvurulan bir yöntemdi; böylece evde genç bir erkek bulunması sağlanırdı; bu düzenleme esas olarak ekonomik ihtiyaçlardan doğuyordu.

Gelin, evlilik sonrasında yeni ailesinin parçası olmasına rağmen akrabaları ile yakın ilişkiyi sürdürürdü. Çocuklar keza hem annelerinin hem de babalarının aileleri tarafından yetiştirilirdi. Kadınlar bebek bakım işini, kaldıkları evdeki kadınlar ile olduğu kadar, kendi kız kardeşleri ve anneleri ile de paylaşırdı. Kadınlar özelikle erkek kardeşleri ile yakın ilişkileri korurlardı. Erkek kardeşler evli bir kadının sıklıkla görüşebileceği, şakalaşıp ciddi konularda sohbet edebileceği insanlardı; sosyal kurallar kadınların evlilik sonrasında, kocasının ya da kendi ailesindekiler hariç, erkekler ile görüşmesine sınırlama getiriyordu.

Çok katı sosyal sistemlerde insanlar yaratıcılıklarıyla söz konusu katılığın etrafından dolanmayı bilirler. Şüphesiz ki, Türk tarzı evlilikte de sistemin işlemediği veya çöktüğü durumlar oluyordu. Genç insanlar aşık olur, bu tür şeylerin kabul görmemesi bu durumu değiştirmez. Genç erkeklerle kadınların yolda yürüdüğü, tarlada çalıştığı ya da gizlice birbirlerine baktıkları bir ortamda farklı cinsiyetten olanları birbirinden tamamen ayrı tutmak mümkün olmuyor.

Aşk, genellikle aile üyelerinin - özellikle annelerin - araya girmesiyle galip çıkıyor; bu girişimlerin bir sonucu olarak iki aşığın evlenmesi için babalar ya da kocalar ikna ediliyordu. Bunun mümkün olmadığı durumlarda başka bir yola başvuruluyordu: Kız kaçırma. Kız kaçırma bir "gizlice kaçma" eylemi olarak toplumun önyargılarına karşı olan bir tavrı ifade ediyordu. Köylü bakış açısına göre bir bakireyi baştan çıkaran bir erkek onunla evlenmelidir. Aynı bakış açısıyla geceyi birlikte geçiren bir kadın ile erkeğin mutlaka seks yaptıkları sonucuna varılıyordu. Dolayısıyla ebeveynlerin izninin olmadığı ya da başlık parası için para olmadığı durumlarda "kaçırma" eylemine girişiliyordu. Genç erkek, sevdiği kızla kaçar ve onu bir akrabasının yanında bir geceliğine bırakırdı. Bu durum, cinsel ilişki olmamasına rağmen, ebeveynlerin onayı olmasa bile, evliliği zorunlu kılardı. Kız kaçırma, tehlikeleri beraberinde getirirdi zira kadının babası ya

da erkek kardeşleri şiddete başvurabilirdi ama çoğu zaman aşk, kayınvalide ve kayınpeder kızgın olsa bile, herkesi dize getirirdi. Böyle bir kızgınlık çoğu zaman torunun dünyaya gelmesiyle aşılabilirdi.

Çok Eşlilik

İslami ve Hıristiyan evlilik gelenekleri çok eşlilik konusunda büyük bir farklılığı beraberinde getirir. İslam kuralları, belli koşullar yerine getirildiği takdirde, erkeğin dört kadınla evlenmesine olanak tanır. Bunun birincil koşulu kadınlara eşit biçimde muamele edilmesidir. Dini kurallar bir erkeğin bariz şekilde bir karısını kayırmasını yasaklar; kıyafetleri, yaşadıkları yerler ve cinsel ilişki hakları eşit şekilde karşılanmalıdır. Öte yandan, imkansız kılmasa da, insan doğasının bunu zorlaştırdığı söylenebilir.

Çokeşliliğe Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkleri arasında çok fazla rastlanmıyor. İstatistiki veri çok sınırlı ama eldeki veriler normal zamanlarda kadınların yüzde beşinden azının çokeşli bir ilişki içinde olduğunu gösteriyor. Bunun asıl nedeni bir ihtimal sosyal bir nitelik taşıyordu: Gerek kadın gerekse erkek tek eşli bir birliktelik istiyordu; aileler de kızlarının ikinci bir eş olmasını istemiyordu. İşin ekonomik yanı da çokeşliliği caydırıcı bir nitelik taşıyordu, bu çerçevede başlık parası büyük bir masraf anlamına geliyor keza evlilik de pahalıya mal olabiliyordu. Evlilik para harcamak anlamına geliyordu. Daha kalabalık bir hane halkına bakmak da daha fazla harcama yapmak demekti. Ayrıca, Orta Asya'daki Türk kültürü, Ortadoğu kültürleri ile karşılaşmadan önce, tek eşliliği öngörüyordu.

Peki çokeşlilik Türkler arasında neden vardı? Evlilik hakkındaki fikirler Batı'da ve Türkiye Cumhuriyeti'nde çokeşlilikten uzaklaştı ama çokeşliliğin sosyal bir işlevi olmadığını söylemek yanıltıcı olabilir. Çokeşliliği, bir ihtimal, Türk ailelerinin bir araya gelmesini sağlayan bir sosyal güvenlik sistemi kapsamında görmek gerekiyor.

Bir erkek öldüğünde aileye bakma görevi erkek kardeşe ait oluyordu. Aşağıda da görüleceği üzere erkek kardeşler çoğu zaman aileleriyle aynı evde yaşıyordu. Erkek kardeşlerin karıları arkadaştı ve çocukları beraber oynardı. Çocuk doğurabilecek yaştaki tüm kadınların evli olması gerektiği beklentisi ve ailenin mirası ev içinde tutma arzusu göz önüne alındığında, en doğal sonuç, dul kadının erkek kardeşle evlenmesiydi. Bu tür bir çokeşli evlilik, ailenin ve toplumun dokusunu bozulmadan muhafaza edebilecekti. Çokeşliliğin, bir bütün olarak, topluma bir yararı da bulunuyor zira bu sayede nüfus artışındaki devamlılık sağlanabiliyordu. Osmanlı İm-

paratorluğu'nun çeşitli dönemlerinde savaşlar nedeniyle Türk erkeklerinin ölüm oranı yükselişe geçiyordu. Bu, bütünüyle tekeşliliğe dayalı olan bir toplumda kadınların kocasız ve bunun bir sonucu olarak da çocuksuz kalacakları anlamına gelirdi. Bunun bir sonucu olarak nüfus azalır, köylüler için olduğu kadar bütün toplum ağır bedeller ödeyebilirdi. Kimi durumlarda çokeşli evlilik, birinci evlilikten çocuk olmadığı zaman başvurulan bir seçenekti ve çocuk dünyaya getirmek için yapılırdı. Çocuklar, aşağıda görüleceği üzere, hayatta kalmak için gerekliydi.

Kimi çokeşli durumların da erkeğin varlıklı olması halinde ortaya çıktığını da kabul etmek gerekiyor; bu anlamda zengin bir erkek birden fazla kadınla olabilmek için bu yola başvuruyordu. Bu durum, Avrupalı ya da Amerikalı bazı evli erkeklerin metresli bir yaşam sürmesiyle paralel özellikler taşıyor, ne var ki, çokeşli evlilik, ikinci kadının haklarını ve sosyal statüsünü koruyordu.

Boşanma

Evlilik gibi boşanma da iyi tanımlanmış İslami kurallar uyarınca gerçekleşiyordu. Şeriat, bir erkeğin gayet kolay bir şekilde boşanabilmesini öngörüyor: Boşanmanın gerçekleşmesi için kocanın boşanma için gereken cümleyi üç kere tekrarlaması yeterlidir. Üç kere söyleme gerekliliği sert sözlerin sarf edildiği tartışmaların boşanmaya yol açmasını önlemek için geliştirilmiş bir formüldü. Kızgınlık anında söylenen "Seninle evli olmak istemiyorum" cümlesi ile sonucunun farkında olarak, aynı cümleyi üç kere tekrar etmek aynı şey olamazdı. Kadın, evlilik sözleşmesini bu şekilde ortadan kaldıracak bir hakka sahip değildi. Kadının evliliğin sona ermesini sağlamak için bir kadıya başvurması zorunluydu; erkeğin evlilik sözleşmesini belli açılardan ihlal ettiğini, bu çerçevede kocasının kendisine destek olmadığını veya cinsel ilişkiye girmediğini ispatlamak zorundaydı.

Diğer pek çok şeyde olduğu gibi boşanma konusunda da son sözü kanun söylemiyordu. İslami kurallara rağmen Türklerin çoğunluğunu oluşturan köylüler arasındaki uygulamaya göre erkekler kolay boşanamıyordu keza kadınların boşanma taleplerinin yerine getirilmesi de bu denli zor değildi. Gerek kadın gerekse erkek boşanma sürecini başlatabiliyordu; bunu sınırlı bir bilgi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesinden sonra (köy hayatında önemli bir değişiklik olmamıştı) yapılan çalışmaların vardığı sonuçlardan biliyoruz. Bir erkek karısını boşadığında, kadın erkeğin (erkeğin ailesinin) evini terk edip babasının veya diğer erkek akrabalarının yanına

gidiyordu

Kadın boşanmak isterse tek başına bırakılıyordu. Erkek yeniden evlenmek isterse resmen boşanmak zorundaydı ancak çoğu boşanma işlemi de böyle gerçekleşiyordu, bugün mahkemeler bu tür boşanmalara "gayri resmi boşanma" adını veriyor. Bu tür boşanmalar çoğu zaman bir uzlaşma ile sonuçlanıyordu.

Toplum yaşamı pek çok açıdan boşanmaya karşı olan özellikler taşıyordu. Bu açıdan evlilik sadece bir erkek ile kadın arasındaki bir olay değil iki aileyi de ilgilendiren bir konuydu. Bir koca karısını sevmiyor olabilirdi ama kadın iyi bir anne ise ve genişlemiş olan ailenin diğer üyeleri ile iyi geçiniyorsa aile boşanma konusunun açılmaması için elinden gelen her şeyi yapardı. Bu çerçevede evliliğe sadece duygusal değil ama harcama olarak da çok yatırım yapılmış oluyordu. Kıyafetler, yataklar, mutfak eşyaları ile diğer eşyalar satın alınarak bir ev kuruluyordu. Söz konusu olan yoksul insanlar olduğunda bu eşyalardan kolayca vazgeçilemiyordu. Ahaliye karşı utanma duygusu da bir faktördü. Bir kadın ile erkek diğer köy sakinlerinin kötü kabul ettiği bir nedenle boşanmaya karar verirse bütün köy halkı kadını ya da erkeği cezalandırabilirdi; ahali karşısında utanılacak bir duruma düşmek de iç içe olunan bir toplulukta zor bir durumu ifade ediyordu. Mutsuz çiftlerin, yakın bir zamana kadar örnekleri Batı'da da görülen bir tavırla, "çocuklar için" bir arada olmaya devam ettiği durumlar da yaşanıyordu. Söz konusu erkek ya da kadın iyi birer koca ya da karı olmadığı halde iyi bir anne ya da baba oldukları için pek çok kusurları affedilebilirdi ve affediliyordu da.

Boşanma sebepleri diğer toplumlardakilerle esas olarak aynıydı: Geçimsizlik, kötü muamele (kocanın şiddet uygulaması da buna dahildi), eşler arasında kavgalı tartışmalara neden olan mali sorunlar, aldatma ve bir ya da iki tarafın evliliğin gerekliliklerini yerine getirmemesi (kadının ya da erkeğin ailenin ihtiyaç duyduğu işi yapmaması). Koca açısından başka bir boşanma sebebini de eklemek gerekiyor: Kadının dünyaya bir erkek çocuk getirmekteki "başarısızlığı". Mali güvence, ailenin sürekliliği ve yaşlıların desteklenmesi için en çok erkek çocuk isteniyor ve buna ihtiyaç duyuluyordu. Türk köylüler genetik konusunda uzman değildi. Diğerleri gibi (akla *8. Henry* geliyor) onlar da erkek çocuk dünyaya getirmediği için kadınları suçluyordu. Oğlu olmayan bir erkek başka bir kadını deneyebilirdi. Toplumdaki genel düşünce ikinci bir kadınla evlenilmesinin daha iyi olacağı yönündeydi ancak bunun için mali koşulların uygun olması gerekirdi; aynı çerçevede ilk eşin de her açıdan desteklenmesi gerekirdi ama yine de erkek

çocuk dünyaya gelmediği için boşanmak rastlanılmayan bir durum değildi.

Boşanmaların hangi sıklıkta olduğu bilinmiyor. Osmanlı Çağı boyunca hükümet, evliliklerin ya da boşanmaların kaydını tutmadı. Boşananların pek azının evlenmediği ise biliniyor. İslami kurallar uyarınca bir kadının tekrar evlenmek için yüz gün beklemesi gerekiyordu ancak bu kural sıklıkla ihlal ediliyordu. Yeni bir evlilik boşanmadan kısa bir süre sonra gerçekleşiyordu. Toplumun tamamı evliliğe ve aileye dayanıyordu. Bir erkeğin tek başına yaşayamayacağı yaygın bir kanıydı zira erkeklerin kendilerine bakamayacağı düşünülüyordu. Bu tür hisler her zaman tam olarak doğru olmamakla birlikte uygulamada gerçeği yansıtıyordu. Toplum, kadınlar ile erkeklerin yapacağı işleri ayırarak her ikisini de birbirlerinin yokluğunda çok başarılı olamayacağı bir şekil aldı. Bu çerçevede bir erkek yeniden evlenmeliydi ve bu, kadınların da yeniden evlenmeleri gerektiği anlamına geliyordu aksi halde evlenilecek yeteri kadar kadın bulunamazdı.

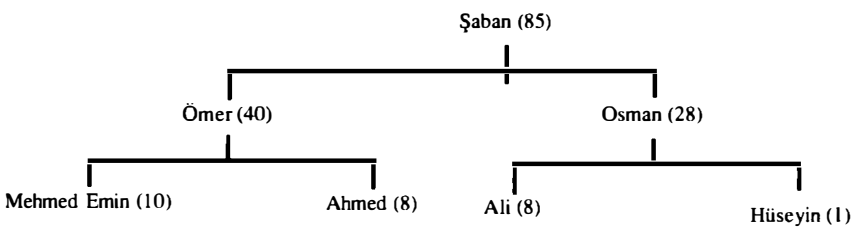
Türk Ailesi

Bir Müslüman Türk ailesi hakkında pek çok yönden değerlendirme yapılabilir. Köylerde ve şehirlerde yaşayan bir Müslüman, genel olarak karı, koca ve çocuklar arasındaki ilişkinin İslami açıdan değerlendirilmesi sonucunu beraberinde getirir. Cinsiyetler arasındaki ilişkileri gelenekler ve yasalar belirliyor. Evlilik, her şey bir yana, İslami kurallar uyarınca yapılan bir sözleşmeydi ve bu kurallara göre işliyordu. Müslüman biri açısından evliliğin yapısını ve işleyişini Allah belirliyordu. Daha laik bir anlayışa sahip olan analistler Türk medeni ilişkilerinin pratik doğasını öne çıkardılar. Evlilik, çocukların dünyaya getirilmesi ile iyi bakılmasını ve yaşlıların bakımının yapılmasını ve mal varlığının aile içinde muhafaza edilmesini sağlayan bir mekanizmaydı. Görüşlerini özetlemek isteyen bir iktisatçı, evliliğin Türkler için faydayı azami düzeye çıkardığını söyleyebilir. Tüm bu kavramlar hakkında konuşurken "birbirine aşkla bağlanılan" bir ilişkiden bahsedilmediğine dikkatinizi çekerim. Aşk, analiz edilmesi zor bir kavramdır. Romantikler buna üzülecek ama evlenen çiftler arasında aşk ikincil bir değerlendirmeye tabi tutuluyordu. Türk evliliklerinde aşk olduğuna şüphe yok ama hayatta kalmak evliliğin birincil nedeniydi. Evlilik, Türk insanlarının ayakta kalmasını sağladığı gibi bireylerin de ayakta kalmasını sağladı. Bu açıdan Türklerin tarihteki diğer pek çok insandan bir farkı bulunmamaktadır.

Çağdaş dünyanın büyük bir kısmında normal aile baba, anne ve çocuk-

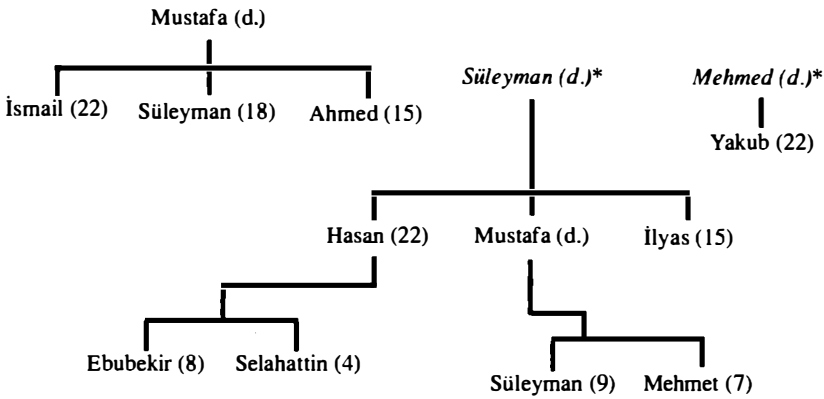
lardan oluşan çekirdek ailedir. Çekirdek ailenin Batılı bir ideal olduğu ve bu anlamda "aile" deyince, aksi belirtilmedikçe, akla hemen anne, baba ve çocuklardan oluşan grubun geldiği söylenmelidir. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkler için geçerli değildi. Burada ideal olanın genişletilmiş aile olduğu, aynı ev içinde ebeveyn-çocuk ilişkisinden daha fazlasının olduğu söylenebilir.

Türklerin genişletilmiş aileleri çok farklı biçimlerde olabiliyordu. Bunun bir uzantısı olarak aile biçimlerinden biri olarak üç kuşaktan erkek, karıları ve kızları ile aynı evde ya da evlerden oluşan bir yerleşkede yaşıyordu. Osmanlı nüfus sayım memurlarının kaydını aldığı, 1840'lı yıllarda Anadolu'nun Karadeniz bölgesinde yaşayan Şaban'ın (diyagrama bakınız) ailesi buna bir örnek oluşturuyor. Osmanlı'nın köydeki kayıtlarına göre yaşlı bir dede olan Şaban'ın hayatta olan iki oğlu bulunuyor. Kayıt memuru Şaban'ı ufak tefek ve beyaz sakallı bir çiftçi olarak tanımlıyor. İki oğlunun evli ve çocuk sahibi oldukları ve hep beraber Şaban'ın evinde yaşadıkları belirtiliyor. Toplam olarak evde yedi erkek bulunuyor. Bir ihtimal aynı sayıda kadın ve kız çocuğu da onlara eşlik ediyor ama Osmanlı kayıt memurları bu kadınları kayıtlarına dahil etmiyor zira kayıtlar askere alınmaya uygun olan erkekleri belirlemek için yapılıyor, ayrıca eve girilip kadınların sayılması da mahremiyetin ihlali olarak görülüyordu. Kadınların da nüfus sayımına dahil olmaları için 19. yüzyılın ilerleyen yıllarının beklenmesi gerekecekti.

Genişletilmiş ailenin arkasındaki fikir basitti: Erkek çocuklar aile evinden ayrılmıyordu. Bunun yerine gelinler kocalarının ebeveynlerinin evine taşınıyordu. Bu gibi durumlarda genişletilmiş aile, dede (ya da en yaşlı erkek) ölünceye kadar birlikte yaşıyordu. En yaşlı erkek ölünce farklı evlere çıkılıyordu; her evin ayrı bir erkek reisi oluyordu. Bazı durumlarda dedenin ölümünden sonra da ev dağılmıyordu. İki ya da üç erkek kardeş evi bir arada tutuyordu; bu durumda iki ya da daha fazla çekirdek aile bir arada yaşıyordu. Aile yapısının araştırıldığı Anadolu'nun bazı bölgele-

rinde bu tür bir genişletilmiş ailenin daha yaygın olduğu, üç kuşağın bir arada yaşadığı hanelerin daha az olduğu tespit edilmiştir. Aileler arasında rekabet olduğu düşünüldüğünde böyle bir ayarlamanın daha yararlı olduğu anlaşılıyor, bu durum bu uygulamanın yaygınlığından da anlaşılıyor. Bu tür ailelerin olmasının bir diğer nedeni de kadınların kocaları öldükten sonra da çocuklarını yetiştirmeye devam etmeleriydi. Çocuklar büyürken kadın bilfiil evin reisi konumundaydı; erkek çocuklar yetişkin olduktan sonra da aynı düzenleme ayakta kalmaya devam ediyordu.

Az da olsa bazı durumlarda diğer akrabalar da ev yaşamına dahil oluyordu. Bu akrabalara kuzenler, yeğenler, yaşlı akrabalar, boşanan ya da dul kalan kız kardeşler ve kızlar da dahil oluyordu. *İ*smail'in ailesi bu ikincisine bir örnek oluşturuyordu. Kayıt sırasında İsmail 22 yaşındaydı (nüfus memuru belki yaşını tahminen yazmıştı ya da İsmail gerçekten 22 yaşındaydı) ve büyük bir evin reisliğini yapmak için çok gençti.

İsmail'in babası Mustafa'nın öldüğü ve en yaşlı erkek olarak İsmail'in evin reisi konumuna geçtiği sonucuna varmak mümkündür. Böyle bir durumda *İsmail*'in annesinin evdeki otoriteyi elinde tuttuğu söylenebilir. Annesinin ailesi *İsmail* ve erkek kardeşi ile birlikte yaşamak üzere eve taşınıyor. Babasının mirasçısı ve orijinal hane halkının en yaşlı erkeği olarak İsmail evin reisi kabul ediliyor ama kuzenleri de (İsmail'in hayatta olmayan amcalarının oğulları) yetişkin erkekler olarak görülüyor. (İsmail ve *Yakup* evli olabilir ancak erkek çocukları bulunmuyor.) Kadınların da dahil olduğu bir hesaba göre evde 20 kadar kişinin yaşadığı söylenebilir.

Genişletilmiş aile güven esasına dayanıyordu. Türk ve diğer Ortadoğu

toplumlarında bir kişinin erkek kardeşlerine, kız kardeşlerine, anneye ya da babaya dayanabileceği varsayılıyordu. Aile bağı ne kadar yakınsa aradaki bağın o denli güçlü olduğu düşünülüyordu. Bu durum erkek çocukların babalarının ölümünden sonra neden aynı evde kalmaya devam ettiklerini büyük ölçüde açıklıyor. En yalın ifadesiyle aile üyeleri birbirlerine bakıyorlardı. Genişletilmiş aile, üyelerine bir "refah" sağlıyordu. Hasta ya da yaşlı olanlara gençler, sağlıklı torunlar ya da ikinci dereceden yeğenler bakıyordu. İş yükü paylaşılıyordu. Harmanlama ya da ev yapımı gibi ağır ev işleri için yardım edilecek bir kişi her zaman bulunuyordu. Kadınlar çocuk bakımı, ekinleri işleme ve yemek pişirme konularında iş yükünü paylaşabilirdi. Genişletilmiş ailenin belki de en büyük faydası psikolojikti. Bir kişi her zaman dayanabileceği birini bulabiliyordu. Ailede güvenlik duygusu bulunuyordu.

Genişletilmiş ailenin, nüfus ve Türklerin bir grup olarak ayakta kalması açısından da olumlu bir etkisi vardı. Osmanlı dönemi boyunca Anadolu ve İmparatorluğun diğer bölgelerinde ölüm oranı oldukça yüksekti. Sağlık hizmetleri ile eczacılığın ve tarım üretiminin gelişmesinden önceki dönemde (tıpkı dünyanın geri kalanında olduğu gibi) çok sayıda Türk hastalıktan ve bazen de açlıktan ölüyordu. Buna, özellikle 19. yüzyılda, Osmanlıların Ruslar ile savaşlarında ölen çok sayıda erkeği de eklemek gerekiyor. Genç Türkler geç evlense ve "Avrupa" ölçeklerinde çocuk sahibi olsalardı nüfusu destekleyecek sayıda çocuk dünyaya gelmediği için nüfus azalırdı. Bu anlamda, genişletilmiş aile gençlerin erken yaşta evlenmelerine olanak sağlıyordu ve aksi durumda sahip olabilecekleri çocuktan daha fazlasını dünyaya getiriyorlardı. Genç evli çiftlerin evlenmek için ekonomik olarak yeterlilik seviyesine ulaşmayı beklemelerine gerek yoktu; Batı Avrupa ve Amerika'da durum böyle değildi. Genç çiftler de genişletilmiş aile ekonomisinin bir parçası haline geliyor, bu sayede iş ediniyor, karınları doyuyor ve bebek bakımında bile destek alıyorlardı. (Buna bir örnek olarak İsmail'in evindeki Hasan'a bakmak gerekiyor; Hasan'ın yaşı küçük gösteriliyor ama yine de genç bir baba olarak iki oğlu ve bilinmeyen bir sayıda kız çocuğu bulunuyor).

Bariz yararlarına ve toplumun da bu düzeni benimsemesine rağmen genişletilmiş aile norm değildi. Genişletilmiş aileler genişletilmiş olmayanlardan daha azdı. Avrupa ve Amerika'da da olduğu gibi çekirdek aileler çoğunluğu oluşturuyordu.

Ayrıntılı çalışmaların yapıldığı Osmanlı bölgeleri olan Karadeniz ve İstanbul şehrinde ailelerin göreceli olarak çok daha azı genişletilmiş aile

niteliğindeydi. Genç erkeklerin iş için göç ettiği şehirlerde daha az genişletilmiş aile bulunuyordu. Şehirlerdeki konutlar da kırsal kesimdeki yerleşkelere kıyasla genişletilmiş aileler için daha az uygundu. Karadeniz'deki duruma bakıldığında ailelerin üçte ikisinin çekirdek aile niteliğinde olduğu görülüyor. Bunlardan bazıları aile reisi olarak dedenin ölmesi sonrasında parçalanan genişletilmiş ailenin üyeleriydi; bazıları da erkek çocukların evlenip çocuk yapmasıyla genişletilmiş aile konumuna geçen ailelerdi. Bunlardan bazıları ekonomik gerekliliklerin bir eseriydi zira aile üyelerinden biri çalışmak için köyden şehre gidebiliyordu. Diğer bazı çekirdek aileler de ekonomik olarak kendine yeten ve çocukları ile birlikte yalnız yaşamayı tercih eden çiftlerden oluşuyordu; belki bu çiftler ebeveynlerini sevmiyordu.

Erkek ve Kadın

Geleneksel Müslüman toplumlarında erkekler teoride tartışmasız olarak baskın bir konumdadır ama beklenebileceği üzere teori ile pratiğin birbirine uymadığı durumlar çoktur. Müslüman ülkelerinde genel kabul gören teoriye göre kadınlar zeka açısından ve fiziksel olarak erkeklerden daha zayıftırlar. Aile için doğru kararları alamayacakları düşünülür. Bu tür yargıları erkekler üretmiş ve yaygınlaştırmıştır. Aile içi kararların doğası çok daha değişikti. Antropologlar Osmanlı İmparatorluğu'nda cinsiyetler arası ilişkiler hakkında ayrıntılı çalışmalar yapmamıştır, ne var ki daha yakın zamanlarda Türkler hakkında çalışmalar yapılmıştır ancak bu çalışmalar Türkiye Cumhuriyeti'nin eşitlikçi felsefesi ile teknolojideki değişikliklerin etki etmesinden önceki döneme rastlamaktadır. Bu çalışmaların ortaya koyduğu sonuçların Türklerin daha önceki zamanlardaki durumunu da yansıttığını düşünmek için pek çok neden bulunuyor. Yapılan bu çalışmalar, erkekler ile kadınların ayrı ayrı alanlarda otorite sahibi olduklarını ve kararlar alıp belli konularda denetimi ellerinde tuttuklarını gösteriyor.

Türkler söz konusu olduğunda cinsiyetler arasındaki ilişki biçimleri, sanki erkeklerin her konuda mutlak efendiler oldukları izlenimini veriyor. Bu haliyle kadınlar kocalarından aldıkları emirleri yerine getiriyor ve toplum karşısında itaatkar bir tavırla hareket ediyorlardı. Malların sahibi erkeklerdi ve zengin kadın bile ancak erkek aracılar üzerinden iş yürütebiliyordu. Ailenin dışarıya bakan yüzü erkekti, toplum içinde bütün konuşmaları erkek yapıyordu. Karıları konuşkan ya da "evin hakimi olan" kocalar alaya alınıyordu (Batı'da da böyle erkeklere çok yakın bir zamana kadar

rastlanıyordu). Gerek erkek gerekse kadın, erkeğin baskın olması gerektiği düşüncesini benimsemişti. Ancak cinsiyetler arasındaki ilişkinin biçimi ile özünün aynı olduğunu düşünmek bizleri yanıltacaktır.

Ailede Otorite ve Cinsiyetlerin Ayrılığı

Türk kadını imajı, geleneksel Türk toplumu içindeki konumuna ilişkin yapılan yapay tanımlamaların bir eseri olarak zayıf, itaatkar, erkeklerin karar almasını bekleyen ve emirleri yerine getirmek için sabırsızlanan kişiler olarak belirir. Ne var ki gerek Osmanlı döneminde gerekse bugün, Türkler ile birlikte yaşamış olan kimse Türk kadınları için "zayıf" ya da "itaatkar" tanımının uygun olduğunu düşünemez. Bunun yerine "güçlü" veya "iddialı" akla ilk gelen kelimeler oluyor ancak bu nitelikler geleneksel bir toplumda bir Batılı'nın beklediğinden çok daha farklı bir şekilde tezahür ediyordu. Türk toplumunun erkek egemen olduğu düşüncesi bazı yönlerden doğruysa diğer bazı açılardan da yanlıştı.

Herhangi bir toplumda kültürel normların fazlasıyla vurgulanması o toplumun iç işleyiş tarzını görmeyi zorlaştırabilir. [Osmanlı'da] erkek egemenliğini kuram olarak kabul etmek de aile kararlarının çoğu kez gerçekten kadınları da içeren aile grubu tarafından verildiği gerçeğini gizlemiştir. Örneğin, yukarıda açıklanan evlilik konularında evliliğin erkek tarafından ayarlandığı gibi bir izlenim doğuyordu. Eş seçimini resmen erkek yapıyor ve başlık parası hakkında pazarlığa giriyordu. Oysa kadınlar alınan kararlarda çok yakından bir pay sahibi oluyordu. Nihayetinde, bir gelin, ailenin kadınlar tarafına dahil oluyordu. Ailenin kadınları açısından kabul edilir olmalıydı; bu durum özellikle gelinin yaşamı hakkında kocaya kıyasla daha etkili olacak olan yaşlı kadınlar açısından geçerliydi. Erkeklerin eş seçimi konusunda kadınların dileklerini tamamen göz ardı edeceğini söylemek, onların biraz deli olduğunu ve yaşadıkları evdeki iç barışın umurlarında olmadığını söylemekle aynı anlama geliyordu.

Bu tür bir dişil "danışma makamı" kadınların sahip olduğu gerçek bir güçken en önemli dişil otorite Türk toplumunun doğasının bir sonucu olarak ortaya çıkıyordu. Türk geleneklerine göre bir erkeğin asli görevi aileyi desteklemek ve korumaktı, kadının görevi ise ev işlerini yapıp çocukları büyütmekti. Bu iş bölümünün kökü tarihten daha eskiydi ve neredeyse bütün toplumlarda geçerliydi. Ortadoğu kültürlerinde erkek ve kadınların iş bölümü aşırı uçlarda ortaya çıkıyordu. Erkeklerin hayatlarının "kamuya açık", kadınların hayatlarının ise özel olduğu ve bu ikisinin çok ender yan

yana geldiği söylenir. Belki fazlasıyla aşırıya kaçan bir değerlendirme ama kadınların alanları ile erkeklerin alanları önemli ölçüde ayrıldı.

Sultanların saraylarında olduğu gibi köylerde de kadınlar ile erkeklerin kendilerine ait yaşam ve çalışma alanları vardı. Türk köylerindeki görev dağılımı kesin bir şekilde ayrılmıştı; "kadın işleri" vardı ve bir de "erkek işleri" ve bu ikisi kesinlikle karışmazdı. Erkek toprağı sürüp, tohum ekiyor, ekin biçiyor, kasabaya alışverişe gidiyor ve devlet görevlileri ile muhatap oluyordu. Diğer ailelerle ilişkilerde kendi ailelerini temsil ediyorlardı. Geriye kalan bütün işler kadına aitti: çocukların bakımı, beslenmesi ailenin ayakta tutulması, ekinlerin işlenmesi ve hayvanların bakımı. Eril ve dişil alanlar arasında dikkat çekici düzeyde bir iletişimsizlik vardı. Kadınlar kadınlarla, erkekler de erkeklerle birlikte çalışırdı.

Aile dışında eril-dişil dostlukları arzulanan bir şey değildi ve kesinlikle olmazdı: Erkekler erkeklerle toplanıp, konuşup çalışırdı keza kadınlar da. Her iki grup kendi aralarında haberleşir ve kendi otorite alanlarında hareket ederlerdi.

İş bölümü kadınlar ile erkeklerin birbirlerine bağımlı olmaları sonucu getiriyordu. Bir erkek yemek pişirmez ya da çocuğa bakmazdı, dolayısıyla kendisine bakması için bir kızının ya da karısının olması gerekiyordu. Buna karşılık olarak bir kadın da aile malını korumaz, hükümet yetkilileri ile muhatap olmaz ya da ekinleri pazara götürmezdi, dolayısıyla kendisine bakması için bir kocasının, erkek kardeşinin ya da oğlunun olması gerekirdi. Kadının etki alanı evin içiydi, erkeğin ise dışı. Böyle bir iş bölümü gerekli miydi ya da arzulanıyor muydu? Elbette hayır. Başka bir sosyal sistem kurulabilir ve hem kadınlara hem de erkeklere yeteneklerini ve ilgi alanlarını geliştirebilecekleri bir seçenek sunulabilirdi, ne var ki diğer tüm geleneksel topluluklarda olduğu gibi, Türkler de kocanın aileyi temsil edip koruduğu bir sistem geliştirdi; söz konusu bu durum erkeğin fiziksel olarak daha güçlü olmasından kaynaklanıyordu. Diğer her şey bu temel faaliyetten kaynaklandı.

Eril ve dişil otorite meselesi iş bölümü açısından değerlendirmeye alınmalıdır. "Otorite"nin tam olarak ne anlama geldiği de irdelenmelidir. Toplumdaki teorik konum mudur yoksa karar alma gücü müdür? Modern toplumlarda otorite genellikle siyaseti ve ekonomiyi etkileme gücü olarak algılanır. Kadınlar hükümet nezdinde ve işyerinde konumlarını güçlendirmiştir. Geleneksel bir Türk köyünde bu soruların fazla bir geçerliliği yoktur. Köylülerin genel anlamdaki güçsüzlükleri, hükümet işleri ile ekonomik hayat üzerinde otorite sahibi olma şanslarını ellerinden almıştır. Türk

erkekleri ev dışındaki ekonomik ve siyasi yaşam üzerinde teorik bir otoriteye sahipti. Erkekler bir araya gelip vergi tahsildarları ile nasıl bir ilişki kuracaklarına ya da eşkıyalarla nasıl baş edeceklerine karar verirlerdi. Bu otorite, köylülerin olaylara yön verme gücü ile sınırlıydı. Esas olarak kendilerinden istenenleri yapmaktan fazla bir şansları yoktu.

İş bölümü nedeniyle erkekler hayatta en önemli olan şeyler üzerinde söz söyleme haklarından vazgeçmişlerdir. Erkeklerin esas olarak sahip olduğu şey otorite değil rahatlıktı. Köylerin çoğunda çoğu zaman erkekler kadınlardan daha az iş yapardı. Erkekler toprak sürme ve hasat dönemlerinde çok çalışırdı. Erkekler en zorlu iş olarak savaşlara katılırdı ama toprağı sürmedikleri, savaşmadıkları ya da hasat yapmadıkları zaman erkekler çok daha az iş yapardı. Kadınlar çocuklara bakar, yemek pişirir, dikiş diker, ekmek yapar, çamaşırları yıkar ve diğer sonu gelmeyen ev işlerini yapardı. Kadınlar ayrıca geleneksel tarım faaliyetlerinde de bulunup ineklerin ve keçilerin sütünü sağar, tarladaki otları ayıklar, evcil hayvanlara bakar ve yakmak için tezek hazırlardı. Hayati bir işlevleri vardı; çocukların hayatta kalıp kalmayacakları, ekinlerin ayakta kalıp kalmayacağı, evin rahat bir yaşam alanı olup olmayacağı onlara bağlıydı; bu alanlarda her gün gerçek ve önemli kararlar alınıyordu.

Erkekler köy kahvesine gidip vakit geçirebilirdi. Kadınların böyle bir lüksü yoktu. Hayata dair temel kararları kadınlar alıyordu çünkü kararların alınması gereken yerler olarak evde ya da tarlada işin başında onlar bulunuyordu. Erkekler bu kararları almak istemiş olsalardı tarlada ya da evde olmalıydılar, ne var ki bunu istemiyorlardı. Büyük bir eşitsizlik mi vardı? Evet ama köy yaşamında en büyük eşitsizlik kendisini iş bölümünde gösteriyordu gerçek otoritede değil.

Kadınlar ile erkeklerin ilişkileri, şehirlerdeki üst sınıf üyeleri söz konusu olduğunda, köye kıyasla çok farklıydı. Zengin bir kadının otoritesinin yoksul bir kadına kıyasla çok daha az olduğu söylenebilir çünkü kritik önemi çok daha azdı. Bir köylü kadınının hasta bir ineğe bakma konusundaki kararı ailesi için bir zafer ya da felaket anlamına gelebilirdi ancak zengin bir kadın böyle bir konumda değildi. Zengin kadınlar öte yandan bir uşak ordusu üzerinde otoritelerini gösterebilirdi. Uşaklar kadınların köylerde kendileri için yaptıkları hizmetleri yerine getiriyordu. Çocuk bakımı büyük ölçüde öğretmenlerin ve dadıların göreviydi. Zengin kadın hayatın tadını çıkarma konusunda serbestti ama sınırlamalar da yok değildi. Kendilerine eşlik edilmesi şartıyla piknikler için parklara gidebiliyorlar, müzisyenleri dinleyebiliyorlar ve çay partilerinde bir araya gelebiliyorlardı. Siyasi karar-

ları etkileme açısından köydeki her iki cinsiyete kıyasla daha fazla söz hakkına sahipti ancak bu etkiyi ancak kocaları üzerinden ifade edebilirlerdi. Harem kadınları ve hükümet üzerindeki büyük etkileri buna en iyi örneği oluşturuyor zira üst sınıftan olan kadınların büyük bölümü eğitimsizdi; öte yandan siyasi kararlar üzerinde önemli bir etkileri olduğunu düşünmek de kolay değildir. Ne var ki 19. yüzyılda modern toplumun özgürlüklerinden paylarını almaya başlayan kesimi, üst ve orta sınıfa ait olan kadınlardı. Bu kadınlar, Osmanlı'daki reform sürecinin bir sonucu olarak açılan ve sadece kadınların gidebildiği okullara gidiyordu. Avrupa dillerini öğrendiler ve en yeni felsefi ve siyasi yapıtları okudular. Bu kadınlar sarayda ya da siyaset dünyasında değildi ama yetiştirdikleri kızları I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türk siyasetinde gerçek bir konum elde ettiler ve bu haliyle parlamentoda, üniversitelerde ve iş dünyasında yer edindiler.

Kadınların Osmanlı ticari hayatının baskın bir unsuru olduğu söylenemez ama kadınlar ekonomik hayatın önemli bir parçasını oluşturuyordu ve bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kaldığı yüzyıllar boyunca geçerli oldu. Geleneksel olarak satmak amacıyla yün ve pamuk eğirdiler ve köylerde ve özellikle göçebe topluluklarında basit bazı zanaat işleri ile uğraştılar. Tekstil üretiminin arttığı İmparatorluğun ilerleyen dönemlerinde kadınların emeği "ev atölyesi sisteminin" önemli bir unsurunu oluşturdu; girişimciler, iplik ve halı üreten kadınların emeklerinden yararlandılar. 19. yüzyılda alt sınıftaki Türk kadınları, Hıristiyan azınlığa ait olan kadınlar ile birlikte kentsel üretim hayatının bir parçası oldu. Bu kadınlar Anadolu'nun batısındaki ve İstanbul'daki fabrikalarda çalışmaya başladı. Tekstil kolunda esas olarak kadın emeği kullanıldı; benzer bir durum Avrupa için de söz konusuydu.

Söz konusu bu kadınların bu ekonomik katılımının yararlı olup olmadığı ayrı bir tartışmadır. Tekstil fabrikalarında çalışan kadınlar alışıldık kalıpları yıkıyordu ama kötü koşullarda az maaşla çalışıyorlardı.

Bazı daha zengin olan kadınlar kapitalistti. Eşlerinden ve ailelerinden miras aldıkları zenginlikle ticari yatırımlara giriştiler. Erken ve daha sonraki dönemlerdeki yargı kayıtları kadınların iş dünyasında dikkate değer bir konum elde ettiklerini gösteriyor. Sosyal bazı kısıtlamalar nedeniyle kadınlar tek başlarına iş hayatına giremiyordu; kadın tüccarların kervanların başına geçip uzun yolculuklar yapmaları mümkün değildi. Böyle olmakla birlikte kadın yatırımcılar, sahip oldukları işi erkek elemanlar üzerinden yönetiyordu. Toprak ve malların sahibi sıfatıyla kadınların mal alıp sattıklarına, sözleşmelere taraf olduklarına ve mahkemelerde dava açtıklarına

Osmanlı kayıtlarında sıklıkla rastlanıyordu. Kadınların "sistemin" bir parçası olduğu tartışılmaz bir gerçekti. Emlak ve yargı kayıtlarındaki kadın varlığının gerçek bir dişil denetimi ne ölçüde yansıttığı hiçbir zaman için bilinemeyecek. Sahibi göründükleri işte gerçekten otoriteyi ellerinde tutuyorlar mıydı yoksa söz konusu bu işler ailenin erkek üyeleri tarafından yürütülüp denetleniyor muydu? Bir ihtimal her ikisi de geçerliydi.

Din ve Toplum

Erkek-kadın ilişkilerinde en önemli faktör dindi; laik bir bakış açısına sahip çağdaş okuyucuların dinin geleneksel Türk toplumundaki önemini algılayabilmesi son derece zordur. Erkekler ve kadınlar aralarındaki eşitsizlikler ile zorlukları sadece böyle öğretildikleri için kabul etmiyorlardı; davranışlarının temelinde başka bir algı bulunuyordu. Yaşadıkları hayatın uzun sürmeyeceğine, bu dünyada kısa bir süre kalıp sonra Cennet'e gideceklerine inanıyorlardı. Cennet'e gitmek için düzgün davranmaları gerektiğini düşünüyorlardı. Düzgün davranmayan kadınlar ile erkekler sadece toplumun yaptırımına uğrama tehdidiyle değil aynı zamanda cehenneme gitme tehlikesi ile de karşı karşıyaydılar. Köylüler kadar şehirde yaşayan pek çok kişi açısından "dini" ve "seküler" faaliyetler arasında bir ayırım yoktu. İslam, hayatın tüm yanlarını düzenleyen bir dindi. Ahlaki olarak iyi olmak her şeyi düzgün yapmak anlamına geliyordu, buna günde beş vakit namaz kılmak ya da yaşlılara saygı göstermek de dahildi. Sosyal olarak doğru olan eylem ahlaki açıdan da doğru olandı. Sorunlar ve hayattaki eşitsizlikler hoş görülüyordu çünkü gidilecek olan yer, yolculuk sırasında katlanılacak olan zorluklardan çok daha önemliydi.

Çocukların Yetiştirilmesi

Oğlanlar ile kızlar erken yaşlardan itibaren birbirlerinden ayrılıyordu. Erkek çocukları neredeyse doğumdan itibaren kızlardan farklı bir muamele görüyordu. Erkek çocuklarına kızlara kıyasla daha fazla önem veriliyordu. Erkek çocukların çocukça davranışları bir gülümseme ile karşılanırken kızlar azarlanıyordu. Erkeğin üstün olduğu varsayımı, yetişkinlerin davranışları üzerinden her iki cinsiyetten olan çocuklara da öğretiliyordu.

Yine de erkek ve kız çocukları erken yaşlarda benzer bir şekilde yetiştiriliyordu. Her ikisi de evi idare eden kadınların yarattığı aile ortamında yaşayıp büyüyordu. Erkek çocukların tercih edilmesi babaların kızlarına

iyi davranmadığı gibi bir algının oluşmasına yol açmamalıdır. Bunun tam tersi geçerlidir: Türk babalarının kızlarına gösterdiği şefkat Batı'daki çağdaşlarına oranla çok daha fazlaydı zira Batı'da babaların kızlarına şefkat gösterınesi kültürel olarak kabul görmüyordu. Farklı cinsiyetlere duygusal olarak farklı davranılırdı. Anneler oğullarını "şımartma" eğilimdeyken babalar daha katı davranırdı. Kızlar için ise bunun tersi bir durum söz konusuydu. Aile içindeki en sıkı ilişkiler anneler-oğullar ve babalar-kızlar arasında kendini gösterirdi.

Türk çocuklarına en iyi öğretilen kültürel değer büyüklere saygı gösterilmesiydi. Bu sadece yaşlılara saygı gösterilmesi anlamına gelmiyordu. Büyük ağabeylere veya ablalara da saygı duyulup itaat edilecekti. Bu, hayat boyu böyle devam ederdi. Ağabeyler özellikle statü ve otorite sahibiydi. Babalar öldüğünde büyük ağabeyler genişletilmiş aile içinde en baştaki yerini alırdı. Büyük ağabeyler evlilik kararlarında ve aile içinde kardeşleri arasındaki iş ve görev dağılımı hakkında söz sahibi olurlardı. (Genişletilmiş ailenin dağılmasının bir nedeni de bu olabilirdi.) Yaşlılara itaat, kültürün temel değerlerinden biriydi ve çocuklara da bu öğretilirdi.

Köylüler açısından, çocuklara aktarılan en önemli değer dindi. Cennet ve cehennem Türk köylüleri için gerçekti. Bu hayattaki eylemleri öteki dünyada nereye gideceklerini belirleyecekti. Hepsi, İslam kurallarına uyulması gerektiğine inanırdı; böyle olmakla birlikte kimi durumlarda İslami kuralların hangisi olduğuna ilişkin bir kafa karışıklığı oluyordu. Yerel gelenekler ve heteredoks inançlar yaygındı ve köylüler tarafından İslam'ın bir parçası olduklarına inanılırdı. İnançlar, sosyal sistemi desteklerken, aile düzeni, cinsiyetler arasındaki ilişkiler ve İmparatorluğun iktidar yapısı açısından ilahi bir yaptırımın ortaya çıkmasını sağlarlardı.

Köylerde okul var ise sadece erkek çocuklar içindi ve cennete gidilmesi için nelerin yapılması gerektiği üzerinde odaklanılırdı; bu bilgilerin dünya işlerinin pratik boyutuna ilişkin bir niteliği bulunmazdı. Öğretmen köyün dini lideri konumundaydı; bazı durumlarda seyyar din öğretmenleri olurdu. Eğitim sırasında esas olarak Kuran-ı Kerim ve dualar ezberletilirdi. Okullar, Sünni liderlerin denetimi dışındaki alanlar olarak, İslami kuralların, halk inançlarının ve çoğu zaman da sufi grupların inançlarının aktarıldığı yerlerdi. Okuma-yazma gerekli değildi ve çok az önem verilirdi. Yetenekli bir erkek çocuğu dini bir okulda okumak üzere kasabaya ya da şehre gönderilirdi ama böyle bir duruma sıklıkla rastlanmazdı.

Genç bir erkeğin asıl eğitimini babası ve diğer akrabaları verirdi; çiftçiliği, ev yapımını ve sürü bakımını gözlem yoluyla ve büyüklerinin kılavuz-

luğunda öğrenirdi. Çocuğun eğitimi, yaratıcılığı teşvik etmezdi.

Çocuğa öğretilen şey denenmişti ve doğruydu, bu yöntemler, bin yıldır topluma hizmet ediyordu. Bu tek yoldu. Köylüler, minimale yakın bir hayat sürüyordu. Kadim yöntemler işe yarıyordu, deneyimsel davranmak ise felaket getirebilirdi. Dolayısıyla eğitim, belli açılardan, çıraklığa benziyordu. Tıpkı çırakların belli bir zanaatı öğrenmesi gibi genç köylü erkekleri de hem çalışıyor hem de çiftçiliği öğreniyorlardı. Genç erkek çocuklarına koyunlara bakmak gibi kolay işler veriliyordu; yaşları ilerledikçe tohum ekme, ekin biçme gibi daha zorlu görevleri üstleniyorlardı; tam olarak öğreninceye kadar tüm bu işleri bir kişinin gözetiminde yapıyorlardı. Eğitim çok erken bir yaşta başlıyordu. Örneğin altı veya yedi yaşındaki oğlanlar harman barakasına babaları ile birlikte gider buğdayın sapından ayrılması için öğütme aletinin ucunda oturup ağırlık yaparlardı. Üzerlerine düşen küçük görevi başarıyla yapanlara övgü gelirdi, görevlerini hakkıyla yapmayanlar ise cezalandırılır ve şaplağı hak ederlerdi.

Tıpkı oğlanların eğitim sistemi gibi kızlar da benzer bir çıraklık eğitiminden geçerdi. Ailenin kadınlarını seyrederek yemek ve dikiş yapmayı, hayvanlara bakmayı öğrenirler, sonra bu işleri kendileri yaparlardı. Küçük kız çocuklarının görevlerinden biri bebeklere bakmaktı. Bir Türk köyünde sıklıkla rastlanan manzaralardan biri yedi, sekiz yaşlarındaki bir kızın sırtında bir bebeği taşımasıdır. Daha büyük yaştaki kızlara bebekler üzerinde söz hakkı verilir ve bebeklere bakarken ebeveynlerin desteğine çok az ihtiyaç duymaları beklenirdi. Kızlara kendilerinden beklendiği üzere düzgün ve mütevazı davranışlar öğretilirdi, evlenmeden önce cinsel ilişkiye girmemeleri, evlendikten sonra da iffetlerini korumaları beklenirdi. Ahlaklı olmaya vurgu yapan eğitimleri bağnaz değildi. Seks konusunda konuşmalar yapılır ve seksin haz verici bir nitelik taşıması gerektiği anlatılırdı.

Erkekler ile kızların genç yaşlardan itibaren gerçek işler yapmaları beklenirdi; hızlı bir şekilde olgunlaşırlardı. Gerek kızlar gerekse oğlanlar günümüzde delikanlılık çağı sayılabilecek yaşlardan itibaren yetişkin olarak görülürdü ve öyle davranmaları beklenirdi.

Yaşam ve Ölüm

Günümüz Batı dünyasında doğum ve ölüm oranları düşük olduğu için nüfuslar ya aynı kalır ya da çok az artar. Çiftler göreceli olarak daha az çocuğu dünyaya getirir ancak daha ileri yaşlara kadar yaşarlar. Osmanlı Türklerinin ölüm ve yaşamla farklı bir ilişkisi vardı, bu çerçevede, daha

çok çocuk dünyaya getirip daha genç yaşlarda ölürlerdi.

Doğum

Doğurganlık yaşı boyunca (takriben 15 ile 45 yaş arası) hayatta kalan ortalama bir Türk kadını altı çocuk sahibi oluyordu. Ortalama olarak bu rakam daha az ve daha çok çocuk sahibi olan kadınları da içeriyor.

Böyle olmakla birlikte kadınların çoğu çok çocuk sahibi oluyordu. Doğum kontrol yöntemleri bilinmiyor değildi ama etkili yöntemler yaygın değildi ve her durumda büyük ölçüde kabul görmüyordu. Kürtaj vardı ama hangi sıklıkta olduğu bilinmiyor. Öte yandan, tehlikeli olduğu gibi dini açıdan da yasaklanmıştı. Osmanlı tarihi boyunca doğumları engelleyen en önemli unsurun kocaların yokluğu olsa gerektir. Savaşlar erkekleri uzun dönemler boyunca karılarından ayrı tutuyor; bazıları geri dönmüyordu. Pek çok kadın kocalarının dönmesi için uzun süreler beklemiş olsalar gerek; kocalarının öldüğüne kanaat getirdiklerinde ise yeniden evleniyorlardı.

Çocuk doğurmak kadının sadece bir görevi değil aynı zamanda başarısıydı. Doğum ve de özellikle bir erkek çocuk dünyaya getirmek kadının statüsünü yükseltiyordu. Günümüzde çocuklar çoğu zaman ekonomik yük olarak da görülür ancak o dönemde böyle değildi. Daha çok erkek çocuk daha fazla hasat anlamına geliyordu; daha fazla koyuna da bakılabilecekti ve daha az sayıda erkek çocuğu olan ailelere kıyasla daha iyi bir yaşam demekti. Dolayısıyla en yoksullar bile çok sayıda çocuğa sahip olmanın faydasını görüyordu.

Dünyanın pek çok muhafazakar toplumunda olduğu gibi erkek çocuklara sahip olmak bir zorunluluktu. Oğlu olmayan bir kadın ve erkeğe acınıyordu ve bazen de alaya konu oluyorlardı. Bunun bir nedeni pek çok toplumda erkeklerin tercih edilmesi sonucunu beraberinde getiren bir önyargıydı ancak bu önyargı pratik bir nedene dayanıyordu. Kızlar evden ayrılıyor ve başka bir ailenin üyesi haline geliyordu. Oğullar ise aile içinde kalıyordu; tohumların ekilmesine ve ekinlerin biçilmesine yardımcı oluyorlardı ve ebeveynler yaşlandığı zaman, köylülerin başka türlü sahip olamayacakları türden bir "sosyal güvenlik" unsuru haline geliyorlardı. Oğullar evde kalıp ebeveynlerine bakıyorlar, kızlar ise kocalarının ebeveynlerine bakıyorlardı. Dolayısıyla erkek çocuklar değerliydi. Erkeklerin toplumun gözünde daha yüksek bir statüye sahip oldukları da anne ve babaların dikkatinden kaçmıyordu. Kabaca söylemek gerekirse erkeklerin kadınlardan daha iyi olduğu hem erkeklere hem de kadınlara öğretilmişti. Saygı görmek isteyen

ve çocukları için daha iyi bir yaşam isteyenlerin erkek çocuk dilemelerinin arkasında bu tür pratik nedenler yatıyordu.

Ölüm

Osmanlı Türklerinin savaş dışındaki ölüm nedenleri hakkında elde çok az somut delil bulunuyor. Ölüm nedenleri hakkındaki tek gerçek istatistik İmparatorluğun son döneminde İstanbul'da ve diğer bazı şehirlerde derlendi. Bu veriler beş yaşına kadar olan çocukların esas olarak bağırsak ve akciğerlerindeki rahatsızlıklar nedeniyle öldüklerine işaret ediyor; bu tür hastalıklar diğer modern çağ öncesi toplumlarda da çocuk ölümlerinin baş sorumlusuydular. Çok sayıda çocuk "havale" nedeniyle ölüyordu; yüksek ateşlere yol açan her türlü hastalık bugün eczane raflarında olan ilaçlar sayesinde kolaylıkla tedavi edilebiliyor. Kızamık ve çiçek hastalığı çocuk ölümlerinin başlıca nedenleri arasındaydı.

İlk gençlik dönemlerinden başlayıp orta yaşlara uzanan bir grubun en önemli ölüm sebebi ise, şehirler söz konusu olduğunda, veremdi; bugünkü modern şehirlerde artık bu hastalığa fazla rastlanmıyor. 19. yüzyılın sonunda İstanbul'da kayıt altına alınan genç yetişkinler arasındaki ölümlerin üçte bir ile yüzde ellisi arasında değişen bir oranı verem ve komplikasyonlarından kaynaklanıyordu.

Çiçek hastalığı da önemli bir ölüm sebebiydi ancak ölenlerin çoğu çocuklardı. Çiçek hastalığından ölen yetişkinler ile tifo hastalığından ölen yetişkinlerin sayısı birbirine yakındı ve her ikisi de yetişkinlerin ölümlerinde yüzde 5'lik bir büyüklüğü ifade ediyordu. Her yaşta bağırsak hastalıklarından kaynaklanan ölümler günümüzdekilere kıyasla çok daha yüksek bir orandaydı.

Genç yaşlarında kendilerine musallat olan bu hastalıkları atlatanlar yaşlandıklarında, kaba hatlarıyla, günümüzde de yaygın olan hastalıklar nedeniyle can veriyorlardı: Kalp hastalıkları, böbrek sorunları, idrar yolu enfeksiyonları, ülser çeşitleri ve kanser. Kanserden ölümlere geçmişte daha az rastlanıyordu: Pek çok kişi kanserden ölecek kadar uzun yaşamıyordu.

Ölüm nedenleri söz konusu olduğunda şehirler ile köyler arasında önemli bir fark vardı ancak köylülerin neden öldüğü konusunda elde çok az veri bulunuyor. Kalitesiz gıda ve su nedeniyle bağırsak hastalıklarına sıklıkla rastlanıyordu, verem ise daha az görülüyordu. Modern çağdan önceki diğer toplumlarda olduğu gibi Türk köy, kasaba ve şehirlerinde en çok çocuklar ölüyordu. Çocuklar dizanteri ve giardia gibi bağırsak hastalıklarına daha

çok yakalanıyordu, ölümler de sıklıkla bu hastalıklar yüzünden oluyordu.

Kırsal kesimde yaşayan Türklerin, ki bunlar nüfusun çoğunluğunu oluşturuyordu, ölümlerinin altında yatan başlıca neden ilaç yokluğu değil, kaliteli gıda ve suyun eksikliğiydi. 1873-1874 döneminde Anadolu'yu vuran büyük salgında on binlerce kişi ölmüştü; Anadolu'da zaman zaman böyle büyük salgınlara rastlanıyordu ancak en büyük ölüm nedeni yetersiz beslenmeydi. Asli besin kaynağı karbonhidrat olan ve az sebze ve meyvenin yanı sıra sınırlı protein ile beslenen insanların hastalığa yakalanmasından daha doğal bir şey olamazdı. En yaygın olan hastalıklar su yoluyla bulaşıyordu; o dönemde su arıtma tesisleri de bulunmuyordu. Hastalıkların nedeni konusundaki cehalet de bilfiil ölümlerin başlıca nedenleri arasındaydı. Yukarıda da aktarıldığı üzere çocuklar esas olarak içme suyundan kaynaklanan bağırsak hastalıkları nedeniyle ölüyordu. Ebeveynlerin bu ölümlerin sebeplerine ilişkin bir fikirleri yoktu. Dolayısıyla temiz su sağlamak için bir çaba harcamıyorlardı. Kokusu olmayan ve berrak görünen su, temiz su sayılıyordu. Kimi durumlarda annelerin parmaklarını ıslatarak bebeğin ağzına emzik gibi vermesine sıklıkla rastlanıyordu. Çocuklar böylesi kibar bir muamele nedeniyle ölüyordu.

Kadınların doğum yaparken ölmelerine ilişkin bir istatistik bulunmuyor ancak bu tür ölümlerin sanıldığı kadar yüksek olmadığını söylemek için bazı nedenler bulunuyor. Doğum, bir ihtimal dönemin doktorlarına kıyasla bu konuda daha tecrübeli olan ebeler ve deneyimli anneler tarafından yaptırılıyordu. Türk kadınları çömelerek doğum yapıyordu; bu yöntem günümüzde daha yaygın olan "yatarak doğurma" yöntemine kıyasla daha etkili ve komplikasyonları az olan bir yöntemdi.

Salgın hastalıklar büyük can kayıplarına yol açıyordu. Hıyarcıklı veba ve diğer salgın hastalıklardan kaynaklanan ölümler hakkında elde olan veriler isabetli değildir ama yüksek bir ölüm oranına işaret ederler. Hıyarcıklı

Osmanlı şehirlerinde vebanın baş gösterdiği yılların toplamı (1701-1844)

Şehir	Zayıf	Orta dereceli	Güçlü	Çok kötü	Toplam
İstanbul	77	6	5	6	94
Selanik	32	8	7	4	51
İzmir	52	11	8	7	78
Halep	8	6	5	6	25
İskenderiye	39	13	3	4	59
Kahire	19	5	5	6	35

veba, Batı Avrupa'da ortadan kalktıktan çok sonra bile Yakındoğu'da tehlike saçmaya devam ediyordu.

Büyük veba salgınları 1840'lara kadar etkili oldu. Küçük çapta salgınlar ise Doğu Anadolu'da 1890'lara kadar sürdü. Veba, Osmanlı şehirlerinde çok sık rastlanılan bir hastalıktı. O dönemlerde yaşayanlar, hastalık karşısında kendilerini çaresiz hissediyor ve örneğin, 1786 yılındaki büyük salgında İstanbul nüfusunun üçte birinin öldüğü tahminini dile getiriyorlardı. Şüphesiz, bu tahmin abartılıydı ama çok sayıda kişinin öldüğü de biliniyor. Hastalık, ticaret yolları üzerinden yayılıyordu, dolayısıyla, sahil şeridindeki şehirler[1] çok kötü etkileniyordu; hastalık iç bölgelerde ise daha az görülüyordu; Mekke'ye gidilip gelinen Hac yolculukları da hastalığın yayılmasına yol açıyordu. En şiddetli veba salgınları iç kesimleri de vurmuş, çok sayıda kişi ölmüştü. Batı Anadolu, Mısır ve Suriye'nin kuzeyinden veba salgını haberleri geliyordu ama vebanın bu bölgelerde daha sık görülür gibi olmasının nedeni diğer bölgelerden bu tür haberlerin düzgün bir şekilde verilmemesi olabilir. Anadolu'nun bütün kesimlerinin vebadan etkilendiği açıktı. Vebayı Mekke'den gelen hacılar bulaştırıyordu; bu hacılar Anadolu'nun tüm kesimlerindendi.

19. yüzyıldaki kolera salgınları Ortadoğu ve Balkanları çok kötü etkiledi; her bir salgında yüz binlerce kişi ölüyordu. Kolera adeta yayılmak için tasarlanan bir hastalık gibiydi, bu nedenle hızla yayılabiliyordu. Hastalığı, koleranın "evi" konumunda olan Hindistan'dan Mekke'ye giden hacılar taşıyordu. Diğer bölgelerden Mekke'ye giden hacılar da hastalığı kapıp memleketlerine taşıyorlardı. Anadolu özellikle 1847 ve 1865'teki salgınlardan kötü etkilendi.

Tifüs salgınları, Osmanlı İmparatorluğu'nu savaş ve toplu göç dönemlerinde etkiledi. Hastalık özellikle 1864 ve 1880 yıllarında etkili oldu. Rusya'nın istilalarının bir sonucu olarak Balkanlar ve Kafkasya'da mülteci konumuna düşen topluluklarda tifoya sıklıkla rastlandı ve hastalık Osmanlı Anadolu'su ile Suriye'ye yayıldı. Çiçek ve tifo gibi Batı'da salgın halinde görülen hastalıklar Ortadoğu'da her zaman görülüyordu ve endemik bir yapıdaydı. Sıtma; Adana, Suriye topraklarının bir bölümü ve hastalığı taşıyan belli sivrisinek türlerinin yaşam alanları olan bataklık bölgelerde endemik olarak görülüyordu.

---

1 Daniel Panzac'ın *Le Peste dans l'Empire Ottoman*, 1700-1850 kitabından: Leuven, 1985; sayfa 216

Osmanlı Türkleri'nin nüfus yapısı (yüzdelerle)

	Türk nüfusu 18. yüzyıl		19. yüzyıl sonu		İng. ve Galler (1891)		İngiltere (1992)	
Yaşlar	**Kadın**	**Erkek**	**Kadın**	**Erkek**	**Kadın**	**Erkek**	**Kadın**	**Erkek**
0-14	34,8	34,8	38,2	38,0	36,1	34,1	20,3	18,4
15-29	26,6	26,3	28,8	26,6	27,2	27,6	23,0	21,1
30-44	19,8	19,4	18,4	18,1	18,4	18,5	21,7	20,5
45-59	12,7	13,1	11,2	11.5	11,4	11,9	17,2	16,6
60-	6,1	6.4	5,4	5,8	6,9	7,9	17,8	23,4
Doğum oranı (/000)	49,3		47,5		31,4		13,5	
Ölüm oranı (/000)	43,7		33,3		20,2		10,9	
Yaşam beklentisi*	22,4	25,0	30,0	32.5			73,5	79,0
Bebek ölümleri†	42,8	36,2	33,4	28,8	14,9		0,7	

**: Doğumda, yıl olarak*
†: 0-1 yaşlarındaki ölümler doğumla bölünüyor, yüzde olarak
Kaynak: Coale ve Demeny Sabit Nüfus Tabloları. Mitchell, Avrupa Tarihi İstatistikleri. Birleşmiş Milletler, 1993 Demografik Yıllık.

Nüfusun Yapısı

Anadolu'da yaşayan göçebe Türkler, bir ihtimal, Anadolu'nun çiftçilerine göre daha uzun bir ömür beklentisi içindeydiler. Bu, sadece askeri üstünlüklerinden veya savaşı kaybedenlerin kazananlara kıyasla daha az yaşıyor olmalarından kaynaklanmıyordu. Göçebe Türkler, her şey bir yana, daha sağlıklı bir yaşam sürdürüyordu. İhtiyaç duydukları proteini hayvanlarından elde edebiliyorlar, istedikleri gıdayı bulup alabiliyorlardı. Köylüler ise çiftliklerindeki koşulların kölesi konumundaydı. Göçebelerin aksine köylüler kuraklık zamanlarında yeni topraklara göçemiyorlar ve yeni su kaynaklarına ulaşamıyorlardı. Ayrıca, eşkıyaların ya da vergi tahsildarlarının aldığı yaşamsal önemdeki ürünlere de daha fazla ihtiyaç duyar bir durumdaydılar.

Türkler köy yaşamına geçtiklerinde yaşam tarzları da değişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun başarılı olduğu dönemlerde durumları bir ihtimal hiç de kötü değildi. İlk dönemlerindeki Osmanlı kayıtları İmparatorluğun ilk iki yüzyılında nüfusun hızlı bir şekilde arttığına işaret eder; bu da yaşam koşullarının iyi olduğunu gösterir, ama durum sonra değişmiştir. Özellikle 16. yüzyıldan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda hayatta kalmak zor bir iş

haline geldi. Türk nüfusu, yüksek doğum oranı nedeniyle aynı düzeylerde kalabildi. Her yıl doğal nedenlerle ölenlerden biraz daha fazla bebek dünyaya geliyordu, ancak savaşlar ve toplumsal çatışmalardaki ölümler nedeniyle nüfus dengede kalıyordu.

Daha sonra 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde koşullar değişti ve nüfus artmaya başladı. Artışın nedeni tıbbi değil siyasiydi. Kısaca açıklamak gerekirse, merkezi hükümetin yükselişe geçen otoritesi ve bunun getirdiği göreceli barış ortamı, yaşam koşullarının iyileşmesine yol açtı. Daha fazla tahıl pazara ulaşabiliyor, eşkıyalık da denetim altında tutulabiliyordu. Toplumsal karışıklıklar da azalmıştı. Kuraklık zamanlarında aç kalanlara az da olsa yardım ulaştırılabiliyordu.

Yukarıdaki tablo Türk nüfusunun 18. yüzyıldaki ve 19. yüzyıl sonundaki durumunu gözler önüne seriyor. Rakamlar tahmini bir nitelik taşıyor. Gerçek nüfus büyüklükleri aynı değildi. Örneğin hasadın daha iyi olduğu, hükümetin daha iyi denetiminin olduğu Batı Anadolu'da insanlar daha uzun yaşıyordu, Doğu ve Orta Anadolu'da ise yaşam süreleri daha kısaydı. Kimi bölgeleri sıtma, kimi bölgeleri de Rus istilaları etkiliyordu. Göç her şeyi etkiliyordu. Böyle olmakla birlikte, rakamlar, Türk nüfusunun yapısı hakkındaki tahmini bir tabloyu gözler önüne seriyor. İngiltere ve Galler'in 1891'deki, Birleşik Krallık'ın da 1992 yılındaki nüfus rakamları karşılaştırma yapabilmek için verilmektedir.

Tablodaki yaşam beklentisi bir insanın kaç yıl yaşadığının ortalamasını gösteriyor ama bu istatistik bebek ölümlerinden önemli ölçüde etkileniyor. 18. yüzyılda, dünyaya gelenlerin neredeyse yarısı beş yaşına varmadan ölüyordu. Beş yaşını geçen bir Türk'ün, 50 yaşına kadar yaşama beklentisi vardı.

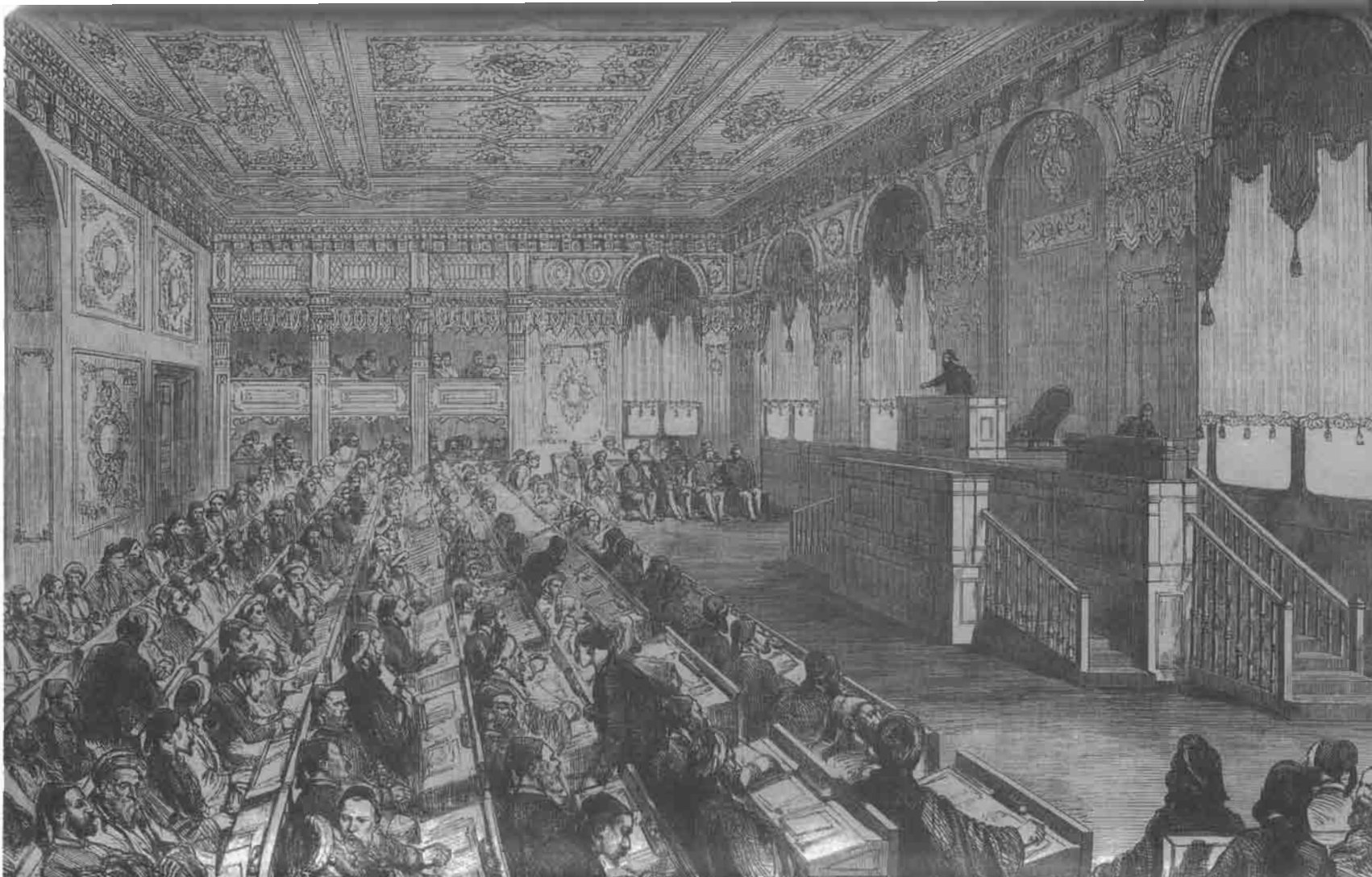
19. yüzyılın sonundaki Türk nüfus yapısı ile İngiltere ve Galler'deki nüfus yapısının büyük benzerlik içinde olduğuna dikkat etmek gerekiyor. İki grupta da çocukların ve orta yaşta olanların oranlarının yaklaşık olarak aynı olduğu görülebiliyor. Böyle bir benzerliğin her iki nüfus yapısı için de farklı nedenleri bulunuyordu. İngiltere'de doğum ve ölüm oranlarının her ikisi de düşüktü; Osmanlı Türkleri'nin doğum ve ölüm oranları ise yüksekti. Nüfus yapıları bu nedenle benzer görülüyor, ne var ki bu iki durum da farklı dinamiklerin eseriydi. Başka bir şekilde söylemek gerekirse, İngiltere ve Galler'de daha az sayıda çocuk vardı çünkü daha azı dünyaya geliyordu; Osmanlı İmparatorluğu'nda ise daha az çocuk vardı çünkü çoğu erken yaşlarda ölüyordu.

Bölüm 9

Reform; 1789-1912

Arka Sayfa:

Meclisi'nin bir oturumundan görünüm. Meclis demokrasiye doğru atılan gerçek bir adımı ifade ediyordu ama içerikten çok şekil olarak anlam taşıyordu. Farklı milletlerden üyeler yan yana oturuyordu ancak İmparatorluğun isteklerinden ziyade kendi milletlerinin ve kişisel arzularının temsilcisi konumundaydılar. Gerçek iktidar üst düzey yetkililer ile sultanın elinde kalmaya devam etti. (Illustrated London News, 14 Nisan 1877, sayfa 345)

Reform; 1789-1912

Popüler psikolojiye göre, tedaviye doğru atılan ilk adım bir sorununuz olduğunu kabul etmekten geçer. Osmanlı İmparatorluğu'nun psikolojik bir sorunu vardı veya en azından bir algı sorunu vardı: Avrupa'nın çok gerisinde kaldığını fark edemiyordu. Osmanlıların durumlarını anlamaları ve tehlikenin farkına varmaları için epey bir zaman geçmesi gerekti. Üç yüzyıl sonra dönüp İmparatorluğa bakan biri Osmanlıların durumun vahametini 1699 yılında neden fark etmediklerini merak ediyor. O yıl Osmanlı, Macaristan'ı ve diğer bazı toprakları bir dönem karşılarında üstün olduğu Hıristiyan güçlerin zorlamasıyla aşağılayıcı bir antlaşmanın eseri olarak kaybetti. Bu olanlar, onları uyandırmaya yetmeyecek miydi? Öyle olmadığı anlaşılıyor. Osmanlı sisteminin gerçekten reforma tabi tutulması için bir yüzyıl daha beklenecekti.

18. yüzyıl Osmanlısı'nın gözünde 1699'daki kayıplar geçici olarak görülmüş olabilir. Kayıpların arkasında yatan nedenler veziriazamın aşırıya kaçan hırsının ya da uzak mesafelerde çatışmanın güçlüklerinden kaynaklanmış olabilir. Tablonun bütününü açıklamasa da bu ikisi de doğruydu. Görünürdeki bu sebepler, onları, yaşadıkları zorlukların gerçek doğasını göremeyecekleri şekilde körleştirmiş olabilir. Osmanlı körlüğünün daha akla yakın bir açıklaması da kendi kendisini kandırmış olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ihtiyaç duyulan türden köklü reformlar pek çok kişinin yaşamını olumsuz etkiliyordu, özellikle iktidarda olanlarınkini. İnsanlar, bir siyasi ve sosyal sistemde değişiklik yapmak riskini göze almaktansa zorluklarına bahaneler bulmayı tercih eder. Günümüzden bakışla, Osmanlıların bir hükümet politikası olarak hüsnükuruntuya kapılırken yalnız olmadıklarını söylemek gerekiyor.

Aslına bakılırsa 18. yüzyılda yaşayan kimi Osmanlılar Avrupa'nın askeri ve ekonomik üstünlüğünü anlamaya başlamıştı. 1718 yılında *Sultan III. Ahmed* İmparatorluk güçlerinin Avrupa orduları ile denk bir duruma getirilmesi için geliştirilmesine ihtiyaç duyulduğunu kabul etmişti. Az sayıdaki Osmanlı gezgini ve büyükelçisi Avrupa'da işlerin nasıl yapıldığı ve

1789 yılında Osmanlı İmparatorluğu

teknolojinin gelişimi konusunda raporlar hazırladılar. Az sayıda Avrupalı askeri danışman ithal edildi.

Böyle olmakla birlikte reform sürecine ancak tehlike çok büyüdüğünde girildi. Daha önce adı geçen *III. Ahmed*, örneğin, Avrupalı olan şeylere

fazlasıyla özendiği algısı nedeniyle tahtını kaybetti. Avrupalılar ile yakınlaşan veziriazamlar idam edildi. Osmanlı idareci sınıfının reforma ihtiyaç duyulduğuna ikna olmadığı ortadaydı; benzer bir durum Osmanlı halkları için de geçerliydi.

Modernleşme, Batılılaşma ve Kalkınma

Osmanlı İmparatorluğu reform sorunlarını yaşayan ülkeler arasında başı çekiyordu. 20. yüzyıl boyunca Üçüncü Dünya ülkeleri, Batı'nın ekonomik ve askeri gücüne ulaşmak için çabaladılar. Bu süreci tanımlamak için kullanılan terminoloji reformcular arasında bir kafa karışıklığının olduğuna işaret ediyordu; benzer bir kafa karışıklığı reformlarda da kendini göstermişti. Modernleşme kelimesi kullanıldı zira tüm ülkeler, modern (bu kelime onlar için ne anlama geliyorsa) olmak istiyordu. Pek çok kişi için modern kelimesi, zengin olmak ve bu sayede ülkenin ekonomik ilerlemenin öncüsü konumunda olması, dolayısıyla ulusal güce ulaşmak anlamına geliyordu. Modernlik kelimesi bu işin nasıl yapılacağını anlatmıyordu. Benzer bir şekilde kalkınma kelimesi de açıklayıcı değildi; ülkeler kaynaklarını ve endüstrilerini kalkındırabilir ve fakat hâlâ zengin ulusların ulaştığı standartların altında olabilirdi.

Batılılaşma terimi ise anlaşılır bir kelimeydi; "Batılı gibi olmak" ve dolayısıyla Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri gibi olmak anlamına geliyordu. Bu kelime çok sevilen bir kelime değildi çünkü ekonominin ilerletilmesi anlamının dışında bir anlam taşıyordu. Batılılaşma ilkesine bağlı olmak demek bir ülkenin Batı kadar zengin ve güçlü olabilmesi için Batı gibi yaşamayı ve düşünmeyi öğrenmesi demekti. Çok az ülke bunu yapmak istedi. Mükemmel bir sağlık sistemi ile tüketim mallarını ve güçlü orduları isteyen insanlar, bunlara sahip olmak için Almanlar veya Amerikalılar gibi davranıp düşünmek istemiyordu. Örneğin, Hindistanlılar veya İranlılar kültürel ve dini açıdan kendileri gibi olmak istediler ama bir şekilde zengin İranlılar ve Hindistanlılar olmak istediler. Peki bu nasıl yapılacaktı? Batılıların zenginlikleri Batı Avrupa ile Amerika'nın topluca "Batı Kültürü" olarak anılan belli bir kültür ve tarihi gelişim düzleminde ortaya çıktı. Ekonomik kalkınma buralardaki kültürün bir eseri olarak ortaya çıktı. Peki acaba ülkeler, Batı kültüründen sadece teknolojiyi ve ekonomiyi alıp felsefeyi ve gelenekleri geride bırakabilir miydi? Batılılaşma terimi buradaki sorunu bizim için iyi tanımlıyor: Bir ülke, Batı kadar zengin olurken ruhuna nasıl sahip çıkacaktı?

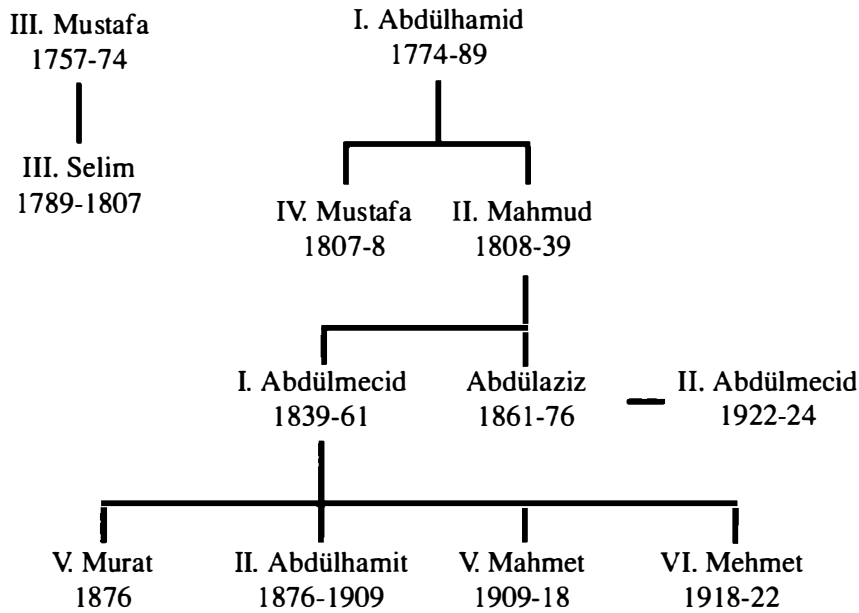
Osmanlı İmparatorluğu Batılılaşma sorunlarıyla baş etmek zorunda kalan ilk ülkelerden biriydi. Osmanlı'daki reform sürecine bakıldığında, reform yaygınlaştıkça Osmanlıların Batı'ya öykünmesinin giderek derinleştiği görülüyor. İmparatorluklarının kültürel olarak "Batılılaşmış" olmasını çok az sayıda sultan ve reformcu bürokrat istiyordu ama hepsi böyle bir şey yapmak zorunda kaldılar. Yeni bir ordu için Avrupalı danışmanlar, yeni silahlar ve ödemeyi yapmak için de yeni bir mali sistem gerekiyordu ve tüm bunların Avrupa standartlarında olması gerekiyordu. Yeni bir ekonomi, organizasyon yeteneği ve teknoloji için Avrupa'dan daha fazla sayıda uzman gelmesi gerekiyordu. Avrupalı uzmanlar dış dünyayı Osmanlı İmparatorluğu'na getirdiler. Doğal olarak teknoloji dışındaki alanlarda faaliyet gösterdiler ve taklit edildiler. Avrupalılar yanlarında Avrupa'dan kitaplar getirdiler, onlar sayesinde Avrupa ile daha iyi bir iletişim halinde olunuyordu; Avrupalılar Osmanlıların bir gün geride bırakmayı umdukları bir üstünlük duygusunu da getirdiler; Osmanlılar istemeden de olsa böyle bir duygudan beslenerek Avrupalıları kopyalamak istiyordu.

En önemli değişim Avrupa tarzı eğitim üzerinden geldi. Trigonometri ve yüksek matematik ders kitaplarının çoğu 19. yüzyılın ortak Avrupa dili olan Fransızca yazılmıştı; bu bilgilere askeri mühendislik ve topçuluk alanında ihtiyaç duyuluyordu. Yeni makinelerin kullanım ve tamirat kılavuzları Avrupa dillerinde yazılmıştı. Avrupa'nın askeri taktikleri, sadece taktik ve askeri tarih üzerine kaleme alınan Avrupa kitaplarından okunabilecekti. Dolayısıyla Osmanlı'nın Avrupa tarzı teknikleri öğrenmesi için Avrupa dillerini öğrenmesi gerekiyordu ama askeri metinleri okuyabilen öğrenciler romanları da okuyabilecekti. Öğrencilerin siyaset felsefesi üzerine kitaplar okumaları da Osmanlı egemen sınıfı açısından daha büyük bir sıkıntı yaratacaktı. Batı'ya açılım sadece teknolojinin değil felsefenin, edebiyatın ve tarihin de sisteme dahil olması sonucunu beraberinde getiriyordu. Teknoloji kitaplarını okuyan öğrencilerin devrimlerle ile ilgili kitapları da okumaları işten bile değildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. ve 20. yüzyıllardaki tarihi yeni ile eskinin çatışmasına sahne oldu. İmparatorluğun ayakta kalması için Batılılaşma gerekliydi ama Batılılaşma aynı zamanda geleneksel Osmanlı ve Müslüman varoluş biçimine ters bir nitelik de taşıyordu. Gelenekçiler buna karşı çıktı ve kimi durumlarda ayaklandılar. Reformcu olduğu bilinen isimler bile yeni adımlar atmaktan çekindiler.

Sultan III. Selim

Sultan III. Selim tahta 1789 yılında oturdu. Sarayın harem dairesinde yetiştirilmiş olmasına rağmen eğitim olarak kendisinden önceki sultanlardan daha ileri durumdaydı. *Selim* en azından Avrupa tarzı düşünce sistemine aşinaydı; gençlik döneminde zaman zaman saraydan ayrılmasına izin veriliyordu ve Avrupa'da kaleme alınan kitapların da okutulduğu bir eğitimden

geçmişti.

İmparatorluğun içinde bulunduğu durumu seleflerine kıyasla daha iyi kavradığı anlaşılıyor.

Selim tahta geçtiğinde imparatorluk kötü durumdaydı. Ruslar 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile imparatorluk nezdinde önemli bir yer elde etmişti. Osmanlılara en iyi askerleri veren Kırım bölgesi Osmanlı'dan alınmıştı; Ruslar yakın bir zaman içinde bu bölgeyi tamamen Osmanlı'dan koparacaktı. Ruslar Karadeniz'de deniz üsleri ile ticaret hakları elde etmişti ve daha fazlasını koparmak için geri dönecekleri barizdi. *Selim* 1789 yılında tahta oturduğunda Osmanlılar, Ruslar ve Avusturyalılar ile savaş halindeydi, savaşlar 1787 yılında başlamıştı. Osmanlıların rakiplerinin devrimin yaşandığı Fransa ile uğraşmak zorunda kalması İmpara-

torluğun diğer bölgelerinde işini kolaylaştıran tek şeydi.

Selim çevresine reformcu bazı isimleri topladı. Savundukları reformun kökten olduğu söylenemez, zira ordu ve hazineden başka bir şeye dokunulmayacaktı. Algıları, Osmanlı İmparatorluğu ordusunun yaşadığı zorluklar ile sınırlıydı. Geçmiş yüzyıllardaki reformcular gibi onlar da askeri alanda yapılacak bir reformun yeterli olacağı düşüncesini taşıyorlardı. Örneğin *Köprülü* vezirleri İmparatorluğun ordusunu iyileştirmiş ancak temeli oluşturan siyasi yapıya dokunmamıştı, ne var ki *Selim*'in reformcularını geçmişin reformcularından ayıran bir özellik vardı, zira ordu için Avrupa modellerinin örnek alınmasını istiyorlardı. *Selim*, bu açıdan, başarı için Avrupa'nın taklit edilmesi gerektiğini fark etti. *Selim*'in reformcu ekibinin, geleneksel reformlar ile daha sonra gelecek olan ve Avrupa tarzına geçilmesini öngören reformlar arasında bir köprü işlevini üstlendiği söylenebilir.

Yeni Ordu

Selim temkinli bir reformcuydu. Yeniçerilerin aldığı son yenilgilerin ışığında Avrupa tarzının benimsenmesi konusunda dini ve sivil egemen sınıfın önde gelen kilit isimlerini ikna etti. Askerleri İstanbul dışında eğitmek için Avrupalı danışmanlar getirtildi, bunlara yeni silahlar da eşlik etti. Yeni alaya Nizam-ı Cedid adı verildi. Avrupa tarzı üniformaları vardı, Avrupa tarzı savaş taktiklerini öğrenmişlerdi. Yeni teknikler Avrupa standartları ile karşılaştırıldığında basit görünüyordu ama Osmanlılar için devrimci bir nitelikleri vardı. Yeni tekniklerin gereği olarak tatbikatlar yapılıyordu, bu sayede bir birim olarak hareket etmeleri sağlanıyordu; yeni birliğin piramit tarzı bir emir komuta zinciri de vardı; her asker, üstünden emir alıyor, bu zincir en üst düzeydeki komutana kadar uzuyordu. Maaşları özel bir hazine fonundan karşılanıyordu; bu fon, ele geçirilen topraklardan ve diğer kaynaklardan karşılanıyordu.

Nizam-ı Cedid başarılı oldu. *Selim*, bu gücü İmparatorluk'taki reform karşıtlarına karşı kullanmak istemiyordu ama *Napolyon*'un Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilerleyişinin durdurulduğu Akka Savaşı'nda (1799) bu birlikler başarı elde etti. *Napolyon* bir önceki sene Mısır'ı işgal etmiş, Fransa'daki devrimin fetihlerini Ortadoğu'ya doğru genişletmek istemişti.

Napolyon'un güçleri Osmanlı Suriyesi'nde ilerlemek istediğinde İngiliz ve Osmanlı Ordusu Fransızları yenilgiye uğrattı; Nizam-ı Cedid askerleri de bu savaşa katıldı. Deneme mahiyetinde de olsa reformlar iyi sonuç veriyordu.

İstanbul yakınındaki kışlalarda barınan yeni birlikler *Selim*'in reformlarını ve kendisini rakiplere karşı korumak için başvurabileceği bir güç niteliğindeydi ancak bu yönteme başvurmak istemeyecekti, çünkü korkuyordu. İçsavaş her hükümdarın korkulu rüyasıdır. Türklerin, dış düşmanlara direnmek yerine, Türklere karşı savaşması *Selim*'in gözünde belki de iğrenç bir şey olarak görülüyordu. Ayrıca, bir ihtimal, kendi kişisel geleceğini reformun geleceğinden daha önde tutuyordu. İsteksizliğinin gerçek nedenleri belki de hiç bir zaman bilinemeyecek. Nedenleri ne olursa olsun *Selim* sert bir direnişle karşılaşınca reformlardan vaz geçti.

Ayaklanma

Yeni ordunun ne anlama geldiğine ilişkin belirtilerin ortaya çıkmasıyla muhafazakarların direnç göstereceği, beklenebilecek bir gelişmeydi. Yeni ordu eskisinin yerini almaktan başka hangi nedenle kurulmuş olabilirdi ki? Yeniçeriler ve diğer geleneksel birlikler iyi asker değillerdi ama çok sayıda destekçileri vardı. Bürokratlar, siyasetçiler ve pek çok dini lider eski sistemin yıkılması halinde bunun kendileri açısından büyük kayıplar anlamına geleceği sonucuna vardılar; bu sonuca felsefi olarak mı yoksa sadece kendi çıkarlarını kolladıkları için mi vardıkları belli değildi. Değişimi, köklü olmaması koşuluyla kabul ediyorlardı. *Selim*'in reformları kökten sayılamazdı ama muhafazakarların iktidar merkezini tehdit ediyordu. Yeniçerilerin başını çektiği bir ordu olmaz ise muhafazakarlar istediklerini yaptıramayacaktı ve yeni ordunun, nihayetinde, Yeniçerilerin sonunu getireceği de bariz bir şekilde ortadaydı. Yeniçeriler yeni ve modernize edilmiş birlikler haline getirilebilir ya da yerlerine tamamen yeni güçler geçirilebilirdi; böyle olursa, muhafazakarlığın dayanak noktası çökebilirdi. Durumun böyle olduğu fark edildiğinde muhafazakarlar Yeniçerilerin önderliğinde 1807 yılında ayaklandı. Yeni ordunun dağıtılmasını ve yönetimdeki reformcuların saf dışı bırakılmasını talep ettiler.

III. Selim'in önünde iki seçenek vardı. İlk seçenek olarak, yeni ordunun kışlalarına kaçıp vilayetlerdeki destekçilerinden yardım isteyebilirdi. Merkezi otoritenin zayıfladığı bir ortamda yerel liderler (ayanlar), daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bölümünde denetimi bilfiil üstlenmiş durumdaydı. Balkanlar'da Ruslara ve Avusturyalılara karşı duran ayanların birçoğu *Selim*'in reformlarını destekliyordu. Merkezi hükümetin güçlenmesine karşı olan diğer kesimler de yok değildi ama pek çok vali ve bağımsız yerel lider, *Selim*'in yardımına koşacaktı. İkinci seçe-

nek olarak *Selim*, kendisini kurtaracağı umuduyla isyankarların taleplerini kabul edebilirdi. *Selim* ikinci yolu seçti. Reform yanlısı veziriazam isyankar grup tarafından linç edildi. Nizam-ı Cedid birlikleri dağıtıldı.

Yeni birliklerin lağvedilmesini izleyen olaylar reformdan yana olanların da var olduğunu gösterdi ama muhafazakarlığın gücü büyüktü. Nizam-ı Cedid birliklerinin dağıtılmasından sonra pek çok reform yanlısı ve asker, Balkanlar'daki sancakbeylerinin yanına kaçtı. Rusçuk Ayanı *Mustafa Paşa* söz konusu bu kişilere destek verdi ve yeni Osmanlı yönetimine karşı olan ayanlardan oluşan bir komitenin kurulmasına önayak oldu. Bu ayanlardan bazıları daha önceleri *Selim*'e karşı olan isimlerdi; belki İstanbul'da kim iktidarda olursa ona karşı olmak gibi yaklaşımları vardı zira merkezi otorite kendi güçlerinin azalması anlamına gelebilirdi. Öyle ya da böyle bu grup çok sayıda reformcunun hayatını kurtardı.

Selim darbe sonrasında hayatta kalmayı başardı ama tahttan uzaklaştırıldı; yerine kuzeni *IV. Mustafa* getirildi ancak Balkan beyleri *Alemdar Mustafa*'nın önderliğinde İstanbul'a yürüdü ve 1808 yılında *Selim*'i yeniden tahta geçirdi. Öldürülmekten korkan *Mustafa*, Osmanlı hanedanının tahta geçebilecek diğer iki ismi olan *Selim* ile *Mustafa*'nın kardeşi *Mahmud*'u öldürmeye kalkıştı, bu sayede bilfiil tahtın başına geçebilecekti. *Mahmud* kaçmayı başardı, *Selim* kaçamadı.

Alemdar Mustafa'nın ayanlar ordusu İstanbul'a girdiğinde ölme sırası *Mustafa*'daydı. *Mahmud* tahta geçirildi ancak iktidar ayanların elinde kalmaya edecekti. Öte yandan ayan güçleri kendi topraklarına çekildi; İstanbul'da fazla bir güçleri kalmamıştı. Başka bir ayaklanma iktidarlarına son verdi. *Alemdar Mustafa* öldürüldü; reform karşıtı güçler bir kez daha iktidara gelmişti. *Sultan II. Mahmud* öldürülmedi zira hanedanın tek erkek üyesi oydu, ancak muhafazakar güçler denetimi ele geçirmişti.

III. Selim'in döneminden çıkarılabilecek dersler vardı; reform yapmak isteyen sultanın arkasında askeri bir gücün bulunması ve de ayrıca kararlı bir sultanın bulunması gerekiyordu. *Selim*'in reformları eski düzeni değiştirmedi. *Selim* en azından ilk başta Yeniçeriler ile birlikte var olacak bir paralel ordu kurmak istedi. Bu girişim başarılı olmadı, zira muhafazakarların elinde reformculara karşı harekete geçirebilecekleri bir askeri güçleri vardı. Bunun da ötesinde *Selim* kararlılık sergileyemedi ya da belki de muhafazakarlara karşı duracak kadar cesur değildi. İmparatorluğu reformdan geçirmek isteyecek olan ondan sonraki reformcular aynı hataları yapmayacaktı.

Sultan II. Mahmud

II. Mahmud son derece sabırlı biriydi. Muhafazakarların zaferini izleyen 18 yılı kendisiyle ittifak yapabilecek güçlerin saflarını sıkılaştırarak geçirdi. Reformdan yana olan tavrını gizleyip muhafazakar bir sultan gibi davranırken hükümet mevkilerine kendisine bağlı kimseleri getirdi. Potansiyel destekçiler, Sultan'ın ayrıcalıklı mali düzenlemelerinden yararlandı. Özellikle dini liderler Sultan'ın cömertliğinden payını aldılar. Okullar ve camiler yapıldı ve muhafazakar dini ilkeler el üstünde tutuldu. Doğal olarak *Mahmud*'un düşmanı olabilecek pek çok kimse Sultan'ın dostu oldu; *Mahmud* dindar bir sultan olarak ün saldı. Yeniçeriler ise bu yılları kendilerine yeni düşmanlar edinerek geçirdi. Ruslara ve Yunanlı isyancılara karşı yapılan savaşlarda başarısız oldular; bazen savaşmak bile istemediler. Zaman zaman hükümeti, İstanbul halkını ve vilayetleri haraca bağladılar. Ruslarla savaşmaları istendiğinde memnuniyetsizliklerini İstanbul'da bazı evleri yakarak gösterdiler; böylece kendilerine karşı çıkıldığı zaman zarar verme güçlerini gözler önüne seriyorlardı. Bütün bunlar nedeniyle normal koşullarda kendilerinden yana olabilecek pek çok kimseyi karşılarına alıyorlardı. Bu arada *Mahmud*, gücünü sancaklarda artırıyor; siyaset, kandırmaca ve böl ve yönet yönteminin yanı sıra bazen de güce başvurarak yerel liderlerin gücünü budama yoluna gidiyordu. Muhafazakarlar bile *Mahmud*'un etkili bir hükümdar olduğunu görebiliyorlardı.

II. Mahmud 1826 yılında muhafazakarlığa karşı harekete geçti. İlk başta ayrı bir ordu kurmadan ve dolayısıyla *Selim*'in düştüğü hataya düşmeden Osmanlı Ordusu'nun özellikle topçu birliklerini ve Yeniçerilere rakip olan ve onlardan nefret eden belli geleneksel birlikleri güçlendirip modernize etti. Artık Yeniçerilerin reforma tabi tutulacağını açıklayabilirdi. En iyi Yeniçerilerin oluşturacağı modernize edilmiş bir birim kurulacaktı. Geleneksel Yeniçeri sisteminin tehdit altında olduğunun herkes farkındaydı. 14 Haziran'da Yeniçeriler ayaklandı.

Mahmud basiretli davrandı. Yeniçerilerin taleplerinin gereğini yapmak yerine güvendiği askeri birimlerine ve Yeniçerilerin aşırılıkları karşısında bıkkınlık getirmiş olan İstanbul halkına çağrıda bulundu. Çeteler sokağa döküldü ancak bunlar Sultan'dan yana olan kimselerdi. *III. Selim*'in başına gelenlerin aynısının *II. Mahmud*'un da başına gelmesini uman Yeniçeriler şaşkınlığa uğramıştı. Yeniçeriler kışlalarına geri çekildi. Çevreleri *Mahmud*'a bağlı olan topçu birliklerince sarıldı; top ateşine tutuldular ve kışlaları ateşe verildi; içerideki Yeniçeriler öldürüldü. Benzer sahneler sancaklarda da tekrarlandı. Çok sayıda Yeniçeri öldü; artık Yeniçeri oldukla-

rını bile unutmuşlardı, onlar artık Osmanlı Sultanı'nın sıradan birer kulu olmuştu.

Yeniçerilerin düşüşü İmparatorluk çapında köklü reformların başlamasının önünü açtı. Muhafazakar güçler halktan yardım istemeye devam ediyor, muhafazakar bürokratlar ve yetkililer reformları önleyebiliyordu ama reformun düşmanları artık taleplerini destekleyebilecek olan askeri güçten mahrum kalıyordu.1826 yılından sonra ordu, sultanların ve vezirlerin reform yolunda kullandığı bir araca dönüştü. Bir sonraki yüzyıla gelindiğinde Yeniçeriler Batılılaşma yolundaki reformların bir aracı olarak işlev göreceklerdi.

II. Mahmud'un Reformları

Daha sonra yapılacak reformlara kıyasla *II. Mahmud*'un reformları daha küçük çaplıydı. İmparatorluğun ilk gazetesini çıkarmaya başladı ama bu gazetenin tirajı azdı ve esas olarak memurlar satın alıyordu. Subayları ve memurları yetiştirmek için yeni Rüşdiye Mektepleri açıldı ancak eğitimin büyük bölümü ve bütün Müslümanların ilkokul eğitimi egemen dini yapıların elinde kalıyordu.

İlkokul eğitimi Avrupa'da o dönemde verilen standart eğitimden ziyade ortaçağdaki eğitime benziyordu. Mahkemeler hâlâ geleneksel dini nitelikteki yapılardı. Ekonomi hâlâ çok zayıftı. Yeni tarz fabrikalara rastlanmıyordu. Çok sayıdaki gelenekçi, reformlara engel olmaya devam ediyordu ve *II. Mahmud* ile yandaşlarının modern ekonomi, sanayi ve siyaset hakkında bir fikri yoktu. Tüm bunlara karşın *Mahmud* büyük bir reformcuydu.

Mahmud'un reformcu sayılmasının nedeni yönetimin altyapısında yaptığı değişikliklerdir. Orduda ve hükümette yaptığı değişiklikler daha sonraki reformlara zemin oluşturdu.

Sultan, hükümeti, Avrupa tarzına benzer bir şekilde şekillendirmeye başladı; nazırlar ve nazırlıklar için belli görev alanları oluşturuluyordu. Bürokratların maaşları düzenli olarak ödeniyordu. Ortadoğu'da bin yıl boyunca geçerli olan sistem uyarınca bu tür ödemeler, alınan hizmetin karşılığı olarak yapılıyordu. Devlet görevlileri, hizmeti alan kişi tarafından bahşiş olarak ödenen bir parayla ücretlerini alıyordu. Belli bir maaşın ödenmesi yolsuzluğun önünü alacak bir nitelik taşıyordu. Yasama faaliyeti de gevşek bir yapıdaydı, yasaları sultanlar ve divanları yapıyordu. Artık yasama işlevi olan organlar oluşturuluyordu. Bakanlar kuruluna benzer bir yapı oluşturuldu; burada bulunan nazırlar ve üst düzey yetkililer ilgili birimleri temsil

etmeye başladılar; eski sistemde ise divan, yönetimin günlük çalışmalarından uzak olanların oluşturduğu bir danışma kurulu niteliği taşıyordu. İdari reformların kilit kelimesi merkezileşmeydi. Vilayetlerdeki ordular İstanbul'dan komuta edilmeye başlandı. Yeni bir posta hizmeti sayesinde İstanbul, vilayetlerde olup bitenlerden haberdar oluyordu. Vergilendirmeyi ve askere alma sürecini merkezileştirmek için nüfusa ilişkin yeni kayıtlar tutulmaya başlandı. Tüm bu reformlar tam anlamıyla işlemiyor ya da tam olarak uygulanmıyordu ama artık çalışmalar başlamıştı.

Askeri reformlar temel önemdeydi. Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kalkması, Osmanlı Ordusu'nun çekirdeksiz kaldığı anlamına geliyordu. Dağıtılmayan birliklerde ve sancaklarda hâlâ çok sayıda asker vardı ve bunlar modern savaş teknikleri doğrultusunda eğitimden geçirilmemişti. Bu askerler küçük "ordulara" bölündü. Savunmanın belkemiğini oluşturacak merkezi bir orduyu oluşturmayacaklardı. En kısa zamanda bir ordu kurulmalıydı. Söz konusu sabit ordu ve yedekler, emir komuta sistemi açısından, Avrupa standartlarına uygun bir şekilde kuruldu. Eski Osmanlı sisteminin aksine yeni ordu, piramit şeklinde bir emir komuta sistemine sahipti. Sultan, asker alımına gitti ve gönüllülerin de yeni güce katılmasının önünü açtı; bu yeni güç Avrupa taktikleri uyarınca eğitildi ve mümkün olduğu durumlarda Avrupa tarzı silahlarla donatıldı. Avrupalı danışmanlar - ki en iyilerini Prusyalılar oluşturuyordu - eğitimlere katılmaya başladı. Öte yandan bütün bir askeri sistemin sil baştan elden geçirilmesi yavaş oluyordu; maliyeti de yüksekti. Kimi hesaplamalara göre yıllık devlet harcamalarının yarısı silahlı kuvvetler için yapılıyordu.

Böyle olsa bile ordunun üst düzey bir uzmanlığa ulaşması için daha uzun yıllar geçmesi ve daha büyük harcamaların yapılması gerekecekti.

Osmanlı Ordusu'nun gelişmesi için çok az zamanın olması bir açmaz oluşturuyordu. Önümüzdeki iki bölümde de görüleceği üzere, Osmanlı reform çabalarında bulunurken Avrupa'nın saldırıları sürecekti. Ruslar İmparatorluğa 1828 yılında saldırdıklarında yeni ordu henüz kısmi olarak eğitimden geçmiş veya organize olmuştu. 1828 Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda Avrupa'nın müdahalesinin sonucunda Osmanlı güçleri yenilgiye uğramıştı. En ağır yenilgiler Osmanlı tebaasından olan Mısır valisi *Muhammed Ali* karşısında alınmıştı. (Aynı zamanda isminin Türkçe hali olan *Mehmed Ali* olarak da tanınıyor ve bir ihtimal kendisi de bu ismi kullanıyordu.) Tıpkı ondan önceki Mısır liderleri gibi *Mehmed Ali* de bağımsız bir konumdaydı. Güçlerini Fransa'nın yardımıyla Osmanlılardan önce modernize etmişti. 1831 yılında ve daha sonra 1839 yılında Mısır Ordusu Anadolu'nun içleri-

ne doğru ilerledi. İmparatorluğu Avrupa'nın müdahalesi kurtardı zira Avrupalı güçler Osmanlı İmparatorluğu'nun daha güçlü olduğunu düşündükleri ellerde olmasını istemiyorlardı. 1831 ile 1840 yılları arasında *Mehmed Ali*, Osmanlı Arap bölgelerinin büyük kısmında denetimi elinde bulunduruyordu, teorik olarak valiydi ama bilfiil bu bölgelerin hükümdarı konumundaydı ve bu bölgelerden çıkarılması için Avrupa'nın müdahale etmesi gerekecekti. Savaşlar, Osmanlı İmparatorluğu'na çifte darbe indirmişti. Vilayetler ve buralardan elde edilen vergiler elden çıkmıştı ki, buralardan gelen gelirler reformlar için gerekliydi; ayrıca ordu da tam olarak eğitilmeden savaşlarda neredeyse yok edilmişti. Tüm bu felaketlerin ve devam eden gelenekçiliğin bir eseri olarak yeni ordu *Mahmud*'un döneminde hiç bir zaman tam olarak gelişemedi. Böyle olmakla birlikte, radikal değişim başlamıştı ve değişim, bundan sonra gelecek olan sultanların emrinde daha saygın bir ordu ortaya çıkıncaya kadar devam edecekti.

Yeni Bürokratlar

Hükümetteki reformların en çetin sorunlarından biri insan gücüydü. Reformları kim yönetecek ve kim yapacaktı? Merkezi yönetimin bir emir vermesi alt düzeydeki yöneticilerin bu emirleri yerine getirebileceği anlamına gelmiyordu; bu durum tüm hükümet sistemleri için geçerlidir. Bürokratlar cehaletin bir sonucu olarak reformları yenilgiye uğratabilirlerdi; değişimin nasıl olacağı konusunda fikirleri olmayabilirdi. Ayrıca çok yavaş çalışabilirler ya da emirleri veya kuralları "unutabilirlerdi", yasayı uygular gibi görünüp yasaya karşı hareket edebilirler ve bürokratların bildiği bütün yöntemleri kullanarak değişimin önüne set çekebilirlerdi. Osmanlılar için bu büyük bir ikilem yaratıyordu. Yönetimin en alt kademesindeki yetkiliden en üst kademedeki yetkiliye kadar kimse reformun ne anlama geldiğini bilmiyordu. Hepsi eski sistemde yetişmişti ve işlerin Avrupa tarzında nasıl yapılacağını bilmiyorlardı. Çoğu, Osmanlı'nın kültürel olarak üstün olduğu düşüncesine saplanmıştı. Bunun da ötesinde, Osmanlı Devleti'nin ve yaşam biçiminin düşmanı olarak görülen Avrupalılar sevilmiyorlardı. Sevilmeyen ve korkulan birilerinin örnek alınması çok zor bir şeydi. Reformcular, düşmandan öğrenilecek çok şey olduğunu fark edecek kadar akıllıydı ancak bunu yapabilmeleri için önce Osmanlılar'ın önyargılarını aşmaları gerekiyordu.

Mahmud bir kez daha değişim için ilk adımları attı. İşe dille başladı. Avrupa dilleri hakkındaki bilgisizlik, Osmanlı'nın yeni yöntemleri öğren-

mesinin önündeki asıl engeli oluşturuyordu. Osmanlı bürokratları yabancı dil konusunda zayıf değildi: Farsça ve Arapça konuşuyorlardı, Osmanlı Türkçesi'nin de inceliklerine hakimdiler ama bilmeleri gereken diller bunlar değildi. *Mahmud*, hükümetin yabancı dil rotasını değiştirdi. Hükümet dairelerine Avrupa dillerinin öğretileceği okulları açmaları için talimat verildi; özellikle Fransızca öğretilmesi istendi. Bu daireler arasında en başarılı olanı 1833 yılında Hariciye Nezareti bünyesinde kurulan Tercüme Odası'ydı. Söz konusu daire tercüman yetiştirmekle kalmadı, Batılı yönelimi olan bürokratların yetiştirildiği bir okul niteliği kazandı. Yabancı dil Osmanlı bürokratları ve üst düzey yetkilileri için Avrupa kültürüne açılan bir kapı oldu; Tercüme Odası'ndan mezun olanlar devletin üst kademelerinde yönetici oldular.

Genel hatları ile *Mahmud*'un bürokrasideki değişiklikleri yavaş yavaş oturdu. Genç olan bürokratlar yeni yöntemlerle yetiştiriliyordu ama daha yaşlı olan bürokratlar kademe olarak daha üst seviyedeydiler ve değişimi zorlaştırıyorlardı. Gençler, kademeli olarak daha yetkili mevkilere geldiler. Başlarında Tercüme Odası'nda yetiştirilen reformcular bulunuyordu. Süreç yavaş işliyordu.

Tanzimat Dönemi

II. Mahmud 1839 yılında öldü ve yerine oğlu *I. Abdülmecid* geçti. Tahta geçişinden hemen sonra imparatorluğun askeri olarak kötü durumda olduğuna kanaat getiren *I. Abdülmecid, II. Mahmud* döneminde yükselişe geçen reformcuları desteklemeye karar verdi. Bürokraside reform yanlısı kesimin lideri olan Mustafa Reşit Paşa'ya güvendi.

Mustafa Reşit Paşa, kariyerine eski Osmanlı sisteminin bir üyesi olarak başlamıştı. Osmanlı devlet hizmetindeki ilerleyişi bir aile bağlantısı nedeniyle olmuştu ama kısa bir süre içinde yeni sistemin parçası oldu. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın yeni tip Osmanlı bürokratı niteliğindeydi çünkü batılılaşmanın ne anlama geldiğini kişisel deneyimleri sayesinde biliyordu. 20'li yaşlarındayken *Mehmed Ali*'nin Kahire'deki reformlarına tanıklık etmişti. 30'lu yaşlarında ise Avrupa'yı gördü, Paris ve Londra'da büyükelçilik görevlerini yürüttü. İstanbul'a dönüşünde *II. Mahmud*'un hariciye nazırı oldu. Öte yandan eski ile yeninin bir karışımıydı: Bir politikacı olarak geleneksel Osmanlı bürokrasisinin yöntemlerini biliyor ama öte yandan bunu değiştirmek istiyordu; bu anlamda hem bir Osmanlı'ydı hem de bir Batılaştırıcı.

Mustafa Reşit Paşa, hükümette görev yaptığı dönem boyunca reform konusundaki görüşlerini paylaşan bir grup insanı çevresinde topladı. Bu gruba Tanzimatçılar ("Düzenleyiciler" anlamında) denildi.

Mustafa Reşit'in iki baş yardımcısı ve çalışma arkadaşı olarak *Ali* ve *Fuat*, reformların temsilcileri konumundaydı. Önce *Mustafa Reşit*'in altında çalıştılar daha sonra çalışma arkadaşı oldular ve *Mustafa Reşit* 1858 yılında öldüğünde onun yerine geçtiler. Tanzimatçıların tipik yaşam çizgisini izlemişlerdi. İkisi de ilk eğitimlerini medresede aldı. Avrupa yaşam biçimlerini öğrenme yolunda ikisi de Fransızca öğrenmişti - *Ali*, Tercüme Odası'nda, *Fuat* ise Tıbbiye'de. İkisi de Avrupa'daki Osmanlı büyükelçiliklerinde çalışmıştı. Olağan yolları izleyerek Osmanlı bürokrasisi içinde yükseldiler, bu anlamda, güçlü bir liderin peşine düşerek bu sayede mevki kazandılar. *Mustafa Reşit* ve diğer Tanzimatçılar gibi onlar da eski ve yeni dünyaları temsil ediyorlardı. Bir açıdan Osmanlı yöntemleri ile yetiştirilen birer geleneksel Osmanlıydılar diğer açıdan ise Avrupai yöntemlerin farkında olan ve onları örnek almaya niyeti olan reformculardı. Bu onları şizofren yapmadı ama bir yandan mümkün olduğu kadar eskinin devamını sağlamaya çalışan ama İmparatorluğu reformdan geçirmek için de yapılması gereken şeyleri yapan kimseler haline getirdi.

Tanzimatçıların kafa yapısı kendine has bazı sorunları beraberinde getiriyordu. Avrupa'yı görmüşlerdi ve saygıları vardı ama kendi geleneklerine de saygı duyuyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nu Batı Avrupa'nın soluk bir yansıması haline dönüştürmek istemiyorlardı. Kendilerinden önceki reformcular gibi onlar da Osmanlı geleneklerinin yanı sıra Osmanlı dini adetlerinin ve Osmanlı yönetiminin korunduğu gelişmiş ve başarılı bir Osmanlı İmparatorluğu istiyorlardı. Bu, köklü reformun zor olduğu, ama imkansız olmadığı anlamına geliyordu. İngiltere veya Fransa'yı örnek alan bir hükümet ve ekonomi sistemi, teorik olarak başarılı olabilirdi ama bunun bilfiil işlemesi mümkün değildi. Reformcular da, İmparatorlukta yaşayanlar da İngiliz, Amerikalı veya Fransız olmak istemiyordu. Öte yandan devlet, yapılan her reformun ardından geleneklerinden daha da uzaklaşıyordu.

Tanzimat Reformları

Abdülmecid tahta geçişinden kısa bir süre sonra 3 Kasım 1839'da hükümet üyeleri ile yabancı büyükelçilerin huzurunda Gülhane Hatt-ı Hümayunu bildirgesiyle reformdan yana tavrını koydu:

"Avn ü inayet-i Hazret-i Bârî'ye itimâd ve imdâd-ı rûhaniyet-i Ce-

nab-ı Peygamberî'ye tevessül ve istinat birle bundan böyle Devlet-i Âliye ve memâlik-i mahrusâmızın hüsn-i idaresi zımnında bazı kavânîn-i cedîde vaz' ve tesisi lâzım ve mühim görünerek işbu kavânîn-i mukteziyenin mevâdd-ı esâsiyesi dahi emniyet-i can ve mahfûziyet-i ırz ve nâmus ve mal tâyin-i vergi ve asâkir-i mukteziyenin sûret-i celp ve müddet-i istihdamı kaziyelerinden ibarettir"

Ulu Tanrı'nın yardımına ve Peygamberimiz hazretlerinin ruhaniyetine sığınarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan vilayetlere iyi bir yönetim sunmak için yeni kurumların kurulmalarını doğru buluyoruz.

Bu kurumlar üç başlık altında faaliyet gösterecektir:

1. Tebaamızın can güvenliği ile namusunu ve servetini güvence altına almak

2. Vergilerin belirlenmesi ve salınması için düzenli işleyen bir sistemin kurulması

3. Askere alım ve askerlik süreleri hakkında düzenli işleyen bir sistem[1]

Fermanın devamında gerekli değişiklikler sıralanıyordu. Maliye alanında vergiler düzenli hale getirilecek ve bu yolla eşitsizliklere son verilecekti. İltizamlar (vergi çiftlikleri) lağvedilecekti zira bunlar "en azılı ve açgözlü tutkuları" olan insanların eline geçmişti. Yeni bir ceza kanunuyla, bireyler için adalet güvence altına alınacak, kişisel mülkiyet hakları kutsal sayılacaktı. Daha yüksek maaşlar ve yeni bürokratik kuralların bir sonucu olarak rüşvete ve etkin olmayan bürokratlara bir sınırlama getirilecekti. Askere alma işlemleri, askerliğe uygun Müslümanlar arasında eşit bir şekilde yapılacak ve silahlı kuvvetleri organize edecek olan bir askeri konsey oluşturulacaktı. Can güvenliğinin yanı sıra servet ve vergi ile ilgili konuları ele almak üzere yargıya bağlı bir konsey diğer hükümet yetkilileri ile toplantılar yapacaktı.

Ferman, çok akıllıca kaleme alınmış bir belgeydi ve o haliyle, Sultan'ın tarif ettiği değişikliklerin, Osmanlı'nın eski zamanlarına dönüş anlamına geldiğini ilan ediyordu. Bu aslında tam olarak öyle değildi ama reformu

1 J.C. Hurewitz'in *Diplomacy in the Near and Middle East* kitabından; 1. Cilt, Princeton; sayfa 114

gelenek olarak sunmak halkla ilişkiler açısından etkiliydi. Fermanın en önemli yanı bir sultanın ilk kez reformun gerekli olduğunu ve uygulanacağını kamuya açık bir şekilde ilan etmesiydi. Tebaanın sadece vergi ödeyen bir kesim değil ama hakları olan bir kesim olduğu ilan ediliyordu. Değişim artık hükümet etme biçimi haline dönüşmüştü. Fermanın acınacak bir yanı da vardı zira "Allah'ın yardımıyla sonucun bir kaç yıl içinde alınabileceği" yönündeki safça bir öngörüde bulunuyordu. Reform bundan çok daha zorlu bir süreci gerektirecekti.

Tanzimat Fermanı'nın özünde devlet idealinin değiştirilmesi yatıyordu. Geleneksel Osmanlı Devleti, yabancı güçlere karşı bir koruma sağlarken dine sahip çıkıyor ve kamu düzenini sağlıyordu. Okulların yanı sıra refah düzenlemeleri, ticaret ve diğer sosyal etkinlikler bireylere ya da milletlere bırakılıyordu. Yeni hükümet ise eskisinin aksine, insan yaşamının pek çok alanına müdahale edecekti. Yeni hükümet, Batılı bir felsefe uyarınca, halkın isteyip ya da ihtiyaç duyup yapamadığı şeyleri yapan bir konuma geçiyordu. Hükümet, bu doğrultuda, hiç bir Osmanlı hükümetinin girmediği alanlarda faaliyet gösterecekti. İnsanların işe ihtiyacı varsa devlet ekonomiye el verecekti. Daha iyi adalete ihtiyaç duyuyorlarsa hükümet adalet sistemini elden geçirecekti; bu, daha önce kadılara bırakılan bir işti. İnsanların yola, köprüye veya su borularına ihtiyacı varsa bunları devlet yapacak, inşaat çalışmaları, özel vakıfların insafına bırakılmayacaktı. Devletin ne olması gerektiği, yeni sistem uyarınca, önemli ölçüde yeniden tanımlanıyordu.

Reformcuların en büyük başarısı kendisini hükümet idaresinde gösterdi. Hükümet yavaş yavaş Avrupa tarzında işlemeye başladı. Yönetim bakanlıklara ayrıldı ve Hariciye Nezareti, Dahiliye Nezareti, Maliye Nezareti ve diğerleri kuruldu. Bu gerekliydi. Eski sistem, eğitimli bürokratların devlet yönetiminin tüm gerekliliklerini yerine getirebileceklerini varsayıyordu. Ne var ki eski sistemde yetişenler modern hükümetin farklı bölümlerinin ihtiyaçlarının ne olduğunu hiçbir zaman anlayamayacaktı. Bu durumu anlamak için bir bürokratın önce bir muhasebeci, daha sonra bir okul yöneticisi, daha sonra polis, daha sonra ağırlık ve ölçü birimleri yetkilisi ve daha sonra da diplomat olduğunu hayal etmek yeterlidir. Bir bürokratın etkin olması için tek bir bakanlık dahilinde eğitim görüp yeteneklerini geliştirmesi, tek bir alanda yoğunlaşması gerekiyordu. Böyle bir bürokrat, hükümete tavsiyede bulunduğunda hiç olmazsa ne söylediğini bilen bir kişi olarak dinlenebilecekti.

İdari değişim hükümetin en üst makamlarına kadar ulaştı. Sultan'a tavsiyelerde bulunacak bir bakanlar kurulu toplandı; aynı kurul bakanlıkların ve

daha alt düzeydeki organların faaliyetlerini onaylıyordu. Sistem bu açıdan Avrupa'da rastlanan yöntemlerden ayrılıyordu ve zorlukları beraberinde getiriyordu. Her bir bakan ve ordunun başındaki kişi ile şeyhülislamın da aralarında bulunduğu diğer yetkililer, esas olarak, kendi başlarına hareket ediyordu. İngiltere'deki gibi parlamenter sistemde bütün bakanlar iktidardaki partinin ya da koalisyon ortağı partinin üyeleridir. Başbakana karşı sorumludur ve parti disiplini uyarınca hareket ederler. Osmanlı'da ise yetkililer sadece sultana bağlıydı. Batı tarzında siyasi partiler bulunmuyordu, yukarıda da belirtildiği üzere bireylere bağlı olan siyasi gruplaşmalar vardı. Dolayısıyla veziriazam sürekli olarak siyasi davranmak zorundaydı. Reform sürecinin muhalifi olan bir muhafazakar, kimi durumlarda bir ya da birden fazla bakanlığın başında olabiliyor ve reforma karşı çıkmak için var gücüyle çaba harcıyordu. Reform yanlısı bir veziriazam çoğu durumda bu kişiyle uzlaşmak zorunda kalıyor, doğrudan emir veremiyordu. Sultan da siyasi grupları gözetmek zorundaydı. Bütün bunlar reformun hızını yavaşlatıyordu ama reform yanlılarının başka bir seçeneği yoktu. Bütün sistemi bir gün içinde değiştirmek muhafazakarların şiddetli bir tepkisine yol açabilir ve bir ihtimalle bütün reform sürecinin sonunu getirebilirdi.

Devlet reformları, doğaları gereği, sonuçlarını uzun yıllar içinde verir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşım ve haberleşme alanında yapılan reformlar bunun klasik bir örneğini oluşturur. *II. Mahmud* tahta geçtiğinde Osmanlı'daki haberleşme olanakları *Süleyman* zamanındakiyle aynıydı, hatta belki daha kötü durumdaydı çünkü tüccarları ve ulakları hedef alan eşkıyalar *Süleyman* zamanında daha iyi engellenebiliyordu. Tanzimat ile birlikte modern yollar ve telgraf hatları yapılmaya başlandı. Yavaş yavaş demiryolları da inşa ediliyordu. Bir posta sistemi kurulmuştu. Çalışma on yıllarca sürmüş ve demiryolu yapımı gibi konularda Osmanlılar ile aynı niyeti taşımayan Avrupalılar'ın yardımına muhtaç kalınmış olsa bile sonuçta büyük yararlar sağlanıyordu.

Tüccarlar için yeni pazarlar açılmakla kalınmamış, merkezi yetkililerin yönetim yeteneği de sonuç olarak büyük ölçüde gelişmişti. Telgraf yoluyla iletilen mesajlar neredeyse aynı anda vilayet yöneticilerinin eline ulaşıyordu. Demiryolu veya buharlı gemiyle sevk edilen birlikler ayaklanmaları büyümeden bastırabiliyordu.

Reform, eğitim alanında da başarılı oldu ancak etkisini yavaş gösterdi. Geleneksel Müslüman eğitimi modern dünyanın ihtiyaçlarına uygun değildi. Mesele okulların dini nitelikli olması değildi. Sorun İslami okulların neyi öğretmediği üzerinde yoğunlaşıyordu: trigonometri, yüksek matema-

tik, biyoloji, kimya ve yabancı diller. Reformcular insan gücü eğitiminin modernleşmenin temelini oluşturduğunu fark ettiler ama İslami okulları kapatacak güçleri ve belki de niyetleri yoktu. Yeni okullar gerekliydi.

II. Mahmud döneminde teknik okullar açıldı. Çoğu durumda bu okullar hükümet dairelerine bağlıydı ama matematik, bilim ve dil gibi temel konularda eğitim veriyordu. İlk gerçek Osmanlı Tıp Okulu askeri bir okuldu; keza ilk mühendislik okulu da. Eğitimlerini Müslüman okullarında tamamlayan genç erkekler için Rüşdiye adı altında orta okullar açılmıştı. Orta okullarda öğrencilere teknik konular öğretiliyordu; bu sayede daha ileri düzeydeki teknik okullara hazırlık yapmaları sağlanmak isteniyordu; böylece mühendislik ya da başka bir dalda uzmanlık elde edebilirlerdi. Yeni kurulan öğretmen okullarında öğretmenler yetiştiriliyordu. Böyle olmakla birlikte bu okullardan önemli sayıda öğrencinin mezun olduğunu görmek için Tanzimat döneminin sonunun beklenmesi gerekecekti. Okullar pahalıya mal oluyordu, öğretmenler de azdı. Tüm reform süreçlerinde olduğu gibi sistemin gelişmesi için zaman gerekiyordu: Az sayıda öğretmen eğitim görüyordu ve bunlar da geleceğin öğretmen adaylarını yetiştiriyordu. Eğitimli yaygın bir sınıfı yaratmak on yılları alıyordu. 1867 yılında nüfusun sadece yüzde 3'ü yeni okullara kayıt yaptırmıştı; bunların yüzde 90'ı, yeni eğitim sisteminin merdivenlerinde tırmanan temel eğitim okullarının öğrencileriydi.

Okullar sayesinde eğitimli bir seçkin sınıf oluşturulmaya çalışılıyordu. Modern bir eğitim sistemi kurmak için okulların sayısı çok azdı. En büyük başarı askerlerin ve bürokratların eğitimi alanında elde edildi. Reformla bu insanlar öncülük ediyordu.

Reformcuların en büyük başarısızlığa uğradıkları alan ekonomi oldu. Tanzimatçılar devlet gelirlerini azami düzeye çıkaramadılar ve gerçek mali reformları da gerçekleştiremediler. Bunun da ötesinde eski sistem uyarınca toplanması gereken vergileri bile toplayamadılar. Merkezi yönetim güçleniyordu ama bu durum herkesin vergisini ödemesi sonucunu getirmiyordu. İltizam (vergi çiftliği) sisteminin etkisiz ve savurgan olduğu biliniyordu, ne var ki eğitimli bürokratların sayısı yeterli değildi. Dolayısıyla iltizam sistemi yavaş yavaş kaldırıldı.

Tarım alanında vergilerin doğru bir şekilde hesap edilip toplanması için toprak sahipliği ve tarımsal üretim hakkında doğru bilgiye ihtiyaç duyuluyordu. 1858 yılında bir arazi kayıt kanunu çıkarıldı. Bilgileri toplayıp arazileri kayıt altına almak o kadar uzun zaman aldı ki süreç I. Dünya Savaşı geldiğinde hâlâ tamamlanamamıştı. Bu çerçevede, Osmanlı, yapılması

gereken şeyin ne olduğunu öğrendiğinde bunu yapacak gücü yoktu.

Osmanlılar ne yapılması gerektiğini çoğu zaman bilmiyorlardı. Bunun ana nedeni bürokrasinin başındakilerin ekonomi ve ticaretten anlamamasıydı. Sorun kısmen kültüreldi: Osmanlı yetkilileri, vergilerin toplandığı ve gelirlerinin harcandığı bir sistemi idare etmek için eğitilmişti. Tüccar ailelerinden gelmiyorlardı ve işadamı olmak gibi bir niyetleri de yoktu, aynı şeyi çocukları için de istemiyorlardı. Büyük ölçekli ticaret, esas olarak gayrimüslimlerin elindeydi; Avrupalılar onlarla iş yapmayı tercih ediyorlardı. Müslüman tüccarlar da bulunuyordu, çoğu vilayetlerde faaliyet gösteriyordu ama devlet kademelerinde bunlar bulunmuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda çok az kişi dünya ticaret sistemi hakkında bilgiliydi. Bunu nerede öğrenmiş olabilirlerdi? Osmanlıların dünya pazarı hakkında fikir sahibi olmaya başlaması için çok uzun yılların geçmesi ve acı deneyimlerin yaşanması gerekiyordu.

Osmanlılar bütün vergileri toplamayı başarmış ve devleti etkin bir şekilde idare etmiş olsalardı bile, bu, ekonomik reformu finanse etmeye bir ihtimal yetmeyecekti. Paraya başka yerlerde ihtiyaç duyuluyordu. Osmanlı İmparatorluğu sürekli olarak bir saldırı tehdidi altında bulunuyordu; bu tehdit özellikle Rusya'dan kaynaklanıyordu. Kısa vadede savunma için duyulan ihtiyaç, uzun vadede ekonomik kalkınma için duyulan ihtiyacın önüne geçiyordu. İstila edilme ihtimali bulunan bölgelerin ekonomilerini geliştirmek fazla bir fayda sağlamayacaktı. Durum, çoğu zaman böyle oldu. Örneğin, Osmanlı Bulgaristanı'nı kalkındırmak için harcanan paralar boşa gitmişti çünkü Rus orduları Bulgaristan'ı alıyordu.

Eğitim konusunda olduğu gibi ekonomik konularda da Osmanlı her şeyi birden yapmaya zorlanmıştı. Sanayi alanındaki kalkınma eğitimli iş gücü yetiştirilmesine, modern makinelere, ticaret ağına, gerekli finansmana, kredi sistemine, ulaştırmaya vs. bağlıydı. Modern makineler ithal edilemeyecekse yeni bir fabrika kurmanın anlamı yoktu. Makineleri kullanmak için eğitimli işçilerin bulunması gerekiyordu. Fabrikada üretilen mallar müşterilere ya da bu malların pazarlamasını yapacak olan tüccarlara ulaştırılamazsa çürüyüp gidecekti, bunun için yollar ya da demiryolları gerekiyordu. Mallar müşterilerin ihtiyacına göre tasarlanmalıydı, ödedikleri paraya değmeliydi. Tüm bunlar yoksul bir ülkenin yapabileceği türden işler değildi.

Kapitülasyonlar Osmanlı'daki ekonomik reformun önünde büyük bir engeldi. Osmanlılar, Avrupalılar'ın elindeki fabrikalar, eğitimli işgücü ve ticaret sistemleri olmadan rekabete girişemezdi. Avrupalılar, Osmanlı üreticilerinin üretebildiği ürünlerin daha ucuzunu ve daha kalitelisini Osman-

lılara ulaştırabiliyorlardı. Diğer pek çok ülke, gelişmekte olan ekonomilerini korumak için gümrük tarifelerine başvurabiliyordu. İthalata uygulanan yüksek gümrük vergileri, söz konusu ithal ürünlerin pahalanmasına yol açıyor, yerel ürünler bu sayede rekabet gücü elde ediyordu.

Yerel fabrikaların büyümesine ortam sağlanıyordu ama kapitülasyonlar nedeniyle Osmanlılar koruyucu tarifelere başvuramadı. Avrupa devletleri Osmanlılara düşük tarifelerin geçerli olduğu bir sistemi dayattı. Kimi durumlarda yüzyıllar önce imzalanan sözleşmeler uyarınca Osmanlılar 19. yüzyılda ülkeye yapılan ithalat üzerinden alınacak vergileri kontrol altında tutamıyordu. Avrupa donanmaları ve siyaseti kapitülasyonları dayatıyordu. Osmanlılar tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırsalar büyük savaşlara girmek zorunda kalabilirlerdi. Buna ek olarak, Osmanlılar, Rusya'nın İmparatorluğu parçalama planlarına karşı İngiltere'nin desteğine ihtiyaç duyuyordu. Osmanlı, ayakta kalmak için İngilizlerin yardımına ihtiyaç duyduğu bir ortamda, en çok İngilizlerin yararlandığı kapitülasyonları nasıl kaldırabilirdi ki?

Sultan Abdülaziz

Mustafa Reşid'in selefleri *Ali* ve *Fuat Paşalar* reformları genişleterek sürdürdüler. Veziriazam ve hariciye nazırı görevlerinde bulunan bu iki isim, iktidarı kendi ellerinde topladılar. *Fuat Paşa* 1869 yılında, *Ali Paşa* da 1871 yılında öldüğünde yerlerine güçlü reformcular geçmedi. Özellikle *Ali Paşa* çok otoriter bir lider olarak, bulunduğu mevkiye ulaşması için kimseye yol verecek gibi değildi, dolayısıyla o öldüğünde yerine geçecek kimse yoktu. Denetim, *Sultan Abdülaziz*'in (1861-1876) eline geçti. Demokrat olmayan Tanzimatçılar iktidarı merkezde topladılar. Onların idaresi altındaki merkezi iktidar bürokrasinin bir aracı haline dönüştü, ancak bu gücü Sultan da kullanabilirdi. Veziriazamları sıklıkla değiştiren ve kilit mevkilere kendi adamlarını getiren *Abdülaziz* denetimi ele geçirdi.

Abdülaziz reforma kasıtlı olarak ket vurmadı. *Abdülaziz* yönetimi merkez ve vilayetlerdeki idari sistemde değişikliklerin yanı sıra diğer bazı küçük reform hamlelerine de girişti. Ancak *Abdülaziz* gerçekten de reformları yavaşlattı. Peki böyle yaparak hata mı yapmıştı? Bir ihtimal hayır, zira yapılan değişiklikleri sindirmek için zaman kazanılmış oluyordu; bu, kötü bir şey sayılamaz. *Abdülaziz*'in birincil sorunu mali bir nitelik taşıyordu. Tanzimatçılar, yukarıda da aktarıldığı üzere, iyi birer iktisatçı değildi. *Ali*'nin 1871'deki ölümünden sonra Osmanlı'nın tepesinde yıllardır Demokles'in

Kılıcı gibi sallanan ekonomik sorunlar, Devleti imha edecek büyüklüğe ulaşıyordu. *Abdülaziz*, iflas etmemek için gereken kararlı adımları atamadı.

Devlet bir borç açmazıyla karşı karşıyaydı. İlk dış borç Kırım Savaşı'nın masraflarını karşılamak için alınmıştı; Osmanlı İmparatorluğu Avrupalı bankerlerden borç almaya devam etmişti. Devlet harcamalarını karşılamak için krediye ihtiyaç vardı, zira büyük askeri harcamalar yapılıyor, reformun gerektirdiği diğer harcamalar için yeterli kaynak bulunamıyordu. Kalkınmayı desteklemek için kredi alınabileceği ve reform sayesinde yeni devlet kaynaklarının yaratılabileceği varsayılıyordu; yeni gelir sayesinde borçlar kapatılabilecekti. Uygulamada durum böyle olmadı; daha çok borç alınıyor ve geri ödemesi yapılamıyordu. *Abdülaziz* kişisel zevkleri için saraylara ve diğer şeylere para harcamaya devam etti, oysa para musluklarının kısılması gerekiyordu.

Bir felaketle yüz yüze olan Osmanlı bürokrasisi kendisinin ve İmparatorluğun çıkarları için harekete geçmek amacıyla birleşti. Reformların bundan sonraki adımı olan anayasal düzen ve demokrasinin başlangıcı için tereddütlü olarak adım atmaya başladılar.

Osmanlı Anayasası

Avrupa'daki siyasi yapılar hakkında okunanlar ve Avrupa ile yakınlık içinde olmak Osmanlı'da yeni bir kuşak siyasi düşünürü etkiledi. Ağırlıklı olarak Osmanlı'nın bürokratik okullarında okuyan bu kesim, Batı teknolojisi ve idari tekniklerinin ötesinde bizzat Avrupa'nın siyasi kurumlarına saygı duyuyordu. Demokratik bir hükümet ve anayasa olmadan Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir zaman modern bir devlet olmayacağına kanaat getirmişlerdi. Reformcular Genç Osmanlılar Topluluğu'na 1865 yılında katılarak İstanbul'da gizlice bir araya geldiler. Reformcular *Ali Paşa* hükümetine karşı, 1871 yılında *Ali Paşa*'nın ölümü sonrasında ise *Abdülaziz*'in mutlakiyetçi yönetimine karşı, önce İstanbul'dan sonra ise sürgünden propaganda kampanyası başlattı. Silah olarak ellerinde gazete vardı. Yazılarının İstanbul'da sansürlenmesinin ardından Avrupa'da basılmış olan gazeteleri Osmanlı'nın denetimi dışında olan bağımsız Avrupalı posta hizmetleri üzerinden göndermeye başladılar. *Abdülaziz*'in hükümdarlığı sırasında güçleri arttı. Yönetim biçiminin değiştirilmesi yolunda yaptıkları çağrılar, *Abdülaziz*'in ekonomi alanında yaptığı yanlışlıkların felaket getireceğini gören bürokratik ve askeri çevrelerde karşılık buluyordu.

Genç Osmanlıları dar anlamda bir grup idealist olarak tanımlamak yan-

lış olur. Tipik bir Genç Osmanlı, üst gelir grubundan olan bir ailenin laik nitelikli yeni okullarda öğretim görmüş çocuğuydu. Büyük bölümü olmasa da birçoğu devlet kademelerinde yükselmeye çalışmış ancak başarısız olmuşlardı, dolayısıyla sergiledikleri muhalefet felsefi olmanın ötesinde bir anlam taşıyordu. Avrupa'daki sürgünlüklerinin bedelini kendi ceplerinden ya da ailelerinin yardımıyla karşılıyorlardı; kurdukları parti ve gazete de Mısır Prensi *Mustafa Fazıl* tarafından destekleniyordu; *Mustafa Fazıl*, bu grubu, kısmen siyasi inançları nedeniyle, kısmen de kendisini bundan sonraki hıdiv olarak ataması ya da benzer yetkilerle donatması için Osmanlı yönetimine şantaj yapmak amacıyla destekliyordu. Yine de, Genç Osmanlılar'ın fikirleri, değişim isteyenler üzerinde etkili oldu. Daha hızlı ve daha liberal reform isteyenler ile Tanzimat nedeniyle dışlanan İslam'ın yönetimde yeniden yer alması için İslam'ın reforma tabi tutulmasını isteyenler bu fikirlerden etkilendi.

Genç Türk reformcularının İmparatorluğun sıradan insanlarının ruh haliyle temas içinde oldukları söylenemez. Tanzimatçılar gibi onlar da Avrupa tarzından yana tavır aldılar ve bunları tepeden aşağıya uygulamak istediler. Tanzimatçılardan farklı olarak İmparatorluğun ilerlemesi için bir tür demokrasinin gerekli olduğuna inandılar. Fikirleri belli bir alanda ütopik bir nitelik taşıyordu: Milliyetçilik. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki farklı etnik grupların temsilcilerini belirlemek için oy vermeleri halinde milliyetçi duygularını bir yana bırakacak ve millet sistemi ile Avrupa'dan ithal edilen milliyetçi düşünceleri unutarak tek bir Osmanlı kimliği altında birleşeceklerdi. Daha sonraki olaylar bunun en kötü ihtimalle hüsnükuruntu olduğunu ortaya koydu. Genç Osmanlılar'ın birçoğu İslam'ın özünde demokratik olduğunu ve anayasal düzenle kolayca kaynaşabileceğini düşünüyordu. Teorik olarak bu doğru olsa bile muhafazakar Müslümanlar bu analize katılmıyorlardı.

Genç Osmanlı düşünüş biçiminin zorluğu, İmparatorluk insanlarının gerçek duygularını ihmal etmesinde yatıyordu. Avrupa milliyetçiliği popüler bir fenomendi: Fransa ve İngiltere halkları anavatanlarına bağlılık ve hatta aşk besliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Osmanlı hanedanına ve hatta dine veya yaşanılan bölgelere bağlılık gösteriliyordu. İnsanların kendi kendilerine böyle bir duyguya kapılmamaları halinde "Osmanlılığın" yukarıdan aşağıya uygulanması gerekiyordu. Reformcuların kendi destekledikleri türden bir milliyetçiliği halka benimsetmek için bir planı yoktu. Bu da onların sadece teorik anlamda demokrat olduklarını gösteriyor; haklarında açıkça konuştukları insanları anlayan kimseler değillerdi.

Genç Osmanlılar, pratik dünyanın insanları değillerdi, onlar birer siyaset filozofuydu. Çoğu, devrimci değişiklikleri arzu etmiş olabilirdi ama böyle bir devrimi yapacak kapasiteye sahip değillerdi. Değişikliği isteyenlerin eyleme geçebilmek için iktidarı kullanmayı bilenleri örnek almaları gerekiyordu. Düşünceleri *Mithat Paşa*'nın liderliğinde üst düzey bürokratlar tarafından paylaşılıyordu.

Ahmed Şefik Mithat Paşa, bir Tanzimat bürokratı olarak Bulgaristan ve Irak'taki valiliklerin (1861-1864 arasında Niş, 1864-1868 arasında Tuna ve 1869-1872 yılları arasında Bağdat vilayetleri) yanı sıra İstanbul'daki mevkilerde başarılı bir şekilde görev almıştı. Vilayetlerdeki reformları onu Tanzimat reformlarının örnek bir ismi haline getirmişti. 1872 yılında kısa süreliğine veziriazamlık yaptı; siyasi rakipleri tarafından yerinden edildi ama başka bakanlık mevkilerinde aldığı rollerle Osmanlı yönetiminin merkezinde kalmaya devam etti. *Mithat* ve diğer üst düzey yetkililer kariyerlerinin bir aşamasında anayasal yönetim anlayışını benimsedi. Söz konusu bu dönüşümde ülkenin *Abdülaziz* idaresindeki kötü olarak nitelenebilecek durumunun etkili olduğu neredeyse kesin gibi görünüyor. Ali öldükten sonra Sultan bürokrasinin dengesini bozmak ve iktidarı kendi elinde tutmak için bir dizi veziriazam değişikliğine gitti. Böyle bir politika devlet işlerinin aksamasına da yol açtı. Bosna, Girit ve Bulgaristan'da patlak vermek üzere olan ayaklanmalar ve Büyük Güçlerin İmparatorluğun işlerine daha çok müdahale eder hale gelmesi ardından devlet işleri tehlikeli bir dönemece giriyordu.

En kötüsü, İmparatorluk iflas etmişti. Zayıf yönetim daha az vergi geliri anlamına geliyordu. Aradaki açık yüksek faizli borçlanma ile kapatılıyordu. Devlet gelirlerinin üçte biri borç ödemelerine gidiyordu. Askerlerin ve bürokratların maaşları ödenemiyordu. *Mithat* ve yandaşlarının sistemde bir değişikliğe gidilmesini düşünmeleri için yeterli nedenleri vardı. Bürokratların talep ettiği ve onların çıkarlarına hizmet edecek türden bir anayasanın da değerlendirmeye alınması zorunluydu: *Abdülaziz* gücünü bürokrasiden alıyor ve denetimi ele geçiriyordu; belki de anayasal bir yönetim bu gidişatı tersine çevirebilirdi.

Abdülaziz'in mali ve siyasi hataları sonucunda bürokratlar onu tahttan indirdi (1875); *Mithat* o sırada nazırlık görevini yürütüyordu. Yerine *Abdülmecid*'in oğlu geçti; *V. Murat* kısa bir dönem tahtta kaldı. Alkolik ve paranoyak olan *Murat*'ın akli dengesinin yerinde olmadığı sonucuna varıldı. Kısa bir süre tahtta kaldıktan sonra 1876 yılında yerine kardeşi *II. Abdülhamit* geçti. *Mithat* ve yandaşları siyasi durumu fırsat bilerek anayasal bir

yönetim kurulması için bastırdı. Genç Osmanlılar fikirlerini uygulamaya geçirmek için Avrupa'dan geri döndüler. *Mithat* ve destekçilerinin siyasi yetenekleri ile fikirlerini bir araya getirerek bir anayasa hazırladılar. *Mithat* 19 Aralık 1876'da veziriazam seçildi, Osmanlı'nın ilk anayasası da 23 Aralık'ta ilan edildi.

Anayasa ve İlk Meclis

Osmanlı Anayasası (Kanun-ı Esasi) Avrupa'daki temsili yönetimi andırıyordu. İki kanatlı bir parlamento kurulmasını öngörüyordu; yargı da bağımsız olacaktı ve kurulacak olan yeni bakanlar kurulu bürokrasiden, din özgürlüğünün sağlanmasından ve vergilerin gelire göre belirlenmesinden sorumlu olacaktı. Tebaanın üyelerine kayda değer bir şekilde kişisel özgürlükler tanınıyordu ancak hiçbir şey göründüğü gibi değildi.

Mithat, Anayasa'nın kabul edilmesi için muhafazakarlara ve Sultan'a bazı tavizler vermeye zorlanmıştı. Sultan'ın kayda değer yetkileri olacaktı: Savaş ilan edebilirdi, antlaşmalar imzalayabilirdi, para bastırabilirdi ve kararnameler ile herkesi bağlayan kanunlar çıkarabilirdi ve tüm bunları yaparken parlamentonun onayına ihtiyaç duymayacaktı. Tam tersine parlamentodan çıkacak tüm kararların Sultan tarafından onaylanması gerekiyordu; Sultan'ın kanunları çıkarmama yetkisi olacak, dolayısıyla kanunların yürürlüğe girmelerini önleme yetkisine sahip olacaktı. İngiliz parlamenter sisteminin aksine bakanları parlamento değil Sultan seçecekti ve bakanlar sultana karşı sorumlu olacaktı. Veziriazamı (başbakan) parlamentodaki en büyük siyasi grubun üyeleri arasından seçmek zorunda değildi. Sultan olağanüstü hal ilan edip parlamentoyu feshetme yetkisine sahip olacaktı ve istediği zaman yeniden toplanmasını sağlayabilecekti. Anayasa, demokratik sayılması için fazlasıyla kusurluydu. İmparatorluğun Müslümanları da oyların bölünmesinin demokratik olmadığı hissine kapılabilirlerdi zira oylar dine göre bölünüyordu.

Esas olarak Avrupalıların gözüne hoş görünmek için Hıristiyan tebaanın üyelerine nüfuslarına kıyasla daha fazla seçim gücü veriliyordu. Hıristiyanlara 44, Müslümanlara ise 71 temsilci veriliyor ancak bu oran nüfusun gerçek dağılımını yansıtmıyordu. Bir Hıristiyan erkeğin oyu bir Müslüman erkeğin neredeyse iki oyuna eşit oluyordu. Avrupa ve Amerika'da olduğu gibi kadınların oy hakkı bulunmuyordu.

II. Abdülhamit Dönemi

Osmanlı Sultanı'nın tebaasının pek az üyesinin demokrasi hakkında bir fikri olduğunu ya da demokrasiyi umursadığını söylemek bir ihtimal isabetli bir değerlendirme olacaktır. Ekonomik olarak geri kalmış olan pek çok üyesi gibi onlar da önce kendi karınları ile aile üyelerinin karınlarının doymasını ve atalarından devraldıkları dini ya da kültürel değerlerin yerli yerinde kalmasını istiyorlardı. Demokrasiye ilgi duymaları için önce demokrasinin ne olduğu hakkında bir fikir sahibi olmaları, ondan sonra da bunun çıkarlarına hizmet edeceği konusunda bir kanaat geliştirmeleri gerekiyordu. Osmanlı nüfusunun büyük bölümü demokrasi hakkında bir fikir sahibi değildi. Demokratik bir düzen Ortadoğu'da hiçbir zaman kurulmamıştı ve teoride demokrasiyi isteyenlerin bile bilindik eski yöntemler varken denenmemiş bir yoldan gitmek bir güçlüğü ifade ediyordu.

Osmanlı Anayasası'nın sunduğu demokrasi entelektüellerin, bürokratların ve siyasetçilerin bir işiydi. İmparatorluğun halkları arasında köklenmemişti; insanların çoğu hem fiziki olarak hem de düşünce olarak hem başkentten hem de parlamentodan uzakta yaşıyordu. Anayasanın ayrıntılarını bilmiş olsalardı belki karşı çıkacaklardı. Yeni anayasa, vergileme ve tarım gibi kendileri için önemli olan alanlarda çok az yeni düzenleme getiriyordu.

Abdülhamit, demokrasi kişisel iktidarını tehdit eder bir nitelik taşırken soyut demokrasi fikirlerine itibar edecek türden biri değildi. Anayasa, Sultan'a geniş yetkiler tanıyordu ama parlamentonun da şikayet etme hak vardı. Zira Sultan'ın korktuğu başına geliyor ve meclis üyeleri Sultan'ı, Rusya ile 1877-1878 yıllarında girişilen savaşı eleştiriyordu. Savaş gerçekten de Osmanlı açısından bir felaketti, asker ve sivil olmak üzere çok sayıda Osmanlı can verdi; İmparatorluk büyük toprak kaybına uğradı. Sultan, meclisten şikayet sesleri yükselirken, uluslararası alanda çok kafadan ses çıkmasının ve imparatorluk düşmanlarla sarılıyken içerden bölünmüş olmasının tehlikelerini fark etmiş olabilir; ayrıca, bu şikayetlerin, meclisin yetkilerinin arttırılmasına veya meclisin ordu üzerinde söz sahibi olmasına yol açabileceğini düşünmüş de olabilir. Gerekçesi ne olursa olsun *Abdülhamit* meclisin çalışmadığına hükmetti ve meclisi kapattı. Anayasa, olağanüstü durumlarda Sultan'a geniş yetkiler tanıyordu. Kendisine verilen bu yetkileri kullanarak parlamentoyu 14 Şubat 1878'de lağvetti.

Reformcular ve Genç Osmanlıları oluşturan entelektüeller fesih kararını protesto etti ancak halktan ses çıkmadı. Anayasa onlara ait olmamıştı. Sultan'ın kararına karşı çıkabilecek reform yanlısı bürokratlar bile demokra-

tik meselelerden çok 1877-1878 yıllarında Ruslar karşısından alınan yenilgiyle meşguldü. 1878 yılında İmparatorluğun varlığı tehlikedeydi. Büyük tehlikelerin olduğu dönemlerde insanlar sadece ayakta kalmaya çalışır ve otoritenin arkasında durur. Osmanlı İmparatorluğu da böyle bir tehlike ile karşı karşıyaydı. Ulusal bir felaket yaşandığı dönemde *Abdülhamit* otoritesini başarılı bir şekilde yerleştirdi ve ideal olan Osmanlı yönetim biçimiyle yoluna devam etti. Bu, bütün iktidarın Sultan'ın elinde olduğu bir yönetimdi.

Hükümet, Diplomasi ve Reform

Abdülhamit yönetimi pek çok açıdan Tanzimatçıların yolundan gitti. *Abdülhamit* Tanzimat'ın gerçek bir mirasçısıydı. Geçmişteki reformları yapan bürokratlar ve sultanlar reform yanlısıydı ama demokrat değillerdi. Denetimin merkezi konumdaki İstanbul'da olacağı bir hükümet oluşturmuşlardı; denetim bürokratların veya sultanın elinde olacaktı. Tanzimatçılar ekonominin yanı sıra ordunun ve idari yapının yeniden organize edilmesi ile ilgileniyordu; *II. Abdülhamit* de öyleydi. *Abdülhamit* de tıpkı Tanzimatçılar gibi yollar ve demiryolları yaptırdı, yeni okullar açıp okullardaki eğitimi geliştirdi ve İmparatorluğun idari yapısına merkezi bir nitelik kazandırdı. Tanzimatçılar gibi o da yönetimi reformdan geçirdi: Polis ile posta ve telgraftan sorumlu olan yeni bazı nazırlıklar kuruldu. Nüfus kayıt sistemi üzerinde tamamlayıcı çalışmalar yapıldı. Yeni bir muhasebe kurulu harcamaları denetlemeye başladı. Haberleşme olanaklarının iyileşmesi nedeniyle Sultan devlet görevlilerini artık daha yakından izleyebiliyordu. Vilayetler ile ilgili olarak *Abdülhamit* valiler ve devlet görevlilerini ilgilendirecek bazı merkezileştirici adımlar attı. Sultan, Tanzimat dönemindeki anlayışı sürdürüyordu: Yönetimin çapını ve etkinliğini artırıyor, iktidarı İstanbul'da topluyordu. Bu açıdan, ilgi gösterdiği alanlar itibarıyla, *Abdülhamit* dönemi Tanzimat döneminin bir uzantısı olarak değerlendirilebilir.

Abdülhamit dönemindeki uluslararası konuları özetlemek çok kolaydı: 30 yıl boyunca felaketin gerçekleşmesini engelledi. *Abdülhamit*'in tahta oturmasından kısa bir süre sonra imparatorluk 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda yenilgiye uğramıştı. İstanbul'un Rus vurucu gücünün menziline girdiği bir sırada Ruslar anlaşma hükümlerini dikte ettirecek bir güçteydi. Osmanlılar anlaşma koşullarını kabul etmeye zorlandı. Ayastefanos Antlaşması (3 Mart 1878) uyarınca Ruslar, Anadolu'nun kuzeydoğusunda önemli büyüklükte bir toprağı (Kars, Ardahan ve Batum) ile Moldova bölgesini

alıyordu. Sınırları Karadeniz'den Arnavutluk'a, Ege kıyılarından Tuna'ya kadar uzanacak olan Büyük Bulgaristan kurulacaktı. Rusya, yeni devletin kendisine bağımlı olacağını ve bu sayede Balkanların Rus denetimine gireceğini umuyordu. Böyle olmadı. İngiltere ve Avusturya, *Bismarck* Almanyası'nın desteğiyle antlaşmaya karşı çıktı. *Bismarck*'ın çağrısıyla toplanan bir Avrupa konferansında Rusya daha azı ile yetinmeye zorlandı.

Bulgaristan, Tuna boyunca uzanan daha küçük bir vassal krallık haline geldi. Bulgaristan'ın güneyi Osmanlı'ya bağlı olacak bir özerk bölge olarak Doğu Rumeli olarak adlandırıldı. Osmanlılar Orta ve Güney Balkanlar (Makedonya) ile Arnavutluğu elinde tutmaya devam etti. Osmanlı'ya bağlı özerk bir bölge olarak Bosna'nın idaresi bilfiil Avusturya'ya bırakıldı. Doğuda ise Rusya'ya biraz daha az toprak veriliyordu. Osmanlılar, Berlin Konferansı'nda verdiği desteğin bir karşılığı olarak İngiltere'nin Kıbrıs Adası'nı işgal etmesine izin vermek zorunda kaldılar; Berlin Konferansı'ndan en kârlı çıkanlar Osmanlılar'ın "dostu" olan İngilizler oluyordu. Berlin Antlaşması 13 Temmuz 1878'de imzalandı.

Abdülhamit, saltanatının hemen başında Kıbrıs'ın yanı sıra, Kuzeydoğu Anadolu'nun ve Osmanlı Avrupası'nın önemli bir bölümünü teslim etmeye zorlanıyordu. *Abdülhamit*, saltanatı sırasında başka toprakları da kaybetti: Fransa 1881 yılında Tunus'u, İngiltere 1882'de Mısır'ı işgal etti. 1885 yılında Doğu Rumeli'de çıkan bir ayaklanma 1886 yılında Bulgaristan ile birleşmeye kadar uzandı. Bu ülkeler aslında kendilerini yöneten bölgeler niteliğindeydi dolayısıyla Osmanlı'nın gerçek kaybı küçük oldu ama buna rağmen kamuoyunda Avrupa emperyalizmine karşı bir tepki oluştu. *Abdülhamit* dönemindeki tek savaş Osmanlıların elindeki güney Makedonya'nın sınırında 1899 yılında oldu; söz konusu bu savaşta *Abdülhamit*'in güçleri Yunanlıları yenilgiye uğrattı ama Avrupa güçleri müdahil oldu ve Osmanlı hiçbir şey kazanamadı. *Abdülhamit*'in Berlin Konferansı'ndan sonra kaybettiği toprakların kabarıklığı, bizzat *Abdülhamit*'in bir suçu olmasa da, İmparatorluğun itibarına bir darbe niteliği taşıyordu; söz konusu toprakların zaten bilfiil İmparatorluğun denetiminde olmaması, durumu değiştirmeyecekti. Osmanlı'nın uğradığı kayıpları, Osmanlı'nın olan (ya da olmayan) iktidarı açısından değerlendirmek gerekiyor. Osmanlılar hiçbir Avrupa gücünü yenilgiye uğratacak güçte değildi ve *Abdülhamit* bunun farkındaydı; yıkıcı savaşların önüne geçmeyi başardı ama bu, savaş çıkaracak kimi olayların yaşandığı gerçeğini değiştirmiyor: 1890'lardaki Ermeni ayaklanması pekala Rusya'nın veya İngiltere'nin müdahale etmesine yol açabilirdi. Avusturya Bosna-Hersek'i, Bulgarlar da Doğu Rumeli'yi aldığında savaşa girilmesi yolundaki çağrılara direnmek gerekecekti. Sultan'ın

dış ilişkilerdeki muhafazakarlığı ile diplomatların sergilediği başarı, Osmanlıların böyle bir dönemde ayakta kalmasına katkı yaptı, ne var ki İmparatorluğu büyük bir felaketten kurtaran onlar değildi ve hatta bu konuda baş rolü bile oynamamışlardı. Güçler dengesi ve Avrupalıların birbirlerine karşı duydukları korku, imparatorluğu ayakta tutan başlıca sebepti. Tüm bunlara karşın *Abdülhamit* uluslararası ilişkiler açısından başarılı kabul edilmelidir. Osmanlıların 1878'de aldığı yenilgi hakkında bilgi sahibi olan herhangi bir kişi, imparatorluğun on yıllar boyunca daha ayakta kalmasını şaşkınlıkla karşılayabilirdi.

Ekonomi

Abdülhamit inşaatçı bir sultandı ama önceki sultanlardan bir farkı vardı zira saraylar ve camiler inşa etmekle kalmıyordu. *Abdülhamit* demiryolları ve telgraf hatları da yaptırıyordu.

Abdülhamit döneminde demiryollarının uzunluğu üç kat, iyileştirme yapılan yolların uzunluğu da yaklaşık altı kat arttı.Yönetimin desteklediği projeler büyük başarıya ulaştı; bu iyileşmeler kendisini madencilik ve tarım gibi alanlarda gösterdi. Yerel sanayiler oluştu, ne var ki Avrupalı üreticiler ve kapitülasyonların etkisi nedeniyle büyüme daha yavaş oldu. Özetle söylemek gerekirse *Abdülhamit* geride çok daha iyi durumda olan bir imparatorluk bıraktı.

II. Abdülhamit maliye alanında seleflerine göre çok daha iyi bir yönetim sergiledi; gerçi kendisinden öncekilerin başarısızlıkları göz önüne alındığında sergilediği başarı o denli çarpıcı olmayabilir. Seleflerinin aşırı borçlanması ve savaş tazminatı olarak Rusya'ya yapılması gereken ödemeler İmparatorluk maliyesini neredeyse çöküntüye uğratıyordu. *Abdülhamit* hükümeti, durumu, Avrupa bankaları ile hükümetleri nezdinde gündeme getirdi ve İmparatorluğun iflas etmesi halinde bundan kimsenin bir yarar elde etmeyeceğini dile getirdi. Borç vadelerinin yeniden düzenlenmesi isteniyordu. Avrupalılar düzenli geri ödeme olmaması halinde borç vadelerini yeniden gözden geçirmeyi kabul etmedi. Sultan, Avrupa hükümetleri ve bankacılar bir anlaşmaya vardı. *Abdülhamit* 1881 yılında Muharrem Kararnamesi'ni yayımladı.

Osmanlı Borçlanması ve Düyun-u Umumiye İdaresi

II. Abdülhamit'in, Osmanlı'dan alacakları olan Avrupalı bankerler ve

Düyun-u Umumiye'nin gelirleri, 1882/3 ile 1906/1907 arasındaki beş yıllık ortalamaları (1000 altın lira)

	1882/3-1886/7	1887/8-1891/2	1892/3-1896/7	1897/8-1901/2	1902/3-1906/7
Temel gelirler*	1867	1956	2117	2197	2576
Diğer gelirler	402	372	387	341	385
Masraflar	-388	-392	-346	-419	-523
Net gelir	1952	1936	2157	2120	2538

**: tütün, tuz, resmi pullar, meşrubat, balıkçılık (ortalama değerler, yuvarlama hatası)*

hükümetler ile anlaşmaya varmaktan başka bir seçeneği yoktu. Böyle bir anlaşmanın alternatifi Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu üzerinde daha fazla söz hakkı elde etmeleri anlamına gelebilirdi. Mısır'da olan buydu: Borçları temerrüde düşen Mısır Hıdivi 1876 yılında ülkenin Avrupalılar tarafından yönetilmesi anlamına gelen bir anlaşma imzalamak zorunda kalmıştı; maliye ve diğer bütün kamu işlerinden Avrupalılar sorumlu olacaktı. Mısır Hıdivi *İsmail*, İngiltere ve Fransa tarafından 1879'da tahttan indirildi. Ordu ayaklandı ve Avrupalılar ülkeden çıkarıldı ancak İngilizlerin 1882'deki istilası Mısır'ın bağımsızlığının sonunu getirdi. Her şeyi kaybetmektense kötü bir anlaşma yapmak daha iyiydi. Avrupalılar, devletlerin yaşadığı sorunlara ve belki de Avrupa bankalarının tefecilik yaptığı konusundaki haklı şikayetlere rağmen temettü konusunda katı bir tavır sergilemeleri gerektiği sonucuna vardılar. Avrupalılar Osmanlı'nın temettü ilan etmesini kabul etmeleri halinde, bunun uluslararası alandaki yansımaları Avrupa mali sistemine ağır bir darbe indirebilirdi. Başka bir ifadeyle Osmanlılar istediklerini elde etmiş olsalardı herkes aynı şeyi yapmak isterdi. Dolayısıyla, *II. Abdülhamit*'in 1881'de Muharrem Kararnamesi'ni açıklamaktan başka bir seçeneği yoktu.

Sultan'ın Avrupa bankaları ile vardığı anlaşma uyarınca Düyun-u Umumiye İdaresi kuruldu. Devlet gelirlerini Düyun-u Umumiye'ye aktarmak koşuluyla Osmanlı borcu baş edilebilir bir seviyeye çekildi ve borçların neredeyse yarısı affedildi. (Avrupalı bankerler hangi aşamada taviz vermeleri gerektiğini iyi biliyorlardı.) Düyun-u Umumiye vergi toplama, yeni kaynakları araştırma ve bunların eseri olan gelirlerle Osmanlı borçlarını ödeme yetkisi ile donatıldı.

Tahvil sahiplerini temsilen yedi kişilik bir kurul oluşturuldu; İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Bankası'ndan (özel bir kuruluş) birer temsilci atandı. Osmanlı Devleti söz

konusu kurulda oy hakkına sahip olmayacaktı.

Normal koşullarda Osmanlı Devleti'ne gidecek olan gelirin büyük bölümü Düyun-u Umumiye'ye gitti. İpek, balıkçılık ve alkollü içecek ve tütüne getirilen vergilerin yanı sıra resmi evrağa yapıştırılması gereken resmi pulların gelirleri ile Doğu Rumeli, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ'dan toplanan vergilerin tamamı Düyun-u Umumiye'ye aktarıldı. (Tütünden elde edilecek kârları toplamak için Avrupalıların denetiminde ayrı bir Tütün Tekeli de kurulacaktı.) Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki ekonomik çıkarları büyürken Düyun-u Umumiye İdaresi'nin çapı da genişledi: İltizamlardan (vergi çiftlikleri) gelen gelirler ile gümrük gelirleri de idare kapsamında ele alınmaya başladı, zira bunların gelirleri de Avrupalı alacaklılara vaat edilmişti. Düyun-u Umumiye'yi denetimleri altında tutan Avrupalılar vergi toplamakta çok başarılıydı. Tablodaki rakamlar yüksek vergi gelirlerini ve kurul üyelerinin maaşları ile diğer harcama kalemlerine giden paraları gösteriyor. Örneğin, 1897/8-1901/2 döneminde toplanan 2.538.000 altın lira, Osmanlı Devleti'nin aynı dönemde topladığı verginin yüzde 29'una denkti. Bu paranın tek bir kuruşu bile devletin kasasına girmedi; 1903 yılında ise küçük bir kısmının Osmanlı maliyesine aktarılması kabul edildi.

(Bu bölümdeki tablolarda gösterilen paralar gümüş kuruş ve altın lira olarak ifadesini buluyor; dönemin İngilizce'sinde bunlar için "£T" işareti kullanılıyordu. Döviz kurları değişiklik arz ediyordu ama bir lira resmen 100 kuruşa denk geliyordu. 19. yüzyılın son döneminde bir altın lira yaklaşık olarak 0,91 İngiliz Sterlini'ne, 4,4 Amerikan Doları'na ve 22,8 Fransız Frangına denkti.)

Düyun-u Umumiye çok büyük bir kurumdu. I. Dünya Savaşı itibarıyla Düyun-u Umumiye iyice büyüyerek üst kademelerinde 5.000 Avrupalı'nın çalıştığı bir kurum haline geldi. Düyun-u Umumiye'nin ne kadar büyük bir personel sayısına ulaştığını anlamak için 1913 yılında Osmanlı'daki devlet okullarında 8.000 öğretmen olduğunu belirtmek gerekiyor. Neredeyse bütün Osmanlı şehirlerinde ve büyük yerleşim birimlerinde Düyun-u Umumiye'nin bir tahsilat ofisi bulunuyordu. İstanbul'daki Düyun-u Umumiye binası Eski Şehir'deki bir tepenin üzerinde konumlanıyordu. Bu haliyle Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa'nın bulunduğu konumların bir ifadesiydi. Mültezimler ve bürokratlarda beklenebileceği gibi bir kırgınlık vardı zira pozisyonlarını Avrupalılara kaptırmışlardı.

Muharrem Kararnamesi sonrasında Osmanlı İmparatorluğu borçlanmayı durdurmadı. Aksine Avrupalılardan borç almak daha da kolaylaşmıştı. Av-

rupalı bankalar ve yatırımcılar artık Osmanlılara daha rahat borç veriyordu zira Osmanlı'nın taahhüt ettiği tahsilat ve teminatlar Düyun-u Umumiye tarafından denetim altında tutulabiliyordu. Borç idaresinin Düyun-u Umumiye'de olması yeni kredilerin bir şartı olarak öne sürülüyordu. Bu, demiryolları gibi imar çalışmaları için alınan borçlar için geçerliydi. Koyunlar üzerinden bazı bölgelerde toplanılan vergiler kimi yatırımcıların inşa ettikleri demiryollarından kar elde etmelerinin bir "güvencesi" olarak kabul ediliyordu. Demiryollarından yeteri kadar gelir elde edemezler ise vergilerin gelirlerini alıyorlardı; bu, riski olmayan bir yatırım anlamına geliyordu. Yatırımcılara ödenecek gelirlerin kasada olmasını sağlamak amacıyla koyunlardan vergi tahsilatını yapması için Düyun-u Umumiye görevlendirildi; kurumun gelirlerini köylülerden toplayabilmesi için zaman zaman ordu devreye giriyordu.

Ortadoğu ve Balkanlar'da gerçek iktidarın göstergesi vergilerin toplanabilmesiydi. Geleneksel olarak vergiyi Sultan topluyor ve bunun karşılığında güvenlik sağlıyordu. Peki denetim kimin elindeydi?

İktisadi egemenliğin ortadan kalkmasına rağmen Düyun-u Umumiye'nin Osmanlı'nın da yararına olduğunu söylemek gerekiyor. Osmanlı, Muharrem Kararnamesi öncesinde alınan kredilerin yaklaşık olarak yarısını bilfiil kasasına koyabiliyordu. Başka bir ifade ile Osmanlı yönetimi bir kredi alıyor fakat bunun ancak yarısı eline geçiyor, ama orijinal kredi büyüklüğü kadar bir ödeme yapması bekleniyordu (örneğin aldığının iki katı kadar); ayrıca orijinal büyüklük üzerinden faiz ödemesi de yapıyordu. Buna "kesinti" deniyordu, bu uygulamanın bir sonucu olarak "nominal olan ile gerçek kredi arasında bir fark" ortaya çıkıyordu. Bu durum Osmanlı'ya borç vermenin riskli bir yatırım olduğu gerekçesiyle açıklanıyordu. Osmanlı'nın iflas etmesi halinde her şeyin kaybedilebileceği göz önüne alınarak yatırımcılara yaptıkları yatırımın karşılığı olarak büyük getiriler vaat edilmek zorundaydı. Bu aslında mali açıdan ikiyüzlülük anlamına geliyordu çünkü Avrupa hükümetleri bankacıların iflas etmesine izin vermek istemeyecekti. Osmanlıların ödeme yapmasını sağlamak için bir yol bulunurdu. (Muharrem Kararnamesi'nde Avrupalıların alacakları yarıya indirilmişti; yüksek kesinti Avrupalıların borçların yarı yarıya azaltılmasını neden kabul ettiklerini açıklıyor: Uygulanan yüksek faizler ve ilk kredide yapılan kesinti, kağıt üzerinde kendilerine olan borçların yarısının geri ödenmemesi halinde bile kayda değer bir gelir edecekleri anlamına geliyordu.)

Muharrem Kararnamesi'nden sonra Osmanlılar daha düşük faizler ödedi. Kredilerde yapılan kesinti yüzde 10-15 seviyelerine geriledi, ne var ki

Osmanlılar eski kredileri kapatmak için yeni krediler aldıkları için bu iyileşmelerin fazla bir faydasını görmedi.

Osmanlı İmparatorluğu bazı açılardan Avrupalı yatırımcılarla savaş halindeydi. Yatırımcılar bu savaştan galip çıktı. İki "tarafın" çıkarları öz olarak çatışma halindeydi. Osmanlılar sanayilerini geliştirmek için yatırım yapmak istiyor, buna karşılık Avrupalılar tarımdan azami karı elde etmek istiyordu zira tarım sektörü en büyük gelir kaynağını oluşturuyordu. Osmanlılar iktisadi ve askeri olarak güçlü olmak istiyordu, Avrupalılar ise Osmanlı'nın kendilerine olan borcu ödeyecek kadar ayakta kalmasını, altın yumurtlayan tavuğu öldürmeden alabileceklerinin azamisini almak istiyorlardı. Osmanlılar köşeye sıkışmıştı ve kalkınma için yatırım yapmak veya eski kredilerini kapatmak için çalabilecekleri başka bir kapı yoktu. Kredi alan taraf olarak çıkarlarına karşı hareket eden bir kartelle karşı karşıyaydılar. Avrupalılar açılacak krediler üzerinde bir rekabetin ortaya çıkmaması için sıklıkla işbirliği yaptılar. Rekabet, kredinin bedelini aşağıya çekebilirdi. Düyun-u Umumiye bugün şüpheli sayılabilecek uygulamaları yaptığı için suçlu sayılabilirdi. Başında bulunanların mali çıkarları doğrultusunda kredileri devreye soktu, söz konusu kişiler yeni kredi açacak olan yatırımcılardan başkası değildi. Yabancılar Düyun-u Umumiye nezdinde yaptıkları yatırımlardan kazançlı çıktılar, kredileri kendilerine gelir olarak geri dönüyor, bankaların sağladığı hizmetler nedeniyle kazançlı çıkıyorlardı; Avrupa ve İstanbul'daki bankalar da kendi denetimleri altındaydı. Örneğin, Düyun-u Umumiye'nin başkanlık heyetinde bir üyesi olan ve Avrupalı yatırımcıların sahibi olduğu Osmanlı Bankası 1863 ile 1909 tarihleri arasında yatırımcılarına 30 milyon altın lira dağıtmıştı.

Borçlanmanın Devlet Üzerindeki Etkisi

Aşağıdaki tablo Osmanlı Devleti'nin yıllık bütçe açıklarını gösteriyor. Osmanlı yönetiminin bütçe durumunu anlamak için tablodaki kesin yüzdelere dikkat etmek gerekmiyor. Rakamlar, her zaman olduğu gibi iktisadi olarak ayakta kalmak için başvurulan yöntemleri gizliyor; devlet görevlilerinin maaşlarının ödenmemiş olması buna bir örnek oluşturuyor; bu kişiler gelirlerini bazı durumlarda yasadışı yollardan elde ediyorlardı. Tabloda gösterilen yıllar içinde vergi borçları bulunuyordu, bu paralar hâlâ toplanmamış durumdaydı. Dolayısıyla durum göründüğü kadar kötü değildi ama yeterince kötüydü. Çözüm olarak daha fazla borçlanma yapıldı.

Osmanlı Devleti'nin daha fazla borç almaktan başka bir seçeneği yoktu.

Demiryollarını yapmak pahalıydı ve inşaat koşulları bütçesel olarak anlamsız olabilirdi ancak İmparatorluğun ilerlemesi isteniyorsa demiryolu yapılması gerekiyordu. Eldeki kaynakların az olması Rusların hala önemli bir tehdit olduğu gerçeğini değiştirmiyordu; silaha ihtiyaç vardı ve askerlerin maaşlarının ödenmesi gerekiyordu. Osmanlı büyük açmazlarla karşı karşıya olarak bir imkansızlığı yaşıyordu. Büyük varlıklar eski kredileri Düyun-u Umumiye üzerinden ödüyordu dolayısıyla devleti idame ettirmek için gereken paranın büyük bölümü bu borçların ödenmesine gidiyordu.

Gelirlerin üzerinde yapılan harcamalar

Mali yıl	Fazla harcama oranı*	Mali yıl	Fazla harcama oranı*
1887-88	23	1898-99	16
1888-89	17	1899-00	3
1889-90	5	1900-01	8
1890-91	11	1901-02	7
1891-92	3	1902-03	10
1892-93	5	1903-04	16
1893-94	7	1904-09	-
1894-95	9	1909-10	3
1895-96	7	1910-11	17
1896-97	10	1911-12	29
1897-98	21		

*: *Gelirlerin yüzdesi olarak*

Böyle olmakla birlikte İmparatorluğu yaşatmanın masrafları olduğu gibi yerinde duruyordu. Osmanlıların gelir üretimi ve vergi tahsilatı konusunda yapabileceği şeyler vardı ve gerçekten de bu iki yola da başvurdular. Kayıtlı hazine gelirleri 1888-1910 arasında yüzde 73 oranında arttı. Bu yeterli değildi. Osmanlı'nın esas olarak küçük bir sanayisi olan bir tarım devleti olması nedeniyle vergi tahsilatı düşük bir seviyede kaldı. Çiftlik üretimi sanayi ile karşılaştırıldığında çok küçük bir gelir anlamına geliyordu. Osmanlı'nın son yarım yüzyılında araziler, tarım üretimi ve hayvanlar üzerinden toplanan vergiler sanayi gelirleri üzerinden toplanan vergilerden 20 kat daha büyüktü.

İşin daha fenası borç olarak alınan paranın ancak çok küçük bir bölümü

üretken bir alana yönlendirilebiliyordu. Eski kredi kartı borçlarını kapatmak için yeni bir kredi kartı hesabı açan bir kişi gibi, Osmanlılar eski borçlarını kapatmak için yeni borçlar almak zorundaydı:

> 1854-1914 boyunca yapılan gayrisafi borçlanma 399.500.000 altın lira olarak beliriyor. Bunun 135.500.000 milyon liralık ya da yüzde 34'lük bölümü komisyonları ve nominal büyüklükle gerçek büyüklük arasındaki farkı temsil ediyor; 178.900.000 altın lira yani yüzde 45'lik bölüm daha önceki borçları kapatmak için kullanıldı; 22.300.000 altın lira yani yüzde 6'lık bölüm askeri harcamalara gitti; 20.000.000 altın lira ya da yüzde 5'lik bölüm bütçe açığını kapatmak için kullanıldı; 18.100.000 altın lira ya da yüzde 5'lik bir bölümü ise üretken alanlara yatırım için kullanıldı; elde kalan miktar hazineye aktarıldı veya diğer harcamalara gitti. Osmanlı'nın yüksek borcu nedeniyle ağır yük altında olduğu görülebiliyor.

II. Abdülhamit, Osmanlı İmparatorluğu'nun mali bütünlüğünü sağlayabildi ancak bunun bir bedeli vardı. Osmanlı borçlarını kapatmak için kullanılan paralar öğretmenlerin maaşlarını ödemek veya İmparatorluğu savunmak amacıyla silah satın almak için kullanılamıyordu. Bunun da ötesinde Osmanlılar Avrupalıların vergi toplamasına izin verdiği için egemenliklerini önemli ölçüde kaybediyorlardı. *Abdülhamit* tahtta kaldığı süre boyunca Avrupalı bankerlerle baş etmek ve tavizler koparmaya çalışmak zorunda kaldı; bu sırada kredileri kapatmak için devlet gelirlerini artırmaya çalışıyordu. *Abdülhamit* iflas etmemeye çalışan bir ip cambazı gibiydi. Kendisinden önceki sultanların katlanmak zorunda olduğu türden mali bir felakete sürüklenmedi. Buna rağmen *Abdülhamit*, Osmanlı'nın mali sorunlarının niteliğini değiştiremedi. İmparatorluk hâlâ borçla ayakta kalıyordu. *Abdülhamit* hesabın kötü bir şekilde kesilmesini önlemiş oldu.

İktisadi Bir Değişim Yaşandı mı?

Yıllar süren reform sürecinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun 20. yüzyılın başındaki durumuna bakan sıradan bir gözlemci ekonominin eskisine kıyasla daha iyi durumda olduğu sonucuna varabilirdi. Belki eskisine kıyasla çok daha iyi yollar vardı ve kamu ve özel sektöre ait daha fazla sayıda bina bulunuyordu. Demiryolları, bir zamanlar toz toprak içinde olan güzergahlar üzerinden limanları diğer birimlere bağlıyordu. İstanbul, İzmir, Beyrut ve Selanik limanları gemi kaynıyordu ama hiçbir şey görün-

düğü gibi değildi.

Osmanlı ekonomisinin parlayan yıldızı tarımdı. Meyveler, tütün ve diğer tarım ürünleri güçlü bir ihracat kaynağı olarak ihtiyaç duyulan nakit parayı sağlıyordu. Yabancı paralara ihtiyaç vardı çünkü Osmanlı sanayisi çok cılız durumdaydı. Makine ithalatı, ihracatının 200 katı büyüklükteydi; lastik ürünlerinin ithalatı da ihracatının 40 katı büyüklüğe sahipti; yapılan silah ithalatı da ihracatının 20 katı büyüklüğe ulaşıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'na gelen tekstil ürünleri İmparatorluktan gönderilen tekstil ürünlerinin iki katıydı. Osmanlı imalat sektörü bir "niş pazar" konumundaydı. Yüksek kaliteli mamul ürünler çoğunlukla ithal ediliyordu ama Osmanlı girişimcileri kendilerini pazara dahil etmenin yollarını bulmuştu. Örneğin, Osmanlı istatistikleri, büyük şehirlerde çok sayıda "saat fabrikasının" bulunduğuna işaret ediyor, oysa buralarda Avrupa'dan gelen ürünlere Osmanlı niteliği kazandırmaktan başka bir şey yapılmıyordu.

Dış ticaret (1880-1913)

	İthalat	**İhracat**
1880-84	19,58	11,19
1885-89	20,26	12,96
1890-94	24,01	14,16
1895-99	23,30	14,95
1900-04	24,75	16,08
1905-09	32,89	18,84
1910-13	43,03	26,68

Her zaman olduğu gibi, İmparatorluk genelinde önemli miktarda üretim yapılıyordu. Bunun büyük bölümü geleneksel bir nitelik taşıyordu. Deri ürünler, vagonlar, çiniler, temel ahşap mallar gibi ürünler üretiliyor ve bunlar ithal mallara kıyasla tüketiciye daha ucuz fiyatlarla ulaştırılabiliyordu. Bazı mallar ucuz olarak üretilebiliyor, daha pahalıya mal olacak olan mallar ise ithal edilerek pazar hakimiyeti sürdürülüyordu. Örneğin kağıt üretimi göreceli olarak kolaydı ve Osmanlı şehirlerinde yapılabiliyordu. Kimyasal maddeler ise daha ileri tekniklerin kullanılması gereken bir üretim süreci anlamına geliyordu, dolayısıyla kimyasal maddeler ithal ediliyordu. Bu çerçevede Osmanlı'da kağıt üretiminde çalışanların sayısı kimyasal madde üretiminde çalışanların sayısından 10 kat daha fazlaydı.

Osmanlı ekonomisinin kötü durumunun arkasında yatan nedenler yuka-

rıda analiz edilmeye çalışıldı. Bunların çoğu dahili sorunlardan kaynaklanıyordu, bu çerçevede, yeteri kadar sermaye, eğitimli işgücü ve temel bazı malların eksikliği çekiliyordu. Sorunların bir kısmı dünya pazarının işleyişinden kaynaklanıyordu. Modern taşımacılık yöntemleri sayesinde Avrupalılar ilerlemiş üretim yeteneklerini kullanarak mallarını geri kalmış bölgelere hızlıca ve ucuza gönderme olanağına sahipti zira bu tür ürünleri üretemeyen bu bölgelerin bu tür mallara büyük bir ihtiyacı vardı. Osmanlıların dezavantajlı ticaret koşullarını kabul etmeye zorlayan kapitülasyonlar sorunun önemli bir boyutunu oluşturuyordu. Nedenleri ne olursa olsun tabloya bakıp Osmanlıların mali sorunlar yaşadığını anlamak için çok sıkı bir ekonomi eğitiminden geçmeye gerek yok. Tablodaki rakamlar kesin durumu aktarmıyor (Osmanlı gümrük vergileri tahsilat görevlileri mükemmel istatistikçiler değillerdi) ama tablonun anlattığı hikaye genel hatlarıyla gerçekleri yansıtıyor.

Mutlakiyet Sorunu

II. Abdülhamit'in yaptığı iyileştirmelerin ödenen bedele değmiş olup olmadıkları bir soru olarak ortadadır. Merkezi otoritenin artması yerelin gücünü kaybetmesi anlamına geliyordu, bu da yaşadıkları toprakları denetim altında tutmak isteyen toplum kesimlerini mutsuz ediyordu. *Abdülhamit*, serbestlikten ve demokrasiden yana olanların dostu değildi. Müfettişlerden ve ajanlardan oluşan bir sistem her şeyi gözetliyordu; bu, yolsuzluğu ve görev suiistimalini önlemek için olduğu kadar Sultan'a ve sisteme sadakatsizliğin kökünü kazımak için de yapılıyordu. Maddi reform ve kalkınma, hükümetin öncelikleri arasındaydı ama özgürlük ve siyasi serbestlik değildi.

Diğer pek çok alanda olduğu gibi *Abdülhamit* yönetimindeki Osmanlı, daha ileride diğer ülkelerin karşılaşacağı türden ikilemlerle ilk karşılaşan ülke oldu. Kalkınma ile özgürlüğün çatışma halinde olmadığını düşünmek rahatlatıcı olmakla birlikte, Osmanlılar söz konusu olduğunda bunun böyle olmadığı çok bariz bir şekilde belli oluyordu. Bu denli çeşitli toplulukların yaşadığı ve geniş bir coğrafyayı kaplayan bir devlette, ekonomik kalkınmanın karşısında dış güçlerin ağır baskısı söz konusuyken, parçalanma büyük bir tehlike olarak beliriyordu. Demokrasilerin alamet-i farikası olan oydaşma ve uzlaşmaya dayanarak yönetmek demek çok sayıda grubun devlet idaresini üstlenmeye girişmesi anlamına gelecekti.

Hıristiyan azınlıklar ile dindar muhafazakarlar, reformcular, tüccarlar ve

diğer grupların birbirleriyle çatışan çıkarları vardı. İmparatorluk üzerinde büyük söz hakkına sahip olan büyük güçlerin de ortak hedefleri bulunmuyordu: İngiltere, Fransa ve Rusya'nın birbirinden farklı amaçları vardı. Avrupalılar da dahil olmak üzere hiç kimse, uzlaşmaya dayalı bir demokrasiyi kabul edemezdi. İngiltere, yurtiçinde demokratik olabilirdi ama Osmanlı İmparatorluğu'nda güçlü ve birleşik bir halk iradesinin zafer kazandığını görmek istemezdi.

Alternatiflerden biri görece müşfik bir istibdattı ki zaten *Abdülhamit* de bunu yapıyordu. Merkezi otorite birbirinden tamamen farklı güçleri birlikte olmaya zorluyordu. Güçlü bir sultan Avrupa'nın hücumlarına mümkün olduğunca direnebilirdi. *Abdülhamit* yönetiminin başarısı bunun kanıtıydı. Rusya ile 1877-1878 yıllarında girişilen savaştan sonraki *Abdülhamit* döneminde İmparatorluk hiç toprak kaybetmedi. Yukarıda da belirtildiği gibi İmparatorluğun ekonomik ve idari altyapısı önemli ölçüde iyileşti.

Bu, *Abdülhamit*'in mutlak bir şekilde başarılı olduğu anlamına mı geliyor? Hayır. Aşağıda da görüleceği gibi askeri açıdan güçlü bir ordunun kurulmasına fazla önem vermedi. Bunun da ötesinde tebaasını geleceğe hazırlamakta başarısız oldu. Demokrasi ve kişisel özgürlük kendi içlerinde güzel şeylerdir. İnsanlar, karınları doyduğunda ve ayakta kalmak dert olmaktan çıktığında özgürlüklerini düşünmeye başlarlar. Akıllı bir hükümdar demokratik kurumları destekleyerek halkını bunlara hazırlayabilir, bu çerçevede yerel yönetimlere öncelik verip, özerk meclislerin kurulmasının önünü açabilir, yargının bağımsızlığını artırabilir, bürokratik alanda girişimlerde bulunabilir ve daha serbest bir basının oluşmasına ön ayak olup buna benzer adımları atabilirdi. *Abdülhamit* bunu yapmadı. Demokratik yönelimin nihayetinde Sultan'ın otoritesini ortadan kaldıracağı yolundaki haklı bir korkunun eseri olarak demokrasiye aşamalı bir geçişin önüne set çekti. Basına sansür uygulandı, sivil polisler bürokratları yakın takip altında tuttu, entelektüeller ve diğer muhalifler sürgüne gönderildi, okullarda "radikal" fikirlerin öğretilmesi engellendi. Ekonomik kalkınmanın güçlü bir savunucusu olarak, böyle bir kalkınmayı izlemesi gereken siyasi gelişmenin önünde durmaya çalıştı. Bunun sonucu olarak demokrasi yolunda yıllar kaybedilmiş oldu. Sonuç olarak devrim geldi.

Jön Türk Devrimi

Abdülhamit, kendisine muhalif olanları bizzat kendisi besledi. Kurduğu ve desteklediği okullar, öğrencileri Avrupa çıkışlı fikirlerle buluşturuyor-

du. Bunlardan bazıları beklenebileceği gibi mutlakiyet rejimini eleştiriyordu. Selefleri olan Genç Osmanlılar gibi Jön Türkler de imparatorluğun kurtulması için demokrasiye geçilmesi gerektiğini düşünüyordu. Jön Türkler anayasal rejimden yanaydı. Avrupalıların İmparatorluğa müdahalesinden onlar da rahatsızlık duyuyor ve Osmanlı sisteminin ve ekonomisinin daha hızlı bir reformdan geçirilmesi gerektiğini düşünüyorlardı.

Abdülhamit yönetiminin, Türkleri, Hıristiyan azınlıklar ve Batılı güçler lehinde ihmal ettiğine kanaat getirmişlerdi.

Genç Osmanlılar'dan farklı olarak Jön Türkler, değişen ölçülerde Türk milliyetçiliğini öne çıkardılar. Genç Osmanlılar farklı etnik grupların bir Osmanlı kimliğinde birleşeceği bir anayasal sistem öngörüyordu.

Abdülhamit'e karşı ayaklanmanın başarıya ulaşması için Osmanlı Ordusu kilit önem taşıyordu. Ordunun yönetimi alaşağı etme gücü vardı ve *II. Abdülhamit*'in icraatlarından hoşnut değildi. Gerçekten de, ilk devrimci hücreler, askeri tıp okulundaki öğrenciler tarafından kuruldu. Bu öğrenciler İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurdular (Grubun 1889 yılındaki kuruluş ismi İttihad-ı Osmani Cemiyeti'ydi). Hücreler daha sonra diğer okullara ve bürokrasiye yayıldı. Gelecek vaat eden öğrencilerin büyük bölümü okul yıllarında cemiyetin üyesi haline geldiler.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ordunun içinde bulunduğu koşullar ordudaki rahatsızlığı derinleştirdi. 20. yüzyılın ilk on yılında Makedonya'da kanlı bir çete savaşına giriştiler. Bulgar ve Yunan çeteler Makedonya'nın denetimini ele geçirmek için Osmanlı Ordusu'na karşı ve kendi aralarında savaşıyorlardı. Yunan ve Bulgar hükümetleri çeteleri destekliyordu; saldırıya hazırlık yapmaları için kamp kurmalarına izin veriyorlardı. Makedonya'daki pek çok Yunanlı ve Bulgar da bu güçleri ya milliyetçilik nedeniyle ya da dayatmanın bir eseri olarak destekliyordu. Osmanlı Ordusu çeteleri temizleyemediği gibi bunların saldırılarına hedef olan sivilleri koruyamıyordu. Osmanlı subayları İstanbul'dan yeteri kadar destek alamadıklarını düşünüyordu ve ortada olağan askeri beklentilerin ötesinde şikayetler vardı. Ordu, Makedonya'da zafer kazanacak güçte değildi ve Avrupalı güçler "kan dökülmesini önlemek için" müdahil olmaya başlamıştı. Avusturya ve Rusya, Makedonya'nın yerel polis gücü ile maliyesinin Avrupalıların denetimine verilmesini talep ediyordu; bu iki ülke 1905 yılında Avrupalı subay ve denetçilerin Makedonya'da görev almalarını Sultan'a kabul ettirdi. Bu deneyimin bir eseri olarak Osmanlı subayları bu tür müdahalelerin toprak kaybı anlamına geldiğini öğrendiler. Kimi haklı gerekçelerle, *Abdülhamit*'in ordunun gücünden korktuğu için adam ve malzeme vermek

istemediğini hissettiler; onların gözünde *Abdülhamit* imparatorluğun geleceğini tehlikeye atıyordu.

Devrim

Makedonya'daki ordunun ayaklanmasının gözle görülür ilk nedeni askerlerin maaşlarını alamamasıydı. *Abdülhamit*'in maliyesinde zorluklar yaşanıyordu, askeri sorunlar bu anlamda *Abdülhamit* için talihsiz bir döneme rastladı. 1907 yılında az tarım mahsulü elde edilmişti; vergi tahsilatı hükümetin ihtiyaç duyduğu miktarın altındaydı, ayrıca, bürokratlar ile askerlerden önce yabancı bankalara ödeme yapılması gerekiyordu. Pek çok asker, isyankar fikirleri daha bir dikkatli dinledi, oysa maaşları ödenmiş olsaydı böyle yapmayabilirlerdi. 1906 ve 1907 yıllarında ayaklanmalar baş göstermeye başlamıştı.

Makedonya'daki 3. Ordu birlikleri anayasal düzene geçilmesi için 1908 yılında açık bir çağrı yaptı. *Abdülhamit*'in ajanları ve ayaklanmayı bastırmak için gönderilen komutan öldürüldü. Osmanlı askerleri gerilla müfrezeleri halinde dağlara çıktı. Ayaklanma Makedonya şehirlerinde başladı. Gerçek bir devrim başlamıştı ve yayılma ihtimali bulunuyordu ancak 24 Temmuz 1908'de *II. Abdülhamit* talepleri kabul edip anayasanın tesis edildiğini ve seçimlere gidileceğini açıklayarak gerillaları şaşırttı.

1908 yılında, 30 yıl aradan sonra Osmanlı demokratik siyaseti yeniden canlandı - gerçi 1908'deki siyasi ortamı "demokratik" olarak nitelemek çok iddialı bir ifade kullanmak anlamına gelebilir. Nüfusun büyük bölümü, iktidar için çekişen siyasi güçlerin örgütlenmesinde rol almıyordu. Bu güçler, konumu gereği Sultan'ın yanı sıra diğer iki siyasi gruplaşmadan oluşuyordu: İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ahrar Fırkası. *Abdülhamit*'in açıklaması karşısında hazırlıksız yakalanan İttihat ve Terakki Cemiyeti siyasi bir parti kurmadı. Devrim yapan ordu ikiye bölündü; bir kesim siyasete müdahale edilmesi gerektiğini düşünürken bir kesim de orduya düzgün muamele edildiği sürece siyasetin siyasetçilere bırakılması gerektiğini düşünüyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti seçimlerde milliyetçi eğilimli reform yanlısı adayları destekledi. Ahrar Fırkası (parti on yıl boyunca değişik isimler kullanmıştı) muhalefet konumundaydı ve İttihat ve Terakki'nin desteklediği adaylara kıyasla daha örgütlüydü ama bugünkü anlamıyla bir parti gibi değildi. İdeolojisi Hıristiyan azınlıklar açısından daha tercih edilir nitelikteydi ve İmparatorluğu Avrupalıların müdahalesinden İttihat ve Terakki kadar kurtarmak istemiyordu. Siyasi sürgünler yurda geri döndü

ve siyasi yazılar yazmaya başladılar ve propaganda faaliyetlerine başladılar. Bunların çoğu Ahrar Fırkası'na katıldı. Tanzimat sisteminin otoriter, reformun merkezden yapılmasını öngören ve İttihat ve Terakki'nin "yeni adam" yaklaşımını desteklemeyen üst düzeydeki bürokratları ağırlıklı olarak Ahrar Fırkası'ndan yana oldu. *Abdülhamit* seçimlerden önce bu gruptan olan bir bürokratı veziriazamlığa getirdi; *Mehmet Kamil Paşa* 1890'larda iki kez aynı görevi üstlenmişti.

Seçim 1908 yılının kasım ve aralık aylarında yapıldı. (Aradaki uzak mesafeler nedeniyle oylama aynı anda yapılamıyordu.) İttihat ve Terakki'yi destekleyen adaylar çoğunluğu elde etti ama parlamento çıkarları birbiriyle çatışan gruplar arasında bölünmüştü. Bütün dini grupların yanı sıra dindar muhafazakarlardan aşırı milliyetçilere uzanan bir yelpazede çeşitli siyasi görüşler de temsil ediliyordu. 17 Aralık 1908'de sultan meclisin açılışını yaptı.1909'un şubat ayı itibarıyla İttihat ve Terakki'den yana olan vekiller *Mehmet Kamil*'i görevden uzaklaştırdı ve yerine İttihat ve Terakki'ye sempatisi olan *Hüseyin Hilmi Paşa*'yı getirdi.

Türk milliyetçisi reformcular görünüşte zafere ulaşmışlardı; reform girişimlerine derhal başladılar. Maliyenin reformun önünde önemli bir engel olduğunu fark ederek devlette çalışan binlerce kişinin işine son vererek devlet harcamalarını kısma yoluna gittiler. İttihat ve Terakki'ye yakın olmayan bürokratların ya işine son verildi ya da bu bürokratlar başka yerlere tayin edildi.

Böyle olmakla birlikte atılan adımlar büyük mali sorunları çözmeye yetmedi. Uluslararası alanda da bazı tehditler söz konusuydu. 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nın sonrasında yapılan düzenlemeler uyarınca Bosna, Avusturya'nın kontrolüne verilmiş, Bulgaristan da Bulgaristan ve Doğu Rumeli olarak iki özerk bölgeye bölünmüştü. Bulgaristan 1885 yılında birleşti ancak hem Bulgaristan hem de Bosna yasal olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun birer parçası olmaya devam ettiler. Devrimi izleyen kargaşa sırasında Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti (5 Ekim 1908). Avusturya da Bosna'yı ilhak etti (6 Ekim 1908). 1878 yılında özerkliğini kazanan Girit, Yunanistan ile birleşti (7 Ekim 1908). Bu emrivakiler karşısında yeni hükümet hiçbir şey yapamazken durumu idare etmek için bazı düzenlemelere gitmek zorunda kaldı.

1909'un kış aylarının sonuyla ilkbaharının ilk günlerinde İstanbul'daki pek çok kimse yeni hükümetten hoşnut değildi. Muhafazakarlar Sultan'ın gücünün azalmasına tepkiliydi; dindarlar ilerlemeye devam eden Batılılaşmadan rahatsızlık duyuyordu; işlerini kaybeden bürokratlar da rahatsızdı;

İmparatorluğun sadık taraftarları da Bulgaristan'ın ve özellikle Bosna'nın kaybedilmesinin acısını damarlarında hissediyorlardı; eski düzenin değişmesi ile konumlarını kaybeden diğer herkes de olup bitenlerden hoşnut değildi. Ordu bile tatmin olmamıştı. İttihat ve Terakki ayaklanmasına "yeni adamlar" olarak anılan, bürokrat ya da orta sınıf ailelerden gelen askeri okul mezunu olan subaylar önderlik etmişti. Ordu içinde yükselen veya tayinlerini ailelerinin konumları sayesinde elde eden eski türden subaylar ise ortaya çıkan bu yeni sınıfı rakip olarak görüyor, mevkilerini kaybetmiş kişiler olarak onlardan şüphe ediyorlar ve dünyalarının neden tersine döndüğünü merak ediyorlardı. Tüm bu kesimler devrimin düşmanı konumundaydı.

Karşı-devrim

II. Abdülhamit maharetli bir siyaset izledi. Ayaklanma ile karşı karşıya kalınca bir gecede demokrat olmuş ya da en azından öyleymiş gibi hareket ederek tahtını korumuştu. Osmanlı toplumundaki diğer kesimler, değişimi kolay kolay benimsememişti. Bunlar arasında tepkili olan Müslümanlar (Müslümanların tamamı değil) ve geleneksel kesimden gelen subaylar en büyük tehdit olarak başı çekiyordu. Tepkili olan Müslümanlar da öğrencileri sokaklarda ayaklanma çıkarmaya teşvik edebilirdi. İkinci grubu oluşturan subayların ise emirlerinde askerleri vardı. 13 Nisan 1909'da bu gruplar da kendi devrimlerini başkentte yaptılar. Dindar öğrenciler ve askerler meclise yürüdüler; İttihat ve Terakki yanlısı subayların yanı sıra iki vekil öldürüldü, diğer İttihat ve Terakki yanlısı vekiller İstanbul'dan kaçtı.

Abdülhamit işte burada bir hata yaptı. Muhafazakarların yeterince güçlü olduğu zannına kapılan *Abdülhamit*, bu grubun hareketini kabul etti; sonuç olarak bu, otoritesini tekrar kısmen de olsa geri kazanması sonucunu beraberinde getirebilirdi. Sultan karşı-devrim ile uyumlu bir tavır sergilemiş olsa da böyle bir devrimi teşvik etmek yoluna gitmemişti ama yine de İttihat ve Terakki destekli hükümetin zorla gündeme getirilen istifasını kabul etmişti. Ahrar Fırkası'na bağlı siyasetçiler isyancıları destekleyerek yeni demokratik düzene sadık olmadıklarını gösterdiler. Meclisteki küçük bir azınlığın desteklediği yeni bir bakanlar kurulu oluşturuldu.

Karşı devrimciler, Ahrar Fırkası ve *Abdülhamit* yanılmıştı. Ayaklanma olduğu haberi Makedonya'ya ulaştığında, Makedonya'daki ordunun komutanı olan *Mahmut Şevket Paşa* birliklerini trenlere bindirerek İstanbul'a yürüdü. Onları yolda, İttihat ve Terakki siyasetçileri karşıladı. Küçük bir

direnişle karşılaşan grup şehri 24 Nisan'da aldı. 27 Nisan günü parlamento *Abdülhamit*'i tahttan indirdi. Kardeşi *V. Mehmet* sultan ilan edildi ancak gerçek iktidar artık Makedonya ordusunun komutanları ile İttihat ve Terakki'cilerin elindeydi.

İttihat ve Terakki Hükümeti

Ordunun siyasete müdahalesi 20. yüzyıl boyunca Ortadoğu siyasetinin bir unsuru olagelmiştir. Çağdaş Ortadoğulu subaylar genellikle reform yanlısı bir gücü oluşturdu ama demokrasinin yavaş ilerleyişi karşısında olduğu gibi hükümdarların otoriteleri karşısında da sabırsız oldular. Demokrasi doğası gereği her birinin siyasi gündemi olan farklı kesimler arasında bir uzlaşma olmasını öngörür. Bu, çoğu zaman reform süreçlerinin yavaş ilerlemesi anlamına gelir zira zıt grupların aynı noktada buluşması zaman alır. Askeri kanattaki reformcular genellikle iktidarı ele geçirip reformları hızla ilerletme yolunu seçtiler; bunu yaparken değişime karşı olanları ya ihmal ettiler ya da bastırdılar. Mutlakiyetçi her yapı için söz konusu olduğu gibi buna değip değmeyeceği sorusu gündeme geliyor. Ekonomik ve idari reformun hızlandırılması demokrasinin sonlandırılmasını ya da bir süreliğine ara verilmesini meşru kılar mı? Bunun cevabı felsefi açıdan ne olursa olsun Ortadoğulular çoğu durumda bu sorunun cevabının "evet" olduğu sonucuna vardı. Günümüz Türkiye'sindeki Türkler, örneğin, ordunun kısmen siyasete müdahil olmasını kabul ediyorlar; ve her defasında askerler yönetimi demokratik sisteme teslim ediyorlar. Sorunun cevabı *Abdülhamit* için ne idiyse o olabilir: Otoriter bir yönetim ancak sistemi reformdan geçirecek ve demokrasinin temellerini kurup yönetimi tekrar seçilmiş kişilere devredecek ise gerekli olabilir.

Osmanlılar, diğer reform alanlarında olduğu gibi, ordunun önderliğindeki bir reformu ilk deneyenler oluyordu. Osmanlı ordusu reformları yönetmek için eşsiz bir konuma sahipti: Silahlı kuvvetler ilk günlerden itibaren Osmanlı İmparatorluğu içinde özel bir yere sahip olmuştu; o dönemde devlet ordu demekti. 19. yüzyılda devlet, Batı Avrupa hükümetleri gibi, tebaasının ihtiyaç duyduğu hizmetleri yerine getiren bir nitelik kazanmaya başladı. Buna karşın ordu özel konumunu korudu. Düşmanlarla çevrili olan halk, kurtuluşu orduda aradı. Ordu aynı zamanda Batılılaşmanın da ön saflarında yer alıyordu. Batı tarzı ilk okullar askeri okullardı; bunlara subayların yetiştirildiği akademiler ve askeri tıp okulları dahildi. Ordu ve donanma subayları bir gerekliliğin eseri olarak Batılı yöntemlerle iç içeler-

di. Subaylar, İmparatorluğu savunmak için Batılı askeri teknikleri bilmek zorundaydılar.

Bunları öğrenmek için Batılı dilleri bilmeleri ve bu dillerde yazılan metinleri okumak zorundaydılar. Bu süreç içinde Batılı siyasi fikirlerle de tanıştılar. Yeni subaylar reformdan yanaydı. Herhangi bir ülkede ordu önderlik etme potansiyeline de sahiptir zira halk tarafından saygı görür; halk, ordunun "işleri halledebileceğini" düşünür. (Durumun böyle olmayabileceğini düşünen Amerikalılar *Washington, Jackson, Harrison, Taylor, Grant* ve *Eisenhower*'in seçilme süreçlerine bakabilirler.) Öte yandan ordunun siyaset üzerindeki etkisinin başlıca nedeni silaha sahip olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ordu içindeki çekişmeye ve pek çok subayın muhalefet etmesine rağmen, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderleri, ordunun desteğini almayı başarmıştı. Nihayetinde bu, 1908 seçimlerini kazanarak siyasi yetki elde etmelerinden daha önemliydi ve bu sayede iktidarda kaldılar.

İttihat Terakki ve Ordu

İttihat ve Terakki'nin başındakiler esas olarak subaylar olmakla birlikte, bu subaylar ordunun başındakiler tarafından sevilmiyorlardı. Karşı devrimi yenilgiye uğratan *Mahmud Şevket Paşa*, ordunun kontrolünü 1909 yılında ele geçirdi ve Osmanlı Avrupa ordularının baş müfettişi olarak görev yaptı ve bilfiil ordunun başındaki asker oldu. Ordunun görevinin devleti savunmak olduğunu düşünüyordu, bu çerçevede ordunun amacı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin davasına sahip çıkmak değildi. Diğer pek çok asker gibi o da devleti korumanın orduyu korumak anlamına geldiğini düşünüyordu. Bu nedenle sivil otorite ve İttihat ve Terakki ile ordunun bütçesi ve otoritesi konusunda pek çok kez çatıştı. Diğer genç ordu üyeleri de İttihat ve Terakki "politikacılarına" karşıydılar. Böyle olmakla birlikte ordu ve cemiyet başlangıçta birlikte var olmaya zorlandılar; birbirlerini desteklediler zira muhaliflerin fırsatları olsa İttihat ve Terakki ile ordunun önde gelenlerini saf dışı bırakacaklarından korkuyorlardı. 1909'daki olaylar sonrasında ordu vergi toplama ve kamu düzeni gibi bazı yönetsel alanlarda faaliyet göstermeye başladı. Sıkıyönetim yürürlükte kaldı.

İttihat ve Terakki ve ordu sıkı sıkıya birbirine bağlıydı. Cemiyet gizli ve devrimci bir topluluk olarak doğmuştu ve bu niteliğini gerçek anlamda hiçbir zaman yitirmedi. Üyeliği her zaman gizli kaldı ama üyelerinin çoğu askerdi. Her rütbeden subay, İttihat ve Terakki'nin açıklanmış veya açıklanmamış üyesi olabilirdi. İkili bir sadakat duygusuyla hareket ediyorlardı;

bu, ordunun siyasetten uzak olmasını isteyenleri olduğu kadar ordunun denetimi eline almasını isteyenleri de kızdırıyordu. Ordu, İttihat ve Terakki yanlısı subaylar ile karşıtları arasında bölünmüştü.

Siyaset ve Savaş

1910 parlamenter hükümeti belki dağınıklık ve kafa karışıklığı içindeydi ama esas olarak demokratik bir nitelik taşıyordu. İttihat ve Terakki partileşme yolunu seçti zira siyasette doğrudan rol almaktan kaçınmasının karşı devrime yol açtığı eleştirileri ile karşı karşıya gelmişti.

Görüntü olarak İttihat ve Terakki'yi destekleyenler çoğunluğu oluşturuyordu ama esasında, parti içinde küçük "partilere" bölünmüşlerdi; her grubun kendi lideri vardı. Meclisteki diğer partiler gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki geleneksel parti düşüncesine daha yakınlardı, bu çerçevede parti aidiyetleri ideolojiye göre değil parti liderine bağlılık olarak tezahür ediyordu. Muhalefet sıralarında dindar muhafazakarlar ile eski Ahrar Fırkası bulunuyordu; Ahrar Fırkası karşı devrim sonrasında yasadışı ilan edilmiş ancak yeni bir isim altında yeniden kurulmuştu. Osmanlı meclisi, etkin bir organ niteliği kazanamadı. Meclis bazı idari reformları geçirmiş, savunma bütçesini artırıp *Abdülhamit* döneminde gerileyen orduda bazı iyileştirmeler yapmıştı ama önemli bir reform hareketine girişmemişti. Partiler arasındaki sözlü tartışmalar çoğu zaman icraatın önüne geçiyordu.

Meclisin başarısızlığını Trablusgarp Savaşı (1911-1912) gözler önüne serdi. İtalyanlar Afrika'da Osmanlı'nın elinde bulundurduğu son toprak parçası olan Libya'yı 5 Ekim 1911'de istila etti. Aradaki mesafe ve organizasyonsuzluğun bir eseri olarak Osmanlılar Libya'nın sahil kesimini kısa bir süre içinde kaybettiler. İttihat ve Terakki'den *Albay Enver*'in (aşağıya bakınız) liderliğindeki küçük bir gönüllü Osmanlı askeri grubu aktif direnişi sürdürdü. Libyalı aşiret grupları ile birlikte İtalyanlar'a karşı bir çeşit gerilla savaşına giriştiler. Ahrar Fırkası ve hatta İttihat ve Terakki üyeleri de İttihat ve Terakki'nin savaş politikalarını meclisteki konuşmalarında eleştirdiler; İttihat ve Terakki Fırkası'nda parçalanma baş göstermeye başladı. Veziriazam *Sait Halim Paşa* bir felaketin önüne geçmek için erken seçim çağrısı yaptı. İttihat ve Terakki Fırkası 1912 seçimlerinde ezici bir seçim zaferi elde etti ama düşmanlarını yenilgiye uğratmak için basında sansüre başvurmuş; rakiplerini şiddete başvurmakla tehdit etmişti. Bu bir hataydı zira İttihat ve Terakki Fırkası bu yöntemlere başvurmadan da çoğunluğu ele geçirebilirdi, gerçi bir ihtimal bu yoldan büyük bir çoğunluk

elde edemeyecekti. İttihat ve Terakki'nin yöntemleri muhaliflerin işine geldi. Ahrar Fırkası tek başına bir şey yapacak güçte değildi ama genç subaylar onların saflarına katıldı, bu subayların İttihat ve Terakki yanlıları ve karşıtları olarak bölünen orduda takipçileri vardı. Bakanlar kurulu kendisine daha fazla yetkiler tanımak amacıyla anayasa maddeleri için yasa teklifleri sunduğunda kendilerine Halaskar Zabitan adını veren bir grup ayaklanma çıkarma tehdidinde bulundu. Olayların gidişatından rahatsızlık duyan *Şevket Paşa* istifa etti. Hükümet isyancılara karşı gelmeye çekindi. *Sait Halim*'in bakanlar kurulu istifa etti ve meclis lağvedildi (5 Ağustos 1912).

Yönetme sırası Ahrar grubuna gelmişti ve bir felaketle karşı karşıyaydılar. Balkan ülkeleri savaş için hazırlanıyordu ve Osmanlı zayıf durumdaydı. *Ahmet Muhtar Paşa* liderliğindeki geçici hükümet 1912 yılında İtalyanlar ile barış yaptı ve hem Libya'yı hem de 12 Ada'yı kaybetti. *Kamil Paşa* daha sonra veziriazam olarak göreve getirildi ve demokratik olmayan bir girişimin sonucu olarak atanmışlardan oluşan bir hükümetin başına getirildi. (İttihat ve Terakki belki sandıktan çıkan partiydi ama *Kamil* ve Ahrar Fırkası'ndan arkadaşları sandığı dikkate almıyorlardı.) Bu arada I. Balkan Savaşı (sonraki bölüme bakınız) başladı. Osmanlılar kısa süre içinde yenilgiye uğradı; bu kısmen yeni hükümetin İttihat ve Terakki döneminde kaleme alınan stratejik planları yerine getirilmemesinden kaynaklandı.

Yenilgi sonrasında yüz binlerce mülteci İstanbul'a akın etti; başkentte gıda sıkıntısı baş gösteriyor, mali kriz yaşanıyordu, dolayısıyla askerlerin ve bürokratların maaşları ödenemiyordu.

İmparatorluğun varlığı tehdit altındaydı; İttihat ve Terakki ile ordu birlikte hareket etmeye karar verdi. 23 Ocak 1913'te İttihat ve Terakki'cilerin başını çektiği bir grup bakanlar kurulu toplantısını bastı, Harbiye Nâzırı *Nazım Paşa*'yı öldürdü ve Veziriazam *Kamil*'i istifa etmeye zorladı. İttihat ve Terakki, gayrimeşru ilk eyleme girişip 1912 yılında seçilmiş meclisi kapattıran Halaskar Zabitan'ından iktidarı devralıyordu. Ahrar Fırkası da iktidardan uzaklaştırıldı ancak grup teslim olmadı. 15 Temmuz'de Ahrar grubu darbe girişiminde bulundu, *Mahmut Şevket*'i öldürdüler ama denetimi ele geçirmeyi başaramadılar. Ahrar Fırkası yasal olarak resmen yasaklı değildi ama iktidarı ele geçirecek durumda değildi. İttihat ve Terakki, yönetimi bütünüyle ele geçirdi. 1913'ün sonunda yapılan seçimlerde İttihatçılar mecliste çoğunluğu elde etti.

Parlamento, oturumlarına devam etti ama 1913 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktidar İttihat ve Terakki Fırkası'nın elindeydi. *Sait*

Belli Osmanlı bakanlıklarının harcamaları 1910-11, milyon kuruş olarak

Dahiliye	Polis ve Jandarma	Maliye	Ordu/ Donanma	İmar işleri	Eğitim	Dış borçlar
126.958	140.860	358.596	1.223.560	83.552	78.283	1.128.797

Kredi anlaşmaları	700.000	Gelirler	2.878.303
Kesintiler	120.244	Harcamalar	3.378.328
Alınan kredi	579.756	Açık	500.025

Halim Paşa yeniden veziriazamlığa getirildi ama İttihat ve Terakki'nin önde gelen üç ismi hükümet içinde ipleri elinde tutuyordu. Bu üçlüye Üç Paşalar deniyordu. Üç Paşaların ikisi askerdi: *Cemal Paşa* ve *Enver Paşa*. *Talat Paşa* ise siyaseti seçen bir bürokrattı. *Talat Paşa* Dahiliye Nazırlığı yapmıştı ve diğer alanların yanı sıra polis gücünden de sorumluydu. *Enver* Harbiye Nazırıydı. *Cemal*, I. Dünya Savaşı sırasında donanmanın başına getirildi, sonra da Suriye Valisi olarak atandı. Bu üç kişinin mütevazı bir geçmişi vardı ve bu anlamda geleneksel Osmanlı üst sınıf yöneticilerinden farklıydılar. *Talat*'ın fakir bir ailesi vardı ve meslek hayatının ilk yıllarında Osmanlı posta hizmetleri bürokrasisinde yetişmişti. *Enver*'in babası alt düzeydeki bir bürokrattı, *Cemal*'in babası ise askerdi. Orta sınıfın yönetimi ele geçirip ilk başlardaki reformların başarıya ulaşabileceğinin göstergesi niteliğindeydiler. Bu, daha önce yapılan reformların başarısının bir işaretiydi, zira orta sınıftan olanlar da iktidara gelebiliyordu.

1913'ten 1918'e kadar süren dönemdeki İttihat ve Terakki hükümetine Üç Paşalar diktatörlüğü denir ama bu, durumu tam olarak yansıtmıyor. Partinin iktidarda olduğunu söylemek daha doğrudur ve söz konusu üç kişi en güçlü kişilerdi ama tek başına bu üç kişiden başka sözü geçenler de yok değildi. İttihat ve Terakki giderek gerçek bir siyasi parti olmaya doğru evriliyordu, İmparatorluk çapında yerel iktidar merkezleri ile bağlantı içinde olan büroları bulunuyordu. Çok partili bir demokrasiden yana oldukları söylenemezdi. Sistem daha sonra bütün gelişmekte olan ülkelerde örneği görülecek türden bir tek parti sistemi olarak beliriyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Reformları

İttihat ve Terakki'nin reformlarını, elde ettiği başarıdan ziyade niyetin ne olduğuna bakarak değerlendirmek gerekiyor. Osmanlılar I. Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğradı, henüz daha reformlar başlamışken İmparatorluk

son buluyordu.

Buna rağmen İttihat ve Terakki reformları etkileyiciydi: İstanbul modernize ediliyordu. Yollar ve kanalizasyon ağları inşa edildi. Telefonlar, tramvaylar ile gaz, elektrik ve su şebekeleri şehre yayılıyordu. Şehir yönetimi sil baştan elden geçirilmiş, bir belediye meclisi ile kamu danışma kurulları oluşturulmuştu. Bu açılardan büyük camilerin görüntüsünü belirlediği bir şehir, olabildiğince bir Avrupa metropolüne benzemeye başlıyordu. Osmanlı Ordusu sil baştan organize edilmişti. Batılılaşmanın zirve noktasına ulaştığı bir aşama olarak ordu birlikleri bazı durumlarda Avrupalı danışmanların denetimine bırakılıyordu. 11. Bölümde de görüleceği üzere reformlar göz kamaştırıcı bir başarı elde ediyordu. 1912 yılında Bulgaristan ve Yunanistan'a yenilen bir ordu 1914 yılında Rusya ve İngiltere'ye karşı koyabiliyordu.

İttihat ve Terakki hükümetinin yeni iş alanları, yollar veya demiryolları yapacak vakti olmamıştı ancak bazı askeri oluşumları kurabilmişti. Dünya Savaşı devletin tüm çabalarını ve sermayesini bir sünger gibi emiyordu. Altyapıdaki iyileştirmeler esas olarak *II. Abdülhamit* döneminde başlayan çalışmaların bir uzantısı niteliğindeydi. Osmanlı'nın maliye alanındaki sorunları ile baş etmeye çalışıyorlardı. Tablodaki rakamlar baş etmek zorunda kaldıkları sorunları gözler önüne seriyor. Eğitim ve imar işlerine ayrılan paranın düşüklüğüne dikkat çekmek gerekiyor. Bu alanlar en çok desteğe ihtiyaç duyan alanlardı: Eğitim, üretim ve ticaret. Böyle olmakla birlikte aslan payı askeri harcamalara ve borç geri ödemelerine gidiyordu. Bu yanlış mıydı? Bir ihtimal hayır. Rusların bir sonraki istilası ile yıkıma uğrayacak bir ekonomiyi geliştirmek akıl kârı değildi. Böyle olmakla birlikte rakamlar sorunun niteliğine işaret ediyor. Gelir ve harcama rakamlarının listesi de bazı gerçekleri gözler önüne seriyor. Böyle bir muhasebe kaydı olan bir devlet iflastan ya da yıkılmaktan nasıl kurtulabilirdi ki? Aradaki açığın askeri harcamaların yarısından az olduğuna ancak eğitim harcamalarının altı katını oluşturduğuna dikkat çekmek gerekiyor.

İttihat ve Terakki'nin belki de en önemli reformları Osmanlı sistemini kökten değiştiren ve Osmanlı'nın dış dünya ilişkilerini dönüştüren reformlardı. Tanzimat ve sonrasında reformlar, İslami gelenekle uyum sağlamaya çalışıyor ve bu da reform sürecini engelliyordu. Yeni mahkemeler oluşturulmuş ancak eski mahkemeler oldukları gibi kalmaya devam etmişti. Vakıfların denetimindeki büyük ekonomik kaynaklardan vergi alınamıyordu, İmparatorluğun iflasın eşiğine gelmiş olması, bu durumu değiştirmiyordu.

İttihat ve Terakki hükümeti söz konusu bu ikiliğe karşı harekete geçerek

devleti din üzerinde etkili kıldı. Dini kuruluşlar bir nazırın görev alanı içerisine dahil edildi. Kadılar Adliye Nezareti'ne bağlandı ve devletin maaş verdiği kimseler haline dönüştürüldü; aldıkları kararlara karşı laik mahkemelerde itiraz yolu açıldı. Devlet, dini mahkemelerin üyelerinin görevlerini hakkıyla yerine getirip getirmediklerini denetler hale geldi ve eğitimlerini üstlendi. Laik bir aile kanunu geçici olarak yürürlüğe konuldu. Kadınlar için eğitim alanında yeni fırsatlar oluşturuldu, lise öğrenimi için yol açıldı. İslam, devlet dini olmaya devam etti ama devletin idari etkisi altına alındı.

İttihat ve Terakki, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyadaki yeri hakkında bazı düzenlemeler yaptı ve diğer modern devletler gibi bağımsız bir devlet konumuna getirdi. Kendisini dünya sahnesinde kabul ettirme girişimi ironik bir şekilde İmparatorluğun son bulmasıyla aynı sıralara rastlıyor. Dünya Savaşı, Osmanlı hükümetine kapitülasyonları kaldırma fırsatını sundu. Savaş döneminde Osmanlı ekonomisi yüzyıllardır ilk kez Osmanlı'nın denetimi altına giriyordu. Yabancı posta ofisleri kapatıldı. Tüm yabancılar Osmanlı vatandaşları ile aynı yasalara tabi tutuldular. Özetle, İmparatorluk, Avrupa ülkelerinin kendileri için beklediği hak ve sorumlulukları talep etmeye başladı.

Başarı mı Yoksa Başarısızlık mı?

Osmanlı reformlarının başarısız olduğunu düşünmek çekici gelebilir. Nihayetinde bu reformlar, İmparatorluğu ayakta tutmak olan ana amaçlarında başarısızlığa uğrayacaktı. Bu doğru. Reformcuların tüm çabalarına karşın Osmanlılar, I. Dünya Savaşı'nda Avrupalılar tarafından yenilgiye uğratıldı; söz konusu güçler Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bölümünü parçalayarak aralarında bölüştürdüler. Reformcular Avrupalı fatihleri durduracak güçte değildi. Öte yandan, aşağıda da görüleceği üzere, Türkler anavatanlarını elde tutmayı başaracaklardı; günümüz Türkiye'si bunun bir eseridir. Osmanlı reformcuları orduyu modernize ettiler, demiryolları ve telgraf şebekesi kurdular; yeni kuşak subaylar ve kamu görevlileri yetiştirdiler; bunlar olmasaydı Türkler anavatanlarını kurtaramazlardı. En azından bu bu açıdan Osmanlı reformcularının girişimleri başarıya ulaşmıştır.

Osmanlıların kısa bir sürede yaptıkları şeyleri de takdir etmek gerekiyor. Genel tarih olarak bakıldığında, reformların başladığı 1826 yılı ile I. Dünya Savaşı'nın herşeyi değiştirdiği 1914 yılı arasında geçen süre uzun bir süre değildir. 1826 yılında yetkiler valilere, özerk liderlere ve aşiret reislerine aktarılmıştı. Ortada ordu denebilecek bir güç yoktu. Osmanlı gazetesi

yoktu ve sadece sınırlı sayıda kitap vardı. Yollar çamurluydu. Mesajların at sırtında gideceği yere ulaşması haftalar sürüyordu. Osmanlı devlet çalışanları ve nüfusun geneli, çevrelerindeki dünya hakkında cahildi.

1914 yılına gelindiğinde büyük değişiklikler olmuş, modern okullar, demiryolları ve telgraf şebekesi kurulmuştu. Hükümet kısmen Avrupalı bir görünüm veriyordu. İstanbul'dan verilen talimatlara Şam ve Bağdat'ta uyuluyordu. Ordu dört yıl süren I. Dünya Savaşı boyunca İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı ayakta kalabiliyordu. Tüm bunlar, Avrupa'nın olağanüstü ekonomik baskısına ve bundan sonraki bölümde de gösterileceği üzere önce Ruslar'ın sonra da Balkan ülkelerinin darbelerine rağmen yapılabiliyordu. Osmanlı reformları, 1826'da hayal bile edilemeyecek ölçüde başarılıydı.

Pek çok açıdan, Osmanlılar, daha sonraki dönemde, gelişmekle olan ülkeler olarak anılacak grup içinde reform girişimlerini ilk başlatanlar oluyordu. Sorunların çoğu büyük benzerlik gösteriyordu. Örneğin, bugünün Asya, Afrika ve Latin Amerikası'ndaki ülkeler Osmanlılar'ın yaşadığı kredi sorunlarını yaşadılar. Makineler ve diğer malları almak için borçlandılar, modern dünya ile aynı seviyeye gelmek için danışmanlar yetiştirdiler ve kalkınmanın nihayetinde alınan borçların geri ödenmesini sağlayacağını umdular. Osmanlılar gibi onlar da kendilerine fazla güvendiklerini fark ettiler. Dünya pazarlarına girişin ve ekonomik olarak kalkınmış ülkelerle rekabetin kolay bir iş olmadığını anladılar. Halkın gerçek faydalar getireceğine ikna olmadığı bir ortamda demokrasiye inanmanın yeterli olmadığını da anladılar. Osmanlılar gibi bugünkü gelişmekte olan ülkeler de reformları yerine getirme işini seçkinlere bıraktılar ve ordunun da bu sürece sahip çıkmasını beklediler. Gerçek demokrasiye ulaşmak -eğer ulaşılabilirse- uzun bir zaman alıyordu.

Bölüm 10

İnsani Felaket

Arka Sayfa:

Rusçuk demiryolu istasyonunda mülteciler; yıl 1877. Osmanlılar, Ruslar karşısında topraktan daha fazlasını kaybettiler. İmparatorluk gerilerken milyonlarca Müslüman evlerinden oldu ya da öldü. (Illustrated London News / 12 Mayıs 1877, sayfa 436)

İnsani Felaket

Savaşlar, özellikle Batı Avrupa ve Amerika'nın dışında olanlar, çoğu zaman adeta bir oyunmuş gibi öğretilir. Askerlerden oluşan güçler oyun tahtasında yerlerini alırlar ve ya kazanırlar ya da kaybederler; bunun bir sonucu olarak topraklar el değiştirir. Oyun yeteri kadar uzun sürdükten sonra, bir taraf yenildiğini kabul eder ve oyun tahtası bir sonraki oyuna kadar bir kenara bırakılır. Oyun sırasında ölenler oyunun bir parçası olar askerlerdir; doğaları gereği savaşırlar ve ölürler. Sivil can kaybı gibi "gereksiz" ayrıntılar nadiren anlatılır.

Bu savaş vizyonunu gözler önüne sermek için Kırım Savaşı hatırlanabilir. Kırım Savaşı (1853-1856) tarih kitaplarında hep anlatılmıştır. Savaş, şüphesiz, Avrupa için sadece diplomasi alanında değil güç dengesi ve Batı'nın Ortadoğu'ya erişimi için de önemliydi. Bunun da ötesinde Kırım Savaşı, Avrupa kamuoyunun da büyük ilgisini çeken bir savaştı. *Tennyson*'ın *"Hafif Süvari Birliği'nin Saldırısı"* şiirinde aktarılan kahramanlık hâlâ okullarda çocuklara öğretilir. *Errol Flyyn*'in başrolünü oynadığı bir filmde de aynı saldırı anlatılır. Buna rağmen Kırım Savaşı sadece Avrupalıları ilgilendiren bir savaş değildi. Filmde, şiirde ya da pek çok tarih kitabında aktarılan bilgilerden söz konusu bu savaşta Fransızlar ve İngilizlerden daha fazla Türk askerinin savaşa katıldığı öğrenilemez. Öte yandan, hikaye, aktarıldığı kadar basittir: Rusya, Kudüs'teki Kutsal Mekanları denetimi altına almak istemektedir; Osmanlıların kendisine ayrıcalıklar tanımasını, Katolik ve Protestanları devre dışı bırakmayı ve diğer bir dizi diplomatik talepleri de gündeme getirmektedir. Fransa ve İngiltere bu taleplere karşı çıkar ve savaş başlar. Hafif Süvari Birliği imha olduktan ve Rusya Kırım'ın Sivastopol şehrini kaybettikten sonra savaş biter. Bir barış antlaşması imzalanır. Hikaye noktalanmıştır.

İnsanların can vermesi açısından bakıldığında savaşın en önemli yanı ne Hafif Süvari Birliği'nin saldırısı ne de Ruslar'ın Kırım'daki yenilgisiydi. Savaşın insani açıdan en önemli yanı yüz binlerce Kırımlı Türk'ün Kırım'dan sürülmesi ve birçoğunun ölümüydü. Ruslar Kırım'ı 1774 yılında

fethettikleri ve Kırım Savaşı'ndan sonra ellerinde tutukları için nüfusun tümü göçe zorlandı veya imha edildi.

Modern zamanların en büyük insanlık facialarından biriydi ama Kırım Savaşı'ndaki çatışmalar anlatılırken bu konuya değinilmez. Dev boyutlardaki sivil can kaybı savaşın bir oyun gibi sunulması düşüncesiyle uyumlu değildir.

Kırım Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu ile çevresindeki topraklarda 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında kayıtlara geçen büyük sivil can kayıplarının görüldüğü olaylardan sadece biriydi ancak en büyüğü değildi. Batıda göreceli olarak bilinmemekle birlikte, bu dönemde Türklerin ve diğer Müslümanların uğradıkları katliamlar ve zorlandıkları göçler insanlık tarihinin en büyük felaketleri arasında yerlerini alırlar. Milyonlarca kişi ölmüş ve milyonlarcası evlerinden başka yerlere sürülmüştür. Milliyetçilik ve Rus emperyalizmi bu facialarn iki faktörü olarak karşımıza çıkıyor.

Demografik Kaçınılmazlık

Osmanlı İmparatorluğu, sınırları içinde çok sayıda halkın yaşadığı bir devletti: Türkler, Yunanlılar, Araplar, Ermeniler, Bulgarlar, Sırplar, Arnavutlar ve diğer pek çoğu. Her durumda birbirinden ayrı olarak yaşayan halklar değillerdi bunlar. İmparatorluğun şehirleri, çok farklı dilleri konuşan Hıristiyanları ve Müslüman toplulukları barındırıyordu. Kırsal kesimde Hıristiyan yerleşim birimleri Müslümanların yaşadığı yerleşim birimlerinden görülebiliyordu. Kimi köylerde iki ya da daha fazla dine mensup olanlar yaşayabiliyordu. 19. yüzyıl geldiğinde halklar iç içe geçmiş durumdaydı. Örneğin Trakya'da (İstanbul'un kuzeyi ve batısındaki bölge) Yunan, Bulgar ve Türk köyleri vardı; Yunanlılar, Bulgarlar, Türkler, Yahudiler ve diğerleri şehirlerde yaşıyorlardı. Doğu Anadolu'da ve güney Kafkasya'da da nüfuslar karışıktı. Müslümanlar (Türkler, Kürtler ve diğer etnik gruplar), Gürcistan hariç, Anadolu ve Kafkasya'nın genelinde çoğunluğu elinde bulunduruyorlardı ancak Hıristiyanlarla bağlantı içindeydiler. Hıristiyan Ermeniler doğunun köy ve şehirlerine yayılmıştı. Batı ve Kuzey Anadolu'da Yunanlılar büyük bir Türk çoğunluğunun içinde önemli bir azınlık grubunu oluşturuyordu. Yunanistan'da ise büyük bir Yunanlı çoğunluk bulunuyordu, Türkler burada önemli büyüklükteki bir azınlığı oluşturuyordu. Türkler Bulgaristan'da ise büyük bir azınlığı oluşturuyordu. Diğer bölgelerde de karışık nüfuslar yaşıyordu.

Bugünkü Ukrayna ile Güney Avrupa topraklarının bulunduğu Rus top-

rakları ile Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan topraklarındaki nüfuslar daha az karışıktı ama bugünkü gibi de değildi. Müslümanlar ile Türkler ve diğerleri, Kırım ve kuzeyine uzanan topraklar ile Batı ve Doğu Kafkasya'da büyük bir çoğunluğu oluşturuyorlardı. Bugün Kırım ve Batı Kafkasya'daki nüfusun çoğunluğunu oluşturan Hıristiyanlar, 1700'lerin sonlarında böyle baskın bir konumda değildi.

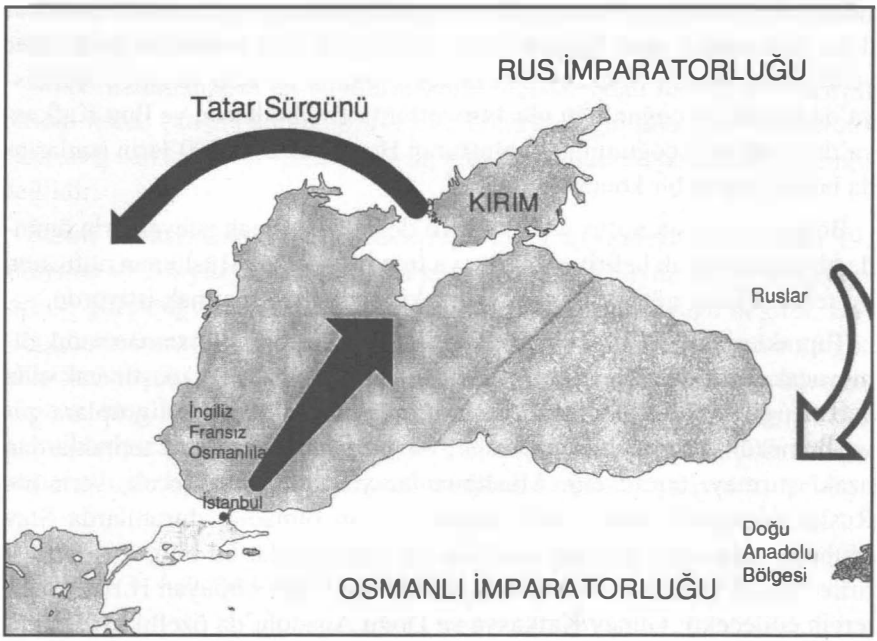
Bölgenin karışık nüfus yapısı, siyasi değişim yapmak isteyenlerin önünde bir sorun olarak beliriyordu. Rusya İmparatorluğu, Müslüman nüfusunu bir tehdit olarak görüyor ve güneyindeki bu toprakları almak istiyordu.

Toprakları fethedildiği zaman bu gruplar Ruslara hiçbir zaman sadık olmayacak, hep sorun çıkaracak ve kendilerini bağımsızlığa ulaştıracak olan yabancı güçleri destekleme eğilimde olacaklardı. Özetle, bu gruplara güvenilemezdi. Çözüm olarak Ruslar, bu grupları yaşadıkları topraklardan uzaklaştırmayı tercih etti. Müslümanlar yerlerinden edilecek, yerlerine Ruslar yerleştirilecekti. Yeteri kadar Rus'un olmadığı durumlarda Slav ırkından olan diğer gruplar, özellikle de Ukraynalılar bu bölgelere yerleştirilecekti. Slavların bulunamadığı durumlarda Slav olmayan Hıristiyanlar tercih edilecekti; Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da özellikle Ermeniler ithal edildi. Bu grupların Çar'a daha çok sadık olacağı düşünülüyordu.

Benzer bir durum Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak koparark yeni devletler kuran milliyetçiler için de geçerliydi. Büyük bir Türk nüfusuna sahip olan bir Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan veya Ermenistan, topraklarında yaşayan Müslümanların ayaklanma tehdidiyle karşı karşıya olacaktı. Devrimciler Osmanlı İmparatorluğu'na sadık olmadıkları için, Türklerin ve diğer Müslümanların da buna karşılık Müslüman olmayan yeni devletlere sadık olmayacaklarını varsayıyorlardı ki bu da akla yatkın bir düşünceydi. Müslümanların, Osmanlılara sadık kalacağı ve toprakları İmparatorluğa geri kazandırma yoluna gidecekleri düşünülüyordu. Bunun da ötesinde Hıristiyanlar, efendileri gibi görünen kimselerle yan yana yaşamak istemiyordu. Onlar da Rusların başvurduğu yönteme başvurdu ve Türkleri kurulan bu yeni devletlerden kovdular. "Bulgaristan Bulgarlarındır" veya "Yunanistan Yunanlılarındır" gibi sloganlar, aileleri 400 yıldır bu topraklarda yaşayan Türklerin buralardan çıkarılacağı anlamına geliyordu.

Kırım Tatarları

Kırım, Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası olan bir devletti; "han" olarak anılan kendi liderleri tarafından yönetiliyordu. Tatarlar, Müslüman

Kırım Savaşı ve Tatar Sürgünü

Türkler olarak dil ve kültür açısından Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkler ile neredeyse aynıydı ama ayrı bir kimlik algıları vardı. Böyle olmakla birlikte buralardan gelen askerler Osmanlı İmparatorluğu'na yüzyıllardır sadık güçler olarak hizmet veriyordu. 1700'lerin sonu itibarıyla Kırım Yarımadası'nda ve çevredeki topraklarda 500 yıldır yaşamış durumdaydılar.

Büyük Katerina liderliğindeki Ruslar Kırım'ı 1774 yılında fethetti ve 1783 yılında ilhak etti. Yeni topraklarına Hıristiyanları yerleştirme politikasını başlattılar; bunların bazıları Rusya'dan bazıları da Osmanlı İmparatorluğu'na ait olan toprakların da aralarında bulunduğu yerlerden gelecekti. Rusya'nın fethinden önce Kırım'da Türk olmayanların sayısı çok azdı ama daha sonra bu durum değişti. Rusya yönetimi, Tatar topraklarını almaya başladı. Topraklar Rus önde gelenleri arasında paylaştırılıyordu. Hıristiyanlar, bedava toprak ve düşük vergi vaatleriyle Kırım'a çağrıldılar. Güney Rusya ve Güney Ukrayna'da yaşayan Müslümanları evlerinden çıkaran veya öldüren Rusya'dan çekinen yaklaşık 100 bin Tatar 1700'lerin sonlarında evlerini terk ettiler.

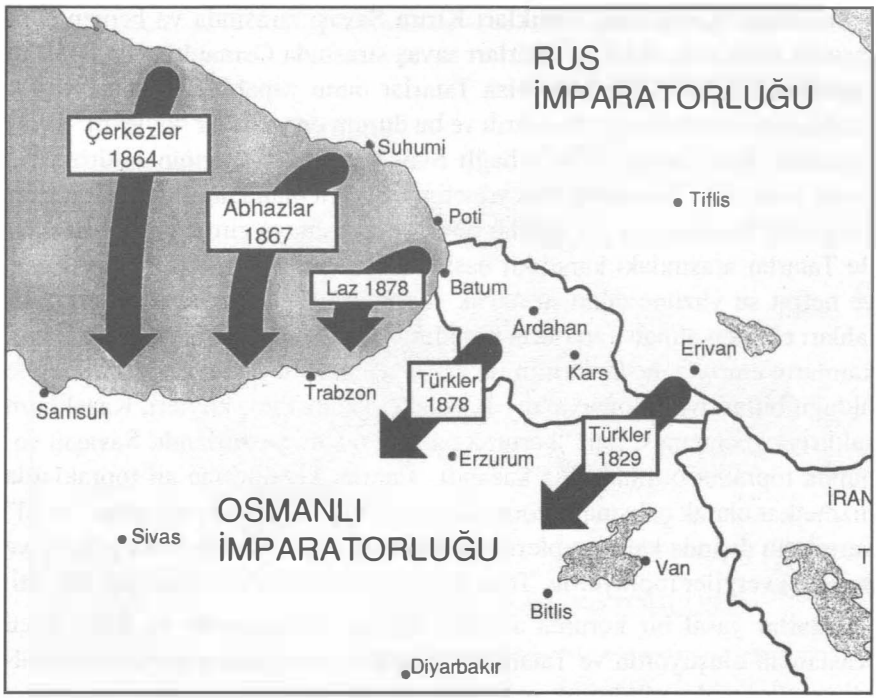
Geride kalanlar hâlâ çoğunluğu oluşturuyordu ancak baskıya maruz kalıp ayrımcılığa uğradılar, zira onların da topraklarını terk etmeleri isteniyordu.

Tatarların Kırım'daki varlıkları Kırım Savaşı sırasında ve hemen sonrasında sona erdi. Ruslar, Tatarları savaş sırasında Osmanlılar ile işbirliği yapmakla suçladı. Ellerinde olsa Tatarlar bunu yapabilirdi ancak Ruslar tarafından silahsızlandırılmışlardı ve bu durum on yıllardır böyleydi. Savaş sırasında Tatar köyleri Çar'a bağlı Slav Kazak birliklerinin saldırılarına hedef oldu. Slav Kazaklar, Rus yönetimine bağlı olan Hıristiyan aşiret üyeleriydi ve Tatarlara karşı kuşaklar boyunca çatışmaya girmişlerdi. Kazaklar ile Tatarlar arasındaki karşılıklı baskınlar bir nefret atmosferi oluşturmuş ve nefret su yüzüne çıkmıştı ancak şimdi sadece Kazaklar silahlıydı. Silahları elinden alınan Tatarların uğradığı baskıların ne kadarının resmi makamların emriyle, ne kadarının ise kökü geçmişe dayanan nefret nedeniyle olduğu bilinmiyor. Sonuç aynıydı. Ayakta kalan Tatar köyleri, Kazakların saldırıya geçmemesi için "koruma parası" ödemeye zorlandı. Savaşın sonunda toprakların ilhakı hız kazandı. Tatarlar kendilerine ait topraklarda hizmetkar olarak çalışmaya zorlandı. Yerel Rus yöneticiler var olan "yasal" vergilerin dışında kendi ceplerini doldurmak üzere Tatarlar'dan yüksek ve yasadışı vergiler topluyordu. Tatar köylerine yönelik saldırıları devam etti.

Tatarlar yasal bir koruma altında değildi. Mahkemeler ve polis gücü Ruslardan oluşuyordu ve Tatarların şikayetlerine kulak asmıyorlardı. Hükümet dini mal varlıklarına ve Müslüman okullarına el koydu.

Okullar, mahkemeler ve tüm hükümet organları Ruslardan ve Hıristiyalardan oluşuyordu. Tatarlar kendi topraklarında yaşayamaz, yasanın korumasına başvuramaz ve en kötüsü Müslüman bir toplum olarak yaşayamaz hale gelmişti. Kırım Savaşı'ndan kısa bir süre sonra toplu halde Kırım'dan göç etmek zorunda kaldılar. (Kırım'da atalarının topraklarında yaşamaya devam edenler *Stalin* tarafından 1940'lı yıllarda Orta Asya'ya sürüldü, topraklarına ancak 1980'li yıllarda dönmeye başladılar.)

Tatarlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kardeş Türklerin yanına yaya olarak ve deniz yoluyla kaçtılar; Türkler göç edenleri aralarına aldılar. Her şey geride bırakılmıştı. Onlara verilecek çok az şey vardı. 300.000'i aşkın Tatar, büyük sayıda mülteciyi barındırma konumunda olmayan Osmanlı İmparatorluğu'na kaçtı. Kendilerine toprak verilinceye kadar kamplarda yaşadılar ancak Osmanlı İmparatorluğu, onlara ilaç ve hatta hayatta kalmalarını sağlayacak kadar gıdayı tedarik edemeyecek kadar yoksuldu. İmparatorluk topraklarına yerleştirilmeden önce binlercesi kamplarda öldü. Diğer ülkelerden yardım neredeyse hiç gelmiyordu. Tatarlar Osmanlı'nın halihazırda kıt olan kaynaklarını daha da zorlayarak yerleştirildi.

Kafkasya Müslümanları'nın Tehciri

Doğu'da Sürgün

Kafkasya toprakları Osmanlı İmparatorluğu'nun uzaktaki sınırlarını oluşturuyordu. 18. yüzyılın sonunda Osmanlılar Güneydoğu Kafkasya topraklarının denetimini elinde tutuyordu, bu topraklara Batum da dahildi. Fars İmparatorluğu, kuzeyde Derbent'e kadar uzanıyor, Kafkasya'nın Orta-güneyi ile Güneydoğusunu kontrol altında tutuyordu. İki imparatorluğun Kafkasya'daki topraklarında ağırlıklı olarak Müslümanlar yaşıyor, Türkler en büyük etnik grubu oluşturuyordu. Kuzey Kafkasya toprakları bağımsız Müslüman aşiretlerin elindeydi ve nüfusun çoğunluğunu da onlar oluşturuyordu. Sadece Gürcistan (başkenti Tiflis) Farsların tebaası olan Hıristiyan bir krallık olarak varlığını sürdürüyordu. Ermenilerin çoğunluğu oluşturduğu yerleşim birimleri Güney Kafkasya boyunca serpilmişti.

Ruslar, Kuzey Kafkasya'daki aşiretlere karşı yüzyıllardır sınır çatışmalarına giriyordu. 1790'lı yıllarda askeri güçlerini güneye doğru yönlendirdiler. Başlangıçta topraklarını saldırılara karşı korumak ve Rus tüccarlarının ticari faaliyetlerini artırmalarına zemin hazırlamak için harekete geçmiş

olabilirlerdi ama vassal konumundaki Hıristiyan Gürcistan ve Müslüman Fars İmparatorluğu'nun varlığı, fetihlerini daha da genişletmelerine gerekçe oluşturdu. 1700'lerin sonlarında Gürcistan özerkliğini koruyabileceği umuduyla Fars İmparatorluğu'na karşı Rusya'yı destekledi, ne var ki bir Rus ordusu Gürcistan'ı aldı ve Gürcistan Rusya topraklarına dahil edildi; Rusya böylece güneyde bir kaleyi ele geçirmiş oluyordu. 1796 yılından itibaren Batı Kafkasya'daki hanlıkları Fars İmparatorluğu'nun elinden almaya başladı. Söz konusu bu hanlıklar esas olarak Farsların tebaası konumunda olan özerk Türk bölgeleriydi ve yaklaşık olarak bugünün Azerbaycan Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyetleri'nin kurulu olduğu toprakları kapsıyordu.

Yerel Ermeni birlikleri ile casuslarının desteğini alan Rusya, hanlıkları birer birer aldı, sadece İrevan Hanlığı'nı Farsların elinde bıraktı. Söz konusu fetih ve yerel Türk nüfusu üzerindeki etkisi hakkında fazla bir bilgi bulunmuyor. Türklerin Gence (Ruslar Elizavetpol diye anıyor) ve diğer bazı bölgelerdeki katledilmeleri ile İslami kurumlar üzerinde kurulan baskının belgeleri bulunmaktadır ama bunlar fazla ayrıntılı değildir.

Erivan'ın Fethi ve Büyük Nüfus Mübadelesi

Bugün Rus bölgesi olan Erivan, Ermenistan Cumhuriyeti'nin önemli bir bölümünü oluşturuyor, ancak 1820'lerde Müslüman Türkler nüfusunun çoğunluğunu oluşturuyordu. Bugünkü Ermenistan'ı oluşturan Ermenilerin ataları ise 1820'lerde Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da dağınık olarak yaşıyordu. 1826 yılında Ruslar büyük bir nüfus mübadelesini zorla yaptırmaya başladı, bunun bir sonucu olarak Erivan'da bir Ermenistan kurulacak ve Türkler ile Ermeniler büyük sıkıntılara girecekti.

Rusya, 1826-1828'teki savaşlarda Farsları, 1828-1829'daki savaşlarda ise Osmanlıları yenilgiye uğrattı. Elde ettikleri zaferin bir sonucu olarak Güney Kafkasya topraklarını (Ruslar buraya Trans-Kafkasya der) rahat bir şekilde ele geçirdiler.

Çoğunluğu Türk olan Müslüman nüfusunun yaklaşık üçte birini Erivan bölgesini terk etmeye zorladılar ve onların yerine Osmanlı İmparatorluğu ve Fars İmparatorluğu'ndan gelen Ermenileri yerleştirdiler.

Türklerin Erivan'dan zorla göç ettirilmeleri yüz yıl kadar daha devam edecek olan büyük bir nüfus değişiminin başlangıcını oluşturuyordu. Osmanlı İmparatorluğu ve Fars İmparatorluğu'ndan gelen Ermeniler güneye kaçmaya zorlanan Müslümanların yerini alacaktı.

1826-1829 yıllarındaki savaş dönemini takiben Ermeniler ile Türklerin göçü devam etti. Bazıları daha iyi yaşam koşulları için evlerini terk ettiler. Bu durum özellikle Anadolu'dan ve Fars topraklarından gelen Ermeniler için geçerliydi; söz konusu bu grup, milliyetçi duyguların yanı sıra Rusya İmparatorluğu'nun istihdam ve düşük vergi gibi ekonomik teşviklerinin bir sonucu olarak da bu topraklara geldi. Bazıları da korku nedeniyle göç etti. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında 60.000'i aşkın Türk, Ruslar'ın işgal ettiği Kars-Ardahan bölgesinden kaçmıştı. Yerlerine Osmanlı'nın doğusundan kaçan Ermeniler yerleşti. Ermeniler Anadolu'nun doğusunda geniş topraklara yayılacağı anlaşılan Rus işgalini iyi karşıladı. Diğer Avrupalı güçler Rusya'yı işgal ettiği topraklardan çıkmaya zorladığı zaman 25.000 kadar Ermeni, Müslümanların misillemelerinden çekindikleri için Rus ordusu ile birlikte bölgeden kaçtı. 40.000 kadar Müslüman Laz da Ruslar tarafından evlerini terk etmeleri için zorlanmıştı, aşağıda bu konuya ilişkin ayrıntılar verilecektir. Nüfus kaymaları I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etti. Göç hareketleri son bulduğunda Kafkasya'da bir dönem Müslümanların yaşadığı bölgeler neredeyse tamamıyla Hıristiyanların yaşadığı alanlar olmuş, Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı yerlerde ise Müslümanlar yaşar olmuştu.

Büyük göçler doğudaki demografik yapıyı değiştirmiş büyük zorluklara yol açmış ve iki tarafta da nefreti beslemişti. Eğer bir suçlu varsa o da Rus emperyalizmiydi ama nefret duygusu Müslümanlar ile Ermeniler arasındaydı. 19. yüzyılın sonu itibarıyla taraflar belli olmuştu. Ermeni ya da Müslüman olsun, doğudaki köylülerin barıştan yana olmaları ve sadece ekinlerini ekip biçmek istemeleri durumu fazla değiştiremedi. Ruslar ilerlerken hem Türkler hem de Ermeniler aşamalı olarak bir çatışmanın içine çekiliyordu ve bu çatışmanın kanlı finali I. Dünya Savaşı'nda olacaktı.

Kafkasya Sürgünleri

Rusların elinden en büyük sıkıntıları çeken Müslümanlar etnik olarak Türk değillerdi. Bugün torunlarının torunları Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak Türk olarak anılıyorlar ama ataları, Rusya'nın işgaline kadar Batı Kafkasya'da bağımsız olarak yaşayan aşiretlerdi. Çerkezler, Abhazlar ve Lazlar, Rusya'nın almak istediği Karadeniz'in sahil şeridi ve sahil boyunca olan düzlük kesimlerinde yaşıyorlardı.

Topraklarının büyük bölümü verimli alanlardı. Daha da önemlisi söz konusu bu topraklar Karadeniz'deki sahili boyunca uzanan haberleşme gü-

zergahları boyunca uzanıyordu.

Ruslar, Kafkasyalıların ve özellikle de Çerkezlerin askeri hünerleri nedeniyle bu toprakların fethini Orta ve Güney Kafkasya bölgelerini alıncaya kadar erteledi. Ruslar, 1830'lardan Kırım Savaşı'nın sonuna dek Kafkasya dağlarındaki Müslümanların, *Şeyh Şamil*'in olağanüstü liderliğinde umutsuzca ama kararlı bir şekilde verdikleri bağımsızlık mücadelesiyle uğraşmak zorunda kaldı. Dağlardaki direniş kırıldıktan sonra Ruslar dikkatlerini nihayet Çerkezlere ve Abhazlara çevirdi.

Rus saldırısı, en başından itibaren, Çerkezleri yokluk içinde bırakma amacını güdüyordu. Rus birlikleri köylere baskınlar düzenleyerek evleri yaktı, buralarda yaşayanları evlerini terk etmeye zorladı ve kalanları öldürdü. Ruslar, daha sonra Devlet Terörü olarak adlandırılacak bir yönteme başvuruyordu. Ruslar, Çerkezleri yenilgiye uğratmanın zor olacağını biliyordu zira Çerkezler dağlara ve ormanlık alanlara çekilerek gerilla taktikleri ile savaşıyorlardı; dolayısıyla Ruslar köylerde kalan kadınlara, çocuklara ve yaşlılara saldırdı. Birkaç köy yerle bir edilip buralarda yaşayanlar öldürülünce diğer köylerde yaşayanlar kaçıyordu. Çerkez erkekleri, aileleri öldürüldüğü için savaşa devam etmek istemediler.

1864 yılı itibarıyla Ruslar, Çerkezleri Karadeniz limanlarına doğru sürdü ve onları gemilere binmeye zorladı. Gemiler Osmanlılar tarafından gönderilmişti. Kırım Savaşı mültecilerini yerleştirmenin yol açtığı mali krize rağmen Osmanlılar'ın Müslüman kardeşlerini kurtarmaktan başka bir seçeneği yoktu. Böyle de yaptılar ama tıpkı Kırımlı mülteciler gibi, Osmanlı'nın bu yeni mülteci grubu için bir şey yapacak hali yoktu. Ruslar, mültecilerin tüm mallarına el koymuştu, bu nedenle ellerinde hiçbir şey yoktu. Karadeniz'deki mülteci kamplarına ulaştıklarında Osmanlılar onlara gıda ve barınacak yer vermeye çalıştı ancak bu bile bazen mümkün olmuyordu. Açlık ve salgın hastalıklar nedeniyle yüz binlercesi öldü.

1867 yılında Ruslar güneye doğru saldırıya geçti; Müslüman Abhazlar da Çerkezler ile aynı kaderi paylaştı. Onlar da gemilere bindirilip Osmanlı İmparatorluğu'na gönderildi. Osmanlılar bu mültecileri de kabul etti. 1877-1878 savaşından sonra Karadeniz'in sahil kesiminde yaşayan son Müslüman grup olan Lazlar da Ruslar tarafından sürgün edildi. Kafkasların sahil kesimi artık Rus yerleşimi için uygun duruma getirilmişti. Bu topraklar Çerkez göçünden sonra yıllarca terk edilmiş bir halde kaldı; daha sonraki dönemde kuzey sahillerine Slavlar yerleşti. Sahilin güney kesimine Gürcüler yerleşti ki, bugün de bu topraklar Gürcistan'ın denetimindedir. Kafkasya'da kalmayı başaran Çerkez, Abhaz ve Lazların torunları bugün

anavatanlarında küçük bir azınlık olarak yaşıyorlar.

Kafkasya mültecileri çok büyük zorluklar yaşadı. Topraklarını terk eden 1,2 milyon Çerkez ve Abhaz'ın sadece üçte ikisi hayatta kalmayı başardı.

Geride kalanlar ya Ruslar tarafından öldürüldü ya da hastalık ve açlığın kurbanı oldu. Tarihte çok az sayıda halk böylesine büyük bir kayıp yaşamıştır.

Çerkezlerin ve Abhazların uğradığı kayıplar Osmanlılar açısından da siyasi ve ekonomik kayıp anlamına geliyordu, kazanan taraf ise Ruslar olmuştu. Rusya, Kafkasya Müslümanları'nı sürerek yeni topraklar kazanmış ve Karadeniz'deki askeri ve ticari konumunu iyileştirmiş, aynı zamanda düşmanları olan Osmanlı İmparatorluğu'na da ağır bir darbe indirmişti. Mültecileri besleyip bakma ve toprak bulup hayatta kalmalarını sağlamak zorunda olan taraf ise Osmanlılardı; Osmanlılar bunu yaparken hiçbir ülkeden önemli bir yardım görmeyecekti. Kırım ve Kafkasya'dan gelen mülteciler Osmanlı Anadolusu'ndaki nüfusun yüzde 10'unu oluşturuyordu. Bugün bile herhangi bir devlet, uluslararası destek ve yardım gelse bile, böylesi bir mülteci akınıyla baş etmekte zorlanır. Osmanlılar çok büyük bir yükün altına giriyordu ve bunu yaparken destek ya da yardım almıyordu; zaten kendisi de yoksul durumdaydı. Rusya ile girişilen savaşların yanı sıra mültecilerin maliyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nu inanılmaz ölçüde zayıf düşürdü ve çöküşünü getiren başlıca unsurlardan biri olarak belirdi.

Yunan Bağımsızlığı

Bundan önceki bölümde de açıklandığı üzere 19. yüzyıl milliyetçilik akımının egemen olduğu bir dönemdi. Avrupa milliyetçiliği Osmanlı İmparatorluğu'nu kötü bir şekilde etkiliyordu. Öyle olmakla birlikte milliyetçi devrimciler Osmanlı İmparatorluğu'nda demografik bir sorunla karşı karşıyaydılar. Milliyetçiliğin birincil önemdeki kurallarından biri "Ulus için Toprak" sloganıyla özetlenebilir. Bu söylem, ulusun bir üyesi olarak kabul edilmeyenlere karşı her zaman kullanılabilir. Amerika tarihinde *"Amerika Amerikalılar'ındır"* sloganı bu topraklara yeni göç etmiş olanlar için soruna işaret etmekteydi. (Bu slogan, muhtemelen, günümüz Amerika'sında nefret suçu işleyenlerin kendi atalarına karşı kullanılmıştı ama o dönemde o insanlar bu gibi sorunları fark edecek durumda değildi.) Önce Balkanlar'daki Hıristiyan halklar için, sonra da Ermeniler için yeni bir ulusal devletin, 19. yüzyıl yazarlarının dediği türden bir "ırk birliğini" veya hatta "ari ırkı" zorunlu kıldığını farz ediyordu. (19. yüzyıl milliyetçileri

"ırk" kavramını bugünkü kullanılan anlamından farklı bir anlamda kullanıyordu. "İngiliz Irkı", "Alman Irkı" ve hatta "Amerikan Irkı"ndan söz ediyorlardı.) Ulusun üyesi olmayanlar dışlanacaktı ve kurulacak devlette saf dışında bırakılacakların başında Türkler geliyordu.

Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarında kayda değer büyüklükteki bir azınlığı oluşturuyordu. Ulusal devletler başarılı bir şekilde ayaklanırken eski Osmanlı hakimiyetinin bir parçası olarak görülen Türkler, çoğu kimse tarafından hoş görülmeyecekti. Bunun da ötesinde milliyetçiler, tıpkı Rus emperyalistleri gibi, potansiyel bir sorun olduğunu düşünmüşlerdi: Türkler devrimden sonra bu topraklarda yaşamaya devam ederlerse Osmanlı'nın bu toprakları geri almasına destek olabilirler miydi? Çözüm belliydi.

Etnik ve dini nefretin pratik siyasetle yoğrulduğu bir ortamda Türklerin kaderi belirleniyordu.

Balkanlar'daki büyük ulusal devrimlerin ilki 1821 yılında Yunanistan'da başladı. İlk aşamalarda milliyetçilik dediğimiz olgunun mu belirleyici olduğu yoksa daha eskiye dayanan bir din ayrımcılığının mı söz konusu olduğu kesin olarak söylenemez. Böyle olmakla birlikte devrimin Türkler ve Yunanlılar üzerindeki etkisi daha iyi biliniyor. Mora Yarımadası'nda ayaklanma çağrısına karşılık verildiğinde ayaklananların ilk eylemi ellerine geçen bütün Türkleri öldürmek oldu. Türklerin topraklarını almak isteyen köylüler de katliamlara el verdiler. Yunan Devrimi'nin en ünlü tarihçisi olarak Yunan bağımsızlığına büyük sempati besleyen bir kişi şöyle yazıyordu:

> Bu arada Hıristiyanlar, yarımadanın her köşesinde, Müslümanlara saldırıp öldürmüşlerdi. Müslümanların minareleri ve evleri yakılıp yıkıldı ve mal varlıkları imha edildi, böylece kalelere kaçanların dönüş umutlarının silinmesi amaçlanıyordu. 26 Mart'tan 1821 yılında 22 Nisan'a rastlayan Paskalya Pazarı'na kadar geçen süre boyunca 15 bin Müslüman'ın öldürüldüğü ve Türkler'e ait 3 bin çiftlik evinin yerle bir edildiği sanılıyor.

Sadece, Atina gibi Osmanlı Ordusu'nun bulunduğu surlu şehirlere hızlıca kaçabilen Türkler canlarını kurtardı. Şehirler bile her zaman kurtuluş anlamına gelmiyordu:

> Çaresizlik içindeki Türkler üç gün boyunca vahşet çetelerinin acımasızlığına ve şehvetine teslim edildi. Cinsiyet ve yaş ayrımı yapılmıyordu. Kadınlar ve çocuklar öldürülmeden önce işkenceden

> geçiriliyordu. Katliam öylesine büyüktü ki bizzat *Kolokotrones* (Yunanlı gerilla lideri), surlardan geçerek kasabaya girdiğinde atının ayaklarının yere değmediğini söylüyor. Zafere giden yol cesetlerle kaplanmıştı. İki günün sonunda sefil bir şekilde geriye kalan, çoğu kadın ve çocuk olmak üzere, her yaştan ve cinsiyetten olan iki bin Müslüman toplanıp dağ geçidine doğru sürüldü ve orada hayvanlar gibi kesilerek katledildi.

Ayaklanmanın bitmesi ve yeni bir Yunan krallığı kurulmasıyla birlikte, ataları Güney Yunanistan'da yüzyıllardır yaşayan Türkler ya ölmüştü ya da sürgüne gönderilmişti.

Avrupa devletleri bağımsız bir Yunan devleti kurulması konusunda sabırsızlık içindeydi, öyle ki, Osmanlı Devleti'ne bunu zorla kabul ettirmek için askeri harekata girişti. Öte yandan hayatta kalan Türk mültecilerin geri gönderilmesi için ise bir şey yapmadılar. Topraklarına ceza olarak el konulmuştu. Güney Yunanistan'daki Türkler böylece şiddet yoluyla yerlerinden ediliyordu. Türkleri "uzaklaştırarak" homojen bir ulus devlet kurma stratejisi başarıya ulaşmıştı. Aynı durum yeniden yaşanacaktı.

Sırbistan ve Bulgaristan, 1875-1878

19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iki özerk devlet olarak Sırbistan ve Karadağ'da yaşayan Sırplar arasında milliyetçilik duyguları güçlendi. Osmanlılar, Karadağ'ın İmparatorluğun ayrılmaz bir parçası olduğunu ileri sürüyordu ama fiiliyatta Karadağ bağımsız bir devletti. Rusya, Karadağ'ın bağımsızlığını mali ve diplomatik olarak destekliyordu. Karadağ'ın yerleşime uygun olmayan ve tehlikeli topraklarında çok az Müslüman yaşamıştı, öte yandan 1830 yılına kadar Sırbistan'da bir Müslüman topluluğu yaşamıştı. Ülke 1817 yılında büyük ölçüde özerklik kazanmıştı ama başkent Belgrad'da hâlâ bir Osmanlı valisi bulunuyordu; Osmanlı ordu garnizonları da büyük kalelerde varlıklarını sürdürüyordu. Sırbistan, 1830 yılında tam olarak özerkliğini ilan etti. Bu 1828-1829 yıllarındaki Türk-Rus savaşının sonucuydu. Savaşı sona erdiren Edirne Antlaşması uyarınca ve Ruslar'ın daha fazla taviz için bastırması üzerine, Osmanlılar, Sırbistan üzerindeki tüm denetimlerini sona erdirmeyi kabul etmek zorunda kaldılar. Anlaşma uyarınca, ayrıca, Müslümanlar ülkenin büyük bir kesiminden çıkarıldı. Sayıları 15 bin ile 20 bin arasında değişen bir Müslüman grubu ya anlaşma sonrasında ya da 1820'lerdeki bir Osmanlı karşıtı kalkışma sırasında Sırbistan'ı terk etti.

Rusya'nın Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlığına verdiği destek ve Müslüman nüfusunun bu topraklardan sürülmesi, 19. yüzyıl boyunca bu iki ülkenin tarihlerinin merkezi unsurlarından biri olacaktı.

Sırbistan ve Karadağ, Osmanlıların elindeki Bosna Hersek'i istiyordu. Osmanlı vilayeti olarak Bosna, kuzeyde Bosna ve güneyde ise Hersek bölgelerinden oluşuyordu; nüfusunun yüzde 50'si kadarı Müslümandı ancak büyük bir Ortodoks (Sırp) ve Katolik (Hırvat) azınlığı içeriyordu. 1875 yılında Bosna'daki Sırplar ayaklanma başlattı; Sırbistan ve Karadağ'a katılmak istiyorlardı; bu iki devlet de Bosnalı Sırplara aktif destek veriyordu. Kanlı bir ayaklanma oldu. Osmanlı yetkilileri ve sivil Müslümanlar hedef seçildi; böylece Osmanlı Devleti'ni ve sivil Müslümanları topraklarından uzaklaştıracaklardı. Osmanlı Ordusu isyanı bastırmayı başardı. Osmanlılar tarafından önü kesilen Sırbistan savaş ilan etti ancak 1876 yılındaki savaşta yenilgiye uğradı. Daha sonra Bulgaristan'da olaylar baş göstermeye başladı.

Bulgar milliyetçileri 1876 yılında ayaklanma başlattı. Osmanlı Ordusu Bosna'daki ayaklanma ve Sırbistan ile giriştiği savaşla meşguldü. Bulgar ayaklanması Yunanistan'da 50 yıl önce olanların bir tekrarı gibiydi; ayaklanmanın ilk günlerinde bin Türk köylüsü acımasızca öldürüldü.

Bulgaristan'da, Yunanistan'a kıyasla çok daha fazla Türk yaşıyordu. Ordu başka yerde savaşa girdiği için Osmanlı Devleti, yerel Türkler ile Bulgaristan'a daha önce yerleştirilen Çerkezleri ve Tatar mültecileri silahlandırdı ve ayaklananlara karşı harekete geçme izni verdi. Gerillaların Türkleri öldürerek başlattıkları ayaklanma benzer şiddette bir yönteme başvurularak bastırıldı. Sayıları 3 bin ile 12 bin arasında değişen Hıristiyan Bulgar öldürüldü ve ayaklanma bastırılmış oldu.

Rusya, 1877 yılında Osmanlı'ya savaş ilan etti. Sırbistan 1876 yılında Osmanlı'ya saldırı düzenlemiş ve yenilgiye uğratılmıştı. Rusya, Sırbistan'ı korumak ve kendi amaçlarına ulaşmak için Osmanlı'dan Avrupa topraklarını küçük Hıristiyan devletleri halinde parçalamasını talep etti. Osmanlılar bu talebi reddetti. Başlangıçta savunma yapan Osmanlılar yenilgiye uğradı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı'nın uğradığı yenilgi Bulgaristan'daki Türklerin öldürülmesi için bir işaret fişeği niteliğindeydi.

1877 ve 1878 yıllarında Ruslar Kafkasya'da sınadıkları yöntemleri Bulgaristan'da uyguladılar. Bunu yaparken Slav Kazakları ve bazen de diğer bazı ordu birliklerini kullandılar. Bu güçlere, Bulgar devrimcilerin yanı sıra Türklerin topraklarını, ekinlerini ve hayvanlarını almak isteyen Bulgar köylüleri de katıldı. Burada da devlet terörü yöntemine başvuruldu. Ka-

zaklar köylüleri silahsızlandırıp köyün etrafını sarıyor ve az sayıda kişinin kaçabildiği bir ortamda geride kalan herkesi öldürüyordu. Etrafı sarılmış olan Türkler Bulgarların saldırısına uğruyor ve onların elinde can veriyordu. Ruslar buralarda farklı bir yönteme başvurup topçu birlikleri ile köyleri yerle bir ediyordu; köylüler köleliğe zorlanıyor ve özellikle kadınlar hemen öldürülmüyordu. Avrupalı diplomatlar tarafından kayıtlara geçirilen olaylar tarihte benzerleri görülen insanlık dışı dehşet sahnelerini andırıyordu. Bu konuda çok şeyler yazılıp çizildi ama burada sunulamayacak kadar korkunç bir nitelik taşıyorlar.

Türkleri Bulgaristan'dan uzaklaştırma planının bir parçası olarak bazı köylülerin yakıp yıkılan köylerden kaçmalarına göz yumuluyordu. Kaçanlar, olup bitenleri diğerlerine anlatıyor ve mülteciler yollara düşüyordu. Yüz binlerce Türk Osmanlı birliklerinin koruması altındaki alanlara kaçtı; 200 bini Şumla-Varna bölgesine, 100 bini de Rodop Dağları'na kaçtı. 200 bini aşkın Türk de İstanbul'a ve Anadolu'ya kaçtı. Mültecilerin çoğunluğu Kırımlı Tatar ve Çerkezlerdi; bunların aileleri bir sürgünü halihazırda yaşamışlardı. Mülteci kamplarındaki durum çok kötüydü; mülteciler, İngiliz yardım kuruluşlarının sağladığı küçük bir yardım ve Osmanlı'nın verebildikleri ile yetinmek zorundaydılar. Hastalık ve açlık nedeniyle yine çok sayıda kişi can verdi. Edirne'deki 45 bin mülteciden 15 bini tifüse yakalandı ve her gün 100-120 kişi can verdi. Mülteciler camilere, kamu binalarına ve bulunabilen her yere yerleştiriliyorlardı. İstanbul'daki Ayasofya Camii'ne 4 bin kişi yerleştirilmişti; burada her gün 25-30 kişi ölüyordu ve yerlerine yeni mülteciler geliyordu.

1878 yılında barış sağlandığında Avrupa güçleri devreye girdi ve Rus zaferinin hükümlerini belirlemek üzere Berlin Konferansı'nı topladı. Konferansa damgasını vuran İngilizler, Almanlar ve diğer güçler, Rusya'yı Türk mültecilerin evlerine geri dönmelerini kabul etmeye zorladı ama bu mültecilerin çok azı geri döndü. Geri dönmeye çalışanların çoğu öldürüldü ya da köleleştirildi ve diğer mülteciler de Anadolu'daki yerleşim birimlerine yerleştirene dek Osmanlı Ordusu'nun himayesindeki güvenli alanları terk etmeyi reddettiler. Kafkasya ve Kırım'da olduğu gibi mültecilerin hayatlarını kurtarma işi yine Osmanlı İmparatorluğu'na düşüyordu.

Savaş öncesinde Bulgaristan'da yaşayan ve sayıları 1 buçuk milyonu bulan Müslüman'dan (Türklerin yanı sıra Çerkezler ve Slav dilini konuşan Müslümanlar) geriye 700 binden azı kalmıştı. Nüfusun üçte biri büyüklüğünde olan 216 bin Müslüman ya öldürülmüş ya da hastalık ve açlık nedeniyle can vermişti. Geriye kalanlar kalıcı olarak mülteci konumuna geçti.

Sayıları tam olarak bilinmemekle birlikte Yahudiler de gerek Osmanlılara sadık kaldıkları için gerekse Yahudi düşmanlığı nedeniyle sürgün ve ölümle tanıştı. Bulgaristan'da o dönemlerde *"Türkler ve Yahudiler dışarı"* sloganı sıklıkla duyuluyordu.

Rusya'nın zafere ulaşması sonrasında Sırbistan ve Karadağ da Osmanlı topraklarından birer parça aldı. Sırpların işgal ettiği topraklarda savaştan 10 yıl sonra Müslümanların sadece yüzde 17'si kalmıştı. Karadağlılar işgal ettikleri topraklardaki Müslümanların hepsini ya öldürdü ya da sürgüne gönderdi. Avusturya, savaşta tarafsız kalmasının bir karşılığı olarak Rusya'nın vaat ettiği Bosna'yı aldı. Pek çok Müslüman, Avusturya'nın egemenliğinde yaşamaktansa bölgeyi terk etme yolunu seçti. Pek çok kişi ise 1875'teki ayaklanma sırasında öldü. 1875-1879 yılları arasında Bosna Hersek'teki Müslümanların üçte biri ya ülkeyi terk etti ya da öldü.

Rusların Bulgaristan'daki Türk mültecilere yönelik eylemleri hakkında bir değerlendirme yapan İngiliz müfettişi *"Ruslar Müslüman ırkını ortadan kaldırmaya yönelik sabit bir politika izliyor; bunun başka bir açıklaması olamaz"* diyordu. Dışişleri bakanlığına rapor veren İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi *Sir Henry Layard* da Rusya'nın niyetini doğru bir şekilde ortaya koyuyordu:

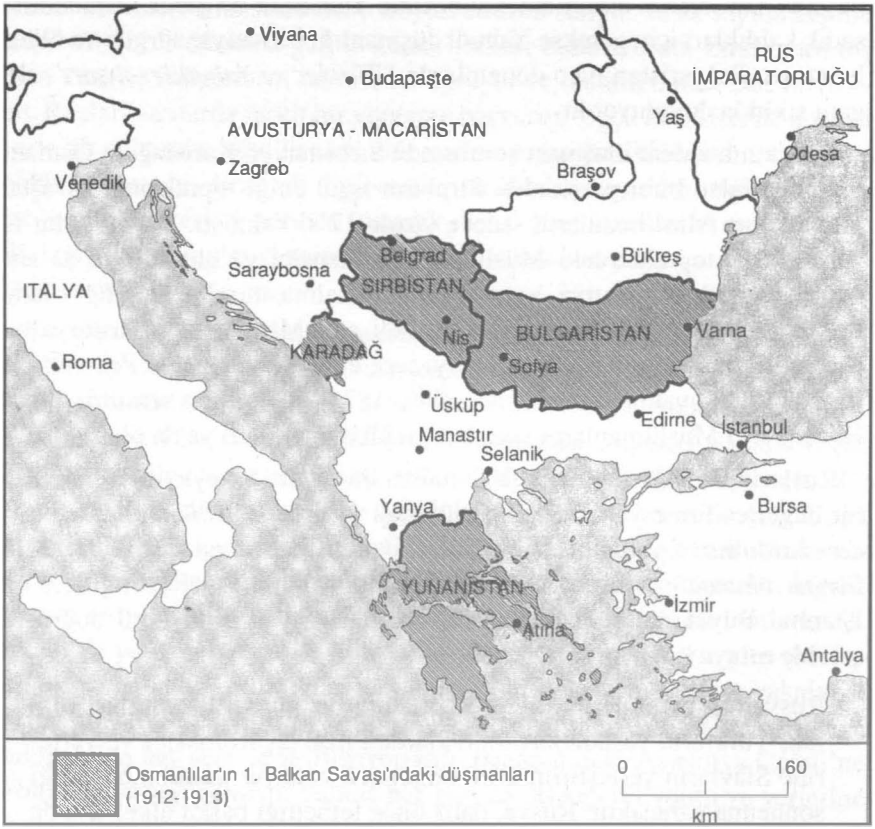
> Rusya'nın eylemlerini izleyen herhangi bir kimse, kaçınılmaz olarak, Türklerin yaşadıkları topraklardan uzaklaştırılmasını ve yerlerine Slavların yerleştirilmesini öngören kasıtlı bir politika izlendiği sonucuna varacaktır. Rusya, daha önce fethettiği başka ülkelerde de benzer bir politika izlemişti.

Balkan Savaşları

Bulgaristan'ın Osmanlı'dan kopması ve Avusturya'nın 1878 yılında Bosna Hersek'i almasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'na kalan Avrupa toprakları esas olarak Müslüman kimliğine sahipti.

Nüfusun yüzde 50'den biraz fazlası Müslümanlardan oluşuyordu (Esas olarak doğuda ve kuzeyde Türkler, ikincil olarak da batıda Arnavutlar.) Balkan Savaşları çoğunluk halindeki bu Müslüman nüfusunu azınlık konumuna geçirdi.

Bundan sonraki bölümde de görüleceği üzere Balkan Savaşları'nda Osmanlı İmparatorluğu hızlı bir şekilde yenilgiye uğradı. 1912 yılında Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ, Osmanlı'dan toprak almak

Osmanlıların I. Balkan Savaşı'ndaki Düşmanları (1912-1913)

amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan ettiler. Osmanlı orduları Müslüman halkı korumakta yetersiz kaldı, keza kaçmalarına da fırsat veremedi. Balkan devletleri, Bulgarların ulusal devletlerini kurma yolunda başvurdukları zorla göç uygulamasından ders almışlardı. Giriştikleri eylemler, Müslüman nüfusunun fetihler sonrasında oldukları yerlerde kalamayacağı şekilde tasarlandı.

Türklerin diğer bölgeler ve başka zamanlarda başına gelenler Balkan Savaşları sırasında da başına geldi. Türk köyleri önce yağmalandı, sonra da yerle bir edildi. Avrupalı gözlemciler olup bitenlerle ilgili raporlarında Türklerin toplandığı ahırlar veya kahvehanelerin ateşe verildiğini, her yerde öbek öbek ceset olduğunu söylüyorlardı.

Pek çok köyde erkekler hızlıca öldürüldü, kadınlar ise yavaş bir şekilde.

Şehirlerde yaşayanlar da benzer bir kaderi paylaşmaktan kurtulamadı. Halka uygulanan vahşet burada aktarılamayacak kadar vahimdi.

Osmanlı askerleri de özellikle zarar gördü. Savaş esirleri için kabul gören kurallara uyulmadı. Örneğin Bulgarlar uzun bir kuşatmanın ardından Edirne'yi aldıktan sonra şehri savunanlar toplanıp nehirdeki bir adaya götürüldü ve götürülenlerin yarısından fazlası açlıktan ölünceye kadar bekletildi. Kurtulanların büyük bölümü de daha sonra öldü. Edirne daha sonra işlerin tersine döndüğü bir yer oldu. Osmanlılar 2. Balkan Savaşı'nda şehri geri aldıklarında Bulgarlar'dan intikamlarını aynı şekilde aldılar.

Balkan uluslarının elindeki en önemli güçler "komitacı" olarak anılan ve Bulgarların yanı sıra Sırbistan ve Yunanistan tarafından desteklenen güçlerdi. Komitacılar orduların önünden gidiyor ve Türk köylerine baskınlar düzenleyerek buralarda yaşayanları evlerini terk etmeye zorluyorlardı. Karadağlı askerler, Arnavutluk'ta sınırdan denize kadar uzanan bölgeyi yıkıma uğratmışlardı. Müslümanların Balkan Savaşları'nda çektikleri sıkıntılar 1877-1878 savaşına kıyasla daha ağır oldu. Bu, kısmen, Slav Kazaklar ile Balkan gerillaları arasındaki farktan kaynaklanıyordu. Kazaklar askeri birlikler halinde hareket ediyordu, komutanlarından emir alıyorlar ve bunları uyguluyorlardı. Gerillalar ise gevşek bir komuta altındaydı. Emirlere göre değil nefret ve yağma isteği ile hareket ediyorlardı. Bu nedenle çok sayıda Müslüman öldürüldü. Ayrıca 1877-1878 Bulgar Savaşı'nda Türklerin köylerden sürülmesini Ruslar organize etmişti. Balkan Savaşları sırasında durum çok daha karışıktı ve Türkler ile diğer Müslümanlar için daha büyük tehlikeler içeriyordu. Mülteciler sürüldükleri topraklarda bir başka işgalci ordu ile karşılaşıyordu. Örneğin Trakya'da yaşayan Türkler doğuya doğru sürüldükten sonra güneye doğru ilerleyen Bulgar birliklerinin saldırılarına maruz kalıyorlardı. Kimi mülteciler defalarca yer değiştirmek zorunda kalıyordu, böylece sonuç olarak 1877-1878 savaşına göre ölüm vakalarına daha sık bir şekilde rastlanıyordu.

İstilacı ordıların Türklerin bir daha geri dönmemesini sağlamak için hareket ettikleri belliydi. Müslümanlara ait evler, köyler ve semtler yerle bir ediliyor bu sayede bir daha geri dönmemeleri için her şey yapılıyordu. Bir İngiliz konsolos yardımcısı dışişleri bakanlığına gönderdiği bir yazıda "(Bulgar) istilacı ordunun izi 80 mil boyunca yerle bir olmuş köylerde görülebiliyor" şeklinde bir ifade kullanıyordu.

Mülteciler

Müslüman mülteciler yaya olarak dağlara, sahil şeritlerine ve eğer mümkünse İstanbul ve Anadolu'ya kaçıyorlardı. İstilacı güçler tarafından aynı muameleye tabi tutulan Yahudiler de onlara eşlik ediyorlardı. Yolculuklar sırasında çok sayıda kişi can verdi; yabancı gözlemciler, pek çok bölgeden yola çıkan mültecilerin yarısının sığınacak bir yer bulamadan öldüğünü söylüyordu. Selanik'te ve diğer limanlarda toplananlar Anadolu'ya gemilerle veya savaşların sona ermesi ardından kervanlarla taşınıyordu.

Savaşların sona ermesinin ardından, Osmanlıların İmparatorluk topraklarına yerleşen mülteciler için yaptığı sayıma göre 413 bin kişinin kurtulduğu tespit edilmişti. Pek çok mülteci hastalığın kırıp geçirdiği kamplarda kalmıştı. Örneğin İstanbul'un dışındaki büyük kampta kolera salgını başlamıştı. Diğer kamplarda da tifüs ve tifoya yaygın şekilde rastlanıyordu.

Mültecileri yerleştirip bakma işi bir kez daha Osmanlı İmparatorluğu'na kalıyordu ancak Osmanlı'nın bunu yapmak için kaynakları sınırlıydı. Mülteciler esas olarak Batı Anadolu ve Doğu Trakya'ya yerleştirildi. Söz konusu bu mültecilerin Kırım ve Çerkezya'dan göç etmek zorunda kalıp Bulgaristan'a yerleştirilenlerin torunları olduğunu hatırlamak gerekiyor; 1877-1878 döneminden sonra bir kez daha topraklarından koparılıyorlar ve Batı Anadolu'ya yerleştiriliyorlardı. 1918 yılında bu toprakları da terk etmek zorunda kalacaklardı.

Emperyalizm ile Milliyetçiliğin Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu, I. Dünya Savaşı'na, bu büyük savaşa katılanların alacağı darbelerden daha büyüklerini halihazırda almış olarak giriyordu. 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu milyonlarca mülteciyi yeniden yerleştirme zorunluluğuyla karşılaşmıştı. Mülteciler tam bir yokluk içinde gelmişti. Sahip oldukları her şey ellerinden alınmıştı. Onları karşılamaya hazır olmayan bir imparatorluğa gelmişlerdi. Ayakta kalmaları için gıdaya, barınağa ve toprağa ihtiyaçları vardı. Bu olanaklar büyük maliyetlere katlanılarak sağlandı.

Mülteciler, Osmanlı'nın kendisini reformdan geçirmeye çalıştığı bir sırada geldi. Bütün kaynakların yeni okullara, yeni endüstrilere ve modernleşmeye ayrılması gereken bir zamandı. Bunun yerine bütün kaynaklar mültecileri yerleştirme işine ayrıldı. Daha da kötüsü daha büyük kaynakların Ruslara ve diğerlerine karşı kaybedilen savaşlara ayrılması gerekiyor-

du. Savaşlarda uğranılan kayıplar ve mültecileri yerleştirmek için yapılan harcamalar Osmanlı'daki reformların sınırlı bir başarıya ulaşmasının başlıca nedenleri olarak beliriyor.

Kaybedilen Topraklar

Modernleşme yolunda en çok yatırım Osmanlı Avrupası'nda yapılmıştı. Osmanlılar açısından bu yatırımlar paranın çarçur edilmesi anlamına geliyordu. Ruslar tarafından istila edilen yerlerdeki kamu binaları, okullar ve iş yerleri ya yerle bir ediliyor ya da yeni sahiplerine veriliyordu. Osmanlılar tarafından yapılan altyapı, Balkan Savaşları'nda kendisine karşı savaşanlar tarafından kullanılacaktı. Devlet yatırımları ve borçlanması, işe yaramadığı gibi, nihayetinde kendisine karşı kullanılan bir silaha dönüşecekti.

Osmanlılar bir yıkım süreciyle baş etmek zorundaydı. Ekonomik ve askeri açıdan ayakta kalmak için bir bölgeyi kalkındırmaya çalışıyorlar ancak bu yerler düşmanların eline geçiyordu. Geride kalan ve Osmanlıların kalkındırmak istediği yerlere mülteciler akın ediyordu. Osmanlı bu toprakları da kaybetti. Osmanlılar felaketin bir adım önünde gitmeye çalışıyordu. Başarısız oldular. Karşılarındaki güçlere bakılınca başarıya ulaşma ihtimalinin ne kadar düşük olduğu görülebiliyor.

Siyasi Etkiler

Rus emperyalizminin yanı sıra milliyetçiliğin ve Müslüman mültecilerin göçünün en kötü sonuçlarından biri İmparatorluğun en büyük başarılarından biri olan dini hoşgörü sisteminin imha olmasıydı. Nüfusun dine göre milletlere ayrılması hiçbir zaman mükemmel bir sistem olmamıştı. Bugünden bakışla, gayrimüslimler "ikinci sınıf vatandaş" konumundaydılar ve bu haliyle devlet işlerinden dışlanıyorlardı. Öte yandan Osmanlı sistemi Müslümanlar ile Yahudilerin ve diğer pek çok Hıristiyan grubunun yüzyıllarca yan yana yaşamasına olanak tanımıştı. Tarih öncesinden bu yana hiçbir büyük imparatorluk böyle bir dini çoğulculuğu hayata geçirmemişti. Osmanlı hoşgörüsünün anlamını kavramak için, Avrupa'nın hoşgörüsüzlüğü ile pek çok dinin Osmanlı'da nasıl ayakta kaldığını karşılaştırmak gerekiyor.

Artık "millet" sistemi yavaş yavaş çöküyordu. Doğuda Ermeniler, Müslümanları, ulusal hayallerinin önünde duran bir engel olarak görüyordu. Müslümanlar ise Ermenileri, Müslümanlara zulmeden Rusların müttefiği olarak görüyordu. Sultan'ın Hıristiyan tebaası, Yunanistan, Bulgaristan ve

diğer yerlerde istilacılara destek vermek için ayaklanıyor veya Türkleri katlediyordu. İntikam almak isteyen Türkler misillemede bulunuyordu. Doğal olarak bu durum, İmparatorluk sınırları içinde yaşayan Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki ilişkileri bozdu. Müslümanlar ile Hıristiyanlar'ın pek çoğu savaş istemeyebilir, dini ve etnik nefret, ateşli milliyetçilerle sınırlı kalabilirdi ama kaçınılmaz olan bir savaşta Yunanlılar ile Ermenilerin veya Müslümanların nasıl hareket edeceğinin garantisini kim verebilirdi ki? Hoşgörünün yerini artık nefret ve şüphecilik almıştı.

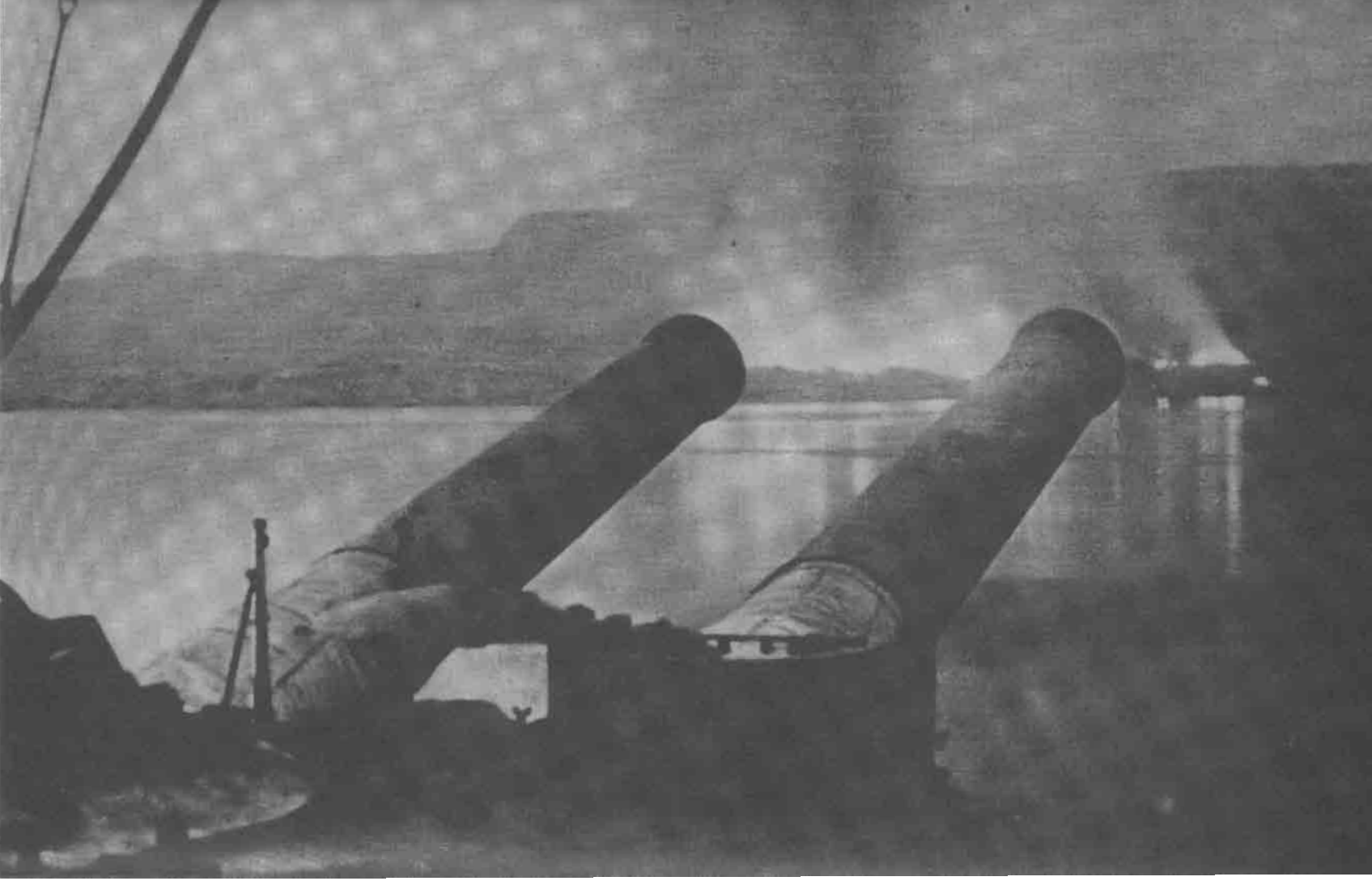
Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayanların başına en büyük derdi etnik hoşgörünün son bulması ve insanların ulusal gruplara ayrılması açacaktı. I. Dünya Savaşı'ndaki felaket bu nedenlerle yaşanacaktı.

Bölüm 11

Büyük Savaş; 1912-1918

Arka Sayfa:

Gelibolu harekatının sonu: Suvla Koyu'ndaki İngiliz tahliyesi. Gelibolu ve 1916 yılında Irak'ta kazanılan zaferler, ellerindeki yetersiz kaynaklara rağmen, Osmanlıların askeri yeteneklerini ve kararlılıklarını gözler önüne seriyordu. (Illustrated London News, 12 Şubat 1916, sayfa 201)

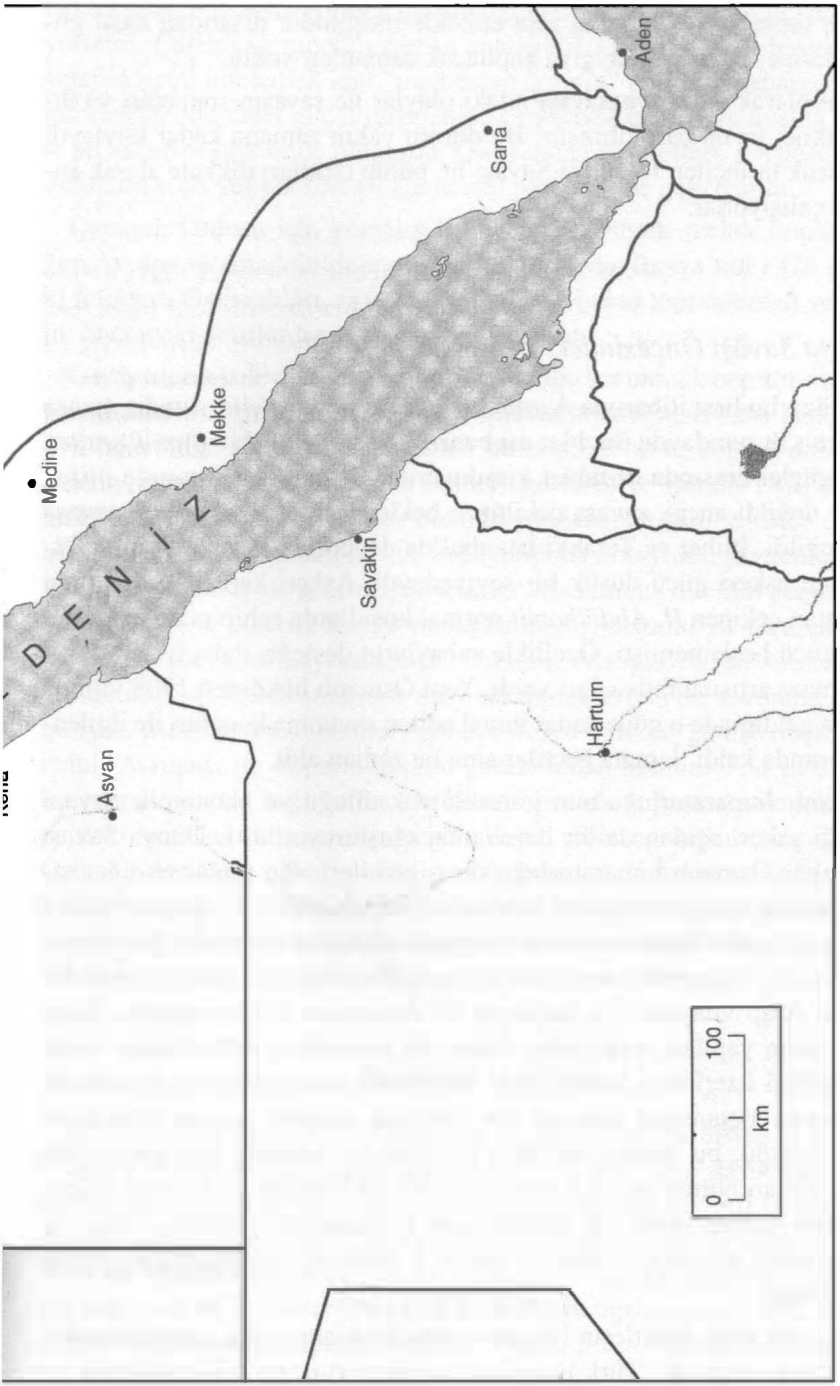

Büyük Savaş; 1912-1918

Daha büyük bir savaş oluncaya kadar Avrupalılar ve Amerikalılar I. Dünya Savaşı'nı hep Büyük Savaş olarak bildiler. Ortadoğu için bu terim hala geçerli. Ortadoğu veya halkları üzerinde I. Dünya Savaşı kadar büyük bir etkiye sahip olan başka bir şey olmadı. Savaşın sonunda ulusal sınırlar, iktidardakiler ve ittifaklar geri dönülemeyecek bir şekilde değişti. Osmanlı Avrupası ile Anadolusundaki nüfusun büyük bölümü ya öldü ya da yer değiştirdi. Savaş sırasında hiçbir bölge (buna Devrim sonrasındaki Rusya da dahil) ölüm ve yıkımla bu denli iç içe olmadı. I. Dünya Savaşı, insani sefalet açısından, Ortadoğu'da tarihin en ağır sonuçlarını getiren savaşlarından biri oldu.

Bir ihtimal Haçlı Seferleri hariç olmak üzere, Ortadoğu tarihinin hiçbir bölümü Batı'da I. Dünya Savaşı kadar yanlış anlaşılmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun uğratıldığı yıkımın boyutları hakkında fikir sahibi olanların sayısı çok azdır. Savaşın en iyi bilinen yanı İmparatorluktaki Hıristiyan azınlıkların çektiği sıkıntılardır ancak Türklerin ve Müslümanların çektikleri neredeyse hiç dikkate alınmamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, savaş sırasında İngilizlere karşı Almanlar ile ittifak yaptı, Amerika da ilerleyen dönemde İngilizlerin yanında savaşa girecekti. İngiltere, Kanada ve Amerika Birleşik Devletleri, savaş zamanında Türkler aleyhinde propagandaya evsahipliği yaptı. Söz konusu propaganda halihazırda var olan din ve ırk kökenli önyargıları besledi. Elbette Almanlara karşı da propaganda yürütülüyordu. Ancak savaş sonrasında Almanlar hakkında yapılan yaftalamalara sahip çıkılmadı. Propagandacılar tarafından kaleme alınan kitaplarda Almanlar hakkında nasıl yalanlar söylendiği bile açıklandı. Alman kökenli çok sayıda Amerikalı vardı ve bu kimseler, halkları hakkında doğruların söylenmesi için mücadele verdiler. Öte yandan Batı Avrupa veya Amerika'da kayda değer büyüklükte bir Türk grubu yaşamadığı için Türklerin itibarını savunacak lobi grupları oluşmadı. Savaştan sonra Batı'da kimse Türkler için ayağa kalkmadı, savaş döneminde söylenen yalanları tarihin çöplüğüne atmak için çalışmalar yapılmadı. Türkler ise savaşın yıkımına

RUS İMPARATORLUĞU
KARADENİZ
Tiflis
Baku
Batum
Kars
HAZAR DENİZİ
Sinop
Erivan
Edirne
Kastamonu
Samsun
Trabzon
İstanbul
Erzurum
Selanik
Ankara
Sivas
Tebriz
Reşt
Bursa
Van
Bitlis
Kütahya
Kayseri
Diyarbakır
İRAN
Afyon
İzmir
Konya
Urfa
Atina
Adana
Musul
Antalya
Hamedan
Halep
Antakya
Kirmanşah
Zor
Haditha
Hama
Bağdat
Hilla
Beyrut
Şam
AK DENİZ
Basra
Acra
Yafa
Kudüs
KÖRFE
Gazze
İskenderiye
Kahire

Osmanlı İmparatorluğu (1914)

uğramış topraklarını yeniden inşa etmekle meşguldü; dışarıdan nasıl göründüklerine ilişkin bir kaygıya kapılacak zamanları yoktu.

Tarihi olarak I. Dünya Savaşı'ndaki olaylar ile savaşın sonuçları ya ihmal edilmiş ya da çarpıtılmıştır. Bu durum yakın zamana kadar böyleydi ancak artık tarihçiler, I. Dünya Savaşı'nı, bütün tarafları dikkate alarak anlamaya çalışıyorlar.

I. Dünya Savaşı Öncesindeki Askeri Durum

20. yüzyılın başı itibarıyla Avrupalı güçler kendilerini bir süredir savaşa hazırlamış durumdaydı. Silahlar eşi benzeri görülmemiş bir güce ulaşırken büyük güçler arasında ittifaklar kuruluyordu. Osmanlılar kimseyle ittifak halinde değildi ancak savaşa çekilmesi beklenebilirdi. Osmanlılar savaşa hazır değildi. İttihat ve Terakki İstanbul'da denetimi ele geçirdiğinde Osmanlı'nın askeri gücü düşük bir seviyedeydi. Askeri kanattaki devrimci hissiyattan çekinen *II. Abdülhamit* normal koşullarda sahip olabileceği bir askeri gücü beslememişti. Özellikle subayların desteğe, daha iyi bir eğitime ve maaş artışına ihtiyaçları vardı. Yeni Osmanlı hükümeti 1908 yılında işbaşına geldiğinde o güne kadar ihmal edilen savunma konuları ile ilgilenmek zorunda kaldı. İcraata geçtiler ama bu zaman aldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun göreceli yoksulluğu ve ekonomik altyapı eksikliği askeri açıdan da bir dezavantaj oluşturuyordu. I. Dünya Savaşı yaklaşırken Osmanlı İmparatorluğu savaş gemileri, ağır toplar ve diğer savaş donanımı için Avrupa'daki fabrikalara bağımlıydı. 19. yüzyıl boyunca yapılan reformlar haberleşme ve ulaştırma alanında gelişmeyi beraberinde getirmişti ama yollar ve demiryolları hâlâ noksandı. 1912 yılında İstanbul'u Arap vilayetlerine bağlayan bir demiryolu bulunmuyordu. Arap dünyasından yapılan sevkiyatlar Adana'da trenlerden indirildikten sonra dağ geçitleri üzerinden karayoluyla kuzeydeki demiryollarına aktarılmak zorundaydı. Potansiyel çatışma bölgelerinde modern ulaşım olanakları bulunmuyordu; bu durum özellikle Kuzeydoğu Anadolu için geçerliydi. Askeri açıdan bunun en kötü yanı, birlikler ve mühimmatın savaş bölgelerine son derece yavaş bir şekilde sevk edilmesiydi. Örneğin, Arap vilayetlerindeki askerler Avrupa'ya ancak 1. Balkan Savaşı bittikten sonra ulaşabilmişti.

Savaşacak olan askerlerin kalitesi Osmanlılar açısından olumlu bir duruma işaret ediyordu. Türk askerleri büyük zorluklara katlanabiliyor ve

başarı şansı imkansız görülen çatışmalara bile komutlarını dinleyerek giriyorlardı. Çağdaş ve modern zaman analistleri, Osmanlı askerlerinin savaş yeteneklerini nitelemek için "muhteşem cesaret" tanımını yaparlar; İmparatorluğun çok daha güçlü düşmanlar karşısında uzun süre ayakta kalması bu askerler sayesinde oluyordu. Öte yandan cesaretleri, maalesef, ölüm oranlarının da yüksek olması sonucunu beraberinde getiriyordu.

Osmanlı Ordusu için yüzyılın başındaki en büyük zorluk İmparatorluğun Avrupa ve Anadolu'daki coğrafi konumuydu. Rusya'nın 1878 yılındaki fetihleri, Osmanlıları, savunma için gerekli olan topraklardan ve stratejik önemdeki sınırlardan mahrum bırakıyordu.

Geniş topraklara yayılmış bir imparatorluğu savunmak hep zor olmuştur. Osmanlıların düşmanları daha zengin, teknolojik açıdan daha gelişmiş ve çok daha büyük bir nüfusa sahiptiler. Buna şimdi bir de coğrafi dezavantaj ekleniyordu. Doğu'da kalelerin bulunduğu Kars ve Batum 1878'de Rusların elinde geçmişti. Surların bulunduğu Ardahan gibi şehirler de kaybedilmişti. Ruslar sıradağları ve kuzeydoğuda kolaylıkla savunulabilecek yükseklik alanları ele geçirmişti. Şehirler ve savunma nitelikli geçitler yeni demiryolları ve yollarla Rusya'ya bağlanmıştı. Anadolu'yu savunmak için ideal olan mevkiler kaybedilmişti. Osmanlı Avrupası, uzun sınırları, çok sayıda düşman ve savunulması zor olan topraklarıyla bir savunma kabusu gibiydi. Bulgaristan'ın sınırları güneye doğru öyle bir genişlemişti ki Osmanlı Avrupası ile imparatorluğun geride kalan kısmını Trakya'daki dar bir toprak parçası bağlıyordu. Birliklerin burada yoğunlaştırılması, Avrupa'daki uzun sınırların savunmasının ihmal edileceği anlamına geliyordu. Osmanlı denizlere hakim değildi ve bu olmadan da İmparatorluğun Avrupa'daki varlığı ve ordusu ile bağlantısı, bir Bulgar harekatının sonucunda kopabilirdi. Başkent kolaylıkla düşman silahlarının menziline girebilirdi. Nitekim, Balkan Savaşları'nda olan şey tam da bu olmuştu.

Balkan Savaşları

1912 yılının Ekim ayında Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Bu dört ülke de imparatorluktan toprak koparmak istiyordu. Söz konusu ülkelerin her biri Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarının büyük bölümünün kendisine ait olduğu hissini uzun bir süredir taşıyordu. Toprak talepleri birbiriyle çakışıyordu ama talep sahipleri, en azından Osmanlılar yenilgiye uğratılıncaya dek, işbirliği yapma konusunda anlaşmaya vardılar. Osmanlı'nın Avrupa'daki toprakla-

rına tüm cephelerden saldırı düzenlediler.

Osmanlılar, en başından itibaren, içinden çıkılamaz bir durumla karşı karşıya kaldılar. Osmanlı birlikleri uzun sınırlar boyunca bölünmek zorunda kaldı ve Balkan ülkeleri tarafından ya hızlı bir şekilde yenilgiye uğratıldı ya da kalelerin olduğu yerleşim birimlerine çekilmek zorunda kaldı. Bulgarlar güneye doğru saldırıya geçti ve Avrupa ile İmparatorluğun geride kalan toprakları arasındaki bağlantıyı kesti, böylece geri çekilme şansı da ortadan kalkıyordu. Sene sonu geldiğinde Bulgarlar neredeyse İstanbul'a ulaşıyordu ancak Türkler şehrin kuzeyindeki savunma hatları ile bu saldırıyı durdurdu. 1913 yılının nisan ayı itibarıyla Osmanlı askerleri ve Müslüman mültecilerle dolu olan İşkodra, Yanya ve Edirne düştü. Londra Antlaşması (30 Mayıs 1913) uyarınca İstanbul'un kuzeyindeki küçük bir bölge hariç Osmanlı Avrupa'daki tüm topraklarını kaybetti.

Osmanlı'yı kısmen de olsa kurtaran şey Balkan müttefiklerinin arasındaki ittifakın dağılması oldu. 1912'nin baharında savaşa hazırlanırken önce Osmanlıları Avrupa'dan çıkarmayı ve daha sonra ele geçirilen toprakları paylaşmayı öngören bir anlaşmaya varmışlardı. Osmanlıların yenilgiye uğraması üzerine müttefikler arasındaki eski düşmanlıklar su yüzüne çıktı.

Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan, Makedonya üzerinde hak iddia etti. Bulgarlar, çatışmalarda ön saflarda yer alarak savaşın asıl yükünü taşımakla birlikte hak ettikleri paydan daha azını aldıklarını düşündüler. Bulgaristan müttefiklerine saldırdı ve 2. Balkan Savaşı başladı; Romanya diğerlerinin yanında Bulgaristan'a karşı savaşa girdi. Gecikmeyle de olsa Asya'dan takviye alan Osmanlı Ordusu da Bulgar mevzilerine saldırdı ve Edirne'yi de içerecek şekilde Doğu Trakya'ya aldı. Küçük bazı değişiklikler hariç Osmanlı Avrupası'nın sınırı bugünkü Türkiye'nin Trakya sınırları ile aynı şekilde çiziliyordu.

Balkan Savaşları'ndan Çıkarılan Dersler

Balkan Savaşları'ndan çıkarılan askeri ders açıktı: İmparatorluğun ayakta kalması için askeri gücünü artırması gerekiyordu. Balkanlar'dan gelen gelirler kesilirken, ordu da önemli ölçüde imha edilmişti, dolayısıyla ordunun geriye kalan kısmı eskisine kıyasla daha güçlü olan bir yapıya kavuşturulmak zorundaydı. Osmanlı'nın, kaynağı ne olursa olsun, yardıma ihtiyacı vardı. Yardım Almanya'dan geldi.

Balkan Savaşları'ndan alınan siyasi ders daha da ağır oldu. Osmanlı, askeri yenilginin sadece toprak kaybı, hazine ve itibar kaybı anlamına gel-

mediğini öğrendi. Balkan Savaşları'ndaki askeri kayıp çok sayıda Türk'ün ortadan kalkması ve bir çoğunun da göç etmek zorunda kalması anlamına geliyordu. Osmanlı'nın Balkan topraklarında yaşayan Türkler ile diğer Müslümanların yüzde 27'si bu savaşlar sırasında öldü, yüzde 35'i ise mülteci konumuna düştü. Osmanlılar bundan sonraki savaşta da başarısızlığa uğrarlarsa daha fazla sayıda Türk ve Müslüman da benzer bir kaderi paylaşacaktı. Türklerin ve diğer Müslümanların geçen yüzyılda Yunanistan, Kırım ve Kafkasya'dan sonra Balkanlar'dan da sürülmesinin tarihine bakıldığında, bundan sonraki savaşın sadece Osmanlıların değil Türklerin anavatanlarındaki varlıklarının da sonunun geleceğini söylemek abartılı sayılmaz.

Taraflar Belli Oluyor

I. Dünya Savaşı kısmen Balkan Savaşları nedeniyle başladı. Sırbistan, Balkan Savaşları'nda önemli miktarda toprak elde etmişti; Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da Sırpların, topraklarındaki Sırplar üzerinde nüfuz sahibi olmalarından korkuyordu. *Arşidük Francis Ferdinand*'ın bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesiyle (28 Haziran 1914) Avusturya, Sırbistan'ın bağımsızlığına son vermek amacıyla 28 Haziran 1914 günü Sırbistan'a savaş ilan etti. Rusya Sırbistan'a yardımcı olduğu için harekete geçti; Ruslar seferberlik halini kaldırmayı reddedince de Almanya hem Rusya'ya (1 Ağustos 1914) hem de Rusya'nın müttefiki olan Fransa'ya (3 Ağustos 1914) savaş ilan etti. İngiltere de Almanya'ya 4 Ağustos günü savaş ilan etti. Başka savaş ilanları da bunu izledi.

Osmanlı İmparatorluğu ilk başlarda savaşın dışında kaldı. İttihat ve Terakki savaş konusunda bölünmüş durumdaydı. İngiltere Osmanlı'nın ezeli düşmanı olan Rusya'nın yanında yer alarak Osmanlı'ya sırtını dönmüştü ancak İngiltere ve Fransa hakkında iyi şeyler düşünülüyordu.

İngiltere ve Fransa ile ticari, siyasi ve kültürel açıdan güçlü ilişkiler bulunuyordu. İmparatorluğun daha gelişkin bir demokrasiye sahip olmasını isteyenler bu iki gelişkin demokrasiyi örnek alıyordu. Bunun da ötesinde Osmanlı bürokratları ile entelektüelleri Fransız eğitiminden ya da en azından Fransızca eğitimden geçmişti; bu nedenle Osmanlılar, Fransız edebiyatı ile Fransız siyasi felsefesine ve Fransız olan herşeye yakınlık hissediyorlardı. Öte yandan Almanların ise Balkan Savaşları sonrasında Osmanlılara büyük yardımı dokunmuştu. Alman askeri danışmanları Osmanlı Ordusu'nu yeniden kurmuştu. İngiliz danışmanların Osmanlı donan-

masındaki ve Fransızların jandarma üzerindeki etkisi çok daha azdı. Ayrıca Almanlar, imparatorluk topraklarını birleştirecek olan "Berlin-Bağdat demiryolunu" inşa ediyordu. Dolayısıyla Osmanlı liderleri her iki tarafa da yakınlık duyuyorlardı. Nihayetinde Osmanlılar, ayakta kalabilmek için, Almanların yanında savaşa girdi.

Neden Almanya ile İttifak Kuruldu?

Savaştan sonra İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri, Osmanlılar'ı Almanlarla ittifak kurduğu için ağır şekilde cezalandırdı. Söz konusu güçler Almanya'yı şeytanlaştırmıştı ve bunun doğal bir sonucu olarak şeytandan yana olanlar da şeytan olarak kabul edildi. Bugünün tarihçileri I. Dünya Savaşı hakkında daha adil bir yaklaşım içindedir; bu çerçevede, hiçbir tarafın iyiliğin veya kötülüğün patent hakkına sahip olmadığı değerlendirmesini yapmaktadırlar. *Hitler*'in yaptığı kötülüklerin diğer tüm kötülükleri gölgelediği 2. Dünya Savaşı'na ilişkin değerlendirmelere göre daha aklıselim biçimde yapılan değerlendirmeler, I. Dünya Savaşı'na ilişkin "iyi adamlar kötü adamlara karşı" şeklinde yapılan saptamaları sorgular niteliktedir. Ne var ki Osmanlıların neden Almanlar ile ittifak yaptıkları sorusu hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Gerçekte, Osmanlıların başka seçenekleri yoktu.

I. Dünya Savaşı'nın yüz yıl öncesinde İngilizler, genellikle, Osmanlıların tek müttefiki olarak öne çıkıyordu. Ne var ki İngilizler Osmanlılar için tuhaf bir müttefikti zira 1878 yılında Osmanlılara verdikleri desteğin karşılığı olarak Kıbrıs'ı alıyorlar; bir anlamda hâlâ Osmanlıların elinde bulunan Mısır'ı istila ediyorlar ve ekonomik anlamda Osmanlıların içinde bulunduğu durumu suiistimal ediyorlardı. Böyle olmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına ise karşı çıkıyorlardı. Ayrıca pek çok durumda Osmanlılara diplomatik alanda destek veriyorlar ve genel olarak da siyasi reformlarına arka çıkıyorlardı. Bu kendi çıkarlarınaydı. İngiltere her zaman için güç dengesini korumayı hedefleyen bir politika izliyordu. Geleneksel olarak Avrupa kıtasında karada en güçlü olan tarafa karşı çıkıyorlardı. Rusya'nın Avrupa'da hegemonya kurmasına karşı duyulan korkunun bir eseri olarak Rusya'nın düşmanı olan Osmanlıları destekliyorlardı. İstanbul'u işgal edip Akdeniz'e ulaşabilen güçlü bir Rusya, İngiltere ve sömürgeleri için bir tehdit oluşturacaktı. Bunun da ötesinde İngilizler ekonomik olarak Osmanlı İmparatorluğu'na iyi yerleşmişlerdi. İngilizler açısından Osmanlılar İmparatorluğu "küçük ve güzel bir kazanç kapısıydı".

İngiltere için doğrudan büyük bir tehdit olmadığı sürece İngiltere'nin böyle bir gelir kapısını ortadan kaldırmaya niyeti olamazdı.

Almanya'nın yükselişi İngiltere'nin politikalarında bir değişikliği zorunlu kıldı. Alman birliğinin kurulmasının (1871) ardından İngiltere'nin Avrupa'daki korkulu rüyası artık Rusya değil, Almanya'ydı. Almanya'nın karadaki gücü yenilgiye uğratılamayacak bir nitelikteydi ve üstüne üstlük Almanya çok güçlü bir donanma da kuruyordu. Alman sanayii önce İngiltere'deki sanayi ile aynı düzeye gelmiş ve daha sonra da geride bırakmıştı. Almanya dünyanın geri kalanıyla İngiltere'ye kıyasla daha fazla ticaret yapıyordu. Almanya sömürge toprakları istiyordu ve bu toprakların en değerli olanları İngilizler ile Fransızlar'ın elindeydi. Almanya'ya karşı çıkacak şekilde bir politika değişikliğine ihtiyaç vardı. İngiltere ile Rusya 1907 yılında İngiliz-Rus Antlaşması'nı imzaladılar, bu çerçevede Fars İmparatorluğu'ndaki nüfuz alanları paylaştırılıyor, İngiltere'nin Afganistan'daki hakimiyeti kabul ediliyor ve iki imparatorluk arasındaki diğer sorunlar ortadan kaldırılıyordu. İngiltere ayrıca Rusya'nın Boğazlar (İstanbul ve Çanakkale Boğazları) ile ilgili konumunun değiştirilmesine de sıcak bakacaktı; bu politika değişikliği Osmanlılar için ufukta kara bulutların belirmesi anlamına geliyordu zira Osmanlıların egemenliğindeki Boğazlar'da Rusya'nın uzun zamandır gözü vardı. Osmanlıların Almanya dışında Avrupa'da yüzünü dönebileceği tek güç de Fransa'ydı, ne var ki Fransa da Rusya'nın müttefiğiydi.

1907 ile 1914 yılları arasında, o zamanlar için aşina olunan yoğun bir diplomasi yürütülüyor ve siyasetçiler arasında yoğun tartışmalar yaşanıyordu ama sonuç olarak Üçlü İtilaf olarak anılan İngiliz, Fransız ve Rus ittifakı ayakta kalmayı başardı. İngiliz politikasında meydana gelen bu değişiklik, Osmanlılar'a verilen desteğin kaldırılması anlamına geliyordu.

Osmanlıların neden Almanya'dan yana tavır koymak zorunda olduğunu anlamak için Ruslar'ın savaşı kazanması durumunda Osmanlılar'ın başına gelecekleri değerlendirmeye almak gerekiyor. Ruslar'ın Osmanlı toprakları üzerinde gözü olduğu uzun süredir bilinen bir gerçekti. İngilizler, Avrupa'daki güç dengesini kollamalarının bir sonucu olarak Rusya'nın İstanbul'u, Doğu Anadolu'yu ve belki de daha fazlasını ele geçirmesini engellemek için destek veriyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma altına almak isteyen artık İngiltere değil, Almanya'ydı. Muzaffer bir Rusya'nın Osmanlı'dan istediklerini Avrupa güçlerinin itirazı olmadan alması beklenebilirdi. Dolayısıyla Almanlar ile müttefik olmak Osmanlılar için tek gerçekçi seçenekti. Almanya'nın zafere ulaşması da

aslında Osmanlılar için iyi sonuçlar vermeyecekti, bu çerçevede muzaffer bir Almanya ekonomik ve siyasi açıdan Osmanlı üzerinde söz sahibi olabilirdi ancak yine de bu Rusya'nın zafer kazanmasına kıyasla daha tercih edilebilir bir seçenekti. Osmanlılar savaşta tarafsız kalsalardı, Rus Devrimi Osmanlı üzerindeki Rus tehdidini ortadan kaldıracaktı, ne var ki 1914 yılından bakışla böyle bir devrimin olacağını bilmek söz konusu olamazdı.

Savaşa Doğru Atılan İlk Adımlar

O dönemde kimse kamuoyu araştırması yapmamıştı ama, Türklerin büyük bölümünün savaşa girilmesini istemediğini söylemek mümkündür. Osmanlıların Balkan Savaşları'nda başına gelenler yeni bir savaşa girilmesini cazip kılmıyordu.

Osmanlı yönetimi tarafsız kalınması gerektiğini düşünenler ile İngiltere ve Fransa ile ittifaka gidilmesini isteyenler ve Almanya'nın yanında olunması gerektiğini düşünenler olarak bölünmüştü. Sonuç olarak Almanya ile ittifak kuruldu. Harbiye Nazırı *Enver Paşa* ile hariciye nazırlığı ile sadrazamlığı üstlenen *Sait Halim Paşa*, Alman temsilcilerle bir araya geldiler ve 2 Ağustos 1914 tarihinde gizli bir anlaşma imzaladılar. Yönetimin geride kalanları isteksizce de olsa bu anlaşmayı kabul etti ancak kurulan bu ittifaka karşı olanlar ellerindeki siyasi gücü kullanarak savaşçı eylemlere girilmesini önlemek için mücadele ettiler. Almanlarla yapılan anlaşma hâlâ gizli niteliğini koruyordu ve belki de hiç devreye girmeyecekti ancak gelişmeler olayların akışını değiştirdi.

İngilizler Osmanlıları kendi yanlarına çekmek konusunda fazla istekli olmadıklarını gösterdiler, belki böyle bir davranışı Rus müttefikleri onaylamayacağı için sergilediler. İngilizler, donanmanın başındaki isim olan *Cemal Paşa* gibi İngiltere ile ittifaktan yana olan yönetim üyelerinin yaptığı başvuruları geri çevirdiler. Daha da kötüsü, İngilizler, Osmanlılar için İngiltere tersanelerinde üretilmiş olan ve ödemesi yapılmış olan iki savaş gemisine el koyarak (3 Ağustos 2014) Osmanlılar'ı zıvanadan çıkardılar, zira bu iki savaş gemisi Osmanlı'nın yeni donanmasının bel kemiğini oluşturacaktı. Bu sırada Akdeniz'de Almanya'ya ait Göben ve Breslau savaş gemileri bir İngiliz donanması tarafından Osmanlı'nın tarafsız sularına kadar takip edildi. Savaş kuralları uyarınca Osmanlıların bu gemileri ya savaşın sonuna kadar alıkoyması ya da İngiltere'ye teslim etmesi gerekiyordu. Bunun yerine, Almanlar bu iki gemiyi Osmanlı donanmasına "sattılar". Almanlar, aynı zamanda, savaş masraflarını karşılamaları için Osmanlılara

Ortadoğu'daki Savaş Bölgeleri

iki milyon altın kuruş gönderdi. Osmanlı askeri üniformalarını giyen Alman denizciler Karadeniz'e girdi ve Rus limanlarını bombaladı. 2 Kasım tarihinde Ruslar Osmanlı'ya savaş ilan etti. İngiltere ve Fransa da benzer bir kararı 5 Kasım'da aldı.

Osmanlılar İtilaf Devletleri'ne bir darbe indirmek için borç geri ödemelerini durdurdu ve kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdı. Seferberlik ilan edildi. Kilit önemdeki bakanlıklara Alman danışmanlar yerleştirildi ve bu danışmanlar Harbiye Nezareti'nde denetimi büyük ölçüde ele geçirdiler. *Enver Paşa* Doğu Anadolu'daki askeri birliklerin komutasını üstlendi, bunu yaparken zayıf olduğunu düşündüğü Rus mevzilerine ani bir saldırı düzenlemeyi planlıyordu. Savaş başlamıştı.

Savaş

Balkan Savaşları'ndaki yenilginin üzerinden çok kısa bir zaman geçmişti ve Osmanlı Ordusu saldırıya geçmek için hazır değildi. Osmanlı güçlerinin savunma konumuna geçip olduğu yerde durması gerekirdi. Savunma gerekliydi çünkü Osmanlı'nın en büyük düşmanları olan İngiltere ve Rusya askeri açıdan üstün konumdaydı. Rusya'nın daha fazla sayıda askeri vardı; İngiltere ise üstün bir askeri teknolojiye ve büyük bir deniz gücüne sahipti. Osmanlı zayıf olsa da savunmaya geçmesi halinde zafere ulaşabilirdi; bir ordu için savunmanın yapıldığı bir tepeye saldırıya geçmektense siperlerde bekleyip savunma yapmak ve saldırıya geçen askerleri vurmak daha az bir askeri güç gerektiriyordu.

Enver Paşa saldırı yapmayı tercih etti. *Enver* taktik açıdan bir dahi olduğuna kanaat getirmişti ama aslında bir kovboydan fazlası değildi.

Enver'in komutası altındaki güçler savaşın en büyük facialarından birine doğru cesur bir şekilde adım attılar. 1914 yılının kasım ayının başlarında Ruslar Osmanlı sınırını Kuzeydoğu Anadolu'dan geçmiş ancak geri püskürtülmüştü. *Enver* mevziiyi sıkılaştırmak yerine saldırıya geçmeyi tercih etti. Aldığı kararın korkunçluğunu algılayabilmek için Kuzeydoğunun hava koşulları ile coğrafyasını dikkate almak gerekiyor. Kar her yeri kaplıyordu ve kalınlığı yer yer üç ile altı metre arasında değişiyordu. Yollar geçit vermez hale geliyor ve köylüler hayvanlarını kapalı ortamlara yerleştirip aylarca yanlarında tutuyorlardı. Aşılması gereken dağ geçitlerinin rakımları 2.000 metreyi buluyordu.

Enver'in doğudaki komutanların planlarına uymayacağını anlaması için fazla zaman geçmesi gerekmiyordu zira söz konusu komutanlar *Enver*'in

planlarının imkansız bir savaşı öngördüğünü düşünüyorlardı. İstifa ettiler ya da kovuldular; denetim tümüyle *Enver*'in elindeydi. *Enver* geçilemeyeceği düşünülen bir dağ geçidini geçerek saldırı düzenlemeyi ve bu sayede düşmanı şaşırtmayı planlıyordu. Kış koşullarına uygun çok az sayıda askeri üniforma ya da kalın kıyafetler bulunuyordu; Türk askerlerinin kış koşullarına uygun postalları da yoktu. 22 Aralık 1914 günü harekete geçtiler. Yüksek rakımlı geçitte ağaç bulunmadığı için askerlerin ısınmak için ateş yakmaları da söz konusu değildi; dondurucu bir tipi vardı. Başlangıçta 95 bin olan askerlerden geriye 70 bini kalmış olsa da askerler inanılmaz bir şekilde kendilerini bekleyen yazgıya doğru yürüyordu. *Enver*, yorgun ve donmuş halde ayakta kalmayı başaran askerleri 65 bin kişilik Rus gücüne karşı saldırıya geçirdi. Savunma pozisyonunda olan taraf Ruslardı ve Türkler savaşı kaybetti. Saldırının sonlandığı ocak ayı başına gelindiğinde 95 bin kişilik ilk gruptan geriye 20 bin kişi kalmıştı. Türkler makineli tüfekleri ile toplarının neredeyse hepsini kaybetmiş, ilerledikleri yollar Rusların önünü açmıştı; Doğu Anadolu artık Ruslar'ın taarruz düzenleyebileceği bir yer haline gelmişti.

Osmanlıların İngilizlere karşı başvurduğu askeri taktikler de sağduyudan ziyade cesaretin eseriydi, ne var ki çatışmalarda daha az kişi öldü. Arap dünyasındaki savaş Osmanlıların İngilizlerin elindeki Süveyş Kanalı'na saldırı düzenlemesiyle başladı. Osmanlılar İngiliz işgalinin Mısır'da hoş karşılanmadığını biliyordu, bu çerçevede Osmanlılar saldırının davalarına hizmet edecek bir şekilde bir halk ayaklanmasını tetikleyeceğini umdular, ne var ki böyle bir şey olmadı. 1915 yılının ocak ayında Osmanlıların kanala düzenlediği saldırı yenilgiyle sonuçlandı. Bunu izleyebilecek olan saldırıların başarıya ulaşmasından endişe eden İngilizler kanaldaki askeri birliklerini takviye edip, söz konusu tehdidi karşı saldırıyla ortadan kaldıracak bir gücü kanal bölgesinde toplamaya başladı. Tıpkı Kuzeydoğu Anadolu'da olduğu gibi Osmanlıların burada da savunma konumuna geçmesi gerekiyordu. Çöl, Osmanlıların müttefiki konumundaydı. Az sayıdaki kuyuyu imha etmek işgalci bir orduyu aylarca oyalayabilirdi. Gerilla taktikleri İngilizlerin dengesini bozmaya yetecekti. Bunun da ötesinde Süveyş Kanalı tehdit altında olmasaydı belki de İngilizler Suriye sahillerine hiç bir zaman büyük bir saldırı düzenlemeyecekti.

Mısır ve özellikle de Kuzeydoğudaki kayıplar Osmanlılara ağır bir darbe indirdi. Başarılı bir şekilde savaştıkları yerlerde savunmaya çekilmek zorunda kaldılar ancak bu savunmayı Kuzeydoğu Anadolu'nun dağlarında ölen 75 bin askerin katılımıyla yapmaları gerekirdi.

Bütün bu olup bitenlerin tek bir faydası vardı: *Enver Paşa* İstanbul'a dönecek ve savaşı daha yetkin ellere bırakacaktı.

Zaferler

Enver savaş alanlarından çekilince olayların gidişatında bir iyileşme oldu. Osmanlılar dört ana cephede savaşıyorlardı: Doğu (Trans-Kafkasya ve Doğu Anadolu), Irak, Filistin/Suriye ve Gelibolu. Bunun yanında Galiçya ve Arabistan gibi diğer bölgelerde de savaş vardı. Balkan Savaşları'nın yanı sıra Mısır ve Anadolu'da alınan yenilgiler sonrasında ordusunun içine düştüğü durum göz önüne alındığında Osmanlılar çok iyi bir performans sergilediler.

Gelibolu saldırısı Osmanlıların zafer hayalleri nedeniyle büyük can kaybına uğrama konusunda yalnız olmadığını gösterdi. İngilizler, Osmanlıları savaşın dışında bırakmak amacıyla "ustaca bir darbe" indirmek için Gelibolu'ya saldırı düzenledi. Plan uyarınca İngiliz savaş gemileri Çanakkale boğazında bir geçit açacak ve İtilaf kuvvetlerine bağlı ve çoğunluğunu Yeni Zelandalılar ile Avustralyalılar'ın oluşturduğu askerler Boğaz'ın Avrupa sahillerine (Gelibolu Yarımadası) çıkartma yapacak ve oradan İstanbul'a yürüyecekti. Türk silahlı kuvvetlerinin büyük bölümü İmparatorluğun başka topraklarındaki savaşlarla meşguldü; İtilaf kuvvetleri başkenti ele geçirecek ve böylece Osmanlılar savaş dışına çekilecekti. Böylece İtilaf devletleri gerekli savaş mühimmatını Rusya'ya taşımak için serbest bir su yolunu ele geçirmiş olacaktı zira Rusya'nın buna çok ihtiyacı vardı. Plan buydu. Harekat 1915 yılının şubat ayında başladı. Denizdeki saldırı topçu ateşi ve mayınlarla yenilgiye uğratıldı; bu sırada üç İngiliz savaş gemisi batırıldı ve donanmanın geriye kalan kısmı etkisizleştirildi. Karadaki çatışmalar sırasında ise İtilaf kuvvetleri sadece sahil kesimine hakim olabildi ve bu nedenle iyi organize olmuş Türk birliklerinin tepelerden açtıkları ateşe maruz kaldılar. 200 bin kayıp veren İtilaf devletlerine bağlı güçler çekilmek zorunda kaldılar; Gelibolu Yarımadası'nı 9 Ocak 1916 tarihinde tamamen terk ettiler.

İngilizler Irak'ın güneyine 16 Kasım 1914'te çıkartma yaptılar. Fırat Nehri boyunca ilerleyerek Bağdat'ı almak ve Güney Irak'ı denetimleri altına alarak Osmanlıların İran'daki İngiliz petrol kuyularına saldırı düzenlemelerini engellemek istiyorlardı. İngilizler nehir boyunca yavaş yavaş ilerlerken Osmanlı güçleri geri çekildi ve İngiliz ikmal hatlarının gerilla saldırıları ile koparılacak kadar zayıflayacağı anı beklediler. Osmanlı Or-

Osmanlı'nın Doğusundaki İngilizler ve Ruslar

dusu Bağdat yakınlarındaki Selman Pak'ta İngilizlerin karşısına dikildi ve kesin bir zafer elde etti; İngilizler Kut-ül Ammare'ye kadar geri çekilmek zorunda kaldı. İngiliz güçleri burada uzun süreliğine kuşatma altına alındı ve sonuç olarak 29 Nisan 1916'da teslim olmak zorunda kaldılar.

İngilizlerin Gelibolu ve Irak'ta aldıkları yenilgiler savaşın sonucu üzerinde kayda değer bir etki yaptı. İngilizler Boğazlar'ı alsalardı, Osmanlıları savaşın dışına çıkarma ve Rusya'ya ikmal hattı açılmasını öngören planları başarıya ulaşacak ve bu da Rusya'daki gelişmeler üzerinde önemli bir etki yapacaktı. Haritada da görüldüğü gibi, İngilizler 1916 yılında Irak'ta başarılı olsalardı İngiliz ve Rus güçleri birleşecekti. Ruslar 1916 yılında gelmişlerdi ancak İngilizler buraya 1917 yılında ulaşabildi ve geldiklerinde

Rus ordusu dağılmış durumdaydı. Zafer 1916 yılında elde edilmiş olsaydı Arap topraklarındaki Osmanlı uç birlikleri mevzi değiştirmek zorunda kalacak, Suriye düşecek ve Akdeniz'deki limanlar ile Fırat-Dicle nehir sistemi Ruslara yardım ulaştırmak üzere devreye girecekti.

Osmanlıların ilk baştaki zaferlerinde Almanların da payı vardı. Almanlar, Osmanlıların devlet ve savaş harcamalarını karşılayabilmeleri için kayda değer miktarda altın verdiler. Alman danışmanlar, organizasyon ve taktik açıdan eksikli olan Osmanlılara gerekli desteği verdiler. Almanlar, askeri malzemelerin etkin ulaşımı ve askeri haberleşme konularında perde arkasında önemli işlevleri yerine getirdiler. Her şeyden önemlisi Osmanlı subayları için örnek oluşturdular. Almanların verdiği tavsiyeleri kabul etmek belki Osmanlıların gücüne gidiyordu ama çoğu zaman söz konusu tavsiyelere uyuyorlardı. Alman generalleri, Osmanlı'nın Avrupa, Filistin ve Irak'taki ordularının başına geçmişlerdi ancak yine de Osmanlı'nın sergilediği başarıyı sadece Almanya'nın oynadığı rolle açıklamak yanlış olacaktır. *Mustafa Kemal*'in komutasındaki subayların etkin savunması olmasaydı İngilizler Gelibolu'da başarı elde edebilirdi.

Savaşın sonunda Anadolu'yu işgal girişimlerini geri püskürtenler Türk generalleri oluyordu. İngilizleri 1916 yılında Irak'ta teslim olmaya zorlayan da Osmanlı komutanıydı. (Komutan *Halil Paşa* Irak'ta büyük bir güç bulundurulmasını istemişti. *Halil Paşa* dinlenmiş olsaydı Osmanlı zaferi daha kalıcı olacaktı ancak bunun yerine Almanların tavsiyelerine uyuldu ve Osmanlı güçlerinin büyük bölümü geri çekildi.) En önemli askeri güç piyadelerden oluşuyordu. Türk askeri 1912 ve 1922 yılları arasında (1. Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş Savaşı'na kadar) 10 yıl boyunca savaştı ve bunu yaparken çoğu zaman temel ihtiyaç maddeleri ile kıyafetlerden mahrumdu. Günümüz okuyucusu için ayakkabı yerine paçavralara sarılmış yaralı ayaklarıyla dağları tırmanan asker hikayeleri melodram nitelikli ve inanılması zor gelebilir. Söz konusu olan Osmanlıların giriştiği savaşlar olduğu zaman bu hikayeler gerçekleri yansıtıyordu. Anılarını kaleme alan Alman generaller, çıplak ayakla ve aç karnına son derece iyi savaşan askerleri anlatırlar.

Yenilgiler

İlk başlarda aldığı başarılı sonuçlara rağmen Osmanlı İmparatorluğu bir çok cephede zorlanıyordu. 1916 yılı geldiğinde İngilizler, Osmanlı'nın Arap Yarımadası'ndaki topraklarına giriyorlardı; İngilizler başarıya ulaşa-

caklardı. 1916 yılında İngilizler Güney Irak'taki üslerinden son derece dikkatli olarak ilerlemeye başladılar. Osmanlı birliklerinin başka cephelerde savaşmak üzere geri çekilmesi İngilizlerin işine geldi ve kısmi bir Osmanlı direnişine rağmen 11 Mart 1917 yılında Bağdat'ı aldılar.

İngiliz güçleri 1917 yılında Mısır'dan harekete geçtiler ve aynı yılın 9 Aralık günü Kudüs'ü aldılar. İngiliz generalleri hızlı bir şekilde zafere ulaşmak yerine yavaş yavaş ilerlediler. Uzun süreli bir savaşı kazanmak için ellerinde asker ve kaynak bulunmayan Osmanlılar yavaş yavaş geri çekilmeye zorlandı. Alman ve Türk liderliğindeki Osmanlılar iyi savaşıyorlar ve İngilizlerin ilerleyişini yavaşlatıyorlardı ama sonuç olarak mücadeleyi kaybettiler. İngilizlerin ellerindeki olanakları kendi çıkarlarına kullanabildikleri bir yıpratma savaşı yürütülüyordu. Örneğin, Filistin'deki savaşta Osmanlılar çöldeki kuyuları kullanmak zorundaydı oysa İngiliz ordusu Mısır'dan içecek su taşıyan bir boru hattı inşa etmişlerdi. Suriye'nin büyük bölümü 1918 yılının Ekim ayında İngilizlerin eline geçti.

Osmanlı'nın Doğu Anadolu'daki seferi büyük çaplı bir Ermeni ayaklanmasından son derece olumsuz etkileniyordu; Osmanlılar bir yandan da Rus ordusuyla çatışmak zorundaydılar. Ermeniler'in ayaklanması ve *Enver Paşa*'nın çok sayıda askerin ölümüyle sonuçlanan girişiminin bir sonucu olarak Osmanlı birlikleri, Rus saldırısı karşısında geri çekilip yeni birliklerin gelmesini beklemeye başlamaktan başka bir şey yapamadı. 1916 yılında Ruslar Doğu Anadolu'nun Van, Erzurum ve Trabzon'un da dahil olduğu büyük bir bölümünü ele geçirdi. *Mustafa Kemal* ve diğerlerinin komutasındaki Osmanlılar küçük çaplı çatışmaları kazanıp siperlerinde tutunmayı başardılar ancak 1917 yılında yeni bir taarruz bekleniyordu.

Bir önceki sayfadaki harita Osmanlı'nın uğradığı yenilginin boyutlarını gözler önüne seriyor. 1917 yılında Osmanlı Ordusu Filistin'den ve Irak'ın büyük bölümünden (Bağdat mart ayında düştü) tamamen çekilmek zorunda kaldı.

Doğu, Rusların elindeydi ve Anadolu'daki Rusların yakın bir tarihte Irak'taki İngilizler ile bir araya gelmesi bekleniyordu. Osmanlıların elinde sadece Avrupa'nın küçük bir bölümü ile Batı ve Orta Anadolu kalacaktı; bu topraklar da yakında kaybedilecekti. Almanlar kendi dertleriyle uğraşıyordu. Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa girmesi Almanlardan yardım alınması ihtimalini sıfırlamıştı. Almanlar kendi batı cephelerindeki durumla ilgilenmek zorundaydı. Osmanlıların içine düştüğü durum cephelerde alınan ağır yenilgileri yansıtıyordu. Osmanlı askerlerinin giyecek postalı bile yoktu. Dahili ulaştırma sistemi çökmek üzereydi, bunun bir so-

nucu olarak köylüler ürünlerini açlık içindeki şehirlere ulaştıramıyorlardı. Osmanlıların elindeki topraklara bir milyon kadar Müslüman mülteci akın etmişti. Yönetimin elinde para yoktu ve mal tedariki de çok sınırlıydı.

Her şey çok kötü giderken Rusya'daki devrim Osmanlılara doğuda bir soluk aldırdı. Devrim sonrasında Doğu Anadolu'daki Rus askerleri, tıpkı Avrupa cephesindeki yurttaşları gibi, siperlerini terk edip eve geri dönmeye başladılar. 1917'nin sonuna gelindiğinde Doğu Anadolu cephesinde geriye Rus subaylarının yanı sıra Rus ordusunda savaşan Ermeniler ve düzensiz Ermeni güçleri kalmıştı. Osmanlı Ordusu toprakları geri almak için karşı saldırıya geçti. Yeni Ermeni Cumhuriyeti'ne bağlı birlikler yenilgiye uğratıldı ve Osmanlılar Batum ve Bakü'ye kadar ilerledi, böylece savaşın sonuna kadar doğudaki topraklar denetim altında tutulacaktı.

Ermeni Meselesi

Osmanlılar, Doğu Anadolu'da iki savaşa giriştiler: Rus imparatorluğu ile savaş ve Ermeni militanlarla iç savaş. Osmanlı Ordusu Kafkasya cephesinde Ruslar ile baş etmeye çalışırken geride kalan bir ayaklanmayı bastırmaya çalışıyordu. Doğudaki iç savaş başından itibaren askerlerin değil sıradan insanların birbirleriyle çatıştığı bir savaş oldu; Ermeniler ile Müslümanlar çatışmaya girmişti; Doğuda yaşayan herkes hayatta kalabilmek için savaşçı olmak zorundaydı.

1890'lardaki ayaklanmadan ders çıkaran Ermeni milliyetçiler bu tür ayaklanmaların dış destek olmadan başarıya ulaşamayacağını anlamıştı. Adana'da 1909 yılında patlak veren büyük milliyetçi ayaklanma yayılmamıştı. 1890'lardaki ayaklanma sırasında Avrupa ülkeleri çatışmanın içine çekilmek istenmiş, Bulgaristan'da olanların burada da yaşanacağı beklentisine girilmişti. Ermenilere duyulan sempati nedeniyle bir Ermeni devletinin kurulması için Avrupalıların Osmanlıları zorlayacakları varsayılmıştı ancak bu olmadı. Rusya yeni bir istilaya girişmedi ve İngiltere de o dönemde Osmanlılara dokunulmamasını öngören bir anlayışa sahipti. İlk başlardaki ayaklanmalar başarısızlıkla sonuçlandı, dolayısıyla devrimciler taktik değişikliğine gittiler. Ermeniler, bariz bir şekilde ayaklanmak yerine 20. yüzyılın ilk on yılı boyunca devrim için altyapı hazırlığı yaptılar, silahlandılar ve gelecekteki fırsatlar için planlama yaptılar.

I. Dünya Savaşı yeni bir Ermeni Ayaklanması için uygun zemini sağladı. Devrim için destek de alınabilecekti. Rusya'nın Doğu'yu istila etmesi bekleniyordu, İngilizler de Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmanıydı. Bu

iki güç de Osmanlı'yı zayıflatacak bir girişime destek olacaktı. Rusya'nın savaş amaçlarının bir parçası olarak Doğu'yu ele geçirmeyi planladığı dikkate alındığında Rus Ermenileri için herhangi bir özerkliği kabul etmedikleri bir ortamda Doğu Anadolu'da ayrı bir Ermeni devletinin kurulmasına göz yumacaklarını beklemek yerinde bir beklenti değildi ama devrimciler Rus idaresini Osmanlı idaresine tercih ediyordu. Taraflar belli olmuştu: bir tarafta Rusya ve Ermeni milliyetçileri, diğer tarafta Osmanlılar ve yerel Müslüman halk.

Doğudaki Ermeni ayaklanması Rusya ile Osmanlılar çatışmaya girmeden önce patlak verdi. 1914 yazının sonlarına doğru, savaş ilan edilmeden önce, gizli depolardan silah ve mühimmat alınmaya başlandı. (Osmanlılar tarafından bulunan malzeme Rus ordusu üniformalarını bile içeriyordu.) Savaş başladığı sırada Ermeni çeteleri Doğu genelinde faaliyet içindeydi. Kısa bir süre içinde önemli bir askeri tehdit unsuru oldular. Osmanlı Ordusu ile yerel polis gücünün (jandarma) önemli bir bölümü Rus cephesine gönderilmiş, ayaklanmaya karşı çok az sayıda asker geride bırakılmıştı. Ermeniler Urfa, Muş, Zeytun ve Şarkikarahisar'ı ele geçirmek için girişimlerde bulundular.

Ermeni ayaklanması Osmanlı Ordusu'nun yoğunlaştığı hattın gerisinde faaliyet gösteren klasik bir gerilla harekatı niteliği taşıyordu. Haberleşme hatları ve yolların yanı sıra askerlik şubeleri, jandarma karakolları ve diğer yönetim merkezleri hedef alındı. Osmanlılar, Ermeni gerillalarına karşı mücadele etmek için bazı ordu birliklerini cepheden geri çekmek zorunda kaldılar. Şehirler ve dağ tabyaları ordu birlikleri tarafından geri alındı. Dolayısıyla ele geçirilen toprak açısından ayaklanma başlangıçta başarıya ulaşamıyordu. Öte yandan ayaklanma, olası bir Rus istilası için Osmanlı Ordusu'nu zayıflatmak konusunda başarı elde ediyordu. Bunun en iyi örneğini Ermenilerin Van'ı ele geçirmeleriyle sonuçlanan en başarılı eylemleri gösteriyordu.

Van Güneydoğu Anadolu'nun baş şehriydi. Büyük bir Ermeni nüfusunu barındırıyordu; burada yaşayan Ermeniler gizlice çok sayıda silah toplamıştı. Savaş nedeniyle burada çok az sayıda güvenlik gücü bulunuyordu. 1915 yılının nisan ayında Ermeni militanlar şehre girdi ve polise yönelik saldırılar düzenlemeye başladı. Mayıs ayının başı itibarıyla Osmanlı birlikleri şehrin denetimini militanlara bırakmak zorunda kaldı. Hükümet yeni ordu birliklerini kente yönlendirdi ancak militanlar bir ay kadar direnmeyi başardılar. Bu, Rus Ermenistanı'ndan gelen Ermeni birimlerinin başını çektiği Rus ordusunun güneye doğru ilerleyerek Ermeni militanlara

yardım ulaştırmasına fırsat verdi. Ermeni militanlar şehir Rus denetimine girinceye kadar dayanabilmişti. Rus istilasından bir ay sonra Osmanlılar karşı saldırıya geçti ve şehrin denetimini eline geçirdi ancak şehir birkaç ay sonra gelen yeni bir Rus saldırısı sırasında yine elden çıktı.

Van'da yaşananlar bütün doğu topraklarında yaşanacak bir iç savaşın tipik bir başlangıcına örnek oluşturuyordu. Ayaklanmanın ilk başlarında Ermeni çeteleri Müslümanların yaşadığı köylere saldırı düzenleyip çok sayıda kişiyi öldürdü; bu köylerde yaşayanların büyük bölümü Kürtlerdi.

Ermenilerin Van'ı ele geçirmesi ardından kent ve çevresindeki köylerde çok az sayıda Müslüman hayatta kalmıştı. Kaçamayanlar öldürüldü. Kürt aşiretleri ellerine geçirdikleri tüm Ermenileri öldürerek yanıt verdi. Ermeni ayaklanması kısa bir süre içinde bir imha savaşına dönüştü. Karşı tarafın eline geçen herkes öldürülüyordu. İki taraf da imha kampanyaları sırasında kadınları ve çocukları da öldürüyordu. Böylesi bir savaşta herkes taraf seçmeye zorlanıyordu aksi halde savunma şansı bile olmadan herkes öldürülüyordu. Elini kana bulayanlar başka seçenekleri olmadığını düşünmüş olsalar gerek.

Belki de en yüksek ölüm oranına, her iki taraftaki mülteciler arasında rastlanıyordu. Van'dan ve Rus ordusunun ilerleyişinden kaçan Müslüman mültecilerin barınacak yerleri ve gıdaları yoktu. Yol üzerinde Ermeni çetelerin saldırılarına uğruyorlardı. Osmanlılar karşı saldırıya geçtiği sırada ise benzer bir kaderi paylaşma sırası Ermeniler'e geliyordu. Evlerine geri dönen Müslümanlar da ikinci Rus istilası sırasında evlerini bir kez daha terk etmek zorunda kalıyordu. Savaşın sonunda Ermeniler Anadolu'yu bir daha dönmeyecek şekilde terk etmek zorunda kaldı. Savaşı kazanmış olsalardı sürgüne gönderilecek olanlar Müslümanlar olacaktı. Her iki taraftan mülteciler kurşunlardan ziyade açlık, kolera, tifüs ve tifo nedeniyle ölüyordu. Aşağı yukarı benzer bir durum bütün Doğu için geçerliydi.

Hem Ermeniler hem de Müslümanlar savaş boyunca sürgüne gönderildi ya da tehcir edildi; çok sayıda insan can verdi. Doğudaki ayaklanma ve Van'ın ele geçirilmesi sonrasında Osmanlı hükümeti Anadolu Ermenileri'nin Suriye'ye gönderilmesine karar verdi. Pek çok yerde Ermenilerin yerel halk ve devlet için gerçek bir tehdit oluşturduğu sonucuna varan Osmanlı yönetimi, Ermenilerin güneye sürülmesine, böylece istilacı Rus ve İtilaf kuvvetlerinin ulaşamayacağı bir yere gönderilmelerine karar verdi. Tehcir sırasında çok sayıda Ermeni açlık ve saldırılar nedeniyle can verdi; pek çok Ermeni, Ermeniler ile ölümüne savaşa giren aşiret üyeleri tarafından öldürüldü. Osmanlıların, Ermeni konvoyları için iyi bir koruma sağ-

lamadı, bu konuda bir şüphe yok. Böyle olmakla birlikte tehcir edilen 200 bini aşkın Ermeni sağ salim Suriye topraklarına ulaştı. Türkler ile Kürtlerden oluşan Müslümanlar da Ermeniler tarafından zorla sürgüne gönderildi. Doğu Anadolu genelinde bir milyonu aşkın Müslüman Ermeni milliyetçilerin ve Rus askerlerinin eylemlerinin bir sonucu olarak evlerini terk etmek zorunda kaldılar.

Ermeni-Müslüman iç savaşı I. Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra da devam etti. Yukarıda da belirtildiği üzere Rus Devrimi sonrasında Anadolu'daki Rus işgali son buldu. Ruslar'ın geri çekilişi ile birlikte Ermeni milliyetçilerin Doğu Anadolu 'da bir devlet kurma hayalleri de kısa bir süre içinde suya düşüyordu. Ermenilerin umutları Osmanlı'nın yenilgiye uğraması sonrasında yeniden canlandı. 1918 yılında Rusların Rus Ermenistanı üzerindeki hükümranlığı ebediyen son bulmuş gibi görünüyordu; Osmanlılar da yenilgiye uğramıştı. İtilaf güçleri, Ermeni milliyetçiliğinin bir devlet kurma arzusuna son derece sıcak bakıyordu. Erivan'da (Rus Ermenistanı) bir Ermeni Cumhuriyeti ilan edildi. Bu cumhuriyet Doğu Anadolu'nun büyük bölümü üzerinde hak iddia ediyor ve buraları işgal ediyordu. Ermeni mülteciler bir kez daha evlerine geri dönüyorlar, Müslümanlar ise kaçıyorlardı.

Bu sürecin son perdesi, Türk milliyetçilerinin yükselişi ve Doğunun kalıcı olarak Türkler tarafından ele geçirilmesi sırasında yaşandı; bu konuya bundan sonraki bölümde girilecektir.

İmparatorluğun Yenilgiye Uğratılması

Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu 27 Ekim 1918'de geldi. Osmanlılar, Mondros Mütarekesi ile İtilaf ülkelerini temsil eden İngiltere'ye teslim oldu. Osmanlı Orduları Doğu ve Güney Anadolu'da hâlâ ayaktaydı ancak İttifak ülkeleri olan Almanya ve Avusturya'nın yenilgiye uğraması nedeniyle dayanacak gücü bulunmuyordu. Türklerin artık tükendiğini düşünen İngiltere sert koşulları olan bir mütareke hazırladı. Osmanlı Ordusu tamamen dağıtılacak, bütün limanlar, kaleler ve haberleşme imkanları teslim edilecekti. Osmanlı silahları İtilaf kuvvetlerine bağlı subayların gözetiminde toplanacak ve imha edilecekti. Türklere güvenliği sağlamak için küçük bir polis gücü bırakılıyordu.

Mütareke maddeleri İtilaf devletlerinin gerçek niyetlerini yansıtmıyordu; İtilaf devletleri İmparatorluğu parçalamak istiyordu. Mütareke uyarınca İtilaf devletlerine limanlar gibi stratejik önemdeki yerleri işgal etme

hakkı veriliyordu, İtilaf devletlerine bağlı gemiler de boğazlardan serbestçe geçebilecekti. İtilaf devletleri tarafından işgal edileceği belirtilen tek bölge Antep yakınlarındaki bir alandı; "karışıklığın" çıkması halinde Doğu Anadolu'ya giriş hakkı da mütarekenin maddeleri arasındaydı. İtilaf devletleri anlaşmanın ruhuna aykırı bir şekilde 1919 yılının Mart ayında Karadeniz kıyısındaki bir bölgeyi, aynı yılın kasım ayında da İstanbul'u işgal ettiler. En vahim işgal harekatını ise Yunanlılar, İtilaf devletlerinin yardımıyla gerçekleştirdi; Yunan güçleri 1919 yılının mayıs ayında İzmir'e girdi. Kars'ta ise Müslüman çoğunluğa dayalı bir yönetim kurma girişimi İngilizler'in güce başvurmasıyla engellendi ve yönetim Ermenilere verildi. Zafer elde eden ülkeler ile dostları Anadolu'yu aralarında paylaşıyorlardı.

İtilaf devletleri savaşın ilk başlarında çizdikleri planlar uyarınca hareket ediyorlardı. Çeşitli Avrupa ülkeleri ve de özellikle Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesi için yıllardır plan yapıp, bu yönde çaba sarf ediyordu. Boğazları ele geçirmek ve Akdeniz'e serbestçe geçebilmek Rusların uzun zamandır arzuladığı bir şeydi; benzer bir şekilde Ruslar Doğu Anadolu'yu da istiyordu. Avrupalıların izledikleri güç dengesi siyaseti bunun gerçekleşmesini engelliyordu. Güç dengesi siyasetinin başlıca oyuncularından olan İngiltere politika değişikliğine gidiyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasını almanın kendi çıkarlarına daha iyi hizmet edeceği sonucuna varıyordu. Gerçekten de 1878 yılında Kıbrıs ve 1882 yılında Mısır üzerinde hak iddia ederek bu yönde harekete geçiyorlardı. Körfez'deki aşiret liderleri için İngiliz "danışmanlar" atanıyor, Arap Yarımadası ile İran'da üsler kuruluyor ve buralara birlikler sevk ediliyordu; Körfez bölgesi bu sayede bir "İngiliz Gölü" olmuştu. İran ve Osmanlı Irak'ında petrolün bulunmasının ardından bölge İngilizler için daha cazip hale geldi.

Petrol alanlarını esas olarak İngiliz şirketler işletiyordu; İngiltere, petrolü donanması için gerekli görüyordu; İngiliz donanması Ortadoğu petrolüyle işliyordu. Fransızların Suriye'nin sahil şeridiyle (bugünkü Lübnan ve Suriye) kültürel ve ekonomik bağları vardı. Onlar da buralardaki denetimlerini genişletmek istiyorlardı. Avrupalı bütün güçler başka bir gücün kendilerinin aldığı paydan daha fazlasını almaması için gerekçeleri vardı. Buna ek olarak Avrupa kamuoyunda Kutsal Topraklar'ın Hıristiyanların elinde olmasını isteyen bir hissiyat vardı.

İtilaf devletleri savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması konusunu ele almışlardı. Savaşın müstakbel getirilerini paylaşmak üzere iki anlaşma yapılmıştı: Sykes-Picot Antlaşması ve İstanbul Antlaşması olarak anılan 1916 tarihli anlaşma. Rusya'ya Doğu Anadolu, Boğazlar ve

İstanbul verilecekti; Fransızlar Suriye ve Çukurova'yı, İngiltere Irak'ı, İtalya ise Güney Anadolu'yu alacaktı. Başka anlaşmalar ve vaatlerde de bulunulmuştu. Osmanlılara karşı ayaklanmanın ödülü olarak Mekkeli *Şerif Hüseyin*'e toprak vaadinde bulunulmuştu, söz konusu toprakların bir bölümünü aralarında paylaşmak üzere İngilizler ile Fransızlar da anlaşmışlardı. Balfour Deklarasyonu ile İngiltere, toprakların bir bölümünü Yahudiler'e anavatan olarak vermeyi vaat ediyordu. Birbiriyle çelişen vaatler vardı ama İngiltere ve Fransa'nın savaştan sonraki eylemleri, sadece kendileri için ayırdıkları toprakları ele geçirmeyi tercih ettiklerine işaret ediyordu.

İtilaf devletlerinin savaştan hemen sonraki eylemleri daha önce şekillendirilen planlarla uyum içindeydi. Ruslara verilmesi öngörülen Doğu Anadolu ve Boğazlar, bunun bir istisnasını oluşturuyordu. Rusya'da iç savaş patlak vermişti; yönetim Bolşeviklerin eline geçecekti, dolayısıyla, Ruslar'a verilen sözler iptal edildi. Boğazları İngilizler ile Fransızlar aldı; Boğazlar'ın kalıcı statüsü hakkında ise bir belirsizlik vardı. Ruslara verilmesi öngörülen Doğu Anadolu bölgesi yeni Ermeni Cumhuriyeti'ne bırakıldı.

İstanbul'daki Türkler, İtilaf devletlerinin eylemleri karşısında şaşkınlığa uğramıştı. Savaşa karşı çıkanların liderliğinde, *Woodrow Wilson*'ın ortaya attığı 14 maddelik ilkelerin Osmanlı İmparatorluğu için uygulanması çağrısında bulundular. Wilson İlkeleri halkların kendi geleceklerini tayin etmelerini öngörüyordu; Türkler Anadolu'da çoğunluğu oluşturuyordu; aynı durum İmparatorluğun diğer bölgelerindeki Müslümanlar için de geçerliydi. İstanbul'da aktif bir Türk Wilson Prensipleri Cemiyeti bile kuruldu, ne var ki Wilson İlkeleri görmezden gelindi ve Türk çoğunluğun talepleri bir kenara itildi. Sultan'ın İtilaf devletlerinin gölgesindeki hükümeti çaresiz bir durumdaydı ancak aynı durum Anadolu'nun köylerinde ve şehirlerinde yaşayanlar için geçerli değildi. Direniş başlıyordu.

Bölüm 12

Diriliş; 1918-1923

Arka Sayfa:

Kurtuluş Savaşı: Mustafa Kemal ve İsmet Paşa. Fotoğraf Yunanlıların Batı Anadolu'daki ilerleyişleri sırasında çekildi. Mustafa Kemal'in örgütlediği direniş Yunan ilerleyişini durduramayacaktı. (Illustrated London News, 7 Ağustos 1920, Sayfa 204)

Diriliş; 1918-1923

I. Dünya Savaşı sona erdi ama Türkler savaşa devam edecekti. I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren mütarekeyi izleyen üç yıl boyunca Doğu ve Batı Anadolu'da kanlı çatışmalar oldu. Kurtuluş Savaşı olarak anılan bu çatışmaların bir eseri olarak Osmanlı İmparatorluğu son buldu ve Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. Kurtuluş Savaşı Türklerde ve yönetim biçimlerinde köklü bir değişimi beraberinde getirdi.

Kurtuluş Savaşı'nın bir kahramanlık hikayesi olmadığını söylemek çok zordur, hatta melodramatik bir nitelik de taşımaktadır çünkü Türklerin amaçlarına ulaşmaları ilk başta neredeyse imkansız görünüyordu. Türkler ve diğer Müslümanlar yüzyılı aşkın bir süredir Kafkasya bölgesi, Kırım ve Balkanlar'daki evlerini terk etmek zorunda kalmışlardı. Bir kuşak Kırım ya da Kafkasya'dan Osmanlı Bulgaristanı'na, bir sonraki kuşak Bulgaristan'dan Osmanlı Makedonyası'na, sonraki kuşak ise Anadolu'ya sürülmüştü. Artık Osmanlı yenilgiye uğramış, Avrupa ve Arap dünyasındaki topraklarını kaybetmişti. Son sığınma noktası olarak bir tek Anadolu Türklerin elinde kalmıştı ancak Anadolu da tehdit altındaydı. İşgalci güçler hem doğudan hem de batıdan geliyor ve önlerine çıkan Türkleri sürüyorlardı. Türklerin siyasi olarak yüzlerini dönebilecekleri bir güç bulunmuyordu. Benzer bir yenilgiyi Almanlar ile Avusturyalılar da almıştı. İngilizler ile Fransızlar intikam nitelikli bir barış anlaşmasından yanaydı. Türklerin elinde mültecilerden oluşan ve yıkılmayı bekleyen harap olmuş bir ulus kalmıştı.

Herhangi bir bahisçi Türklerin kurtulma şansını onda bir olarak görürdü. Böyle olmakla birlikte Türkler hem düşmanlarının hem de kör talihlerinin üstesinden gelmeyi başardılar. Yıkılmış olan İmparatorluğun kalbi olan Türk yurdunu kurtardılar ve Türkler için Anadolu'da ve Doğu Trakya'da bir vatan kurdular.

Tıpkı Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve önceki savaşlar gibi Kurtuluş Savaşı da askeri eylem olduğu kadar insanların acı çektiği bir hikayeydi.

Daha önceki savaşlarda olduğu gibi yine sürgün ve ölüm vardı. Kurtuluş Savaşı diğerlerinden farklıydı çünkü zafer elde edilecekti. Savaşın sonunda işgalciler püskürtüldü. Düşmanlar, istemeyerek de olsa, bir Türk devletinin kuruluşunu kabul etmek zorunda kalacaktı. Bu defa mülteciler evlerine geri dönebilecekti.

Durum

İtilaf devletleri Mondoros Mütarekesi'yle (30 Ekim 1918) Osmanlıların kayıtsız şartsız teslim olmasını talep etmişti; Osmanlı bu talebi kabul etmek zorunda kalıyordu. Osmanlılar bunun karşılığı olarak İtilaf devletlerinden bazı sözler aldı ancak verilen bu sözler neredeyse hemen ihlal edildi. Osmanlıların savaşı kaybetmenin bedelini ağır bir şekilde ödeyeceği kısa bir süre içinde belli oldu.

Savaşın sonu itibarıyla Osmanlıların Arap toprakları İngilizler tarafından alınmıştı. Savaş döneminde İtilaf devletleri arasındaki bir anlaşmada yapılan değişiklikler uygulanmaya başlandı. İngilizler Suriye'nin güneyindeki vilayetler ile (bugünün İsrail ve Ürdün toprakları) Irak'ı aldı. Ortadoğu'daki savaşta etkin bir rol üstlenmeyen Fransa'ya ise Suriye'nin kuzeyindeki vilayetler (bugünkü Suriye ve Lübnan) verildi. Fransızlar Suriye ile komşu olan Güney Anadolu toprakları (Çukurova ve hinterlandı) üzerinde de hak iddia ediyordu ve İngilizler bunu kabul ettiler. Ortadoğu ve diğer bölgelerde yönetim Milletler Cemiyeti kararları uyarınca üstleniliyordu. Milletler Cemiyeti sözleşmesi "Modern dünyanın zorlu koşulları altında kendi ayakları üzerinde duramayan halklara", "gelişmiş ülkelerin" yardımcı olmalarını öngörüyordu. Milletler Cemiyeti'ndeki kimse, söz konusu bu halklara yardım isteyip istemediklerini sorma zahmetine katlanmamıştı.

1918 yılının sonu itibarıyla Anadolu ve Trakya'nın işgali başlamıştı. Osmanlı birlikleri savaşın sonuna doğuda geri aldıkları topraklardan tahliye ediliyorlardı. Yeni Ermeni Cumhuriyeti Doğu Anadolu'nun neredeyse tamamı üzerinde hak iddia ediyor ve bu toprakların büyük bölümünde denetimi elinde bulunduruyordu. Güneyde ise Osmanlı birlikleri Çukurova'dan çekildi; burada denetim Ermeni lejyonlarının liderliğindeki Fransız güçlerinin eline geçti. Batıda ise Yunanlı güçler, İtilaf devletlerinin onayıyla, 1919 yılının Mayıs ayında İzmir'e çıktılar ve içeriye doğru ilerlemeye başladılar. İtalyan güçleri 1919 yılının Ocak ayında Güney Anadolu sahillerini ele geçirdi. Osmanlı'nın başkenti İtilaf devletlerinin denetimindeydi. Anadolu genelinde İtilaf devletlerine bağlı subaylar silahları topluyor ve

Türk birliklerinin tasfiyesini denetliyordu. İtilaf devletleri Paris'teki Barış Konferansı'nda Osmanlı hakkındaki nihai kararları alıyordu.

Sultan'ın hükümeti, başka bir seçeneğinin olmadığı anlaşılan bir durum karşısında bir taviz politikası yürütüyordu. *Damat Ferit Paşa* sadrazam olarak atandı. *Damat Ferit Paşa* hükümeti, savaşı yürüten İttihat ve Terakki hareketine muhalif olan isimlerden oluşuyordu. Kurulan "özel" mahkemelerde savaş dönemi hükümetinin üyeleri düzmece kanıtlarla yargılandı; böylece özellikle İngilizlerin istekleri yerine getirilmiş oluyordu. Anadolu genelindeki Osmanlı generallerine, mütareke koşullarına uygun olmasa bile, İtilaf devletlerine bağlı güçlerle tam bir işbirliğine gitmeleri talimatı verildi.

Damat Ferit Paşa, sorun çıkaran tarafın kendilerinden önceki yönetim olduğunu anlatmak için bizzat Paris'e giderek Barış Konferansı'na katıldı. *Damat Ferit Paşa* zafer elde eden İtilaf devletlerinin insafa geleceği umuduyla tüm taleplerini kabul ediyordu. Bu, içi boş bir umuttu. Yeni İstanbul hükümeti İtilaf devletlerinin niyetleri ile kendi halkının direniş kararlılığını yanlış okumuştu.

Sadrazam ve hükümetinin Türklerin kurtuluşunun tek yolunun taviz politikasından geçtiğine kanaat getirdiğine ilişkin bir şüphe bulunmuyor. Halkların kendi kaderlerini tayin etme hakkını öngören *Wilson* (ABD Başkanı) İlkelerine güveniyorlardı. Osmanlı hükümeti Arap vilayetlerinin İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesine karşı çıkmıyordu ancak Türkler vatanlarında çoğunluk durumundaydı ve İtilaf devletlerinin kabul ettiği siyasi felsefe uyarınca en azından Trakya, İstanbul ve Anadolu'daki egemenliklerinin tanınması bekleniyordu. (Aşağıdaki tabloda Türkçe konuşanlar değil Müslümanların sayısı veriliyor zira Osmanlılar nüfus kayıtlarını dil değil din esasında tutuyordu.) Osmanlı'nın bu beklentisi, İtilaf devletlerinin sahip oldukları ilkeler doğrultusunda hareket edeceği varsayımına dayanıyordu. İtilaf devletleri Türklere kendi geleceklerini tayin hakkını tanıma niyetinde değildi; bunun yerine, Anadolu ve Trakya'yı Yunanlılar, İtalyanlar, Fransızlar ve Ermeniler arasında paylaştırmayı planlıyorlardı. İstanbul'un statüsü belirsizdi. Türklere sadece Anadolu'nun kuzeyi ile ortası bırakılacaktı ve bu bile, bir ihtimal, Avrupa'dan bir güç ya da Amerika'nın denetiminde olacaktı. Amerika Birleşik Devletleri, Anadolu hakkındaki Milletler Cemiyeti kararlarını kabul etmesi için içeride ve dışarıda büyük baskı altındaydı ama sonuç olarak bu kararı kabul etmedi. ABD Kongresi Anadolu'nun denetiminin fayda sağlamayacağı bunun yerine fazlasıyla sorun çıkaracağı sonucuna vardı.

İstanbul'un işgali, İtilaf devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki denetiminin sembolü niteliğindeydi; ayrıca, İmparatorluk üzerindeki denetimin de siyasi özünü oluşturuyordu. 13 Kasım 1918 tarihinde İtilaf devletlerine bağlı birlikler İstanbul'a çıktı ve denetimi eline geçirdi. Bu aşamadan itibaren Osmanlı hükümeti siyasi otoritesini sadece İngilizlerin izin verdiği alanlarda kullanabilecekti; İngilizler, İtilaf devletleri güçlerinin İstanbul'daki ana gövdesini oluşturuyordu.

Dini gruplara göre Osmanlı Anadolusu'ndaki nüfus (1912)

Müslüman	14.536.000
Rum Ortodoks	1.254.000
Ermeni*	1.493.000
Yahudi	77.000
Diğer	176.000

**: Gregoryan ve Protestan Ermeni*

İtilaf devletlerinin isteklerinin kabul edilmesini sağlamak için bakanlıklara İngiliz "danışmanlar" atandı. Polis gücü gibi yerel yönetim unsurları hükümetin elinde gibi görünüyordu ama hükümet, elindeki güçleri, işgalci güçlerin istekleri doğrultusunda kullanmak zorundaydı. Kararları İngilizler ile İtalyan ve Fransız üyelerin oluşturduğu bir Yüksek Komiserlik alıyordu. İngiliz Amirali *Calthorpe*, Yüksek Komiser görevine getirilmiş, İmparatorluk ile ilgili kararlar konusunda sultanın üzerinde yetkilerle donatılmıştı.

Barış Konferansı ve Sevr Antlaşması

Osmanlılara yüz yıl boyunca karşı gelen güçler, geçici olarak devre dışı kalan Rus emperyalizmi hariç olmak üzere, Paris Barış Konferansı'nda bir araya geldiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması konferansın gündemini oluşturuyordu. Müzakereler sonrasında Sykes-Picot anlaşması ile diğer savaş zamanı planlarda değişiklikler yapılarak Filistin ve Irak (Bugünkü Irak, İsrail, Gazze, Batı Şeria ve Ürdün) İngilizlere, Kuzey Suriye ile Çukurova (Bugünkü Suriye, Lübnan ve Güney-orta Türkiye) Fransızlara bırakıldı. Yunanlılar ile Ermenilere Doğu ve Batı Anadolu'da geniş topraklar bırakıldı. Savaş sırasında Osmanlılara karşı ayaklanması için

İngilizler tarafından Mekke Şerifi'ne verilen, Arap topraklarının Arap egemenliğinde olacağı yönündeki sözler büyük ölçüde tutulmadı.

Konferans boyunca İtilaf devletleri Türklerin bütün talepleri kabul edeceği varsayımıyla hareket ettiler, zira Türklerin altından kalkamayacakları bir yenilgi aldıklarını düşünüyorlardı. Nitekim *Damat Ferit Paşa* Hükümeti de durumun başka türlü olduğuna ilişkin bir tavır sergilemiyordu. Nihai nitelikteki Sevr Antlaşması Osmanlılara empoze edildi; antlaşma, birincil olarak İtilaf devletlerinin taleplerini, ikincil olarak da Yunanistan ile Ermenistan'ın taleplerini sıralıyordu. Antlaşmada Türklerin ihtiyaçları ve Türkiye'nin siyasi ve demografik gerçekleri dikkate alınmıyordu. Osmanlı hükümeti antlaşmayı 10 Ağustos 1920 tarihinde imzaladı.

Sevr Antlaşması bazı açılardan Almanya ile imzalanan Versailles Antlaşması'na benziyordu; Versailles Antlaşması Avrupa tarihi açısından büyük felaketlere yol açacaktı. Her iki antlaşma da zafer elde eden tarafın yüksek ahlaki değerlerin kisvesi altında kendi çıkarlarını gizledikleri cezalandırıcı bir nitelik taşıyordu. Her iki antlaşmada da ekonomi ile ilgili maddeler bulunuyordu; böylece, yenilgiye uğrayan tarafın bir daha ayağa kalkmayacak koşullar içinde olması hedefleniyordu. Her ikisi de kaybeden tarafın askeri gücünü ve elinde bulunduracağı toprakları sınırlandırıyordu. Öte yandan Sevr Antlaşması daha sert koşullar getiriyordu.

Sevr Antlaşması, Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı'nın elinde kalan Avrupa topraklarının, küçük bir bölümü hariç, tamamını Yunanistan'a veriyordu. İzmir ve çevresi de Yunanistan'a gidiyordu. Başkan *Wilson*, İtilaf devletlerinin kendisine tanıdığı yetkiyle Anadolu'nun kuzeydoğusunu Ermenistan Cumhuriyeti'ne verecekti. İtalya ve Fransa Güney Anadolu topraklarını alıyordu. İstanbul ve Marmara bölgesi sözde Osmanlı egemenliğine bırakılıyordu ancak gerçek denetim İtilaf devletlerinin elinde kalıyordu. Antlaşma, Osmanlı Ordusu'nun asker sayısının 50 bin ile sınırlı olmasını öngörüyordu; böyle bir güç Osmanlı İmparatorluğu'na bırakılan toprakları etkili bir şekilde denetleyip savunacak bir büyüklükte değildi.

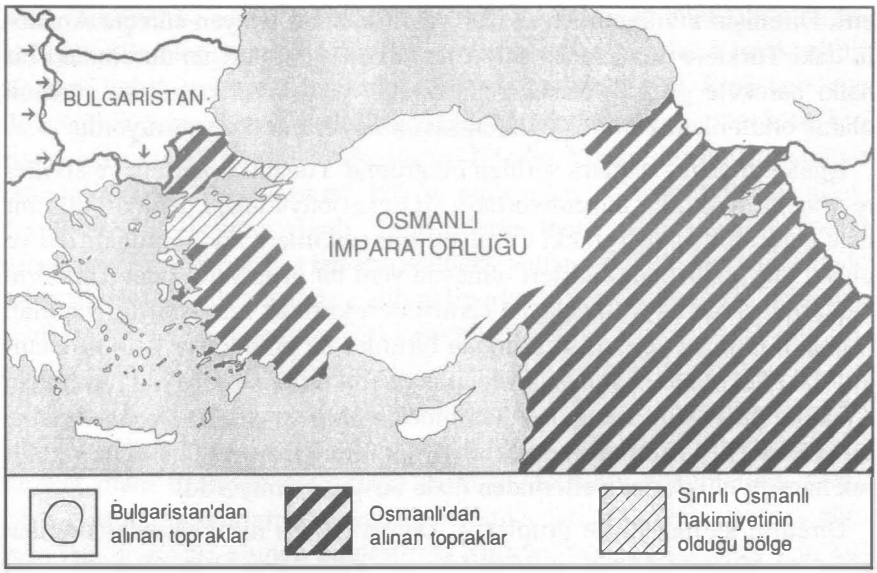
Osmanlı maliyesi bütünüyle İtilaf devletlerinin kurduğu komisyonun denetimi altına girecekti. Kapitülasyonlar yeniden devreye sokuldu, böylece devletin gümrük vergisi koyma ya da kendi mahkemelerini kurma yetkisi elinden alındı. Özetle, ekonomi politikası tamamıyla İtilaf devletlerinin denetimine bırakılıyordu. İmparatorluğun bu denli çok sayıda üretken bölgesinin elden çıktığı bir ortamda Devlet'in elinde yöneteceği fazla bir varlık kalmıyordu.

Bulgaristan ve Türkiye: Kayıpların Karşılaştırılması

Karşılaştırına yapılırken hangi kıstas kullanılırsa kullanılsın Osmanlı İmparatorluğu, yenilgiye uğrayan devletler arasında en büyük kayba uğrayan taraf oluyordu. Osmanlı'dan istenen toprak parçası ve göreceli ekonomik ödemeler Almanya'dan istenenlere göre çok daha büyüktü. Avusturya İmparatorluğu gibi Osmanlı İmparatorluğu da parçalanacaktı. Böyle olmakla birlikte Avusturyalılar imparatorluk toprakları üzerinde Almanca konuşulan bölgelerin bir bütün olarak bırakıldığı bir toprak parçasına sahip oluyordu. Böyle bir durum Türkler için söz konusu değildi. Osmanlı'nın toprakları, Türkler yaşasın ya da yaşamasın, parçalanıyordu.

Bulgaristan'ın savaş sonrasındaki kaderi Türkler için öngörülen felaketin boyutlarını gözler önüne seriyor. Bulgaristan da I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın müttefikiydi. Osmanlılar gibi onlar da yenilgiye uğradı. Ancak önerilen toprak kayıpları açısından iki devlet arasında çok büyük bir fark bulunuyordu. Arapların yaşadığı Ortadoğu'nun elden çıkması hesaba katılmadan, sadece Türklerin yaşadığı bölgeler dikkate alındığında, Türklerin Bulgarlara göre çok daha fazla toprak kaybına uğradığı görülüyor. Bulgaristan, batı illerindeki dört çok küçük savunma nitelikli bölge ile ilk olarak 1913 yılında ele geçirdiği Ege Denizi'ne uzanan topraklarını kaybedecekti. Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu ise Anadolu ve Doğu Trakya topraklarının yarısını kaybediyordu. Bulgaristan Ege Denizi'ndeki küçük liman alanlarını kaybediyordu ama büyük şehirlerine dokunulmuyordu. Türklerin Avrupa'da Edirne'yi, Ege'deki ana şehri olan İzmir'i, güneydeki ana şehir olan Adana'yı, kuzeyde Trabzon'u ve doğudaki büyük şehirler olarak Erzurum, Kars ve Van'ı kaybediyordu. Türk şehirlerinin en büyüğü ve önemlisi olarak İstanbul kağıt üzerinde Türkler'in elinde kalacaktı ancak asıl denetim İtilaf devletlerinin elinde olacaktı. Başka karşılaştırmalar da yapılabilir: Bulgaristan'ın en verimli toprakları elinde kalırken Osmanlı bu türden toprakları kaybediyordu. Bulgarlar ekonomiyi kendileri yönetecekken Türkler'e böyle bir yetki verilmiyordu. Hangi kıstas geçerli olursa olsun Türkler için daha kötü koşullar getiriliyordu. (Harita Türklerin uğrayacağı kayıpların daha azını gösteriyor. İtalyanların, Fransızların ve Yunanlıların diğerleri tarafından orijinal planlarda öngörülen topraklardan daha azını almaya zorlanabilecekleri varsayımına dayanıyor.)

İtilaf devletlerinin bu iki düşmanından biri için neden bu kadar ağır bir bedel bir ödetiliyordu? Sanılanın aksine, söz konusu fark Türkiye'de azınlıkların bulunmasından kaynaklanamazdı; böyle bir durum söz konusu olsaydı olağanüstü bazı önlemler alınabilirdi. Aksine, Bulgaristan'da azın-

Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Toprak Kayıpları

lıkların nüfus içindeki payı daha yüksekti. Bulgaristan'daki Müslümanların oranı Anadolu'daki Hıristiyanların oranından daha yüksekti ama İtilaf devletleri Müslümanlar'a kıyasla Hıristiyanların kaderiyle daha yakından ilgileniyordu.

Sevr Antlaşması ile Türklere ağır bir bedel ödetilmesinin arkasında iki neden yatıyordu: Önyargı ve çıkarlar. İtalya, Fransa ve İngiltere, Osmanlı'nın bir parçasını istiyordu, dolayısıyla ulusların kendi geleceklerini belirlemelerini öngören ahlaki meseleler ve Wilson İlkeleri kolaylıkla görmezden gelinebilirdi. Türkler ve Müslümanlar hakkındaki önyargı nedeniyle Avrupa veya Amerika'da kimse belirli siyasi ahlaki konularda bir şikayette bulunmayacaktı.

İtilaf devletlerinin iyi niyetine ve ahlak anlayışına güvenenler yanılıyordu. İtilaf devletlerinin Wilson İlkeleri'ne uymak gibi bir niyeti yoktu. Durumun böyle olduğunu Sevr Antlaşması'ndan çok önce fark eden Türkler vardı ve ulusal direnişi onlar örgütledi.

Türk Ulusal Direnişi

Türklerin ulusal direnişi toplumun tüm kesimlerine dayanarak hareket

etti. Direnişin kıvılcımını İzmir'in işgali ve bunu izleyen süreçte Anadolu'daki Türklere düzenlenen saldırılar çaktı. İşgal, perişan durumdaki bir halkı harekete geçirdi. Başlangıçta direniş yerel nitelikteydi ve göreceli olarak etkili olamıyordu. Köylüler, savunma birimleri oluşturuyordu.

İşgalci güçlerce dağlara sürülen bu gruplar Yunanlı askerlere ve sivillere yönelik baskınlar düzenliyorlardı. Hareket büyüdükçe daha örgütlü bir hale geldi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yetkilileri, siyasi muhalifleri ve ulusal güç konusunda fikirleri olmayan yeni bir grup yerel lider Türklerin haklarını savunmayı amaçlayan cemiyetleri kurmak için işbirliği yaptılar. Osmanlı Ordusu ve jandarmasından birimler de bu güçlere katıldı. İstanbul'daki hükümette bulunan sempatizan bürokratlar ve subaylar tarafından Anadolu'ya büyük miktarda mühimmat ve mal kaçırıldı. Böyle olmakla birlikte direniş birimleri merkezi bir yapı olmaktan uzaktı. Bağımsız olarak hareket ettiklerinde ellerinden fazla bir şey gelmiyordu.

Direnişe katılan farklı gruplar, I. Dünya Savaşı'nın kahramanlarından biri olan *Mustafa Kemal*'in liderliğindeki önde gelen Osmanlı Subaylarının denetimi altına girdiler. Osmanlı askeri okullarında yetişen *Kemal, II. Abdülhamit*'i tahttan indiren devrimci güçlerin bir üyesiydi, ne var ki siyasi bir konum üstlenmemiş, subay olarak görevine devam etmişti. *Mustafa Kemal* savaş sonrasında Türkler için tanınmış bir kahraman haline geldi. Gelibolu'da savunmanın ayakta kalmasını sağlamış ve parlak bir askeri başarı ile doğuda Rusları oldukları yerde tutmuştu. Savaş bittiği zaman Osmanlı'nın güneyde hala ayakta olan bir ordusunun başındaydı. Elinde bir şey kalmadan geri çekilirken bile *Kemal*, söz konusu bu orduyu birlik içinde tutmayı başarmıştı. Sultan'ın hükümeti onu İstanbul'a çağırdı; belki de *Kemal*'in itibarını kullanarak ordunun silahsızlanma sürecini daha yumuşak bir şekilde yönetmek istiyordu.

Mustafa Kemal Kuzey ve Kuzeydoğu Anadolu'daki Osmanlı güçlerinin baş müfettişi olarak atandı. Sivil ve askeri yetkilerle donatılmıştı. Geriye kalan Osmanlı askerlerini silahlandırması, direnişi engellemesi ve bölgede durumu kontrol altına alması için talimat verilmişti. Oysa onun planı başkaydı. Ermenistan sınırına gönderilen *Kâzım Karabekir*'in de aralarında bulunduğu ve benzer talimatlar verilerek görevlendirilen diğer Osmanlı subayları gibi *Mustafa Kemal*'in aklında da direniş vardı. Bu nitelikteki subayları görevlendiren Osmanlı yetkililerinin söz konusu subayların gerçek niyetlerinden haberdar olmadıklarına inanmak kolay değildir.

Mustafa Kemal Karadeniz'deki liman şehirlerinden Samsun'a 19 Mayıs 1919'da ayak bastı. İlk işi askeri olmaktan ziyade siyasiydi. Öncelikle,

yerel yetkililer ve askeri birimlerin başarılı bir direnişin mümkün olduğuna ikna edilmeleri gerekiyordu; ikinci olarak da bu grupların merkezi bir otoriteyi kabul etmeleri istenecekti. En zoru bu ikincisiydi. Emir vermeye alışkın olan generaller ve yetkililer, doğal olarak, kendilerini hareketin kumandanları olarak gördüler. Müslüman liderler Yunanlılar ile Ermenilere karşıydılar ama "Batılılaşmış", laik ve reform yanlısı siyasetçiler ile askeri yetkilileri de sevmiyorlardı. Yerel liderler merkezi bir denetimi kabul etmekten çekiniyorlardı. Osmanlı valileri, sultana duydukları sadakat ile halka hizmet etmek arasında gidip geliyorlardı. *Kemal* hepsiyle bir araya geldi, şehirlere, kamplara ve Türklerin güçlü olduğu yerlere seyahatler düzenledi ve ortak bir amaç uğruna birleşmelerini bir şekilde sağladı.

İstanbul hükümeti 23 Haziran günü *Mustafa Kemal*'in yetkisini geri aldığını açıkladı. Artık çok geçti. *Kemal* ve diğer askeri yetkililer bir ulusal hareket planı üzerinde anlaşmaya varmıştı; İstanbul hükümetinin değil, Türk ulusunun çıkarları için mücadele edilecekti. İstanbul, yabancı güçlerin hegemonyası altında olduğu için Türkler'e öncülük etmesi için bütün vilayetlerden temsilcilerin katılacağı bir ulusal kongre toplamaya karar verdiler. Bölgesel bir kongre 1919 yılının temmuz ve ağustos aylarında Erzurum'da toplandı; kongreye *Mustafa Kemal* ve Kâzım Karabekir de katıldı. Anadolu'nun Yunanlılar ve Ermeniler tarafından işgal edilmesinin kabul edilemez olduğu açıklanıp, ulusal birlik çağrısı yapıldı ve ulusun iradesini ortaya çıkarmak için merkezi hükümetin bir ulusal meclis oluşturmak amacıyla seçim yapılmasına izin vermesi istendi. Kongre ulusal hakların savunulması için bir yol haritası üzerinde anlaşmaya varıldığını açıkladı. Sivas'ta düzenlenen ikinci kongreye Anadolu ve Trakya çapında katılım oldu. Sivas Kongresi de toprak bütünlüğünün korunması çağrısı yaptı ve İtilaf devletleri ile Müslüman çoğunluğun çıkarlarını zedeleyecek bir anlaşma yapmaması için İstanbul hükümetine çağrıda bulunuldu. Kuvay-ı Milliye olarak anılacak bir siyasi bir örgüt kuruldu.

Osmanlı hükümetinin kimi üyeleri, milliyetçilerin davalarının gücünü kabul etti ve kısa bir süreliğine de olsa sempati duydu. Osmanlı hükümeti kısa bir süre için de olsa Türklerin kendi geleceklerini belirlemelerine izin veriyordu. *Damat Ferit Paşa* sadrazamlık görevinden alınıyor ve bir Osmanlı meclisi için seçim yapılacağı ilan ediliyordu. İstanbul'un gerçek hakimleri olan İngilizler, şaşkınlık verecek bir şekilde, olup biteceklerin farkında olmadan, seçimlerin yapılmasına izin verdiler. Yeni Osmanlı Meclisi 12 Ocak 1920'de toplandı. Meclise, İtilaf devletleri ile işgal karşıtı ve Türk milliyetçiliği yanlısı bir hava hakimdi. 17 Şubat günü Misak-ı Milli kararlarını aldı, böylece Türk milliyetçiliği ve bağımsızlığı ilan ediliyordu; Mi-

sak-ı Milli Sivas Kongresi'nde alınan kararları da içeriyordu. Misak-ı Milli aslında Wilson İlkeleri'nin Anadolu ve Trakya'da geçerli olmasını talep etmekten başka bir şey değildi. Halkın iradesinin belirlenmesi için halk oylamaları yapılması, azınlık haklarının güvence altına alınması isteniyordu; ayrıca ulusal egemenlik ve bağımsızlığın gerekliliğine dikkat çekiliyordu. Bunlar radikal talepler değildi ama yine de İngilizleri öfkelendirmeye yetti zira İngilizler, Wilson İlkeleri'nin uygulamaya konulmasına niyeti yoktu.

İngilizler *Mustafa Kemal* ve yeni milliyetçi akıma karşı harekete geçmesi için Osmanlı hükümetine baskı yaptı. Osmanlılar'ın yeteri kadar harekete geçmediğini düşünen İngilizler konuyu bizzat kendileri ele almaya karar verdiler. Mart ayında Sadrazam'ın görevden alınmasını sağladılar ve milliyetçilere yakın olan devlet görevlileri ile subayları tutukladılar. 150 kişi İngilizler tarafından Malta'ya sürgüne gönderildi. İtilaf devletleri İstanbul'da sıkıyönetim ilan etti, meclis üyeleri tutuklandı ve meclis feshedildi. *Damat Ferit Paşa* yeniden sadrazamlığa getirildi ve yeni hükümet *Mustafa Kemal* ve takipçilerinin öldürülmeleri talimatını verdi. Tüm bu gelişmeler Osmanlı devletinin sonu anlamına geliyordu.

Büyük Millet Meclisi

İngilizlerin seçilmiş Osmanlı meclisine yönelik saldırısı milliyetçilerin davasına hizmet etti. Artık İstanbul hükümetinin ahlaki ve siyasi ağırlığı ortadan kalkıyordu; herkes artık onun İtilaf devletlerinin bir uzantısı olduğunu görebiliyordu. İtilaf devletlerinin İstanbul'daki adımları öncesinde *Mustafa Kemal* ve milliyetçiler saygı görüyorlar ve belki de ulusal kurtarıcılar olarak algılanıyorlardı ancak sultanlığa duyulan sadakat yaygın bir destek verilmesini önlüyordu. Türkler altı yüzyıldır sultanın hükümeti tarafından yönetiliyordu ve böyle bir sadakati kırmak kolay bir iş değildi ama artık başka bir seçenek kalmıyordu. Feshedilen meclisin birçok üyesi *Kemal*'in faaliyet merkezi olan Ankara'ya kaçtı. Yeni bir meclis olarak Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920'de toplandı, başkanlığına *Mustafa Kemal* seçildi. Yeni meclis, İngilizler tarafından yakalanmamak için kaçan İstanbul'daki son meclisin üyelerinden ve bölgesel direniş hareketlerinin temsilcilerinden oluşuyordu.

Büyük Millet Meclisi İstanbul hükümeti ile bağını kopardı. Yapılan ilk açıklamalardan birinde Sultan'ın yabancı güçlerin denetimi altında olduğu bir durumda bütün yetkinin Büyük Millet Meclisi'nin elinde olduğu duyuruldu. Yabancı güçlerin denetimi altında olmayan vilayetler Büyük Millet

Meclisi yönetimine bağlandı. Her şeyden önemlisi merkezi ve birleşik bir ordu ile komuta sistemi kuruldu ve *Mustafa Kemal*'in müttefiklerinden İsmet Paşa, genelkurmay başkanlığına getirildi. Büyük Millet Meclisi savaşta Türkleri organize etti. *Mustafa Kemal*, daha önce de yaptığı gibi, siyasi yeteneğini kullanarak Meclis bünyesindeki farklı kesimlerin kendi aralarında çekişmelerinin önüne geçti ve bu güçleri gerçek düşmanı yenilgiye uğratmak için birleştirdi. *Mustafa Kemal*'in liderliğindeki Büyük Millet Meclisi Anadolu'daki tüm güçleri işgalcilere karşı savaşmak üzere bir araya getirdi.

Doğu'daki Savaş

I. Dünya Savaşı sonrasında Doğu Anadolu ve Kafkasya'da karışıklık vardı. Söz konusu topraklar savaş sırasında birden fazla kez el değiştirmişti. Mülteciler ve ordular bu topraklarda gidip geliyorlardı. Sonuçta Osmanlılar zafer elde ediyor, Doğu Anadolu ile 1878 yılında Ruslar tarafından alınan doğunun bir bölümünü (Kars-Ardahan bölgesinde, büyük göçe rağmen nüfusun yüzde 50'den fazlasını oluşturan Müslümanlar, Rus hakimiyeti altında yaşıyordu) işgal ediyordu.

Ermeniler, Erivan vilayetini denetimleri altında tutuyorlardı, burada yeni Ermenistan Cumhuriyeti kurulacaktı.

Mütareke nedeniyle durum değişti. Doğuda hâlâ ayakta olan Osmanlı Ordusu 1878'deki sınırlara çekildi. Kars-Ardahan bölgesindeki Türkler bağımsız bir devlet kurdular. Böyle olmakla birlikte Ermeni Cumhuriyeti, Anadolu'daki büyük bir toprak parçasının yanı sıra bu bölge üzerinde de hak iddia ediyordu. İngilizler, Ermenilerin bu taleplerini destekledi. 1919 yılının nisan ayında İngiliz ordusu bölgeyi işgal etti ve Türkleri silahsızlandırıp denetimi Ermeni Cumhuriyeti'ne verdi. İngilizler daha sonra geri çekildiler ve arkalarında bir iç savaş bıraktılar. Ermeni askerleri ovalarda yaşayan Türk köylerini yerle bir edip buralardaki Türkleri öldürdü ve sağ kalanları da başka yerlere sürdü. Kürt aşiretleri ile Türk mülteciler Ermenileri yaylalardan sürdü ancak şehirlerde ve ana yollarda Ermeni Cumhuriyeti'nin hakimiyeti vardı.

Türkler ile Ermeniler arasındaki savaş, yeni kurulan Azerbaycan ile Ermenistan Cumhuriyeti'nde devam ediyordu. İtilaf devletleri tarafından desteklendiği için yerel Müslümanlara kıyasla daha iyi silahlanmış olan Ermeniler, Türkler ile Kürtleri Ermeni Cumhuriyeti'nden çıkarmayı başardı; Azerbaycan'dan sürülen Ermeniler ile bir "değişim" olmuştu. İç sava-

şın sonu itibarıyla Erivan bölgesindeki Müslüman nüfusunun üçte ikisine denk gelecek şekilde 180 bin insan ya öldürülmüş ya da evlerini terk etmek zorunda kalmıştı.

Ermenistan Cumhuriyeti Doğu Anadolu'da Türkler için önemli bir tehdit unsuruydu. I. Dünya Savaşı'nda Ruslar'ın elinde bulunan toprakların yanı sıra Büyük Ermenistan'ı oluşturan başka topraklar üzerinde de hak iddia ediyorlardı. Ermeniler tek başlarına bu topraklara sahip olamazdı zira bölgedeki nüfus içinde azınlık konumundaydılar ama yalnız değildiler. Barış Konferansı'nda İtilaf devletleri Büyük Ermenistan'ın sınırlarını belirleme işini *Başkan Wilson*'a bırakmıştı. *Wilson* Doğu Anadolu'nun yanı sıra çevredeki toprakları da Ermenilere vermişti. Türklerin ve diğer Müslümanların bu topraklarda büyük bir çoğunluk oluşturduğu (daha önce verilen rakamlara bakınız) gerçeği göz ardı ediliyordu. İtilaf devletleri bu toprakları Ermenilere verme niyetindeydi; Türkler, bunu sağlamak için İtilaf devletlerinin kan dökmeye hazır olup olmadıklarını bilemiyordu. I. Dünya Savaşı'nda doğuda yaşanan mülteci sorunu ve ölümler Türklerin böyle bir devletten ne beklemesi gerektiğini iyi öğretmişti.

Kuzeydoğu Anadolu'daki Osmanlı Ordusu tam olarak dağıtılmamıştı. Ellerindeki silahları toplamak için gönderilen İngiliz subaylar çok az bir başarı elde etmişti. Bu birliklerin başında olan *Kâzım Karabekir*, 1918 yılındaki Osmanlı-Ermeni savaşının bir kahramanıydı. Türklerin o dönemde başlarına gelenler hakkında bilgi sahibiydi. Karabekir, şimdi, hem İngilizler'in hem de Sultan'ın emirlerini yerine getirmiyordu. Bunun yerine Ermenilere karşı direnmek için birliklerini ve yerel Türkleri harekete geçiriyordu. Büyük Millet Meclisi batıda Yunanlılar'ı püskürtmek için askere ihtiyaç duyulmasına rağmen *Karabekir*'i doğunun komutanı yapıyor ve Türk birliklerinin doğuda kalması yönünde bir karar alıyordu.

1920 ilkbaharında Türkler ile Ermeniler arasında sınır çatışmaları meydana geldi. Kars-Ardahan ve Erivan'dan kaçan Türkler katliam haberleri veriyorlardı. Ekim ayında *Karabekir* ilerleyişe geçti. Kendisine bağlı birlikler 30 Ekim'de Kars'ı aldı ve 1878 öncesi sınırına kadar ilerledi. Ermeni Cumhuriyeti barış çağrısı yaptı. Gümrü Antlaşması (3 Ekim 1920) ile sınırlar 1878 öncesindeki durumuyla çizildi. Kars ve Ardahan Türklere geri verildi. Ermeni Cumhuriyeti kısa bir süre sonra Bolşevikler tarafından alındı ancak söz konusu sınırı Bolşevikler de tanıdı. Doğudaki savaş artık sona ermişti.

Güneydeki Savaş

Güney Anadolu'nun Çukurova (ana şehri Adana) bölgesi üzerinde hak iddia edenlerin sayısı fazlaydı. Bölgede Türkler nüfusun dörtte üçünü oluşturuyordu ancak ortaçağda burada bir Ermeni krallığı kurulmuştu ve Fransızlar da savaş ganimeti olarak bu topraklar üzerinde hak iddia ediyordu. Beklenebileceği gibi İtilaf devletleri Fransa'nın hak iddiasını kabul etti.

Fransızların Ortadoğu'da göreceli olarak az askeri bulunuyordu ve söz konusu birlikler Suriye ve Lübnan'da denetimi elde tutmaya çalışıyordu. 1918'in sonu itibarıyla Çukurova'yı almak üzere bazı Fransız subayları ile Ermeni Lejyonları'nı bölgeye gönderdi, Fransız sömürgelerinden de askerler gönderiliyordu. Ermeni Lejyonları gönüllülerden oluşuyordu, bu güçler Güney ve Doğu Anadolu'yu kurulacak yeni bir Ermenistan'ın topraklarına katmaya yeminliydi. Lejyonerler başlangıçta zorlanmadı. Osmanlı birlikleri batıya çekilmişti ve yerel Türkler de örgütsüz bir durumdaydı. Büyük şehirler kolaylıkla alındı.

Fransızların istilası sonrasında Çukurova'da sorunlar çıkmaya başladı. Lejyonerlere, Suriye ve Mısır'a kaçan on binlerce Ermeni mülteci katıldı. Yerel Türklere zulmetmeye başladılar; Türkler evlerini terk etmeye ya da direniş başlatmaya zorlanıyordu. Şehirler Fransızların elindeydi ancak dağlarda denetim Türklerin elindeydi. Fransızların bölgedeki denetimlerini tehdit eden bir durum yarattıklarını anlamaları için kısa bir süre geçmesi yetti. Çukurova'daki Ermeni Lejyonunu dağıttılar ama Lejyonerler oldukları yerde kaldılar ve çeteler oluşturdular. Türklere yönelik saldırılar arttı; öte yandan direniş de güçleniyordu.

1919 kışı geldiğinde artık Türk ve Ermeni grupları Çukurova genelinde çatışmaya girmişti. Fransız askerleri Suriye'den kuzeye yönelerek şehirleri denetimi altına aldı. Eski Osmanlı birliklerinin de dahil olduğu Türk milliyetçi güçleri de kırsal kesimde faal olmaya başladı. Nihayetinde Türkler, Fransızlar ve Ermeniler ile Maraş'ta karşı karşıya geldi. Türk güçleri şehri ele geçirdiler ve Fransızlar ile Ermeniler'i çekilmeye zorladılar. Ermeniler geri çekilirken önlerine çıkan bütün Türk köylerini yerle bir ettiler. Türklerin ilerleyişi sırasında Ermeniler kaçmaya zorlandı ve bazıları da öldürüldü.

Fransızlar Türklerin kendilerini Çukurova'dan çıkarmak için saldırıları sürdüreceklerini düşünüyorlardı; Türk saldırıları belki de Suriye'ye yönelebilirdi. Fransızlar fazla bir kayıp vermek istemediler. Fransızlar, Türk milliyetçiler ile 20 Ekim 1921'de bir antlaşma imzaladı ve Çukurova'dan

çekilmeyi kabul etti. Daha da önemlisi Fransızlar, Sevr Antlaşması'nı artık kabul etmediklerini ve milliyetçilerin kurduğu yeni Türk hükümetini tanıdıklarını ilan etmiş oldular. Bu noktadan sonra Fransızlar İtilaf devletleri ile dayanışma içinde olmaya devam etmekle birlikte Anadolu'nun parçalanmasını desteklemediler.

Batıdaki Savaş

Kurtuluş Savaşı'nın 15 Mayıs 1919'da başladığı söylenebilir. 15 Mayıs 1919'da, İtilaf devletlerine bağlı savaş gemilerinin desteklediği Yunan ordu birlikleri İzmir'e çıktı. Osmanlı Ordu birlikleri Sultan'ın hükümetinden aldığı talimat doğrultusunda kışlalarından ayrılmadı. İtilaf devletlerinin Yunanca'daki ismi Smyrna olarak andığı İzmir'in çevresindeki topraklar, İtilaf devletleri arasında varılan anlaşma uyarınca, Yunanlılar tarafından beş yıl süreyle işgal altında tutulacak ve bu sürenin sonunda Yunanlıların burada kalıp kalmaması konusunda bir halk oylaması yapılacaktı. Yunanlılar, İtilaf devletleri tarafından belirlenen koşullara uymadılar ve denetimleri altındaki toprakları genişlettiler. Yunan birlikleri, hamileri olan İngilizler'den yükselen cılız itiraz sesleri arasında hızlı bir şekilde Aydın'a ilerledi.

Yunanlılar işgalin ilk gününden itibaren Balkan Türkleri'ne uyguladıkları taktikleri uyguladılar. Türkler, işgal günü İzmir'den başlayarak, Yunanlı askerlerin ve sivillerin saldırılarına hedef oldular. Avrupalı gözlemciler Türk mahallelerinin yerle bir edildiğini, Türklere ait dükkanların yağmalandığını ve 700-800 kadar Türk'ün kısa bir süre içinde öldürüldüğünü bildiriyordu. Yunan ordusu ilerleyişini sürdürürken çevredeki köylerde de şiddete başvuruluyordu.

Osmanlı Ordusu'nun bazı birimleri ile Türk gerilla güçleri Aydın vilayetinde Yunan ilerleyişine direndiler. Sultan'ın bir talimatı olmadığı halde, Aydın'da denetimi geçici olarak ele geçirerek Yunanlıları durdurmayı başardılar; Bergama'da da benzer bir durum yaşanıyordu. Böyle olmakla birlikte kısıtlı sayıdaki asker ve mühimmat nedeniyle Türklerin eli kolu bağlıydı. İstanbul'daki hükümet direnişi desteklemiyordu. Köylülerin direnişe destek verebilmeleri için örgütlenmeleri gerekiyordu ve bunun için de zaman gerekiyordu. Dolayısıyla, Türklerin direnişi kırıldı. Temmuz ayı sonu geldiğinde Yunanlılar vilayeti ele geçirmiş durumdaydı.

Yunanlılar, Aydın vilayetinde ilerlerken tüm yerleşim birimlerinde belirli bir plan çerçevesinde hareket ediyorlardı. Öncelikle yerel polis güçleri

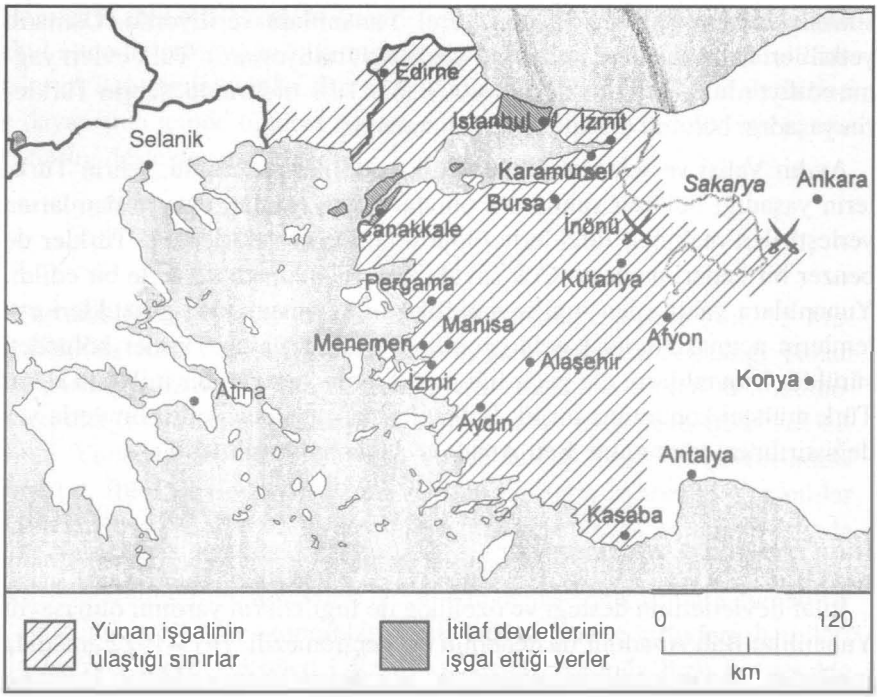
silahsızlandırıyordu. Bu silahlar yerel Yunanlılara veriliyordu. Osmanlı yetkilileri hapishanelere atılıyorlar ya da öldürülüyorlardı. Türk evleri yağma ediliyordu. Menemen'de 300-400 kadar Türk öldürüldü, şehrin Türklerin yaşadığı bölümü boşaltıldı ve yağmalandı.

Aydın Valisi ve şehirdeki diğer Türk yetkililer öldürüldü, şehrin Türklerin yaşadığı bölümü yakıldı ve buralarda yaşayanlar, evlerin damlarına yerleştirilen makineli tüfeklerle öldürüldü. Diğer şehirlerdeki Türkler de benzer bir kaderi paylaştı. Çok sayıda köy yağmalandı ve yerle bir edildi. Yunanlılara yakın olan İngiliz yetkililer bile Yunanlıların giriştikleri eylemlerin acımasızlığını kayda geçirdiler. Sonuç olarak Türkler bölgeden sürüldü. Yunanlıların ele geçirdiği topraklarda yaşayan bir milyonu aşkın Türk mülteci konumuna düştü. Balkanlar'da uygulanan nüfusun zorla yer değiştirilmesi yöntemine Batı Anadolu'da da başvuruluyordu.

İtilaf Devletleri ve Yunanlılar

İtilaf devletlerinin desteği ve özellikle de İngilizlerin yardımı olmasaydı Yunanlılar Batı Anadolu'da denetimi ele geçiremezdi. 1919-1922 arasında İngilizler, Yunan işgalinin arkasındaki ana destek unsuru oldular. İngiltere Başbakanı *David Lloyd George*, Yunan Başbakanı *Elefteros Venizelos*'a özel bir yakınlık hissederken özellikle Hıristiyan olmayanlara karşı bir tavrı vardı; dolayısıyla, Yunanlıların ilerleyişini desteklemek için elinden geleni yaptı ancak bunu yaparken İngiliz ordu birliklerini devreye sokmadı. İngiliz donanması Yunan işgaline destek olurken Osmanlı üzerindeki İngiliz hakimiyetini temsil eden İstanbul'daki yetkili, Sultan'ın orduya direniş emrini vermemesi için devreye girdi. İtilaf devletleri, barış konferansında Yunan ordusuna ilk başta sadece İzmir ve hinterlandını işgal etmesi için izin vermişti. Yunanlılar daha ileriye gidince İngiltere konferansa katılan tarafları Yunanlıları mazur görmeleri için ikna etti. Yunanlılar daha ileriye gitti.

İngilizler, İstanbul işgali sonrasında denetimleri altına aldıkları bölgeyi İzmit'e doğru genişletti (Temmuz 1920). İngiltere'nin denetimi elinde tuttuğu bir ortamda Türkler fiziki olarak güvendeydi. Böyle olmakla birlikte doğudaki Kars'ı Ermenilere, İzmit'i de Yunanlılara verdiler (Kasım 1920). Bunun ardından diğer bölgelerde yaşanan şeyler tekrarlandı: Türklerin yerleşim birimleri yağmalandı ve Türkler öldürüldü. Bir kez daha çok sayıda Türk mülteci konumuna düşüyordu. İngiltere ve diğer İtilaf devletleri, Yunanlıların Temmuz 1920'de Doğu Trakya'ya doğru ilerlemelerine izin

Kurtuluş Savaşı

verdiler. İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'da ve Boğazlar'da (Çanakkale Boğazı ve İstanbul Boğazı) konuşlanması nedeniyle Anadolu ile bağlantısı kopuk olan Trakyalı Türkler güçlü bir direniş sergileyemediler.

İngilizler neden böyle bir destek vermişti? İngiltere'deki kamuoyu savaş dönemindeki propaganda ve dini hislerin bir sonucu olarak Türkler'e karşıydı; *Lloyd George* da bu konuda hem kamuoyundan etkileniyor hem de kamuoyunu etkiliyordu. İngiliz politikacılar giriştikleri eylemlerin İngiliz İmparatorluğu'na faydası olduğunu düşünüyordu. Yunanistan, Ege, Boğazlar ve Doğu Akdeniz'i güvence altına alacak bir dost olarak görülüyordu. Türklerin İngiltere'nin hedefleri doğrultusunda hareket etmeleri beklenmiyordu. Bölgedeki geleneksel İngiliz stratejisinin tuhaf bir dönüşümüne tanık olunmuştu, zira İngilizler güç dengesini sağlamak için 10 yıl öncesine kadar Osmanlılara güveniyordu.

Yunan İlerleyişi

Yunan ordusu Güneybatı Anadolu'nun Aydın vilayetinde denetimi ele geçirmiş ve konumlarını 1920 ilkbaharında sağlamlaştırmıştı. Yaz aylarında ise fazla bir direnişle karşılaşmadan kuzeydeki Bursa'ya kadar ilerlediler. Buradan doğuya, Türk milliyetçilerinin başkenti olan Ankara'ya doğru ilerleyip Türk direnişini kırmayı hedeflediler.

Mustafa Kemal, kurduğu koalisyonu bir arada tutmak için mücadele veriyor, bir yandan da Türk birlikleri eğitimden geçiriliyordu. Dağınık haldeki birliklerin uyumlu bir yapıya kavuşturulması gerekiyordu. Bunun da ötesinde köylülerin eğitimli savaşçılar haline getirilmesi gerekiyordu. Yunan ordusu doğuya doğru harekete geçtiğinde Ocak 1921 itibarıyla eğitim çalışmaları tamamlanmamıştı. *İsmet Paşa*'nın komutasında Türkler İnönü Nehri'nde Yunan birliklerinin karşısına çıktı. Savunma başarılı olmuş, Yunan birlikleri geri çekilmek zorunda kalmıştı. 1921'nin Nisan ayında yine İnönü'de yeni bir Yunan taarruzu engellendi. Bununla birlikte Türkler elde ettikleri zaferin devamını getiremedi; askeri güçleri ve mali güçleri daha da ilerlemeleri için yeterli değildi.

İki olay Türkler açısından olayların akışını değiştirmeye yardımcı oldu. 1920'nin sonunda *Kâzım Karabekir*'in güçleri doğuda Ermenileri yenilgiye uğrattı; bu da buradaki birliklerin ve mühimmatın Yunanlılara karşı savaşmak üzere batıya gönderilebileceği anlamına geliyordu. 16 Mart 1921'de Türk milliyetçileri Sovyetler ile bir dostluk anlaşması imzaladı, bu anlaşma uyarınca Türklere silah ve para yardımı yapıldı.

Son Yunan ilerleyişi 1921 yılının yaz aylarında geldi. Türkler, Ankara yakınlarındaki Sakarya Nehri'ne kadar geri çekilmek zorunda kaldı. Başkentin Yunanlılar'ın eline geçeceği ve savaşın kaybedileceği düşünülüyordu. Büyük Millet Meclisi *Mustafa Kemal*'i Başkomutanlığa getirdi ve sivil ve askeri olmak üzere geniş yetkilerle donattı.

Sakarya Meydan Muhaberesi 13 Ağustos'ta başladı. İki taraf da topyekûn savaşa girişmişti. Her iki taraf da mühimmat eksikliği çekiyordu; Yunanlıların ikmal hatları fazlasıyla uzamıştı. Sonuç olarak 13 Eylül'de Yunanlılar kaçmak zorunda kaldı. Türkler elde ettikleri zaferi kullanarak daha ileriye gidemediler ama Avrupalılar, ilk kez Türklerin zafer elde edebileceğini fark ettiler. Fransızlar, her zamanki gerçekçiliklerini sergileyerek Türk milliyetçi hükümetini tanıdıkları ve Çukurova'yı terk etmeyi kabul ettikleri Ankara Antlaşması'nı (20 Ekim 1921) imzaladılar. Artık, Türklerin kullanabileceği daha fazla güç vardı. İtalyanlar da Anadolu'da

toprak edinme umudunu kaybettiler.

Türkler 1922 yılının Ağustos ayında ilerleyişe geçmeye hazırdı. Ayın sonu geldiğinde Yunan ordusu yenilgiye uğratılmıştı. Kurtulanlar İzmir'e kaçtı, İtilaf devletlerine bağlı gemiler bu güçleri Yunanistan'a götürdü. İzmir'in yanı sıra Batı Anadolu'daki büyük şehirler iki hafta içinde Yunanlıların elinden çıktı. 18 Eylül tarihinde *Mustafa Kemal*, Büyük Millet Meclisi'ne yaptığı açıklamada Anadolu'daki Yunan varlığının tamamen sona erdiğini duyurdu ama İngilizler Boğazları denetimleri altında tutmaya devam ediyorlardı; Yunanlılar da Doğu Trakya'daki varlıklarını sürdürüyorlardı. İngiltere ile Türkiye savaşmanın eşiğine kadar geldi; savaş çıkmamasının tek nedeni İngiliz ordu komutanı *General Harrington* ile *Mustafa Kemal*'in in sakin davranmalarıydı. (İngiltere hükümeti Fransızlar'dan milliyetçilere karşı Boğazlar'da kalmaya devam etmelerini istedi. Fransızlar bu talebi geri çevirdi.) Eylül ayının sonunda İngilizler, Yunanlıları doğu Trakya'yı terk etmeye ikna etti. Türkler ile İngilizler bir mütareke için görüşmelere başladı. Kurtuluş Savaşı kazanılmıştı.

Lozan Antlaşması

Sevr Antlaşması artık sadece İngilizlerin gönüllerinde ayakta kalıyordu. İngilizler, İsviçre'nin Lozan kentinde yeni bir barış konferansı 20 Kasım 1922'de toplandığında bu eski antlaşmanın bazı hükümlerinin geçerli olması için umutlanıyorlardı. İngilizlerin fazla bir şansı yoktu. Boğazlar bölgesinde Türklere karşı bir savaş yürütme tehdidinin içinin boş olduğu artık ortaya çıkmıştı; savaşmak isteselerdi çoktan savaşmış olurlardı. İngilizler 1918 yılı itibarıyla savaştan bıkmış durumdaydı, dolayısıyla 1922'de yeni bir savaşa girişmek istemeyeceklerdi zira savaş hali uzun süredir ortadan kalkmıştı. Zaman da Türklerin lehine işliyordu.

İngilizler Anadolu'da yaptıkları büyük hatadan geri dönmek istiyordu. Hiçbir politikacı hatalarının günlük gazetelere her gün konu olmasını istemez. Sürüncemeye uğrayacak bir barış konferansı İngiliz halkına, kendilerini yönetenlerin kaybeden tarafı desteklediğini hatırlatmaktan başka bir işe yaramayacaktı.

Öte yandan Türkler ise istedikleri her şeyi talep edecek durumda değildi. Arap toprakları ebediyen kaybedilmişti. Osmanlı'dan alacaklı olan bazı bankaların kabul edeceği bir çözüm de üretilmesi gerekiyordu. Boğazlardan serbest geçiş gibi bazı konularda da Avrupa güçlerine bazı tavizlerin verilmesi gerekiyordu. Avrupalılar ile gelecekte iyi ekonomik ve siyasi iliş-

kiler kurması için Türklerin iyi niyet sergilemesi gerekiyordu. Türkler de savaşın artık sona ermesini istiyordu. Aşağıda da görüleceği üzere, savaş Anadolu'da büyük bir yıkıma yol açmıştı. Bu toprakları yeniden kalkındırmak için barış ortamı gerekiyordu.

Lozan'daki barış görüşmeleri aylarca sürdü. İtilaf devletleri kapitülasyonları ve Anadolu'nun parçalanması konusunu gündeme getiriyordu ama *İsmet İnönü* liderliğindeki Türk müzakere heyeti bu talepleri duymazdan geliyordu. Türklerin itiraz ettiği konular defalarca masaya getirildi ancak bir aşamada İtilaf devletlerine bıkkınlık geldi ve Türkler ana konularda istediklerini elde ettiler. Türkler, Musul (bugünkü Kuzey Irak) üzerinde hak iddia etmekten vazgeçti; Musul Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından daha sonra Irak'a verildi; Hatay da (ana şehir, Antakya) 1938 yılına kadar Fransa'nın yönetiminde kaldı ve 1939 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin bir parçası olmadan önce bağımsızlığını ilan etti. Boğazlar tarafsız bölge ilan edildi (denetim 1936 yılında yeniden Türklere bırakıldı). Osmanlı zamanında sorunlu olan Hıristiyan azınlıklar ile yabancıların statüsü konusunda net bir çözüm üretildi ve yeni cumhuriyetin vatandaşlarıyla eşit haklara sahip olmaları öngörüldü. Hıristiyanların, okul gibi sosyal ve dini kurumlara sahip olmaları karara bağlandı.

Yunanlılar ile Türkler savaş sırasındaki anlaşmazlıklarını çözdüler. İki taraf da tazminat ödemeyecekti. İki düşman Trakya'nın askerden arındırılmış bir bölge olması konusunda anlaşmaya vardı. Her iki taraf da yakın geçmişte olup bitenler nedeniyle Yunanlılar ile Türklerin artık bir arada yaşamalarının zor olacağına kanaat getirdi. Bunun bir sonucu olarak iki taraf bir nüfus mübadelesi konusunda anlaşmaya vardı. Doğu Trakya ve Anadolu'daki Yunanlılar ile Yunanistan'daki Türkler yer değiştirecekti. Her iki taraftan insanların büyük bir azınlığı oluşturduğu iki bölge anlaşma kapsamı dışında bırakıldı: İstanbul'daki Yunanlılar ile Batı Trakya'daki Türkler.

Antlaşma maddeleri uyarınca son İngiliz askeri 1 Ekim 1923'te İstanbul'dan ayrıldı.

Savaşın Bedeli

Türk milliyetçileri savaşı kazanmıştı ancak ellerinde bir harabe kalmıştı. Anadolu'nun en verimli olan güneybatı bölgesi yerle bir olmuştu.

En ağır darbe Yunanlılar geri çekilirken geldi. Yunanlı askerler ve siviller geri çekilirken ellerinde ne varsa imha ettiler. Yıkım planlanmış bir

eylemdi. Yunanlı subaylar şehirleri ve köyleri yaktı; zeytin ağaçlarının kesilmesi ve çiftlik hayvanlarının öldürülmesi emrini verdi. Savaştan sonra yapılan bir sayım Kurtuluş Savaşı sırasında 1,7 milyon koyun ile 134 bin at ve 64 bin keçi ve katırın yanı sıra yüz binlerce çiftlik hayvanının öldüğünü gösteriyor. Batı Anadolu'da işgal edilen bölgelerdeki 140 bin bina imha edildi. En büyük darbeyi şehirler aldı: Manisa'daki 14.773 binadan 13.633'ü yıkılırken Alaşehir'deki 4.500 evden 4.350'si ve Karamürsel'deki 847 evden 830'u benzer bir kaderi paylaştı. Yıkımın yanı sıra Hıristiyan işadamlarının ve işyerlerinin kaybedilmesi, ekonomiye ağır bir darbe indirdi. İşgal aşamasında Osmanlı yetkilileri ile polisler, öldürülen ilk grubu oluşturduğu için kamu düzeni yerle bir olmuştu. En kötüsü, bölgedeki Müslümanların nüfusu 1913'e göre 1,2 milyon daha azdı. İnanılmaz sayıda insan ölmüştü.

Benzer bir yıkım doğuda da yaşanmıştı. Güneydoğunun büyük bölümü I. Dünya Savaşı sırasında büyük bir yıkıma uğramıştı. Örneğin Van'ın eski şehir bölümü tamamen imha olmuştu. Savaştan önce Bitlis şehrinde 7.500 ev vardı, savaştan sonra bu sayı 1.000'e kadar geriledi. Pek çok şehirde Ermenilere ve Türkler'e ait olan evlerin yarısı imha olmuştu. I. Dünya Savaşı sırasında kuzeydoğuda durum daha iyiydi, bunun başlıca nedeni Rusların buralardaki mal varlığını korumasıydı zira işgalin kalıcı olmasını planlıyorlardı. Bunu izleyen Türk-Ermeni savaşında bu durum değişti. Batıda Yunanlıların çekilirken yaptıklarının bir benzerini Ermeniler de çekilirken yaptı. Ermenilerin çekilişi sonrasında Erzincan'a giren Osmanlı generali 1.000 kadar evin imha edildiği tespitini yapıyordu. Bayburt'ta yaklaşık 400 ev imha ediliyordu. Geri çekiliş yolu üzerindeki pek çok Türk yerleşim birimi de ağır darbe aldı. Modern çağ savaşlarında eşine az rastlanan bir ölüm oranı gerçekleşiyordu. 1912 yılında Van'da yaşayanların yüzde 62'si 1922 yılı geldiğinde hayatta değildi; Bitlis'teki nüfusun da yüzde 42'si ölmüştü, Erzurum'da ise bu oran yüzde 31'di.

Savaşta sadece Türkler zarar görmedi. Anadolu'nun Hıristiyan toplulukları bu toprakları büyük ölçüde terk etmek zorunda kalmıştı. Türklerin tarihinin anlatıldığı bu kitapta beklenebileceği gibi Türklerin başına gelenlere vurgu yapılıyor ancak Yahudiler, Yunanlılar, Ermeniler ve diğer toplulukların üyeleri de savaşın bedelini ağır bir şekilde ödediler. Onlar da Türkler gibi ağır can kaybı verdiler. I. Dünya Savaşı ve Anadolu'da bunu izleyen savaş sırasında Anadolu'daki nüfusun onda biri kalıcı olarak göç etmek zorunda kaldı ve yüzde 20'si de can verdi; bu, I. Dünya Savaşı'nda diğer ülkelerde gözlenen ölüm oranının çok daha üzerindeydi. Savaşta 300 binin biraz üzerinde Yunanlı öldü. Ölen Ermenilerin sayısı ise 600 bine

yaklaşıyordu; ölen Müslümanların sayısı ise 3 milyonu buluyor.

Yeni Türkiye Cumhuriyeti topraklarının büyük bölümü verimsiz bir durumdaydı. Toprağın ve insanların toparlanması için onlarca yılın geçmesi gerekiyordu.

Türkler ve Türkiye Cumhuriyeti

Modern Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran siyasi değişimler esas olarak bu kitabın ilgilendiği dönemden sonra geldi. Daha sonra *Atatürk* adını alacak olan *Mustafa Kemal*, Kurtuluş Savaşı nedeniyle büyük itibar kazandı. Gerçekten ulusunun kurtarıcısıydı. Savaştan sonra, itibarını, yeni ulusu siyasi, sosyal ve ekonomik olarak şekillendirmek için kullandı. Büyük Millet Meclisi 1922 yılında saltanatı kaldırıyordu; 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilecekti. Yeni başkent, bir Osmanlı şehri olan İstanbul değil, Ankara oluyordu. Yüzyıllara dayanan bir gelenekten radikal bir kopuş yaşanıyordu.

Savaşlar Türkleri değişime uğrattı. Artık kendilerini Türk olarak algılıyorlardı. Osmanlıların egemen olduğu yüzyıllar boyunca Türkler büyük bir imparatorluğun temel dayanağı olmuşlardı. Osmanlı İmparatorluğu Batı'da aslında Türkiye olarak anılıyordu ve sultanlar, gerçekten de, göçebe Türk kökenleriyle gurur duyuyorlardı ancak Osmanlılar kendilerini hiçbir zaman bir Türk İmparatorluğu olarak kabul etmemişlerdi. *Hazreti Muhammed*'in haleflerinin kurduğu büyük Müslüman imparatorluklarının sonuncusu olan İslami bir imparatorluktu. Osmanlı sarayında idari ve askeri dil Türkçeydi. Eklektik olsa da İmparatorluktaki yüksek kültür ve Anadolu ile Trakya'daki yaygın kültür ancak ve ancak Türk olarak nitelenebilir. Böyle olmakla birlikte Türkler siyasi bir grup oluşturmuyordu. Modern Avrupa'da rastlanılan türden bir ulusçuluk söz konusu değildi. Osmanlı'nın son yıllarında filozoflar, tarihçiler, yazarlar ve toplumbilimciler Fransız veya Alman ulusu gibi ortak bir kültür ve dilin eseri olarak bir Türk ulusunun bulunduğunu ilan ediyorlardı; ancak böyle bir düşüncenin Anadolu ve Trakya'daki Türkler arasında fazla yaygın olmadığı anlaşılıyor.

I. Dünya Savaşı ve özellikle de Kurtuluş Savaşı toplumun idaresinde bir değişime yol açtı. İstilaya maruz kalan Türkler, herhangi bir yardım almadan, Türk olarak direnmek zorunda kalıyordu. Türklerin Müslüman kardeşleri, Türklerin davasına sadece sempati gösterebileceklerdi. Üç yüzyıl boyunca Osmanlı tebaasının bir parçası olan Araplar da, Avrupa hegemonyasıyla uğraşmak zorunda kalıyorlardı. Tek başına kalan Türkler, Türk olduklarının ayrımına vardılar; Türk oldukları için saldırıya uğruyorlardı ve

Türk olarak kendilerini savunmak zorundaydılar; Türk oldukları için evlerinden sürülüyorlardı; kendilerini savunmak zorunda bırakılmışlardı; başka bir topluluğa değil sadece Türklere güvenebilirlerdi. *Mustafa Kemal*'in dehası bu yeni ulusal kimliği kullanıp güçlendiriyor ve Kurtuluş Savaşı bu güce dayanıyordu. *Mustafa Kemal*, savaşların ardından, eski Osmanlı kültürünü radikal bir reformdan geçirip yeni bir devlet sistemine dayanan Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmak için yine bu ulusal hissiyata dayanacaktı.

Sözlük

ahi: Şehir sivil savunmasının üyesi, sufi kardeşlik gruplarına ve loncalarına bağlı kimse

akıncı: Süvari

askeri: Osmanlı "egemen sınıfı"

avarız: Olağanüstü vergi

ayan: Toplumun önde geleni, özellikle Osmanlı Balkanları'ndaki özerk yerel lider

azab: Yaya asker

bahşiş: Alınan bürokratik veya adli hizmetin karşılığı olarak ödenen para

bedesten: Kapalı çarşı

bey: Onursal bir unvan, Osmanlı öncesi veya Osmanlı'nın ilk dönemlerindeki prens veya hükümdar

beylerbeyi: Osmanlı'nın ilk zamanlarındaki vali niteliği taşıyan yönetici

beylerbeyliği: Beylerbeyinin başında bulunduğu daha büyük toprak parçası, sancakların oluşturduğu bölgenin sorumlusu

beylik: Vilayet, beyin yönettiği Anadolu'daki bölge

kapitülasyon: Gümrük vergilerinde indirimi de kapsayan ve Avrupa ülkelerine tanınan ayrıcalıkların genel ifadesi

kervansaray: Tüccar kervanlarının barındığı kale/han gibi yerler

çarşı: Pazaryeri

Katolikos: Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin başpiskoposu

çocuk tarhı: Hıristiyan çocuklarının zorla devşirme olarak alınması

cizye: Gayrimüslimlerden toplanan vergi

defterdar: Kayıtları tutan kişi,

Başdefterdar: Osmanlı'nın mali idaresi ile bürokrasisinin başındaki kimse

Dersaadet: İstanbul

derbent: Dağ geçidi, güçlü olunan yer

derebeyi: Özerk yerel lider, özellikle Osmanlı Anadolusu'nda

derviş: Sufi dindar

devşirme: Sultanın köleleri, çocuk tarhı yoluyla alındıktan sonra yetiştirilen Osmanlı yöneticileri ve köle askerler

divan: Devlet konseyi

Divan-ı Humayun: İmparatorluk Konseyi, idarenin en üst düzeydeki organı

emanet: Hazine kaynağı, yetkililerin maaşlarını aldıkları mali kaynak

fetva: Müftü tarafından alınan ve bir eylemin İslam hukukuna uygun olup olmadığını ilan eden karar

gazi: İslam inancı adına savaşan savaşçı

han: Özellikle Türklerin ilk dönemlerindeki hükümdar, aynı zamanda büyük ticari bina

Hattı-ı Hûmayun: Sultanın kararnamesi

ikta: Selçuklular döneminde askeri hizmet karşılığında sahip olunan toprak

iltizam: Vergi çiftliği

imam: Şii İslam'da Ali'den gelen kişi

imaret: Yoksullar için aşevi

cihat: İslam'ı yaymak veya korumak için açılan savaş

kadı: İslami yargıç

kadıasker: Askeri nitelikli bir İslami baş yargıç

kafes: Veliaht sultanların sarayda tutuldukları yer

kalemiye: Osmanlı yazıcılar kurumu veya bürokrasisi

kanun: Laik nitelikli yasa

kanunname: yasalar bütünü

kapalı çarşı: En önemli örneği İstanbul'daki Kapalı Çarşı

kapıkulları: Sultanın köleleri, köle askerler ve yöneticiler

kapudan: Amiral

kethüda: Lonca lideri

kızılbaş: Şii Müslüman Türkler, özellikle Safevileri destekleyenler

komitacı: Gerilla veya çete üyesi

kul: Köle

mektep: İslam'da okul

memlûk: Askeri köle, özellikle Mısır'da

medrese: İslami okul

mehr: Başlık parası

mescit: İslam'da küçük ibadet yeri

millet: Din esasında ayrılan büyük topluluk

miri: Sultanın sahibi olduğu devlet toprakları

müftü: Dini esasta hukuki kararlar alan Müslüman din adamı

muhtar: Yaşlı kimse, köyün başı

muhtesip: Pazar yerlerini denetleyen kimse

mülk: Kişiye ait olan gayrimenkul

müsellem: Maaşlı süvari

Nizam-ı Cedit: II. Selim dönemindeki Avrupa tarzı ordu

öşür: Tarım ürünleri üzerindeki vergi

reaya: Sultanın vergi ödeyen tebaası

reis: Deniz kuvvetlerinde kaptan

Rum: Romalı (Örneğin Bizans), Yunan

rüştiye: Ortaokul

salname: Yıllık kitap

sancak: Osmanlı zamanlarındaki idari birim

sancakbeyi: Sancağı yöneten kişi

sekban: Osmanlı'da yerel yöneticilere bağlı olan maaşlı asker

şaman: İslam öncesi dönemdeki Türkler'in din adamı

Şeriat: İslam hukuku

Şii: İlahi bir şekilde seçilmiş imamı kılavuz seçen Müslümanlar

sipahi: Süvari

sufi: Mistik dindar

sultan: Hükümdar, imparator

sünnet: *Hazreti Muhammed*'in davranışlarının dini ve hukuki olarak esas alınması

Sünni: Ulemanın ortaya koyduğu şekliyle İslami toplumun genel kurallarını takip eden kişi

Şeyh: Yaşlı kimse, sufi kardeşliğinin önderi, kılavuzu

Şeyhülislam: Osmanlı İmparatorluğu'nda baş müftü

Tanzimatçılar: Tanzimat reformlarına inanan ve yürüten kişiler

Tatarlar: Bugünkü Ukrayna'nın güneyinde ve Rusya Avrupası'nın güneyinde yaşayan Türkler

tekke: Eskiden tarikattan olanların müdavimi oldukları yer

Tercüme Odası: Osmanlı Hariciye Nezareti'nde tercüme faaliyetlerinin yürütüldüğü birim

tımar: Askerlik hizmeti karşılığında sahip olunan toprak

tımarlı sipahi: Tımar sahibi süvari

ulema: Müslüman din bilimciler

vakıf: Vergiden muaf tutulan dini niteliktek kuruluş

vezir: Devlet bakanı

vilayet: Osmanlı'da bir yönetim birimi

yalı: Deniz kenarındaki büyük ev

yaya: Maaşlı piyade

Yeniçeri: Osmanlı'da ordu birlikleri

Yörük: Göçebe

Dizin

I. Abdülhamit 203
I. Abdülmecid 355, 363
I. Ahmed 204, 222, 225
I. Bayezid 70, 75, 79, 81, 106, 131, 157
I. Dünya Savaşı 246, 248, 249, 256, 262, 263, 264, 265, 339, 368, 380, 396, 398, 399, 410, 420, 422, 425, 428, 431, 432, 442, 445, 451, 456, 458, 461, 462, 470, 471
I. Mahmud 203
I. Mehmet 83, 84
I. Murat 67, 69, 77, 79, 157
I. Mustafa 222
I. Selim 93, 100, 103, 109, 114, 121, 135, 138, 202, 210
II. Abdülhamit 11, 256, 355, 373, 375, 376, 378, 379, 384, 386, 388, 389, 391, 397, 428, 458
II. Bayezid 106, 109, 126, 153, 172, 210
II. Mahmud 10, 260, 355, 358, 359, 360, 363, 367, 368
II. Mehmet 79, 89, 93, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 110, 115, 123, 124, 127, 131, 138, 152, 153, 167, 204
II. Murat 75, 79, 83, 84, 85, 86, 88, 89
II. Osman 203, 223, 225, 227
II. Selim 202, 207, 221
III. Ahmet 203
III. Mehmet 203, 204
III. Murat 203, 222
III. Selim 10, 235, 355, 357, 358, 359
IV. Mehmet 203
IV. Murat 203
IV. Mustafa 355, 358
V. Karl 118, 119, 130
V. Mehmet 392
V. Murat 355, 373

A

Abbasi Halifesi 19, 20, 22, 24, 25, 28, 50, 77, 121, 125
Abdülaziz 355, 370, 371, 373
Abhazlar 410, 411, 412
açlık 184, 209, 233, 334, 411, 416, 419, 442, 444
Adana 220, 238, 271, 272, 273, 278, 296, 297, 346, 428, 442, 456, 463
Adriyatik 85, 104, 171, 172
Afrika 13, 19, 93, 119, 145, 158, 178, 216, 228, 245, 248, 250, 265, 394, 399
ahilik 60
ahşap 176, 283, 285, 289, 290, 292, 294, 302, 307, 311, 312, 315, 317, 385
aile 27, 28, 37, 45, 55, 61, 62, 66, 71, 73, 80, 96, 99, 105, 110, 113, 116, 152, 153, 156, 165, 245, 281, 286, 288, 290, 291, 292, 293, 299, 300, 323, 325, 326, 327, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 340, 341, 343, 363, 375, 398
Akdeniz 40, 46, 61, 64, 95, 108, 118, 119, 120, 127, 162, 167, 171, 172, 177, 184, 189, 198, 222, 250, 269, 271, 272, 277, 432, 434, 440, 446, 466
akıncılar 72, 84, 110, 116, 160, 161, 237
Akka Savaşı 356
Akkerman Antlaşması 261
Akkoyunlu 58
Aksaray 48, 309, 310
Akşehir 103
Alemdar Mustafa Paşa 358
Ali 23, 121
Ali Canbolad 220
Ali, devlet bakanı 364

Alman 63, 118, 127, 245, 248, 251, 353, 413, 416, 425, 431, 432, 433, 434, 436, 440, 441, 451, 471
Almanya 63, 64, 87, 96, 118, 241, 250, 251, 256, 379, 430, 431, 432, 433, 434, 440, 445, 455, 456
Alparslan 26, 28, 32, 37
altın 107, 150, 176, 182, 197, 301, 315, 380, 382, 384, 436, 440
Amasya 38, 122, 157, 215, 297
Amasya Anlaşması 122
Amerika 78, 114, 118, 141, 146, 169, 192, 193, 199, 201, 208, 254, 255, 256, 258, 270, 277, 278, 281, 283, 286, 311, 334, 353, 374, 399, 403, 412, 425, 432, 441, 453, 457
Amerika Birleşik Devletleri 78, 114, 118, 141, 146, 169, 199, 201, 208, 254, 270, 277, 278, 281, 283, 286, 311, 334, 353, 374, 403, 412, 425, 432, 441, 453, 457
Amerika ve Amerikalılar 259, 329, 364, 425
Anadolu 15, 28, 29, 32, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 95, 103, 105, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 115, 120, 122, 125, 130, 131, 132, 137, 147, 154, 157, 159, 166, 171, 172, 176, 177, 181, 190, 191, 197, 206, 209, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 222, 223, 224, 225, 226, 229, 230, 234, 238, 239, 247, 258, 262, 264, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 283, 285, 286, 288, 290, 291, 292, 296, 297, 299, 300, 301, 303, 304, 311, 312, 323, 332, 334, 339, 345, 346, 347, 348, 361, 376, 377, 404, 405, 409, 410, 416, 420, 428, 429, 433, 436, 437, 438, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 449, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471
Anadolu Selçuklu Ordusu 37, 38, 40, 42, 43, 44
anayasa 206, 371, 373, 374, 375, 395
Andrea Dorea 119
Ankara 47, 157, 173, 215, 241, 272, 273, 278, 285, 296, 297, 460, 467, 471
Antlaşması 467
Savaşı 75
Antakya 296, 469
Antalya 46, 47, 238
Antep 446
Arabistan 113, 274, 438
Aral Gölü 18
Araplar 19, 20, 27, 35, 49, 58, 110, 113, 120, 121, 122, 136, 138, 145, 154, 159, 166, 172, 184, 218, 249, 250, 257, 258, 260, 262, 263, 280, 315, 318, 362, 404, 428, 437, 440, 446, 451, 452, 453, 455, 468, 471
Aras Nehri 61
Arnavutluk 62, 83, 105, 160, 235, 377, 419
arpa 276
Askeri reform 356, 361
aş evleri 124
aşiret 22, 26, 33, 55, 112, 116, 127, 184, 210, 218, 220, 264, 280, 394, 398, 407, 408, 410, 444, 446, 461
atlar 18, 126, 136, 137, 274, 280, 302
Atsız 28
Attila 18
Avusturya, Avusuturya-Macaristan 93, 116, 118, 119, 121, 127, 145, 191, 193, 212, 213, 232, 233, 234, 248, 251, 265, 266, 377, 379, 388, 390, 417, 431, 445, 456
ayaklanma 56, 84, 86, 177, 190, 191, 358, 377, 391, 395, 405, 413, 415, 417, 442, 443, 444
Ayanlar 234, 235, 237, 238, 239, 357, 358
Ayasofya 98, 307, 309, 416
Ayastefanos Antlaşması 376
Aydın 464, 465, 467
azab 160, 161, 163, 183
Azerbaycan 28, 111, 191, 222, 405, 409, 461
Azm ailesi 220

B

Bağdat 23, 25, 28, 33, 34, 42, 51, 55, 121,

122, 158, 225, 226, 273, 274, 296, 373, 399, 432, 438, 439, 441
baharat 172, 173, 176, 196, 200, 301, 317
bahşiş 360
Bakanlar Kurulu 146, 360, 366, 374, 391, 395
Bakü 442
Balfour Deklarasyonu 447
Balkan Savaşları 249, 395, 417, 418, 419, 421, 428, 429, 430, 431, 434, 436, 438, 440, 451, 455
bankalar 199, 200, 308, 378, 379, 381, 382, 389, 468
Barbaros Hayrettin 162
Basra 120, 121, 158, 171, 273, 274, 275, 296
Batılılaşma 232, 353, 354, 360, 363, 390, 392, 397
Batum 376, 408, 429, 442
Bayburt 470
Bektaşi 112
Berlin Antlaşması 247, 377
Berlin Konferansı 248, 251, 254, 260, 261, 377, 416
beyler ve beylikler 29, 38, 39, 40, 42, 43, 47, 56, 57, 58, 59, 65, 66, 67, 69, 73, 74, 75, 76, 105, 132, 210, 297
Beyşehir 293, 294, 298, 299
bina 285, 286, 292, 293, 294, 298, 299, 300, 307, 311, 314, 384, 470, 473
Bitlis 296, 470
Bizans İmparatorları 28, 32, 37, 68, 69, 84, 96, 101, 137
Bizans İmparatorluğu ve Bizanslılar 35, 37, 38, 39, 40, 46, 47, 49, 52, 59, 61, 63, 64, 66, 69, 70, 73, 74, 83, 84, 89, 95, 96, 98, 101, 106, 110, 112, 126, 127, 131, 136, 137, 138, 141, 148, 166, 167, 211, 304, 307
Bizans Ordusu 37
Boğazlar 433, 439, 446, 447, 466, 468, 469
Bolşevik 447, 462
borç 252, 253, 371, 373, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 397, 399
Bosna 62, 72, 102, 105, 157, 248, 373, 377, 390, 391, 415, 417
boşanma 142, 329, 330, 331
Breslau 434
buğday 48, 276, 277, 278, 342
Buhara 20, 22
Bulgar Ayaklanması 415
Bulgaristan ve Bulgarlar 62, 67, 68, 73, 86, 101, 235, 237, 247, 253, 257, 258, 259, 261, 319, 369, 373, 377, 380, 388, 390, 397, 404, 405, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 429, 430, 442, 451, 456, 457
Bulgar Ortodoks Kilisesi 165
Bursa 53, 65, 66, 87, 97, 171, 172, 256, 273, 276, 278, 296, 297, 467
Bükreş Antlaşması 261
bürokrasi 27, 33, 45, 69, 70, 77, 110, 123, 138, 146, 147, 156, 159, 163, 164, 216, 221, 226, 298, 363, 364, 369, 370, 371, 373, 374, 388, 396
bütçe 44, 195, 230, 382, 384, 393, 394
Büyük Millet Meclisi 460, 461, 462, 467, 468, 471
Büyük Selçuklular 26, 28, 29, 32, 34, 37, 38, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 50, 70, 71, 77, 79, 80, 89, 110, 112, 125, 130, 151, 160

C-Ç

cami 20, 33, 40, 45, 46, 47, 58, 65, 96, 97, 101, 104, 124, 140, 152, 153, 155, 282, 293, 294, 296, 301, 303, 307, 309, 315, 378, 397, 416
Celali 197, 210, 212, 214, 215, 216, 219, 222, 226, 230, 239, 241, 282
Cemal Paşa 396, 434
Cem, şehzade 106, 107
Ceneviz, Cenevizliler 85, 87, 96, 105, 174, 318
Cengiz Han 40, 42, 51, 55, 138
Ceyhun 19, 20
Cezayir 119, 158, 162, 296
cihad 121
cinsellik 324, 327, 328, 329, 342
cizye 193, 194
Çanakkale Boğazı 66, 103, 230, 433, 438, 466
Çandarlı Ali 81
Çandarlı Halil 83, 87, 99
Çandarlı Hayrettin 77, 81, 145
Çandarlı İbrahim 82, 83

çekirdek aile 332, 334, 335
Çerkezya ve Çerkezler 410, 411, 412, 415, 416, 420
Çeşme Savaşı 198
Çin ve Çinliler 17, 18, 22, 49, 75, 163, 241, 245, 278
çocuk 144, 146, 156, 163, 181, 187, 200, 225, 229, 276, 281, 282, 291, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 348, 369, 403, 411, 413, 414
çokeşlilik 328, 329
Çorum 215
çöl 17, 19, 159, 184, 196, 217, 218, 249, 250, 272, 274, 275, 437, 441
Çukurova 447, 452, 454, 463, 467

D

dağ, dağlar 17, 28, 103, 121, 160, 167, 196, 215, 217, 218, 245, 247, 261, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 290, 389, 411, 414, 416, 420, 428, 436, 437, 440, 443, 458, 463
Damat Ferit 453, 455, 459, 460
Deli Hasan 214, 215, 216
demiryolu 278, 367, 383, 401, 428, 432
demokrasi 349, 371, 372, 375, 386, 387, 388, 392, 396, 399, 431
deniz 57, 66, 85, 87, 95, 96, 97, 103, 107, 118, 119, 120, 127, 160, 163, 171, 174, 184, 192, 195, 198, 269, 271, 275, 277, 303, 306, 307, 314, 355, 407, 429, 436, 438
depo 175, 288, 289, 290, 291, 294, 299, 312, 315
deprem 285
Derbent 408
deve 277, 280, 302
devşirme 83, 86, 87, 99, 100, 106, 107, 115, 122, 144, 163, 208, 209, 217, 223, 224, 225, 230
dış ticaret 385
divan 106, 145, 146, 147, 159, 289, 361, 473
Divan-ı Humayun 6, 146, 147, 159, 473
Diyarbakır 158, 272, 273, 275, 278, 296, 297
doğum 56, 342, 343, 345, 347, 348
doğum kontrolü 343
donanma 38, 57, 96, 103, 108, 118, 119, 120, 184, 198, 199, 392, 433
Düzmece Mustafa 84

E

ebeveyn 281, 323, 324, 327, 332, 335, 342, 343, 345
Edirne 67, 76, 84, 85, 88, 97, 124, 157, 171, 273, 297, 414, 416, 419, 430, 456
Antlaşması 261, 414
Eflak 62, 72, 73, 83, 86, 105, 177, 232, 261
Ege Denizi 172, 230, 231, 274, 456
eğitim 51, 97, 98, 124, 155, 188, 195, 200, 204, 207, 213, 228, 240, 257, 259, 262, 294, 342, 354, 355, 366, 367, 368, 397, 398, 467
ekinler 48, 108, 112, 218, 276, 291, 323, 334, 337, 338, 343, 410, 415
ekonomi 48, 49, 51, 59, 88, 115, 118, 120, 121, 127, 139, 140, 151, 152, 170, 173, 177, 180, 181, 182, 184, 188, 192, 196, 197, 199, 200, 206, 210, 212, 228, 231, 241, 245, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 265, 275, 280, 281, 297, 299, 314, 324, 325, 327, 328, 334, 335, 337, 338, 339, 343, 351, 353, 369, 371, 380, 386, 387, 397, 399, 410, 412, 428, 432, 434, 446, 456, 468, 471
Elefteros Venizelos 465
emanet 35, 48, 148, 473
Emevi Halifeliği 19, 23, 121, 125, 139
emperyalizm 241, 245, 252, 264, 265, 377, 404, 410, 420, 421, 454
enflasyon 109, 123, 170, 192, 193, 212
Enver 394, 396, 434, 436, 437, 438, 441
Erivan 409, 445, 461, 462
Ermeni Ayaklanması 377, 443, 444
Ermeni Cumhuriyeti 442, 445, 447, 452, 461, 462
Ermeni Gregoryen Kilisesi 167
Ermeni Lejyonu 463
Ermeniler 35, 167, 168, 247, 258, 260, 264, 404, 405, 409, 410, 412, 421, 441, 442, 443, 444, 445, 453, 459, 461, 462, 463, 470

Ertuğrul 58, 110
Erzincan 470
Erzurum 158, 171, 225, 272, 273, 296, 297, 441, 456, 459, 470
Eskişehir 38, 273
eşekler 280, 291, 294
eşkıyalar 215, 216, 226, 234, 235, 238, 348, 367
eşya 233, 289, 315, 326, 330
ev 289, 290, 291, 292, 293, 294
evlilik 10, 142, 324, 328, 329, 331
Eyüp 318
Ezher 33, 124

F

fabrika 189, 196, 199, 233, 240, 252, 369
Fars 26, 58, 191, 247, 408, 409, 410, 433
fasulye 277
Fatih Sultan Mehmet 146, 166, 167, 168, 207
Fetret Devri 9, 39, 75, 77, 83
Fırat Nehri 120, 171, 438
Filistin 28, 29, 167, 263, 264, 438, 440, 441, 454
fiyat 140, 170, 177, 178, 180, 181, 182, 193
Fransa ve Fransızlar 18, 34, 63, 64, 104, 107, 118, 169, 174, 189, 197, 198, 200, 232, 233, 241, 245, 247, 248, 250, 251, 252, 258, 261, 289, 355, 356, 361, 364, 372, 377, 379, 380, 387, 399, 403, 431, 432, 433, 434, 436, 447, 452, 454, 455, 457, 463, 469, 471
Fuat 364, 370

G

Galata 96, 306, 308, 318
garnizon 51, 207, 299, 414
gayrimüslim 116, 147, 164, 166, 178, 193, 194, 369, 421
Gazali 34
gazete 257, 263, 360, 371, 372, 398, 468
gazi 43, 51, 52, 59, 60, 66, 69, 71, 73, 76
Gelibolu 66, 67, 158, 423, 438, 439, 440, 458
gelin 325, 326
gemi 96, 119, 120, 150, 153, 162, 172, 177, 179, 181, 182, 183, 189, 195, 198, 274, 275, 277, 280, 306, 318, 367, 384, 411, 420, 428, 434, 438
Genç Osmanlılar 371, 372, 373, 374, 388
General Harrington 468
gerilla 249, 389, 394, 411, 414, 438, 443, 464
Germiyanoğulları 59, 68
gıda 37, 51, 112, 176, 177, 196, 277, 278, 279, 281, 301, 317, 344, 345, 395, 411
Girit 230, 231, 261, 373, 390
Göben 434
göç 48, 49, 52, 137, 167, 168, 246, 259, 300, 335, 346, 407, 409, 410, 412, 418, 420, 431, 470
göçebeler 19, 25, 26, 27, 28, 29, 34, 37, 38, 43, 45, 48, 50, 51, 56, 59, 67, 68, 72, 80, 84, 85, 110, 137, 160, 280, 281
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 364
Gümrü Antlaşması 462
gümrük vergileri 104, 105, 147, 150, 172, 174, 175, 181, 183, 192, 254, 256, 370, 386, 455
gümüş 104, 118, 172, 182, 192, 212, 301, 380
Gürcistan 191, 247, 404, 405, 408, 409, 411
Gürcü 40, 247, 317

H

haberleşme 37, 95, 190, 200, 216, 256, 298, 299, 306, 367, 410, 428, 440, 445
Habeş 158, 159
Habsburg 116, 118, 119, 127, 130, 174, 189, 191, 222, 231, 233, 234
Haçlı Seferleri ve Haçlılar 29, 38, 39, 61, 63, 64, 72, 75, 87, 88, 106, 107, 113, 425
Halep 29, 120, 154, 158, 171, 172, 175, 219, 220, 255, 273, 274, 296, 345
harem 122, 146, 204, 206, 227, 229, 286, 355
hastalık 344, 346, 412, 416
hastane 97, 98, 104, 125, 132
hayır işleri 91, 97, 105, 124
hayvanlar 17, 20, 58, 147, 176, 179, 199, 241, 272, 276, 279, 280, 281, 282, 288, 290, 291, 383, 414

hazine 29, 71, 79, 108, 151, 159, 191, 356, 383, 430
Hazreti Muhammed 19, 23, 55, 95, 121, 172, 210, 471, 474
Hermanstadt Savaşı 86
Hıristiyanlık 35, 46, 47, 49, 59, 61, 62, 64, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 79, 81, 82, 87, 88, 97, 101, 107, 118, 119, 127, 131, 132, 135, 139, 142, 144, 154, 156, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 175, 196, 207, 209, 245, 256, 257, 258, 259, 260, 263, 279, 297, 318, 328, 339, 351, 374, 386, 388, 389, 404, 407, 408, 409, 412, 415, 421, 425, 465, 469, 470
Hırvatistan 62, 64, 85
Hülagü 42
Hüseyin Hilmi 390

I-İ

Irak 26, 29, 33, 50, 51, 74, 88, 110, 112, 115, 119, 120, 121, 125, 142, 167, 171, 225, 250, 271, 274, 373, 423, 438, 439, 440, 441, 446, 447, 452, 454, 469
iç ticaret 196
İkinci Kosova Savaşı 88
iklim 212, 252, 272, 278, 283, 285
ilkokul 200, 360
iltizam 149, 150, 194, 368, 473
imalat 198, 200, 385
imaretler 140
İnebahtı Savaşı 189
inekler 278, 338
İngiliz 127, 189, 192, 200, 249, 251, 260, 261, 314, 364, 370, 374, 377, 403, 413, 416, 417, 419, 425, 432, 433, 434, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 446, 447, 451, 452, 454, 455, 459, 460, 461, 462, 464, 465, 466, 468
ordusu 356, 379, 431, 438, 439, 440, 441, 461
İngiltere 2, 34, 63, 146, 169, 196, 198, 199, 200, 201, 241, 245, 249, 250, 251, 252, 255, 258, 263, 291, 314, 347, 348, 364, 367, 370, 372, 377, 379, 387, 397, 399, 403, 417, 425, 431, 432, 433, 434, 436, 442, 445, 446, 447, 457, 465, 466, 468
İnönü Nehri 467
İnönü Savaşı 467
inşaat 108, 135, 285, 323, 366, 383
ipek 172, 173, 197, 256, 278, 302
İpek Yolu 22
İran 18, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 29, 32, 33, 35, 37, 40, 42, 49, 50, 51, 55, 58, 74, 86, 88, 93, 95, 103, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 121, 122, 130, 136, 145, 171, 172, 173, 191, 193, 197, 213, 220, 233, 247, 272, 278, 438, 446
İsa 167
İskenderiye 172, 345
İslam 9, 15, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 33, 34, 39, 43, 45, 46, 49, 50, 51, 59, 60, 62, 64, 66, 69, 73, 77, 80, 81, 83, 95, 98, 99, 100, 101, 104, 111, 116, 121, 124, 125, 130, 131, 132, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 151, 154, 155, 158, 165, 167, 170, 174, 183, 193, 206, 249, 262, 263, 279, 282, 297, 328, 340, 341, 372, 398
İsmet İnönü 449, 461, 467, 469
İsmet Paşa 467, 469
İspanya 96, 118, 119, 168, 169, 170, 233
İspanyol 118, 170
İstanbul 2, 10, 35, 37, 46, 49, 61, 62, 63, 66, 73, 74, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 106, 108, 109, 110, 112, 115, 124, 125, 138, 145, 148, 150, 151, 152, 153, 155, 159, 163, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 175, 176, 177, 178, 184, 190, 191, 192, 197, 198, 202, 205, 207, 208, 209, 210, 212, 215, 216, 217, 223, 224, 225, 228, 233, 239, 256, 259, 273, 274, 275, 277, 285, 294, 296, 297, 298, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 314, 316, 317, 318, 319, 334, 339, 344, 345, 346, 356, 357, 358, 359, 361, 363, 371, 373, 376, 380, 382, 384, 388, 390, 391, 395, 397, 399, 404, 416, 417, 420, 428, 430, 432, 433, 438, 446, 447, 453, 454, 455, 456, 458, 459, 460, 464, 465, 466, 469, 471
İstanbul Boğazı 96, 145, 304, 307, 308, 312, 314, 318, 433, 439, 446, 466, 468, 469
işsizlik 193, 199

İtalya 18, 47, 48, 96, 104, 118, 119, 172, 173, 174, 249, 256, 379, 447, 455, 457
İtalyanlar 96, 261, 394, 395, 453, 467
İtilaf Devletleri 436, 438, 445, 446, 447, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 460, 462, 464, 465, 468, 469
İttihat ve Terakki Cemiyeti 256, 262, 388, 389, 393, 396, 458
İzmit 65, 296, 465
İznik 38, 61, 65, 296
İznik İmparatorluğu 61

J

jandarma 293, 299, 432, 443
John Zapolya 118
Jön Türkler 388

K

kadı 155, 158, 180, 223, 366, 398, 473
kafes 179, 204, 474
Kafkasya ve Transkafkasya 11, 74, 111, 166, 222, 245, 247, 264, 269, 346, 404, 405, 408, 409, 410, 411, 412, 415, 416, 431, 438, 442, 451, 461
Kahire 33, 158, 171, 263, 272, 296, 309, 345, 363
kanun 78, 100, 123, 124, 125, 142, 329, 374, 474
Kapalı Çarşı 300, 315, 473, 474
Kapıkulları 71, 76, 77, 80, 82, 83, 474
kapitülasyonlar 173, 174, 175, 254, 265, 369, 455
Karadağ 62, 261, 380, 414, 415, 417, 429
Karadağlılar 417
Karadeniz 40, 46, 62, 87, 95, 96, 102, 107, 172, 177, 231, 246, 247, 269, 270, 271, 272, 276, 277, 278, 281, 285, 290, 304, 307, 311, 332, 334, 335, 355, 377, 410, 411, 412, 436, 446, 458
Karakoyunlu 58, 110
Karaman 58, 67, 85, 103, 158
Karamürsel 470
Karlofça Antlaşması 231, 240
Kars 158, 272, 273, 297, 376, 410, 429, 446, 456, 461, 462, 465
Kars-Ardahan 410, 461, 462
Karşı-devrim 391
Katerina 246, 406
Katolikler ve Katolik Kilisesi 64, 107, 108, 141, 165, 167, 168, 319, 403, 415
kavun 277
Kayseri 47, 215, 296
Kâzım Karabekir 458, 459, 462, 467
keçiler 278, 279, 281, 302, 470
kerpiç 283, 284, 285, 288, 289, 290, 293, 323
kervansaray 47, 125, 152, 184, 473
Kıbrıs 85, 158, 222, 249, 251, 261, 377, 380, 432, 446
Kırım ve Kırım Tatarları 11, 102, 107, 171, 176, 190, 208, 225, 246, 247, 251, 252, 355, 371, 403, 404, 405, 406, 407, 411, 412, 416, 420, 431, 451
kıtlık 114, 177
Kızıldeniz 115, 119, 120, 171, 184, 222
Kızılırmak 271
kolera 314, 346, 420, 444
Konstantinopol 35, 84, 93, 95, 96, 99, 101, 106, 110, 126, 127, 207, 304, 306
korsan 119, 162, 189
Kosova Savaşı 69, 72, 88
koyunlar 17, 48, 179, 278, 279, 290, 291, 381
köle askerler 71, 80, 88, 162, 473, 474
kölelik 77, 78, 79, 144
köpekler 291
Köprülü 230, 231, 356
Körfez 119, 120, 121, 184, 446
Kudüs 28, 29, 274, 296, 297, 403, 441
Kurtuluş Savaşı 440, 449, 451, 452, 464, 466, 468, 470, 471, 472
kuru üzüm 278
Kutsal Roma İmparatorluğu 63, 64, 116, 118
Kuvay-ı Milliye 459
kuzen 23, 27, 121, 281, 325, 333, 358
Kuzey Afrika 19, 93, 119, 145, 216, 248, 250
Kürtler 110, 220, 264, 318, 404, 444, 461

L

Lehistan 87, 93, 102, 107, 171, 223, 226, 231, 245
limanlar 115, 172, 177, 196, 197, 198, 440, 445, 456, 458

Lloyd George 465, 466
lonca 178, 180, 182, 196, 474
Londra Antlaşması 430
Lozan Antlaşması 468

M

Macar 86, 118
Macaristan 40, 62, 63, 64, 73, 74, 75, 83, 85, 86, 87, 96, 105, 108, 118, 119, 125, 171, 206, 230, 231, 232, 248, 265, 266, 351, 379, 431
Makedonya 59, 67, 86, 171, 377, 388, 389, 391, 392, 430
Malazgirt Savaşı 38, 61, 112
maliye 100, 147, 148, 245, 378, 379, 397
Mark Sykes 275, 276, 446, 454
Marmara 97, 145, 271, 272, 276, 304, 306, 307, 312, 314, 455
Denizi 97, 145, 271, 304, 306, 307
Maveraünnehir 19, 20, 22, 23, 28, 40, 51, 74, 78, 88
Medine 25, 28, 121, 127, 224
Mehmet Ali 249, 260
Mekke 25, 28, 49, 121, 127, 224, 263, 296, 346, 455
Melikşah 26, 28, 29, 37, 39
Memlûk 107, 113, 114, 115, 116, 127, 239, 474
Menderes 271
Mercidabık Savaşı 115
mescit 307, 315, 474
Mevlana 45, 296
Mevlevi 45, 88
Mısır 25, 28, 35, 51, 78, 107, 113, 114, 115, 119, 120, 124, 127, 138, 158, 167, 176, 177, 184, 192, 198, 218, 225, 235, 239, 248, 249, 251, 260, 261, 317, 346, 356, 361, 372, 377, 379, 432, 437, 438, 441, 446, 463
Mihrimah 122
militan 442, 443, 444
milliyetçilik 10, 243, 245, 248, 256, 257, 260, 262, 263, 264, 372, 389, 404, 410, 412, 442, 460, 463, 467
Mimar Sinan 124
Miryokefalon Savaşı 39
misyoner 20, 259
Mithat Paşa 373, 374
Moğollar 40, 42, 49, 50, 51, 52, 56, 57, 58, 114, 138
Moğol ordusu 42
Mohaç Savaşı 118
Moldova 62, 102, 105, 107, 177, 261, 376
Mondros Mütarekesi 445
Mora 102, 108, 231, 413
muhafazakarlar ve muhafazakarlık 21, 180, 181, 233, 276, 343, 357, 358, 359, 360, 367, 372
Muharrem Kararnamesi 378, 379, 380, 381
muhtar 474
Musa 67, 75, 82
Mustafa Fazıl 372
Mustafa Kemal 440, 441, 449, 458, 459, 460, 461, 467, 468, 471, 472
Musul 158, 273, 296, 469
müftü 155, 473, 474
mülteci 319, 346, 395, 411, 412, 416, 420, 431, 442, 462, 463, 465

N

Nadir Şah 191
Napolyon 248, 251, 356
Nasuh 219, 220
Navarin Savaşı 260
Nevşehirli İbrahim 232
Niğbolu Savaşı 74
Nil nehri 171
Nizam-ı Cedid 356, 358
Nizamülmülk 77, 130
nüfus sayımı 318, 319, 332

O

Oğuz 23
okul 155, 156, 315, 341, 363, 366, 388, 391, 469, 474
Orhan 65, 66, 67, 143, 160
orman 177, 269, 270, 271, 289, 304, 311, 411
Orta Asya 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 47, 48, 55, 58, 59, 60, 70, 80, 83, 110, 126, 136, 138, 171, 192, 245, 262, 265, 278, 280, 289, 328, 407
Orta Avrupa 18, 107, 119, 222, 231

ortalama yağış 270
ortaokul 368
Osmanlı Ordusu 9, 71, 86, 87, 96, 102, 103, 110, 112, 113, 121, 124, 133, 142, 148, 160, 161, 162, 189, 207, 215, 217, 219, 220, 223, 231, 232, 233, 234, 235, 240, 356, 359, 361, 388, 397, 413, 415, 416, 429, 430, 431, 436, 438, 441, 442, 443, 445, 455, 458, 461, 462, 464
ölüm oranı 329, 334, 470
önyargı 233, 343, 457
Öşür 193, 194

P

pamuk 48, 181, 197, 256, 277, 278, 301, 302, 339
pan-slav 248
Papalık 63, 72
para 124, 151, 159, 178, 192, 194, 195, 198, 199, 200, 209, 227, 239, 252, 254, 265, 278, 326, 327, 328, 371, 374, 442, 467, 473
Pasarofça Antlaşması 232, 233
patates 276
Patrona Halil 233
pazar 46, 132, 148, 180, 293, 294, 299, 303, 315, 385
Pazvantoğlu Osman 234, 235, 237, 239
Petro 232
pirinç 48, 277, 278, 302
piyade 88, 474
Portekizliler 120, 189
propaganda 371, 390, 425, 466
Protestan 319, 454
Prut Savaşı 232

R

reaya 139, 149, 474
reform 221, 223, 225, 227, 232, 240, 245, 250, 253, 263, 339, 352, 353, 354, 356, 358, 360, 361, 363, 364, 367, 368, 370, 371, 372, 375, 376, 384, 386, 389, 390, 392, 394, 397, 399, 459
Ridaniye Savaşı 115
Romanya 18, 62, 85, 105, 171, 235, 237, 261, 430
Rönesans 91, 96, 135, 141, 188, 199
Rum 247, 257, 299, 318, 319
Rumeli Hisarı 96
Rum Ortodoks Kilisesi 97, 101, 165, 166
Rus ordusu 409, 410, 440, 441, 442, 443, 444
rutubet 272
rüşvet ve yolsuzluk 18, 115, 149, 153, 154, 184, 193, 205, 215, 216, 218, 226, 365

S

Safeviler 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 120, 121, 122, 191, 222, 225
Safevi ordusu 122
Sait Halim Paşa 394, 395, 434
Sakarya Nehri 467
Sakarya Savaşı 467
Samsun 46, 274, 458
Sanayi Devrimi 196, 199, 200
sancakbeyi 215, 217, 219, 220, 225, 297, 474
Saraybosna 157, 248
Saruhan 59
Sava Nehri 105
seçim 202, 227, 374, 394, 459
sekban 213, 214, 474
Selanik 73, 296, 345, 384, 420
Selman Pak Savaşı 439
Semerkant 20, 22, 51, 84
sermaye 153, 386
Sevr Antlaşması 454, 455, 457, 464, 468
Seyhun 19, 23
sıcaklık 272, 273, 283, 304
Sırbistan 11, 62, 86, 96, 102, 105, 232, 235, 237, 248, 261, 405, 414, 415, 417, 419, 429, 430, 431
Sinop 46, 275
sipahi 88, 148, 149, 162, 474
Sivas 42, 46, 47, 48, 73, 157, 215, 273, 296, 297, 459, 460
soğuk hava 290
Sovyetler Birliği 211, 265, 266
Söğüt 58, 63, 64, 110
Stalin 246, 407
Stefan Duşan 62, 130
step 17, 18, 19, 21, 25, 43, 190, 269, 277
su 272, 277, 278, 285, 294, 306
subay 162, 198, 360, 388, 392, 393, 440, 458, 460, 463

sulama 51, 271
Sultan İbrahim 228
Suriye 25, 26, 28, 29, 35, 42, 107, 113, 114, 115, 120, 121, 138, 172, 176, 177, 184, 192, 218, 219, 220, 225, 239, 263, 274, 346, 396, 437, 438, 440, 441, 444, 445, 446, 447, 452, 454, 463
sürüler 34, 48, 197, 279, 280, 281, 291, 301
Sykes-Picot 446, 454
şeftali 277, 278
Şeriat 21, 22, 23, 34, 81, 131, 202, 329, 474
Şerif Hüseyin 263, 447
Şeyh Bedrettin 84
Şeyh Şamil 411
şeyhülislam 155, 223, 367
Şii 23, 24, 25, 33, 45, 110, 111, 121, 210, 247, 473, 474
Süleyman 9, 37, 38, 58, 66, 67, 75, 82, 93, 100, 103, 109, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 130, 133, 144, 145, 147, 148, 149, 152, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 169, 170, 172, 174, 175, 181, 183, 184, 187, 191, 202, 203, 205, 207, 210, 221, 226, 227, 228, 231, 235, 254, 307, 318, 333, 367

T

Talat Paşa 396
Tanzimat 11, 363, 364, 366, 367, 368, 372, 373, 376, 390, 397, 474
Tanzimatçılar 364, 368, 370, 372, 376, 474
tavuk 279, 291
Tebriz 112, 171, 172
tehcir 408, 444, 445
tekel 85, 104, 150, 178, 181
tekstil 115, 170, 173, 176, 177, 196, 252, 281, 385
telgraf 299, 367, 378, 398, 399
Tercüme Odası 363, 364, 474
tımar 80, 81, 82, 104, 105, 131, 148, 149, 150, 154, 160, 161, 162, 163, 164, 207, 208, 213, 216, 224, 226, 282, 283, 474
ticaret 19, 20, 22, 46, 51, 56, 61, 80, 85, 87, 96, 104, 108, 115, 119, 120, 121, 147, 150, 152, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 183, 184, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 209, 220, 231, 241, 258, 259, 275, 293, 296, 303, 304, 311, 315, 346, 355, 366, 369, 385, 386, 397, 433
tifo 344, 346, 444
tifüs 346, 420, 444
Tokat 215, 267
Topkapı 6, 13, 91, 97, 133, 145, 185, 307, 308, 309
toprak sahipliği 154, 194, 280, 368
Trablus 297, 394
Trabzon 102, 157, 171, 273, 296, 297, 441, 456
Trakya 59, 61, 66, 67, 234, 235, 296, 297, 304, 404, 419, 420, 429, 430, 451, 452, 453, 456, 459, 460, 465, 468, 469, 471
Tuna Nehri 61, 62, 73, 105, 247
Tunus 119, 158, 248, 261, 377
Turhan Sultan 229, 230
tüccar 151, 152, 172, 174, 184, 208, 275, 306, 315
Türk göçebeler 27, 37, 45, 67, 68, 110, 281
Türkiye Cumhuriyeti 11, 246, 256, 263, 269, 328, 335, 410, 451, 469, 471, 472
Türk önde gelenleri 81, 82, 87, 99, 105, 107, 122, 130, 143, 163, 207

U

Ukrayna 18, 102, 190, 191, 230, 231, 269, 277, 404, 406, 474
ulaşım 95, 200, 271, 275, 279, 280, 299, 367, 428
ulema 23, 77, 81, 106, 123, 155, 156, 159, 163, 209, 229, 297, 474
Urfa 214, 272, 273, 443
Uygur Türkleri 18, 19
Uzun Hasan 103, 110
Üsküdar 65, 318
üzüm 277, 278, 303

V

vakıf 104, 105, 151, 152, 153, 283, 300, 474
Van 122, 272, 297, 443
Gölü 272

Varna 87, 88, 416
vassal 68, 84, 102, 105, 107, 116, 118, 131, 377, 409
Vazağ Savaşı 86
Venedik 61, 85, 86, 87, 96, 102, 103, 104, 108, 119, 172, 174, 189, 230, 231, 232, 260, 306, 321
Versailles 455
Antlaşması 455
Vidin 235, 237
vilayet 142, 197, 198, 209, 275, 297, 299, 452, 460, 473
Viyana 118, 119, 171, 228, 231, 232, 240, 246, 260
Vlad Drakul 86

W

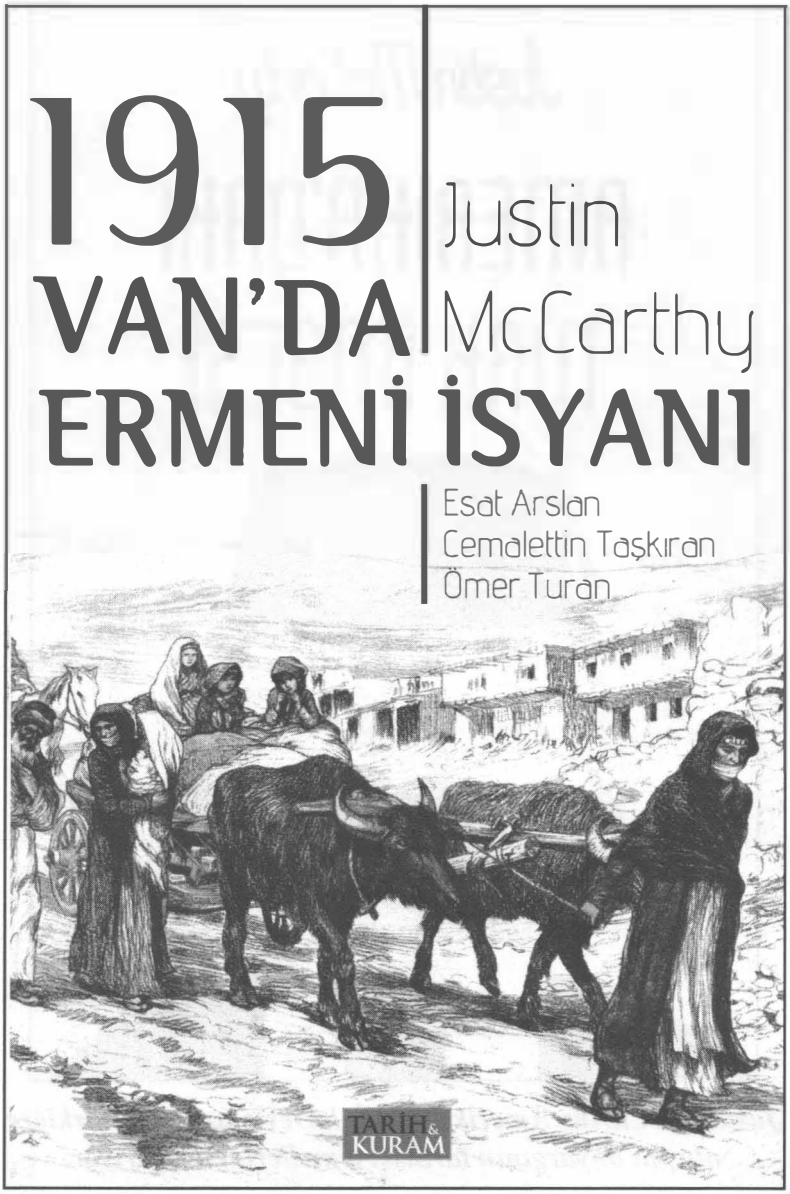
Wilson İlkeleri 447, 457, 460
Woodrow Wilson 447, 453, 455, 462

Y

yağma 119, 183, 184, 215, 225, 234, 237, 419, 464, 465
Yahudiler 140, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 255, 264, 404, 417, 420, 447, 470
yangın 291, 311, 315
Yanya 296, 430
Yanyalı Ali 234
yaşlılar 282, 323, 324, 330, 331, 340, 341
yatırım 108, 152, 153, 183, 330, 381, 382, 384, 421
yaya 275, 299, 407, 420
Yemen 120, 158, 167, 169, 221, 225, 296
Yeniçeriler 6, 82, 100, 106, 109, 110, 112, 113, 126, 133, 161, 162, 183, 207, 208, 209, 219, 220, 224, 229, 230, 301, 357, 358, 359, 360
yıkım 40, 51, 216, 240, 421, 470
yulaf 276
Yunan 296, 297, 359, 361, 377, 412, 413, 414
ordusu 260, 388, 414, 464, 465, 467, 468
Yunanistan 61, 62, 85, 86, 88, 171, 232, 260, 261, 380, 390, 397, 404, 405, 413, 414, 415, 417, 419, 421, 429, 430, 431, 455, 466, 468, 469
Yunanlı 165, 166, 258, 260, 404, 413, 422, 446, 453, 454, 459, 462, 464, 465, 467, 468, 469, 470
yün 48, 173, 177, 279, 281, 290, 302, 339

Z

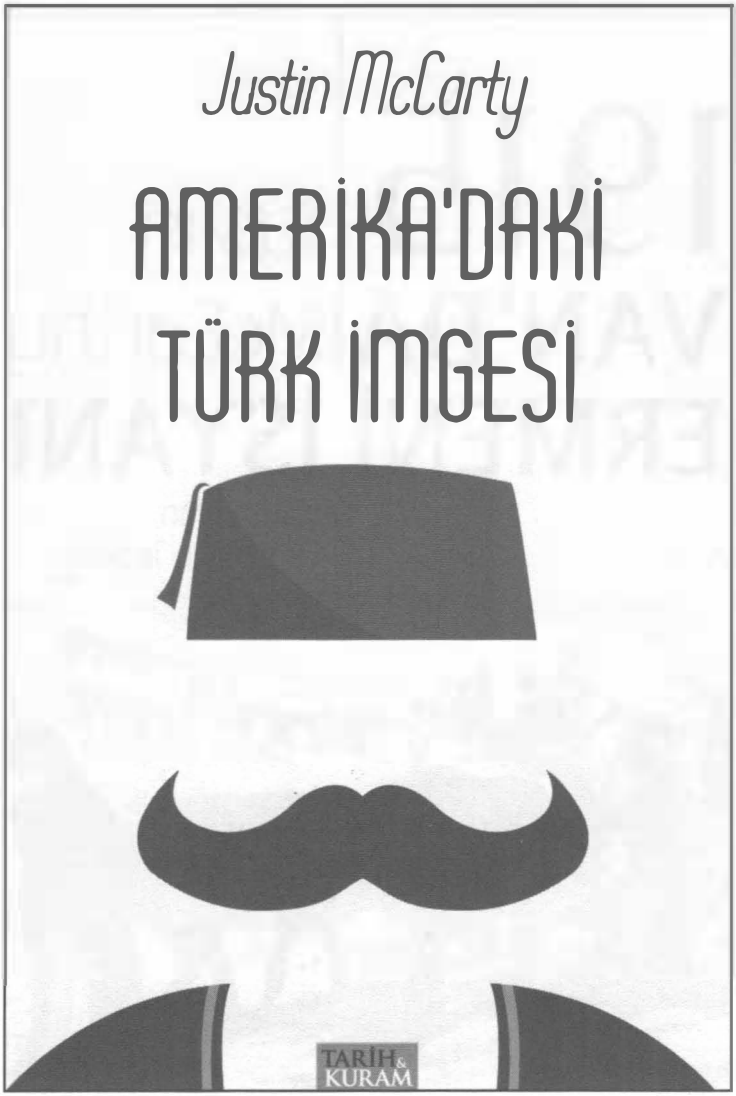
zeytin 176, 277, 293, 470
Zeytun 443
Zitvatorok Antlaşması 222
Ziya Gökalp 262

"Osmanlı-Ermeni ilişkileri konusunda yapılmış çalışmalara çok önemli bir katkı."

Andrew Mango

"Van'da Ermeni İsyanı", Van'da 1870'lerden başlayarak 1919'a dek yaşananlara dair oldukça geç kalmış bir incelemeyi sunuyor.

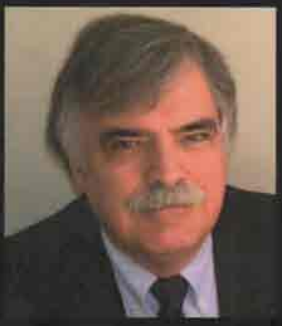

Prof. Justin McCarthy Amerika Birleşik Devletleri'nde Türklere karşı oluşan önyargının tarihsel temellerini araştırıyor.

"Yazar titiz ve ayrıntılı bu çalışması ile büyük bir övgüyü hak ediyor. 19. yüzyılda anti-Osmanlı propagandasına misyonerlerin katkılarını, I. Dünya Savaşı sırasında ABD'deki İngiliz propaganda faaliyetlerini Türkler aleyhine 19.yüzyıldan itibaren yapılan etnik ve dini propagandaların tarihini kaleme alarak birinci sınıf bir çalışmaya imza atıyor. Geniş kapsamlı bir araştırma, ayrıntılı kaynaklar ve güçlü ve dolaysız bir anlatım."

Prof. Jeremy Salt

JUSTIN
McCARTHY

Bu kitap bir akademisyenin elinden çıktı ve güncel olduğu kadar bilgi yüklü ve isabetli bir çalışma ancak uzman olmayanların okuması için tasarlandı.

Osmanlı Türklerinin siyasi, sosyal ve ekonomik tarihini ele alıyor ve bunu yaparken kayıtlara ilk geçmeye başladıkları dönemden 1. Dünya Savaşı sonrasındaki çöküşlerine kadarki dönemi mercek altına alıyor.

Osmanlılar, Ortadoğu ve Balkanlar'da 400 yılı aşkın bir süre hüküm sürdü. Geçmişteki olayların bugün bile etkisini gösterdiği ve çoğu zaman trajik sonuçları ortaya çıkaran bir bölge niteliğindedir. Dolayısıyla Osmanlı tarihi geçmişte kalıp bugün etkisini yitirmiş bir geçmişi ifade etmiyor. Bugünü anlamak isteyenlerin bu geçmiş hakkında bilgi sahibi olması gerekiyor. Okuyucu geçmişin bugün üzerindeki etkisini anlamak için bu kitabın kılavuzluğundan daha iyisini bulamayacaktır.

Türkiye'de özellikle Ermeni meselesindeki çalışmaları ile tanınan, dünyanın önde gelen Türk tarihi uzmanlarından Prof. Justin McCarthy ABD'de Louisville Üniversitesi'nde Ortadoğu Tarihi profesörü olarak çalışmakta, aynı zamanda Sosyal ve Beşeri Bilimler Enstitüsü'nün de başkanlığını yapmaktadır.

THK

9 786059 833059